MUJO KAFEDŽIĆ

FOČA, ŽRTVA GENOCIDA XX VIJEKA

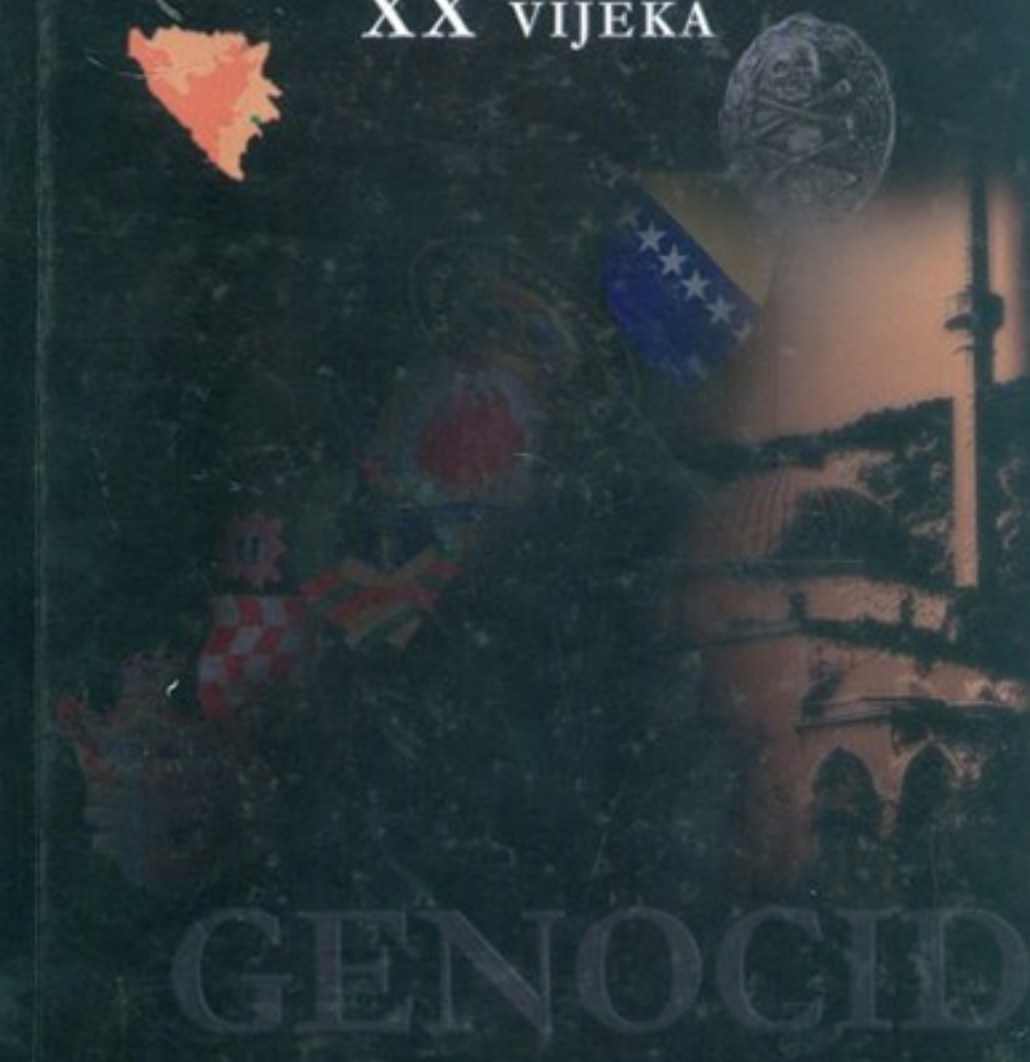

SARAJEVO, 2011.

Izdavač:
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu

Za Izdavača:
Prof. dr. Smail Čekić

Urednik:
Milan Pekić

Recenzent:
Dr. Esad Bajtal

MUJO KAFEDŽIĆ

FOČA, ŽRTVA GENOCIDA XX VIJEKA

Sarajevo, 2011.

„Iskustvo je korisno, ali ima manu –
– nikad se ne ponavlja na isti način“
Čerčil

Ova knjiga nije namijenjena podgrijavanju nacionalističkih, kao ni osvetničkih strasti.

Date podatke treba koristiti kao svjedočanstvo o vremenu nacionalističkih ludosti i morbidnim stranama ljudske ličnosti. Treba ih shvatiti kao upozorenje i opomenu. Mora, jednom i konačno, pobijediti svijest o životu i slozi, zajedničkom radu za i na sreću svih ljudi.

Autor

Istina bez teka, moralni zakoni i zvjezdano nebo nad nama

U ovoj knjizi riječ je i o onome o čemu se nerado razgovaralo u prohujalih pedesetak, nešto više, pa čak, ako je bilo znalaca, i hiljadu godina. I onome što jeste rečeno, već je i dokazivano i djelomice potvrđeno. Ukratko, riječ je o, a bolno je, povijesnom derivatu „cijeđenja" Bosne i onome što nije, do kraja, objektivizirano i ovjereno pečatom istine, pravde i pravednosti. Upravo zbog društvene šutnje i sudara iskustava, manje ili više dokumentirane predaje i, dakako, interesa, kraj prethodne rečenice, izazivat će rogušenja oko dva navedena pojma: Pravda i pravednost. U, inače gotovo generalnom i uobičajenom politiziranju, tako svojstvenom ljudima ovih prostora, često se zaboravi, smetne ili, što da se dalje oko pravog termina kruži, jednostavno ne zna da nisu u pitanju sinonimi. Da je riječ o dvije različite riječi, od kojih je svaka svoje snage i samo svog značenja! U leksičku istovjetnost bi se zakleli mnogi politikusi, profesionalci i oni drugi, u svakom slučaju nedovoljno obrazovani ljudi, ali, u svojoj uobraženosti,s „izgrađenim stavom". Pred vlastitim neznanjem, spremni su i na „šutnju u obilju mudrosti". Tako nastaje i postoji nehajni izazov djelovanju sa, po društvo, pogubnim, ali logičnim posljedicama. No, ovdje nije mjesto za izobrazbu. Postoji povelik broj instant obrazovnih institucija gdje se kupuju derivati znanosti i, sic (!), „uči" pravo značenje riječi…

Dakle, kome ova knjiga neće biti po volji?

Prvenstveno uvjerenima da je prvi, samo prvi, krug pakla „istrage" o počinjenom, a krvavom – zatvoren. Ovdje je početak i bio bi i gotovo kraj da je knjiga presuda, a pisac sudac. Gotovo, jer "punctum" nije u rukama Muje Kafedžića nego, nažalost, a sada, upravo nespremnih, iz bilo kojih razloga,na zatvaranje kružnica. Ti nepoduzetni su, nažalost, moćni, a njihovi razlozi su, hoće da tako izgleda, nivoa masonskih tajni ili prekokoljenskih rješenja inkvizitora. Jeste, to je i mamurno teturanje u vlastitom strahu od vlastitih zlodjela i grešaka, ali…

Slijedi varijabla da je najteže, a za glavonošca (onog što na tijelu nosi glavu) i najteže, sukobno-obvladavati, nositi se s vlastitim neznanjem. Ne umjeti moći, onda smoći, obračunavati se s vlastitom dogmom i, treće, priznati, očistiti se od vlastite zablude i, možda, na njoj počinjenog zločina. Ma kakvog! Na Balkanu ni djeca nisu nedužna (da li su ih upravo zbog toga i ubijali?), a ponajmanje to jesu kreatori istina i laži što im gamad lazi i plazi uz listove, preko koljena na butine i više. I k tome su još „pobjednički" moćni. Kakvo nepostojanje katarze! Kako god okreneš dođe se do fašizma ili nekakvog njegovog derivata!

Naravno, i gotovo kao uvijek, tako je kada su u pitanju oboljenja (patologija) i dijagnoze (početak puta ka propisivanju terapije i ozdravljenju) na ovom dijelu brdovitog Balkana, nekakvom centru, ali i rasjedu idejnih i duhovnih (religijskih) razlika istočne i zapadne Evrope: Svemoćni nacionalizam, lišen kvaliteta ikakve razine pameti, nema odgovore, ali nastoji razviti osionu nadmoć nad nemoćnim i, u konačnici, žrtvom. To nije ništa drugo do ex ili neofašizam, što ovisi o vremenskom mjestu zbivanja, odnosno jesmo li, u razmatranjima življenja, u prošlosti ili sadašnjici. Istina, činjenice nad prošlim i budućim, gotovo, a nemoguće, nisu relevantne jer stoji, kao predskazanje grozan upit: Gdje ćemo, gdje će „povjesnost, zbir činjenica", biti sutra, ako su ovo premise?

Ovom djeliću Balkana ne pomažu ni genetičari.

Poete još manje.

Ako je Miljković umio postaviti pitanje o vještini slobode da "peva" nije mu bilo božanski dano, u okružju rigidnog barbarizma i intervencija istih kvaliteta sa strane, muzički obrazovati ovisne: „Hoće li sloboda umeti da peva kao što su sužnji pevali o njoj?" Kao da mu je neodgovor na vlastiti upit odredio njegov kraj! Istina li je? Univerzalna i zaista takva?

O spominjanim krugovima treba još ponešto reći, mnogo ustvari, kao i o nemuštosti intelektualaca. Samo, izvan je dosega ovog pismena. Pogotovo što su intelektualci, izgleda, nemoćni pred povrazima onih za koje je napisano i predskazano da im „neće prijati"? „Neprijanje" je, možda, i zato što je Diogen iz bureta vidio cijeli svijet, svima je smetao, iako nikog nije dirao. Možda i od udivljenja Immanuela Kanta: "Dvije me stvari sve više ispunjavaju divljenjem i strahopoštovanjem: Zvjezdano nebo nad nama i moralni zakon u nama."

Hm, moral i balkanski mentalni nadrealizam!?

Konkretizacije „neprijanja" Bosne?

Što, na primjer, reći o današnjem poimanju i tumačenjima srednjovjekovne i vaktu ranoosmanske Bosne u interpretiranju nacionalista svih fela? Njihova krivotvorenja su ugradila i ugrađuju pseudoistoricizme s užasnim posljedicama u življenju i djelu vjernih im poklonika. Danas, možda i više nego jučer kad su komunikacije bile slabe ili nikakve, kad nije bilo pravo i jedno vjernih tele- i radio- vizija, prijetnji i obećanja. Propovjedaonice i minberi, sunaklar, oltari i žrtvenici su isprljani. Kako će, onda, dobro doći knjiga, ova ali i bilo koja, kad navješćuje istinu , a ne jednovjerje, umlje, bogo umlje. Oni što tvrde da je bog jedan, a predvode misijske pothvate obraćanja jednostavnu lažu: Nameću svoje, propovijedaju samo svoje, ističu samo svoje… Pa i žrtve! Pa veličaju borce za vjeru. Pravda, pravednost, istina samo su kulise za nacio-vjerojednoumlje. Neće valjati ni križu, ni krstu, ni polumjesecu, kad o tim simbolima govore prepotentni i dominantni. Nikakvim, onim što se klasificiraju desničarskim, ilmijama ma koje naše vjeroispovijesti bili… Onima uvjerenim da je zemaljski šar kreacija samo njihovog boga, a božja žrtva, u tom istom bogu ili bogočovjeku, blago čeljade. Takvoj Bosni, oba knjiga neće valjati.

Neće u javu, ali ni na san, morom otežan, moći uči ni„crvenim" četnicima, onim što su znali mimikrijski uvijati svoja uvjerenja i učešća malo '41, malo drukčije '42. i, totalno prilagođeno, poslije '45. Sve do '92. Kad su, opet, pokazali bradato lice i, u međuvremenu,od '45 do novovremene pošasti, podići i odgojiti novu generaciju nebeskog naroda starijeg od ameba. I vaspitati je nebeski prepotentno. Mogli su, ponovo, ploditi i drljačiti zelenu da bi postala krvava. Ona Drina što je, za njih, k'o biva, raskolnica. Zar je moguće da je ta voda, ma koliko snažna bila, na dvoje prebila zemljicu maticu ma zvala se i Velikom Srbijom? Ipak će biti da je ona pjesma „gdje nije mala, triput (ili više?) ratovala…" samo utjeha, veličine željnih, srbo-mamurnoholičara. Ne razlikuju Srbina od Srbijanca, Šumadiju od Podrinja. Ne vide da su, kad pređu Drinu, Srbijancu kako god okreneš, Bosanci i nikako drukčije. A pravo je. A ako ćemo tako, dakle pravo, ni četnici im baš u cjelini nisu isti! Bosanski, valjda da se pokažu i dokažu , gori su, bar, kao „prevrtači" I u pjesmama su suroviji od radikalnih Šumadinaca (…na mom nožu urezato piše, nečija mi džigara miriše…) Tačna im poslovica: „Poturica gora od Turčina!" Kako će im valjati djelo o nedjelu!?

Sasvim logično, neće se dopasti ni novo-nacionalistima, bezveznjacima i čankoliscima, pseudo-istoricima - vječnim „lufterima" s nastave istorije, uglavnom, u osnovnoj, malo vjerovatno, u srednjoj školi. Do nje nisu ni dospjeli.

Mnogi naci-ideolozi misle da je svaki katolik - Hrvat (pokojni Wojtyla i današnji Ratzinger, odmah po zaposjedanju vatikanskog trona, kad već nisu pri rođenju, upisali su se u matične knjige rođenih na zagrebačkom Kaptolu!), svaki pravoslavac - Srbin (može i Rus, braća su braća, tako da su pokojni ciparski Makarios i etiopski Haile Selasije, svaki Grk, egipatski Kopt, vjerovatno i zacijelo, Srbi, ako, slučajno, nisu Rusi…), a sve efendije, Alije i Bakiri, Mustafe i Husnije, su rod rođeni s Arnautima, Jemencima, Iračanima… Istina, poneki je u rodu s rođacima spomenutih, ali je, pomalo, zastranio među vehabije sa Saudijskog dvora. Takvim Bošnjacima knjiga sigurno neće valjati! Kako će kad su uvjereni da je Isaj-beg bio, u najmanju ruku, Seldžuk…?

Ova knjiga ne nudi prijatnost ni obožavaocima argumenata potkrjepljivanih brojevima. Preciznije, uvećavanjem brojeva. Primjerice, veličanstvenost pobjede ili tragičnost gubitaka, ponajbolje zvuče kad su ilustrirani rekordom. Ogroman broj žrtava zločestoću počinioca, njegovu krivnju uvećavaju težinom spomeničkog kamena, a unesrećene čini svjetlijem i svetijim, a ožalošćene – boljim. Kao da je važno vremensko određenje krivice i kao da krvave ruke nisu jednako krvave.

Stoga se ni nosioce ni nosiocima aure genocidno-selektiranih neće dopasti, iako je i ova knjiga, uz doprinos istorijskom sjećanju kako zlodjelo ne bi bilo ponovljeno i svjedočenje o zvjerstvu, za sada jedinog, intelektualno poznatog bića. Ne Planeta, nego Svemira. Nekako proizlazi da je Knjiga dostojna spaljivanja na lomači. Jasno, plemenita misao je razlučila što oganj proizvodi (φωτιά – gr, ignis. – lat.)

Ni optimisti „neće" biti zadovoljni, odnosno ona kategorija što je uvijek spremna da, od svevišnjeg zaište nadu, navještanje, sudbinsku kvalitetu budućih vremena. Molitvu izgovaraju, ne prežući samosvijest ili prst za osobno činjenje nečeg što će za rezultat imati kvalitetu. U „…ako Boga da!, Si Deus, إن شاء الله –Inš Allah- " ne ugrađuju ni vlastiti grijeh što ne čine ništa, ili čine pa za učinjeno traže oproštenje. Nije zaludu naređeno da se božje ime ne zaziva tek tako. Za prekidanost u lošem nadležno je traganje, pronalaženje svijesti o potrebi činjenja namjernog dobra. Tek nenamjerno činjenje će imati šansu za oproste. Da li je Blaise Pascal bio prevelik cinik u konstataciji: "Ljudi nikada ne čine zlo sa toliko entuzijazma i dosljednosti osim kada ga čine iz religijskih ubjeđenja"?

Trebalo bi i da „svjesnija“ kategorija optimista razmisli o vjekovnoj ratničkoj spremnosti sunarodnjaka. Iako nisu posijali sjeme zla kontinuitet spremnosti odgojen je hiljadugodišnjem trajanju rata s prekidima. „Tiho življenje“ hiljadugodišnjeg separatnog rata, dakle bez kontinuiteta, proporcionalan je jedinstvu genocida s rezultatima u vremenskim odmacima – pomacima.

Nesporni kontinuitet sakriven je u nerazrješavanju sukobljavanja, igrama bez pobjednika i spremnosti onih koji vodeći politiku nisu postizali rezultati pa su napore usmjeravali pri posezanju ratničkih sjekira. Kako su se zamarali u gledanju, vraćali su se mirovnoj politici, gaseći požar i ne skupljajući ugarke i pepeo. Kroz malo vremena opet nanovo, unatoč i vlastitoj svijesti da ratovanje proizvodi i zločinstvo. Stoga, nesporno, genocid traje, jedan je jedini i samo ima naoko nepovezane segmente! Kako će prezentiranje zamalo prošlog, osim opomenom nad pamćenjem, donijeti neružne nagovještaje? Teško se oteti zaključku: Na Zapadnom Balkanu ratovi su „običajni, bezrješenjski“ i, nesporno – užasavajuće surovi.

Kafedžić je nemilosrdan u svojoj optužbi kolektivnog neznanja i, posebno, nad svim snagama zamračivanja svjetlosti. Naprosto opominje na potrebu zatvaranja kružnica istine kako kroničari ne bi dobivali porive na pisanje knjiga nedopadanja. Jer, kako je vidljivo, istina zna biti surovo nedopadljiva. Upravo takva upozorava na razliku između prava i pravde, na spoznaju Slobode. Postoji potreba za dobro posloženom prošlošću, trijeznom racionalnosti u sadašnjosti da bi budućnost „umela da peva“…

Već spominjani Pascal umio je napisati i ovakvu rečenicu:

„Opasno je reći narodu da zakoni nisu pravedni, jer on im se pokorava samo zato što misli da su pravedni. Zbog toga mu u isto vrijeme treba reći da im se mora pokoravati zato što su zakoni, kao što se mora pokoravati nadređenima, ne zato što su pravedni već što su nadređeni. Na taj način, svaka pobuna se sprječava ako se to uspije dati do znanja, i što je prava odrednica pravde.”

Milan Pekić

PREDGOVOR

Kao dječak, preživio sam II svjetski rat, a kao zreo čovjek i odbrambeni rat BiH 1992. – 1995, u kojem su oružane snage Republike Bosne i Hercegovine (RBiH) branile ustavni poredak nezavisne države BiH od jugoslovenske agresije udružene s kolaboracionističkim paravojnim i parapolicijskim strukturama Srpske demokratske stranke BiH (SDS BiH) i Hrvatske demokratske zajednice BiH (HDZ BiH) – Hrvatskog vijeća obrane (HVO), te vojske Republike Hrvatske (RH). Sve vodeće političke elite BiH različito definišu ovaj rat. Ni jedna definicija nije oslobođena ideoloških i dnevno – političkih primjesa političkih stranaka koje drže vlast. Svaka nastoji da prikaže kako joj je rat bio nametnut, kako bi se opravdale pred „svojim" narodom. Jedino je RBiH vodila pravedan odbrambeni rat. Samo je ARBiH branila ustavni poredak države. SDS, a u kolaboraciji sa Saveznom republikom Jugoslavijom ratovala je za ciljeve srpskog nacionalizma i Velike Srbije – rat naziva otadžbinskim i oslobodilačkim.

HDZ BiH, sa svojim HVO i u sadejstvu s jedinicama Hrvatske vojske, je, 1993, napala BiH i ratovala protiv Armije RBiH (ARBiH) za Tuđmanovu ideju velike Hrvatske.

Poput njihovih kreatora, političke elite su bile prokletstvo, teret na plećima države BiH. Obezvrijedile su i izbrisale i predmetak republika iz zvaničnog imena države!

Genocid nad bošnjačkim narodom pokretale su militantne, radikalne snage iz redova srpskog naroda, motivisane Garašaninovim „Načrtanijem“[1] i, na njega naslonjenim programima Srpskog kulturnog kluba i Srpske akademije nauka, kao i politikom nacionalističkih i radikalnih militantnih stranaka. “Čuvari“ srpstva, pravoslavlja i hrišćanstva, po instrukcijama iz Beograda, samovoljno i samozvano režiraju i planiraju pogromaške akcije protiv Bošnjaka, zlonamjerno ih etiketirajući nazivom „Turci“ i proglašavajući ih izdajnicima pradjedovske, vjere, što će reći – pravoslavlja. Ni Istočna a, ni Zapadna crkva nisu se ogradile od tih njihovih perjanika. Nisu se založile za prihvatanje pravog imena Bošnjaka u redovima njihovih sljedbenika! Naprotiv, sveštenici su blagosiljali ubice prije polaska u koljačke akcije. Zar to ne potvrđuju i televizijske slike ubijanja srebreničkih dječaka kod Trnova, s popom pri blagosiljanju ubica? Zar ta mantija ne ilustruje i ne potvrđuje nečasno učešće SPC u ovom, ali i prethodnom ratu? Izuzeci potvrđuju pravilo, ali opisana epizoda nije izuzetak! Ne mogu se lako zaboraviti pojave zločinaca Kuprešanina, Krajišnika, Maksimovića, Ostojića, Biljane Plavšić, zloglasnog Mladića i ostalih SDS-ovih organizatora i vođa… Kako su, samo, pjenili prijeteći s govornice Srpske narodne skupštine na Palama šaljući prijeteće poruke Sarajevu, Bošnjacima, nesrbima... Ovi, neonacifašisti, svojim zapaljivim govorima, atavističkom

1 Ilija Garašanin srpski književnik 19 vijeka , političar i premijer, poznat kao autor velikosrpskog programa „Načertanije“, – „Nacrt“, ustvari, u doba nastanka 1844. godine, tajnog, nacionalističkog i ekspanzionističkog plana srbijanske vlade. Taj dokument je i idealistički temelj, politički program, svim pokušajima stvaranja Velike Srbije u 19. i 20. vijeku. U njemu se odbacuje svaka primisao na zajedničku državu u svih Južnih Slavena, a cilj je obnova srpskog carstva na podlozi državnog i istorijskog prava te srednjovjekovne tradicije: “Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ona ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebi priljubiti sve narode srpske koji ju okružavaju”. Ovaj dokument poslužio je i za stvaranje „modernije verzije“, „strateškog programa srpske inteligencije u traženju poštenog rješenja srpskog pitanja unutar Jugoslavije“ – 1986. – NAČERTANIJE, MEMORANDUM, SANU, čiji su autori Pavle Ivić, Antonije Isaković, Dušan Kanazir, Mihajlo Marković, Miloš Macura, Dejan Medaković, Miroslav Pantić, Nikola Pantić, Ljubiša Rakić, Radovan Samardžić, Miomir Vukobratović, Vasilije Krestić, Ivan Maksimović, Kosta Mihajlović, Stojan Čelić…. „Memorandum“ donosi konstatacije te, postavlja osnovna načela i polazišta za stvaranje Velike Srbije te ističe da granice Srbije nisu u skladu s etničkim sastavom i neophodno je njihovo prekrajanje; Ustav SFRJ iz 1974, stvaranjem autonomnih pokrajina Vojvodina i Kosovo „razvodnio“ je federaciju i, posebno, nanio matici – Srbiji – neprocjenjivu štetu; asimilacijom, iskorištavanjem, progonom, nemogućnošću izražavanja, te marginalizacijom na političkoj, ekonomskoj, kulturnoj i naučnoj ravni, nanesena je i s kontinuitetom se, Srbima, od strane drugih naroda unutar SFRJ, provodi nasilje, s tim što stalno jačanje protusrpskih snaga – Hrvati, Albanci, muslimani – proizvodi osjećaj ugroženosti srpskog naroda. Neskriveno se ističe da bi u budućoj novoj, Velikoj Srbiji, Bugari, Makedonci, Albanci, Grci, Crnogorci te Bošnjaci morali biti podložni srpskom narodu… Nesumnjivo, „Memorandum“ je imao dalekosežan utjecaj na razvoj i obnovu nacionalističkog pokreta u Srbiji, poslužio je u krvavim događanjima Slobodanu Miloševiću u rastakanju Jugoslavije u, kasnije,i na Kosovu, Martiću i martićevcima u Hrvatskoj i Slavoniji, Karadžiću i kliki u Bosni, a nakon rata u BiH je i te kako na djelu…

mržnjom, podsticali su na činjenje zločina pri čišćenju zemlje od „smrdljive nekrsti“, od „muhamedanskog smrada izdajnika pradjedovske vjere“… Krupne i opasne laži o religiozno nacionalnim korijenima ugrađivane su u istoriju pojedinih naroda. Francuski istoričar Fernan Brodel kaže da se „sadašnjost ne može realno shvatiti bez objektivnog poznavanja prošlosti, oslobođene mistike i mitomanije…“ Ovo je tačna tvrdnja!

Nisu svi Srbi prihvatili suludu, na obmanama i mitomaniji, zasnovanu politiku. Bogić Bogičević, Mirko Pejanović, Ljubo Berberović, Nikola Kovač, Miro Lazović, Tatjana Ljujić i mnogi drugi viđeniji Srbi, ostali su vjerni svojoj domovini i nisu prihvatili genocidnu, uskogrudnu velikosrpsku nacionalističku politiku. Ohrabrujući su i primjeri jednog cijelog pješadijskog puka, popunjenog kragujevačkim momcima: Kolektivno su napustili front i otišli kućama… Jedan tenkista se s fronta dovezao do Beograda i topovsku cijev protestno uperio u zdanje bivše Savezne skupštine… Bilo je, progresivno nastrojenih mladih ljudi, odlučnih u nepodržavanju vjerskih, nacionalističkih ideoloških predrasuda i budalastih predubjeđenja.

U knjizi su apostrofirana puna lična imena aktera u događanjima. Time nisam želio svim nosiocima konkretnog prezimena pripisivati nemoralne osobine, odnosno (ne)djela srodnika. Naprotiv, znam da u svakom žitu ima kukolja. U porodicama zločinaca su i časni ljudi, građani i patriote zajedničke nam domovine. Cilj ove knjige nije diskreditacija bilo koga, ponajmanje neke familije. Jednostavno, ova knjiga osvjetljava prošlost i doprinosi otkrivanju istine.

Shvativši da rat predstavlja radikalni izraz političke krize, čini mi se da sam shvatio upravo ono najsloženije i najteže. Kao desetogodišnjak vidio sam stotine ljudskih leševa, zaklanih ljudi – pored puta, po potocima, uz obalu Ćehotine, u dvorištima, u zgarištima izgorjelih kuća. Preživio sam rat 1992. – 1995. U Sarajevu, službeno nepriznatom, ali najvećem logoru na svijetu, bio sam neposredni svjedok krvavih masakra, između ostalog, na Markalama – dva puta. Karadžić, u Hagu, bezobrazno sudu nudi nekakvu svoju analizu snimaka s te pijace. Koja laž, apsolutna laž! Tvrdim! Samo dva minuta prije detonacije projektila tuda sam prošao i razgovarao s pokojnom Ružom Malović. Na njenoj tezgi je, po mom odlasku, eksplodirao projektil…

Razumije se, problematici tretiranoj u ovoj knjizi, prišao sam ozbiljno i odgovorno, s iskrenom namjerom da osvijetlim, što je moguće istinitije i potpunije, pojave, događaje i aktere, žrtve i zločince.

Istina je, u ratu sve vojske čine zločine različitog obima. Zločin je zločin, ali je bitna razlika između karaktera doktrinarnog i stihijnog zločina. Treba podvući, ne mogu se izjednačavati fragmentarni zločini samovoljnih pojedinaca ili grupa, s planski organizovanim i zločinački vođenim operacijama u kojim je zločin cilj. Međutim, istorijska istina je da je soldateska SDS-a najviše okrvavila ruke i unesrećila najviše ljudi – doktrina SDS bila je zasnovana na planski organizovanom i (iz)vođenom zločinu. Zlonamjernici, Karadžićevog tipa, i danas pokušavaju da nekoliko grupnih, samovoljno počinjenih nedjela zločinačkog karaktera pripadnika ARBiH, izjednače s njihovim masovnim i planiranim zločinima. Radovanovi trabanti poriču i očigledne činjenice. Laž im je argument u pokušajima osporavanja. Mir u regionu i državi nije im u interesu. BiH i njena budućnost, zajednički život njenih naroda, dobri komšijski odnosi i saradnja, davno ustrojeno međunacionalno povjerenje, te, posebno, opstanak bošnjačkog naroda, odnosno reafirmacija odluka AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a, smetnja su njihovim planovima.

Istini treba pogledati u oči, bez obzira na gorčinu: Neki političari, budući nesposobni za kreativne političke poteze, naročito u domenu privrednog razvoja, samo opetuju matricu o nekrofilnoj prošlosti, o potrebi es-ha-tološkog aparthejda. Pojedoše vrijeme budućim generacijama unoseći nemir u njihove živote, ometaju i ne stvaraju uslove za rad i normalne tokove. Kreativno nesposobni, politički bolesno ambiciozni, intenzivno podižu tenzije i produbljuju međunacionalnu mržnju. To im je osnovni program za osiguranje izborne podrške i o(p)stanak u vlasti.

Svaki zločin izraz je namjere njegovog počinioca. Sve što je sadržano u međunarodno – pravnoj definiciji o genocidu, karakteristika je svih akcija izvršenih, u ovdašnjim stradanjima, u namjeri zatiranja bošnjačkog naroda. Fočanski kraj je bio arena krvavih događanja u oba, na početku teksta, spomenuta rata. I jedno od mjesta najvećih stradanja civila na teritoriji BiH.

U ratu 1992. – 1995. ovaj prostor je potpuno očišćen od Bošnjaka i drugih nesrba. Istina, nije sve pobijeno. Što nije – protjerano je i ekonomski totalno uništeno.

Upravo zbog toga, začuđujući je ignorantski stav međunarodnih sudova prema ovoj nepobitnoj činjenici. Velike sile dominiraju u politici UN i nameću svoje neobjektivne, liberalne stavove, naročito kada se radi o tangentnim pitanjima za njihove političke, ekonomske ili vojne interese. I, prirodno, njihovi stavovi se reflektuju na odluke Međunarodnog suda pravde.

Turbulencije nedavne BiH prošlosti oštro su prelamale fočanske prostore.

Ova kompleksna analiza neće biti samo u funkciji nezaborava bošnjačkog stradanja. Pokušava i podsticati na potrebu poduzimanja mjera za razvijanje ideja o pomirenju naroda i miroljubivosti, povratku međusobnog povjerenja u ime zajedničkog života. Treba podsticati i podržavati hrabre i spremne u sagledavanje istine, mora se priznati nekorektnost svojih vojski, ratnim zločincima treba uskraćivati zaštitu, odmaknuti ih od oreola nacionalnog – nacionalističkog herojstva.

Ovom knjigom ne želim provocirati revanšizam, niti podgrijavati osvetničke strasti.

Geostrategijski položaj Foče je vrlo osjetljiv, jer je locirana na liniji podjele Rimske imperije (Velika šizma, 1054. godine).[2] Riječ je o podjeli na istočnu – pravoslavnu i zapadnu – katoličku crkvu, a linija djelidbe je na osovini Dunav – Drina – Boka – Area Filaenorum kod Tripolisa. Nervoza podjele, a prethodili su joj dugotrajni međusobni ratovi (jedan 30, a drugi 100 godina), zapadnoevropskih hrišćana, rezultirala je i pojačanjem netrpeljivosti hrišćanstva prema drugim religijama. To je, u daljem, uzrokom ugrožavanja bosanske srednjovjekovne države. Jer, u Bosni se, tada, razvijalo, manihejstvo, a spomenuta ugroženost donosila je ideološki i ekspanzionistički karakter. Istorijsko iskustvo govori da se ova dva obilježja kombinuju. Ideološka dimenzija (vjerska i politička) ugrožavanja države je istovremeno drastična prema napad-

2 Trojica sveštenika – rimskih legata, 1054. godine, ulaze u crkvu Svete Marije, kasnije Aja Sofije, u Konstantinopolju – Carigradu donoseći dokument o papinom – rimskom ekskomuniciranju patrijarha i Istočne crkve jer, između ostalog, sveštenstvo iz Konstantinopolja nije prihvatalo katoličku crkvenu doktrinu i neprimjerenu dominaciju Zapada. Dubok raskol u hrišćanstvu! Tri rimska poslanika nastupila su vrlo nadmeno, pa nisu dočekani s uvažavanjem. Nije, dakle, čudno što im Konstantinopolj nije priznao autoritet. Doneseni dokument je spaljen. Tada, 16. juna, 1054. godine, prvi put u hrišćanskoj eri Evrope ustrojava se pojam Istoka i Zapada i okidač je za pokretanje Krstaškog pohoda 1204. godine na Konstantinopolj što će dovesti i do konačne propasti Rimskog Carstva...

nutom narodu i graniči s njegovim istrebljenjem kao žrtve. Očigledno, treba revidirati sve udžbenike istorije nastale u radionicama velikosrpskih i velikohrvatskih nacionalista – opterećeni su grubim falsifikatima i lažima. „Bošnjani (Bošnjaci) su narod čija istorija počinje oko 597. i 605, kao i kod ostalih južnoslavenskih naroda. Stanovništvo Bosne, bosanski narod, od pamtivijeka, od kraja VII stoljeća, pa do dolaska Osmanlija 1463, nazivao se Bošnjanima. (Bošnjak i Bosanac nisu sinonimi. Riječ je o prevodima na turski jezik. Slično tome je i Bosniak – prevod na talijanski.) Tvrdnje da su u navedenim stoljećima, u BiH, živjeli, bilo Srbi, bilo Hrvati, nemaju ni jednog relevantnog dokaza. Potiču iz osvajačke propagande i indoktrinacije. Nauci nije poznato da je bilo koji bosanski vladar, sebe smatrao Srbinom ili Hrvatom. Svi su Bošnjani. Bosanski kralj Stjepan Tomašević nije Osmanlijama suprotstavio nikakve Srbe ili Hrvate, nego Bošnjane. Dakle, Osmanlije su u Bosni zatekli samo Bošnjane, a prevrat se Bošnjanima desio nestankom manihejske Crkve bosanske i države Bosne… Ili, poslije nastanka „Načrtanija“ Ilije Garašanina, 1844. godine i teze Ante Starčevića, oko 1856, ili, tačnije, ako za početak uzmemo 1862, kada je u Sarajevo, po zadatku Beograda, došao Teofil Petranović i osnovao društvo da širi srpsko ime kod Bošnjaka pravoslavne vjere, te kada je, te iste godine, po zadatku, iz Zagreba, došao Klement Božić i osnovao Društvo za širenje hrvatskog imena kod katolika i kasnije kod Bošnjaka muslimana…“[3]

U srednjem vijeku Bosnu su ugrožavali Vatikan i Ugarska. Nakon hrišćanskog raskola, u početku, ostala je izvan udaljavanja katoličanstva i pravoslavlja, sačuvala je multireligijski, multikulturalni i multinacionalni suživot. Određene političke struje su antagonizirale te odnose što je izraslo u element međusobnog ugrožavanja nosilaca i pristalica te politike. Zbog otpora koji su pružali novotarijama katoličanstva i pravoslavlja, Bošnjani su proglašeni hereticima i oštro proganjani u čemu se naročito isticao raški župan Nemanja (1166. – 1196.), inače udružen s velikodržavnim aspiracijama Mađarske. Protiv Bosne, vođeno je pet krstaških ratova. Bečki rat 1683. – 1699. označio je početak opadanja osmanske moći. Bosna je uspješno prihvatila Bošnjake, prognanike iz Mađarske, Slavonije i Like. Protiv Bosne vođeno je pet krstaških ratova. Bečki rat, 1683. – 1699, označio je početak opadanja osmanske moći. Bosna je uspješno prihvatila Bošnjake, prognanike iz Mađarske, Slavonije i Like.

3 Hakija Zoranić, O ETNOGENEZI BOŠNJANA – BOŠNJAKA, Sarajevo, str. 643-646

Povećanje rente i njeno pretvaranje, iz naturalne u novčanu vrijednost, imalo je izvjesnog uticaja na socijalne nemire u Osmanskom Carstvu pod kraj XIX vijeka, ali osnovni uzrok „ustanaka" u Bosni i Hercegovini bio je plan Vlade Srbije o priključenju Bosne Srbiji i Hercegovine Crnoj Gori, pa je markiran odvojeni ustanak za ove dvije cjeline.

U zapadnu Bosnu, Savom i Unom su ubačene „čete" iz Srbije. što je bilo u skladu sa tajnim aktima Vlade. Incident „Nevesinjska puška", poremetio je i ubrzao početak ustanka, a knjaz Nikola je lično preuzeo njegovo vođenje u Hercegovini, slanjem crnogorskih odreda i preuzimanjem komande. Nezadovoljstvo u Bugarskoj i Makedoniji, zadržalo se na nivou nemira. Na ovo su se nadovezali srpsko – turski (1876. – 1878.) i rusko-turski ratovi (1876. – 1877.). Srbija je preuzela komandu slanjem pukovnika Mila Despotovića, nakon čega je ustanak bio ugušen, ali je Despotović izašao sa proglasom o ujedinjenju sa Srbijom.[4] Svođenjem priče na nezadovoljstvo srpskih seljaka, želi se i nastoje prikriti stvarne uzroke ustanka, osvajačke pretenzije Srbije i Crne Gore, prema BiH. Pored socijalnih, otvaraju se i pokreću i teritorijalna pitanja. Uključivanjem Rusije u rat, doveden je u pitanje opstanak evropskog dijela Osmanskog Carstva. Ovo je uslovilo prerastanje ustaničkih socijalnih u teritorijalne zahtjeve. Bošnjaci se nisu pridružili ustanku, zbog napada ustanika na bošnjačka sela, a Austrougarska ustanicima uskraćuju podršku.[5] Berlinski kongres (13. 6. do 13. 7. 1878.) dao je Austriji mandat za okupaciju BiH. Brojni pripadnici sve tri religije u BiH su odlučili da pruže otpor okupaciji. Vehbi ef. Šemsekadić je izjavljivao: „BiH je domovina svih naroda i obavezni su da je brane". Ustanicima su se priključile i snage formirane na pozive Vase Pelagića i Miće Ljubibratića. Bosanski otpor je slomljen nakon 115 dana, kada je savladana bosanska narodna vojska.

Muharem Kreso piše:

> "...U XIX vijeku (otpor reformama i neuspjesi u borbi za autonomiju Bosne, iscrpljujući ratovi i epidemije kuge, uvođenje turskog činovništva u administraciji i komandnog kadra u vojsci, te socijalni nemiri i separatističke hrišćanske bune), uvjetovali su da se pored

4 M. Ekmečić, Ustanak u Bosni 1875.– 1878, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.

5 Vidi u: Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. u BiH, Naučni skup, Sarajevo, 23. i 24. X 1978, Sarajevo, ANUBiH, 1979.

integralnog bošnjaštva, jave i separatne srpske, hrvatske i bošnjačke nacionalne ideje i pokreti, pa i ilirizam, ali plićih korijena. Istočna kriza i pokušaj njenog rješenja od strane velikih evropskih sila silno su ubrzale taj proces.“[6]

U II svjetskom ratu BiH je bila poprište brojnih zločina što je generirala ustaško – četnička fašistička propaganda, kao i njihovi zločini nad golorukim narodom. U tom ratu su, na genocidnoj osnovi, pored Srba, Jevreja i Roma, stradali i Bošnjaci od četnika Draže Mihailovića, kao i brojni antifašisti od strane okupatora, ustaša i četnika. Nakon rata, zvanična politika bila je protiv rasprava o ovim zločinima, naročito onim nad Bošnjacima. Tek osamdesetih godina XX vijeka počelo se javno govoriti i pisati o ratnim zločinima počinjenim među Srbima i Hrvatima. Ne i o genocidu nad Bošnjacima. Zašto je to tako? Zašto su šutjeli, posebno bošnjački intelektualci i čekali da Vladimir Dedijer i Antun Miletić, 1990, prvi objave knjigu „Genocid nad Muslimanima 1941. – 1945.“?

Istina, od 1984. godine, Dr Smail Čekić se naučno–istraživački bavi istraživanjem genocida. Među bošnjačke autore koji se u manjoj ili većoj mjeri dotiču tog pitanja spadaju slijedeći: Mustafa Imamović, Hasan Balić, Adil Zulfikarpašić, Rasim Muminović, Atif Purivatra, Nijaz Durakoović, Muhamed Filipović, Safet Bandžović, Muharem Kreso, Bećir Macić, Preljub Tafro, Kasim Begić, Omer Ibrahimagić, Nusret Agić, Šemso, Tucaković, Alija Pašalić, Mujo Kafedžić, Faruk Muftić, SelimKarović, Mirsad Sinanović, Ibrahim Kljun, Rasim Halilagić...

Postojeća literatura o događajima iz ratova u BiH većim dijelom je parcijalnog karaktera te postoji potreba za kompleksnijom obradom tema. Na poticaj profesora Čekića odlučio sam da napišem ovu knjigu. Knjiga je monografskog karaktera i pokušaj je prezentacije što reljefnije slike o istorijskoj tragici Bošnjaka u fočanskom kraju u XX vijeku, kao i fanatičnim ideološkim velikosrpskim zabludama koje su svoje sljedbenike

6 Muharem Kreso, UGROŽAVANJE BIH KROZ HISTORIJU I TRADICIJA NJENE ODBRANE, str. 98. Vidi u Izet Beridan (et al.) NAUKA O ODBRANI, Sarajevo, 1996: Ugrožavanje BiH kroz istoriju i tradicija njene odbrane, str 89-108. Sanstefanskim mirom Rusije i Turske, (3. 3. 1878) Srbija i Crna Gora su dobile samostalnost, a BiH autonomiju koja nije zaživjela. Aprila 1878. ”narodni zbor” u Carevoj džamiji uputio je ADRESU Porti kojom traži provođenje autonomije kojom će upravljati Sabor i u kojoj će se upotrebljavati bosanski jezik.

gurale u zločine. Pokušao sam opisati mjesto i ulogu Foče u pojedinim istorijskim razdobljima, kao i društveno-ekonomski razvoj s utjecajem na životni standard u ovim krajevima. Posebno želim da osvijetlim i ukažem na aktuelni geostrategijski položaj i Foče, kao posljedicu nepravedne dejtonske podjele teritorije BiH i razbijanja integriteta državne teritorije. Ovaj element treba uvijek imati u vidu i posmatrati ga u svijetlu perspektive opstanka bosanske države i bošnjačkog naroda u njoj. Neću se iznenaditi, ako neki ne prihvatite moje viđenje problema i moja razmišljanja, kao i moj djelimični pesimizam. Nepobitna istorijska istina je da su Bošnjaci u ovim krajevima, sistemom permanentno izloženi, krvoločno – pljačkaškim atacima rasističko – nacionalistički nastrojenih pojedinaca i grupa, iz pravoslavnih redova,nadahnutih predrasudama i atavističkom mržnjom prema Bošnjacima. U ovom vremenu opasnost dolazi od susjednih država, Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Dokaz je rat 1992. – 1995, što je posljedica ekspanzionizma ovih država prema bosanskohercegovačkim prostorima. Velikosrpska ideologija je, nakon II svjetskog rata, produkovala etapu genocida nad Bošnjacima u ratu 1992. –1995, što nije ništa drugo do nastavak zlodjela iz II svjetskog rata. Podsticajni faktori ove ideologije su nedovršeni i nikad zaokruženi „kosovski ep“, SPC, „Gorski vijenac“, Garašaninovo „Načrtanije“, Srpska akademija nauka i umjetnosti, srpska istoriografija, književnost, lingvistika, orijentalistika, antropologija, guslarska istorija, periodične publikacije i javni mediji kao i propovijedi nekih sveštenih lica. U pobrojano spada i Niška deklaracija od 7.12.1914. i Program srpskog kulturnog kluba (SKK) koji je napisan i prihvaćen prije II svjetskog rata stvarajući osnovu i uslove za izvršenje genocida, a kojeg je, prema svojim pribilješkama i sjećanjima, rekonstruisao Stevan Moljević, potpredsjednik SKK.

Mnogi analitičari genocida i drugih zločina počinjenih u ratu 1992. – 1995. prenebregavaju brojne činjenice, sve svodeći na Garašaninovo „Načertanije“, što je skoro apsolutno netačno kad je u pitanju primijenjena tehnologija istrebljenja Bošnjaka i uništavanja njihove imovine, spomenika kulture i sakralnih objekata. Pouke iz “Istrage poturica“ su primijenjeni model za „ostvarenja i pothvate“ u ratu 1992. – 95. Korijeni genocidne politike nisu iskorijenjeni. Naprotiv, u praksi svakodnevnice, konstantno izđikavaju izdanci obnavljanja, pothranjivanja i istrajnog održavanja.

Želja mi je da ova knjiga doprinese širenju i jačanju snaga čija će svijest prevazići klice razdora, povratiti međunacionalno povjerenje, ojačati miroljubive i dobrosusjedske odnose. Moji bošnjački korijeni i porijeklo iz Gornjeg Podrinja, daju mi za pravo i obavezuju me da razmišljam o Podrinju kao o „Otvorenoj istočnoj kapiji BiH" posebno u okvirima bezbjednosti i odbrane njenog integriteta, teritorijalne nepovrjedivosti BiH i opstanka bošnjačkog naroda, jer je stalna meta napada nosilaca velikodržavnih ideja naših susjeda. Zaborav, poput plime, nasrće na pamćenje s težnjom da ga potopi i izbriše. Čovjek je dužan suprotstaviti se toj ljudskoj slabosti i osobini. Dolazećim generacijama, radi pouke, treba ostaviti sačuvanu istinu, kako bi znale da na humanim osnovama organizuju zajednički život u zajedničkoj državi i spriječili ponovni nastanak dosadašnjih provokativnih konstanti.

Pored 6.000 do 8.000, u II svjetskom ratu, nevino stradalih Bošnjaka, svih dobnih uzrasta, od tek rođenog djeteta do osamdesetogodišnjeg starca, s fočanskog područja, (opštine Foča, Dragočava, Slatina, Vikoč, Čelebići, Jošanica, Ustikolina, Miljevina, Ćurevo i ispostava Kalinovik) i 2.540 u ratu 1992. – 95, Srpska demokratska stranka je u periodu 1992. – 95. u smrt poslala oko 600 Srba, od kojih su 42% bili mladići do 30 godina. Za razliku od nevinih Bošnjaka koji su pobijeni nakon što su pokupljeni po kućama i na poslu, srpski momci su izginuli u nasrtajima na slobodu bošnjačkog naroda i pljačku njegovih imanja. Grandomaniju i nebuloze neodgovornih političara, životima su platila radničko – seljačka djeca. Za razliku od zbivanja u II svjetskom ratu, ovoga puta su i ubice morali krvaviti gaće. Sljedbenici ludih ideja profašističke četničke politike, gubili su glave. Ova činjenica morala bi biti dovoljno upozorenje da se pseudo – političarima, politikantima, nikad više ne omogući nametanje ideja koje će građani plaćati životima djece. Ovim ne želim reći da i u bošnjačkoj eliti nije bilo ili da nema ekstremista. Ima ih, ali su, ipak, malobrojni i pojavljuju se samo kao reakcija na provokacije velesrpskih zločinaca, separatista i organizatora krvavo – pljačkaških pohoda. Na svim uglednim i odgovornim ljudima je zadatak zalaganja za kažnjavanje ratnih zločinaca i rad na promjeni svijesti građana i njihovog uvjeravanja u neophodnost zajedničkog života, sloge i međusobne saradnje, razumijevanja, povjerenja i uvažavanja.

U knjizi su ponuđeni presjeci zbivanja iz pojedinih prošlih perioda, koji će, vjerujem, podstaći produbljivanje ponuđenih saznanja. Pošao sam od činjenice da je Podrinje istinska istočna kapija BiH i da je, danas, takoreći širom otvorena, što ne može ostaviti ravnodušnim ni jednog građanina BiH. Realisti će shvatiti i razumjeti da je vrlo opasno zanositi se iluzijama o dugoročnoj stabilnosti političke situacije i mira na ovom području. Vidljivo je, da imperijalna politika SAD svuda involvira prste, a posebno tamo gdje ima politički, vojnostrateški i ekonomski interes. Neofašističke snage su vrlo aktivne i fašisti dižu glavu u pojedinim dijelovima Evrope, a posebno u našem neposrednom okruženju, pa i u samoj BiH. Otvoreno je pitanje, šta će se desiti onoga trenutka, kada i ako postanu relevantni i dominantni društveni faktor? U stroju tih snaga su i aspiranti na dijelove BiH, a s njima sarađuju i separatističke grupe domaćeg stanovništva koje u njima vidi nekakve idole.

Generacije naših predaka bile su, kao i mi danas, žrtve ideologija nadahnutih nekrofilnom religijom i energijom, u čijem centru je idolopoklonstvo, kult predaka, s ciljem stvaranja nacionalne države. Projektanti destrukcije i rušenja bivše države odbacili su ideju sloge, bratstva i jedinstva, uvodeći u opticaj es–ha–tološku formulu etnokonfesionalnog aparthejda. Idolopoklonstvo je savremeno zlo, jer produkuje iskrivljenu sliku morala, izopačava ljudsku svijest. Ovaj opasni demon je u socijalističkom periodu „čučao prikriven". Po padu toga sistema, nacionalistički demonizam je s neslućenim entuzijazmom preplavio sve društvene strukture, koristeći osjećaj svoje društvene relevantnosti. Aktuelna, opasna društvena brutalnost je ovoj satani priskrbila pseudonaučni legitimitet s uporištem u lažnoj istoriji. Filozofija društvenih destruktivaca se temelji na iskrivljenoj, dakle falsifikovanoj istoriji. Ovim je zapaljena, još neugasiva, baklja zla i stalno je rasplamsavaju neprijateljske sile pseudo – istorije. Do besvijesti se medijski podgrijava nacionalizam. Široke narodne mase postaju žrtve i taoci tradicionalizma i mrtvih, što, ni u kom slučaju, ne otvara svijetle perspektive suživota BiH naroda. Ovaj koncept je naučno irelevantan, jer je lažan, ali je društveno vrlo štetan i opasan, jer proizvodi šabloniziranu i zatomljenu svijest. Sindrom rekonkviste, zasnovan na „mesijanskoj pseudo – istorijskoj svijesti" o krivnji drugih, kao noćna mora pritišće umove fanatika.

Izlaz iz začaranog kruga zla, nije u bahatom prkošenju drugom, već u iskrenim i poštenim namjerama i razgovorima Bošnjaka i Srba, u kojima se ne smije ništa prejudicirati niti prešutkivati. Apriorizam mora biti izostavljen. Srbi trebaju i moraju priznati da su počinili užasne zločine. Niko nema pravo štititi zločince i nagrađivati ih oreolom nacionalnih heroja, kako nam se nove generacije ne bi rađale u haosu kavgi i bile žrtve ovih zabluda.

Radi lakšeg korištenja knjige, komponovana je u više dijelova – glava prema kontekstu sadržaja, a u skladu s predmetom istraživanja i osnovnim elementima (istorijskim, geografsko-političkim, ekonomskim, demografskim), Gornjeg Podrinja, s težištem na fočanskom kraju. Prvi dio osvjetljava razdoblje do austrougarskog perioda. Taj period je ostavio duboke tragove u organizaciji vlasti, širenju nauke i kulture, ekonomskom razvoju, ali i uspomene na narodno nezadovoljstvo i političko vrenje tog doba, narodne bune i stradanja ljudi. Foča u periodu Kraljevine Jugoslavije, kao uostalom i cijela BiH bila je diskriminirana administrativno – političkim podjelama zemlje. Foča je 1939. uključena u Zetsku banovinu, iako s Cetinjem, gdje je bilo njeno sjedište, nije imala nikakve komunikacijske veze. Posebno poglavlje tretira BiH u periodu II svjetskog rata, četnički genocid nad Bošnjacima, zločine, stratišta i zgarišta, pogromaške akcije i zločine nad nedužnim stanovnicima (Bošnjacima), te uspostavu partizanske Fočanske republike i četničku podvale s priključivanjem "Dobrovoljačkoj narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije". Predstavljena je organizaciona struktura vojno – političke četničke vlasti s njenim nosiocima. Navedeni su organizatori i izvršioci ratnih zločina. Osvijetljena je uloga Foče u pojedinim etapama rata, te poslijeratni razvoj fočanskog sreza (1945. – 1990.), ekonomski, kulturni i socijalni položaj građana, međunacionalni odnosi i njihove refleksije na ukupno društveno stanje na (sreskom) opštinskom području.

Genocid nad Bošnjacima u Odbrambenom ratu Republike BiH, 1992. – 95, ima posebno mjesto, uz specifikacije žrtava genocida, progona bošnjačkog stanovništva, oblika zločinačkih djela, njihovih organizatora i izvršilaca, "istine" o navodnom povratku prognanika, kažnjavanju ratnih zločinaca i drugim pitanjima ove problematike.

U knjizi sam se osvrnuo i na uticaj ideologija i religija na društvena kretanja u zemlji, posebno u ratnim razdobljima, ali i u mirnodopskim periodima. Knjiga sadrži brojna svjedočanstva i izjave preživjelih Bošnjaka, šematski prikaz stratišta, zgarišta i masovnih grobnica.

Knjiga nije mogla nastati bez pomoći društvenih institucija u smislu omogućavanja ulaska u arhive i korištenja dokumenata. Riječ je o Bošnjačkom institutu Adila Zulfikarpašića, Institutu za traženje nestalih, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Institutu za istoriju, Muzeju fočanskog perioda NOB-a, Arhivu MUP-a i drugih…

Pomogli su mi brojni prijatelji i iskreno im se zahvaljujem. Prije svega, profesoru Smailu Čekiću, idejnom začetniku i podstrekaču nastanka ove knjige, kao i profesorima Muharemu Kresu i Izetu Kubatu, koji su mi pomogli savjetima i sugestijama, dajući doprinos nastajanju, kompoziciji i modeliranju pojedinih segmenata ove knjige. Značajnu pomoć su mi dali gospoda Enver i Sulejmen Pilav, naročito u rasvjetljavanju političke situacije u Foči 1992, jer su bili neposredni učesnici i organima vlasti i vladajuće stranke. Smatram se obaveznim naglasiti da su mi publikacije Smaila Čekića, Rasima Halilagića, Bećira Macića, Preljuba Tafra, kao i Šemsa Tucakovića, vezano za zločine u ratu 1992. – 1995, olakšale da kompleksno sagledam razmjere i veličinu stradanja Bošnjaka fočanskog kraja.

Moja supruga Fatima dala je svoj doprinos nastajanju ove knjige, strpljivo podnoseći gomile knjiga, novina i drugih publikacija po stolovima i stanu, podstičući me da savladam i prevaziđem trenutke stvaralačke krize i gubitke strpljenja. Neizmjerno sam joj zahvalan…

Autor

UVOD

FOČA

Foča, grad na jugoistoku BiH, pravi je dragulj prirode. Locirana je u regionu Gornjeg Podrinja.

Topografski[1] sklop gradskog prostora Foče, podsjeća na amfiteatar, opkoljen neprekinutim lancem brda pod bujnom vegetacijom i voćnjacima. Rijeka Drina oplakuje obale grada i dijeli opštinsku teritoriju, tako da opština zahvata područja na obje obale. Rijeka Ćehotina s istoka, raščlanjuje naselje u zasebne manje kvartove. Veći dio grada je na desnoj obali Drine.

Prvi pisani trag o fočanskom kraju, nalazi se u djelima rimskog imperatora i istoričara Konstantina Porfirogeneta u djelu „De Administrando imperie" iz X stoljeća, a o nastanku imena Foča, nema pouzdanih istorijskih izvora. Postoje legende i naučne hipoteze.

Mehmed Paša Fatih je došao u ove krajeve, s vojskom preko teritorije današnjeg Sandžaka 1463. i prešao Drinu kod Ustikoline. Prema predanju, u Ustikolini je upitao konjanike (suvarije) izviđačke patrole šta ima gore uz Drinu, pokazujući rukom prema Foči. Odgovoreno je:

> „Nema neprijatelja i ničeg osim vinograda i fučija (kaca), potopljenih u vodi".

Legenda kaže da je od turske riječi fucilar nastao naziv Foča. Na brežuljku gdje je Fatih imao šator njegov vojskovođa Turhan Emin–beg, podigao je, 1448, prvu džamiju u BiH.

Etimološki gledano, najvjerovatnije je da je ime Foča nastalo iz turske riječi fuči (drvena posuda za tečnost, bremenica za nošenje vode, kablić, fučija).

---

1 Gornje Podrinje obuhvata prostor od Šćepan–polja do krivine korita u podnožju planine Sušica, Srednje Podrinje od te krivine do Zvornika, obuhvatajući prostor na obje obale rijeke, a od Zvornika do ušća u rijeku Savu, Donje Podrinje.

Neki, pak, misle da je ime nastalo od riječi voće, pošto je u pitanju voćarski kraj.

Bejtić[2] ovo osporava i smatra da se naziv razvio iz srednjevjekovnog naziva Hoča ili Hotča. Termin je u korijenu muškog imena Hotko (od glagola hotjeti). Turci su preimenovanjem, željeli doći do kraćeg naziva, ali i podsjetiti na tursku Foču u Anadoliji, koja se razvila od antičke Fokeje.

Foča nije bila fortifikacijski utvrđena, izuzev brda Gradac na lijevoj obali Drine.

Prema dubrovačkim arhivima, ime Hotče, javlja se u ugovorima od 1368. pa sve do1436. godine, a današnje ime donose Osmanlije.[3]

U selu Barakovac, tri kilometra od Foče, uzvodno rijekom Ćehotinom, otkrivena je gromila u kojoj su pronađena macerirana tijela (kvašena u tečnosti, da bi se lakše odvajali mekani dijelovi od kosti) u predistorijskom periodu. Profesor Dr Truhelka je pisao o običajima maceriranja mrtvaca pronađenog u jednoj pred istorijskoj gromili nedaleko od Foče.[4] Ovaj nalaz govori da je ovdje bio običaj maceriranja mrtvaca još u predistorijskom periodu. Profesor Tomaschek pretpostavlja, da je na mjestu Foče, bilo naselje Berselum. On podvlači rimske spomenike u Kunovu, Čestinu i Vrbici kod Čelebića. U Cvilinu je otkriven Rimski mozaik, pa se sumnja da je Berselum upravo bio tamo.[5]

Fočanski prostor nudi povoljne uslove za život, zbog čega je od davnina bio naseljavan o čemu postoje pokazatelji koji se opravdano smatraju sigurnim svjedočanstvom života, a među kojima su najbrojnija bogumilska groblja i ostaci rimskih i drugih naselja Najstarije stećke na prostoru Foče imamo iz XII i XIII vijeka. Prema Faruku Muftiću, „najstariji lokalitet je selo Humsko, oko 15 km od Foče uz rijeku Ćehotinu, registrovan kao stećak gosta Milutina". Veće skupine stećaka nalaze se u selima Somuni u fočanskoj Slatini, Zavajitu, Kunovu, Papratnu Potpeću, Jošanici, Presjeci,

2 Alija Bejtić, Povijest i umjetnost Foče na Drini, Sarajevo 1957, str. 5

3 Isto

4 Ćiro Truhelka, Običaj maceriranja mrtvaca u jednoj predhistorijskoj gro,ili kod Foče, Glasnik zemaljskog muzeja, br. 1890/01 str. 104, 1/1/1890.

5 W. Tomaschek, Die vorslowiche Topografiche der Bosnia Herzegovina CG, Gesellehaft Bd XII, HFT 12, Wien 1888.

Jeleču, Miljevini, Ćurevu itd. U Cvilinckom polju nađen je Rimski mozaik koji dosta pouzdano upućuje na zaključak da je tu bilo njihovo naselje.

Među gornjodrinskim naseljima Foča je imala najznačajniju ulogu u istoriji, ulogu trgovačkog punkta, administrativno–političkog i kulturnog centra i raskrsnice putova. Nema pisanih izvora o društvenom položaju fočanskog prostora do XIII vijeka. Povremeno su primat imali bosanski banovi, ponekad mađarski kraljevi, a pipke prema Foči su pružali raški i zetski feudalci. Bosanski kralj Tvrtko je 1376. Bosnu proširio na istok do Sjenice i jugoistok do Nikšića, Herceg–Novog i Kotora.

Foča je u Osmanskom periodu postala političko–administrativni centar Osmanlije su 1470. formirali administrativno–političku zajednicu Hercegovački Sandžak u koji je uključeno Gornje Podrinje, Hercegovina i dio današnjeg Sandžaka. Foča je bila sjedište Hercegovačkog Sandžaka punih 100 g. a (1470.– 1572.). Svi centri političke i sudske vlasti su ekonomski razvijani. Prema podacima u Dubrovačkom arhivu prvi hercegovački Sandžakbeg bio je Hamza–beg, koji je izgradio mesdžid u mahali Ortakolo 1470.– 71. To je početak izgradnje islamskih vjerskih objekata (džamija, mekteba, medresa, tekija itd.) Svi sandžakbezi ostavili su svoj pečat na ekonomskom, kulturnom, i građevinskom planu. Intenzitet razvoja Foče opada od 1751. s Mehmed pašom Kukavicom, koji je izgradio džamiju u Foči, sahat–kulu, mekteb, medresu, karavan–saraj, veliki han i sebilj i mostove na Ćehotini i Drini. Posebnu ljepotu Foči su davale brojne džamije. Careva džamija, Bajazita II Valije (1501.) i Aladža (XV i XVI vijek) donijeli su značajan napredak u kulturi i civilizaciji i proširivanju obrazovnih vidika iz filozofije, astronomije, matematike i književnosti.

Foča je, 60-tih godina šesnaestog vijeka, imala oko 1.350 stanovnika. Širila se kultura. Izvršene su bitne promjene u načinu življenja, počela je izgradnja kuća i novih naselja inspirisana uticajem orijentalne arhitekture. Grad se dijelio na poslovni, trgovačko–zanatski dio, čaršiju i stambene mahale.

Privredni razvoj se ogleda i kroz izgradnju putova i premošćivanje rijeka što je davalo nove impulse razvoju trgovine, razmjeni dobara i kulture. Alija Bejtić tvrdi da je pred svakom kućom bio dud, pošto se gajila svilena buba. To je bio pokazatelj marljivosti momka ili djevojaka[6] pred ženidbom ili udajom.

6 A. Bejtić, nav. dj. str. 16

Kroz Foču je u srednjem vijeku prolazio Dubrovački karavanski drum Via Ragusa, Via Drina, Via Bosna, a osmanski putopisac Evlija ibn Derviš Mehmed Zilli, poznatiji kao Evlija Čelebija, na ulazu u Aladža–džamiju, uz svoj autogram, 1664. napisao je:

> "Putovao sam i u mnoge gradove dohodio, ali ovako mjesto još nisam vidio."[7]

O Foči su pisali brojni domaći i strani putopisci, publicisti i istoričari, za kojima su ostala istoriografska djela u muzejima i arhivima u Istambulu, Ankari, Bursi, Dubrovniku, Beču, u Bošnjačkom institutu Adila Zulfikarpašića u Sarajevu i Gazi–Husref–begovoj biblioteci i drugim naučnim ustanovama. Geopolitički položaj fočanskog prostora, kao i njegove opšte karakteristike i pogodnosti koje ga čine povoljnim za život čovjeka, privlačile su ljude od pamtivijeka.

Tomaz di Tolfa iz Jordana piše da je Foča trebala biti tranzitno mjesto na putu na turski dvor, renesansnog skulptora i slikara Mikelanđela[8]. Mlečanin B. Ramberti 1534. Piše: "Foča ima mnogo dućana i trgovaca", a francuski putopisac Žan Gaso, Foču predstavlja kao bogato mjesto s jakom trgovinom.

Vjerovatno otuda potiču simpatične anegdote o Fočacima kao vještim trgovcima.

Evlija Čelebija piše i ovo:

> „Foča je prije i nego što je postala sjedište sandžaka bila ugledni kadiluk od 300 akči sa 77 sela, ima 26.000 dunuma vinograda, na koje se plaća desetina. U čaršiji ima 540 dućana." [9]

---

7 Evlija Čelebija, Tarih na Aladži džamiji, Putopis, ODLOMCI O JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA, Sarajevo, 1979.

8 P. Maković: PUTOVANJA PO BALKANSKOM POLUOTOKU XVI VIJEKA, Rad LVI 1881 Zagreb: „Stanovnici (Foče) su u licu lijepi i divni ljudi, čistog vjerovanja, pobožni su i dobri muslimani. Gotovo bosanski. Većinom su trgovci. Hadžija (hodočasnika) i gazija (junak) ima takođe dosta. Djevojke su im vrlo lijepe, povučene, a djeca vrlo bistra i oštroumna, pa su napamet naučili mnoge knjige u stihovima. Mladići su im pravi sokolovi, neustrašivi hrabri junaci. Vječno su u borbi sa Mlečanima. Njihovi učenjaci posjeduju rijetko znanje o njihovim iskusnim ljekarima, učenim ljudima i majstorima za puštanje krvi nema ravnih."

9 Evlija Čelebija, PUTOPIS – Sarajevo, 1979. g, strana 409–410

U svojim putopisima Čelebija je opisivao Jeleč i Ustikolinu i tvrdio da su ljepši od Foče, sve dok Foča nije postala trgovački i politički centar. Isti pisac navodi da Foča ima 18 mahala, od kojih su „…deset muslimanske, a osam bugarskih, srpskih i latinskih (katoličkih). Po tome, jedna je mahala bila Židovska. Ima 2.160 impozantnih kuća, koje su pokrivene kamenim pločama i ćeremitom, i imaju svoje bašče, tako da svaka izaziva zavidnost i ljubomoru perzijskih vrtova."

Na umjetničkim crtežima iz XVIII vijeka vidi se 17 munara i dva crkvena tornja – pravoslavne i katoličke crkve. Knjige su tada prepisivane, ali Foča je u XVI stoljeću već imala štampariju. U fočanskom skriptorijumu radilo je 25 prepisivača, kaligrafa. "Rukopis Sadaraš Šaria iz područja islamskog prava, u 6 svezaka, završili su krajem rebul evela 996 po Hidžri ili 1587. godine."[10] Prema pismenim nalazima, knjige su naručivali vakufi.

Prema istom izvoru, pravoslavna crkva sagrađena je u mahali Ćerezluk 1875. na zemlji koju su poklonile tri sestre Vlaisavljević, a katolička crkva je izgrađena 1820. na desnoj obali Ćehotine, na zemljištu što ga, za tu namjenu, pokloni Husein–beg Zulfikarpašić, tadašnji gradonačelnik, otac rahmetli Adila, osnivača Bošnjačkog instituta u Sarajevu.

Tako su se, u krugu prečnika od oko jedan kilometar, našle bogomolje tri velike religije (Aladža–džamija, pravoslavna i katolička crkva), što nedvosmisleno potvrđuje ondašnja, ali i današnja multietničnost stanovništva. I u gradu i u vremenu.

Nalaženi su tragovi materijalne kulture, artefakti i ostaci naselja – zidovi, od davnina, pa oni s porijeklom od XVII stoljeća, do posljednja dva desetljeća pred austrougarsku okupaciju. Takav je, u metalu izliven, kip – bareljef rimskog božanstva s natpisom „hernes psychopompos" uzidan u istočni zid crkve.

Sva naselja su bila locirana u zahvatu karavanskog puta Dubrovnik – Istambul, (Balkan), kao i njegovih komunikacijskih priključaka u dolinama rijeka, pitomih i plodnih kotlina i visoravni.

Prema istorijskim izvorima, Foča je u srednjem vijeku imala razvijen obrt, trgovinu i promet, zbog čega postaje značajan trg i tržište. Kasnije, po prodoru

10 Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA: STUDIJA SLUČAJA FOČA, Sarajevo 2001. g, str. 156.

i dolasku Osmanlija, javlja se kao pretovarna i tranzitna stanica, a podatak iz 1449. govori o trgovačkom poslovanju između Foče i Dubrovnika.

Prema tekstu Muhameda Mujezinovića[11], Foča se prvi put spominje, ovako: „Najraniji pisani spomenici o Foči, do sada spadaju u 1368. a od tada se sve češće zvala Hotča, Choča, a od dolaska Osmanlija ima današnji naziv Foča.“[12]

Zapravo, značenje imena grada nema pouzdanog izvora etimološkog objašnjenja.

Foča je prije II svjetskog rata bila srez (kotar) podijeljena na slijedeće opštine: Foča (grad), Dragočava, Slatina, Čelebići, Jošanica, Ustikolina, Miljevina, Ćurevo i ispostava Kalinovik, a šezdesetih godina XX vijeka, ukinuti su srezovi radi pojeftinjenja administracije i smanjenja birokratije, pa je uvedena opštinska organizacija vlasti i mjesnih zajednica. Opština Foča, s površinom od oko 1.270 km^2, prosječne nadmorske visine od 700 m, podijeljena je na 23 mjesne zajednice, odnosno na grad Foču sa 6 mjesnih zajednica – Donje Polje, Gornje Polje, Aladža, Centar I i II, 6. Čohodar mahala, te izvangradskim – Brod, Miljevina, Jeleč, Kratine, Kozja Luka, Jabuka, Popov Most, 14. Ustikolina, 15. Čelikovo polje, 16. Dragočava, 17. Godijeno,18. Slatina, 19. Vikoč, 20. Čelebići, 21. Zavait, 22. Meštrevac, 23. Jošanica.

Prostorno, ova opština je, do 1995, bila među tri najveće u BiH.

Geografski pojam Podrinje obuhvata sliv rijeke Drine, od njenog nastanka na Šćepan–polju do ušća u Savu u Rači, a dijeli se na gornje, srednje i donje. Samo prostor Gornjeg Podrinja na obje obale pripada BiH, dok državi BiH, u srednjem i donjem dijelu Podrinja, pripada samo prostor na lijevoj obali rijeke. Pod pojmom Podrinje podrazumijeva se zemljišni pojas uz rijeku Drinu širine 30–40 km.

Svi pokretači i nosioci velikosrpske politike ispoljavaju aspiracije na ovu teritoriju.

Jovan Cvijić, srbijanski geograf–antropolog, vezano za srpsko pitanje piše:

11 Muhamed Mujezinović, ISLAMSKA EPIGRAFIKA BIH, Sarajevo, 1997, str 25–28.

12 Foča je do šesdesetih godina XX vijeka bila sjedište sreske (kotarske) vlasti.

"Tom bi teritorijalnom podelom, sliv Drine, koji je prirodna i geografska celina, i politički bio jednostavan pripadajući Srbiji i Crnoj gori. Granica bi između BiH i Srbije i Crne Gore išla razvođem između reka Bosne i Drine. Najveći dio te oblasti, Podrinje, nije pripadalo Bosni i u ranijim istorijskim periodima činilo je političku celinu sa Srbijom, s novopazarskim Sandžakom i starom Raškom. I u tursko doba, do okupacije, Podrinje je bilo toliko zasebna cjelina, što je činilo Sandžak Zvornik. Zvornik je i verski pripadalo pod mitropolita u Zvorniku. To se vidi i iz spisa turskog geografa Hadži Kalfe, koji je pisao u XVII veku. Površina te teritorijalne zone, kako je na karti obeležena, 10.519, km^2 Crnoj Gori bi pripadao dio sa Spičom 4.773,96 km^2, a Srbiji. 5745,84 km^2. Srednja širina te zone je oko 30 km. Na najužem mestu bi bila oko 9 km, a na najširem 60 km širine. Na delu zone koji bi pripao Srbiji živi 203.997 stanovnika od kojih su 109.667 Srbi (53%), a 86.593 Muhamedanci (42%), samo je 8.337 katolika (5%). Na delu koji bi pripao Crnoj Gori ima 113.120 stanovnika, od čega 59.371 (53%) pravoslavaca, a 39.773, muhamedanaca 39,4%, i 7.443 katolika (4,8%). Srbiji bi pripale varoši Bjeljina, Zvornik, Srebrenica, Rogatica, Višegrad i Čajniče, a Crnoj Gori, Foča, Gacko, Bileća, Nevesinje i Trebinje." [13]

Ovu Cvijićevu ideju, vrlo snažno podržavaju velikosrpski nacionalisti pa je i danas ne samo živa, nego je motorna snaga i pokretač politike srpskih radikala i desničara. Definiciju Podrinja su protegli praktično do obale Jadranskog mora, da bi obuhvatili i istočnu Hercegovinu.

Demografija

Stalna presija i ataci na Bošnjake, traju permanentno od 1878, vremena austrougarske okupacije BiH. Prema popisu stanovništva te godine u srezu (kotaru) Foča registrovano je 78,5% muslimana i 21,5% pravoslavaca. Tada se pravoslavci nisu ni deklarisali kao Srbi, a katolika i Jevreja nije ni bilo. Već u popisu iz 1895. zabilježen je pad procenta muslimana i pravoslavaca, ali je više katolika i Jevreja: 76,7% muslimana, 20% pravoslavaca,

13 Dr Jovan Cvijić, ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE I SRPSKI PROBLEM, Beograd 1996. str. 48/49.

2% katolika, 1,1% Jevreja i 0,2% ostalih. Katolička populacija je narasla dolaskom službenika i stručnjaka iz Austrougarske.

Nepobitno, broj muslimana bio je u stalnom opadanju. Tako, prema popisu iz 1910, muslimana je 72,9%, pravoslavaca 20,5%, katolika 6,7%, Jevreja 0,4% i ostalih 0, 2%.

Broj muslimana je konstantno opadao u ratovima, ali i u miru.

Crnogorske komite, hajduci i uskoci, upadali su u sela, ubijali ljude, palili kuće i pljačkali stoku. Nije bilo pravne sigurnosti, Bošnjaci su, sistemski, bili nezaštićeni. To je uslovljavalo velike migracije ovoga naroda. Naročito je bio veliki val iseljavanja u Tursku, Kosovo i Makedoniju nakon okupacije zemlje i za vrijeme kraljevine SHS, kade su vlasti pljačkaškom agrarnom reformom masu Bošnjaka dovele na prosjački štap. U I svjetskom ratu, pred agresivnom navalom crnogorske vojske, Bošnjaci su izbjegli u centralnu Bosnu i Posavinu, gdje ih je oko 2.000 pomrlo.

Po popisu stanovništva 1910. opština Foča je imala 38.000, a nakon rata 1918. 30.147 stanovnika, što znači da je izgubila 7.853 stanovnika. Nakon raspada Austrougarske i dolaska Kraljevine SHS Bošnjaci su bili izloženi brutalnim napadima, ubijanju i pljački imanja. Srbi su bezobzirno nasrtali na imanja i živote ljudi, a zakonske sankcije su izostale.

Stanovništvo ovoga kraja, tridesetih godina XX vijeka, bilo je kulturno vrlo zaostalo, što ilustruju podaci iz popisa 1931. prema kojima je od 39.118 stanovnika Fočanskog sreza, 20.413 ili 79,8% starijih od 10 godina bilo nepismeno; a pismenih 5.153, ili 20,2%.

Nepismenost je među ženama bila je katastrofalna – 94,4%.

Srez je imao 18 škola, 8 je otvoreno između 1930. i 1940.godine. U 1930, u grupaciji od 1.000 stanovnika bila su 33 učenika. Grupa uglednih građana osnovala je, 1920, privatnu gimnaziju sa 45 učenika. Vlasti su je zatvorile 1929, a na zahtjev građana 1931. otvorena je Građanska škola.[14]

Ovakvo stanje je prevaziđeno tek pedesetih godina XX vijeka, kada je nova narodna vlast uvela obavezno osmogodišnje školovanje za svu djecu, otvorila gimnaziju i učiteljsku školu i tako otvorila mogućnost kasnijeg školovanja radničke i seljačke djece na fakultetima.

14 Vidi: Luka Božović, Fočanska Partizanska Republika, Foča, 1982. str. 11 - 17

Ekonomska migracija bošnjačkog stanovništva fočanskog opštinskog područja, u periodu l981. do 1991, pokrenula je na odlazak 2560 muslimana. Bila je to posljedica prikrivene nacionalističke kadrovske politike u školovanju i zapošljavanju. Bošnjaci su napuštali Foču ugroženi nacionalističkom velikosrpskom politikom prikrivenih nacionalista, okupljenih oko Rajka Gagovića, tadašnjeg „gubernatora" Gornjeg Podrinja. U tom periodu, u Foči je zabilježen pad broja stanovnika za 9,3%[15].

Emigrirala su i 593 Srbina, pretežno u Vojvodinu i Srbiju. Razlozi migracija u periodu 1918. –1991. imaju konstantu u problemima sigurnosti i zapošljavanja, što je manje- više karakteristično za sva istorijska razdoblja.

Bošnjačka djeca bila su usmjeravana u škole za radnička zanimanja. Učiteljska škola popunjavana je srpskom i crnogorskom djecom. Ta škola je bila ilegalno leglo ravnogoraca: Otkrivena grupa jeste sankcionisana, ali o posljedicama njenog djelovanja vlasti su šutjele. Po završetku zanata omladina je odlazila u industrijske centre i tamo se zapošljavala.

U Foči, na desnoj obali rijeke, prema popisu 1991. živjelo 14.335 stanovnika – Muslimana 5.526 ili 38,55%, Srba 7.901 ili 55,12%.

Ukupno, opština Foča je imala 40.513 stanovnika: Muslimana 20.790 ili 51,328%, Srba 18.315 ili 45,20%, ostalih oko 3,5%. Na desnoj obali Drine se nalazi i 47 seoskih naselja ili 43% teritorije opštine (544 km^2). Gustina naseljenosti iznosila je 31,9 stanovnika na km^2. Prirodni godišnji priliv stanovništva kretao se oko 10 promila.

Dominantno, većinsko stanovništvo, prema popisu iz 1991. bilo je raspoređeno po naseljima van grada, tako da su Bošnjaci činili većinu u 66 izvangradskih naselja.

Prema nezvaničnim podacima, iz Podrinja, Bošnjaci u toku Odbrambenog rata 1992.–1995, nisu pokretani jedino s dijela goraždanske opštine koji je odbranila Armija BiH. Na svim drugim područjima pokrenuti su u progonstvo ili su pobijeni. Oko 26.296 goraždanskih Bošnjaka i izbjeglica, koje su prihvatili iz susjednih opština, ostalo je u Podrinju, dok je 54.624 ili 38,52% ukupnog stanovništva 1992. protjerano i otišlo u izbjeglištvo.

15 Nacionalni sastav stanovništva po opštinama i naseljenim mjestima 1991. STATISTIČKI BILTEN BR. 234, Državni zavod za statistiku Republike BiH 1993. Svi nabrojani statistički podaci su iz ovoga izvora.

Mnogi od njih na put bez povratka, jer su pomrli ili su trajno otišli u Skandinaviju, SAD, Australiju…

Popisima stanovništva provedenim u SFRJ između 1948. i -1991. godine, utvrđeno je da je Foča, opština rasprostrta na 1270 km^2 i s prosječnom gustoćom naseljenosti od 31,9 stanovnika na km^2, imala 120 naselja, a broj stanovnika kretao se:

1948. – 33.579;
1953. – 38.583;
1961. – 47.173;
1971. – 48.741;
1981. – 44.661;
1991. – 40.523.

Nacionalna struktura 1981, bila je:

Bošnjaka	–	23.316 ili 52,20%,
Srba	–	18.908 ili 42.33%,
Hrvata	–	141 ili 03,15%,
Jugoslovena	–	1.069 ili 2,39%
Ostalih	–	1.227 ili 2,74%;

slika stanja 1991:

Bošnjaka	–	20.790 ili 51,31%;
Srba	–	18.315 ili 45,20%;
Hrvati	–	94 ili 0,23%;
Jugoslovena	–	463 ili 1,14%;
Ostali	–	851 ili 2, 10%.

Karakterističan je prirast stanovništva za razdoblje 1948. – 1971. kada je broj stanovnika porastao za 15.215 osoba. Stanovništvo grada je poraslo od 3.132 stanovnika 1948. na 14.355, 1991, što je posljedica industrijalizacije i promjene socijalne strukture građana. Priliv srpskog stanovništva bio je za oko 2000 veći u odnosu na Bošnjake, jer su se, masovno doseljavani

Crnogorci, deklarisali kao Srbi. Opadanje populacije bilježi se u periodu od 1971. Što je posljedica promjene kvalifikacione i obrazovne strukture stanovništva. Foča nije mogla ponuditi odgovarajuće poslovne angažmane mladima prema njihovim kvalifikacijama, zbog čega migracija ovog perioda nosi ekonomsko obilježje.

Bošnjačko stanovništvo činilo je apsolutnu većinu u opštini Foča u 66 naselja. Dakle, Bošnjaci su imali apsolutnu većinu u 374 naselja u ovome regionu[16] .

Sada, nakon odbrambenog rata, Bošnjaci su tamo samo minorna grupa – Srbi su, nakon genocida nad Bošnjacima, postali predominantni,. U gradu Foči trenutno je nastanjeno samo 13 staraca, što bi narod rekao – gariba. Rezultat genocidne politike velikosrpskih političkih stranaka involviranih u genocidni proces nad fočanskim Bošnjacima, VIŠE JE NEGO VIDLJIV!

Foča je genocidom, praktično očišćena. Bošnjaci su pobijeni, protjerani i svi njihovi objekti su popaljeni i porušeni. Izvršena je srbizacija prostora. Dejtonska rješenja su udovoljila Karadžićevim zahtjevima i realizacija njegovog projekta je USPJEŠNA i KOMPLETNA.

Bošnjaci su, od većinske grupacije, svedeni na manjinu. Praktično je prekinut kontinuitet fizičkih veza između sandžačkih i bosanskih Bošnjaka.

Koncepcija stvaranja Velike Srbije, zasnivala se na slijedećim principima: istorijskom, etničkom ili katastarskom.

Istorijski princip je bio neprimjenjiv u BiH, etnički je mogao djelomice „proći“ samo u područjima gdje je srpsko stanovništvo bilo većinsko. Na Karadžićev način Srbi su se promakli ovom načelu. Što se tiče katastra, Karadžić je pribjegao falsifikatima i obmani u pokušaju dokazivanja etniciranosti prostora u BiH, pa i u Podrinju. I Milošević je na 47. sjednici Vrhovnog savjeta odbrane SR Jugoslavije tvrdio da su Srbi vlasnici 64–80% ziratne zemlje. Brkali su smisao termina vlasništvo i posjed. Aleksandrovom agrarnom reformom (1918.) kmetišta i begluci prelazili su u posjed, a ne i u vlasništvo. Prema karti vlasništva nad zemljom, izrađenoj od grupe eksperata Vlade RBiH, 1993.– 94, 62,8% zemlje u Podrinju u vlasništvu

16 vidi : M. Kafedžić, PODRINJE, ISTOČNA KAPIJA BIH, Sarajevo 2003.

je Bošnjaka, a prema podacima starijim od kraljeve agrarne reforme 1918, procenat je bio znatno veći. Na prostoru Foče, više od 60%!

Može li se vjerovati u povratak bošnjačkog stanovništva u Foču, posebno u sela na desnoj obali Drine?

Predratna demografska slika je nepopravljivo izmijenjena i genocidom narušena. Za sada u Republici Srpskoj nema niti jedne političke partije čiji se politički program bitno razlikuje od SDS programa, onog na čijim osnovama je dignuta pobuna protiv samostalne države BiH i njene legitimne vlasti.

Od 6.672 km^2 zemljišta u Gornjem Podrinju, Federaciji je pripalo oko 800 kv/km^2, odnosno samo 12% te teritorije. Pored Goražda, Ustikoline i Prače, kao većih naselja, pripali su joj i neka sela i zaseoci – Osanica; Jabuka, Mravinjac… Od činjenice da su Bošnjaci, u svim podrinjskim opštinama, izuzev u Bijeljini, Čajniču, Rudom i Kalinoviku činili većinsko stanovništvo, nije ostalo ništa.

U fočansku opštinu vratilo oko 8% protjeranih Bošnjaka. Ovim je većinski, bošnjački narod, od 51,6% po popisu iz 1991, apsolutno marginalizovan i osigurana je dominacija Srba. Nametnutim rješenjima Dejtonskog sporazuma, Bošnjaci su poniženi, pored žrtava i materijalno uništeni. Za ponižavajući položaj, dijelom je krivo i bošnjačko političko vođstvo i ključna politička stranka. Pristali su na podjelu države obmanjujući javnost „… kako su morali jer su bili pod neizdrživim pritiskom…“

Foča je oteta bošnjačkom narodu, teritorija na desnoj obali Drine i grad su, uz izuzetak pojasa širine 5–6 km nizvodno od Jošanice, u cjelini posrbljeni i grad je dodijeljen Republici Srpskoj. U Ustikolini je improvizovana federalna opština Foča, veličine dvije mjesne zajednice. Bošnjaci se ne vraćaju u grad, niti u sela na desnoj obali Drine. Fočanske vlasti ne dozvoljavaju postavljanje obilježja na mjesta gdje su srpska vojska i policija počinili zločine – ubijali, klali, pljačkali, silovali i palili. U posljednjih 20 godina u Foči, niti u dolini Ćehotine, nije rođeno ni jedno bošnjačko dijete...

Mineralno sirovinska baza fočanskog kraja[17]

Fočanski kraj, poznat je po značajnim prirodnim bogatstvima. Bogati prirodni resursi su eksploatisani dosta intenzivno što. je obezbjeđivalo posao hiljadama radnika. Posebno treba imati u vidu i da su brojni zemljoradnici, čija imanja nisu nudila dostatna finansijska sredstva za život porodica, radili kao fizički radnici u šumskim firmama i rudnicima i ostajali u svojim selima. U Podrinju je situirano oko 80 ležišta različitih ruda, od čega je oko polovne bilo u eksploataciji. Na bazi ovih sirovina, podignuto je niz preduzeća. Rudnik olova i cinka sa srebrom kod Foče, Rijeka u rejonu Čelebići. Nalazište Antimon je u Podhisanji kod Osanice. U Miljevini je rudnik mrkog uglja, devet je ležišta sedre, te dva ležišta krečnjaka (Godijeno kod Foče). Na bazi ukrasnog kamena, podignuta je fabrika u Miljevini. Otkrivena su i ležišta gipsa na Sutjesci i Presjeci kod Ustikoline. U Miljevini je lokalitet cementnih sirovina. U rejonu Jabuka kod Foče, je izvor mineralne vode, inače neuređen za eksploataciju. Postoje šljunkare za proizvodnju građevinskih elemenata, kao i kamenolomi.

Sve izloženo potvrđuje kao vrlo realne pretpostavke da na ovim prostor ima postoji solidna prirodna baza za normalan život ljudi, pod uslovom da država pokrene proizvodnju i korištenje raspoloživih resursa u čiji razvoj je utkan minuli rad i Bošnjaka kojima se ovo hoće po svaku cijenu oteti.

Orografsko–hidrografske i klimatske prilike Foče

Prostor Gornjeg Podrinja, zahvata uglavnom brdsko–planinsko zemljište, ispresijecano dolinama rijeka i suhim dubodolinama. Zemljište je pretežno pošumljeno, obraslo šikarama, a planinski predjeli visokim šumama. Zemlja je kisela, posna i uglavnom neplodna, izuzev riječnih dolina, gdje su plodonosni i naseljeni prostori. Prirodna nagnutost terena, uslovljava bujično spiranje humusa, zbog čega je potrebna vještačka kalcifikacija zemljišta. Topografski sklop terena kanališe njegovu prohodnost na riječne doline i planinske prijevoje. Oko 20% prostora je do 600 m, a 80% oko 800–1.900 m nadmorske visine. Planine pripadaju lancu Dinarskog planinskog sistema. Uzvišenja su relativno zaobljena s blagim padinama. Stjeno-

17 Izet Kubat, FOČA, MOJA MAHALA I FAMILIJA, Referat POVRATAK BOŠNJAKA U PODRINJE I FOČU, referat rađen za potrebe Kontakt grupe i Vance–Owenovog plana, podnesen u Rajlovcu, 18.03.2001, Sarajevo, 2007. str. 42 - 46.

viti predjeli su rjeđi i oni uglavnom predstavljaju klisure i kanjonske strane riječnih tokova Drine, Bistrice, Sutjeske i Ćehotine.

Ovo su planinski masivi fočanskog kraja: Maglić 2386 m, Volujak (Veliki Oštrikovac – 2.294 m.), Zelengora (Uglješin vrh 1.859 m), Perućica, jedina prašuma u Evropi 1683 m, Vranovina 1271 m.

Perućica je sastavni dio Nacionalnog parka Sutjeska koji pokriva 17. 300 hektara i u njoj je izuzetno atraktivan 75 metara visoki vodopad Skakavac.

Inače, planinski masivi su nosioci šumskog bogatstva – visoke šume pokrivaju 35467 hektara fočanske teritorije. Godišnja sječa iznosi 91.000 m3 četinara i 92.100 m3 lišćara, ukupno 183.300 m3.

Teritorija Foče izuzetno je bogata vodama i riječnim tokovima, koje čine sliv Drine, rijeke koja nastaje na području Foče s pripadništvom Crnomorskom slivu. Tvore je, sastavak, tri planinske rijeke – Tara, Piva i Sutjeska. Drina je u svome gornjem i srednjem toku planinska rijeka, vrlo brza, hladna i bistra. Boja vode je smaragdno zelena, ugodna oku i to je čini privlačnom i atraktivnom. U gornjem toku, od Šćepan–polja (433 m/nv) do višegradske župe, presijeca teritoriju Gornjeg Podrinja, tako da su cijele teritorije opština Čajniče i Rudo, te dijelovi opština Foča, Goražde i Višegrad na njenoj desnoj obali. Od sela Kamenica, u višegradskoj opštini, do ušća, Drina je granična i međunarodna rijeka. Vodotok rijeke je dugačak 324,5 km. U klisurastim dijelovima toka divlja je i vrlo opasna, zbog čega nije plovna. ,ali je upravo na tom dijelu privlačna ljubiteljima splavarenja i raftinga.

Brojne manje rijeke i potoci obezbjeđuju joj solidan i postojan vodostaj. Značajnije desne pritoke su Ćehotina, (u Foči se ulijeva u Drinu), a lijeve su Bistrica (ušće u Brodu), Kolina (ušće u Ustikolini).

Reljef riječnih dolina obiluje brojnim kotlinama i deluvijalnim terasama. Najrazvijenije terase očuvane su u dnu proširenih dijelova kotlina i mjestimično predstavljaju dolinska polja, kao što su Čelikovo polje, Brod, Cvilinsko polje. U dolini Ćehotine poznate su kotline Vikoč, Luke, Godijeno, Karovo, Šerovo i Orahovsko polje, Prijemet, (Tafrovo polje), Velečevo i Barakovac. Debljina zemljanog sloja u ovim kotlinama se kreće od 0,5 – 2 m što ih čini plodnim i pogodnim za zemljoradnju.

Vodostaj rijeke Drine u pravilu je stabilan i ujednačen u toku godine. Voda nabuja u proljetnim mjesecima od otopljenog snijega i u jesen od dugih i obilnih kiša. Nakon izgradnje HE Mratinje, u vrijeme ispuštanja vode iz jezera, rijeka naraste i zna poplaviti priobalje. Istorija je zabilježila katastrofalnu poplavu koju je rijeka izazvala u nizvodnim naseljima 10. i 11. novembra 1896. g. Vodostaj je porastao 15,40 m iznad normale i Drina je poplavila Foču, Goražde i Višegrad.

Drinski sliv ima veliki hidro–potencijal – procjena dvije milijarde kilovat sati.

Ipak, na Drini je samo jedna hidoelektrana (HE) – kod Višegrada. Prema proračunima, na ovoj rijeci moguće je izgraditi deset većih i 40 manjih HE ukupne snage 4.500 megavata. Projekt izgradnje HE Buk bijela je obustavljen, 1966, zbog opstrukcija Crne Gore, odakle su dolazile prijetnje o skretanju Tare u sliv rijeke Morače! Sada, vode rijeke Drine, koristi samo Srbija eksploatišući HE „*Bajina Bašta*" i „*Zvornik*". Obje su, svojevremeno, finansirane iz zajedničkog investicionog fonda bivše države, što znači da su, od početka izgradnje do kraja 1991, u njih uložena i sredstva Republike BiH. Vrijednost proizvedene energije cijeni se na 2.645 miliona USA dolara, uz ostvarenje dobit od 1.984 miliona dolara. U slučaju izrade diobnog bilansa, BiH bi za proteklih 12 godina mogla potraživati 480 miliona dolara, uzimajući u obzir i onaj dio koji joj pripada s aspekta podjele hidropotencijala. Prema dokumentu izrađenom 1976. g, a izradili su ga stručnjaci „Energoprojekta" iz Ljubljane i Beograda i „Energoinvesta" iz Sarajeva, BiH bi pripadalo 49,8% proizvodnje od HE Zvornik i 67% proizvodnje HE Bajine Bašta. Srbija i Crna Gora traže potpisivanje aneksa ugovoru o razgraničenju insistirajući da im se bez ikakve protuvrijednosti ustupi priobalni pojas Drine![18]

Navodnjavanje polja u donjem toku ima visoku vrijednost. Pored toga, rijeka je bogata i ribom – pastrmkom, lipljanom, škobaljem o, posebno interesantno, mladicom. Nije malo ribolovaca s trofejnim komadom od 30 pa i više kilograma!

Na Drini su Poznata splavišta – Brod, Foča i Ustikolina. Dok nisu probijeni brojni šumski putovi, vodotoci Drine i Ćehotine su korišteni za trif-

18 Kerim Zvizdić, ekomski interes SCG pod plaštom priče o granicama, OSLOBOĐENJE, dnevni list, Sarajevo, 26. 07. 2004. str. 9.

tove tj. liferovanje trupaca do pilanskih objekata, što je bio vrlo opasan posao koji su uglavnom obavljali domaći ljudi, seljaci, jer to je bio jedini izvor zarade. Mnogi od korisnika „nadnice za strah" svoju hrabrost su plaćali životima u ledenim vodama ovih divljih planinskih rijeka.

Glavni faktori klime su temperature i atmosferske padavine, na što poseban uticaj imaju nadmorske visine područja. U visokim predjelima dominiraju oštre i duge zime s visokim snježnim pokrivačem. Zadržava se, obično, od novembra do aprila i prouzrokuje kasniji dolazak proljeća. To je odlika planinske klime, nestalne, promjenljive i posebno nepovoljna za voće i neke sorte povrća. Često se dešava da rano otopljavanje zraka, izmami cvat, behar voća, a zatim naglo zahlađenje uzrokuje mraz (slanu) koja naprosto „sprži" behar. Narod kaže, „voće je u beharu obrano". To diktira kasnije sijanje povrća, zemlja se kasnije zagrijava i stvara uslove za klijanje sjemena, skraćuje se vremenski period rasta, razvoja i sazrijevanja poljoprivrednih kultura. Zime su s niskim temperaturama, u prosjeku između minus 10–15, čak i 30 °C. Prosječne godišnje temperature su oko 11 stepeni °C.

Preko Čemernog i dolinom Pive, uticaj vrši mediteranska klima djelujući na klimu dolina Drine i njenih pritoka. Vjetrovi pušu najčešće u jesen i proljeće. U zimskom periodu sjeverni i sjeveroistočni vjetrovi (sjeverac), a večernji vjetar, noćnik i južni, jugovina, karakteristični za toplije periode. To su vjetrovi umjerene snage. U područjima do 1000 m/n/v snježne padavine su manje, što neposredno utiče na floru. Tu obično počinju četinarske šume i pomiješane su s lišćarima. To je pogodno za voćne nasade – trešnje, šljive, jabuke, orahe i kruške. Slične su prilike i u donjim tokovima svih pritoka Drine.

Komunikacije

Obzirom na topografski sklop zemljišta, prohodnost je ograničena na riječne doline i planinske prijevoje, što je uslovilo i trasiranje putnih pravaca i mreže. Geografskim položajem Podrinje je prirodni most između zapada i istoka. I uzdužna osa putnih smjerova usmjerena je pravcem sjeveroistok–jugozapad.

Još od ranog istorijskog perioda razvoja zanatstva, proizvodnje i trgovine, roba je prebacivana karavanima, što je nametalo potrebu izgradnje putova i putne infrastrukture. Dubrovnik, kao ekonomski najrazvijeniji političko privredni centar, imao je velike trgovinske interese u Bosni, ali i na Balkanu. U skladu sa onovremenskim opštim uslovima, Dubrovnik se, pošto su pomorske komunikacije bile izložene stalnim napadima razbojničkih, piratskih grupa, orijentisao na podizanje trgovačkih kolonija na karavanskim putovima po Bosni i najpoznatije su u Srebrenici, Ustikolini, Foči, Cernici kod Gacka i Trebinju. Time je Time je stvarana veća bezbjednost ljudima i robi. Prema istorijskim izvorima, jedan od najpoznatijih i najznačajnijih karavanskih putova, Dubrovački put, povezivao je Carigrad s Dubrovnikom, rutom Dubrovnik–Trebinje–Bileća–Gacko–Foča–Čajniče–Novi Pazar–Niš–Sofija i mnogo je značio naseljima na prostorima Balkana. Infrastrukturu uz komunikacije činili su mostovi u Višegradu („*Na Drini ćuprija*"), Mostaru (Stari most), Žepi, Sarajevu (Kozja ćuprija) i Trebinju (Arslanagića– most).

Sređivanje vojnopolitičke situacije u Bosni do kraja treće decenije XVI vijeka, dovelo je do privrednog uspona. Po gradovima i uz komunikacije građeni su hanovi i karavan–saraji.[19] Hanovi su služili za prihvat putnika, a u gradovima su bila i središta društvenog života i okupljanja građana.

Danas je mreža putova dosta razvijena. Proširena je, posebno, u austrougarskom periodu, kada su izgrađeni brojni makadamski putovi, a u skladu s njihovim vojno–ekonomskim zahtjevima. Tako su između ostalog, izgradili put, Sarajevo–Goražde–Foča;Goražde–Čajniče–Pljevlja; Foča–Čelebići i Foča–Šćepan–Polje, te Foča–Kalinovik kao i brojne lokalne putove. Svi ovi putovi su bili makadamski i vojni. U Foči je Austrougarska podigla kasarne, a na uzvišenjima prema crnogorskoj granici žandarmerijske stanice: (Vikoč, Ifsar, Čelebići, Hum. Suha, Borovno, Zelengora, Suha Gora, Prijevor, Maglić…) i kasarnu na planini Humić. U periodu 1902.–1906. izgrađena je i istočno–bosanska željeznica Sarajevo–Ustiprača–Višegrad. Krak, Ustiprača–Foča izgrađen je tek 1937.–1939. Dolina Drine čini osu komunikacijske mreže. Doline pritoka Drine su izbrazdane dosta moder-

19 Postoje razni podaci o broju hanova u BiH. Mnogi su podizani i vremenom se gasili, o čemu svjedoče brojni toponimi u kojima je korijen han. Evidentiran je slijedeći broj mjesta koja su dobila naziv po hanu: Najveći broj je na području Rogatice – 19, Sarajeva – 15, Vlasenice – 13, Foče i Travnika s po 6 lokaliteta. – Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, BZK, Sarajevo 1997, str 191.

nim putovima. Magistralni put, vodi od Beograda preko Užica, Višegrada, Foče, dolinom rijeke Sutjeske i Trebinja do Dubrovnika. Regionalni putovi, iz Broda na Drini, , dolinom Bistrice, preko prevoja Rogoj i Trnova, vodi put za Sarajevo. Iz ovoga mjesta jedna grana puta vodi uz Drinu, preko Šćepan–Polja i Plužina, za Podgoricu. Od Čelebića, preko Vitine, probijen je lokalni put za Pljevlja. Foča je povezana novoizgrađenim putom sa Čajničem preko Slatine. U socijalističkom periodu, skoro svi putovi su asfaltirani i značajno su doprinijeli ekonomskom razvoju Foče. U tom periodu izgrađeni su i mnogobrojni šumski putovi zbog eksploatacije drvne mase.

Ukidanje istočno–bosanske pruge, zbog navodne nerentabilnosti, bilo je kapitalna greška tadašnjih vlasti i nanijelo je stanovništvu i privredi Gornjeg Podrinja neprocjenjivu štetu. Tim aktom, ondašnja vlast je nepromišljeno negativnim posljedicama izazvala gorčinu i nezadovoljstvo građana, zbog poremećaja ritma života i pada životnog standarda stanovništva krkoz poskupljenje putovanja i transporta roba prema Sarajevu i obratno.

REFLEKSIJE GEOSTRATEŠKOG POLOŽAJA NA DOGAĐAJE OKO FOČE

Zahvaljujući geopolitičkom i geografskom položaju (nalazi se na granici Istočnog i Zapadnog Rimskog Carstva), prirodnim bogatstvima i opštim uslovima i povoljnostima za život, ovaj region je oduvijek bio interesantan, svim društvenim formacijama koje su se kroz istoriju smjenjivale, a taj značaj je bio permanentno u usponu. Tako su, treba imati na umu, uvijek postajale pretenzije Srbije i SPC na teritoriju BiH u cjelini, a posebno na Podrinje. Prije i iznad svega, zbog njegovih ekonomskih resursa kapitalnih vrijednosti i geostrategijskog položaja. Skoro je identična situacija i sa hrvatskim nacionalistima, koji sanjaju o granici na Drini.

Cjelokupno Podrinje, s fočanskim područjem kao sastavnim dijelom, predstavlja vrlo povoljnu operativno strategijsku osnovicu, snagama koje bi došle s istoka ili juga. Ono čini prirodnu cjelinu s glasinačkom i gatačko–nevesinjskom visoravni. Značaj ovog prostora doveo ga je i do stra-

dalništva, 1941.– 1945. i 1992. – 1995, što je, naravno, karakteristično i za neke epizode Prvog svjetskog, ali i balkanskih ratova.

Područje Gornjeg Podrinja zahvaća ukupno 6.672 kvadratnih kilometara, od čega je u privatnom vlasništvu 3.106 (46,55%), a u državnom vlasništvu 3.566 kvadratnih kilometaera (53,44%)[20].

Foča je locirana u zoni tromeđe BiH, Srbije i Crne Gore i predstavlja značajnu raskrsnicu putova sjever – jug i istok – zapad.
Podrinje, kao i cijela BiH, su stalno bili u fokusu velikosrpske i velikohrvatske politike. Pa i inače nosioci i zastupnici ideja srpskog, ali i hrvatskog velikodržavlja, ni u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji, nisu dozvolili da Bosna egzistira kao cjelovita administrativno upravna jedinica. Prostor BiH bio je predmet njihovog stalnog pogađanja i cjenkanja.[21] BiH je cijepana između banovina.[22]

Geostrategijski položaj Podrinja je izuzetno važan i pri razmatranju njegovog mjesta i uloge u strukturi odbrane države BiH, s obzirom na teritorijalnu strukturu države. Drina, kao granična rijeka, predstavlja prirodnu prepreku, na pravcu istok–zapad i obratno, snagama eventualnog agresora s istoka, što bi u normalnim uslovima olakšalo organizaciju odbrane. Podrinjski bazen predstavlja vrlo povoljnu operativno–strategijsku osnovicu, kapaciteta 2–3 vrlo snažna korpusa vojske, što bi napadač[23] iskoristio u fazi operativno–strategijskog razvoja svojih ofanzivnih efektiva. Iz Podrinja ka unutrašnjosti zemlje vode operativno-strategijski pravci divizijskog kapaciteta:

Posavski: Bijeljina – Brčko –Bosanski Brod – Banjaluka;

Zvorničko–sprečki: Zvornik – Tuzla – Doboj;

Višegradsko–romanijsko–bosanski: Višegrad – Rogatica – Glasinac – Sarajevo – Zenica,

20 Izet Kubat, FOČA, MOJA MAHALA I FAMILIJA, Referat POVRATAK BOŠNJAKA U PODRINJE I FOČU, referat rađen za potrebe Kontakt grupe i Vance–Owenovog plana, podnesen u Rajlovcu, 18.03.2001, Sarajevo, 2007. str. 42 - 46.

21 Mustafa Imamović, ISTORIJA BOŠNJAKA, "BiH i Bošnjaci za vrijeme privremenog državnog uređenja" Od 1. decembra 1918. do donošenja Ustava 1923. g. i obrazovanja 33 oblasti, taj status je čuvao „turski paragraf". Do 1924. bila je Uprava umjesto Vlade BiH, str. 485 - 488,

22 Isto, "BiH između dva svjetska rata". str. 519 - 520.

23 Mujo Kafedžić: PODRINJE ISTOČNA KAPIJA BIH, str. 226-230, Sarajevo 2008.

Sandžačko–trnovsko–igmanski: Foča – Goražde – Trnovo – Igman – Ivan-sedlo – dolina Neretve.

Na zapadnom obodu gornje-podrinjskog regiona locirana je vazdušno–desantna prostorija Glasinačko polje, kapaciteta do jedne vazdušno–desantne divizije. Najkraći put iz doline Drine, ka glavnom strategijskom cilju, gradu Sarajevo, vodi preko Glasinca. Iz istorije je poznato da je serdar Vukotić, komandant crnogorsko–sandžačke vojske u I svjetskom ratu, za 15 dana, od Pljevalja, izbio na Pale, savlađujući neznatan otpor branioca, što je značajno iskustvo.

Obnovom nezavisnosti BiH, raste i strategijski značaj Foče, bosanskog dijela Podrinja i rijeke Drine. Podrinje postaje granični pojas, a Drina, u svome srednjem i donjem toku, međudržavna granična linija i međunarodna rijeka.

Podrinje postaje i istočna kapija države BiH.
Zagovornici velike Srbije od polovine XIX vijeka su generisali ideje zavjere protiv BiH i maštali o prekoračenju na lijevu obalu Drine i brisanja granice srpskog razdvajanja. Ekspanzionističke pretenzije svojevremene Kneževine Srbije formulisane su u „Načrtaniju", nastalom 1844. godine.[24] Dokument je bio, a to je i danas, opsesija nosilaca ideje o velikoj Srbiji, podsticao ih je na osvajačke, hegemonističke, etnonacionalističke poteze, posebno podržavane u Srpskom kulturnom klubu, koji je Dražu Mihailovića doveo do položaja ministra odbrane kraljevske izbjegličke vlade, SAN-u, SPC i među svim pripadnicima radikalnih shvatanja kod Srba.

U Gornjem Podrinju, četničke falange Draže Mihailovića u ratu 1941. – 1945. i Radovana Karadžića 1992. – 1995. pokušale su svojim genocidnim akcijama uništiti Bošnjake i izbrisati sve što podsjeća na njihovu kulturu i tragove njihova prisustva i boravka na ovome području. Pljačkali su, palili, ubijali rušili i progonili… Isključivo na etno–rasističkoj platformi. Genocidno! Za nesigurnost granica BiH. Jer, bez eliminisanja rezultata genocida, bez povratka protjeranih i raskućenih Bošnjaka na njihove posjede i stvaranje uslova za opstanak, neće biti ni sigurne državne granice.

Međunarodna zajednica je Vladi Republike BiH postavila, kao uslov za proglašenje nezavisnosti i odvajanje iz državne zajednice u raspadu odr-

24 U ovoj knjizi, ovaj dokument, NAČRTANIJE, se spominje u više navrata. Direktno ili indirektno, jer je, nažalost, otkako postoji, inspirativan za nimalo „nježne poteze" komšija.

žavanje referenduma. Ustvari, BiH je slijedila Sloveniju i Hrvatsku, koje su se razdružile s Jugoslavijom. Referendum je proveden, je pod međunarodnim nadzorom, 29. februara i 1. marta 1992. Većina, 64% građana, se izjasnilo za nezavisnu BiH.

Treba reći da je država BiH je dobila međunarodno priznanje u njenim istorijskim granicama do 1918, uz izričitu zabranu njihovog mijenjanja. Današnje granice Bosne i Hercegovine potvrdio je Berlinski kongres 13. jula 1878. Takvima su proglašene i na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanog u Jajcu 29.11.1943. kada je BiH dobila status republike. Sve je potvrđeno i Ustavom FNRJ 1946. i Ustavom SFRJ 1974. Polazna osnova za takva ustavna određenja vezana za BiH, bile su odluke 1. zasjedanja ZAVNOBiH–a u Mrkonjić–gradu, 25. 11. 1943. Jedino SPC nikada nije priznala ove odluke, pa ni granice BiH. Njeni predstavnici i zastupnici stalno su ignorisali istorijske činjenice i insistirali na patološkoj ideji da je BiH „srpska zemlja". SPC kao „čuvar svekolikog srpstva i svetosavlja" i kolektivnog pamćenja, te mentor svih bitnih srpskih institucija (SANU, političkih stranaka i nosilaca vlasti), permanentno podgrijava „borbu za srpske interese". Zato se SANU, kao respektivna naučna institucija i asocijacija „vrhunskih intelektualaca", pretežno konzervativnih nacionalista, stožer okupljanja desničarskih i radikalnih snaga pod snažnim uticajem Patrijaršije SPC i njen zakleti sljedbenik, uvijek eksponira kao inicijator i pokretač masa za odbranu „ugroženih" srpskih interesa. Te snage su dežurni „čuvari srpstva i interesa srpskog naroda" i predstavljaju latentnu opasnost za mir i progres regiona.

Slijedeći takav trag, Srbi Bosne i Hercegovine nisu podržali, ni referendum s kraja februara i početka marta 1992, ni njegov rezultat – za protagoniste i pobornike velike Srbije, bio je to veliki, „nesvarljivi" izazov. Srpska demokratska. stranka (SDS), opstruirala referendum i nije prihvatila njegove rezultate. Bila je kategorički protiv proglašenja nezavisnosti Republike i izdvajanja iz Jugoslavije. Nimalo im nije smetalo što su svi građani BiH pozvani na referendumsko izjašnjavanje, što su se odazvali i mnogi Srbi i, konačno, što su, a to je vidljivo i iz rezultata, mnogi od njih dali glas za samostalnost i nezavisnost BiH.

BIH je iz sastava SFRJ istupila aprila l992. referendumskom odlukom građana, nakon čega je na nju izvršena agresija bivše zajedničke države,

a u tijesnoj saradnji s kolaboracionistima predvođenih SDS BiH, koja je osnivala takozvane srpske autonomne oblasti (SAO), u njih svrstavajući i izdvajajući opštine sa srpskom većinom.

U 1993. i Republika Hrvatska je izvršila agresiju na BiH. Izdvajanjem hrvatskih opština iz sastava BiH formirali su takozvanu Hrvatsku Republiku Herceg–Bosnu.

Značaj Podrinja raste, posebno sa stanovišta, vojno–strategijskog aspekta, pri sadašnjoj uzurpatorskoj podijeli državne teritorije BiH. Ova podjela je neprirodna i potpuno nepravedna. Srpski nacionalisti smatraju da je Republika Srpska (RS) ekskluzivno srpska zemlja i rade na štetu Hrvata i Bošnjaka. Kada se analizira podjela državne teritorije, iz ugla odbrane državne teritorije, njenog integriteta i državnog suvereniteta, pojavljuju se brojni problemi, od kojih su neki izrazito nepovoljni. Naime, prostor dodijeljen Republici Srpskoj se, cijelom dužinom, od Trebinja do Bijeljine, oslanja na Republiku Srbiju i Republiku Crnu Goru. Od Bijeljine, duž rijeke Save i Une, od Bosanskog Novog do Bosanske Kostajnice i dalje, Unom, do njenog ušća u Savu, kontroliše državnu granicu prema Republici Hrvatskoj. Operativno–strategijski posmatrano, a usko povezano s političkim opredjeljenjem u Republici Srpskoj, država BiH je, realno i objektivno, nesigurna. Suverenitet i integritet su joj, iznutra, ugroženi subverzivnošću i antibosanskim raspoloženjem velikosrpskih, nacionalistički nastrojenih političara Republike Srpske. Otvoreno izjavljuju da njihova vojska ne bi pružala otpor u slučaju napada iz Srbije i Crne Gore. Gorka iskustva Bošnjaka, još od vremena balkanskih ratova i preko iskustava iz II svjetskog rata i, konačno, zadnjeg četničko–fašističkog kidisanja na nezavisnu BiH, to potvrđuju. Pitanje opstanka Bošnjaka je, u perspektivi, problematično i tako će ostati sve dok je retrogradne politike srpskih klero-nacionalista i radikala. Demarkacione linije Republike Srpske, na istočnim i južnim kapijama Sarajeva, jesu i ostaće latentna opasnost za državu BiH i njen bošnjački i hrvatski narod.

Deytonskim sporazumom teritorija BiH je uzurpatorski podijeljena, a država je razbijena. Srbi, 30% stanovništva, dobili su 49% ukupnog teritorija, a Bošnjaci i Hrvati, što će reći 70% stanovništva, kontrolišu 51%. Cijela Posavina je očišćena od Hrvata, za njih je izgubljena i data je Republici Srpskoj.

Sva žitorodna područja BiH pripala su Republici Srpskoj, a njeni vlastodršci ponašaju kao gospodari tih zemljišta. Sličan je slučaj i s Podrinjem, osim 20 km kod Goražde. Vrijedi li isticanja da to nikako nije podudarno s podacima u gruntovnici? Dejtonski kartografi su oponašali engleske kolonijaliste koji su Afriku dijelili povlačenjem pravih linija, presijecajući plemenska područja te tako generirajući razloge za česte međuplemenske sukobe i lokalne ratove.

Izvršena podjela teritorije BiH je istorijska nepravda i uvod u stalnu opasnost, nesigurnost i sukobe. Podjelom zemlje, je ozakonjena razbijačka politika SDS i rezultati genocida. Praktično, bitne pretpostavke konačne podjele i separacije dijelova teritorije, stvorene su ovim sporazumom. Srpski političari opterećeni nacionalističkim težnjama i naoružani istorijskim iskustvima koja Srbi baštine još od osmanskog vakta, prirodno, čine sve i učiniće sve, da Republiku Srpsku sačuvaju i transponuju u državu. Izjave o evropeizaciji BiH, njenim uključivanjem u Evropsku Uniju (EU), euforične su i utopijske. Analitički posmatrano EU je vrlo labava asocijacija, koju razdiru međusobne trzavice njenih članica, što posebno podstiče Amerika, u grčevitoj borbi za očuvanje svoje dominacije u svijetu. EU nije bogom dana zajednica vječitog trajanja. Svoje vrijeme će potrošiti, a o budućnosti se samo može nagađati. Zato treba stalno tražiti putove reintegracije bosanske države i njenog svestranog jačanja. Najoptimalnije rješenje je uključivanje u NATO i lociranje njihove snažne vojne baze u BiH. Samo brutalna vojna snaga, a BiH je nema, ovdje može garantovati stabilan mir.

Problemi odbrane BiH prostora od eventualne agresije sa Istoka u današnjoj konstelaciji društveno-političkih snaga i odnosa u BiH, skoro su nerješivi. Dejtonskom podjelom BiH na entitete, koja je apsolutno neprirodna i nepravedna, svjesno je ostavljena širom otvorena istočna kapija BiH. Vještačka tvorevina, Republika Srpska, iznikla je na krvavom genocidu i zločinu nad Bošnjacima. Uz to, praktično je državnu istočnu granicu, s Drine, pomjerili u predgrađa Sarajeva. Artiljerijsko–tenkovski položaji Karadžićevih ubica Sarajeva, ostali su pod vlašću Republike Srpske. Prihvatajući Karadžićev zahtjev za stvaranje „srpske države“ na bosanskohercegovačkoj državnoj teritoriji, uz osiguranje kompaktnosti i fizičke povezanosti toga prostora, ovoj tvorevini, produktu krvave agresije i ratnog zločina genocida, Srbima je dat sav pogranični prostor prema Srbiji i Crnoj

Gori. Teritorija BiH je u konstantnom poluokruženju! Ovim rješenjem je praktično kompromitovana ideja odbrane BiH i stvoreni su uslovi da potencijalni agresor sa istoka dovede svoje snage u marševskoj koloni na kapije Sarajeva.

Međutim, pitanje odbrane države BiH je krucijalno pitanje njenog opstanka, a posebno opstanka opljačkanog i desetkovanog bošnjačkog naroda. Tako će biti sve dok su u srpskom nacionalnom korpusu prisutni četnici ravnogorci i Karadžićevi sljedbenici, zagovarači, planeri, organizatori i izvršioci zločina genocida i zaštitnici ratnih zločinaca.

Četrnaest godina nakon rata, u vlasti, politici i policiji Republike Srpske ima ratnih zločinaca!

Mladić, najveći ratni zločinac, tek je uhapšen.

Protiv presuda Tribunala u Srpskoj se diže glas protesta pod lažnom tvrdnjom, da se samo sudi Srbima!

Oni zločincima ukazuju poštovanje i počasti.

Dodik, u zatvoru, posjećuje Biljanu Plavšić, ratnu zločinku.

Kada su međunarodne snage hapsile pojedine osumnjičenike, iz SDS-a je protestvovano u ime ljudskih prava!

Ukoliko se nešto ne promijeni u razmišljanjima srpskih političara, ako ne prihvate istinu o zločinima svojih snaga, nad državom BiH će, poput Damoklovog mača, visjeti opasnost od nemira, sukoba, diverzija, pljački, ubistava, piromanije...

Nesrbi će živjeti u stalnom strahu i neslobodi.

Ova vrlo bitna činjenica, opominje i bošnjačke čelnike: Moraju raditi na neophodnoj organizaciji mira i bezbjednosti, ali i na snaženju spoljnopolitičkih saveza, odgovornih saveznika i zaštitnika.

Bošnjački narod mora imati svjesne, odgovorne, pravedne, poštene, ali i odlučne političare. Tek simbioza pobrojanih fizičko–mentalnih promjena, uz prisustvo američkih i NATO snaga, može ustrojiti sistem otporan na destrukcije nacionalista i kriminalaca.

ULOGA RELIGIJE I IDEOLOGIJE U RATOVIMA

Neki pojedinci misle, da ovaj naslov ne bi trebao ići u ovu knjigu. Jer, po tome mišljenju, nema istorijskih činjenica, a tema knjige nije religija. Ovdje se neće raspravljati niti polemisati o filozofsko-sociološkoj vrijednosti religije, nego će se ona posmatrati u istorijskoj ravni. Problem će se posmatrati kroz prizmu srastanja religijskih velikodostojnika sa oligarhijama na vlasti u kriznim i ratnim situacijama i njihov neposredni uticaj na te događaje. Bez ovoga elementa svaki zaključak bi bio defektan, neobjektivan. Običnom posmatraču događaja u BiH pada u oči angažman vjerskih institucija u politici i negativne posljedice tih angažmana. Brojni zločini protiv naroda vođeni su u ime vjera. Kod značajnog broja velikodostojnika, u glavama su prisutne ideje rekonkviste. Čitavi epovi su spjevani na idejama osvetništva pradjedovske vjere, što se manifestovalo i u ratu 1992.– 1995. Čitalac će u daljem tekstu naći potvrdu ovog mog stava – o ovome pitanju treba nešto reći. Evo i osnovnog razloga: Velikodostojnici su isključivi i jednostrani, nespremni da prihvate stvarno stanje stvari, insistiraju, svaki iz suprotnog pravca i uvredljivo prema stavu drugih tvrdeći kako je njihova vjera najbolja i jedina prava. Time vrijeđaju i podcjenjuju druge. Ovaj problem je vrlo reljefno objasnio nobelovac Andrić, kada je napisao:

> "Četiri vjere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Žive pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od četiri grupe ima središte svog duhovnog života daleko,u tuđem svijetu, u Rimu, u Moskvi, u Meki, Jerusalemu ili sam Bog zna gdje,samo ne ondje gdje se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom ii i nazatkom svake od tri ostale vjere, da njihov napredak može biti samo na njihovu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja i svaka iz protivnog pravca."[25]

Tu leže korijeni mržnje, mase se zavode i srljaju u sukobe. Nacionalni programi su satkani na bazi vjersko–nacionalnih ideja,sve junačke pjesme su na toj osnovi uključujući tu i famozno „Načrtanije" i „Gorski vijenac". Sve je ovo kao moralna hrana i mobilizatorski poticaj za međusobnu mr-

25 Ivo Andrić, TRAVNIČKA HRONIKA

žnju, tuče, ratove. Nesreća našega podneblja je i u tome štosu se vjere i nacije poistovjetile čime su pogažene one čovjekoljubive poruke kanona, jer se svjesno krše i nemilosrdno gaze. Dosljedno poštovanje i primjena kanona iz temeljnih knjiga religija, nije predmet razmatranja u ovome tekstu. Poenta je na njihovom iskrivljavanju od strane „čuvara vjere".

Umjesto tumačenja, ljudima različitog svjetonazora i porijekla vrijednosti koje ljude spajaju, sve češće slušamo priče koje pothranjuju predrasude, veličaju i zaoštravaju različitosti, siju zloslutno sjeme nepovjerenja i vječitih sumnji. Istina je da po ovome pitanju nema bitnih razlika u nastupima istaknutih čelnika religija u BiH.

U "Načrtaniju" Garašanin piše:

> „Ako Srbija dobro projesapi, šta je ona sad? U kakvom se položeniju nalazi? I kakvi nju narodi okružuju? To se ona mora uveriti o tome, da je ona mala, da ona u ovom stanju ostati ne sme, i da ona samo u sojuzu s ostalim okružavajućim je narodima za postići svoju budućnost svoj zadatak imati mora. Iz ovog poznanja proističe čerta i temelj srpske politike, da se ne ograničava na sadašnje njene granice, no da teži sebe priljubiti sve narode srpske koji ju okružuju … Srpska država koja je već srećno počela, no koja se rasprostirati i ojačati mora, ima svoj osnov i temelj tvrdi u carstvu srpskom 13.–oga i 14.–oga stoljeća i u bogatoj i slavnoj istoriji. Po ovoj istoriji zna se da su srpski carevi počeli bili grčkom carstvu mah otimati i skoro bi mu konac učinili te bi tako na mesto propadšeg istočno-rimskog carstva, srpsko-slovensko carstvo postavili i ovo nadoknadili. Car Dušan silni primio je već grb carstva Grčkog …Naša dakle sadašnjost neće biti bez sojuza sa prošlošću, nego će ova činiti jedno zaviseće, sastavno i ustrojeno celo, i zato Srbstvo, njegova narodnost i njegov državni život stoji pod zaštitom svetog prava istoričeskog. Našem teženju ne može se predbaciti da je ono nešto novo, neosnovano da je ono revolucija i prevrat…"

Ovo je vertikala politike koju su vodile sve srpske nacionalne stranke, podsticane i podržavane od velikodostojnika Srpske pravoslavne crkve (SPC). Iz ovakvih vertikala nastajalo je, granalo se i nasiljem procvjetalo sve što je postalo krvavim gospodarom genocida u savremnim ratovima, od 1941.– 1945. i 1992.– 1995.

Nasuprot idejama o "Velikoj Srbiji", hrvatski političar i filozof Ante Starčević (1823.– 1896.), zagovara, stvaranje moćne hrvatske države na tim prostorima, ali opet bez Bošnjaka, jer, smatra, na Balkanu postoje samo dvije nacije –Hrvati i Bugari! Slovenci su mu planinski ili norični Hrvati, dok za Srbe kaže da se taj naziv može koristiti za „nečistu pasminu raznovrsnog porijekla"[26]

Iznešena gledišta su nacionalističke provenijencije, neodrživa i izvor stalne opasnosti za mir jer su produkt nacionalističke arogancije i neshvatljive bezobzirnosti. Hrvatski nacionalisti i danas na osnovu Starčevićeveog ekstremizma BiH smatraju njihovom zemljom. Iznešeni nacionalistički i srpski i hrvatski stavovi i danas aktivno žive i njihovo podgrijavanje je uvod u olujna vremena.

Sasvim suprotno gledište ovim Starčevićevim ekstremističkim idejama, iznio je Miroslav Krleža (1893.– 1981.) u djelu „U sjeni smrti" piše:

> „…Hrvatska zemlja je još u XVI i XVII stoljeću takoreći prazna. Biološki prazna. Ima vrlo malo stanovnika. Onda dolaze seobe s juga i broj stanovnika počinje naglo rasti sve od XIX stoljeća pa naovamo. Mi zaboravljamo taj i takav razvoj. Prema tome, Bosna je u ono vrijeme spram Hrvatske prenapučena, ona je organizacija koja stoljećima prije toga traje. Postoje crkve manastiri, džamije, pismeni ljudi, postoji alhamijado literatura, pišu se neke knjige. Postoje visoke teološke škole, a ovdje su šume, ponegdje naselja, a ostalo je prazno. Ovo naše ovdje spram Bosne u to vrijeme je mizerija nevjerovatna, jer sve što je nastalo, u novije vrijeme je nastalo, a mi to zaboravljamo. Dakle, u Bosni živi ono što je u to vrijeme sasvim drugi tip čovjeka. Ima ljudi koji putuju, dolaze iz Kaira i odlaze u Kairo, odlaze i dolaze iz Carigrada s Univerziteta…"[27].

Sve igre oko BiH prelamale su se i na fočanskim prostorima. Foča je bila žrtva velikodržavne nacionalističke politike korištene prilikom podjele države na banovine. U ovim administrativno upravnim podjelama BiH je komadana u četiri banovine, a bošnjačko je stanovništvo stalno cijepano i tretirano kao „vjerska grupa" i držano u statusu manjine. Nakon formiranja

26 Citat Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA, Sarajevo, 2002., str. 59.

27 Isto

Banovine Hrvatske, 1939, Foča je dodijeljena Zetskoj banovini čije sjedište je bilo u Cetinju. Foča, sa starom crnogorskom prijestonicom, nije imala nikakve komunikacijske veze. Prije toga, pripadala je Drinskoj banovini sa sjedištem u Sarajevu.

„Načrtanije", kao ideja, nastalo je u vremenu, bujanja agresivne srpske nacionalne svijesti. Ta, hegemonistička svijest, nije mirovala, stalno je iskrila ubilačkom strašću. Podgrijavala je nacionalističko–egoističke nagone. Srpski kulturni klub (SKK) je, na tome fonu, u Drugom svjetskom ratu, igrao veleizdajničku ulogu. Pokrenuo je, i njime rukovodio, bratoubilački rat u Jugoslaviji. Pored toga, akademici, književnici, publicisti, a posebno istoričari i orijentalisti, svojim prilozima su, na ovom dokumentu, ispleli političku platformu radikalnih nacionalista i fanatika, akcentirajući viševjekovne pretenzije prema BiH i fomulišući političku platformu za krvava i zvjerska zlodjela. Bili su kreatori i vođe u akcijama krvavih „načrtanijskih" oživotvorenja. Velikosrpski rasisti su, brižljivo i predano, radili i rade na razvijanju i unapređivanju gotovo atavističke mržnje prema svim nesrbima. Prema Bošnjacima posebno! Korijeni potječu od srpskog poraza od Turaka, 1389, u Kosovskoj bici.

Srpska akademija nauka i umjetnosti (SANU), njihovi radikalni intelektualci, književnici, istoričari, publicisti, pjesnici, guslari i sveštenici SPC, konstantno pothranjuju tu mržnju, čeprkaju po ranama ne dozvoljavajući njihovo zacjeljenje! Služe se falsifikovanjem istorije, inficirajući tim isfabriciranim otrovom sve generacije najvećeg dijela pravoslavaca. Intenzivno rade na razvijanju nepovjerenja prema Bošnjacima, portretirajući ih kao prevrtljivce, izdajnike, varalice, kukavice, u najkraćem, kao nitkove. Ideja „Načrtanija", uz posijanu mržnju, te mitomanija o obnovi Dušanovog carstva, baza je ekspanzionističke, velikosrpske političke strategije i nacionalističke ideologije.

SPC i dio njihove inteligencije, zapanjujuće, lako i brzo, ka destrukciji, pokreću agresivne aktivnosti svojih desničarskih i radikalnih političkih snaga. Uvijek su spremne za najprljavije poslove, u ostvarenju ciljeva velesrpstva, a u ime „…osvete Kosova i odbrane pravoslavlja, svetosavlja, srpstva i srpskog naroda".

Dejtonski sporazum je zaista zaustavio borbena dejstva, prolivanje krvi i ubijanje golorukog naroda, ali je, suštinski, za zelenim stolom, proizveo

poraz Bošnjaka, jer je uvažio ratom stvoreno stanje i, nimalo elegantno, zaobišao principe pravde i pravednosti. Tako da i nisu stvorene realne pretpostavke za reintegracione procese i normalizaciju stanja u zemlji. Objektivno, taj sporazum je najdirektnije ugrozio interese bošnjačkog naroda, naročito u istočnoj Bosni, gdje su posljedice genocida praktično neizlječive – Bošnjaci su protjerani sa cijelog prostora poklonjenog Republici Srpskoj. Uz to, svojom nepravednošću stalna je prijetnja miru u regionu. Ovakvom bilansu, pored agresivnih karadžićevaca, svoj doprinos dali su i neodgovorni bošnjački lideri. Riječ je o posesivnim ljudima apsolutno nedoraslim za prigrabljene funkcije. Njihova pohlepa za vlašću i materijalnim dobrima i ignorantski odnos prema radniku i običnom čovjeku,arogancija i neiskren odnos u komunikacijama sa narodom, porodili su fatalne posljedice posebno za Bošnjake čijim su glasovima došli na pozicije moći. Zarad ličnih interesa spremni su žrtvovati i žrtvovali su životni prostor Bošnjaka i doveli u ozbiljno pitanje budućnost zemlje i ovoga naroda.

Duhovno stanje društva proizvodi i oblikuje društvenu svijest naroda. Ova teza ima potvrdu u svim istorijskim događajima, a jedan takav je i slučaj na Badnjak 1711, kada je Danilo Petrović, vladika crnogorsko-primorski, organizovao izgon Bošnjaka i tri do četiri hiljade duša protjerao sa staništa, uništio im imanja i sakralne objekte – 6 džamija. Popovska klika, koristeći, u narodu, pažljivo izgrađene predrasude i stvoren ružni stereotip o muslimana kao prevrtljivcima, izdajnicima, izjelicama, siledžijama i kabadahijama, pokrenula je krstaški, krvoločni pohod na sve muslimansko. Stradalnici su se nastanili u nikšićkoj župi, Istočnoj Hercegovini i u selu Tuđemilo kod Bara. Kasnije se ovaj narod raselio po Podrinju i Bosni. Njegoš je u "Gorskom vijencu" opjevao ovaj zločin i dobio visoku ocjenu za ovo umjetničko, filozofsko, pokretačko, ustvari mržnjohuškačko djelo. Ta knjiga je himna nasilju i nečovještvu, koje je počinjeno pod rukovodstvom sveštenika. Postala je ideološki kanon poluobrazovanom, dijelom i obrazovanom, ali ipak primitivnom srpskom i crnogorskom puku. Njegoš veli:

> "…luna i krst, dva strašna simbola, njima pomirenja nema, njihovo je na grobnici carstvo. Nego udri dokle mahat možeš, a ne žali ništa na svijetu! Sve je pošlo đavoljem tragom, zaudara zemlja Muhamedom…"

Dok kosovski ep slavi junake koji ubijaju i ginu u borbi, Gorski vijenac veliča zločine ubijanja golorukih, nevinih i nebranjenih. Ubijanje naroda.

Opjevani zločin, vremenom je postao paradigma za sve kasnije progone i fizičke likvidacije Bošnjaka muslimana u BiH, Srbiji, Crnoj Gori, i Sandžaku! Danas neki pokušavaju da ga prikažu kao mit, nastojeći osporiti njegov stvarni, hroničarski karakter. Nacionalistička velikosrpska politika genocida provođenje u praksu počinje Prvim srpskim ustankom, ali o tome srpska istoriografija šuti – kao da se nije ništa dogodilo. U balkanskim ratovima srpska vojska je čitava muslimanska sela zaogrtala ognjem u koji su bacani živi – žene i djeca. Tada je prvi put i upotrijebljen termin „etničko čišćenje" – istrebljenje nesrba. Praksa takve politika intenzivirana je i usavršava u I i II svjetskom ratu. Tada je ustrojena srpska – nacionalistička mitološka i epička – fabrikacija istorijskih falsifikata, pa su narodu lansirani, potom u upotrebu i usađeni, omrznuti pojmovi „turčin" i „poturica" kao sinonimi za svakog muslimana.

Na prostorima Crne Gore i Srbije, već dva stoljeća, periodično, traje nemilosrdan progon Bošnjaka, ustvari njihovo ponižavanje do fizičkog istrebljenja. Detaljna analiza Njegoševih poruka, nije zadatak ove knjige, ali istaknuto je potrebno radi toga što je fočanski kraj bio stalni poligon primjene poruka odaslanih od crnogorske i velikosrpske hajdučije.

Religija kao kategorijalni faktor je identifikaciona koordinata izvršioca i žrtve, jer su i jedan i drugi obilježeni religioznom pripadnošću. Jevreji su bili žrtve rasne teorije nacizma, a Bošnjaci su žrtve ideologije mržnje fundirane s religioznog predloška. Francuski prosvjetitelj iz XVIII vijeka Volter, naglašava da iz netrpeljivog religioznog stava prema drugome, proizlazi zahtjev "vjeruj kao ja, inače će te Bog osuditi".

Pravoslavni fundamentalizam i nacionalizam neprekidno dograđuje antipatiju prema Bošnjacima. Ona je u konstantnom bujanju zahvaljujući pothranjivanju misticizmom i mitološkom epikom. Srpska radikalna politika je, još od Karađorđa, nadahnuta mržnjom protiv Muslimana.

Ivo Andrić je te strasti transponovao i u literaturu. Iznenađene Višegrađane koji su gledali ponižene prognanike iz Užica 1863, opisuje ovako:

> „Stariji ostadoše da sjede, a mlađi ustadoše i napraviše s obje strane kapije živi zid, samo su saučesno gledali u muhadžere i ćutali, drugi su im nazivali merhaba i pokušavali da ih zadrže i ponude nečim, ali se oni nisu obazirali na ponude i jedva su odgovarali na pozdrave".[28]

28 Enes Karić, Eseji od Bosne, Sarajevo, 1999. str 54-59.

Velikosrpska politička, kulturna i crkvena elita je devedesetih godina XX vijeka, lansirala strašnu laž, o tobožnjoj „ugroženosti srpskog naroda“, što je bio poklič na homogenizaciju. Velikodostojnici SPC duboko su umiješani u ove nečasne rabote. Raško–prizrenski vladika je govorio, ustvari pozivao na satanizaciju i izricao anatemu nekrsti:

> „Moram ispraviti moje sveštenike, koji govore da je Bog otac svih ljudi. Nije tako. Bog je doduše stvaralac svih ljudi, ali je otac samo onih koji veruju u sina Božijeg. Sa pravoslavnog stajališta nije prihvatljivo reći da su svi ljudi Božija deca.“

Patrijarh Pavle je u Pribilovcima 1991, pred 3.000 Srba, pozivao podsjećajući na „dužnosti iz međuvjerske i međunacionalne mržnje“:

„Ako je Božija volja da vodimo rat, svaki Srbin se treba boriti.“[29]

Aleksandar Popović, predviđa enklavizaciju muslimana Balkana, i stvaranje malih muslimanskih državica, jer je po njemu islamska populacija u Evropi glavni gubitnik.[30] Ova tvrdnja se može uzeti kao vizija konačnog nestanka Bošnjaka na ovim prostorima, i njihovog istrjebljenja kao neevropskih elemenata. Vratimo se opet Andriću, koji kaže:

> „Ali sutradan sve je opet bilo po starom, jer kasablije ne vole da pamte zlo i ne mare da brinu brigu unaprijed, u krvi im je saznanje da se pravi život sastoji od samih zatišja i da bi ludo i uzaludno bilo mutiti ta rijetka zatišja, tražeći neki drugi čvršći i stalniji život koga nema.“

Nije li ovo dovoljno precizna i jasna poruka karijeristima, trkačima na vrh elitističkih piramida, da liderska pozicija ne znači samo neograničene beneficije i samozadovoljstva? Ne budu li predano radili na izgradnji i jačanju državnih institucija i nesvjesno će stvarati klimu enklavizacije naroda. Bošnjački opstanak je uslovljen permanentnom brigom o budućnosti naroda, i efikasnim korištenjem trenutaka zatišja za izgradnju stabilnog mirnog i trajnog života ljudi.

---

29 Manastir u Prebilovcima je mjesto okupljanja pravoslavaca u znak sjećanja na nekoliko stotina žrtava srpskog naroda pobijenih od Ustaša 1941.

30 Aleksandar Popović: MUSLIMANI NAKON KOMUNIZMA, ISLAM U EVROPI, London, 1967. str. 1 - 50.

Enes Karić tvrdi, da će Bošnjaci biti nesmiljeno pometeni, bez obzira na njihovo političko opredjeljenje, bili neokomunisti, neoliberali, socijaldemokrati, tradicionalisti, građanska opcija.[31] Neizbježna im je sudbina evropskih Jevreja ili palestinskih Arapa, ukoliko ne pritisnu rukovodstva stranaka, u ime vlastitog opstanka, da se otresu špekulanata, neznalica, neradnika nemoralnih i niskomoralnih pojedinaca i da jednim ozbiljnijim rezom očiste svoje redove od tog balasta, koji konstrukcijama brani i pokriva svoj nerad.

Muhamed Borogovac[32], piše kako je bosanski patriotizam poljuljan, čemu je doprinijela dvolična politika Izetbegovića, koji je prihvatio Karadžićevo agresivno ponašanje još 1991. ne suprotstavljajući se njegovom drskom i lukavom postupanju. Prihvatio je medijatore Vensa i Ovena, kao faktore koji odlučuju, a ne kao političke posrednike, što su oni stvarno trebali biti. Neodgovorno je potpisivao njihove prijedloge. Iz pregovora u Beču isključio je Nijaza Durakovića i Muhameda Filipovića, koje je Skupština imenovala za članove delegacije. On je formulisao dvosmjernu tezu obraćanja, tvrdeći narodu da „mora pregovarati zbog pritiska svijeta, a stranim diplomatima koji su znali da taj pritisak na žrtvu ne postoji, govorio je da pregovara, jer to ljudi BiH traže". Time je Karadžić „amnestiran, a četnicima dat kredibilitet". Ovu gorku, notornu, ali neizbrisivu istinu, na žalost, ne mogu da shvate slijepi sljedbenici, no, bez obzira na njihovo subjektivističko gledanje, riječ je o istorijskom faktu. U Foči su, vedrili i oblačili „miljenici sreće": Halid Čengić, iz Odžaka kod Ustikoline, zvani Hadžija i Senad Šahinpašić, poznatiji po nadimku Šaja, pripadnici užeg kruga „Halke". Zahvaljujući, da li njihovoj ličnoj nesposobnosti, diskretnim migovima prvog u Bošnjaka, ili krajnjoj vlastitoj neodgovornosti, Foča kao sinonim bošnjačkog stradanja u II svjetskom ratu, nespremna je dočekala genocid 1992! Fočanski Bošnjaci (njih 20.790), 1992. ponovno su doživjeli svoju „novu kristalnu noć" zahvaljujući svojim nesposobnim ili neodgovornim izabranicima s izbora 1990: Bošnjaci su izgubili životni prostor u Podrinju, opštine Foču, Čajniče, Rudo, Višegrad, Rogaticu, Srebrenicu, Bratunac, Zvornik i Bijeljinu, izgubili Drinu. Izgovori za ovakve gubitke, mogu se konstruisati, smišljati, pripisivati drugom, u čemu bošnjački vlastodršci imaju bogato iskustvo, s obzirom da nikada nisu bili u stanju priznati istinu o svojoj ulozi i odgovornosti, ali…

31 Enes Karić, ESEJI OD BOSNE, str. 54-64.

32 Muhamed Borogovac. RAT U BOSNI I HERCEGOVINI, Bosanski kongres, SAD, 1995. str. 54-67.

Već su izlizane fraze o isključivoj odgovornosti UN i NATO za rat u BiH i žrtve koje su u tom ratu pale. Nesporno ,krive su ove strukture,ali ne može se amnestirati ni bosansko-hercegovačko rukovodstvo i stranke na vlasti.

U SANU je organizovan poseban odjel za razradu ideja i metoda pravdanja zločina, budući da su svi zagovornici ostvarenja ideje „Načrtanija" bili svjesni da se ona ne može ostvariti bez genocida. Čak je i ratni zločinac, general Ratko Mladić, 1992, upozorio srpsku skupštinu, da to što se od njega kao komandanta traži, predstavlja genocid![33] Skupštinari su ostali i gluhi i nijemi.

Pitanje države BiH je neodvojivo od bošnjačkog pitanja. Opstanak i jednog i drugog je vrlo tijesno povezan. Teritorijalne aspiracije Srbije prema BiH traju oko 150 godina. Dejtonski sporazum (1995.) kojim je konstruisana Republika Srpska, (zločin nad Bošnjacima) srbijanska politika shvata kao ostvarenje svog strategijskog političkog cilja. Podrinje je, gotovo cijelo, izuzev goraždanske enklave, dodijeljeno Srpskoj. Drina je prestala biti "vododijelnica" dijelova srpskog naroda. Jednostavno, dugoročna politička strategija Srbije sprječavanja izgradnje funkcionalne države BiH je na djelu i za sada uspijeva. Dublji smisao ove politike je stvaranje uvjerenja u svijetu da je država BiH nemoguća i da je njen opstanak u sadašnjim granicama neostvariv. Milorad Dodik, politički žongler i eksponent srpskog nacionalizma, podržavan srbijanskim političarima, vješto opstruira sve napore međunarodne zajednice u pokušajima da revidira Dejtonski sporazum u cilju jačanja unutrašnje kohezije BiH. On je pokretač svih akcija provociranja unutrašnjih tenzije u državi (prijetnje referendumima, ne priznavanje Sarajeva kao glavnog grada BiH, lažna odbrana Dejtona, mirno razdvajanje Republike Srpske od BiH…).

Problematičan je i odnos Republike Srbije prema ovome pitanju. Zvanični Beograd tobože podržava cjelovitost BiH, ali to uslovljava (sic!) dogovorom naroda o unutrašnjem uređenju zemlje. Znaju da do tog dogovora bez snažnog vanjskog pritiska ne može i neće doći! Dugoročno se računa na „zamor svijeta" bosanskim problemom.

U ratovima u XX vijeku (1941.– 1945. i 1992.– 1995. g) bošnjački narod je bio žrtva velikosrpske rasističko-šovinističke ideologije i politike. Zločinač-

33 Prema TV Dnevniku Televizije Srpske, od 21. juna 1992, na kome je emitovan izvještaj sa zasjedanja Narodne skupštine RS na Palama.

kim akcijama su rukovodili visokoobrazovani ljudi. Svjetskom istorijskom iskustvu to je jasno. I francuski književnik Fransoa Moriak, nobelovac, kaže:

> „…Proganjanje jedne ljudske rase (po autoru, grupe ili vjere) od drugih ljudi bilo je uvijek djelo obrazovanih ličnosti koje su djelovale zbog načela koja su bila podsticana mržnjom. Rezultat toga je genocid...“[34].

Međunarodno priznati pravnik Vatel tvrdi:

> „…Ako bi negdje u svijetu postojala nemirna zlotvorna nacija, uvijek spremna da naškodi drugima, ili da ih pregazi, da kod njih izazove unutrašnji nemir, nema sumnje da bi sve nacije bile u pravu da se udruže kako bi je osujetile ili čak zauvijek onemogućile da bude škodljiva…“[35]

Divljaštvo četnika, ratnih zločinaca, nad bošnjačkim ženama, djecom i starcima ostavilo je duboke tragove i traumatiziralo bošnjački narod, a istoriji srpskog naroda nanijelo veliku sramotu. Ideologija genocida je teško opterećenje za ugrožene narode, među koje se svrstavaju i Bošnjaci. Niko ne poriče istinu da je srpska intelektualna elita stvarana u dobrim evropskim školama. Stvorili su škole, univerzitete, akademiju nauka i umjetnosti, institute, štampu i časopise, naučili svjetske jezike i svjetski šlif, kulturu življenja, putovanja, stanovanja. Ali, ti isti ljudi, negdje u podsvijesti su njegovali nacional–rasističku filozofiju i nametnuli shvatanje da je pravi pandan arijevcu samo Srbin sa šajkačom.

Oni su s nepojmljivim cinizmom, uvijek spremni da guraju u smrt tuđu djecu, srpsku i nesrpsku.

Uvijek su bili spremni da planiraju „etnička čišćenja“, da „povezuju srpske zemlje“.

Uvijek su sanjarili o teritorijalnom proširenju vaskolikog srpstva.

Ti ljudi su, uvijek, bili spremni na teške zločine u ime srpstva.

Uvijek su bili nesposobni i nespremni da shvate i prihvate nepodnošljivost i neoprostivost vlastitih krivica.

34 Navedeno prema: Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA, STUDIJA SLUČAJA FOČA, str. 41.

35 Isto, 11. str.

Logično, postavlja se pitanje, odakle to potiče?

Najjednostavnije bi bilo odgovoriti tvrdnjom da to potiče od kršćanstva. No, to je samo dijelom tačno. Prema tvrdnji profesora M. Imamovića genocidi su se nad Bošnjacima dešavali od kraja XVII i s početka XVIII stoljeća, u ratovima između Mlečana i Austrije protiv Otomanskog Carstva. Na strani prvih učestvovali su Srbi i Hrvati, a na drugoj muslimani i nešto Vlaha (stočara), na drugoj, otomanskoj strani.

Genocid nad Bošnjacima treba posmatrati u kontinuitetu, kao jedinstvenu pojavu dugoročnog karaktera s etapnim ostvarenjem, prema procjeni organizatora i stvorenim uslovima. Nepravda je činjena po predrasudama, religijom kao podlogom. Današnja posljedica ostvarenog – Bošnjaci u Republici Srpskoj ne mogu dobiti posao, diskriminacija je na djelu.

Teško se izboriti i otkloniti sve vrste diskriminacije. Nema čovjeka koji je imun na predrasude. Ali, one se mogu suzbijati, recimo, još u dječjem uzrastu, kroz progresivan i pravilan sistem kućnog i školskog odgoja. I suprotno, tokom obrazovnog procesa moguće je, svjesno i namjerno, izgraditi i razviti podlogu za predrasudnu diskriminaciju, kroz nastavu jezika, religije, književnosti, a posebno istorije, pa čak i muzičkog odgoja. Predrasude navode ljude da izvrću, pogrešno tumače ili ignorišu činjenice, prema unaprijed formiranim stavovima i mišljenjima. Dakle, lako je širiti i braniti iskrivljena mišljenja i stavove o drugim vjerama i kulturama. Nacionalizam i lažna vjerska učenja najčešće su plodno tlo za nastanak predrasuda i njihovo širenje. Kao pojava nacionalizam se manifestuje u neobjektivnom isticanju prava, težnji i vrijednosti vlastite nacije, najčešće na štetu drugih naroda.

Ivo Duhaček, profesor političkih nauka, piše:

> "…Nacionalizam razjedinjuje ljudsko društvo i stvara netrpeljivost. Zbog toga ljudi razmišljaju prvenstveno iz nacionalnog ugla, kao Amerikanci, Rusi Kinezi, Egipćani, Peruanci, pa tek onda kao ljudska bića, ako uopšte tako i razmišljaju…"[36]

Za nacionaliste, zbog njihove uskogrudnosti, domovina je uvijek u pravu, pa makar bila i u krivu.

36 Ivo Duhaček, profesor Fakulteta političkih nauka, Beograd, u internetskom izdanju knjige: CONFLIKT AND COOPERATIO AMONG NATIONS – SUKOBI I SARADNJA MEĐU NARODIMA i PRIRODA PREDRASUDA

Takođe, Duhaček, tvrdi:

> „…Kad ljudi koriste religiju kao izgovor za sebične težnje i zato što interese svoga naroda stavljaju iznad svega, to dovodi do kolektivnih grozota. Tada dolazi do stapanja religije i predrasuda vrlo je iznenađujuće kako je kod mnogih vjernika tanka linija između pobožnosti i predrasuda. Treba znati da svaki pojedinac ili nacija koji imaju previsoko mišljenje o sebi, naginju predrasudama..."[37]

Okoštali radikali među intelektualcima, stavljaju se u službu kao teoretičari i idejni propagandisti, inicijatori, organizatori i rukovodioci, a ponekada i ponegdje i kao neposredni izvršioci, graditelji, diskriminatorskih predrasuda. Tako se regrutuju kandidati za zločince, monstrumi uvjereni da rade pravedan posao. Poneseni su lažima, a nerijetko i obećanom pljačkom. Draža je naređivao, da se po osvajanju gradova ubrzano iseljava nesrpsko stanovništvo i u njihove stanove i kuće naseljavaju srpski seljaci. Ovaj stav u II svjetskom ratu nije realizovan, ali ostaje pitanje, šta i kako treba raditi u budućnosti ukoliko se stvore povoljni uslovi. Urađeno je, 1992.– 1995. godine u BiH, a posebno na prostorima Foče. Precizno i jezgrovito: To su bili najsnažniji motivi četnika, arkanovaca, crvenih beretki, jastrebova, vukova, pauka … u bosanskom odbrambenom ratu?

U svim ratovima, prema dosadašnjem istorijskom iskustvu, ideologije su bile u sprezi s religijama. Prožimaju se, imale su vrlo značajna mjesta i uloge. Ovo posebno važi za međunacionalne sukobe, tamo gdje su na političkoj sceni bili kleronacionalisti. Upravo onako kako je bilo u BiH – sve religije su igrale aktivnu ulogu. Neke progresivnu, druge reakcionarnu. Islam s motivaciji za odbranu, a SPC u agresiji, s blagoslovom za ubice i zločinačke formacije. Uloga katoličke crkve bila je dvojaka...

Profesor Hasan Balić u svome djelu „Bosanska kataklizma, studija slučaja Foča" vrlo argumentovano razmatra odnos religije i genocida:

> „Agresija na BiH, genocid nad Bošnjacima, rat u Čečeniji, prije toga stradanje Jevreja i drugih relativno malobrojnih naroda koji pripadaju velikim svjetskim religijama, doveli su u centar pažnje i religiju kao jedan od genocidnih faktora. Nije u pitanju samo to da li je čovjek–izvršilac ili saučesnik genocida, vjernik ili ateista, već religija i

37 U knjiziTHE NATURE OF PREJUDICE – PRIRODA PREDRASUDA (Internet)

vjera kao stalni 'identifikacioni kod' koji čovjek nosi od rođenja. Bez obzira koliko je spreman da promjeni svoje uvjerenje o religiji, ono mu, kao genocidni cilj, ne dozvoljava da se identifikuje drugačije, kao dželat ili žrtva… Žrtva nije imala izbora pred zločincem, jer je bila religijskom pripadnošću obilježena. Da nije imala obilježja vjere, ne bi bila ubijena ili otjerana u zatvor." [38]

Profesor Muhidin Pelesić, u jednom izlaganju ističe:

"Kada su u pitanju Bošnjaci, kao žrtve velikosrpskog genocida treba kazati: u nekadašnjoj zajedničkoj državi Jugoslaviji uporno je oko Bošnjaka stvaran misterij, sa konstantnom tendencijom da se prikriju i prešute elementi njihove etnogeneze kao neosporno domicilnog i drevnog evropskog naroda. Mržnja prema višestoljetnom gospodaru – osmanskim Turcima, utkana u srpsku nacionalnu ideologiju, okolnosti da je vjera Bošnjaka – islam, uzeta je razlogom srpskom osporavanju svega što Bošnjake čini narodom."[39]

Srpska istoriografija, Bošnjacima negira sve relevantne atribute nacije. Religijska netrpeljivost je vrlo impulzivna i iritirajuća osobina ličnosti. Ona se svodi na brutalnu ideju – ili vjeruj kao ja, ili će te Bog osuditi, što znači, vjeruj kao ja ili ću te ja ubiti. Nije potrebno ponavljanje ranije citiranog raško–prizrenskog vladiku Antonija Radosavljevića „kako je Bog otac samo onih koji vjeruju u sina Božjeg". Prema tome i takvom učenju, ljudi koji nisu Božja djeca, bez milosti i straha od Boga, mogu se ubiti, zatvoriti u koncentracione logore i mogu se razarati njihove džamije. Već je citiran patrijarh SPC, Pavle, kako je rat Božija volja, pa svaki Srbin treba poštovati tu volju.

Zar navedeni istupi crkvenih velikodostojnika, ne ilustruju da je filozofija genocida, doktrinarno opredjeljenje velikodostojnika SPC? Oni su usrdno podržavali organizatore, planere i izvođače zločinačkih radova genocida.

Ipak, Srbi su imali i drukčije velikane, ljude širokih vidokruga, slobodare i prosvjetitelje. Istina, ako su bili preglasni, srpski moćnici su umjeli navući im luđačku košulju. Tako su učinili i s velikim Vasom Pelagićem. Pelagićeve riječi i danas odzvanjaju! Evo, uostalom, pasaža iz jednog savremenog teksta

38 Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA, STUDIJA SLUČAJA FOČA, str 67-75.

39 Muhidin Pelesić, Odbojnost Evrope prema Islama i evropsko nepoznavanje Islama - uzrok genocida nad Bošnjacima u GENOCID U BIH 1992.-1995, zbirka radova str. 129.

o stvarnosti što traje vijekovima, a junak je – Pelagić. I, također ne bez razloga, još jedan srpski veliki prosvjetitelj – Dositej Obradović:

„…Misao Karla Marxa (1818.–1883.): "Religija je uzdah uplakanog bića, duša svijeta bez srca, kao i duh prilika bez duha. Ona je opijum naroda..." još ljepše i plastičnije je razradio racionalni Vaso Pelagić rekavši: 'Crkvena religija jeste strahovita javna i zakonita kuga, koja davi narod i ljudstvo i umne i materijalne. Ona isisava iz naroda svake godine hiljade miliona i baca ne samo u vjetar nego upotrebljava to na zaglupljivanje i međunarodno zavađanje.'

Prve pokušaje da raskrinka tamno crkveno djelovanje Vaso Pelagić (1883.-1899.), dekan Bogoslovije u Banjoj Luci, učinio je nakon zbacivanja kaluđerske rize. Pelagić kreće u buđenje naroda zbog čega je neprekidno proganjan, pa zdrav i čitav bačen u ludnicu, da bi u zatvoru i završio svoj mučenički život.

U knjizi 'Šta nas košta bog i gospodar', do kraja je raskrinkao pogubno djelovanje Srpske pravoslavne crkve. U Beogradu je, u centru grada, zaustavio crkvenu litiju s glavarima i održao čuveni govor Protiv mantijaškog zaglupljivanja naroda i protiv majmunluka u koje popovština odijeva svoje namjere. (...)

Prvi ministar obrazovanja u Karađorđevoj vladi bio je Dositej Obradović, najsposobniji i najpametniji, koji je ulogu SPC-a opisao kao mračnu silu do krajnjih granica i ostavio poznatu misao: „...Zrno pameti neće se deci našoj i pridodati, ako će im doveka zvona lupati... Knjige, braćo moja, knjige, a ne zvona i praporce..."[40]

Vrijedi citirati i Gojka Berića, kolumnistu „Oslobođenja"[41] :

„…To i ne čudi ako se ima u vidu da se već godinama s političkih i s oltarskih govornica podgrijava mit o Srbima kao "stradalničkom narodu", uz obilno falsifikovanje historije i negiranje vlastitih zločina.

Taj izmanipulirani svijet umrijeće u uvjerenju da govori istinu i da je i sam Bog na njegovoj strani. Tuđe žrtve su najčešće ionako pred-

40 Lazar Manojlović, VJERONAUKA ILI VJEROUČENJE: EVROPA BEZ BOGA, A BIH ČUVA SVOGA, "Oslobođenje", Nedjeljni prilog dnevni list "Pogledi" - Sarajevo, 21.5.2011, str. 32.

41 Gojko Berić, KOLUMNA, „Oslobođenje", dnevni list, Sarajevo, 1.5.2011. str. 9

met kolektivne ravnodušnosti, što ilustruje skorašnji događaj oko jedne crkve ...

…U Foči je prošlog četvrtka boravio patrijarh srpski Irinej. Blagosiljajući početak radova na rekonstrukciji zgrade Bogoslovskog fakulteta, on je u prisustvu nekoliko hiljada vjernika rekao: 'Mnogi su u proteklom ratu na ovim prostorima stradali u strašnim mukama samo zato što su bili pravoslavne vere.' Ne postoji niko ozbiljan ko bi poricao zločine nad Srbima. Ali, zašto patrijarh Irinej u svom lamentu nije, kao pouku, istakao pogubnost velikosrpske politike, koja je unesrećila srpski i druge narode i čijim je akterima suđeno u Hagu? Zašto patrijarh upravo u Foči, koja je bila pravo mjesto za takav gest, nije iskazao kajanje zbog sramotne uloge Srpske pravoslavne crkve u Miloševićevom ratu za 'veliku Srbiju'? Njen je novi poglavar, isto tako, mogao reći da je u Sarajevu stradalo više Srba od Karadžićevih granata i snajperista, nego što su ih pobile lokalne bande...

...Uzgred budi rečeno, patrijarh Irinej je svojim prvim medijskim istupom, krajem januara prošle godine u Nišu, izazvao skandal. Govoreći o muslimanima on je tada rekao kako je filozofija i psihologija islama takva da muslimani, kada su u manjem broju, 'umeju da se ponašaju i da budu korektni, ali da kad postanu nadmoćni i superiorni, čine pritisak'. Nakon oštrog reagovanja Islamske zajednice Srbije, patrijarh srpski se izvinio...

U opštini Foča prije rata je živjelo više od 20 hiljada Bošnjaka, koji su činili preko 51 procenat stanovništva. Danas u staroj jezgri Foče ne živi ni jedan Bošnjak. Jedna ulica u tom gradu nosi naziv 'Ulica đenerala Draže'. Načelnik Opštine, Zdravko Krsmanović objašnjava to ovako: 'Četnici nisu bili ono što smo učili u bivšem režimu.' Krsmanović je, inače, osnivač i predsjednik Nove socijalističke partije i ne smeta mu što je Foča najjače uporište Ravnogorskog četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini'."

Predrasude, atavistička mržnja i antagonizmi vjekovima razvijani kroz fanatizovanu ideologiju, temelj su divljih „osvetničkih" poriva primitivaca i fanatika. Lonis Golding u djelu „Jevrejski problem" kaže:

„Antisemitizam nije nastao što je neki Židov ili čak svi židovi odvratni. Njegovi zakonski razlozi su bili religiozni, ne socijalni i ne politički. Tražilo se, da ljudi koji su zanijekali Krista ne smiju biti prepušteni slobodnom životu svojih susjeda. Od vremena do vremena, činjeni su krvavi pokušaji da se osveti muka Isusova na bespomoćnim grupama onih čiji su preci u dalekoj prošlosti i zemlji navodno bili odgovorni za nju. Tako je počeo Antisemitizam protiv naroda čija je povijest stara 3.500 godina optužujući ih da su oni na križ razapeli spasitelja Krista. Tako je propagandom razvijana mržnja koja je tražila zgodnu priliku da se izrazi. Židovski problem postao je za njih zapravo prije nego su znali šta je Židov.“[42]

Slično je i s Bošnjacima i s kosovskim bojem. Obijesni srpski mafijaši permanentno sanjare o nekakvim osvetama i koriste svaku pogodnu priliku, pojedinačno ili grupno, za fizičke nasrtaje na Bošnjake, pod parolom „osvete za Kosovo“. Nevolja s velikosrpskom politikom, najviše proističe iz potrebe za dominacijom, kao i istorijske frustriranosti zbog turske vladavine. Ali, nikada se ne smije zanemarivati njihova „glad“ za životnim prostorom.

Jedno pitanje lebdi u zraku i niko na njega precizno ne odgovara: Zašto Zapad nije preduzeo ništa da spriječi rat u BiH i genocid nad Bošnjacima, iako je to bio dužan na osnovu Konvencije o genocidu? Genocid je nazivan eufemizmom “etničko čišćenje“ da bi se ova obaveza izbjegla. Doduše, postoje neke dosta realne pretpostavke: Čuvali su postojeću, postignutu ravnotežu posthladnoratovske evropske ere, solidarnost s korijenima još iz Prvog svjetskog rata, ali i prastare religiozne spone. Plašili su se i potencijalnih gubitaka vojnika, što je posebno potencirao Mladić, prijetnjom da će gađati NATO baze u Italiji. Svaki prosječan narednik NATO snaga znao je da Mladić laže i da nema raketa toga dometa. Uz to, Karadžić ih je „podsjećao da brani kršćansku Evropu od prodora islama, kao što su to Srbi činili i prije 600 godina“. Brojnost bošnjačkog naroda vjerovatno je imala negativnog utjecaja na Zapad, jer je lansirana smišljena podvala o pripremi za formiranje islamske države u Evropi, teza, koju su smišljeno lansirali Karadžić i Franjo Tuđman, „otac svih Hrvata“. Doprinijeli su i neki rukovodioci SDA, koji su, nošeni svojim fanatičnim zabludama, otvarali diskusiju o stvaranju musli-

42 Navedeno prema: Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA SLUČAJ FOČA, str 70.

manske države i međunacionalnoj podjeli BiH. Dakle, velike predrasude Zapadu bile su ozbiljna prepreka radikalnijim akcijama zapadnih zemalja. Uz to i Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija je nedvosmisleno potvrdio sklonost i poltronsku ulogu prema velikim silama. Ni ponašanje američke administracije nije bilo korektno. Naprotiv, bilo je vrlo kalkulantsko. Tako su zabranili upotrebu termina genocid u javnim istupima njihovih predstavnika. Upotrebljavani su termini „zvjerstva na ivici genocida", „zločini ravni genocidu". Da su upotrijebili riječ genocid, onda bi pala u vodu teorija o zaraćenim stranama i građanskom ratu potaknutim prastarom mržnjom, značilo bi da postoje genocid i žrtve genocida… Sterilno i razočaravajuće je bilo držanje i ponašanje islamskih zemalja. Priče o inter–muslimanskoj solidarnosti bile su prazne – u tom taboru, solidarnost je samo mislena imenica, fraza…

U ratu 1992.– 1995, izostala je mirotvorna uloga religija. Manje ili više, sve konfesije su se svrstale s nacionalistima. Izostala je njihova borba za nenasilje. Vjerski velikodostojnici su stupili u kooperativni odnos s političkim liderima. Istorijska istina je da su vjerski poglavari od pamtivijeka žudili za svjetovnom vlašću. Savremeni BiH lideri konstitutivnih naroda su shvatali da mogu ostati na vlasti samo uz podršku vjerskih zajednica. Nacionalizam i deklarativna religioznost su u sprezi u borbi za političku moć. Obilato se koriste sva sredstva iz domena društvenog položaja. Koristoljubivi patriotizam se koristi za uvođenje nacionalističke ideologije u vjerske kanone i kreaciju vjerskog nacionalizma. Nacionalizam se bori za dominaciju što je imperijalistička natruha u njegovoj filozofiji. Religije se koriste, za održavanje zatvorenih krugova straha i nepovjerenja, što je put u sukobe i nasilje. Teorija i praksa zasnovane na tezi o sukobu civilizacija, produblje i opravdava netoleranciju i sukobe na bazi predrasuda, što nije problem samo naših generacija. To je teška društvena rana koja se mora liječiti kroz sistem obrazovanja.

Niti jedan od vjerskih poglavara nije ustao protiv politike „svojih vlastodržaca" i zahtijevao prekid ubijanja naroda. Na snimcima zločina ubijanja srebreničkih dječaka kod Trnova, vidi se pop kako blagosilja zločince prije njihovog polaska u zločin. To pokazuje da crkva nije odigrala svoju istinsku, hrišćansku ulogu. Naprotiv, pogazila je kanone o čovjekoljublju.

DIO I

FOČA U DOBA BOSANSKE FEUDALNE DRŽAVE (XI – XV vijek)

Istorijski položaj prostora ranofeudalne države BiH manje-više, bio je refleksija događaja i političkih kretanja u Evropi, jer su sve krupnije promjene u međunarodnim odnosima najdirektnije uticale i na naše prostore. Tako je podjela Rimskog Carstva, na Istočno i Zapadno, koju je izvršio car Teodosije, Bosnu situirao u položaj graničnog prostora, između dva entiteta i dvije civilizacije, rimokatoličke na zapadu i istočno pravoslavne na istoku. Vjerski, politički i kulturni rivaliteti prepliću se i prelamaju, upravo na bosanskom prostoru. Znači, još u ranom srednjem vijeku, Bosna je bila tampon zona između Bizanta i Franačke države, a kasnije između Srbije i Ugarsko–hrvatske kraljevine.

Oko naziva Bosna, postoje razne teorije, a jedna od njih je i hipoteza da nosi naziv po Tračkom plemenu Besa, moguće je da je varijacija ilirske riječi basinus što znači tekuća voda, ili je nastao od latinske riječi bosina, što znači granica. Bosnu su, prije dolaska Slavena, nastanjivali Iliri koji su se, pred najezdom došljaka, u VII vijeku, povukli u planinske predjele gdje su se okrenuli stočarstvu. Slaveni ih nazivaju Vlasi, sa značenjem Rimljani. Međutim, u svim zvaničnim dokumentima Vlah znači, feudalni, zavisni stočar. Oni se postepeno asimiliraju, slaveniziraju i stupaju u razne vjere. Sa nazivom Vlah, tijesno je povezan pogrdan naziv za muslimane, Balija, što znači prost i primitivan čovjek, iako etimološki, na turskom, riječ bal, znači med, a na persijskom gospodarast. Uvijek je, kao i danas, podrazumijevano da Bosna nosi ime po rijeci Bosni. Krajem IX vijeka propada slobodno seljaštvo, velikaši se bogate i nastupa proces feudalizacije. Spisi bizantijskog cara Konstantina Porfirogeneta, u X vijeku, već sadrže geo-

grafski pojam – ime Bosna. Prva istorijski značajna ličnost iz Bosne bio je ban Kulin (1180.–1204.), s kojim počinje doba razvijenog feudalizma. Poznat je i po prvom državnom aktu – "Povelja Kulina bana". Njegova država se prostirala od Drine do Grmeča. Istovremeno se u Bosni javlja posebno, prevlađujuće crkveno učenje pa nastaje posebna crkvena organizacija – Crkva bosanska i ostavlja snažan pečat na kretanja u Bosni. Dakle, u političkom životu toga vremena, Bosnom je dominirala domaća feudalna vlastela, a u vjerskom Crkva bosanska.

Bosna je prostor sukobljavanja političkih i vjerskih ideja, susreta Istoka i Zapada, različitih kultura, običaja i, prije svega, interesa. Kroz stoljeća u Humu je jačalo pravoslavlje, a u centralnoj Bosni, zahvaljujući franjevcima, katoličanstvo. Borba protiv Mađara, papinih vazala koji su htjeli pokoriti jeretičku državu, slabila je banovu vlast, a jačala vlastelinsku, dok je zemlja nazadovala u privrednom i kulturnom pogledu.

O Bosni, kao centru prelamanja različitih osvajačkih apetita, N. Duraković kaže:

> „…Na razmeđu triju najvećih civilizacija i kultura: zapadno–katoličke, orijentalno–islamske i bizantijsko–pravoslavne u preko hiljadugodišnjem sukobu Zapada i Istoka, izloženi klerikalnim i hegemonističkim apetitima pape, Bizanta, ugarskih kraljeva, podaničkih hrvatskih banova, srpskih i dukljanskih velmoža i careva, kao Dobri Bošnjani, pravi kristijani, odnosno predominantno Bogumili, sve do pada Bosne 1463, a u nekoliko navrata i kasnije, plaćali su krvavu cijenu svoga duhovno-vjerskog opredjeljenja, svoje samosvijesti, zavičajnosti i `nesretne` geopolitičke pozicije."[1]

Dolaskom Osmanlija, u XV vijeku, stanovništvo počinje primati islam. Tako se, na bosanskom državnom tlu i na slavenskoj etničkoj matrici sa štokavskim jezičnim dijalektom, oblikovao bošnjački etnos.

Mnoge seobe, izazvane ratovima i ekonomskom migracijom, dovodile su do promjene strukture stanovništva. Kada je riječ o Bošnjacima–muslimanima glavni uzrok njihovih čestih i masovnih migracija bile su i jesu konstantne prijetnje genocidom, kome su, kao narod, izloženi pred agresivnim kršćanima. Jezik i vjera su postali temelji etnosa i ključ opasne i

1 Nijaz Duraković: PROKLETSTVO MUSLIMANA, Tuzla, 1998. str..15.

trajne podjele među narodima. Konstantan izvor nemira i sukoba.

Bosanski ban Tvrtko I, nakon što je zagospodario cijelom Bosnom, u savezu sa srpskim knezom Lazarom, skršio je 1373. svog susjeda Nikolu Altomanovića, pa je u granice bosanske države uključeno Gornje Podrinje s Tarom i Pivom, te srednjim i donjim Polimljem. U Bosnu je uključen i današnji Sandžak, odnosno Raška, kao srž bivše nemanjićke države. Tvrtko je prihvatio je da mu pripadne „dvogubi vijenac", dvostruka kruna Bosne i Srbije. Za mjesto krunisanja izabrao je manastir Mileševu kod Prijepolja, zadužbinu Vladislava Nemanjića, sina Stefana Prvovjenčanog. Smrću Tvrtka I 1391. nastale su trzavice između velikaša u bosanskoj državi, pa i u oblasti koja se zvala "Drinska kneževina" ili naprosto „Drina", u čijem sastavu su bili Foča i Goražde, gdje su, gotovo nezavisno, upravljali humski vladari iz porodice Hranića i Pavlovića. Hranići su prozvani Kosače, po selu svog porijekla.[2] Prvi vladar iz te porodice, Sandalj Hranić, odvojio se od kralja, proglasivši se vojvodom. Nakon njegove smrti, 15. III. 1435, vlast je preuzeo njegov sinovac Stjepan Kosača, koji je nakon 13 godina vladanja, 1448, po ugledu na njemačke feudalce, uzima titulu herceg, po čemu će se Hum i Primorje nazvati Hercegovina.[3] Kosače su držali niz važnih utvrđenja, kao što su Soko na sastavu rijeka Tare i Pive (Šćepan-grad po Cvijiću), Jeleč, Kosman, Vratar i Tođevac, i Obalj kod Foče, Kukanj i Đurđevo kod Pljevalja i Samobor kod Goražda. Kosače su jedno vrijeme stolovali u tvrđavi Soko iznad sastava Tare i Pive. Stjepan Kosača je vladao 31 godinu, najvećim djelom kao vazal sultana uz čiju pomoć je ovladao susjednim područjima i neutralisao Pavloviće. Najmlađeg sina Stjepana, dao je na sultanov dvor, gdje se, poznat kao Ahmet Hercegović (Hersekoglu Herseki)[4], istakao u sultanovim pohodima i četiri puta vršio dužnost velikog vezira. dužnost velikog vezira.

Sultan Mehmed Fatih, zauzevši Smederevo 1459. godine, srušio je despotovinu i time praktično dokrajčio srpsku državu srednjeg vijeka, pa su Osmanlije, svoje napore usmjerile prema Bosni. Pri tome nisu štedjeli ni

2 Selo Kosače se nalazilo na rječici Osanici kod Goražda.

3 Prvi put se to ime susreće u preporuci vojvode Isabega Ishakovića u Skoplju 1454. Ćiro Truhelka: TURSKO-SLAVJENSKI SPOMENICI, Dubrovački arhiv, Glasnik zemaljskog muzeja XXIII/1911, dok. br. 7, str 5.

4 Na porti je brzo napredovao postavši poznat vojskovođa. Bio je preteča Bošnjaka koji su u Carigradu zauzimali visoke vojne i civilne položaje

zemlju prepredenog hercega Stjepana Kosače, koji je, svaki čas beskrupulozno mijenjajući politički pravac, s ciljem samoodržanja, stalno lavirao između Osmanlija, bosanskog kralja, Venecije i Dubrovnika. On je tako sve više pojačavao podvojenost između „kraljeve zemlje" – Bosne, u užem smislu i „humske zemlje" – Hercegovine, kojom je, kao oblašću bosanske države, ustvari vladao". Stjepan je, Foču, razvio kao veći gradski trg.

Pavao Šubić, gospodar Dalmacije i Hrvatske, imao je pretenzije da svoju vlast proširi i na susjednu mu Bosnu. U svojoj Povelji, iz 1299, Pavao se naziva banom (banus) Hrvatske i Dalmacije i gospodarom (dominus) Bosne. Svoga brata Mladena, postavio je, 1302, za bosanskog bana, titulirajući ga Mladenom I. Trupe tadašnjeg bosanskog bana, Stjepana I, iako su pružale odlučan otpor, Šubić je uspio potisnuti na istočnu granicu, te su se, 1302, dvije vojske otvoreno sučelile na Drini. Stjepan II uspio je na svoju stranu privući neke Šubićeve vazale, knezove Hrvatiniće i Stipaniće, koji su držali utvrđeni grad Ključ.

Bitkom u Poljici kod Splita, kralj Karlo Robert je porazio Šubiće. Ban Stjepan II stao je uz kralja, čime je osigurao čvrste odnose s Ugarskom. To je bio vladar izrazite političke mudrosti i državnik odlučnih političkih poteza. Uveo je Bosnu u tokove balkanske politike. Nastojao je učvrstiti granice zemlje, pri čemu je Hum zauzimao posebno mjesto. Tokom četiri godine ban je Bosni pripojio Donje krajeve (Bosanska krajina), oblasti Usoru i Soli, župe Livno, Duvno i Glamoč, te primorje od Neretve do Cetine i Humsku zemlju. U isto vrijeme hereza je zahvatila Bosnu i Hum. Goneći heretike, Koloman, herceg Hrvatske, upao je s križarskom vojskom, 1239, u Hum. Bez obzira što je u Humu pravoslavni živalj bio brojan, zahumski episkop je, pod pritiskom heretika, sredinom XIII vijeka, sjedište iz Stona premjestio u manastir sv. Petar na Limu, današnje Bijelo Polje. Srpski vladari i velikaši se dugo vremena nisu mogli pomiriti s gubitkom Huma. Stefan Dušan ga je više puta pokušao povratiti, pa je 1350. poduzeo veliki vojni pohod na Bosnu i stigao do Bobovca, ali Hum nije povratio. Stjepan II ostao je „po milosti Božijoj gospodin svim zemljama bosanskim i Soli i Usore i Donjim krajem i Humskoj zemlji". Tako je humska zemlja postala središte okupljanja prostora buduće Hercegovine. Ban Stjepan je već 1333. prodao Ston sa zemljom do Gruda u Konavlju, s poluotokom Pelješcem. Vojvode Sandalj Hranić i Radosav Pavlović su, 1426, Konavle prodali Dubrovniku. Gornjim Podrinjem i Humom je vladao Stjepan Kosača, koji se

proglasio hercegom 1448. i uzeo naziv „herceg od sv. Save“ jer je manastir Mileševa, gdje leže Savine kosti, bio u njegovom posjedu. Bosna je doživjela snažan uspon pod vlašću znamenitog bosanskog bana Stjepana II Kotromanića (1322.–1326.) i kralja Tvrtka I (1353.–1391.) koji je iskoristio raspad srpske države, prisvojio nekoliko zemalja i proglasio se kraljem Srbije i Bosne. Poslije Tvrtkove smrti, javljaju se moćne feudalne porodice, u istočnoj Bosni – Pavlovići, u južnoj – Kosače. Južni dio se izdvojio kao posebna država čelu s hercegom Stjepanom Vukčićem Kosačom (1435. - 1466.) na čelu. Stiješnjena između Osmanlija i Mađara, Bosna je izgubila nezavisnost i ostala pod vlašću Osmanlija sve do 1878. Stjepan Tomašević (1461.– 1463.), njen posljednji vladar, na prevaru je ubijen.

Tvrtko je, 1376, zaposjeo Gornje Podrinje i proširio bosansku državu na istok do Sjenice, a na jugoistoku do Nikšića i Kotora. Za njegove vladavine, postavljeni su temelji snage i moći dvjema velikaškim porodicama na ovome prostoru. U to vrijeme ističe se Sandalj Hranić Kosača koji je držao nekoliko župa na jugu s gradovima Fočom i Goraždem, do Konjica na zapadu. Proširenjem Bosne na Hum, postojeće pravoslavlje, kojeg je do tada bilo u, spaja se s onim iz Huma i dobija na značaju postajući treća religija po snazi, pored Crkve bosanske i katoličanstva. Sandalj Hranić, a potom i herceg Stjepan Kosača, podigli su niz crkava i hramova: Hum, Polimlje, Goražde (Sopotnica), Dobrun, Šćepan – Polje…

Tada, s istoka, Bosni nije prijetila opasnost. Ali se, nakon skoro stogodišnjeg primirja mađarski kralj Ludovik, nakon sloma moći krupne hrvatske vlastele, okrenuo Bosni, s težnjom da je dovede u zavisnost od ugarske krune. Prisilio je Tvrtka da mu ustupi zapadni Hum s trgom Drijeva, kao navodni miraz svoje žene Elizabete. Da bi uzdrmao bosansku državu Ludovik je podržavao partikularizam bosanskih velikaša, posebno Hrvatinića. Nije bilo dovoljno, pošto su i Mađari, kao i papa, bili ogorčeni protivnici Crkve bosanske i grubo su progonili „heretike“, Ludovik je uputio dvije kršćanske vojske protiv Tvrtka. Ludovik je vodio kolonu koja je napadala na grad Sokol na Plivi kod Jajca. Tvrtko je, 1363, odnio pobjedu. Kod Srebrnika poražena je grupacija koju je vodio Nikola Kat. Kršćanska vojska teško je poražena i u neredu se povukla.

Tvrtko je vješto iskoristio povoljne međunarodne prilike, i učinio Bosnu najvećom državom Južnih Slavena. Prvi značajniji uspjeh na spoljnopolitičkom planu, Tvrtko je postigao na istoku, koristeći rasulo Dušanovog

carstva. U savezu s knezom Lazarom, najmoćnijim srpskim feudalcem u Srbiji, porazio je svoga istočnog susjeda Nikolu Altomanovića, nakon čega je u sastav bosanske države uključio Gornje Podrinje, s Pivom i Tarom, kao i srednjim i donjim Polimljem. U sastav Bosne je ušao i današnji Sandžak, ranije jezgro bivše države Nemanjića, kao i područje do Boke kotorske. U manastiru Mileševa je, 1377, krunisan kao kralj „Srbljem i Bosne i Primorju i zapadnim stranama". Svom imenu je dodao i ime Stefan koje su nosili svi kasniji bosanski kraljevi. Tvrtko nije bio pobornik vjerskopolitičkih podjela toga vremena.

SPC je zauzimala neprijateljski stav prema bosanskim kristjanima i njihovoj vjerskoj organizaciji. O tome najbolje svjedoče česte anateme i prokletstva istaknutih heretika, uz često navođenje njihovih imena. Pravoslavno sveštenstvo, iako u načelu i vjerskoj praksi odbojno prema Crkvi bosanskoj, na političkom polju s njom nije dolazilo u sukob, nije je pokušala potisnuti i na vladara nametnuti svoj utjecaj. Razlog je u činjenici što je i sam herceg Stjepan Kosača bio kristijanin i pripadao je Crkvi bosanskoj.

Krajem XIII stoljeća, u Bosnu su stigli franjevci. Nešto kasnije postali su značajan faktor kulturnog i vjerskog života. Franjevački red Male braće, (Ordofratru – mminorum) spada među „prosjačke" monaške redove. Osnivač reda je Franjo Asiški (Francisko d Assisi). Red je ustanovljen 1209. Franjevci, kao nosioci katoličanstva u Bosni, uporno i sistematski su nastojali s dvora bosanskih vladara istisnuti Crkvu bosansku. Proširenjem bosanske države u njen sastav su ušla područja s masovnim pravoslavnim i katoličkim življem, pa su ove konfesije vršile sve snažniji uticaj na javni život. U Visokom je 1340. uspostavljena franjevačka vikarija. Franjevci se hvale kao narodni fratri, bosanski rodoljubi i čuvari uspomena na srednjevjekovnu državu Bosne. Njihov starješina fra Anđelo Zvizdić Vrhbosanski, u trenutku pada Bosne, izašao je pred sultana Mehmeda II Fatiha i zatražio slobodu za dalje vjersko djelovanje. Sultan mu je u skladu sa šerijatskim propisima izdao ahdnamu (28.5.1464.) odnosno dao obavezu, jamstvo, o slobodi djelovanja njihovog vjerskog rada. Time su, kao vjerska zajednica, osigurali opstanak u Bosni. U vrijeme Stjepana Tomaša, franjevci dolaze do značajnijeg uticaja na dvoru i konačno potiskuju pripadnike Crkve bosanske sa scene.

Iako je djelovalo na istoku i jugu zemlje pravoslavlje nije stajalo pasivno u odnosu na heretike. Radilo je na njihovom preobraćanju. Kada su

okolnosti dozvoljavale i katolička, i pravoslavna crkva, su nad hereticima primjenjivale silu. Krstjani su na području Huma relativno mirno preobraćani u pravoslavlje, dok, sredinom XV vijeka, taj proces nije prolazio bez primjene progona i sile.

Svi ratovi koji su tutnjali preko ovih prostora bili su praćeni ubistvima, pljačkama i razaranjima. Međutim, važno je napomenuti da Osmanska država kao islamska, nije vršila nikakvo zatiranje, niti vjersko, niti fizičko. Nemuslimanski narodi su se na različite načine uključivali u osmanski privredni, vojni i upravni sistem. Treba naglasiti da su pripadnici hrišćansko – kršćanskih vjera i Bogumili dobrovoljno prelazili na islam, motivisani ličnim interesima. Tako su se ponašali i vladari.

Osmanlije su postigli više pobjeda nad Stjepanom. U ljeto 1463. Stjepan je bježao prema Novom. Sultan Mehmed Fatih je odlučio da se, zbog nedostatka hrane za ljudstvo i stoku, povuče u unutrašnjost osvojene teritorije. Zapovjedništvo osmanske vojske za Hercegovinu, povuklo se, 2. jula, u Foču. U garnizonima su ostale male posade, što je omogućilo Stjepanu da poduzme čišćenje svojih gradova. Osvajanjem Bosne, središnjeg balkanskog prostora, Osmanlije su stekle povoljan strategijski položaj prema Mađarskoj, svom jakom protivniku na kopnu i Veneciji, protivniku na moru. Mađari i Mlečani su, kao najugroženiji od Osmanlija, sklopili vojni savez 12. 10. 1463. Mađarski kralj Matija Korvin potisnuo je Osmanlije iz doline Vrbasa, a malobrojni garnizon u Jajcu, predao mu se. 12. 09. 1463. i stavio u njegovu službu.

> „Pošto je tako potisnuo Osmanlije iz sjeverne i sjevernozapadne Bosne, Korvin je radi odbrane južnih ugarskih granica, uspostavio na tome prostoru dvije banovine, Jajačku i Srebreničku čime je Slavonija, kao dio Ugarske, bila zaštićena od Osmanlija… Osmanlije su Srebrenik osvojili 1512. a Jajce se zadržalo pod ugarskom vlašću još dvije godine poslije Mohačke bitke (1526.). Osmanlije su grad zauzeli tek 1528. . Uspostavljanjem Jajačke i Srebreničke banovine, Bosna je ustvari bila podijeljena između Osmanske carevine i Ugarske.“[5]

Prvi prodor Osmanlija u Bosnu, zabilježen je u jesen 1386. Doprli su do Neretve, odakle ih je odbio Tvrtkov vojvoda Vlatko Vuković. Do drugog

5 Mustafa Imamović, ISTORIJA BOŠNJAKA, str 109

prodora dolazi u ljeto 1388. Jače grupe Osmanlija stižu do Bileće i sačekuje ih isti vojvoda. Do odlučujuće bitke došlo je 28. 07. 1389. na Kosovu polju, gdje je vojvoda Vuković učestvovao sa 5000 vojnika. Tvrtko je avgusta 1389. pisao Trogiru i Firenci o kosovskoj bici i svojoj pobjedi jer se njegov odred vratio bez značajnijih gubitaka. U vrijeme Kosovske bitke, pored istrošenog Bizanta, na Balkanu su postojale 24 države i državice, ne računajući Mletke, Ugre i ovdašnje posjede Đenove.

Zemlje Gornjeg Podrinja bile su u sastavu Raške do 1376. godine. Od te godine kralj Tvrtko Kotromanić (1355.–1391.) bosanske granice proširuje na jugoistok, do Sjenice i na jug, do Nikšića (Onogošte) i Kotora. Poslije Tvrtkove smrti Gornjim Podrinjem – „Drinskom kneževinom" ili „Drinom" – upravljali su humski knezovi skoro nezavisno od bosanske krune. Vojvode su dolazili iz porodice Hranića, kasnije su se prozvali Kosače, po selu Kosač iz koga potiču, koje se nalazi kod Foče na rijeci Osanica. Kosače su vlastelinska porodica čiji su prvobitni posjedi zahvatali prostor oko ušća rijeka Tare i Pive i Gornjeg Podrinja do Foče. Najpoznatije ličnosti iz te porodice su Vlatko Vuković, Sandalj Hranić i Stjepan Vukčić Kosača. Imali su svoj dvor u Samoboru, tvrđavi izgrađenoj u litici na desnoj obali Drine, iznad Ustiprače. Kasnije, zagospodarili su Humom i mnogobrojnim posjedima u Bosni.

Prvi vojvoda iz ove porodice bio je Sandalj Hranić, po potrebi krstjanin ili pravoslavac, a umro je 1435. Vladao je prostorom od Pive do Ustiprače na Drini. Posebno značajna župa bila je Drina s gradom Foča.

DIO II

FOČA U OSMANSKOM VAKTU

Osmanlije su u dva navrata, na kratko, osvajali Foču 1416. i 1435. Herceg Stjepan je gospodario Fočom čak do 1465. Hercegovina je izdvojena ispod vlasti bosanskog sandžak–bega u poseban sandžakat u februaru 1470. i njom upravljaju posebni sandžak–bezi. Prvi sandžak–beg hercegovački bio je Hamza–beg, do 1474, poznat i po tom, što je prvi podigao zvanični spomenik orijentalne kulture – džamiju u Foči. Sjedište sandžaka, bilo je u Foči do 1572. Samo 1522. do 1530 i 1533. Mostar je bio privremeno sjedište, a 1572. sjedište je premješteno u Pljevlja. Nakon gubitka sjedišta sandžaka, u Foči se javljaju drugi upravni organi, kao što su muselim, mutaselim, ajan i alajbeg.[1]

U vrijeme dok je bila sjedište sandžaka, Foča je doživjela privredni, zanatski, trgovački, kulturni i naučni procvat.

Alija Bejtić piše:

> „Foča je imala razvijeno zanatstvo, (aščije, berberi, bičakčije (nožare), buzadžije, čizmadžije, ćurčije, dunđere, kasape. kahvedžije, halačećurčije, halače, kahvedžije, kazaze, kovače (timurdži), zlatare, lončare, mlinare, mudželite (knjigovesce, pašmakdžije (obućare), pekare, sarače, tabake (kožare), taščije (klesare), terzije (krojače) i kazandžije, preuzete iz Sarajeva.“[2]

---

1 Muselim ili mutaselim drži civilnu vlast u gradu i nahiji, a imenuje ga vezir. Ajan je gradski tribun izabran od naroda, koji je učestvovao na zborovanjima na namjesničkom dvoru. Alaj–beg, komandant jedinice nivoa bataljona.

2 Alija Bejtić, POVIJEST I UMJETNOST FOČE NA DRINI, Sarajevo 1957. (djelo u Boš. institutu Adil-bega Zulfikarpašića). str. 15

Kad je bosanski sandžak–beg Isak, 1465, poveo vojsku na Hercegovinu prvo je osvojio Foču. Foča je imala 17 džamija i bila je na 4. mjestu u BiH po njihovom broju. Imala je 29 javnih česmi i 7 – 9 javnih kupatila. Prvi fočanski musalem i ajan bio je Hadži Muhamed–aga Šuvalija, a među najpoznatije spada Zulfikar–paša Čengić iz Rataja kod Miljevine. Foča je imala i svoga muftiju (pravnika),koji je izdavao fetve. Prvi muftija bio je Habib efendija postavljen beratom sredinom januara 1644.

VRIJEME OSMANLIJA

Nakon Maričke bitke – 1371. i, posebno, Kosovske bitke – 1389. Osmanlije su nastojale zadobiti naklonost i simpatije kršćanskih feudalaca Ako im to ne bi uspjelo, hvatali su se oružja. Nakon Maričke bitke, čak je i bizantijski car postao, u pravom smislu, osmanski vazal.

Osvajanje Bosne završeno je 1463. Plašeći se nevjerstva i izdaje svojih vazala Mehmed II Fatih je nastojao ukloniti sve preostale dinastije. Nekima je davao apanažu, neke je upućivao u druge pokrajine, a poneke je fizički likvidirao. Mahmud–paša Anđelović, veliki vezir Fatihov, je u proljeće 1463. doveo vojsku od 200.000 ljudi, zauzeo neke gradove u Krajini, među njima i Ključ, mjesto predaje posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Osmanlije su ovladale i zavladale Bosnom.

Geostrategijski i politički položaj Bosne od pamtivijeka je bio izuzetno važan jer su se na njemu ukrštali i sukobljavali interesi Istoka i Zapada. Svojim geografskim položajem predstavljao je most i raskrsnicu trgovačkih putova između Istoka i Zapada. Cijela srednjevjekovna istorija Bosne bilježi oružane borbe, oko ovoga prostora i razvojnih dostignuća ovih predjela. Vladarske porodice i plemići iz ovoga kraja, ulagali su napore da uvećaju svoje posjede i bogatstvo. Razvoj trgovine, zanatstva i rudarstva diktirao je izgradnju mreže komunikacija i pojedinih mikrolokacija kao naselja, koja će vremenom prerasti u varošice, a potom, u gradove. Po osvajanju ovih krajeva, želeći ih zadržati i vladati, Osmanlije su, u skladu s ekonomskim i vojnostrategijskim ciljevima i interesima, poklanjali punu pažnju njihovom svestranom razvoju. Izgrađivali su gradove i unaprjeđivali opšte i ekonomske uslove življenja stanovništva. Gradili su vodovode, javne česme, hanove, hamame, vjerske ško-

le, razvijali trgovinu i zanatstvo, razvijali kulturu stanovanja i lične higijene. Mnogi kršćani i patareni su radi raznih beneficija prelazili na islam. Mnogi feudalci – konvertiti u islamu su ostvarili briljantne vojničke i političke karijere (begovi, subaše, beglerbezi i veliki veziri). U Bosni je proces prihvatanja islama trajao oko 250 godina. U XV, odnosno do početka XVI vijeka, taj proces je tekao prilično sporo i ne bez oscilacija, zastoja i retorzija. Širenje islama se nastavlja i intenzivira nakon Mohačke bitke 1526.

Širenje islama je bilo usmjereno pretežno na gradove, gdje je bilo i najuspješnije, a gradsko stanovništvo je benificirano oslobađanjem plaćanja poreza.

Bošnjački begovi i age su skupo plaćali privilegije u odnosu na pravoslavce i katolike. Islamizirano stanovništvo, bez obzira na imovno stanje, moralo se odazivati na svaki sultanov poziv u rat širom Osmanske carevine: „Što su posjed i titula bili veći i obaveze (u konjanicima, vojnicima i oružju) bile su veće, tako da su pojedini najbogatiji begovi znali za neke ratove davati po nekoliko stotina konjanika. (za Mohačku bitku Gazi-Husrefbeg je sakupio 20.000 konjanika).“

Bosanski pašaluk je formiran 1580. Car Karlo je 6. juna 1737. izdao proglas, kojim je pozvao svo hrišćansko stanovništvo da se pridruži njegovim četama, a što se Bošnjaka (Turaka) tiče, garantuje im se lična i imovinska sloboda, samo onima koji budu mirni i dobrovoljno se pokore. Oni koji bi ostali moraju se pokrstiti, jer pod Austrijom zakon islamske vjere ne može imati mjesta. Svojom imovinom mogu slobodno raspolagati i otići kuda žele. (Prostor bosanskog pašaluka opisan je na 38. strani knjige Nijaza Durakovića “Prokletstvo Muslimana”.)

Ovaj carev stav najreljefnije reflektuje netolerantan stav hrišćana prema muslimanima. Ovo je ublažena vrsta progona. Ublažena, jer se provodi bez ubistava. No bez obzira na to, to je ipak ozakonjeno nasilje i grub udar na dignitet čovjeka. Prisiljava se na konvertiranje u hrišćanstvo ili napuštanje mjesta boravka.

> „Ginući za slavu otomanske carevine po svim svjetskim ratištima, Bošnjaci su ugrožavali vlastitu supstancu i biološki opstanak, što je prouzrokovalo promjene nacionalne strukture stanovništva i stvaranju praznih prostora. Pojava čifluka prelazak zemlje iz posjeda si-

romaha u ruke krupnih feudalaca, prouzrokuje nove namete na raju za potrebe begova i vojske, kao i nosilaca vlasti Prazni prostori se popunjavaju doseljenicima (hrišćanima) iz Crne Gore, Hercegovine, Dalmacije i Like u centralne dijelove pašaluka."[3]

Jedan od uzroka stradanja bošnjačke populacije, bila je opaka bolest – kuga. Naime, Muslimani su mnogo više stradali od ostalih, jer su bili predominantno gradski element. Živeći u tijesnim bošnjačkim naseljima, po mahalama (gradska četvrt) i sokacima, u prenapučenim kasabama i šeherima (veća gradska naselja), gdje se kuga širila poput požara, desetkovani su, nekoliko puta više od seljaka iz rasutih planinskih sela i stočarskih katunskih kuća.

Kuga je uzimala danak. U XVIII stoljeću (1741. – 42, 1753, 1761. – 65.) u Slatini. Foču je zadesila prava katastrofa naročito od 1813. do 1818. kada je bošnjačko stanovništvo gotovo prepolovljeno. U grobnici porodice Sijerčić kod Goražda, sahranjeno je oko 200 osoba. Ivan F. Jukić u svojim putopisima kaže „Turke je najviše satrala posljednja kuga 1813. - 1817.", a Bašeskija, u vrijeme trajanja kuge u Sarajevu, piše da je bilo dosta dana „… kada nije imao ko tabut ponijeti, niti mrtve ukopati". U fočanskoj Slatini, u selu Somunima, kuga je, odnijela stotinjak života. Pored kuge, bošnjački narod je stradavao i od gladi (1687. – 90.):

„Ljudi su jeli ljeskovu resu, koru od drveta, vinovu lozu, pse, mačke, a u Sarajevu djeca izjedoše mrtvu mater, te je i obješen čovjek po noći skinut i pojeden."[4]

U XVI i XVII vijeku, prema popisima i drugim dokumentima, u velikom dijelu Bosanskog ejaleta, prevladavalo je bošnjačko stanovništvo (oko 75 %). Dolazi, međutim, do promjena demografske slike i strukture stanovništva, što je posljedica pomora stanovništva i doseljavanja hrišćana. To potvrđuje popis iz 1851. kada pravoslavci čine 42,88 %, katolici 18,3 %, a muslimani samo 38,73 %.

---

3 Avdo Sućeska: ELEMENTI KOJI SU UTICALI NA POSEBNOST BOSNE, Godišnjak pravnog fakulteta, Sarajevo, 1974. g. str. 31

4 Avdo Sućeska: ISTORIJSKI KORIJENI GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, u: Prilozi za orjentalnu filologiju, 42-43/1992 - 1993, Sarajevo, 1995, str. 191.– 200.

Fočanski Bošnjaci, kao miroljubiv narod, vajkada su bili protivnici pošasti međureligijske mržnje. To je bio značajan prostor u Evropi gdje su, u duhu tolerancije i prijateljske saradnje, različite konfesije živjele u zajednicama, zbog čega je Bosna etiketirana „kužnom", "paganskom", "heretičkom", radi čega je vječito napadana, osvajana, pokrštavana i prisvajana kao objekat sukobljavanja interesa pravoslavlja i katoličanstva.

> „…To je ta njena prokleta pozicija u kojoj se i poslije više od pet vijekova i danas nalazi. Ako bosanski Bošnjaci, dobrim dijelom vuku svoje porijeklo upravo od Slovenskog bogumilskog elementa, kao da je to „prokleto" prešlo na njih. Jer, četiri stoljeća kasnije, pa do danas, oni će da plaćaju ceh zapadno–istočnog raskola, oni će u više istorijskih razdoblja ponovo biti proglašavani uljezima `mrskom jeresi`, nekrstom izdajnicima, turskim slugama, poturicama `muhamedanskim smradom` itd i ponovo će biti ubijani, sa svoje zemlje protjerivani, prinuđeni da se pokrštavaju, iseljavaju, da im se negira samobitnost, pravo na domovinu i sl…"[5]

Ova hipoteza je neosporno realna i objektivna anamneza permanentne sudbine, progona i stradanja jednog miroljubivog, vrijednog i radinog naroda. Kroz vjekove je tekla krv nevine djece i žena, životinjski ubijanih, klanih i atavistički spaljivanih staraca… Kod nacionalista svih boja, korijeni mržnje su vrlo duboki. Žalosno je da je mržnja postala odlikom dijela inteligencije, a što potvrđuje činjenica da su intelektualci, u većini slučajeva, ljudi bez kičme, konformisti, kukavice, potkupljivci, slugani. Rijetki od njih se suprotstavljaju nacionalističkom ludilu.

Agrarno uređenje

Za izdržavanje moćne carske vojske i glomaznog birokratskog administrativnog aparata, trebalo je obezbijediti velika finansijska sredstva. Da bi to bilo moguće, društvo je podijeljeno u dvije klase (sloja): vojnički (askeri) i podređeni (raja koju su činili proizvođači i porezni obveznici i kršćani i muslimani).

U vojničku klasu spadali su pripadnici vojnih formacija i svi koji se nisu bavili proizvodnjom, ulema, sudije, upravno i sudsko činovništvo.

5 Isto

Po jednoj drugoj ideološkoj podjeli, stanovništvo se dijelilo na vladajuće i podanike. Vladajući sloj su činili muslimani koji su izražavali lojalnost sultanu i slijedili osmanske običaje, dok su u raju spadali oni koji nisu imali jednu od ovih osobina. Prvi stalež je branio Carstvo, uz pravo da iskorištava njegovo bogatstvo, dok je drugi proizvodio to bogatstvo.

Ovakva podjela se nije uvijek i svuda podudarala s vjerskom podjelom. U XV vijeku Osmanlije su primale u vladajuću klasu na hiljade hrišćanskih konjanika. Ovi su bili izuzeti od plaćanja poreza i drugih dažbina. To znači da je pojam raje podrazumijevao osmanske podanike, muslimane i nemuslimane, proizvođače i poreske obveznike. Osmansko plemstvo je, u prvom redu, bilo vojničko plemstvo u čije redove je mogao dospjeti svaki musliman ukoliko se istakne ratničkim ili nekim drugim zaslugama za državu. Svako ko je htio dospjeti u vojničku klasu, morao je dobiti posebnu povelju (berat). Rijetko je dodjeljivan. Prelazak iz raje u vojničku klasu predstavljao je kršenje političkih principa. Da bi to spriječio, Sulejman I Veličanstveni, je ukinuo povlasticu oslobađanja poreza za one koji su prešli u vojničku klasu. To znači da je pristup vojničkoj klasi postao nasljedan, jer je rezervisan za vojničke potomke.

U carskoj vojsci konjica je bila rezervisana za spahije. Okupljali su se na sultanov poziv u rat. Spahije su za nagradu dobijali lena uz obavezu da lično krenu u vojni pohod i povedu onoliko lahkih konjanika koliko je zakonom bilo predviđeno prema veličini njihovog posjeda. Spahijska lena su se dijelila prema iznosu na njima ostvarenih prihoda na timar lena koja su davala prihod do 20 hiljada akči i zijamete koji su obezbjeđivali prihod od 20 do 100 hiljada akči. Lena iznad 6000 akči mogao je dodijeliti samo sultan posebnom poveljom tzv. beratom. Lena sa prihodom manjim od 6000 akči mogao je dodijeliti beglerbeg. Spahija je mogao izgubiti timar ukoliko se ne odazove na pohod, zbog nevjerstva sultanu ili zločina.

Timar vojniku – konjaniku osigura prihod za izdržavanje i opremu i vlastitog konja. U timarskom sistemu u osnovi postoje dvije kategorije posjeda. U prvu kategoriju spadaju timari, a u drugu zijameti i hasovi. Timar je bio kao feudalno leno, dodjeljivan za vojnu službu. Zijamet i has su dodjeljivani, ne samo vojnicima, nego i funkcionerima u administraciji, recimo sandžak–bezima, zapovjednicima spahijske konjice i drugim činovnicima. Hasovi su dodjeljivani najvišim državnim činovnicima, begler-

bezima i upravnicima većih sandžaka. Postojali su i carski hasovi s kojih su prihodi pripadali isključivo sultanu, odnosno državi. Uslov za uspostavljanje timarskog sistema, bio je uspostavljanje potpune kontrole države nad obradivom zemljom. Osmanska država je svu obradivu zemlju proglasila mirijom tj carskom zemljom. Samo mulkovi i vakufi su ostali kao privatno vlasništvo, ali ih je sultan mogao oduzeti u kritičnim situacijama i prema potrebama države.

Bosna je zbog svog specifičnog geostrategijskog položaja u državi, uživala neke posebnosti. Spahijska organizacija se oblikovala uključivanjem domaćih ljudi u njene redove, bivših sitnih i srednjih feudalaca i potomaka krupnih feudalaca, koji su postepeno prelazili na islam. Jedan broj njihovih timara i zijameta vodi porijeklo od njihovih starih plemenskih baština, a jedan broj spahija uživao je čifluke na svojim timarima i zijametima, ili još češće na posjedima drugih spahija. Da bi učvrstila feudalnu klasu, zakonom je regulisano da se timari i zijameti mogu davati samo domaćim ljudima. Mogu se nasljeđivati samo po sistemu odžakluka. Oni koji su primili islam, mogli su svoje sinove slati u dvorski podmladak (adžami oglan) po sistemu janičarske regrutacije (devširme). Nasljedne funkcije su komandanti vojnih jedinica i kapetani, a nasljeđivali su ih najstariji sinovi ili braća. Stanovništvo na granici bilo je oslobođeno „plaćanja dažbina". Dakle, treba shvatiti da su imanja služila za stimulaciju ljudi i podsticala ih na podvige u borbama. Nagrade su bile jedan od putova stvaranja bogataša, kao i motivacija za moralno vezivanje podređenih.

Suština timarskog sistema je u tome, što država nije spahiji davala samo zemlju nego i pravo da od seljaka prikuplja određen prihod državi. Država je ustupila pravo spahiji da ubire prihode koji su mu jamčeni pri dodjeli timare. Imao je pravo seljacima iznajmljivati nenaseljenu zemlju. Ako bi se neki seljak doselio na područje timara, spahija je imao pravo da od njega traži propisanu rentu. Država je podsticala naseljavanje neobradivih prostora, kao neku vrstu nagrade spahiji, jer se time proširivala obradiva površina, a time i povećavali prihodi. Spahija je za svoje vlastite potrebe i ishranu stoke imao jedan čift zemlje, manje–više oko 10 dunuma, zavisno od kvaliteta i plodnosti. Spahija nije imao pravo proširivati baštinu (čift) na račun seljaka, a odgovarao je za red. Mogao je uhapsiti seljaka, ali mu nije mogao suditi. Tako je, pored vojne dužnosti, obavljao i poslove „državnog činovnika".

Bosna je, za vrijeme vlasti Osmanlija, imala položaj isturene krajine. Iz nje su vršeni upadi u Dalmaciju, Hrvatsku, Štajersku, Ugarsku. Posle Bečkog poraza, 1699, kao najisturenija osmanska krajina, izložena je stalnim napadima Mlečana iz Dalmacije i Austrije. Osmanlije su svoj spahijski red počeli popunjavati domaćim ljudima. Time je timarska organizacija u Bosni, raširila praksu dodjeljivanja posjeda domaćim spahijama i učvršćivala njihova feudalna prava. Tako su timari i zijameti jednog broja sitnih spahija, nastali od njihovih starih plemenskih baština. Često se dešavalo da jedan spahija ima čitluk na imanju drugog spahije, koji su zapravo bili njihove stare baštine. Zabranjena je dodjela timara i zijameta strancima. Jačanje domaćeg plemstva doprinijelo je uspostavljanju vlasničkih prava, nasljedstva, u porodici, odnosno uspostavljanja institucije odžak-timara, što je bio uvod u nasljedna prava porodica. Ovo je ozakonjeno beratom Mustafa–paše Ajaspašića. U početku, pravo nasljedstva su imali samo sinovi, a ako poginuli/umrli nije imao sina, posjed su nasljeđivala braća, a ako nije bilo braće, rodbina redom, uključujući ženske srodnike. Odžak timari su doprinijeli procesu čiflučenja u interesu njihovih uživalaca, koji su svoje timare postepeno pretvarali u čifluke i na taj način postajali čifluk-sahibije. Spahijska organizacija je ukinuta 1839. tanzimatom (reformom)[6].

Država je oduzela spahijska prava, pa su ostali samo čitluci i timari. Čivčije (kmetovi) su ostali na imanjima koja su prodali begu ili agi i sa njime dijelili prihode. Proces čiflučenja teče tako što spahije uglavnom zahvataju rajinsku zemlju. Odatle se u jednoj ličnosti pojavljuje i spahija i čitluk sahibija. Bosanski spahije su čitluke držali kao svoje vlasništvo – feude[7].

Vlaško stanovništvo je predstavljalo nepresušan izvor nove radne snage potrebne za proširenje i unapređenje proizvodnje. Vlasti su sklapale ugovore s vlaškim starješinama o naseljavanju pustih prostora stočarima. Starješine su za nagradu dobijali zemlju na korištenje, mlinove i druge pogodnosti. Tako znatan broj vlaha napušta nomadski način života, stočarstvo, te prelazi na zemljoradnju, naseljava se po selima i prihvata obaveze drugih seljaka. Vlasi su bili organizovani u svoje džemate, s vlastitim starješinama, knezovima, vojvodama ili katunarima, jer su najveći dio godine

6 Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, 1997 str. 114-124, "Priznata su vlaška prava koja su oni imali i prije dolaska Osmanlija. Za svoju službu su uživali slobodne „vojničke baštine", bili su oslobođeni svih dažbina. Njihov broj se stalno povećavao prilivom novih skupina iz Drobnjaka".

7 Isto, str 113-124.

živjeli u katunima, u planinama gdje su bili bogati pašnjaci. Smatrani su sposobnim vojničkim elementom, pa su regrutovani za pomoćne službe, čiji su se pripadnici zvali vojnici, matrolozi i derbendžije (čuvari klanaca). Bili su dužni da na svakih 10 kuća opreme jednog konjanika. Osmanlije su im priznale takozvana „vlaška prava", koja su oni imali i prije dolaska Osmanlija u Bosnu. Tako su vojnici imali beneficiju da uživaju slobodu „vojničke baštine" na kojima su bili oslobođeni svih dažbina. Pošto su zemlju obrađivali vlastitim radom, vojnici su imali status slobodnog seljaka. U prvim stoljećima vlasi nisu opterećivani kao ostala raja, nego je od svake kuće naplaćivan jedan dukat (fulurija). Pored toga svaka vlaška kuća davala je ovcu s jagnjetom ili dvanaest akči, ovna ili 15 akči u gotovini, a na svakih 50 kuća dva ovna ili 60 akči. Neoženjeni nisu plaćali nikakve dažbine.

U prvim stoljećima osmanske vladavine, većinu raje činili su bošnjački siromasi, seljaci. Zbog raznih uzroka, postepeno se smanjivao broj Bošnjaka u masi. Učešće bošnjačkih seljaka u vojsci, smanjuje njihove obaveze prema državi i oni se svrstavaju u slobodne seljake. Preuzimajući u svoj posjed napuštene nerajinske čifluke, spahije na njih naseljavaju hrišćane.

Turci su jedan dio hrišćanskog stanovništva vodili za sobom u ratnim pohodima i naseljavali ih na praznim prostorima. U vrijeme uspona Osmanskog Carstva i spahije su selile u Madžarsku i Slavoniju, gdje su kao zaslužni ratnici dobijali feudalne posjede, odakle će biti protjerani od austrougarskih vlasti kao nekršćani.

Migracije stanovništva

Da bi se stekao potpuniji uvid u razvoj i uticaj religija, korisno je baciti bar letimičan pogled na njihov historijski razvoj i društveni uticaj. Rimska robovlasnička i feudalna država postojala je od IV vijeka do 1453. Car Teodosije je podijelio Rimsku Imperiju svojim sinovima radi lakše uprave i efikasnije odbrane od varvarskih napada. Zapadno Rimsko Carstvo je dobio Honorije, a Istočno Arkadije. Granica između ova dva carstva išla je rijekom. Drinom i Bojanom, preko Sredozemnog mora do Velikog Sirta. Istočno Carstvo Vizantija, dobilo je Balkan, Malu Aziju, Palestinu, Siriju i Egipat i otoke u istočnom Sredozemlju. Prostor su naseljavali Grci, Jerme-

ni, Tračani i drugi koji su se nazivali Romeji. Istočno Rimsko Carstvo bilo je gušće naseljeno od Zapadnog (robovi, koloni slobodni seljaci).

U periodu 61.–41. pne. Balkan su preplavili Sloveni skupa s Avarima. Prevođenje Slovena u hrišćanstvo, na čemu su radili Ćirilo i Metodije, ojačalo je uticaj Vizantije na Balkanu. Krupni zemljoposjednici su prisilili vladare da ukinu zakone protiv krupnih posjednika, oslobođeni su plaćanja poreza, a u svojim rukama su imali sudsku upravnu i vojnu vlast.

> "Opadanje Vizantijske moći iskoristili su Zećani da zbace vizantijski jaram i stvorili zetsku kraljevinu, a pripajanjem Raške i Bosne ujedinili su veći dio slovenskih zemalja… Sredinom XV vijeka Vizantija je bila svedena na okolinu Carigrada. Snažan napad osmanskog sultana Mehmeda II Osvajača na Carigrad, 1453, učinio je kraj nekada moćnom Istočnom Rimskom Carstvu – Vizantiji"[8].

Podjela hrišćanske crkve na rimokatoličku i grčkopravoslavnu izvršena je 1054.

Sukobi su nastali oko uvođenja grčkog jezika u bogosluženje. U VII i VIII stoljeću islam je bio u ekspanziji zbog čega su otpale Aleksandrijska, Nikejska i Jerusalemska patrijaršija. Bosna je bila van tih sukoba, tako da se hrišćanstvo održalo u prvobitnom obliku.

U XII vijeku, u Bosni su na političkoj sceni tri velike svjetske religije: Katoličanstvo, pravoslavlje i islam, a one i danas egzistiraju i djeluju kao izvor podjela naroda prema religijskim pripadnostima i interesima vjerskih zajednica. Svaka od ovih religija se identifikuje sa „svojim nacionom" (Islam – bošnjaštvo, katolicizam – hrvatstvo i pravoslavlje – srpstvo). Svaka od religija pretenduje na vlast i ne prihvata državni sekularizam, odvajanje vjere od vlasti. U multireligijskoj državi ne može ni jedna religija biti državna.

Etnogeneza Bošnjaka – muslimana je objektivno, naučno još nedovoljno istražena, jer je to pitanje permanentno politizirano i pod pristrasnim ideološkim uticajima, zavisno od interesa vladajućih i dominantnih društvenih snaga formulisano. Pod mnogobrojnim uticajima različitih faktora, bosanska „hereza" je različito tumačena i definisana. Transformacija hrišćanstva iz vjere ugnjetenih, u poziciju gospodara i snagu onih koji manipulišu s

8 Enciklopedijski leksikon MOZAIK ZNANJA, Istorija, Beograd 1970, str. 724-726.

masama uvjeravajući ih u neminovan dolazak sudnjeg dana, neopravdano sugeriše kao da je vjerom obećano već ispunjeno i da je došlo Spasenje. Duraković citira Froma koji kaže:

> „...Transformacija se radikalizuje, kada se od postulata čistog moralnog života prelazi na zadovoljavanje savjesti preko crkvenih svetih tajni. Time hrišćanstvo koje je primarno bilo religija „zajednica jednake braće, bez hijerarhije ili birokratije", postaje crkva „što odražava apsolutistički karakter samog Rimskog Carstva..."[9]

U X stoljeću na Balkanu se pojavljuje vjerski pokret – bogumili (patareni), s vođenjem borbe protiv vladajuće crkve i feudalnog poretka. Bogumilski pokret dobio je ime po njegovom pokretaču, propovjedniku popu Jeremiji Bogomilu iz Bugarske. „Bogu mili" su protiv učenja pravovjerne hrišćanske crkve, po kome postoji samo jedan Bog, tvorac svega vidljivog i nevidljivog. Bogumili uče o postojanju dva boga, bog zla i bog dobra. Bog zla je stvorio sav materijalni svet, a bog dobra čovjekovu dušu. Ovo učenje o dvojstvu sveta naziva se dualizam. Bogumili odbacuju sve molitve, osim „Oče naš", ne poštuju krst i ikone, a crkve ne priznaju domovima božijim, već se na molitvu sastaju u svojim kućama i uzajamno se ispovijedaju. Prezbiter Kozma je pišući papi optuživao „…bogumile da uče svoje da se ne pokoravaju vlastima svojim…", "… boljare, smatraju mrskim bogu, one koji rade za cara i svakome rabu govore da ne radi za svoga gospodara".

Oni su se dijelili na „…`savršene`, stroge askete koji su se uzdržavali od žena, mesa i svojine i `slušaoce` ili `verne`. Odbacivali su crkvene posjede i velikodostojnike."[10] Bogumilski pokret se javlja kao posljedica teške feudalne eksploatacije seljaka i stočara, koji su živjeli u nezavisnim seoskim opštinama, počeli gubiti zemlju, slobodu i padati u feudalnu zavisnost. Katolička i pravoslavna crkva su bogumile proglasile h(j)ereticima i ustrajavili su na njihovom progonu. Protiv njih su organizovani krstaški ratovi, a na Zapadu ih je progonila inkvizicija i spaljivala ih. Oni su imali asketski odnos prema životu i bogatstvu koje su prezirali, osuđivali su smrtnu kaznu, odbacivali klasični oblik ženidbe, nisu jeli meso ubijenih životinja. Kod

9 N.ijaz Duraković, PROKLETSTVO MUSLIMANA, str. 16.

10 Enciklopedijski leksikon MOZAIK ZNANJA, Istorija, BOGOMILI, 1970. str.185.

ranog hrišćanstva ideja o crkvi je bila sasvim strana. Crkva se postepeno transformisala u instituciju koja posreduje u spasenju i „obezbjeđuje" sigurnost i blaženstvo. Kod Bogumila, služba božja, bila je jednostavna, bez pompe, ceremonijala bogomolja, bez ikonografije i kipova.

U Bosnu su bogumili doprli u XII vijeku. Bosanski bogumili su se organizovali i konstituisali kao hijerarhijski uređena crkva.

Bogumilski (patarenski) pokret nosi karakteristike vjerskog i socijalnog, jer je bio antifeudalni, borio se protiv ukmećivanja slobodnih seljaka. U suštini, teologija te sekte se zasniva na staroperzijskom dualizmu u kome egzistiraju dva principa, nebeski, nevidljiv i Otac racionalno nespoznatljivi, kao tvorac onostranog nevidljivog svijeta i zao duh đavo, satana, lucifer, ovostrani tvorac ovozemaljskog svijeta. Prema naučnim saznanjima bogumilstvo se toliko raširilo, da su dugo vremena sva nastojanja protivnika da spriječe njegovo širenje ostala bezuspješna, uključujući tu Papu, njemačke, mađarske i hrvatske kraljeve, koji su nastojali prevesti ih na jednu stranu ili ih fizički istrijebiti. Naročito su franjevci bili nemilosrdni u progonima, jer su bogumile progonili i uništavali inkvizitorskim metodima. „Mase su se zanosile uvjerenjem da će omrznuta vlast biti zbačena i da će se oni sami, sada siromašni i napaćeni, domoći vlasti i sreće, bio je san koji ih je činio" sretnim."[11]

Nakon propasti srednjovjekovne bosanske države u Bosni počinju dva procesa, širenje islama i modeliranje bošnjačkog etnosa, što se ne može objasniti bez razumijevanja i shvatanja karaktera i uloge Crkve bosanske, za koju smatraju, s razlogom, da kao "osebujni bosanski fenomen leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti".

Bosanske povelje i dubrovačke isprave pružaju dovoljno dokumenata na osnovu kojih se može zaključiti da su pripadnici Crkve bosanske primjenjivali i poštovali neke standarde kršćanskih vjerovanja i ponašanja, koji su bili strani i dualizmu i praksi pripisivanoj Crkvi bosanskoj u rimskim katoličkim dokumentima. O hijerarhiji u Crkvi bosanskoj postoje dosta

11 Erich From, TRANSFORMACIJA KRŠĆANSTVA I HOMONSIJSKA DOGMA - DOGMA O KRISTU, Zagreb, 1981, str. 34-35. Erich Fromm, američki psihoanalitičar njemačkog podrijetla, zaključuje da se kršćanstvo temeljito transformiralo „od religije ugnjetenih u religiju gospodara i masa kojima su oni manipulirali, od očekivanja neminovnog dolaska sudnjeg dana i novog doba u vjeru već ispunjenog spasenja; od postulata čistog, moralnog života do zadovoljavanja savjesti preko crkvenih svetih tajni; od neprijateljstva prema državi do iskrenog slaganja s njom".

pouzdani dokumenti. "Savršeni kristijani" generalno su nazivani strojnicima, među kojima su se izdvajali starci i gosti kao viši crkveni velikodostojnici. Na čelu Crkve bosanske stajao je did, koji je igrao značajnu ulogu na bosanskom dvoru. Bio je hijerarhijski nadređen „učiteljima", „gostu i starcu".

Najveću vitalnost bosanska crkva je pokazala u zahvatu Neretve, kao i u zemljama hercega Stjepana, Pavlovića i Kovačevića gdje je opstala do kraja XV stoljeća.

Širenje islama u Bosni posebno tendenciozno mistificiraju i politiziraju teolozi i istoričari hrišćansko–kršćanske provenijencije, tražeći analogiju s postupcima svojih predaka koji su prema slavenskom narodu primjenjivali i nasilje da bi ga pokrstili. Nedim Filipović, navodi u tekstu „Osmanski binarizam":

> „Vremenska linija islamske mitologije u njenoj funkciji mistifikacije društvenog bića u procesu nametanja vjerskog faktora kao osnovne odredbe toga bića, bila je kod bosanskih muslimana mnogo kraća nego kod naroda koji su primili islam ranije. Bosna nije imala ranije vjerski homogeno stanovništvo za manipulisanje religijom i religijskim mitom pri stvaranju bosanskog ejaleta. Islamizacija u Bosni je poslužila Turcima, da se pod vođstvom sloja domaćih muslimanskih feudalaca koji su ulazili u sklop Otomanske feudalne klase stave u integralnu funkciju vojno-strateških i političkih potreba." [12]

Iz osmanlijskog popisa vidi se da su se pripadnici nekadašnje Crkve bosanske upisivali kao „kristijanin", dok su katolici i pravoslavci upisivani kao"gebr" ili „kafir".

U Bosni su Bogumili bili predominantan element pred osmansko osvajanje. Prvi upad Turaka u Bosnu zbio se kod Bileće 1388, kada su poraženi. Poslije toga se njihov trag gubi, jer su prihvatili Islam. Realna je pretpostavka da su bili impresionirani turskom vojnom silom i privlačnošću nove civilizacije i kulture koju Turci prenose u ove krajeve. Doktrinarski vjerski stavovi prema Bogu, bili su slični. To je bilo vrijeme velikih migracionih kretanja, pred Turskom najezdom, mnogo se ljudi raselilo i naseljavalo u ispražnjene krajeve. Istorijski izvori, tvrde da je dio bosanskog stanov-

12 Nedim Filipović: O JEDNOJ ASPEKTU KORELACIJE ISLAMIZACIJE I ČIFLUČENJA, Prilog Instituta za istoriju, god. XVII br.18//81, Sarajevo, str. 25 - 44

ništva primio Islam, prije nego je Fatih osvojio Bosnu. „I uopšte, kada se u našoj istoriografiji lamentira nad `pravovjernosti` u podtekstu stoji da `bosanska kuga` nije bila samo `krivovjerna` već izdajnička i naročito se bosanskoj vlasteli ne može oprostiti priklanjanje polumjesecu“, tvrdi Duraković[13].

Bogumili koji su, progonjeni od kršćanstva kao krivovjernici, da bi zaštitili svoje imetke i živote, prihvaćali su islam, koji im je garantovao sigurnost imanja.

U našim krajevima pored muslimanskih bilo je i hrišćanskih spahija, što je dokaz da Osmanlije nisu tražili bezuslovni prijelaz na islam. Balčaci iz Živaljevića i Kujundžići iz Ustikoline nosili su oružje, a prvi put su ga predali kada je došao Omer–paša Latas.

Bečki poraz Osmanlija, 1683, označio je početak opadanja moći Carevine. Njene granice na Zapadu su postavljene na rijekama Dunavu i Savi (Karlovački mir 1699.) Talasi izbjeglica iz izgubljenih dijelova zemlje, dopirali su i na prostor Gornjeg Podrinja. Muslimanske porodice su dolazile iz Madžarske, Slavonije i Like, Srbije i Crne Gore. Istoriografija je zabilježila i porodice koje su se doselile, počevši od 1687, kada je Boka napuštena, pa do 1863, kada su počeli progoni muslimana iz Srbije. Politički i ekonomski razlozi seoba i etničkog grupisanja pravoslavnog stanovništva, postaju sve izrazitiji od početka XVIII vijeka. Numan–paša Ćuprilić je pregazio Pivu, Drobnjake, i Crnu Goru i opustošio osvojene predjele, a u narodu je ta godina ostala zapamćena kao „zloglasna Numanova godina“. Tom prilikom Ćuprilić je poveo u ropstvo oko 4000 Crnogoraca i kao zarobljenike ih naselio po Glasincu. „Sa Osmanlijama dolazi novo društveno uređenje, nova religija i nova islamska civilizacija“, kaže Duraković.

Trend slabljenja osmanske imperije od bečkog poraza (1683) u stalnom je porastu. Bitka pod Bečom je posljednji pokušaj Porte da osvoji ključne pozicije u centralnoj Evropi. Nezadovoljstvo će nastaviti postupno rasti propadanjem velikog Carstva, koje će svoje pozicije ustupiti Francuskoj, Engleskoj i Austrougarskoj. Najteže posljedice za bosanski Ejalet, imao je poraz kod Sente 11. septembra 1697, kada je austrougarski general Savojski do nogu potukao osmansku vojsku na rijeci Tisi. Nakon toga nastavio je prodor u Bosnu. Došavši do Visokoga, šalje pismenu poruku u Sarajevo:

13 Nijaz Duraković, PROKLETSTVO MUSLIMANA”, str.. 34 - 35.

> „Ova naša opomena učinjena je u dobroj namjeri, ali izjavljujemo, ako se ona ne uvaži i ako ostanete uporni, naša dobrota će se izvrgnuti u strogost, pa ćemo sve uništiti mačem i vatrom. Nećemo poštediti ni dijete u majčinoj utrobi, jer je pripremljeno teško topništvo“[14] .

Sarajevo je, 1697, Savojski spalio do temelja.

Od 1834. spahije gube svoje društvene i vojne pozicije i njihova uloga opada. Oni gube timare. Nisu prihvatili da budu prevedeni u žandare, jer su to smatrali ponižavajućim. Važno je imati na umu da, u to vrijeme, raste svijest bosanskih muslimana, o potrebi čuvanja bosanske samostalnosti i osiguranje onakvog statusa Bosne u imperiji kakav su imale Srbija, Egipat, Grčka, Arabija… Kapetan Husein–beg Gradaščević je, 1831, organizovao ustanak protiv centralne vlade. Vladao je Bosnom skoro dvije godine. Nakon ove pobune ukinuti su kapetani u Bosni, a uvedeni su, 1834. –35, muteselimi i time je ukinuta nasljedna feudalna oligarhija.

Ova događanja imala su određene posljedice za Gornje Podrinje, jer je Hercegovački sandžak u znak zahvalnosti za lojalnost Porti, izdvojen iz bosanskog ejaleta u poseban „mutesarifluk“ 1833. i dat Ali–begu Rizvanbegoviću kao nagrada za učešće u borbi protiv Gradaščevića. Rizvanbegović je proizveden u pašu s titulom vezira. Međutim, u vojnom pogledu Hercegovina je tretirana sastavnim dijelom bosanskog ejaleta.

Društveno uređenje Osmanskog Carstva, regulisano je kanonima s uporištem u načelima islamskog shvatanja države. Razvojem i usponom Carstva, mijenjalo se i osmansko shvatanje države i njene strukture. Prvi osmanski veziri bili su iz reda uleme, ali već tokom prve polovine XIV vijeka ulemu potiskuju visoki činovnici, koji dolaze iz seldžučkih središta u Anadoliji, te iz Perzije i Egipta. Ulema se opirala, kritikujući administrativne Bajazitove mjere u zavođenju katastarskih i poreskih registara. Na poseban otpor naišlo je usvajanje ustanove kul (kullar) robova, jer su svi visoki činovnici po pravilu regrutovani iz reda zarobljenika. Vladajuće shvatanje je bilo da je sigurno finansiranje države bitno za temelj njenog opstanka. Klasna se podjela nije uvijek podudarala s vjerskom podjelom. Bilo je i kršćana u vojnoj klasi, kao i muslimana u raji. Osmansko plemstvo je bilo u prvom redu vojničko i u njega je mogao ući svaki musliman s vojničkim ili

14 Nijaz Duraković, PROKLETSTVO MUSLIMANA, str.

nekim drugim zaslugama. Ograničavane su mogućnosti ulaska u vojničku klasu iz redova raje, kako bi se obezbijedila proizvodnja materijalnih bogatstava. Muslimanska raja u Bosni je bila posebno brojna u XVII i XVIII stoljeću. Prema Mustafi Imamoviću granični položaj zemlje „…posebno je kod Bošnjaka razvijao osjećaj pripadnosti islamu i njegovoj političkoj zajednici i civilizaciji. Posredstvom islama koji je predstavljao idejnu polugu Osmanskog Carstva, Bošnjaci su usvojili jedinstvenu političku ideologiju i ulazili u jedinstven kulturni krug. Na toj se osnovi formirao na tlu Bosanskog ejaleta bošnjački narod sa vlastitim interesima i stremljenjima. Bošnjački je narod još od srednjeg vijeka i početka osmanskog vijeka bio klasno struktuiran. Činili su ga spahije, duhovna inteligencija (ulema), gradski slojevi, slobodni i zavisni seljaci (raja).“[15]

Među spahijama najveći ugled i uticaj su imali zaimi begovi, kod janičara njihove age i serdari, a po tvrđavama dizdari i kapetani. Kod uleme najuticajnije su bili kadije, muftije, zatim muderisi, hatibi i vaizi.). Najveći dio stanovništva svih vjera činili su seljaci, odnosno raja („reijjet“, što znači podanik, podanici, kmetovi, obično muslimani, siromašni u suštini prezreni ljudi). Islam su primili oni koji su postali bogataši, bogati trgovci, oficiri i bogata ulema, ali se ne smije zaboraviti, da su većinu stanovništva činili siromašni seljaci, gradska sirotinja, bezemljaši, najamnici, obični, slabo plaćeni vojnici. Uživaoci privilegija su najkrvavije platili te svoje privilegije. Kao vojnici morali su na carski poziv ići u ratove na prostoru carevine. Oni su krvarili u ratovima s Austrijom, Mlecima, Mađarskom, trpeći teške gubitke u mohačkoj i krbavskoj bici, u osvajanju Sigeta, u porazu pod Bečom… Bošnjaci su krvarili za ostvarivanja osmanskih osvajačkih ciljeva i slavu sultana. Slava bosanskih ratnika se proširila diljem carevine, a mnogi Bošnjaci su zauzeli pozicije do cara. Beskorisno je bilo oslobađanje vojnika velikih državnih nameta – avariza i tekalifa i što se time kod muslimana razvijala svijest o njihovoj posebnoj ulozi u Carstvu. Ratujući za Otomane po svjetskim bojištima, oni su ugrozili biološku egzistenciju vlastitog naroda, što je dovodilo do drastične promjene i prisililo Osmanlije da na te prazne prostore dovode novo stanovništvo. Napokon, nije teško uočiti stvaralački odnos, portinih vlastodržaca prema organizaciji društva i vlasti. Nisu ostajali „okamenjeni“ na prevaziđenim rješenjima.

15 Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, str. 128.

Ipak, problem čiflučenja, prelaženja rajinske svojine u ruke viših slojeva, što je raji donosilo nove namete i obaveze u korist vojnocivilnih funkcionera, dovodi do naseljavanja kršćanskog stanovništva iz Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije u Bosnu. Kuga je, kako je već istaknuto, bila drugi faktor biološke ugroženosti muslimana.

U XVII stoljeću, na osnovu turskih popisnih (tahrir) i haeračkih deftera, ali i izjavama nekih diplomata, u Bosni je bilo oko 75 % muslimana. Turski popis stanovništva 1851. dao je sljedeću sliku stanovništva: Muslimana oko 38 %, pravoslavnih 43 %, katolika oko 19 %. Ovi podaci su približno tačni, što je potvrdio i prvi austrougarski popis iz 1879. kada je registrovano sljedeće stanje: Pravoslavnih 42,88 %, katolika 18,38 % i muslimana 38,73 %. Kao što se vidi, zabilježena je stagnacija prirasta stanovništva, zbog naprijed istaknutih faktora.

Ponižena, razorena i neprebolno ranjena Foča

Neprebolno, trajno ranjeni grad, Foča, tuguje i čudi se manijakalnom ponašanju svojih, do jučer, izgledalo je, normalnih stanovnika! Uništiše njenu ljepotu i napraviše ruglo u ruševinama.

Foča je imala svoje istorijsko jezgro kao svjedoka kulturne prošlosti – Prijeka čaršija je bila lijepa ulica u centru grada. Vjerodostojno je svjedočila o arhitektonskom razvoju grada, civilizacijske kulture građana i svakog naroda, ponaosob. Ovaj ansambl karakterisala je, koncentracija objekata ozračenih monumentalnošću sad već davnog vremena. Kulturno–istorijske i ambijentalno–arhitektonske vrijednosti motivisale bi normalnu vlast na čuvanje i revitalizaciju takvih objekata, te njihovo usklađivanje i uklapanje sa savremenim arhitektonskim trendovima. Prijeka čaršija, kao istorijsko urbano jezgro grada, morala je biti očuvana. Takve cjeline su svjedok, ali i damar prošlosti bitan za samosvijest svakog čovjeka. Time i zajednice, pa i naroda. Takvi simboli emocionalnošću i formom čuvaju prošlost. Generacije bez prošlosti, su generacije bez budućnosti. Samo, a očito je, ovo polupismeni i primitivni ljudi ne razumiju. Okovani su zlom, rezultatima hudo željene i ostvarene pljačke, ubijanjem, razaranjem i vlastitim piromanstvom! Što je najgore, primitivci, suvremeni Vandali, rušili su, palili i

ubijali pod neposrednim rukovodstvom ljudi s doktorskim titulama i intelektualnim nabojem! Nemoguće! Ovakvim karakteristikama su se, sigurno, nabijeđeno zakitili! Takve odlike ne mogu imati i nositi ljudi osamareni šovinizmom, atavističkom mržnjom, začetom, sigurno, još u djetinjstvu, u roditeljskim kućama. I još su, kao, osnovno školovanje dobili i znanje osvajali u fočanskim školama. Đaci jesu bili, ali su humanistička predavanja sigurno prespavali! U snu su usvajali nečovječnost, njegovali sklonost rušenju, spremali se za rukovođenje ubijanjem duša… U fočanskim školama nisu mogli biti učeni divljaštvu i stjecati grozne, ubilačke porive!

Foča u svojoj istoriji nikada nije imala karakter utvrđenog grada, te je do II svjetskog rata bila pošteđena ratnih razaranja. Najveća razaranja dogodila su se u toku NOR-a, kada je zona istorijskog područja praktično svedena na prostor Prijeke čaršije. Ovi suvremeni zlotvori samo su nedjela proširili i okončali! Nestale su džamije, hamami, brojne javne česme, zgarišta i ruiništa su, dodatno, oskrnavljena neprimjernim namjenama. Eno primjera: Kako se, samo, koriste prostori medrese i džamije Mehmed–paše Kukavice.

Loše je održavana, iskorištena kao skladište, Sahat–kula. Nije li i to izraz nekulture i primitivizma? Kao teritorij istorijskog područja grada smatra se šira zona Prijeke čaršije do Ćehotine, te stambeni ansambl i park–groblje oko Aladža–džamije. Istorijskom zonom smatraju se objekti neposredno uz trasu srednjevjekovnog druma i pazarišta, ograničen Mehmed–pašinom džamijom i medresom, sahat–kulom, Carevom i Šejhovom džamijom. Najveća vrijednost ovog jezgra je u slikovitom grupisanju objekata. Aladža–džamija je bila objekat čija se civilizacijska vrijednosti, u ovome kontekstu, nije mogla analizirati. Poredani po značaju su Careva džamija, kao centralni orijentir prostora pazarišta, sahat–kule, džamija Mehmed–paše Kukavice s pratećim objektima, han i Šejhova džamija. Lokalitet Careve džamije je dominanta srednjovjekovne i orijentalne Foče.

Neobrazovani pravoslavni fanatici, bez osjećaja za istorijsku vrijednost, ni s bilo čim izuzev razbojništva, pljačke i uništavanja tuđih materijalnih dobara, pretvorili su istorijsko jezgro grada u prah i pepeo. Tim činom su nanijeli najveću sramotu istoriji srpskog naroda, mada njihovi istoriografi uporno insistiraju na slobodoljublju i kulturi svog etničkog izvorišta. Zataškavaju istinu i umanjuju žrtve. Nisu se, dakle, ni razbojnici, ni teoretičari

iz njihovog roda – plemena – naroda, pobrinuli za potvrdu ili bar demanti tačnosti/netačnosti izreke o plemenitosti prisustva kukolja u žitu ili, obrnutosti, žita u kukolju – što je „celom svetu" razumljivo i – normalno.

U XX stoljeću, u raznim istoriografskim pisanjima i kvazi–naučnim raspravama, Bosna je tretirana kao „tamni vilajet", zemlja mraka, primitivizma i neznanja. Na toj osnovi neki publicisti, novinari, istoričari i kršćanski islamolozi su Muslimane portretirali kao nepismenu, vjerski zatucanu, fanatizovanu masu, a bošnjačko plemstvo trulim begovatom, muslimansku tradiciju i kulturu azijatskim i orijentalnim anahronizmom. Muslimani, kao da su bili sudbinski opredijeljeni i osuđeni na bezrazložno ponižavanje, podcjenjivanje, porugu, ignoranciju, omalovažavanje i nametanje kompleksa krivice i odricanja vlastite prošlosti.

Alija Isaković, u analizi položaja Bošnjaka ističe da oni nemaju „sintetsko djelo o svojoj etnogenezi", nemaju političke istorije, istorije književnosti, novinarstva, društvene misli umjetnosti, slikarstva, folklora, arhitekture, mitologije; nije obrađen jezik, folklor, – jednom riječi nema ozbiljne sociološke studije, koja bi prezentirala osnovne relevantne činjenice o tome narodu.

Na fočanskom tlu, kao njihovoj interesnoj zoni, velikosrpski šovinisti su, do bezbroja, trenirali i demonstrirali svoje vandalske sposobnosti, sa ciljem da Foču i fočište srbizuju. Tako je Kraljevina Jugoslavija, Pazarište nazvala imenom „Miloša Obilića", a kad je na njemu podignut spomenik kralju Petru Karađorđeviću I (14. juna 1925.) nazvano je „Trgom kralja Petra I". Gornji most na Ćehotini, koji su Fočaci zvali, "Most paše–Kukavice", preimenovali su u „Most cara Dušana", a donji most koji je gradio Mustafa–paša (1485.), postao je „Most Jug Bogdana"…

Ovim vandalima pozavidjeli bi i hunski, i avarski zlotvori. Očevidno, oni su u „svađi" sa zdravom logikom. Ponašaju se kao bijesni psi. Nemilosrdno nasrću na ljude, reže, ujedaju, laju na sve, kolju, ubijaju, vrijeđaju, omalovažavaju, ponižavaju… Tim šovinistima paranoja je imobilisala mozgove. Za njih ne postoje nikakve granice u međuljudskim odnosima, sistem vrijednosti je srušen i nema ga. Nemoral caruje.

Ni činjenice i fakta ne priznaju kao istinu: Treba vjerovati da samo bolestan um može biti pokretač i realizator ideje da se viševjekovno ime grada

promijeni u Srbinje? Učinio je to, 1992, Vojislav Maksimović, neurotični profesor intelektualne destrukcije. promijenio je ime Foča u Srbinje. Njemu i njegovim istorijsko ime grada nije dovoljno srpsko… Danas fočanske ulice i sokaci nose imena hajduka, drumskih razbojnika, četnika, ratnih zločinaca, seoskih knezova, srednjevjekovnih kraljeva… Ispade, Foča je najsrpskiji grad na svijetu. Danas je sumoran i žalostan izgled „dijamanta" na Drini. To su od njega učinili velikosrpski nacionalšovinisti, bjesomučne ubice i destruktivci, ljudi s one strane razuma i pameti…

Hvala dobronamjernim strancima na zaštiti tradicionalnog imena i zabrani preimenovanja grada. Šovinistička „kreacija" je, na sreću, trajala kratko! Za nekakav novi grad ime, možda, nije loše, ali s postojećom Fočom nema nikakve veze! Velikosrpska „intelektualna siva masa", je u ovom slučaju zakazala i, očito, bila je pokretana isključivo mržnjom i inatom.

Vojno–politički i ekonomski uspon Osmanske imperije bio je zamajac razvoja kulture (obrazovanje, pismenost i književnost, nauka i društvena misao…) Postojali su, međutim, ograničavajući faktori od kojih je najbitniji jezik. Standardi te kulture su bili: arapski jezik – vjere (kuran), nauke i prava; turski – uprave, administracije, vojske i, dijelom, književnosti; perzijski kao jezik poezije. Uz džamije su građeni mektebi, a postojale su i medrese u Foči i Goraždu. Jezik obrazovanja bio je turski, a pismo arapsko. Programe za te škole sastavljale su muftije i kadije. Učenici medresa su školovani za seoske imame.

Ovaj sistem školovanja se zadržao sve do Prvog svjetskog rata. Foča je bila matica obrazovnog stroja ovog kraja. Ustikolina, također. Prema A. Bejtiću, sve fočanske mahale su imale džamije i mektebe. Postojale su i dvije medrese. U periodu od XV do XVIII vijeka u mnogim mjestima oko Foče izgrađene su džamije kao što su: Jeleč, Vikoč, Kunovo, Grdijevići i Šadići.[16] U prošlom ratu porušeno je i 12 mekteba i 9 mesdžida.

Najimpresivniji građevinski objekat toga vremena je, bez sumnje, Aladža džamija u Foči, sagrađena 1550. Ova džamija svojom estetikom krunski

16 Spisak fočanskih džamija: Grad Foča – Aladža 1551 g; Careva 1501; Musluk (Atik Ali–pašina 1546; Šehova Kadi Osmanova 1594; Nazirova Defeterdar 1569; Dev Sulejman–begova 1634; Muhamed–paše Kukavice 1752; Ali Čohodareva 1664; Tabačka Šejli Pirijina 16st; Čečova Osman bega 1613; Jabuka, Jeleč, Šadići, Miljevina, Jasenovo, Kratine, Izbišno, Godijeno, Vikoč, Hum, Slatina, Nakšibenedžijska Foča, Turhan Emin–bega Ustikolina 1448; Međanovići, Komar, Dobromanovići, Mrežica, Mahalska Donjepolje, (Obnovljene džamije, Atik u Foči,) Obnovljene su i džamije Ustikolina, Jeleč, Slatina, Godijeno, Hum, Šadići čiju je obnovu finansirao Enes Hajdarević biznismen rodom iz toga sela.

Aladža džamija, izgrađena 1550.– 51, ”ubijeni monument“**, razorena avgusta 1992, nakon 422 godine postojanja**

je svjedok neimarstva toga vremena. O ovoj džamiji, napisano je mnogo ogleda, reportaža i istoriografskih zapisa. Pominjem samo knjige Šemse Tucakovića „Aladža ubijeni monument" – Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava 1998. i Faruka Muftića „Foča – ponovljeni zločin", izdatu 2001.

> Aladža džamija je zadužbina Hasana Nazira17, rođenog u Vakufu kod Čelebića, mada je, prema nekim verzijama, rođen kod Mostara ili u Foči. Evlija Čelebija je pisao da ovoj džamiji nema ravne u bosanskom ejaletu:
>
> „To je krasna bogomolja. Ovoj džamiji nema ravne u bosanskom elajetu, ni u Zvorničkom sandžaku, ni u gradu Taslidži (Pljevlja), a ni drugdje. Njen je graditelj bio Ramadan–aga, glavni zastupnik (baš–halifa) glavnog neimara (mimara–baše) sultana Sulejmena, Kodža Mimare Sinana, sina Abdul Meminagina. On je uložio svu svoju sposobnost, dok je napravio ovu krasnu i divnu džamiju, kojoj ne može biti ravne. U ovoj džamiji je sa stanovišta arhitekture izraženo toliko sposobnosti, toliko ukrasa i finoće i ostvareno toliko ljupkosti da takvu impresivnost nije ostvario nijedan raniji neimar na zemaljskoj kugli. Tako je ona ljepša i sjajnija od svih džamija ovog grada, to je ukrasilo grad. U svakom detalju izražena je neka posebna sposobnost i vještina poput dopuštene mađije...[18]"

U izgradnji džamije angažovani su dubrovački majstori, koje su krajem XV vijeka otomanski vladari počeli angažovati na izgradnji važnijih objekata. O uklesanim cvjetovima i ornamentici, značajno je napomenuti, istraživači tvrde da su bliski perzijskoj slikarskoj školi. Džamija je imala izvanredno lijep šadrvan, bazen uklesan u kamenu u kome je bila čaška visoka 1,35 m iz koje je voda tekla kroz četiri lule. Vanjski dio čaške bio je ukrašen bogatom ornamentikom. I on je pao, žrtva je – srušili su ga

17 Hasan Nezir, vakif Aladže Džamije, bio je izgradio i turbe za sebe u dvorištu džamije. Međutim, poginuo mu je sin Ibrahim-beg pa je on sahranjen u to turbe, pošto mu je otac ustupio grobno mjesto. Hasanov sarkofag s velikim nišanom od bijelog skopskog kamena nalazi se ispod mirhaba. Četnički vandali su ga oskrnavili. U dvorištu džamije bio je sahranjen i Husein-beg Zulfikarpašić i žena mu, a njihove posmrtne ostatke prenio je u dvorište džamije na Kobiljoj glavi kod Sarajeva, njihov sin Adil-beg. Tarih na Hasanovom nišanu glasi: "Naredbom pravednog vladara, sudije, ispio je čašu smrti i preselio se u kuću tuge dom počasti i zadovoljstva, potreban BOŽIJOJ MILOSTI, POMILOVAN POKOJNIK Hasan Nazir, sin Sinanov. 1553."

18 Evlija Čelebija, PUTOPIS, str. 405.

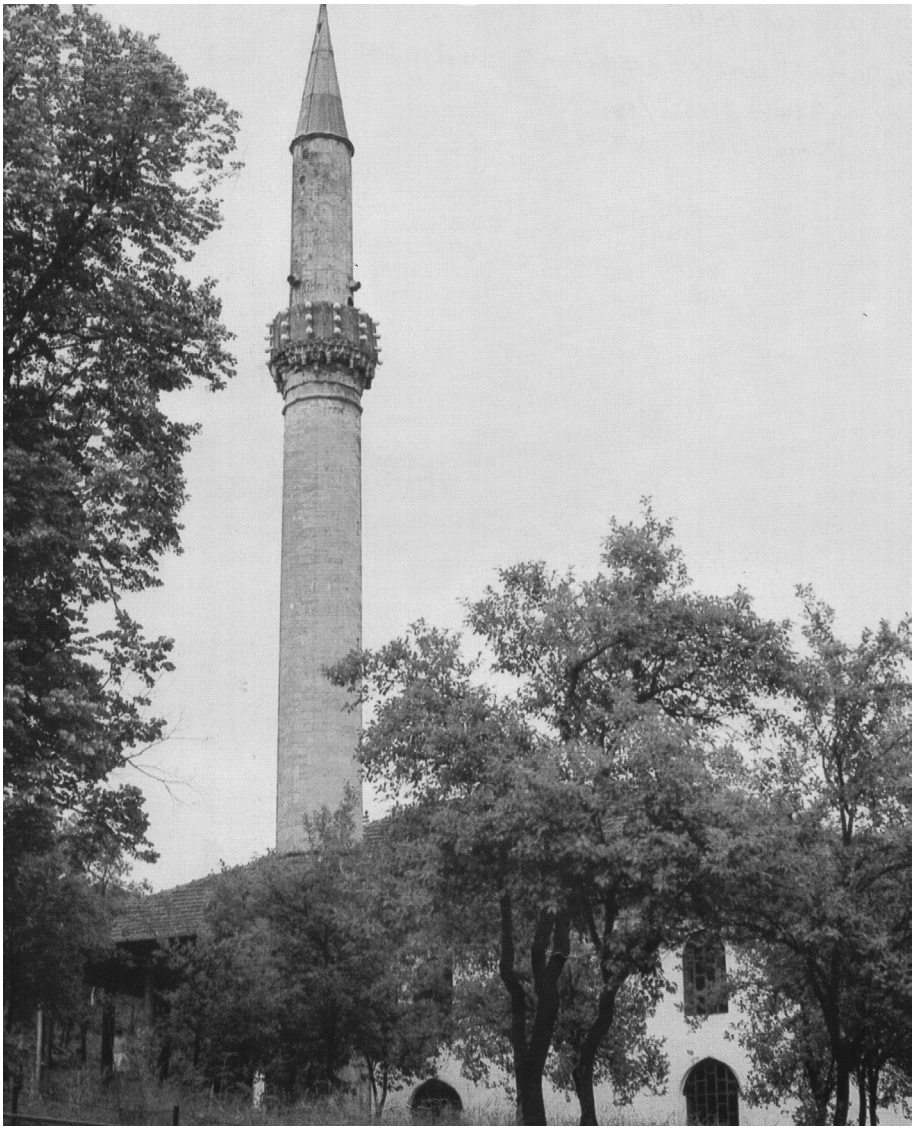

Džamija Turhan Emin–bega u Ustikolini

SDS-ovi nacionalisti i vandali. Aladža je, kao najimpresivniji objekt turske arhitekture na Balkanu, bila pod zaštitom UNESCO-a. Ali, ova organizacija nije se oglasila nakon rušenja! Fočanski SDS i četnici su Aladžu srušili 1992. Iz tri pokušaja. Dva nisu bila uspješna, pa se po gradu pronijela priča kako džamiju štiti neka nevidljiva sila. Treći put, enormna količina eksplo-

ziva, bila je učinkovita: Kube se samo sljuhnulo! Prema gradskim pričama munara je pala prema Ćehotini, zakačila jednu kuću i ubila nedužnu bebu neke Srpkinje. Vjerovatno niko od minera – šovinista nije odgovarao za ubistvo nesretne bebe, ali, naravno, ni za uništavanje kulturnog dragulja. Srpske vlasti, naredbodavci, znaju organizatora i izvršioca ovoga akta urbicida, ali nikoga nisu uzele na krivičnu ili bilo kakvu odgovornost.

Džamija Turhan Emin–bega (1448.–49.), u Ustikolini, bila je sagrađena od kamena. Njen vakif je bio hercegovački sandžak–beg. Džamija u Ustikolini, kao prvo–izgrađena islamska bogomolja u BiH, uživala je ugled historijski vrijednog vjerskog objekta. Njenim rušenjem, kao uostalom i rušenjem svih ostalih džamija, nanešena je neoprostiva uvreda islamskim vjernicima Zaprepašćujuća je činjenica, da ni jedan velikodostojnik SPC nije reagovao na vandalizam njihovih vjernika prema islamskim objektima. Pošteno, to je sramna činjenica, sramota koja se ničim ne može pravdati.

Značajno je zabilježiti da je do 1992. Foča imala 17 džamija, a u fočanskim naseljima, u okolini, bile su još 23. Sve su ih, 1992. četnici razorili i uništili.

Prema istorijskim izvorima, Mehmed–paša nije podizao crkvene objekte, ali je sigurno, obzirom na svoj visoki položaj, mogao uticati na odluku o obnovi Pećke patrijaršije 1557, a za čijeg je prvog patrijarha postavljen Makarije Sokolović, po predanju iguman ili arhimandrit svetogorskog manastira Hilandar, ali, nesporno, stric Mehmed-pašin. Neki drugi carski dostojanstvenici porijeklom Bošnjaci, su u svojim mjestima gradili kršćanske objekte, kao, na primjer, Osman– paša Bošnjak koji je u svome selu Kazanci, na hercegovačko–crnogorskoj granici, izgradio džamiju s medresom, ali i crkvicu. Džamiju je, u XVII stoljeću, srušio Bajo Pivljanin Nikolić, poznati hajdučki četobaša u službi Mlečana.

Frapantni su podaci o rušilačkoj psihologiji četničke rulje. Uz ubijanja, izveli su urbicidni zločin na vjerskim objektima muslimana, želeći zatrijeti tragove o postojanju muslimana na prostoru Foče. Ovo ističem kao potvrdu istine da turski osvajači nisu imali vandalski odnos prema hrišćanskim bogomoljama.[19]

19 Mujo Kafedžić, KVADRATURA KRUGA NAŠEGA DOBA, str. 42-89, Sarajevo 2008.

DIO III

FOČA U AUSTROUGARSKOM PERIODU

Osmansko Carstvo je uzdrmano u bitkama, pod Bečom 1683. i porazom kod Sente. Osmanlije su, 1686, bile prisiljene napustiti Budim, najbolje utvrđeni grad na Ugarskom ratištu, a od Mlečana su izgubili, 1687, Sinj i Herceg–Novi i, 1688, Knin. Hrvatski ban Adam Bačan osvojio je liniju Velika Kladuša – Bosanska Krupa – Bosanski Novi – Bosanska. Dubica. Mlečani, 1694, osvajaju liniju Trebinje – Popovo polje – Gabela. Princ Eugen Savojski je 1697. prodro u Sarajevo i spalio ga. Karlovački mir[1] potpisan je 26. januara 1699. i time je regulisana granica Bosne s Austrijom i definisana je kao linija od ušća Bosuta u Savu, rijekom Savom do ušća Une, a prema Dalmaciji sadašnjom linijom razgraničenja. Na istoku je išla do Smederevskog, a na jugoistoku do Novopazarskog sandžaka. Karlovačkim mirom je okončan šestogodišnji rat započet napadom na Beč i posljednjim pokušajem Porte da osvoji „ključ srednje Evrope". Otomansku imperiju, konglomerat naroda, vjera i rasa, dalje će potresati osvajanja evropskih sila i unutrašnje bune. U tom periodu zabilježeni su upadi crnogorskih hajduka. Hajduci su upadali u Gornje Podrinje. Hajduk Bajo Nikolić Pivljanin upao je, 1663–64, na prostor fočanskih krajeva, opljačkao stoku i popalio sela Grdjevići i Kunovo. U ova sela 1711. upada[2] i vojvoda Mijo Radović, pljačka ih i pali, ubija nekoliko viđenijih ljudi. Upad je, 1861, izvršio i Novica Cerović, nakon čega počinje seoba Bošnjaka iz Grdijevića i šireg prostora Završi.

---

1 Enciklopedijski leksikon, MOZAIK ZNANJA, Istorija, Beograd 1970., str. 321. Nakon poraza kod Sente Turska je prihvatila nepovoljan mir u Sremskim Karlovcima 1699. Ustupila je Austriji Ugarsku s Erdeljom zadržavši preko Dunava Banat, a preko Save Istočni Srem. Mlečani su dobili Peloponez, Knin,Vrgorac i dio Boke. Ovim Austrija postaje prvorazredni faktor Evrope.

2 Mustafa Imamović, ISTORIJA BOŠNJAKA str 268: "Mlečani su u Perastu uspostavili hajdučko-gusarsku bazu, odakle su hajduci pod Mletačkim nazorom napadali osmanske posjede po Hercegovini i Istočnoj Bosni. To su bili istaknuti harambaše: Bajo Nikolić Pivljanin, Niko i Stevo Popović, Limo Bajraktar, vojvode Lazarević i Mijo Radović i dr."

BiH je, kao najisturenija pokrajina evropskog dijela Turske, imala značajnu ulogu u produbljivanju krize centralne vlasti, naročito od ukidanja janičara 1826. Prema A. Aličiću Otomansko Carstvo ušlo je u 19. vijek sa sveobuhvatnom krizom na unutrašnjem i spoljno–političkom planu. Međuzavisnost unutrašnje krize s međunarodnim odnosima je potpuna… Carstvo je bilo gotovo pred rasulom i u opštoj unutrašnjoj anarhiji.

Organi Carstva bave se sami sobom, bez brige i gotovo ikakve kontrole nad pokrajinama. Sultani su bez uticaja na centralne organe vlasti, namjesnike i vojne komandante u provinciji… Uslijedio je gubitak brojnih ratova, na djelu su, u unutrašnjosti, pobune stanovništva zbog nameta. Uvedena je vojna obaveza, raspušteni su janičari među koje se uvukla nedisciplina i korupcija… Nakon rata s Rusijom, 1829, sklopljen je mir na štetu Turske. Na insistiranje Srbije postavljeno je pitanje vraćanja šest nahija što je sultan obećao 1812. Radilo se o desnom priobalju Drine i Lima, što je ugrožavalo BiH i to je bio osnovni razlog za Bošnjake da se, 1831, dignu protiv Sultana.[3] U BiH je vladala anarhija i izbijali su sukobi feudalne aristokratije i privilegovanih slojeva sa centralnom vlasti, a od pedesetih godina, pa sve do 1833, dominiraju socijalne i nacionalno–oslobodilačke borbe. Ustanak kapetana Huseina Gradaščevića jugoslovenska istoriografija je marginizirala, neopravdano, što je bilo u skladu s prevladajućim mišljenjem jugo–istoriografa, da Bošnjaci ništa progresivno nisu činili, pa ništa i ne zaslužuje elaboraciju.

Ustanak hrišćanskih seljaka, 1875.–78, a zahvatio je Hercegovinu, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku, bio je izraz velikog nezadovoljstva naroda pritisnutog nepodnošljivim nametima i nemilosrdnom eksploatacijom, pokrenuo je istočno pitanje, izazvao tri rata, živu diplomatsku aktivnost velikih sila i doveo do Berlinskog kongresa koji je odlučivao o sudbini balkanskih posjeda. Hercegovački ustanak bio je na tragu i drukčijih natruha, onih koje će docnije, u XX stoljeću, proizvesti strašne rezultate. Riječ je o „ubijanju" pluralizma i međunacionalne ravnopravnosti, odnosno proizvodnji netolerancije. Tako se u nekim segmentima ustaničkih događanja, izvan konteksta primarnih zbivanja, prepoznaje odaziv na Njegoševu po-

3 Alija S. Aličić, Pokret za autonomiju Bosne 1831. – 1832, Sarajevo 1996, 184 - 195

ruku: „…Nego udri dokle mahat možeš, a ne žali ništa na svijetu! Sve je pošlo đavoljem tragom, zaudara zemlja Muhamedom…“[4]

Globalno gledajući, objektivno, Bošnjaci su rjeđe javno ispoljavali netoleranciju prema porti. Blizina Crne Gore, čije su generacije trovane porukama Njegoševog „Gorskog vijenca“ kao sjemena opakog nacionalističkog zla, činilo je ovaj fočanski prostor, uvijek rovitim tlom i permanentno opasnim po Bošnjake. Frustrirani potomci Lazarevih i Obilićevih kosovskih gubitnika, na spomen muslimanskog imena, roguše se. Ta pošast je prenošena i na bosansko domicilno pravoslavno stanovništvo, što se jasno manifestovalo u II svjetskom ratu. Stereotip o muslimanima kao „turcima“, njeguju ne samo polupismeni seljaci nego i srpski intelektualni krugovi, koji stalno pothranjuju šovinističku mržnju. Oni to sistematski, planski rade falsifikatima istorije, mitomanijom i satanizacijom Bošnjaka kao naroda. U ovim krajevima, još u drugoj polovini XIX vijeka, zabilježeni su uskočki zločini, o čemu Obrad Blagojević u djelu „Piva“, str. 227, pri opisu hercegovačkog ustanka 1875. piše:

> “Ne zna se kako su se vođe odlučili, ali su isplanirali jedan napad na Drinu, dolina Sutjeske… Vođe su sakupili oko 1000 ustanika, podijeljenih u tri grupe i 22. septembra 1875. udarili na turske kule oko Drine, Ćurevo, Šadiće, Puzi, u Mrkalji, Peroviće i dr. Za tadašnje Turke to je bilo veoma neočekivano, pa nisu imali vremena ni da se pripreme za otpor. Ustanici su lako zauzeli kule, popalili ih (oko 1300 krovova[5]), isjekli mnoge Turke, a narod pustili ka Foči. Sa velikim plijenom, naročito stokom, oni su se vratili na svoje položaje.“[6]

Poslije trogodišnjeg balkanskog rata protiv Otomanskog Carstva Srbija i Crna Gora stekle su nezavisnost, a Berlinski kongres, 1878, dodjeljuje BiH Austrougarskoj, koja je željela BiH pod svojom rukom, kako bi obezbijedila jake pozicije za agresivniju politiku prema Balkanu. Stacioniranjem

4 Navedeno prema: Mirsad Abazović, OGLEDI O BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ ZBILJI, Sarajevo 2008, str. 25.

5 U narodu se Drinom naziva područje uz rijeku Drinu. Drina je u srednjem vijeku bila Župa, sa sjedištem u Sokolu na sastavcima Tare i Pive, zvanom Šćepan-grad. Foča je pripadala toj župi. Prilikom toga upada, iznenadili su mirno seosko stanovništvo, koje nije imalo ni sredstava za otpor pljačkašima, a oni se hvale kako su “iznenadili”. Tada su popalili džamije na Šćepan-polju, u Šadićima, Jeleču, Jelašcima i Ratajima - Selim Karović, SUTJESKA, LJUDI I DOGAĐAJI, Sarajevo, 1988, str. 3.

6 Isto, str. 3, .

respektivnih snaga u BiH trebalo je spriječiti formiranje jake južnoslovenske države, koja bi privukla Sloveniju, Hrvatsku… BiH je bila snažna sirovinska baza i nije trebalo otvarati prekomorske putove. Nije, samo, Bosna i Hercegovina pod paskom: Austrougarska je dobila i pravo da u Novopazarskom sandžaku, koji je ostao Osmanlijama, drži četiri garnizona.

Berlinska odluka je uznemirila muslimansko stanovništvo. U junu 1878. u Sarajevu je formiran Narodni odbor, sa zadatkom da organizuje otpor. Odbor 07. jula prisiljava na ostavku vojnog komandanta Veli–pašu[7] i nakon toga je formirao Narodnu vladu u kojoj su vojni poslovi povjereni Smail–begu Selmanoviću Taslidžaku i Muhamedu Hadžijamakoviću, a policija Abid–agi Gačaninu i Abid–agi Naki. Pripreman je otpor Austrougarskoj. Bilo je dogovoreno da u otporu učestvuju sve tri vjere. Ali, samo su se Bošnjaci, do kraja, oduprli invazionim snagama. Narodna vlada, sastavljena od predstavnika sva tri naroda, mobilisala je vojsku od 93.000 boraca, za čijeg komandanta je imenovan Smail Haki Selmanović. Početkom avgusta, Odbor je izdao Objavu kojom poziva Islame, Hristijane i Latine, da se složno odupru neprijatelju. U Objavi se spominje samo Bosna. Tako je, bez ičije pomoći, organizovan snažan otpor austrougarskoj vojsci.

Austrougarske trupe 29. jula prelaze Savu kod Bosanskog Broda, Bosanskog Šamca i Bosanske Gradiške. Otpor je trajao od 27. jula do 20. oktobra 1878. Snage otpora su oslabile padom Sarajeva 19. avgusta.

Bečki Kriegsarchiv zabilježio je oko 60 bitaka u toku otpora Bosanaca okupaciji. Invazione trupe prema njihovom priznanju imale su gubitak od oko 6.000 vojnika i oficira (946 poginulih, 3980 ranjenih i 272 nestalih). Beč je počeo operacije sa 82.000 vojnika, ali je morao pojačati na 200 hiljada ljudi Posljednju bitku bosanska vojska vodila je na glasinačkoj visoravni na liniji selo Bandin odžak – Visovi – Mlađ. U bici na Glasincu učestvovao

7 Mehmedalija Bojić: TURSKE VLASTI I ODBRAMBENI RAT PROTIV AUSTROUGARSKE, Sarajevo, 1978, str. 91-94: "5. juna je u Sarajevu izbila pobuna Bošnjaka muslimana. Toga dana je Hadži Lojo sa grupom naoružanih građana upao u konak i primorao Veli pašu da podnese ostavku...27.VII, izabrani su predstavnici Sarajeva, Muhamed Hadžijamaković, Smail–beg Selmanović, Hadži–Lojo, Salih Vilajetović. U Sarajevo je stigao i pljevaljski muftija Mehmed Vehbi Šemsekadić. Na sjednici pokrajinskog vijeća, k-dant Bosne Hafiz–paša je govorio kako Austrijance treba lijepo dočekati. Odgovoreno mu je: Sultan može dati samo Stambol, Bosna je narodna, a ne sultanova. Postavljen je ultimatum guverneru Mazhar–paši i k-dantu Hafiz–paši da podnesu ostavke,što su i učinili. Srpska komisija bila je u sastavu: učitelj Stevan Petranović, arhimadrit Savo Kosanović, pop Risto Konta Novaković, a na čelu je bio Petraki Petrović. Svrgavanje turske vlasti i obrazovanje Narodne skupštine pozdravili su svi narodi i na ulicama se bratimili."

je značajan broj Fočaka. Bosanske snage su, 21. IX 1878, brojale oko 7000 ljudi i raspolagale su sa tri topa. Tog dana pružale su otpor od 07 do 13 sati kada su razbijene i povukle se u dolinu Drine. Odatle su nastavile s oružanim otporom.

General Josip Filipović, komandant ekspedicionog korpusa, izvijestio je cara o „nevjerovatnim pojavama divljeg fanatizma kod ustanika". Invazione snage su 4. oktobra 1878. izbile kod Višegrada na liniju Drina – selo Zemljice – planina Stolac – Bikovo – Trebica – Vardište – Uvac. Bosanska vojska je u tim borbama dala brojne sposobne i požrtvovane komandante kao što su bili Hadžijamaković i pljevaljski muftija Mehmed Vehbi Šemsekadić.

Foča je okupirana 8.10.1878. Odmah su uspostavljene institucije političke i sudske vlasti, referenti za šumarstvo, putove, ljekar i veterinar. Svi funkcioneri su dovedeni sa strane, jer su domaći građani bili nepismeni i sumnjivi. Kao granično područje, Foča je imala jak garnizon u kome je bilo oko 1300 vojnika.

Budući da su stanovništvo Foče činili Muslimani i Srbi, a da se Foča nalazila na tromeđi srpske, osmanske i crnogorske granice, fočanski kraj je najteže podnosio okupaciju, koja ga je ekonomski, politički i društveno izolovala od susjeda.

NARODNI USTANAK 1882. U HERCEGOVINI[8]

Austrougarska i Osmanlije, su 21 aprila 1879. potpisale takozvanu „Novopazarsku deklaraciju", po kojoj će se na džamijama vihoriti turske zastave, a u džamijama spominjati ime sultana. Prihodi u BiH će se koristiti isključivo za njen razvoj. U prometu će se koristiti turski novac…

Austrougari su pogazili sve preuzete obaveze.

Uključili su Bosnu u svoju carinsku zonu, a 1881. proklamovali su vojni zakon, po kome su Bosanci trebali služiti vojsku van svoje domovine. Ovo je prelilo čašu gorčine nezadovoljnog naroda. Nezadovoljstvo se naročito manifestovalo nakon 4.11.1881, dana objavljivanja vojnog zakona. Iz Foče, vlastodršci su izvještavali:

8 Tekst o ustanku iz „Pošte", u prilozima ove knjige, str. 473, Prilog br.1

„…Narod čitavog sreza pruža pasivan otpor koji se ispoljava u neučešću u javnim radovima, neplaćanju poreza, nepojavljivanju pred sudom i slično, tako da je vlast preduzimala prisilne mjere. U znak protesta protiv vojnog zakona, 80 muslimanskih porodica iz Foče podnijelo je zahtjev za iseljenje.“[9]

Analitičari iz vlasti su zaključili da su to narodne reakcije na pritiske poreskih i šumarskih organa. No, pod geslom “Za krst časni i vjeru Muhamedovu“ građani su se, pravoslavci i muslimani, digli, na ustanak protiv okupatora i njegovog vojnog zakona – nove nepravde i metoda ugnjetavanja naroda. Ljude je, na odlučnu akciju, pokrenula i ujedinila zajednička nevolja i opasnost.

“Probudio se hajdučki duh predaka u toj civilizovanoj omladini, koja je primila opomenu svojih starijih da budu mirni i strpljivi s jednim suverenim osmehom. U tom raspoloženju stvorena je i Mlada Bosna, organizovani mnogi ogranci, narodne odbrane.“[10]

Pošto je nezadovoljstvo imalo dublje političke i socijalne korijene, nisu se mogli izbjeći sukobi između stanovništva i organa vlasti. Proglašavanje vojnog zakona bio je dovoljan povod za to[11]. Pripreme za ustanak provedene su među bošnjačkim i srpskim stanovništvom. Nezadovoljstvo masa okupacionim vlastima je raslo i dovelo je, januara 1882, do pokretanja narodnog ustanaka. Ustanak je zahvatio i prostor Trnova. U pismu ustaničkih glavara vojvodi Petru Vukotiću od 31.1.1882. piše:

„…Žandarska patrola od 30 ljudi stigla je u selo Lediće da goni mladiće u soldate.. Naša vojska je opkolila patrolu i posjekla 21 žandara a 9 zarobili i eno ih na Zagorju…[12]“

9 Dr. Iljas Hadžibegović: FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878-1918. Okupacija BiH od strane Austrougarske, Separat iz: Godišnjak Društva istoričara BiH Godina XXXI–XXXIII, Sarajevo 1982, str. 121.

10 Vladislav Skarić, SRPSKI NAROD U XX VIJEKU, str 19: U ustanku su pored Šačića i Forte učestvovali, Mujo Kurtović, iz Zagorja Derviš–beg i Ibrahim–beg Kutalija i Salih–beg Čengić, Derviš–beg i Mula–beg Filipović, Ibrahim–beg Šurković iz Konjičke župe i Derviš–aga Murga iz Trnova. Žandari iz Kalinovika su se povukli bez borbe pošto su dobili ultimatum ustanika.

11 Vidi prilog 1, str. 473 u ovoj knjizi: Intervju Husein–bega Zulfikarpašića

12 Vojislav Skarić, SRPSKI NAROD U XX VIJEKU, str. 19

U noći, 10. na 11. januara 1982, napadnuta je žandarmerijska stanica u Ulogu. Ustanike je predvodio podserdar PeroTunguz, koji je 1878. imao svoju četu. U izvještaju kapetana Lukića stoji da su među ustanicima i muslimani i Srbi iz Borča i Foče. Uz Tunguza, značajnu ulogu je imao i Omer Šačić, bogati uloški zemljoradnik, koji je s više sinova, učestvovao u pripremi i izvođenju ustanka[13]. Ustanici su 25 januara zauzeli žandarmerijsku stanicu. u Jeleču i Kalinoviku[14]. Ustanak u Ulogu je proširen i prema turskoj granici do Čajniča. Ustanici su napore usmjerili ka Foči, sa ciljem njenog oslobođenja. Najistaknutije ustaničke vođe bili su Stojan Kovačević i Salko Forto. Foča je imala slab garnizon, samo 300 vojnika od kojih su 150 bili regruti. Kovačević je dobio poruku iz Crne Gore da zauzme Foču i prekine veze sa Sarajevom. Sa 600 ustanika, krenuo je dolinom Sutjeske – 1. februara, zauzeo žandarmerijsku stanicu Tjentište i zarobio, te poslije razoružavanja, pustio 21 žandara. Ustanici su zauzeli skele na Brodu i u Humu i počeli s prebacivanjem na desnu obalu i ugrožavati garnizon u Foči. Austrijanci su se morali povući iz žandarmerijskih stanica iz sela Bastasi, Mazoča i Čelebići.

Hamdija Kapidžić piše:

> „Situacija između 2. i 15. februara postala je kritična za austrijsku vojsku. Stojanu su pristizale ustaničke čete iz područja desne obale Drine i Sandžaka pod Tošićem, Jovom Karovićem, i Beširom Kaljačom, koji je prema konfidentskim izvještajima stigao iz Kolašina".[15]

Napad na Foču nije uspio, jer je garnizon, 2. februara, dobio pojačanje pa ga je branilo, uz artiljerijsku podršku, 8 bataljona, a ustanici su bili slabo naoružani i bez sredstava vatrene podrške. Napad na Foču bio je žestok i trajao je 3. i 4. februara. Zauzete su sve kasarne, 4. februara vođene su borbe oko tvrđave Šište i Broda. U napadu je učestvovalo oko 1.500 bora-

13 Foča za vrijeme Austrougarske vladavine 1878-1918. Okupacija BiH od strane Austrougarske, Separat iz: Godišnjak Društva istoričara BiH Godina XXXI–XXXIII, Sarajevo 1982, str. 121.

14 Vladislav Skarić: "Srpski narod u XX vijeku", str. 19. U ustanku su pored Šačića i Forte učestvovali, Mujo Kurtović, iz Zagorja Derviš–beg i Ibrahim–beg Kutalija i Salih–beg Čengić, Derviš–beg i Mula–beg Filipović, Ibrahim–beg Šurković iz Konjičke župe i Derviš–aga Murga iz Trnova. Žandari iz Kalinovika su se povukli bez borbe pošto su dobili ultimatum ustanika."

15 Hamdija Kapidžić, isto

ca, ali grad nije osvojen. Neuspjeli napad na Foču nije prekinuo dalje ustaničke aktivnosti. Zabilježeno je da je ustanicima pomagalo srpsko gradsko stanovništvo.

Forto se sa svojim ljudima povukao u Borač, a Stojan se s manjom četom vratio u Gacko. Oko Foče je ostalo oko 700 ustanika, koji su izvodili aktivna dejstva i za se vezali 18 austrijskih četa. Žestok napad ustanika na Brod zabilježen je 23. februara u vrijeme austrijske ofanzive na Zagorje.

> „...Ustanak 1882. nije mogao prerasti u oslobodilački rat kao onaj iz 1875. – 78 zbog drugačijih međunarodnih okolnosti. Crna Gora nije mogla otvoreno pomagati ustanak jer bi to stvaralo međunarodne komplikacije. Zbog toga je zauzela neutralan stav, ali je tajno pomagala ustanike i očekivala međunarodne komplikacije. Naročito na egipatskom pitanju. Austrougarskoj strani je odgovaralo da se Crna Gora zadrži u neutralnosti pošto je Srbija, a naročito knez Milan, bila proaustrijski nastrojena… Ustanak je u početku obuhvatao planinske oblasti istočne i sjeverne Hercegovine. Organizovani su napadi na nekoliko utvrđenih uporišta kod Glavatičeva, Trnova i Foče…Političke posljedice po unutrašnje odnose u monarhiji bile su nepovoljne…Beč mijenja kurs prema BiH i uvodi građansku upravu. Pojavljuje se Kalay…Otpor BiH okupaciji 1878. bio je snažan, ali neorganizovan. Težinu okupacije osjetile su u prvom redu muslimanske mase, na kojima je iskaljivan bijes. Ni srpske mase nisu bile zadovoljne, jer okupator nije riješio agrarno pitanje. To su faktori koji su zbližavali Srbe i Muslimane…[16]“

Svijet je impresionirala „…ljubav prema slobodi i politička zrelost naroda BiH koja ide tako daleko da su Hercegovci zaboravljali doskorašnju mržnju i neprijateljstva kada otadžbinu i slobodu treba braniti od neprijatelja. Ustanak su podigli muslimani i pravoslavni koji su se do pred samu okupaciju progonili krvnički pod dvjema nepomirljivim zastavama (Turska i Crnogorska), a sada su se našli rame uz rame u borbi protiv inoplemenog neprijatelja, Švabe, koji je došao po neviteškom, diplomatskom načinu i zauzeo njihovu otadžbinu. Borci za slobodu Hercegovine, našli su i zajedničko geslo…[17]“

16 Hamdija Kapidžić: Hercegovački ustanak 1882. godine, Sarajevo. 1973, str. 295-296.

17 Vladislav Skarić, SRPSKI NAROD U XX VIJEKU, str. 20.

Treba napomenuti da je crnogorski kralj Nikola bio protiv ustanka pa je zbog toga slao emisare kod viđenijih Srba u Hercegovini da ih odvraćaju od ustanka. Imao je uspjeha u Gacku gdje je porodica Zimonjića ostala neangažovana. To je posljedica dodvoravanja velikim silama.

Nakon ustanka vlasti su proglasile amnestiju, od koje je izuzeto 241 lice koje se istaklo u ustanku, među kojima je bilo 187 Srba i 54 muslimana. U Foči je od amnestije bilo izuzeto 20 Muslimana i 8 Srba. Slamanjem ustanka od 1882, okončan je 50-godišnji nemirni period u Bosni. Srbija nije mogla pomoći, jer su odnosi Rusije i Turske bili dobri, a Srbija i Crna Gora su trebale glumiti neutralnost. Knez Milan je već bio sklopio vojnu Konvenciju s Austrijom, a u maju 1882. Srbija je proglašena kraljevinom. Iz Crne Gire, krišom od Nikole, vojvoda Sočica i pivski i jezerski kapetani slali su oružje. Knez Nikola je poslije postavio kordon od 150 vojnika duž granice i zatvorio sve prelaze i za tu „uslugu" od Austrije je dobio bogatu novčanu nagradu – 100 hiljada forinti.

Geostrategijski položaj Foče, bio je posebno važan, radi granice prema Crnoj Gori i zbog toga je u njoj postavljen relativno jak vojni garnizon.

Prema Crnoj Gori i Sandžaku, organizovan je vojni kordon, ojačan sa devet žandarmerijskih stanica: Foča, Bastasi, Čelebići, Suha, Jeleč, Kalinovik, Previla, Vikoč i Ljubina.

Krajem 1882. formirana je, u graničnom pojasu prema Crnoj Gori, Sandžaku i dijelu Srbije, posebna vojno-policijska formacija zvana „štrajf–korpus" (Streif–korps) koji je bio brzo pokretan i namijenjen intervencijama protiv pobunjenika i upada oružanih grupa. Iz Beča i Sarajeva su dolazila uputstva da se energično postupa prema eventualnim pobunjenicima i da se radi na pridobijanju simpatizera, davanjem dozvola za otvaranje ugostiteljskih i drugih radnji. Nakon slamanja ustanka Benjamin Kalaj je posjetio fočanski kraj. U Ustikolini je dao 100 forinti za opravku džamije, a u Foči je sirotinji podijelio 500 forinti.

Zaoštravanje međunacionalnih odnosa u fočanskom srezu počelo je balkanskim ratovima, jer su pobjede Srbije i Crne Gore izazvale euforično

oduševljenje kod srpskog stanovništva i pojačalo njegovo opozicionersko ponašanje prema vlastima. Zbog predostrožnosti, vlasi su zabranile srpske političke, i vjerske organizacije, novine i društva[18].

> „Okupacija je smatrana privremenom sve do aneksije BiH. 1908. Austrougari su nastojali da što čvršće vežu BiH za monarhiju, jer su u BiH našli sirovinsku bazu i snažno tržište. Karakter njihove vladavine u BiH bio je kolonijalni. To se vidi iz činjenice da je sve izdatke monarhija za izbjeglice i vojne operacije trebala nadoknaditi iz sredstava BiH.[19]"

Austrougarska, skoro ništa nije učinila da poboljša ekonomski i kulturni položaj stanovništva u cjelini. Nakon 30 godina austrijske vladavine 95,17 % stanovnika, bilo je nepismeno, (nisu znali ni ćirilicu, ni latinicu). Austrougarska je u Gornjem Podrinju izgradila kasarne i skladišta u Goraždu, Foči, Rogatici i Višegradu. Razvila je mrežu vojnih postaja i žandarmerijskih stanica prema Srbiji i Crnoj Gori. Velika sredstva je utrošila u izgradnju putova. i željezničke mreže, sve od strategijskog značaja, vezano za ideju prodora na Istok („Drang nach Osten"). Izgradili su puteve Sarajevo – Rogatica – Višegrad – Uvac; Sarajevo – Prača – Goražde – Čajniče; Rogatica – Goražde; Sarajevo – Goražde – Foča – Čelebići i Foča – Šćepan–polje, kao i brojne lokalne putove. Izgradili su istočnobosansku željeznicu Sarajevo – Višegrad.1902–1906. Uveli su kulučenje na izgradnji komunikacija, tako da je svaki muškarac od 16 do 60 g. starosti bio obavezan kulučiti 5 – 6 dana godišnje.

U Foči su izgrađene mnoge javne zgrade – škole, sudnica, opštinska zgrada, pošta, bolnica i vodovod. To je nametalo potrebu za svjetovnim i stručnim obrazovanjem. Muslimani su se opirali svjetovnom školovanju, jer nisu odmah shvaćali njegovu nužnost, smatrajući ga kao rušenje morala i tradicije. Bili su protiv latiničnog pisma i školovanja ženske djece. Dolazak austrougarske vlasti u BiH, donio je istorijski prelom u život Bosanaca,

18 Skadarska operacija. Borbe crnogorske i osmanske vojske oko Skadra u 1.balk. ratu 1912-13. Osmanlije su utvrdili Skadar da spriječe prodor crnogorske vojske. Branilo ga 10000 vojnika,a napadalo 23000 crnogoraca. Borbe vođene oko utvrđenja Bradice, Bardanjole i Taraboša. Velike sile su odlučile da Skadar pripadne Albaniji. Iscrpljen osmanski garnizon predao je grad Crnogorcima 23.IV.1913. Pod pritiskom velikih sila kralj Nikola je morao povući snage iz grada 14. maja 1913.

19 Hamdija Kapidžić, HERCEGOVAČKI USTANAK 1882. GODINE, str. 293

a posebno Bošnjaka. Označavao je prekid s tradicionalnim životom u porodici i društvu. Došlo je do napuštanja etičkih principa i promjene moralnih vrijednosti građenih na patrijarhalnim osnovama, tako suprotnim novim robno – novčanim, kapitalističkim tokovima. U novim društveno-ekonomskim odnosima, koje je nametalo kršćanstvo, mnogi Bošnjaci se nisu snašli i zbog toga je došlo do njihovog masovnog iseljavanja u Tursku. Ipak, s vremenom, ljudi su prihvaćali novi stil života. Vlasti su forsirale izgradnju putova, željezničkih pruga, infrastrukture, otvarale rudnike, banje, pokretale su šumske manipulacije, što je dovelo do otvaranja brojnih radnih mjesta. Grad je mijenjao fizionomiju, običaje, nošnju i arhitekturu, kulturu novogradnju. Građani su usvajali novo, počeli su skidati čakšire s velikim pešovima, bensilahe, fesove i drugo i počeli oblačiti odijela evropskog stila. Nakon prihvatanja školskih programa carevine, momci su odlazili na studije u Beč.

U privrednom pogledu Foča je ostala zanatsko-trgovački centar, s jakim vojnim garnizonom i sreskim administrativno-upravnim aparatom.

Rijaset: Austrougarska je željela i vjerske institucije muslimana odvojiti od Carigrada i spriječili su, 18.6.1880, imenovanje Ahmeda Šukri – efendije, kao portinog kandidata, za novog bosanskog muftiju i tako prekinula i vjerske veze Carigrada s BiH. Početkom 1881. grupa od 27 građana traži uspostavu vjerskih institucija u BiH. 21. 03 1882. Šejhu–islam je imenovao sarajevskog muftiju Hadžiomerovića za bosanskog muftiju. Na prijedlog Kalaya, car je 17.10.1882. muftiju Hadžiomerovića imenovao za prvog bosanskog reis ul ulemu kao i 4 člana ulema–medžlisa.

U vojsci su formirane bosanske jedinice, austrougarske elitne snage. Bošnjaci su bili vrlo disciplinovani i hrabri i kasnije upućivani su na razna bojišta, kao što su Galicija, Karpati i Soča.

Austrougari nisu dozvoljavali formiranje organizacija sa nacionalnim imenom. Poslije Kalayeve smrti ova zabrana je skinuta i počinje formiranje nacionalnih stranaka.

Šestog 10. 1908. Austrougarska anektira BiH, a porta priznaje ovaj akt. Proglas o aneksiji objavljen je u cijeloj zemlji plakatima i u vojnim jedinicama i policijskim stanicama 7 oktobra. U Sarajevu su zvonila sva zvona s katedrale i ispaljen je 101 topovski hitac sa Žute tabije i Huma. Pošto je

bio ramazan, u akšam je proračunato organizovana i izvedena artiljerijska kanonada. Predstavnici srpske i muslimanske narodne organizacije, u Budimpešti, gdje su se nalazili zbog zasjedanja delegacija[20], 11. oktobra 1908. izdali su zajedničku poruku „narodu u Bosni i Hercegovini" ističući da će se prvaci Bošnjaka i Srba boriti za autonomiju i za slobodu bosanskog naroda kako bi sam odlučivao o svojoj sudbini. Naglašeno je da „…u ovim odlučnim časovima padaju za uvijek pregrade iz prošlosti".

To je bio posljednji zajednički proglas. Vlasti su spriječile njegovo objavljivanje u javnosti.

Među Bošnjacima je nezadovoljstvo aktom aneksije poraslo nakon što je porta priznala akt aneksije, a ovo prouzrokuje početak iseljavanja Bošnjaka u Tursku. Nezadovoljstvo Ustavom i Saborom, koji su posle aneksije proglašeni, izražavali su pripadnici političkog pokreta „Kriegsarchiv". Ovaj pokret je bio pod neposrednim uticajem obavještajne službe Srbije, kojom je rukovodio pukovnik Dragutin Dimitrijević Apis.[21]

20 M. Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA str 409. Kada je mladoturska revolucija 24.VII 1908. vratila na snagu liberalni Midhat–pašin Ustav iz 1876. Muslimanska i srpska narodna organizacija pokrenule su zajedničku akciju da BiH dobije Ustav kao sastavni dio Osmanske carevine Zajednička delegacija koju su predvodili Ali–beg Firdus i Gligorije Jeftanović, predala je 7.IX.1908. predstavku ministru Buranu. Tražilo se da se uspostavi parlament i uspostave građanske i političke slobode i jednakost. Firdus je usmeno naglasio da se ustav traži „bezuslovno, tj. da se ne dira ustavno–pravni položaj naše otadžbine" Deputaciju na putu za Budimpeštu 7. X 1908. stigla je vijest o aneksiji.

21 Pukovnik Apis Dimitrijević, vođa „Crne ruke" i zavjere protiv Aleksandra Obrenovića. 1911. osnovao militantnu organizaciju „Ujedinjenje ili smrt" popularno nazvana „Crna ruka". 1917. na solunskom frontu optužen za organizaciju atentata na regenta Aleksandra, osuđen na smrt i strijeljan. Rehabilitovan 1953. na revidiranom procesu, jer je dokazana montaža optužnice.

DIO IV

PRVI SVJETSKI RAT

Balkanski ratovi 1912.– 13 doveli su do sloma „evropske Turske." To je dovelo do snaženja velikosrpskog nacionalizma kod svih Srba, što je jačalo srpski ekstremizam i agresivnost. Srpske obavještajne službe su intenzivno radile na organizaciji i širenju mreže nacionalističkih organizacija u Bosni, pa je u Bosni poznata nacionalistička organizacija srpskih omladinaca pod nazivom „Mlada Bosna". Uzroci Prvog svjetskog rata su u suprotnostima dva bloka velikih imperijalističkih sila, a povod njegovom izbijanju je sarajevski atentat: U Sarajevu je, 28.6.1914, Gavrilo Princip, pripadnik „Mlade Bosne"[1], pucao na prestolonasljednika Franca Ferdinanda. Istoričari su uvjereni da je organizacija atentata djelo vojne obavještajne službe Srbije i njenog tadašnjeg šefa pukovnika Dragutina Apisa Dimitrijevića. Nakon atentata u gradovima je došlo do demonstracija protiv Srba i pljačke njihove imovine. Članovi Bosanskog sabora, iz sva tri naroda, dr. Jozo Sunarić, Šerif Arnautović i Danilo Dimović, posjetili su generala Oskara Potioreka, poglavara Zemaljske vlade i tražili da zaustavi divljanje protiv Srba. Potiorek je 29.6.1914. proglasio prijeki sud, a ukinut će ga dva dana prije početka borbenih dejstava 26.7.1914.

Austrougarska vlada je uputila ultimatum srpskoj vladi tražeći obustavu svake antiaustrijske propagande, hapšenje svih koji su imali bilo kakvog dodira s atentatorskom grupom i omogućavanje austrijskim organima vođenje istrage protiv saradnika atentatora na teritoriju Srbije. Srpska vlada je prihvatila sve zahtjeve, osim isljeđivanja, jer bi ta dozvola narušavala suverenitet države.

Kao da je takav odgovor konvenirao Austrougarskoj: Srpski narod je stavljen van zakona, raspušten je Sabor i izvršena izmjena bitnih odredaba Ustava. Proglašena je mobilizacija. Atentat je poslužio kao povod I svjetskom ratu. 28.7.1914. napadnute su Srbija i Crna Gora. Uzrok rata su

1 Gavrilo Princip, pripadnik Organizacije „Mlada Bosna" koja se protivila aneksiji BiH, izvršio je atentat, po nalogu obavještajne službe Srbije kojom je rukovodio pukovnik Apis.

vojno strategijski i ekonomsko–politički ciljevi, kao što su, osvajanje novih prostora bogatih prirodnim resursima i potencijalima i prodor na istok.

Prema popisu iz 1910. fočanski srez imao je 39.930 stanovnika[2] U vojsku je mobilisano 7500 momaka. Bosanci su služili uglavnom u pješadiji. Raspoređivani su u 1, 2. 3. 4 i kasnije formirani 8. puk[3] – Bosansku regimentu. Od 1914. godine, Austrougarska je mobilisala 38 godišta (18 do 55 godina života). Kad se razmatra opterećenje BiH mobilizacijskim razrezom, barata se dosta sumnjivim podatkom od 20% mobilisanog stanovništva. Prema zvaničnim podacima, 1917. u BiH je mobilizacijom bilo obuhvaćeno 2,35% stanovništva, dok je taj procent u Austriji iznosio 0,50%, a u Mađarskoj 0,45%. Ovi podaci govore o neravnopravnom položaju građana BiH jer su neravnomjerno opterećeni ratnim razrezima. Popisom 1917. utvrđeno je da u užem području Fočanskog sreza živi 28.984, a 1918. bilo je 30.147 stanovnika. Sreski ured navodi da je za prehranu stanovništva u zadnjim godinama rata bilo potrebno 18 – 24 vagona žita mjesečno, a da je stizalo jedva 8 vagona.

Već prvih dana rata, došlo je do progona pravoslavnog stanovništva, naročito u pograničnim rejonima prema Srbiji i Crnoj Gori. Carskim dekretom suspendovan je Sabor. Protiv progona Srba, prvi se javno izjasnio, 1919, reis ul ulema Čaušević, izjavom za francuski list "Le temps":

> „Hiljade ljudi ubijenih, šest žena spaljenih, 270 sela opljačkano i uništeno, I eto bilansa za nas muslimane prilikom svečenog stvaranja Jugoslavije, kojoj j smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvim. Smatra nas se uljezima...

2 Dr Ilijas Hadžibegović: FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878.–1918, 1982, str. 109.

3 Enver Imamović, HISTORIJA BOSANSKE VOJSKE, Sarajevo 1999, str 288–304: Austrougari su počeli formirati bosansku vojsku, s formiranjem Vojnih okruga u Sarajevu, Tuzli, Banjoj Luci i, Mostaru, gdje su formirali po 1 četu. 1894. od 12 samostalnih bataljona formirali su 1. 2. 3. i 4. regimentu. U Beču su stacionirali 1. i 4, u Gracu 2, a u Budimpešti 4 regimentu. Regimente su imale po 3 bataljona. Vojni rok je bio 3 godine. Godišnji kontingent regruta rastao je iz godine u godinu, tako da je od 1200. iz 1882. narastao na 8906, 1918. Godine. U rat su dignuta godišta od 1865.–1889, tako da je 298.773 Bosanca bilo u carskoj vojsci. Fočaci su učestvovali u borbama u Galiciji, Poljskoj i Rusiji. Vojnici Bošnjaci su zakletvu polagali po vjerskim pravilima i običajima, s rukom na Kuranu i fesom na glavi. Bosanski vojnici su bili poznati po hrabrosti i snalažljivosti i angažovani su u najtežim zadacima. Podatke o gubicima tih momaka nisam našao. U BiH je bilo 2284 žandara i 52 oficira. Domaći ljudi su u tome učestvovali samo sa 11,95 %."

> Na ovo je ministar Pribićević zahtijevao od predsjednika Zemaljske vlade Sole da "diskretno" zatraži od Cauševića da demantira izjavu pariškom novinaru, ili da mu u suprotnom uputi prijedlog za njegovo penzioniranje. Sola je odgovorio da to nije moguće, jer su Cauševićevi navodi tačni, a radi se o čovjeku koji je 1914. štitio Srbe od progona." [4]

Bosanski Srbi uz Drinu su formirali „dobrovoljačke odrede", koji su vršili izviđačke zadatke i manja prepadna i zasjedna dejstva. Ti odredi su pod prvim napadnim udarima Austrougara praktično razbijeni, i „istopljeni".

Austrougarska vojska je 12.8.1914, forsirala Drinu i prešla u Srbiju. Na Ceru je vodila neuspješnu četverodnevnu bitku. Napadači su bili prisiljeni da se 24.8, povuku, nazad, preko Drine. Srpska vojska je iskoristila tu situaciju, forsirala Drinu i prešla u Bosnu.

U operacijama sa srpskom vojskom sadejstvovala je i crnogorsko–sandžačka vojska jačine oko 23.000 vojnika, pod komandom Janka Vukotića.[5] Ovaj odred je poslije zauzimanja Čajniča, nastavio napadna dejstva na pravcima Goražde – Glasinac i Foča – Jahorina. Prilikom upada u istočnu Bosnu i Hercegovinu, srpska i crnogorska vojska počinila je veliki broj zločine u fočanskom, čajničkom, višegradskom, rogatičkom, bijeljinskom, gatačkom, bilećkom i trebinjskom srezu.

U fočanskom kraju su ubili nekoliko desetina bošnjačkih muškaraca, pod optužbom da su pripadnici austrijske gerile. Ubijali su nevine ljude. Prednji dijelovi odreda stigli su do Pala, a na Glasincu su vodili žestoke borbe s Austrougarima sprječavajući im uklinjavanje između srpske i crnogorske vojske. Naročito teške borbe su vođene, od 18 do 30 oktobra 1914, na Glasincu gdje je spriječen prodor Crnogoraca ka Sarajevu. Tokom višemjesečnih borbi, iz ovih, u druge krajeve Bosne izbjeglo je oko 37.000 ljudi, i iz Sandžaka 7102. Razoreno je i spaljeno više hiljada stambenih objekata i opljačkana je sva pokretna imovina.[6]

4 Mustafa Imamović, "HISTORIJA BOŠNJAKA", Sarajevo !997, str. 491.

5 Srpska i crnogorska vojska, tada nisu imale stalne formacije jedinica, nego su, prema potrebi, organizovali privremene vojne formacije, namjenski za pojedine zadatke.

6 Crnogorska vojska je ubijala bošnjačke muškarce. U selu Potpeću ubili su Abida alijas Mešu Ka

Grupa armija „Mekenzen“, 6.10.1915, prešla je u ofanzivu i osvojila Srbiju. Srpska vojska se do februara 1916. povukla u Albaniju, odakle je francuskim brodovima evakuisana na otok Krf u Grčkoj. U toku 1915. i Crnogorci su se povukli iz Podrinja. Tri dana nakon bitke kod Mojkovca, 10.7.1915, Crna Gora je kapitulirala.

Dok su Bošnjaci bježali prema Sarajevu i centralnoj Bosni, srpsko stanovništvo se povlačilo za srpskom i crnogorskom vojskom prema Drini. Austrougarski sudovi su viđenije pravoslavce internirali u logor Arad u Rumuniji. U ovaj logor je internirano oko 5.000 lica iz BiH, od kojih je 2.000 umrlo. Poslije invazije Srbije, sve tamo zatečene, a izbjegle iz Bosne, smjestili u internirski logor u Doboju gdje je, tokom 1916. – 17, umrlo 5.000 lica.

Odmah nakon srbijanskog odbijanja ultimatuma, 25.7.1914, u Foči je formiran vojni sud koji je na strelištu donosio presude, koje su odmah izvršavane. Hapšeni i suđeni su okupatoru sumnjivi ljudi, pretežno Srbi. Jedni su vješani, drugi streljani, treći otpremani u logore. Austrougarske vlasti su progonile Srbe na sve moguće načine Na mostovima na Drini postavili su taoce, šest uglednih Srba na dva mosta. Na prvom mostu bili su Josif Kočović, pop Vladimir Popović iz Čelebića i trgovac Niko Hadživuković, a na drugom pop Vasilije Kandić, trgovci Milan Hadživuković i Nikola Mazija. U zoru 9.8.1914. vojna patrola je strijeljala taoce na prvom mostu, a na drugom ubila Maziju i teško ranila drugu dvojicu, koji su internirani u Arad. U Foči je 14.8.1914. streljano i povješano 126 osoba. Među njima bio je jedan starac od 80 g. dvojica mladića ispod 20, a dvojica ispod 18 godina.[7]

Posljednjih ratnih godina, stanovništvo je bilo izloženo užasnoj gladi. Vlasti su rekvirirale hranu i stoku za vojsku. Glad je zahvatila gradove, a dijelom i sela. Ljudi su jeli ljeskovu resu, mljevene kukuruzove kočanjke, johinu i bukovu koru, korijen od paprati i razne vrste zeljastih trava, žaru,

---

fedžića, a u selu Trošanj 12 muškara iz porodica Hasanbegović i Hasković a u Srbotini Čengić Avdiju. Oteli su imanja Čengića u Borijama i Jelašcima. Iz sela Saš ubili su Mustaj-bega Tahmaza, prema izjavi njegove unuke Sejde Medošević (vidi izjavu Osmana Čengića). Ti ljudi su ubijani pod lažnom optužbom da su pripadnici neprijateljeve gerile.

7 Dr. Iljas Hadžibegović, FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878.–1918, 1982, str.125.

masnik, gorušicu. Prema izvještaju sreskog ureda od maja 1919, u periodu 1916 – 1918, od gladi je umrlo 2.200 osoba. Mobilizacija radne snage, konja i volova smanjila je produktivnost u poljoprivredi, jer je zemlju obrađivao nejak svijet – žene, djeca i starci. Činovnici su bezdušno zloupotrebljavali svoje povlaštene položaje i potkradali humanitarnu pomoć koja je i bez toga bila skromna. Prema normama, čovjeku je potrebno 18 kg žita mjesečno. Vlada je marta 1915. donijela zakon o racionalnom snabdijevanju i odredila da se daje 7, 2 kg brašna ili 9 kg žita po glavi stanovnika. Cijene životnih namirnica, koje je vlada utvrdila 1918, bile su 300 do 350% više u odnosu na one iz 1914. godine.

Srpska vojska je od 14. do 17. septembra 1918. izvršila proboj Solunskog fronta. Postalo je jasno, da će Centralne sile izgubiti rat. Austrougarsku su zahvatila revolucionarna vrenja. Južnoslovenski političari su pristupili stvaranju organa vlasti, tzv „narodnih vijeća", a 20. septembra u Sarajevu je formirano Narodno vijeće za BIH, sa zadatkom da sve pripremi za razgovore o stvaranju jugoslovenske države. Razvoj situacije je ukazivao na skori raspad Austrougarske države. Narodno vijeće je formiralo „Narodnu gardu" koja je trebala razoružavati austrougarsku vojsku u povlačenju. Ova, odlukom, stvorena grupacija, nanijeti će veliku štetu bošnjačkom narodu, jer će se ponašati nedisciplinovano, pljačkaće i maltretirati Bošnjake.

U Zagrebu je 8. oktobra 1918. proglašeno formiranje Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovo centralno tijelo kooptirano je 18 predstavnika BiH, ali bez ijednog Bošnjaka! Nakon protesta građanskih političara, mjesto u Centralnom odboru dobili su Halid–beg Hrasnica i Hamid Svrzo.

Trojedna Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, raskinula je sve veze s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom 29.10.1918. i time su se stekle pretpostavke za osnivanje države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca[8]. Austrijski general Sarkotić, dotadašnji poglavar BiH, novembra 1918, predao je vlast Narodnoj vladi formiranoj ukazom Narodnog vijeća BiH.

Prvi svjetski rat je završen raspadom Austrougarske Monarhije, a 1.12.1918. proglašeno je ujedinjenje tadašnjih pokrajina oslobođenih raspadom Austrougarske i stvorena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). To je objašnjavano kao da je stvorena troplemenska država. Tre-

8 SHS, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, proklamovana 1.12.1918. Riječ je o prvom imenu Jugoslavije.

tman plemena imali su Srbi, Hrvati i Slovenci, dok Bošnjaci, Crnogorci i Makedonci nisu priznati kao nacije. BiH je služila kao moneta za potkusurivanje između Srba i Hrvata, jer su, i jedni i drugi, svojatali prostor BiH. Makedonija je tretirana kao južna Srbija, a Crna Gora se priključila Srbiji i odrekla se suvereniteta. BiH je ušla u sastav nove države, ali je još neko vrijeme zadržala neke elemente autonomije.

Jugoslovenska ideja se najprije javila u Hrvatskoj u XIX stoljeću, prvo pod ilirskim, a potom pod jugoslavenskim imenom. Došlo je do političkih gibanja 1903. u južnoslovenskim zemljama. U Srbiji je, 1903, izvršen državni udar u kome je ubijen kralj Aleksandar Obrenović, a na vlast je dovedena dinastija Karađorđevića. Iste godine u Hrvatskoj su izbili nemiri i smijenjen je okrutni Kuen Hedervari, umro je ministar finansija Benjamin Kalay, koji je vladao Bosnom 21 godinu... Ukratko, slomovi su proizveli povoljnije opšte uslove za ostvarenje demokratskih narodnih ideja. Značaj jugoslovenske ideje je porastao u vrijeme balkanskih ratova 1912.– 13, doprinijeli su širenju kruga pobornika. U Srbiji se od 1903. intenziviraju „pripreme za oslobođenje svih srpskih zemalja“[9].

Početkom decembra 1914. u vrijeme Kolubarske bitke, Srpska Narodna skupština je, na zasjedanju u Nišu, usvojila Deklaraciju u kojoj naglašava da je borba za očuvanje nezavisnosti Srbije u isto vrijeme i borba za oslobođenje „neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca“.

U Firenci je u novembru 1914. formiran Hrvatski odbor, sa ciljem da upoznaje savezničku javnost s jugoslovenskim pitanjem.

U Parizu je 1. maja formiran Jugoslovenski odbor na čelu s uglednim hrvatskim intelektualcem dr Antom Trumbićem. BiH su u odboru predstavljali trojica srpskih političara: dr Nikola Stojanović, Dušan Vasiljević i dr Milan Srškić. Kao što se vidi, u odboru nije bilo Bošnjaka, što je bez svake sumnje vrlo simptomatično. Supilo je insistirao na zahtjevu da državna zajednica mora biti stvorena demokratskim putem s pravom naroda na samoopredjeljenje i odlučivanje konsenzusom. Njegovi zahtjevi nisu usvojeni i povukao se iz odbora.

9 U kontekstu pojam „srpskih zemalja“ podrazumijeva BiH, prostor do linije Virovitica – Karlobag i, na jugu, Makedoniju, kao i južnu Srbiju

U Ženevi su Nikola Pašić, predsjednik srpske vlade i A. Korošec u ime Narodnog vijeća države SHS, 9.11.1918. potpisali Ženevsku deklaraciju[10] , kojom srpska vlada priznaje državu SHS kao ravnopravnog faktora u ujedinjenju jugoslovenskih zemalja i naroda. Deklaracijom je bilo predviđeno ujedinjenje Kraljevine Srbije i države SHS na federativnoj osnovi, stvaranje zajedničke, uz postojanje i srpske vlade. Pašić je Deklaraciju potpisao pod pritiskom opozicije i francuskog predsjednika vlade. Srpski krugovi su se opirali primjeni Deklaracije, jer je regent Aleksandar želio ujedinjenje, ali pod uslovom da potpisani sporazum, u novoj državi, osigurava dominaciju velikosrba. Kako to nije bilo tako, Pašić je povukao potpis. Ključnu ulogu u opstrukciji Deklaracije odigrao je ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribičević, kraljev lični prijatelj. Bila je to kriza nastanka države, a razrješenje je pronađeno nepun mjesec kasnije, u Zagrebu, ali tek po dolasku bataljona srpske vojske. Sjenka prisile donijela je političko rješenje, no činjenica je da su Bošnjaci bili van svih pripremnih događanja oko formiranja države.

Sve do 17.8.1917. kada, na audijenciji u Beču, Savfet-beg Bašagić i Šerif Arnautović predaju caru Karlu „Memorandum Ujedinjene muslimanske organizacije o rješenju jugoslovenskog pitanja“. U tom dokumentu je na jasan i egzaktan način prikazan neravnopravan položaj Muslimana u Austrougarskoj u svim oblastima života – prosvjeti, agrarnom pitanju, kulturi, privredi… Polazište je i u činjenici da su u Carevini, muslimanima, formalno, davana sva prava, ali su formalnosti, u tekstovima dokumenata, uvijek uslovljavale nekakve zapete i uslovno – pogodbeni faktori: Ako, kad, tek…, što je, zapravo, anuliralo potpisana prava. Reis ul ulema se izjasnio za saradnju svih južnih Slovena. Glavni odbor Narodnog vijeća SHS za BiH, prestao je s radom 31.12.1918, ali je Narodna vlada ostala da radi do 31.1.1919. Naredbom regenta Aleksandra vlada je preimenovana u Zemaljsku i izuzete su joj nadležnosti vojnih poslova, finansija, ishrane i obnove zemlje i trgovine, obrta i industrije. Tako su umjesto deset, ovoj vladi preostala četiri povjereništva.

Narodno vijeće SHS je, 24.11.1918, u Zagrebu, izabralo odbor od 28 članova, sa zadatkom da u saradnji s vladom Srbije „bezodvlačno sprovede

10 Ženevska Deklaracija, „Sporazum između N. Pašića i A. Korošca“, ENCIKLOPEDIJSKI LEKSIKON, str 739.

organizaciju jedinstvene države". U Beograd je 27.11.1918. otputovala delegacija Narodnog vijeća SHS na čelu s Antom Pavelićem u čijem je sastavu bilo i 6 članova iz BiH: dr Luka Čabrajić, Šćepan Grđić, dr Savo Ljubibratić, Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr Halid–beg Hrasnica, i Hamid Svrzo. Delegacija je morala odustati od stava da se formira federativna država. U cijeloj državi zavedeno je privremeno državno uređenje, koje se oslanjalo na zatečene organe vlasti. Počeo je interregnum. Privremeno državno uređenje regulisano je prvodecembarskim Proglasom ujedinjenja. Tim aktom je regulisano da će vlast do donošenja Ustava vršiti regent Aleksandar, vlada i Privremeno narodno predstavništvo (PNP). Sve do 20.12.1918, odnosno do formiranja vlade, vlast je vršio regent Aleksandar, inače sklon apsolutizmu. Pri tome se oslanjao na srpsku vojsku kao jedinu pouzdanu snagu. Prvodecembarskim proglasom regent je osigurao interese dinastije Karađorđević i monarhističku vlast. On je na taj način imenovao i vladu Kraljevine SHS, čiji je predsjednik bio radikal Stojan Protić, dokazani velikosrbin. A. Korošec je potpredsjednik, Trumbić ministar ino – poslova, Pribićević ministar unutrašnjih poslova, Mehmed Spaho ministar šuma i ruda. Regent je Pašića poslao u Pariz na mirovnu konferenciju, što se smatralo prvim regentovim udarom.

U toku interregnuma u zemlji je vladalo bezvlašće, teror i progon posebno bošnjačkog stanovništva. Napadalo se na živote i imovinu Bošnjaka koji su bili izloženi divljačkom svakodnevnom šikaniranju i sadističko–psihološkim uvredama i javnim pritiscima. Vikalo se: „Idite u Aziju", „selite u Aziju". Vlasti nisu ništa poduzimale, iako su imale snage i mogle su spriječiti anarhiju. Nakon ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) u jedinstvenu kraljevinu, nastavljena je oštra genocidna politika[11] prema

11 „Genocidna politika prema Bošnjacima", ovdje dotaknuta kao „nastavak" ranije započetog procesa, skreće pažnju na činjenicu da je riječ o događanju s kontinuitetom. Smatram, a nipošto nisam jedini s takvim viđenjem, da krvava događanja dobijaju takav karakter u Prvom srpskom ustanku. O tome je pisalo mnogo autora, između ostalih i Safet Bandžović, u svom radu „Muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka" iz kojeg je jedan odlomak uvršten u ovu knjigu u PRILOZIMA. No, i autori kakav je Vuk Stefanović Karadžić nije izbjegao ovu tematiku. Svojedobno je u svojim razgovorima

s Leopoldom Rankeom, u prvi mah izbjegao tumačenja o takvim događanjima, ali se odlučio ispraviti. Na oštre zamjerke nekih savremenika kako nije primjereno govoriti o pokoljima što ih počiniše Srbi, odgovorio je: „Istina je da je ovo sramota za Srbe, ali je sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti!" (prema Istorijski spisi, II, Beograd 1964, 481-486.) Evo, dakle, kako je Karadžić opisao masakr što ga počiniše Karađorđeve trupe pod Sjenicom, a za kojeg se tvrdilo da je rezultat juriša srpskih junaka: „Ali ja sad na svoju i sviju nas sramotu moram kazati da to nije istina, nego da je bilo ovako: Kara-Đorđije ugovori s Turcima da iziđu sa svojem prtljagom i da idu kako hoće. Kad Turci u određeno vrijeme otvore šanac i prođu kroz srpsku vojsku, koja im je sokak načinila, a dok ih

Bošnjacima–muslimanima u BiH i Sandžaku. U Istočnoj Hercegovini su poznati banditi, Majo Vujović i Petar Rogan, mučki pobili nekoliko stotina Bošnjaka.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu u kraljevini SHS, održani su 28.11.1920. Mehmed Spaho, predsjednik JMO[12], postigao je sporazum s radikalsko – demokratskom vladom da će glasati za Nacrt Ustava, ukoliko se vlada obaveže da će osigurati građanska prava Bošnjacima, kao što su bezbjednost, zaštita života i imanja, pomoć vjerskim ustanovama i nadoknada za oduzetu zemlju. U Ustav je uvršten čl.135 (u štampi nazvan turski paragraf), prema kome „BIH ostaje u dosadašnjim granicama. Njeni postojeći okruzi važe kao oblasti". Time je sačuvana cjelovitost BIH i njen integritet.

Dvadesetih godina XX vijeka, u vrijeme stvaranja jugoslovenske države, definisana je uloga i bosanskih Srba, što je najiskrenije, 1920, izrazio Milenko Vesnić, predsjednik vlade SHS:

> "Hrvati i Slovenci su nešto drugo, pa ako hoćete i bosanski Turci (Bošnjaci), a Srbi iz BiH treba da idu na front, a ne da se bave politikom. I šta imaju oni da rade? Mi se brinemo i mislimo za sve Srbe, a oni treba da slušaju. Pravo da vam kažem manje ih marim nego Hrvate… Ta ne bi ni znali šta su da nije Srbije. Mi smo od njih stvorili Srbe..."[13].

Ovim je jasno i precizno definisana uloga bosanskih Srba, prema Srbiji. U proteklom vremenu ona se samo potvrđivala, jer nije ni u čemu mijenjana.[14]

---

još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje strane stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeru rade. Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo kneza Đuka, iz nahije kragujevačke, i još nekoliko od znatnijeh poglavica (kojijeh imena ne mogu sada tražiti), tako ostali Turci iziđu i otidu mirom i Srbi uzmu Sjenicu…"

12 JMO, Jugoslavenska muslimanska organizacija, a njen predsjednik bio je Mehmed Spaho.

13 Mustafa Spahić „Dodikovi vapaji za razlazom" OSLOBOĐENJE, dnevni list Sarajevo, 29. marta 2010, str. 11.

14 I danas, u martu 2011, srbijanska vlada se nije odrekla paternalističkog odnosa prema BiH, što se izražava u stavu Vuka Jeremića, ministra inostranih poslova Srbije koji kaže ovo: "Srbija neće podržati podržavljenje Kosova ni centralizaciju BiH i njen ulazak u NATO, iako dio međunarodne zajednice to želi, jer takvo rješenje nije demokratsko i ne garantuje dugotrajan mir i stabilnost". Jeremić je pronašao formulaciju kojom obezbjeđuje prikrivanje njihovog miješanja u prilike BiH. Ovom se po

TEROR CRNOGORSKO–SANDŽAČKE VOJSKE 1914.

U Prvom svjetskom ratu, crnogorsko–sandžačka vojska je jednim dijelom svojih snaga nastupala preko fočanske teritorije gdje su zabilježeni brojni zločini koje je napravila ta vojska. Komandovao je Janko Vukotić. Pripadnici ovih jedinica, pri nailasku na muslimanska naselja, pljačkali su imanja i ubijali nedužne muslimanske muškarce. U ovim krajevima niko nije pruža oružani otpor toj vojsci. Ubijanje i pljačka mirnih Bošnjaka, nosilo je nacionalističko–šovinistički karakter i duh istrage poturica.

Zauzimanjem Foče i okoline, u septembru 1914, pohapsili su mnoge muškarce, a neke su ubijali na licu mjesta. Oni su te ljude lažno optuživali, da su pripadali „šuškorima."[15] Tako su na prostoru Sutjeske iz sela Marinkovići, Trošanj, Šadići, pohvatali i strijeljali 12 muškaraca iz porodica Hasković, Hasanbegović, Ožegović, Šadinlija, Lojo, Hodžić.

Paša Hasković, kćerka Muje Haskovića, glavnog junaka ove priče:

> „…Među ovim ljudima bio je i Mujo Hasković – pogođen je, u činu strijeljanja, u lijevu plećku, ali je ostao živ. Onako ranjen bježao je prema koritu Drine. S desne obale ga je posmatrala neka žena i goniteljima je dovikivala kuda se kreće, ali potjera nije uspjela da ga stigne. Sklonio se u neku seosku vodenicu na rječici Bjelavi. Vlasnik – Srbin! Došao je u mlin i našao Muju. Inače, poznavali su se. Mujo mu je objasnio šta se desilo. Domaćin ga je nahranio, okrijepio i odveo kući u Marinkoviće. Po selima se pronijela vijest da je uspio pobjeći sa strijeljanja. Krio se u jednoj

---

litikom sprječava jačanje države BiH i njene vlasti. Bosanski Srbi su taoci radikalskih ideja i shvatanja uskogrudih nacionalista i velikodržavnih aspiranata iz Srbije. Njihovu takvu ulogu prihvata SPC i lideri iznjedreni iz nacional–šovinističkih političkih krugova. Srbijanski radikali ih ne smatraju slobodnim i ravnopravnim građanima njihove domovine BiH. Srbijanskoj vladi i politici bosanski Srbi služe kao trojanski konj preko koga se najdirektnije upliće u rad državnih organa i posredno diktira međunarodno ponašanje države BiH. To se reflektuje na pitanjima priznanja Kosova kao države i pristupanja države BiH NATO paktu. (prim. a.)

15 **Šuckori**, **šuškori** (njem. Schutzkorps – zaštitne čete, zaštitni vojni odredi, neregularna milicija) naziv je za pripadnike austrougarskih zaštitnih vojnih odreda, nekoj vrsti gerile u provinciji Bosni i Hercegovini, tokom Prvog svjetskog rata. Ovi odredi su najčešće bili sastavljeni od muslimana. Neutvrđeno je i nedokazano, ali pripisuje im se progon Srba na prostorim a i Hercegovine.

pećini. Majka mu je nosila hranu. Rana su liječili travama i mehlemom, ali nije spriječena infekcija. Prijetila je smrt. Jedan komšija, Srbin iz susjednog sela, pri susretu, obratio se Mujinoj majci:

'Hanuma, kome to nosiš hranu?'

Rekla mu je. Ponio se prijateljski. Odveo je Muju u fočansku bolnicu. Rana je sanirana. Mujo se oporavio i u bolnici dočekao povratak austrougarske vojske u Foču. Umro je 1930."

Avdi-begova smrt

Događaj iz u sela Srbotina, MZ Kozja Luka, a iskaz Mehmeda Čengića zabilježio je Osman Čengić:

„…U nastupanju, Crnogorci su u kući zatekli Avdi–bega Čengića, starca od 80 godina. Ostali ukućani sklonili su se u šumu. Kao učesnik nekih bitaka sa Crnogorcima, Avdi–beg je bio pogođen u lice, vatrom iz kubure, što je prouzrokovalo crnu opekotinu od baruta. Pitali su ga o porijeklu tog biljega. Objasnio je da je pod vođstvom Derviš–bega Čengića, sina Samil–age, učestvovao u napadu na crnogorske položaje i bio ranjen. Komšija Petar Stanković, njegov kmet, je nagovorio Crnogorce da ubiju starca kako bi njemu ostalo imanje. Avdi–beg je ubijen…"

DIO V

STVARANJE DRŽAVE JUŽNIH SLOVENA – KRALJEVINA SHS

Odjeci Oktobarske revolucije i nagomilani ekonomsko-socijalni problemi uslovili su, 1918, naglo širenje antiratnog raspoloženja. Vojska dezertira iz austrougarske armije, stvara se takozvani zeleni kadar, omasovljava se povratnicima s istočnog fronta, odnosno bivšim zarobljenicima i učesnicima Oktobarske revolucije. Neriješeno agrarno pitanje, zaoštrilo je socijalne probleme. Seljaci su sami pokušali riješiti problem, poput rulje paleći begovske kuće i imovinu, uskraćujući trećinu i uzurpirajući zemlju koju obrađuju. Slab aparat vlasti, nije se mogao suprotstaviti takvim „revolucionarnim" akcijama samovoljnih seljaka.

Zbog vjerske i nacionalne strukture zemljoposjednika (većinom Bošnjaci) i kmetova (pretežno Srbi), isprepliću se vjerski, nacionalni i klasni interesi na selu. Vlasti su pokušavale, na razne načine, spriječiti buntovnike u pobunjenim srezovima, proglašavano je vanredno stanje, bilo je formiranja prijekih sudova, mobilizacije rezervista i formiranja poluvojnih formacija "narodne garde". Ta „garda" će, međutim, mjestimično i sama učestvovati u zločinima nad muslimanskih stanovništvom.

Poslije proklamacije o ujedinjenju „troplemenskog" naroda u Kraljevinu SHS, u BiH su srpske radikalne snage zloupotrijebile haotično stanje i bezakonje te su drsko i samovlasno nasrnule na imanja bošnjačkih zemljovlasnika. Palili su kuće i domaćinska dvorišta. Prema izvještaju sreske ispostave u Kalinoviku, od 30.5.1919, komite i nepoznata lica su opljačkale 110.728 kruna. Sreski ured u Foči izvještava Zemaljsku vladu o ubistvu Nur–bega Šadinlije iz Šadića i pljački nekoliko bošnjačkih porodica, potom, novembra 1918. i o ubistvu šest Bošnjaka u selima na granici sa Crnom Gorom. U izvještajima se navodi da je bošnjačko stanovništvo u velikom strahu i da je „naročito zaplašeno razbojničkim upadima crno-

gorskih komita". Naravno, sve se koristi u političke svrhe i za raspirivanje vjerske mržnje. Međusobno nepodnošenje Bošnjaka i Srba je raslo, čemu je doprinosila i naredba o oduzimanju begluka – veliki broj aga spao je na prosjački štap. Povećan je broj „…varoške siročadi što, skoro isključivo, ostaje iza aginske propasti..." [1]

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, JMO je dobila 24 mandata i bila je najjača stranka iz BiH. Prema prvom poslijeratnom popisu stanovništva, u BIH je živjelo 1,890.460 stanovnika. Struktura je bila: 829.360 pravoslavaca, 588.173 muslimana, 444.309 katolika, 12.051 jevreja i 16.576. drugih vjeroispovijesti. Upoređivanje stanja s popisom iz 1910, kod muslimana se zapaža depopulacija. U odnosu na prethodni popis, „nedostaje" 23.960 ljudi što je posljedica rata i progona.

Krfskom deklaracijom[2], polaznim dokumentom za kasnije donošenje Ustava, bila je, ozakonjena široka centralistička monarhija, s ograničenim pravom parlamenta i širokim ovlaštenjima kralja. Džemaludin Čaušević, tadašnji reis ul ulema, u pismu generalu Stepanoviću traži da s 2. armijom zavede i osigura mir, red i poredak. Šolu, predsjedniku zemaljske vlade je rekao „…da je Bosna zapala pod teror kakvog ne pamti". Teror narodne garde nad Bošnjacima i pustošenja crnogorskih komita u gatačkom srezu i oko Bileće, Nevesinja, Konjica i Trebinja su nepodnošljivi. Nekorektno, drsko, grubo sadističko ponašanje prema bošnjačko–muslimanskom narodu, ispoljavali su naoružani Srbi oko Foče. U selu Šadići ubijen je jedan Bošnjak, a u selu Vakuf dva. Imovina je pljačkana, kuće paljene, a stoka otimana i odvođena. Zločinački bahanal unosio je nemir među muslimane, zbog čega su mnogi iseljavali u Tursku.

Francuski novinar Charles Nivet je februara 1919. razgovarao je s reisom Čauševićem i objavio članak u listu „Le temps" u kojem je, između ostalog, citirao reisa:

> "…Hiljade ljudi ubijenih, 6 žena spaljenih, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane prilikom svečanog stvaranja

1 Iljas Hadžibegović, FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878-1918, str 130.

2 Krfska deklaracija, sporazum zaključen na Krfu 20.7.1917. između vlade Srbije i jugoslovenskog odbora o stvaranju i uređenju buduće zajedničke države. U ime srbijanske vlade sporazum je potpisao N. Pašić, a u ime JO Ante Trumbić. .Unutrašnje uređenje buduće države nije bilo precizno definisano, već je to ostavljeno Ustavotvornoj skupštini.

> Jugoslavije, kojoj smo se mi spremali služiti svom dušom. Mi smo ipak Slaveni, ali Srbi odbijaju da nas smatraju takvim. Smatra nas se uljezima…[3]

Ministar Pribičević je tražio od Šole, da diskretno od Čauševića traži da demantuje izjavu. U protivnom, daće nalog za Čauševićevo penzionisanje. Šolin odgovor bio je precizan – to nije moguće, Čauševićevi navodi su tačni, a uz sve radi se o čovjeku koji je 1914. štitio Srbe...

Zemlju su, 1920. godine, potresali brojni štrajkovi željezničara i rudara. Vrhunac nezadovoljstva iskazan je u buni rudara Kreke, poznatoj kao „Husinska buna", gdje je došlo do oružanog sraza rudara i vojske. U ovakvim okolnostima, ljevičarske snage dobijaju sve više pristalica.Vlada je krajem decembra 1920. donijela „Obznanu", dokument kojim se zabranjuje komunistička propaganda, a 1921. donesen je Zakon o zaštiti države, kojim se zabranjuje rad Komunističke partije Jugoslavije.

Tokom dvadesetih godina prošlog vijeka, a nakon Ataturkovih reformi (sekularizacija Turske) bošnjačka inteligencija, s obzirom na istorijsku i emotivnu povezanost s Osmanlijama, oštro se polarizovala. Podijelili su se na moderniste – reformiste i tradicionaliste – konzervativce. Reis Čaušević je 1927, godine posjetio Tursku. Fasciniran promjenama i otvorenošću sistema, poželio je rješenja, poput turskih i u Bosni i Hercegovini, pa je o tome, po povratku i javno govorio, te je zbog toga, od tradicionalista, bio i napadnut. Objavili su, 10.8.1928, svoj takrir[4] a potpisalo ga je 29 islamskih učenjaka među kojima i 9 muftija .

U Skupštini su, 1928. godine, ubijena braća Radić.

Kralj Aleksandar, 6.1.1929, uvodi, takozvanu, šestojanuarsku, monarho–fašističku, diktaturu. Želio je „tro–plemeni narod" unitarizirati i „zatvoriti ga" u jedinstveni jugoslavenski narod. Ukinuo je srezove i oblasti. Umjesto 33 oblasti, formirao je devet banovina, imenujući ih po rijekama, kako bi izbjegao bilo kakva podsjećanja na istorijske događaje ili bilo koju nacionalnu tradiciju. Banovine su formirane tako da je, u šest od devet, srpsko stanovništvo bilo dominantno. Ovom podjelom kralj je Bosnu „razbio" u četiri banovine – Drinska, Vrbaska, Primorska i Zetska – tako da je boš-

3 M. Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, str. 491.

4 Takrir (turski) – Isprava, zahtjev u pisanom obliku, protestno pismo

njačko stanovništvo u svakoj postalo manjinsko. Geografske odrednice Bosne i Hercegovine postale su irelevantne. Time je poništen član 135. Vidovdanskog ustava kojim je garantovana istorijska cjelovitost BiH!

Spaho je, mjesec dana nakon uvođenja diktature, pisao kralju Aleksandru upozoravajući ga da su svi veliki župani i 95% sreskih načelnika radikali. Prevlađuju, a postavljeni su dekretima, gotovo na svim čelnim mjestima i opštinama. Spaho smatra da bi bilo mudro da se bar na čelu opština zadrže nedavno izabrani Bošnjaci, jer je „…ova smjena izazvala nezadovoljstvo naroda". Zakonom o IVZ od 31. 01. 1931, ukinuta je vjerska, vakufska i prosvjetna autonomija. Zakon je odredio da će kralj imenovati reis ulemu sa sjedištem u Beogradu, članove ulema medžlisa u Sarajevu i Skoplju i devet muftija. Kralj je za reis ul ulemu imenovao Džemaludina Čauševića, koji je protestvovao zbog ovog zakonskog rješenja, radi čega je bio penzionisan. Na njegovo mjesto je imenovan penzionisani banjalučki i tuzlanski Muftija Ibrahim ef. Maglajlić .

Kralj je ukinuo Parlament i zabranio političke stranke. Za kraljeve postupke odgovara Vlada, a kraljeva ličnost je bila neprikosnovena. Da bi Oktroisani ustav stupio na snagu donesen je Zakon o udruženjima čije je proklamovan uslov da se ne osnivaju na vjerskoj, regionalnoj ili plemenskoj osnovi. Petar Živković je osnovao „Jugoslovensko–radikalnu demokratiju" koja je, 8.11.1931, sama izašla na izbore. Glasalo se javno i usmeno. Policija je odigrala značajnu ulogu terorišući građane.

U narodu je raslo nezadovoljstvo. Maček je prvi uputio punktaciju osuđujući šestojanuarsku diktaturu. Pismo prijateljima, bila je punktacija Ljube Davidovića. Predlagao je preuređenje države i formiranje četiri teritorijalne jedinice sa nacionalnim i kulturnim centrima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i BiH. Za njega je BiH, naglasio je, nedjeljiva, jer se u njoj ukrštaju plemena, vjere i kultura.

Kralj Aleksandar je ubijen u Marseju 9. 10.1934. godine, pa je oformljeno namjesništvo s knezom Pavlom na čelu. Knez je mandat za sastav vlade dodijelio Milanu Stojadinoviću. Spaho je kao uslov za ulazak u vladu tražio ukidanje zakona o IVZ. Udovoljeno mu je –uredbom sa zakonskom snagom stavljeni su van snage Ustav i Zakon o IVZ-u, te su smijenjene sve osobe koje nisu bili po volji Spaha.

Na izborima, održanim 5. maja 1935, JMO je učestvovala u koaliciji s udruženom opozicijom, koja je Mačeku namijenila funkciju predsjednika vlade. Predstavnici svih opozicionih stranaka potpisali su takozvani „Narodni sporazum" i Stojadinović je morao raspisati izbore. Na izborima su padale i mrtve glave, jer je kroz propagandu razvijana međuvjerska mržnja. Radikali su provodili nasilje nad ljudima prebijali ih i zatvarali. Vjerski skupovi su politizirani i zloupotrebljavani. Predizborni slogani su bili podvajajući na nacionalističkoj osnovi kao što je ovaj „Srbi na okup". Nezadovoljstvo masa je kanalisano u pravcu okupljanja i stvaranja organizacija KPJ i SKOJ-a. KPJ je izdala dokumenta pod inspirativnim nazivom „Platforma Narodnog fronta slobode". Platforma je ukazivala na činjenicu da je centar reakcije pomjeren u fašističke države, te da je fašizam neprijatelj ne samo radničke klase, nego i svih demokratskih slojeva. Nakon kompleksnog sagledavanja problema nacionalne ravnopravnosti. KPJ je promijenila svoj dotadašnji stav prema jedinstvenoj državi i kao krucijalnu osnovu ravnopravnosti naroda istakla zahtjev „slobodan razvitak nesrpskih naroda". Profesor Muharem Kreso ukazuje na suštinu ove Platforme:

> "Novine Platforme ticale su se širokog okupljanja progresivnih i demokratskih snaga za borbu protiv fašizma i profašističkog kursa vladajućih krugova u zemlji kao glavnog neprijatelja naroda i demokratije. Na toj osnovi ostvaren je povratak rukovodstva u zemlju i promijenjen odnos prema državi – Jugoslaviji. Umjesto 9 banovina trebalo je izabrati 7 narodnih skupština, odnosno sabora (Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Srbije, BiH i Vojvodine). Ni Sandžak ni Kosovo još nisu bili sagledani kao problem te vrste…"[5]

Januara 1937, Slobodan Jovanović[6], profesor istorije države i prava, odgovorio je formiranjem Srpskog kulturnog kluba (SKK), koji je u sprezi

5 Muharem Kreso, članak: PLATFORMA NOP OD 1941.–1945. G, CILJEVI I REALIZACIJA, KAKO SE SJEĆATI 1945. G, Sarajevo 2006, str. 176, Tito je shvatio suštinu odricanja državnog vrha od unitarne države. Dato je pravo Slovencima i Hrvatima, a svi ostali narodi, Makedonci, Crnogorci i Bošnjaci i njihove provincije strpani su u srpstvo.

6 Isto: "Slobodan Jovanović, profesor istorije države i prava na Beogradskom univerzitetu, sociolog i književnik, mason, predsjednik Ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije u egzilu (1942.-1943.), danas, u srpskim područjima, ocijenjen kao najveći intelektualni autoritet svih vremena. U odsustvu, 1946, osuđen zbog veleizdaje na 20 godina zatvora s prinudnim radom, gubitak političkih i nekih građanskih prava. Umro u Londonu u devedesetoj godini kao apatrid. Beogradski Okružni sud je 1989. poništio je odluku Vrhovnog suda FNRJ , a zvanična rehabilitacija uslijedila je 2007. godine."

s Vladom, Krunom i Generalštabom istupio u odbranu pozicija stečenih u unitarnoj državi, ali joj je zamjereno za neomeđivanje srpskih teritorija, što je praktično značilo vraćanje otvorenoj srpskoj ekspanzionističkoj politici.[7]

Početkom februara 1939. knez Pavle povjerava mandat Dragiši Cvetkoviću sa zadatkom da formira vladu i riješi „hrvatsko pitanje". Predsjednik vlade Dragiša Cvetković i vođa HSS dr Vladko Maček, potpisali su sporazum 26.8.1939.[8] u kome su bile dvije krucijalne tačke: 1. Osnivanje vlade Cvetković-Maček i 2. Osnivanje Banovine Hrvatske. Ceh je teritorijalno platila Bosna i Hercegovina. Čak trinaest bosanskohercegovačkih srezova našlo se u novoj tvorevini. U sastavu ove vlade ostali su Mehmed Spaho[9] i Džafer Kulenović, ali nisu bili konsultovani niti učestvovali u donošenju pomenute odluke. Jednostavno su marginalizirani i ignorisani. Hrvatska je na ovaj način dobila neku vrstu autonomije. Toj banovini je dodijeljeno 13 BiH srezova. U skladu politike koja nije priznavala Bošnjake kao narod, ni

7 Ibid

8 Naziv Sporazum Cvetković-Maček se odnosi na sporazum Dragiše Cvetkovića, predsjednika vlade Kraljevine Jugoslavije i Vladka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke, o formiranju koalicione vlade na čelu sa Cvetkovićem i Mačekom kao potpredsjednikom. Direktna posljedica bilo je stvaranje Banovine Hrvatske, tvorevine potpuno drukčije od drugih banovina, područja, isključivo i samo, administrativnih nadležnosti. Banovina Hrvatska je dobila niz autonomnih mjerodavnosti. I znatan bosanski teritorij. Vlada Cvetkovića i Mačeka 25. marta potpisuje izdajnički sporazum o pristupanju Jugoslavije trojnom paktu, ali je, dva dana kasnije, ovaj ugovor poništen nakon velikih demonstracija i vojnog udara što je dovelo do napada Njemačke na Jugoslaviju. Cvetković je pobjegao iz zemlje, a iz inostranstva pružao je potporu Draži Mihailoviću. Po oslobođenju je proglašen narodnim neprijateljem i zabranjen mu je povratak u Jugoslaviju. Umro je u Parizu. Današnja Srbija ga rehabilituje 2009. godine, a u njegovom rodnom Nišu, još prije rehabilitacije, preimenuju Ulicu narodnog heroja Božidara Adžije u Ulicu Dragiše Cvetkovića. Vladko Maček je ostao u Hrvatskoj i Hitler mu je ponudio mjesto premijera u Pavelićevoj NDH. Odbio je i zatvoren je u jasenovački logor gdje je proveo pet mjeseci. Potom je stavljen u kućni pritvor u kojem je dočekao slom NDH. Sumnjičav prema Titu i partizanima, 1945, emigrira i umire, 1964. U Vašingtonu. Posmrtni ostaci su 1996. preneseni u Hrvatsku i pokopani na zagrebačkom groblju Mirogoj.

9 Mehmed Spaho, (1883. – 1939.) doktor pravnih nauka, rođenjem Sarajlija iz porodice intelektualaca, u politički život stupa učlanjivanjem u Muslimansku narodnu organizaciju (MNO) prvu bošnjačku političku stranka u doba Austrougarske. Kasnije, 1923, lider je Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO. Spaho je bio i prvi bosanski musliman u vladi Kraljevine SHS, a kao jedan od trojice ministara iz BiH. Cilj svoje politike definisao je kao principe autonomije, kompaktnosti i posebnosti Bosne i Hercegovine unutar jugoslavenske zajednice kao osnovnu vrijednost, svake bošnjačke politike. Istina, mišljenja o njegovom radu su i danas podijeljena. Šaćir Filandra je o ovom političaru napisao: "…Spaho je bio čovjek, političar sa svim manama koje političari na Balkanu imaju, dakle volio je vlast, znao je osvojiti i čvrsto držati, s protivnicima se znao obračunavati, bio je sklon nepotizmu u mjeri u kojoj to i danas političari rade, imao je loših poteza i loših procjena, a što je sve u javnom životu normalno…" Umro je 1939. godine, pod nerazjašnjenim okolnostima, u Beogradu. Postoji pretpostavka o trovanju jer je bio moguća prepreka sporazumu Cvetković – Maček.

BiH nije tretirana kao pokrajina nego kao dio Srbije i Hrvatske Na osnovu toga teritorija BiH je podijeljena na četiri banovine: Hrvatsku, Vrbasku, Zetsku i Drinsku. Podrinje je podijeljeno između Drinske i Zetske banovine. Spaho je upozorio Cvetkovića da ne pravi nikakve koncesije na račun BiH, ali nije doživio odgovor: Umro je. Nije ustavljeno šta je bio uzrok smrti, a postoje i pretpostavke da je ubijen. U stranci ga je naslijedio Džafer Kulenović, te je odmah delegirao prijedlog o formiranju četiri banovine – hrvatske, srpske, slovenske i bosanske. Reagovanja nije bilo. Uočljivo je da se ovim podjelama razbijala snaga bošnjaka, jer nigdje nisu mogli igrati neku značajniju političku ulogu. Foča je, potpuno nelogično, ostala u Zetskoj banovini. Recimo, s Cetinjem nije imala nikakve komunikativne veze. Bila je u opticaju ideja o formiranju Banovine „srpskih zemalja" Džafer Kulenović, nasljednik Mehmeda Spahe na čelu JMO, ostao je u vladi Cvetković – Maček i nakon potpisivanja sporazuma dao je prijedlog da se pored hrvatske, srpske i slovenačke banovine formira i četvrta „bosanska banovina"[10] u istorijskim granicama BiH.

Svejedno, Maček nije smatrao ovu podjelu konačnom. Povlađivao je „frankovcima" i ustašama koji su pledirali za izdvajanje iz Jugoslavije. Nadao se formiranju banovine „srpske zemlje" nakon čega bi se vršila preraspodjela prostora. Bošnjaci se nisu mirili s ovolikim obespravljenijem. Počeli su zagovarati formiranje autonomije za koju se svojevremeno borio kapetan Gradaščević. Decembra mjeseca 1939. održan je skup političkih, vjerskih i kulturnih društava u Sarajevu na kome je konstituisan pokret za autonomiju BiH[11]. Srpski političari su istupili energično protiv ideje autonomije, jer su smatrali da se time potkopava njihova dominacija. Ovi procesi su prekinuti izbijanjem II svjetskog rata.

Cvetković je u spoljnoj politici zemlju približavao fašističkim zemljama.

10 Šaćir Filandra: BOŠNJAČKA POLITIKA U XX VIJEKU IP , Sarajevo 1998, str. 104-115, Dž. Kulenović je u ime Bošnjaka tražio autonomiju za BiH. "Ja držim da je najbolje da se stvori još jedna četvrta teritorijalna jedinica, pored Srpske, Hrvatske i Slovenačke jedinice, koja bi povezivala ove tri jedinice, pa treba da bude u starim granicama BiH. Ona bi sa svojim stanovništvom i teritorijom, bila garancija za očuvanje i učvršćenje Jugoslavije, bila bi dakle Pijemont Jugoslavije. To je duša našega svijeta, što je našlo mjesta i u našem programu". Dr Šefkija Behmen, sekreta JMO, smatrao je da je ovaj Kulenovićev zahtjev prerano postavljen. Asim Šeremet je kritikovao Kulenovića što nije napustio vladu kako je bilo dogovoreno. Dragiša Cvetković je pisao proti Božiću u Sarajevo: "Mi treba da kažemo šta hoćemo, a ne da dajemo povjerenje Dr Kulenoviću".

11 Ideja o autonomiji Bosne, ima svoju istoriju. Potiče od vremena Husein–kapetana Gradaščevića koji je vodio bunu protiv Osmanlija 1831. Svi kasniji pokušaji pokretanja te ideje, nemaju karakteristike presedana.

Potpisao je, 25. marta 1941, pristupanje trojnom paktu, što je izazvalo revolt naroda i vlada je pala dva dana kasnije. Njemačka jugoslovensko odustajanje od savezništva nije oprostila, dvanaest dana kasnije napala je Jugoslaviju, pa je i ovaj prostor postao poprište 2. svjetskoga rata.

Tadašnje fočanske prilike[12]

U Jugoslaviji, između dva rata, Foča nije mnogo napredovala u privrednom i kulturnom pogledu. U to vrijeme izgrađena je uskotračna pruga Ustiprača–Foča, kao krak pruge Sarajevo–Višegrad–Užice. Radovi na izgradnji počeli su maja 1937, a završeni su u septembru 1939.

Inostrano preduzeće „Varda" vršilo je eksploataciju šuma transportujući drvo Tarom i Drinom u triftu i splavovima do Višegrada, gdje je imalo svoju pilanu. Oko grada je nekoliko manjih privatnih pilana–potočara rezalo balvane za lokalne potrebe. Industrijske prerade drveta u Foči nije bilo, a ni drugih pogona, tako ni industrijskih radnika…

Radnici šumskog preduzeća „Varda", u Zelengori, na splavarenju i triftu na Drini, te na industrijskoj pruzi od Broda do Paleža u Zelengori, počeli su da se organizuju u radničke sindikate. Početkom 1933. osnovana je sekcija drvodjelskih radnika URSS u Foči, a u 1934. ova sekcija je formirala posebnu podružnicu zanatskih radnika, uglavnom krojača i obućara…U 1937. pojavila se i Podružnica građevinskih radnika URSS-a koju su formirali radnici na izgradnji željezničke pruge Ustiprača–Foča…

U štrajku oko 350 radnika „Varde" na Brodu, u martu 1939, prihvaćen je zahtjev da pet dana rade po 9 časova, a petkom po 8 i subotom po 4 časa. Lijevo orijentisani radnici su se isticali u organizaciji štrajkova, zbog čega su upisivani u tzv. „crnu knjigu",koju je imalo svako preduzeće, tako da nigdje nisu mogli dobiti zaposlenje.

Paralelno s djelovanjem sindikata, u Foči se pojavio napredni omladinski pokret, nastao pod uticajem đaka i studenata, uglavnom sarajevskih škola, među kojima je bilo članova SKOJ-a. Nekoliko članova KPJ koji su živjeli

12 Ovaj odjeljak pripremljen je na osnovu podataka Luke Božovića, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, Kragujevac, 1982, str. 14–17.

u drugim mjestima pomagalo je razvoj omladinskog pokreta pri povremenom dolasku u Foču[13]... Nastojeći da okupe što više svojih vršnjaka, skojevci i ostali omladinci su 1939. organizovali Turističku sekciju u okviru postojećeg udruženja „Narodna uzdanica". Razračunavanja građanskih političkih partija, koje su se otimale o birače prilikom izbora, obilato se koristeći kulturnom i privrednom nerazvijenošću i potencirajući nacionalnu i vjersku podijeljenost.

Udruženje „Uzdanica" osnovano je 1932. sa zadatkom da „prosvjećuje muslimanski element, a naročito da školuje siromašnu muslimansku djecu". Na čelu Turističke sekcije, stajao je Remzija Ćorić, a učlanilo se oko 70 omladinaca. Ćorić kaže:

> „Upravnik uzdanice Šaćir Bešlić, kada je saznao za naše aktivnosti, raspustio je sekciju pod izgovorom da je to komunistička omladina."

Neophodno je istaći da je Foča bila centar organizacije, pošto je iz sela bio po jedan član pododbora u Foči.

U 1937. je formiran, od 16 Srba i Crnogoraca, pododbor četničke organizacije Koste Pećanca. Na čelu je bio Vlado Dabić, iz Foče. Ova izrazito nacionalistička organizacija, nastojala je stvoriti svoje ogranke u selima. Vjerovatno su ti ogranci postojali u Slatini i Dragočavi. I u miljevinskim selima Ocrkavlje, Rataji i Bratovčići postojali su četnički ogranci. Članovi su imali posebnu odoru i bili naoružani puškama. Od 1931. u Foči je postojalo povjereništvo "Jadranska straža", koje je bilo zadojeno četničkom ideologijom.

Nema podataka o postojanju ustaške organizacije.

Prema popisu stanovništva 1931. u fočanskoj opštini je živjelo 22. 672 Bošnjaka, 16. 176 Srba, i Hrvata 262, ostalih 8. Aktivnog stanovništva je bilo 17. 315, a prema djelatnostima:poljoprivreda i šumarstvo 15. 323, zanatstvo i industrija 890, trgovina i saobraćaj 364, javne službe 432, i drugim djelatnost- 306. Ukupno je bio 581 radnik, 476 nadničara i sluga, 65 šegrta i 354 činovnika Velika većina stanovništva se bavila zemljoradnjom .

13 Po sjećanju Enesa Čengića, predratni članovi KPJ iz Foče su Esad Čengić, Ibrahim i Ferid Čengić, Omer Pilav, Ramiz Sladić i Mahmut Mašo Hanjalić.

Na izborima za državnu skupštinu, održanim 11. decembra 1938, od 7. 342 birača, za listu Stojadinovića je glasalo 4. 392, za listu Udružene opozicije, s Mačekom na čelu 2. 942. (od čega 99 za samostalnog kandidata Muhameda Pilava iz Foče, koji se prije toga vratio iz ustaške emigracije u Italiji), a za listu Ljotića 7 (kandidat Milovan Popović iz Foče).

Zdravstvena zaštita je bila na niskom nivou, zbog čega je umiralo oko 50% dojenčadi.

Podjelama domaćinstava usitnjavana su seoska imanja, radi čega je dolazilo do uzurpacije državnih šuma i njihovog krčenja.

Vlast je sporo izgrađivala škole po selima, pa su neke izgrađene tek pred II svjetski rat. Seoske škole su u vrlo rijetkim slučajevima pohađala ženska djeca. Škole su bile rasadnici nacionalizma, naročito velikosrpskog koji je naturan kroz istoriju i srpskohrvatski jezik. Tako su bošnjačkoj djeci nabijani kompleksi niže vrijednosti „potenciranjem poturčenjaštva“ i veličanjem srpskog slobodoljublja. Naročito je otrovno djelovao kosovski ep i Njegošev „Gorski vijenac“.

Privrednom razvoju nije poklanjana nikakva pažnja. Oko 85% stanovništva se bavilo poljoprivredom i stočarstvom. Imanja su bila usitnjena, poljoprivredna proizvodnja zaostala. Stanovništvo je bilo vrlo siromašno.

DIO VI

ČETNICI – ISTORIJSKI FRAGMENTI

U našoj zemlji četnički pokret i njegova ideologija su vrlo razvijeni kao komponenta velikosrpskog nacionalizma. Po programskim načelima i ideološkom duhu četnici su fašistička organizacija. Oni su nacional–šovinisti, rasisti, muslimanomrsci, antikomunisti, agresivni antidemokrati. Taj pokret je organizacija koja je od svog nastanka okupljala militantne bukače i radikalne velikosrbe. Vlasti Kraljevine Jugoslavije su ga podržavale kao snagu za borbu protiv radničke klase i Komunističke partije Jugoslavije. Četnici su bili brutalni antikomunisti, što se nedvosmisleno potvrdilo i u toku NOR-a.

Četovanje, ili četničko ratovanje, otuda potiče i naziv četnik, nastao u vrijeme otpora balkanskih naroda Turskom okupatoru. Porijeklom, četništvo spada u kategoriju gerilskog ratovanja naroda protiv zulumćara. Prva pravila o četništvu prevedena su s poljskog, dopunjena iskustvima srpskog hajdukovanja. Čete su bile sastava 100–120 ljudi. Uniforma je propisana, komotna, pomalo široka. Država materijalno podržava odrede. Četnici su hvatali kurire i ubijali vojna lica, a kada im se ukazala prilika izvodili su i šire vojne akcije.

Četnički pokret ima svoju predistoriju – od 1904. do balkanskih ratova 1912.– 14. Preteče ovog pokreta su četničke diverzantske akcije u Makedoniji, u borbi srpskih nacionalista protiv bugarskih i grčkih pretenzija na Makedoniju. Srpska publicistika je akcije u Makedoniji tretirala kao nacionalno–oslobodilačku borbu, jer je Makedonija smatrana srpskim prostorom. Smatralo se da Srbija raspolaže istorijskim pravom na Makedoniju kao srpsku oblast.

Vođe i osnivači četničkih udruženja u Jugoslaviji, poslije Prvog svjetskog rata, bili su oni ljudi koji su svojevremeno učestvovali u diverzantskim čet-

ničkim akcijama, a kasnije u balkanskim i Prvom svjetskom ratu, 1914. – 1918. Između dva svjetska rata, 1918. – 1941, pokret je bio u službi policije i srpskog nacionalizma. Četničke odrede, kao poluvojne formacije, upotrebljavala je srpska buržoazija kao instrument vladajućih političkih partija.

Slobodan Jovanović, pisao je 1961. godine u kanadskom „Vinzdoru":

> „Mi nismo imali svoje nacionalne crkve. U crkvenom pogledu pripadali smo Carigradskoj patrijaršiji koja se zvala „Vasiljenska", a ustvari bila je grčka. Grčke vladike, od kojih je zavisilo školovanje kadrova, nisu htjeli ni čuti za škole van tog vilajeta."[1]

Pod vidom oslobođenja i ujedinjenja naroda u Jugoslaviji, smatrali su da Srbiji treba pripasti uloga Pijemonta i počeli su snovati planove o njenom proširenju na sve prostore gdje žive Srbi. Osnova toga je bilo takozvano istorijsko pravo na prostore koji su u prošlosti pripadali Srbiji. Učesnici u četničkim akcijama, nošeni su uvjerenjem da se bore protiv Turaka, al je jedan broj svoju borbu shvatio kao profesionalno radno mjesto. Kosta Pećanac, kao vođa četnika, trebao je u I svjetskom ratu, u topličkom kraju, pripremiti četnike da sadejstvuju srpskoj vojsci po njenom izbijanju u dolinu Morave. Međutim, nije uspio jer se narod, sam, pobunio protiv Bugara, poslije njihovog pokušaja da Srbe mobilišu u svoju vojsku. Pećanac je, zbog toga, pao u nemilost rukovodstva. Izvukao se izgovorom o:

> „...vekovnoj borbi našega naroda za slobodu, o njegovoj slobodarskoj tradiciji, o nesebičnim žrtvama našega naroda."[2]

Između dva svjetska rata lažno se hvalio svojim ratnim zaslugama i tako je postao vodeća ličnost nacionalističkog pokreta. Formirano je Udruženje četnika kao oruđe nacionalističkog pokreta i angažovano je kad god je trebalo primijeniti nelegalna i, u širim masama, nepopularna sredstva borbe Udruženje je bilo sigurna rezerva policije i žandarmerije. Četništvo je bilo nesposobno za izrastanje u političku stranku. Udruženje se oslanjalo uglavnom na selo i tanak sloj ljudi iz gradova. Nemajući sopstvenu ideologiju četništvo djeluje kao instrument režima. Četnici su se eksponirali kao konzervativni i šovinistički krugovi. Gušili su sve manifestacije drugih naroda i etničkih grupa koje su bile u funkciji afirmacije svojih nacionalnih

1 Nusret Šehić, "Četništvo u BiH, (1918-1941.)" Sarajevo 1971, str. 15

2 isto, str. 19-54.

vrijednosti, što je, redovno, dobijalo antisrpsku kvalifikaciju. Takva politika i praksa, nije odbijala samo muslimane i Hrvate, nego i Srbe koji nisu bili pristalice nacionalističke isključivosti, vjerske netrpeljivosti i mržnje. To je razlog što je u četničkim strukturama, osim u vrhu kadrovske piramide, bilo vrlo malo intelektualaca.

Tek nakon II svjetskog rata, seljačka djeca su se školovala, zahvaljujući pomoći društva. To su iskoristili i četnički sinovi tako da je stvorena osnova za regrutaciju intelektualaca, u sadašnjosti, u obnovljene četničke redove. Prave i čestite intelektualce odbijala je metoda drila i dehumanizacije, negiranje kvalitete slobodnih ljudskih vrlina, gušenje emocionalnih karakteristika, sažaljenja, usađivanje sadističkih manira i insistiranje na bezdušnosti, mržnji, bezosjećajnosti, nemilosrdnom ubijanju bez razmišljanja i bez povoda… Četništvo svojim pripadnicima nalaže rasčovječivanje! To su elementi nacifašizma, a o kakvoj profašističkoj metodologiji je riječ, vidi se iz izjava četničkih rukovodilaca.

Fašizam u Italiji i nacizam u Njemačkoj, predstavljani su kao dostignuća nacionalnog preporoda. Čak je pozitivno ocijenjena i njemačka antisemitska, pogromaška akcija likvidacija uperena protiv naroda i rasa. Nacionalni ekstremizam četnici su manifestovali kritikujući oportunu politiku vlade prema Jevrejima. Smatrali su da su Jevreji i stranci vinovnici mnogih teškoća u zemlji. Zahtijevali su njihovo protjerivanje iz zemlje, a Hitleru je odavano priznanje za postupak prema njemačkim Jevrejima.

U listu „Jugoslovenska straža“ pisalo je:

> “… dok fašistička Italija ima tolike omladinske formacije i dok Hitlerova Njemačka odjekuje od marševa njemačke omladine, može i mora i Jugoslavija, da svoju dušu i mišiće čeliči u četničkim organizacijama, gdje će se osposobiti za sutrašnje zadatke koje treba da primi…“.[3]

Pećanac je pisao da je:

> „…nacionalizam u vidu italijanskog fašizma spasio italijanski narod od crvene utopije…“ „…dok je nacionalsocijalizam, upravo hitlerizam, otrgao Njemačku iz komunističkog zagrljaja“[4] .

3 Podcrtao autor

4 Isto

Ovo je potvrda četničkog opredjeljenja za fašističku ideologiju i njihovog prihvatanja fašističkog društvenog uređenja. To je svjedočanstvo da je uskogrudi nacionalizam, bio, a i danas je ideologija četničkog pokreta. To generiše netrpeljivost i mržnju prema nesrpskim narodima. Na toj platformi su izvršili genocid nad Bošnjacima u dva posljednja rata.

FORMIRANJE ČETNIČKOG POKRETA U FOČI

Četnički pokret na fočanskom prostoru, kao sastavni dio četništva s područja Jugoslavije, te kao nosilac genocidnih radnji nad Bošnjacima, zaslužuje ozbiljnu pažnju, jer je, nažalost, nakon vrlo žilavog i upornog održavanja, sa zastrašujućim posljedicama, poput duha izletio iz boce, te derivirao mobilišući nove pristalice! One koji su, na kraju XX stoljeća dovršile, sredinom toga stoljeća, započeti genocid nad Bošnjacima fočanskog kraja.

U Foči je još 1939. formirana prva grupa četnika Koste Pećanca. Organizator i rukovodilac ovog pokreta bio je Pero Pejović iz Foče, sada emigrant u Italiji. Četnici su u svojoj organizaciji zaveli i primjenjivali vojnu strukturu, te su se organizovali u čete. Pejović je pred II svjetski rat, bio komandir fočanske čete sa 20 do 30 četnika. Pored Srba, u ovoj organizaciji bilo je i Bošnjaka, među kojima su bili Hasan Šukalo, krojač iz Foče i Derviš Pašalić, zemljoradnik iz Slatine.

Inicijativu za formiranje čete „Kosta Pećanac", u fočanskom srezu, pokrenuli su Vlado Hadživuković i Jovo Niković, vrlo bogati trgovci. Kao osnivač četničke organizacije, smatra se i Nikola Jojić. Pokretači i osnivači četništva u Foči, u ratu 1941. su se svrstali u neprijateljske redove i svi su, tokom NOR-a, likvidirani kao neprijatelji.[5]

> „Kraj rata 1945, u Foči su dočekali bivši četnici – Risto Obrenović, koji je sarađivao s odmetnicima, te Mirko Vuković, ibeovac, Rajko Nogo i Vojin Stanković. Od organizatora ove grupe u emigraciji su živjeli, pored već spomenutog Pejovića, Dobro Pejović i Petar Pavlović." [6]

5 Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu: ČETNIČKI ELABORAT O FOČI (UDB-in elaborat o četnicima, str 1) Moj tekst je parafrazirani elaborat UDB-e o četnicima, Metoda prepričavanja je primijenjena kako bih, u ovom tekstu, izbjegao ogroman broj fus-nota. Izvori su jasni, od stranice do stranice, s tim što je tekst redaktorski skraćen. (autor)

6 Isto

Četnici Draže Mihailovića

Draža Mihailović, pukovnik jugoslovenske vojske, s 26 vojnika i oficira koji su odbili da priznaju kapitulaciju, iz Bosne su prešla na Ravnu Goru u Zapadnoj Srbiji. Stacionirali su se, 11. maja 1941, u selu Struganik, u kući pokojnog vojvode Mišića. Mihailović je odatle počeo formirati tajne oficirske organizacije u svim srezovima, naređujući gotovost za preuzimanje vlasti „kad dođe vreme", odnosno kad dođe do povlačenja snaga okupatora. Draža je svoju organizaciju nazvao Vojno–četničkom, a svoj štab Komandom vojno–četničkih odreda. Ovi četnici nisu imali veze s predratnim četničkim udruženjima u Kraljevini Jugoslaviji, niti sa četničkim bataljonima formiranim u jugoslovenskoj vojsci, pošto su se njihove vođe otvoreno stavili u službu okupatoru. Naziv četnik uzet je radi pridobijanja srpskih narodnih masa. U zemlji glavni ideolozi ovog pokreta bili su Dragiša Vasić, književnik, i Stevan Moljević[7], advokat i pisac pamfleta „Homogena Srbija", objavljenog juna 1941. Prema ovom dokumentu trebalo je stvoriti teritoriju isključivo naseljenu Srbima i na toj teritoriji ujediniti Srbiju, Crnu Goru, BiH, Kosovo, Vojvodinu, Liku i Dalmaciju u jedinstvenu srpsku zemlju.

KPJ je, za vrijeme rabote đenerala Mihailovića, već pokrenula ustanak u Jugoslaviji i formirala partizanske jedinice, koje su odmah počele aktivno djelovati. Mihailović je bio protiv oružane borbe, pod izgovorom da još nije vrijeme za oružanu borbu i da treba izbjeći „nepotrebne" narodne žrtve i gubitke. To je, ustvari, bila politika izbjegličke vlade iz Londona. Sredinom avgusta 1941. visoki partizanski rukovodioci Dragojlo Dudić, i Miloš Minić, vodili su razgovore s Dražom Mihajlovićem i njegovim ko-

7 Stevan Moljević, pravnik, rodom iz Rudog, no do 2. svjetskog rata najduže stanovnik Banjaluke. Kao gimnazijalac pristupio je srpskom omladinskom pokretu koji se borio protiv Aneksije BiH. Kasnije, u Banjaluci, organizuje društvo „Soko" i Udruženje „Pobratimstvo". Pobornik je velikosrpske ideje. Po stvaranju SKK postao je predsjednik banjalučkog odbora kluba i na tom položaju ostao sve do početka novog rata. Smatra se jednim od začetnika ideje o etničkom čišćenju. Početkom Drugog svjetskog rata odlazi u Crnu Goru i piše koncepciju buduće „Velike Srbije", sjelo prigodno rađeno za četničku vojnu silu s osnovnom porukom da je cilj stvaranje homogene Srbije očišćene od Hrvata i muslimana. Prelazi u Srbiju 1942. Stupa u kontakt s Dražom Mihailovićem, te postaje njegov prvi savjetnik i član njegovog štaba. Bio je urednik lista „Ravna gora" i jedan od osnivača "Svetosavskog kongresa" Uz đenerala je sve do 1945. kada daje ostavku. Predao se novoj partizanskoj vlasti i suđeno mu je u okviru procesa Draži Mihailoviću, u Beogradu 1946, te je na 20 godina zatvora. Kasnije je pomilovan. Umro je u Beogradu.

mandantima, a Miloš Minić je više puta odlazio na Ravnu Goru i pokušavao ubijediti Dražu u potrebu borbe protiv okupatora. Draža nikako nije htio prihvatiti da komunisti vode borbu za oslobođenje zemlje, jer je sebe smatrao legitimnim predstavnikom legalne vlade.

„Homogena Srbija", sa stavovima i idejama temeljenim na Garašaninovom „Načrtaniju" i „Platformi Srpskog kulturnog kluba", Slobodana Jovanovića, člana kraljevske vlade u Londonu. U skladu s pomenutim aktima, razrađen je projekt „Homogene srpske državne zajednice", što je temelj, septembra 1941, inauguriranom „Programu četničkog pokreta" Draže Mihajlovića, Ovaj dokument je popečaćen okruglim štambiljem na kome piše: „Predsedništvo vlade Kraljevine Jugoslavije – vojni kabinet London". Na osnovu ovog dokumenta, Draža je 20. decembra 1941, izdao svoju instrukciju vezano za realizaciju „Homogene Srbije".

Moljević, pored ostalog piše:

> „Iskušenja srpskog naroda u ovome ratu, izazvana u ovome ratu, izazvana gubitkom države i slobode, dovela su ga do nepokolebljivog uverenja:
>
> '1. da snagu države ne čini ni prostranstvo njene teritorije, ni broj njenog žiteljstva pa ni bogatstvo zemlje, koliko nezavisnost pogleda, smisao i ljubav za državu, njenu slobodu i nezavisnost, unutrašnja sloga i duhovna povezanost naroda u času spoljne opasnosti te spremnost njegova da za slobodu i državu žrtvuje sve što ima pa i sebe sama;
>
> 2. da on tu istovetnost pogleda na državu, smisao i ljubav za državu i njenu nezavisnost može opet postići samo ako bude okupljen u homogenoj Srbiji. …Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost: da stvore i organizuju homogenu Srbiju, koja ima da obuhvati celo područje na kome Srbi žive, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena'…"

I Draža je, u svojoj Instrukciji od 20. decembra 1941. koristio istu terminologiju, što potvrđuje uvjerenje da su ovi dokumenti komplementarni. Evo izvoda iz instrukcije:

> "...Naša se država nalazi još uvek u ratu sa našim vekovnim neprijateljima Nemcima i Italijanima… Sloboda je najveće dobro jednog časnog naroda, zato smo i mi sami u Otadžbini, dužni učiniti, boriti se nadčovečanskim naporima, sledujući svetlim primerima iz naše slavne istorije, te da izbacimo neprijatelja iz naše drage nam otadžbine. Ciljevi naših odreda jesu:
>
> – Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama: Srbije–Crne Gore–Bosne i Hercegovine–Srema–Banata i Bačke…
>
> – Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata…
>
> – U krajevima očišćenim od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogoraca (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice)..."

Megalomanska i utopistička ideja o obnovi Dušanovog carstva, bezrazložna priča o „odbrani pravoslavlja i svetosavlja", srpstva i srpske tradicije, kosovski mit, nepriznat poraz, guslarska u deseteračkoj metrici i ritmici komponovana historija, sve su to elementi na kojima je satkana ideja genocida.

U Dražinim naredbodavno koncipiranim dokumentima, nedvosmisleno su naglašeni elementi genocidnih radnji. Oni ukazuju na zadatak, pripremanja profesionalnih, nemilosrdnih ubica, čija će profesija biti ubijanje, silovanje, pljačka i paljevine. Ti ljudi moraju biti „oslobođeni" od svega humanog, ljudski osjetljivog pa i bolećivog, saosjećajnog sa žrtvama, ali i s razvijenom sadističkom, patološkom mržnjom prema žrtvama i ubilačkom strašću. Takvi se regrutuju u zatvorima, kao i među umobolnicima, besposličarima i kriminalcima.

Draža je uspio da se poveže s engleskom obavještajnom službom u Carigradu i uspostavi radio vezu s Englezima na Bliskom istoku. Preko svo-

jih oficira uspostavio je vezu s komesarskom vladom Milana Aćimovića i kvislinškom vladom Milana Nedića[8], od kojih je dobijao pomoć u novcu i oružju. Nedić je obećao da njegove snage neće dirati četnike. Krajem septembra 1941, preko primorja Crne Gore, Mihailoviću je došla prva britanska misija. Članove misije đeneral je primio tek krajem oktobra. Pošto se povezao s Britancima i jugoslovenskom izbjegličkom vladom, na jednoj i Nedićem i Ljotićem na drugoj strani, Draža je procijenio da je došlo vrijeme da napadne slobodnu teritoriju, uništi partizanske snage i rukovodstvo, te se tako dodvori Nijemcima. Napad na centar partizanske slobodne teritorije oko Užica desio se u novembru 1941. Žestoke borbe između partizana i četnika vođene su do sredine novembra kada su četnici odbijeni i razbijeni. Draža je tada od Tita zatražio primirje. U nastojanju da stvori jedinstven front nacionalnih snaga, Tito je prihvatio ovaj poziv. Draža je, ustvari, kalkulisao: Kada se nalazio opkoljen partizanskim jedinicama na Ravnoj Gori, 11. XI 1941, u selu Divci, Draža je održao sastanak s oficirom njemačke komande za Srbiju, nudeći im saradnju u borbi protiv NOP. Kako je Hitler zabranio pregovore sa srpskim banditima, Nijemci su postavili zahtjev za četničku bezuslovnu kapitulaciju. To je bio razlog što je Draža tražio primirje s partizanima.

General Dušan Simović, predsjednik izbjegličke vlade, je preko Radio–Londona proglasio Dražu komandantom svih vojnih snaga u zemlji. Tada je Draža proglasio svoje odrede jugoslovenskom vojskom u otadžbini.

U granicama kvislinške tvorevine NDH u BiH, Lici i Dalmaciji, bili su stvoreni četnički odredi, čiji je zadatak bio sprečavanje odlaska masa u partizane. Narodu su govorili da je ustanak protiv okupatora avanturizam.

Za ostvarenje svoga cilja, Draža je u BiH poslao grupu oficira jugoslovenske vojske, da sprovedu njegovu politiku opstrukcije borbe. Sve velike operacije protiv NOPOJ, NOV i POJ i JA nose pečat i četničkog angažovanja. Draža je dobio čin divizijskog, pa armijskog generala, a januara

8 Avgusta 1942. ovi kvislinzi su donijeli uredbu kojom se oduzima sva imovina Jevreja nastanjenih u Beogradu, koju su morali predati u roku od 5 dana. Holokaust, konačno rješenje „jevrejskog pitanja" je okončan sa zastrašujućom efikasnošću: Od oko 12.000 Jevreja preživjelo je oko 1.500 i to mahom iz mješovitih brakova. Blizu 9.000 Jevreja likvidirano je u prvoj godini rata (HELSINŠKA POVELJA, glasilo helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, januar-februar 2011, broj 147-148.

1942. imenovan je za ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva Jugoslavije.[9]

Patriotski raspoloženi oficiri, nisu prihvatili vladinu filozofiju „čekanja pogodna momenta" za otpor okupatoru, nego su se uključili u partizanske jedinice. Kao partizanski komandanti uputili su, novembra 1942, poziv aktivnim oficirima da stupaju u partizanske oružane formacije. Poziv je potpisalo 30 oficira, među kojima su bili pukovnik Savo Orović. major Rudolf Primorac, kapetani Velimir Terzić i Branko Obradović, poručnici Ljubo Vučković, Miloje Milojević i Ratko Martinović… Ovi oficiri su od izbjegličke vlade proglašeni izdajnicima i bjeguncima, degradirani su i otpušteni su iz službe. Radio–London je pročitao njihova imena u vojnoj emisiji. Uz neka imena navođeno je slovo „Z", što je značilo da su osuđeni na smrt klanjem.[10]

Kraljeva izbjeglička vlada u Londonu, radila je intenzivno na lansiranju laži o „četnicima kao borcima za slobodu srpskog naroda". Partizanski uspjesi pripisivani su četnicima. Radio–London je 18.VI 1942. objavio spisak „vitezova Karađorđeve zvijezde" uz informaciju:

> "Jugoslavija je dobila rat, jer naš narod pod komandom junačkog generala Draže Mihailovića zadivljuje svet svojim otporom, držeći stalno na jugoslovenskom frontu oko 30 divizija sila osovine".

U Srbiji su pjevane pjesme kralju, kao ova:

„Kralju Petre zlato naše daleko te oteraše;
Oteraše avionom, ti se javljaš radionom."

Ili, ova:

„Drma mi se, trese mi se, na šubari cveće,
Ubićemo, zaklaćemo, ko sa Dražom neće."

---

9 Zbornik podataka NOR-a naroda Jugoslavije, tom XIV, knjiga 1, Beograd, str. 160-163: Draža konstatuje da se u jedinicama ne poštuje njegovo Uputstvo o organizaciji jedinica. Stoga 5.II 1942. propisuje Uputstvo br.5 kojim reguliše formiranje četa i njihove zadatke. Podjela godišta: 1. četa, ljudstvo 40-50 g; 2. četa 30-40; 3. četa 20-30 godina. 3.četa brani naselja, 2. četa ruši komunikacije i druge objekte, a 3. četa ulazi u sastav operativnih jedinica. Jačina četa je 20-30 ljudi. Ibid, str. 11 Prvo naređenje ove vrste izdao je u svojstvu komandanta četničkih gorskih štabova avgusta 1941, a drugo, kao komandant četničkih odreda Jugoslavije 9. septembra 1941. Ibid str. 19.

10 Fadil Ademović: Četništvo i četnička propaganda II tom, Sarajevo, 2009, str. 175-178.

Ovakve i slične pjesme bile su sastavni ili, bolje reći, glavni elementi, četničke propagande, posebno kod neobrazovanog i nacionalizmom zatrovanog naroda. Četnike su sačinjavali primitivni, nemilosrdni, velikosrpski nacinal-šovinisti.

Treba znati da su četničke snage bile rulja sastavljena od samovoljnih i neodgovornih ljudi koji su svaki po ličnom nahođenju sklapali sporazume s okupatorskim komandama, ustašama i nedićevcima, a zbog dobijanje oružja za borbu protiv NOP. Možda je to i bio razlog što su Čerčil i Idn, na osnovu vlastitih saznanja i odluka u Teheranu[11], odlučili da prekinu pomagati četnike Draže Mihailovića. Januara 1944, britanska VK povukla je svoje misije od četnika.

> "Njemačke jedinice su neposredno pred bitku na Sutjesci prvo razoružale deo četničkih masa, a potom, u Crnoj Gori, drugi deo, a njihovog komandanta Pavla Đurišića su internirali. Ostatak su na razne načine iskoristili za borbu protiv NOVJ."[12]

Draža se uzalud nadao da će talijanske snage nakon kapitulacije Italije, septembra 1943, položiti oružje četnicima. Međutim, većina je položila oružje pred borcima NOV. U jesen 1943. u Srbiju dolazi Herman Nojbarh, glavni opunomoćenik Njemačke za Balkan. Imao je ovlaštenje da sa četničkim komandantima sklapa sporazume korisne za Nijemce. Komandanti korpusa, grupe korpusa i lokalnih četničkih komandi i Nijemci, sklopili su sporazume za borbu protiv NOV radi sprečavanja njenog prodora u Srbiju, a i radi sprečavanja njenog političkog širenja i uticaja odluka II zasjedanja AVNOJ-a i zamaha operacija NOP-a Jugoslavije. Draža je u selu Ba, januara 1944, održao četnički kongres. "Međutim, odluke i zaključci ovog skupa nisu mogli modifikovati nacionalistički program četničkog pokreta, njegovu reakcionarnu suštinu i poziciju". [13] U borbama s NOVJ četnici su 1943. i 1944. razbijeni. Veliki broj zavedenih srpskih seljaka ih je napustio. Nakon sporazuma Tito – Šubašić, juna 1944, kralj Petar II Kara-

11 Teheranska konferencija (28.XIdo 1.XII.1943) kojoj su prisustvovali Čerčil, Ruzvelt i Staljin. Posle prvih značajnih poraza fašista, predstavnici tri velike sile sastali su se i odlučili o daljem vođenju rata i poslijeratnoj saradnji ovih država. Vidi: „Enciklopedijski leksikon", Istorija interpres Beograd 1970.

12 Leksikon NOR i revolucije u Jugoslaviji 1941.-45, dalje: Leksikon NORJ, „Četnici Draže Mihailovića", Beograd 1984, str. 182.

13 Isto

đorđević, pozvao je sve rodoljube snage da se stave pod komandu Maršala Tita, a Tito je dao amnestiju svima koji su bili u neprijateljskim redovima, a nisu okrvavili ruke. Draža je s najvjernijim četnicima odlučio ostati u istočnoj Bosni, s američkom misijom pristiglom avgusta 1944, na čelu s potpukovnikom Mekdauelom i odatle pružiti otpor JA u zemlji. "Četnici su imali u posljednjim godinama rata značajnu vojnu organizaciju. Bili su organizovani u brigade i korpuse, a potom grupe korpusa. Najpouzdanije jedinice činili su jurišni korpusi, kroz koje je prošlo od 80 do 100.000 ljudi"[14] Pokušaj stvaranja muslimanskih četničkih jedinica nije uspio.

Dražine komande su organizovale i političke organizacije.

> "Jedna od prvih bila je Jugoslovenska ravnogorska omladina – JURAO, zatim Jugoslovenska organizacija ravnogorki – JUORA i Jugoslovenska demokratska narodna zajednica – JUDNZ, koja je trebala biti opštejugoslovenska i politički plašt četničke vojne diktature."[15]

Kosta Pećanac, predratni vođa četničkih udruženja, sa svojih 35 odreda, oko 8.000 četnika, stavio se u kvislinški na raspolaganje Nijemcima, ali su svi odredi, krajem 1942, rasformirani.

Četnička nezavisna grupa nacionalnog otpora (*JUVO*)

> „U leto 1944. Vojislav Lukačević, nakon povratka iz Londona, gdje je bio s istaknutim četničkim komandantima Zaharijem Ostojićem, Petrom Baćovićem, Pavlom Novakovićem i novinarom Velimirom Krivošićem, od grupe četničkih jedinica formira JUVO, s ciljem da četničkom pokretu obezbedi savezнички status i učešće u posleratnom rešavanju društvenog uređenja u Jugoslaviji."[16]

Operativno strategijski cilj je bio stvoriti mostobran na liniji Trebinje – Dubrovnik – Boka kotorska za iskrcavanje savezničkih snaga i spojiti se sa saveznicima u čije se iskrcavanje duboko vjerovalo. Ovu grupu je podržavala Britanska vlada u nadi da će se prekinuti neprijateljstva između NOP i četnika, kako bi se stvorili uslovi za povratak kralja Petra u Jugosla-

14 Isto

15 Isto, str. 183.

16 Isto, str. 183

viju. Lukačević je tražio saradnju sa NOP, ali nije pristajao da se stavi pod komandu maršala Tita. Štab 29. hercegovačke divizije je osjetio pokušaj prevare, odbio razgovore i naredio svojim jedinicama opšti napad na ovu grupaciju. U sadejstvu s jedinicama Primorske operativne grupe, krajem septembra su potpuno razbili Lukačevićevu Operativnu grupu, a on je zarobljen. Baćović i Ostojić su kod Draže poricali da su imali bilo kakvu vezu sa ovom grupom.

ČETNIČKE CRNE TROJKE su specijalni sistem uništavanja pripadnika i simpatizera NOP-a. To je sistem primjene slova „Z", što znači zaklati onoga uz čije ime je pripisano to slovo. Draža je rukovodio ovim sistemom 1942, a krajem godine ovlastio je komandante brigada za njegovu primjenu. Stavljanje pod slovo "Z" oglašavano je preko Radio–Londona. Znak raspoznavanja članova trojke bila je od papira napravljena detelina sa četiri lista. U slučaju neizvršenja zadatka, osuđivani su na smrt.

ČETNIČKI CENTRALNI NACIONALNI KOMITET (CNK) je političko rukovodstvo četničkog pokreta, formirano u ljeto 1941, od gotovo svih građanskih partija uključujući i socijaliste. Na kongresu u selu Ba odlučeno je da se CNK proširi na 47 članova. Glavni ideolozi su bili Dragiša Vasić i Stevan Moljević, članovi Srpskog kulturnog kluba. Kao što je skup u selu Ba trebao biti protivteža II zasjedanju AVNOJ-a, CNK je bio zamišljen kao protivteža NKOJ, privremenoj vladi Jugoslavije.[17]

ČETNIČKI OMLADINSKI SKUP U ŠAHOVIĆIMA (30.11. do 2.12.1942.), nazvan prvodecembarska konferencija četničke intelektualne omladine. Usvojeni su zaključci od 17 tačaka. U tački 4. stoji „...na teritoriji buduće države živeće samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Jugoslovenska straža".[18] Nakon ovog skupa, počinju masovni zločini protiv Bošnjaka na cijeloj teritoriji pod četničkom vlašću.

Područje ranijeg fočanskog sreza, a kasnije opštine Foča, naseljavali su uglavnom Srbi i Bošnjaci. Bošnjački narod je bio vrlo miran i radan, druželjubiv i njegovao je ljudske međukomšijske odnose. Bošnjaci nisu nikada izazivali svađe i sukobe većih razmjera, za razliku od komšija Srba, koji su napadali mučki i ubijali Bošnjake. Srpske seljačke mase su činile oko

17 Vidi šire: LEKSIKON NORJ, str 185.

18 Isto

90% stanovništva, uglavnom su bile kulturno zaostale i nepismene, pod jakim utjecajem guslarskih pjesmuljaka i djedovskih, šovinizmom začinjenih mitomanskih priča, koje su stalno održavale i pothranjivale međuvjersku mržnju. Miroljubivi, politički neosviješteni Bošnjaci, također kulturno i politički zaostali, dočekali su rat, uvjereni da ih neće tako okrutno uništavati i da će, zahvaljujući dobrim komšijskim odnosima, sve proći relativno mirno. Međutim, čim su četnici Draže Mihailovića preuzeli vlast u Foči, organizovano su prišli razoružavanju Bošnjaka. Ne i Srba. Odmah su zaveli teror nad bošnjačkim narodom. Draža nije prihvatio predratnu četničku organizaciju, ali jest pojedince kao indoktrinirane četnike. Draža je želio ličnu afirmaciju, pa zadobiti slavu kreatora novog četništva i organizatora oružane sile usmjerene ka ratovanju protiv komunista i, navodno, protiv okupatora, a za kralja i otadžbinu. Smatrao je da je povremena saradnja s okupacionim snagama, samo balans da bi se izbjegli gubici, a pravi zadatak komunistima zadati što teži udarac.

Njemačke okupacione snage ulaze u Foču 25.6.1941. i zadržavaju se nekih 20 dana. To vrijeme su iskoristile da opljačkaju svu vojnu opremu i rezerve hrane iz skladišta, te da plijen odvuku iz grada. Većina građana je bila zbunjena i zaplašena. Izbjegavali su kontakt s okupacionim vlastima. Zapaženo je da je s Nijemcima kontaktirao samo advokat Stjepan Bralić, koji je poslije oslobođenja odselio u Sarajevo. Njemačka komanda je bila smještena u hotelu „Gestl", vlasništvu Stefana Grujičića, aktivnog četnika. Po odlasku Nijemaca, u Foču su došli Talijani i ustaše. Odmah su počeli s hapšenjima bogatijih, uglednih i utjecajnih Srba. Zato Srbi bježe u talijansku okupacionu zonu, u okolinu Čajniča i u Srbiju, gdje se pojedinci uključuju u četnike. Novembra 1941. snage NOV su ugrozile Pljevlja gdje je bila komanda Talijanske divizije kojoj je pripadala i jedinica fočanskog garnizona, pa joj je naređeno da se i ona povuče u Pljevlja Fočanski trgovci, Bošnjaci i Srbi, diskutovali su ko će naslijediti Talijane u Foči NDH ili Četnici. U to vrijeme u Miljevini je bio već formiran partizanski odred, kao i u Pivi. Foči su se približavale partizanske jedinice. Bogataši, kako Srbi, tako i Bošnjaci, riješili su, uz suglasnost Talijana, da vlast preuzmu četnici. U ovom odlučivanju aktivno su učestvovali Vlado Hadživuković, braća Jojići, Vaso Babić, Kočovići, Šaćir Pilav, Muhamed Avdagić, Šaćir Bešlić i

Omer Čengić. [19] Krajem novembra u Foču je došao major bivše Jugoslovenske vojske Sergije Mihajlović s grupom oficira, a za njima su ušli četnici s Romanije, Rogatice i drugih mjesta. Odmah su počeli pokolji Bošnjaka na fočanskim prostorima. Sergej Mihajlović je bio organizator četničkih vojno–političkih struktura. Formirao je četničke čete i straže. U četničku vlast su postavljeni pop Josip Gerenčić, Strajo Kočović, (likvidiran 1945. kao odmetnik), Vaso Babić, Đorđo i Stefan Lugonjić, Vlado Hadživuković i Jovo Niković Ovo je grupa najgorljivijih četničkih propagandista. U Foči je za komandira žandarmerije postavljen Danilo Hadživuković, a u Brodu Branko Mihajlović. Za komandanta mjesta postavljen je Strajo Kočović. Pod komandom je imao dvije navedene žandarmerijske stanice koje su pokrivale prostor Foče s okolinom, Miljevinu, Ustikolinu i Slatinu. Njihov najvažniji zadatak bio je vršenje terora nad bošnjačkim stanovništvom, pokolji, dnevno–noćno patroliranje i pljačke Bošnjaka, a one koji nisu htjeli odmah kazati gdje im je zlato, ili ga uopšte nisu imali, bez milosti su likvidirali na licu mjesta. Ove zločine su pravdali tobožnjim „traženjem oružja i vojne opreme". Odluke o likvidaciji donosili su Danilo Hadživuković i Branko Mihajlović (po oslobođenju preselio na Ilidžu).

Sergije Mihajlović je formirao sljedeće četničke čete:

Čelebićka četnička četa, komandir Spasoje Dakić, (likvidiran 1946. kao odmetnik), dejstvovala na prostoru Vikoč, Čelebići, Zavajit. Ova četa je sastavljena od najvećih krvoloka iza kojih stoji zastrašujući haliluk u nekadašnjim bošnjačkim naseljima.

Slatinska četa, komandir Đorđo Krsmanović. Četa je dejstvovala na prostoru dosta naseljenom Srbima, pa je zbog toga učinila manja zlodjela od Čelebićke čete.

Zakmurska četa, komandir Vasilije Bodiroga, bivši žandarm, (emigrirao je u Italiju). Četa je pokrivala rajon Ćurevo, Hum, Ćurevo. Osioni i samovoljni Bodiroga, išao je i van ovoga rejona, pljačkao, palio, silovao i ubijao. Po dolasku NOV u Foču, četnički oficiri su pobjegli u Srbiju, dok su neki ostali sa četničkim grupama i priključili se u Dobrovoljačku narodno-oslobodilačku vojsku. Međutim, oni nisu željeli da napuste četničku praksu

19 Isto, str. 2.

ubijanja i progona Bošnjaka. Oni su pod partizanskim amblemima na kapama i rukavima, nastavili teror, ubistva, pljačku i druge genocidne radnje nad Bošnjacima. Učestvovali su u napadu na Borač, odakle su se razbježali. Milan Matović je rovario protiv Dobrovoljačke vojske u Foči.

Fočanska četnička brigada

Talijani su došli u Foču, ponovno, maja 1942. Nakon formiranja organa vlasti, formirana je domicilna, Fočanska četnička brigada, s Milanom Matovićem kao komandantom. I ovoga puta, četničke glavešine nastavljaju kontinuitet genocida nad Bošnjacima. Da bi obezbijedili efikasnost, formirali su takozvane „potjerne odrede" za pljačku, ubijanje i teror nad bošnjačkim stanovništvom. Ovim odredima komandovali su Danilo Hadživuković, likvidiran i Boro Blagojević, emigrirao u Belgiju. Komandu četničke fočanske brigade činili su Milan Matović, komandant, dva srbijanska četnička oficira, a zamjenik komandanta brigade, bio je Drago Puketa, komandant 1. četničkog jošaničkog bataljona. Indikativno je da su oba čelna čovjeka u komandi bili iz Jošanice. Formacijski, brigada je imala bataljone. Bataljoni su imenovani prema lokalitetima svoga formiranja, kako slijedi:

1. jošanički bataljon, komandant Drago Puketa, (likvidiran 1944). Komandiri četa: 1. čete Tomo Vuković iz sela Vladikovo, 2. čete Radislav Obrenović iz Škobalja, žandarmerijski narednik, i 3. č. Marinko Ivanović, (likvidiran 1943). Zamjenik komandanta bataljona bio je neki Mandić, oficir BJV, (likvidiran 1945. kao odmetnik).

2. čelebićki bataljon, komandant Periša Stojanović, poslije rata ostao u selu. Nije imao tretman zločinca. Komandiri četa bili su: 1. čete Rade Vrana, iz Draževa, (likvidiran 1945. kao odmetnik). 2. čete Milojica Bodiroga, kratko, zamijenio ga Radoje Topalović iz Meštrevca. Po oslobođenju zemlje, oba su ostali u selu, a Bodiroga je postao i član SKJ. U sastavu bataljona bila je i specijalna grupa namijenjena za borbu protiv NOV pod komandom Spasoja Dakića. Bataljon je pokrivao rejone, Čelebići, Zavajit, Vikoč, Rudo, zatim Kalinovik, Bobovo. Tukao se sa NOV u rejonima Rudo, Čelebići i td.

3. miljevinski bataljon, komandant Veljko Zelović (likvidiran 1946. kao odmetnik). Komandiri četa bili su: 1. čete Nikola Stanković iz Miljevine, koloniziran poslije rata u Lazarevo u Banatu, 2. čete Savo Todorović, iz Mrežice, (likvidiran 1947. kao odmetnik). Bataljon je vodio borbe s partizanima oko Kalinovika, Jabuke, Miljevine i Mrežice.

4. jabučki bataljon, komandant Slobodan Trifković (likvidiran 1945. kao odmetnik). Komandiri četa bili su: 1. čete Vaso Kovač iz Donjeg Žešća kod Ustikoline (likvidiran 1945. kao odmetnik), 2. čete Mlađen Šarović, nakon oslobođenja ostao kod kuće u Jabuci. Bataljon je vodio borbe protiv NOV na Jabuci, Previli, Ustikolini i Mrežici.

5. zakmurski bataljon, sastavljen od pet četa, najjači u brigadi, komandant Petar Miletić iz Štovića. (likvidiran 1946. kao odmetnik), zamjenik komandanta Vukan Jojić (likvidiran 1946. kao odmetnik). Komandiri četa bili su: 1. čete Žarko Milanović iz Pejkovića (likvidiran 1944.), 2. čete Milan Kovačević iz Birotića (odselio na Ilidžu iza rata), 3. čete Neđo Stojanović iz Vrbnice (likvidiran 1945. kao odmetnik), 4. čete Pero Mastilović iz Igoča, 5. štapska četa, komandir Gavro Vasiljević iz Birotića. (likvidiran 1946. kao odmetnik). Bataljon je češće korišten za obezbjeđenje viših komandi, samostalno u akcijama u IV i V neprijateljskoj ofanzivi.

U sastavu brigade bila su još tri zaprežna bataljona, namijenjeni za prenos hrane i pljačke (Dragočava,Čelebići,Zakmur). Pripadnici su većinom bili nenaoružani.

Dragočavski zaprežni bataljon, komandant Nikola Pljevaljčić iz sela Boljaradine (likvidiran 1951. kao jatak) (U spisku četničkih funkcionera nalaze se ostala imena).

Zakmurski zaprežni bataljon, komandant Stevo Drakul iz Zakmura, živi u svome selu.

Čelebićki zaprežni bataljon, komandant Milovan Fundić iz Velenića, simpatizer NOB-a, imao sina prvoborca u NOV.

Četničke opštine

U srezu su formirane opštine u kojima su organizovane žandarmerijske stanice čiji su komandiri bili bivši žandarmi, dok su personalni sastav činili stariji muškarci. Predsjednike opština su često mijenjali. Zadatak opština bio je da prikupljaju hranu za četnike, mobilišu ljudstvo za popunu jedinica i organizuju političku propagandu za popularizaciju četničkog pokreta.

U Čelebićima, od 1942. Promijenjena su 4 predsjednika. Prvi predsjednik bio je Rade Brković iz Rijeke, drugi Pavle Lečić, iz istog sela, treći Milovan Fundić i četvrti, izabran 1944, Jovan Tešević iz Zavajita. Komandir žandarmerijske stanice bio je 1942. bivši žandarm Milivoje Topalović iz Vjernovića, poslije oslobođenja živi u Banatu. Bio je prekomandovan u ličnu pratnju Milana Matovića. Smijenio ga je Lečić Veljko iz sela Rijeka, žandarmerijski narednik. Istican je kao primjer za ugled svim komandama, opštinama i žandarmerijskim stanicama, zbog revnosti u privođenju i premlaćivanju ljudi, hapšenju, konfiskacijama imovine po naređenju četničkih komandi.

Opština Miljevina, predsjednik Jovo Todorović iz Mrežice, od kraja rata u odmetnicima do amnestije kada se predao i ostao na slobodi. Komandir žandarmerijske stanice Nikola Golijanin iz Budnja (likvidiran 1946. kao odmetnik).

Opština Jabuka, predsjednik Neđo Trivun (osuđen 1953). Smijenio ga je 1943. Radovan Trivun iz Kremina. Komandir žandarmerijske stanice bio je Mlađen Đurović iz Previle, (osuđen kao jatak bande).

Opština Ćurevo, predsjednik Risto Kovačević, zamijenio ga, 1943, Đorđo Marković iz Belena. Nakon rata oba su ostali kod kuća. Komandir žandarmerijske stanice bio je Mirko Jojić iz Prijeđela (likvidiran 1945. kao odmetnik).

Opština Ustikolina, predsjednik Savo Petrović, smijenio ga, 1943, Novica Kujundžić, oba iz Ustikoline. Po oslobođenju ostali su kod kuća. Kujundžić je predsjednik crkvenog odbora.

Opština Jošanica, predsjednik Vlatko Višnjić do 1943, potom Blagoje Blagojević koji je protjeran u Zavidoviće kao jatak četničke bande. Ko-

mandir žandarmerijske stanice za Ustikolinu i Jošanicu, bio je Branko Radosavljević, Srbijanac, (likvidiran 1946).

Opština Slatina, predsjednik Vlatko Kulić iz Borisavića. Komandir žandarmerijske stanice Danilo Pljevaljčić iz Baća (1950. osuđen kao ravnogorac) do 1943, od tada Gojko Kunarac iz Kruščice.

Dragočavska opština sa sjedištem u Foči, predsjednik Arso Kalajdžić. Ovu opštinu je pokrivala žandarmerijske stanice iz Foče.

Četničko–ravnogorski odbor

Četničko–ravnogorski odbor Foče formiran je na inicijativu majora Sergija Mihajlovića. Odbor su činili pop Josip Gerenčić iz Foče (likvidiran kao odmetnik), Stefan i Đorđo Lugonjić. Vaso Babić i pop Vasilije Jovičić kasnije će postati članovi ovog odbora i oba će biti likvidirani. Na sastanku formiranja raspravljalo se o odnosu prema Bošnjacima i razvoju četničkog pokreta. Za odmazdu prema Bošnjacima su se posebno zalagali Gerenčić i Strajo Kočović. Odbor ravnogorske omladine bio je sastavljen od omladine iz grada, djece očeva koji su bili u četnicima. Dara Hadživuković bila je predsjednica, Zora Niković, potpredsjednica, kulturno-prosvjetni referat, Radmila Mormil, član, Vasilije Tošović, zvani Brato, blagajnik i ujedno pisar četničke komande. Prema izjavi Radmile Mormil, odbor je imao zadatak da među omladinom otkriva simpatizere NOB-a. Grupa od 30 članova ove organizacije, završila je jednomjesečni ravnogorski kurs, 1944. u Dobrunu kod Višegrada, o zaštiti srpstva, raspirivanju šovinističke mržnje prema Bošnjacima i raskrinkavanju NOB-a.

Dok je u fočanskom kraju cvala šovinistička mržnja nije bilo političkih radnika koji bi politički usmjeravali narod.

Četnički pokret u Foči nije se smirio ni poslije vojnog poraza 1945. Njegovi ostaci nastavili su podmuklo rovarenje, diverzije, ubojstva političkih aktivista. Oko četničkih prvaka, svih nivoa, okupljalo se oko 3 do 4 hiljade pristalica, od kojih je, poslije rata, sve do 1949. 108 ostalo u odmetništvu, 99 se predalo ili je likvidirano, jedan je likvidiran 1949, a 8 je dalje ostalo u šumi.

Pristalice Ravnogorskog pokreta u Foči, ilegalno su se organizovali i planirali diverzantske akcije i nastavili svoju subverzivnu, destruktivnu aktivnost nakon rata. Tako je 1950. otkrivena četnička ravnogorska organizacija „Mladi ravnogorac“, koju je vodio Radoslav Mormil. Pripremali su diverzantske akcije i uništenje drvno–industrijskog kompleksa „Maglić“ na Brodu i ubijanje pojedinih funkcionera. Rukovodstvo ove zločinačke organizacije činili su Danilo Pljevaljčić, Dobrilo i Todor Kulić (učenik učiteljske škole) i Miloš Kovačević. Svi su osuđeni na vremenske kazne.[20]

Poznato je da je Foča u toku rata bila pod vlašću Nijemaca, Talijana, NDH, a najviše pod vlašću četnika i, povremeno, pri nailasku, jedinica NOV[21] . U Foči su boravile četničke komande i štabovi. U periodu 1941.–1942. Sergije Mihajlović, likvidiran, bio je glavni organizator četničke infrastrukture u fočanskom kraju i pokolja bošnjačkog naroda. Zatim, majori Drašković i Dangić, te kapetani Đekić i Radivoje Kosorić iz Sokolca, koji je izvršio masovni pokolj u Ustikolini, Jošanici i Jabuci. Komanda Milana Matovića, po formiranju četničke domicilne brigade bila je stalno vezana za Foču. Privremeno, 1944. Godine, u Foči je, boravio i štab Draže Mihailovića.

GENERALIJE PRIPADNIKA ČETNIČKOG POKRETA U FOČANSKOM KRAJU[22]

1. Milan Matović, sin Manojla i Save, rođen 1912. u selu Dragojevići, Ustikolina, završio 8 razreda gimnazije, službenik u sudu, neoženjen, Srbin. Po kapitulaciji Jugoslavije, odmah se uključio u četnički pokret. 1942. postavljen za komandanta četničke fočanske brigade i ostao na toj dužnosti do kraja rata. Po završetku rata ostao je u Fočanskom kraju kao vođa

20 Vera Kržišnik–Bukić, CAZINSKA BUNA 1950. , Sarajevo 1991, str. 241. U bilješkama Uglješe Danilovića piše: “…u Foči je 1950. otkrivena četnička organizacija „Mladi Ravnogorac“ s 8 članova i 15 jataka.“

21 Foča je prvi put oslobođena 20. januara 1942. Krajem januara u Foču je došao Tito i VŠ i ostali su do 10. maja, vidi LEKSIKON NOR i REVOLUCIJA U JUGOSLAVIJI 1941–1945, str. 314.

22 Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, (dalje: AIZ), inv. br. 2-3514, ČETNIČKI ELABORAT O FOČI , UDB-in Elaborat o četništvu, str. 9. do 85.

SPISAK (dijela) fočanskih četnika, po funkcijama i ulogama
(prema elaboratu UDB-e str. 45)

KOMANDANTI:

1. Milan Matović
2. Periša Stojanović
3. Stevo Drakul
4. Milovan Fundić

KOMANDIRI:

Đorđe Krsmanović
Milojica Bodiroga
Radoje Topalović
Vojin Marković
Nikola Stanković
Vasilije Ilije Bodiroga
Tomo Vuković
Mlađen Šarović
Milan Kovačević
Pero Mastilović
Boro Blagojević (Belgija)

ČETNICI:

Milosav Srbinović
Savo Ninković
Rade Brković
Pavle Lečić
Jovan Tošević
Jovo Todović
Neđo Trivun
Radovan Trivun
Đorđe Marković
Savo Petrović
Novica Kujundžić
Vlatko Višnjić
Blagoje Blagojević
Vlatko Kulić
Danilo Pljevaljčić
Arso Kalajdžić

KOMANDIRI žandarmerijskih stanica:

1. Branko Mihajlović
2. Veljko Lečić
3. Mlađen Đurović
4. Vidoje Todović

ČLANOVI „Ravnogorske omladine“:

1. Dara Hadživuković
2. Zora Niković
3. Radmila Mormil
4. Vasilije Tošević…

naoružane grupe odmetnika, gdje je i skončao, ali je zvanično nepoznato kada, kako i gdje!

2. Periša Stojanović, sin Vukadina i Petre, rođen 1905. u selu Hoćevina, Čelebići, zemljoradnik, završio dva razreda osnovne škole, neoženjen, Srbin. Po odsluženju vojnog roka, 1927. stupio u žandarme, gdje je ostao do 1931. kada se vratio kući. 1940. pozvan je u rezervu kao vojni obaveznik, gdje je ostao 8 mjeseci. Po kapitulaciji Jugoslavije, stupa u četnike gdje se istakao kao dobar organizator, pa je postavljen za komandanta čelebićkog četničkog bataljona. Bio je cijenjen kao hrabar. Borio se protiv NOV. Po završetku rata ostao u odmetništvu, do amnestije 1947. Kao odmetnik pljačkao je pojedince i društvenu imovinu. Nakon predaje vlastima, nastavio je s jatakovanjem s odmetnicima i neprijateljskim djelovanjem protiv vlasti.

3. Stevo Drakul, sin Stjepana i Save, rođen 1898. u selu Trebičaj, Sutjeska, samouk, oženjen, otac šestoro djece, zemljoradnik. Prije rata pripadao je JRZ. Cijeli rat je ostao kod kuće. Bio je komandant zaprežnog bataljona čiji je zadatak bio zaštita sela od ustaša i partizana. Iako se predao vlastima, nastavio je jatakovanje s četničkim odmetnicima, zbog toga je osuđen na 3 godine zatvora.

4. Milovan Fundić, sin Dušana i Milice, rođen 1889. U selu Velenići, Čelebići, zemljoradnik, Srbin, četiri. razreda osnovne škole, oženjen s Ljiljom Ostojić, šestoro djece. Rat ga zatekao na dužnosti predsjednika opštine Čelebići. Cijelo vrijeme rata bio je simpatizer NOP-a. Sin mu Dušan bio je borac NOR-a od 1941. Milovanu je prijetila opasnost od Pavla Đurišića pa je morao tražiti izlaz i prihvatiti dužnost komandanta zaprežnog bataljona za Čelebiće. Poslije rata biran je za predsjednika čelebićke opštine.

5. Đorđo Krsmanović, sin Sime i Fetke, rođen 1910. u selu Bregovi, Slatina, zemljoradnik, samouk, oženjen, troje djece, Srbin. Do 1942. bio je kod kuće, a tada se dobrovoljno javio u Matovićevu brigadu, u kojoj je bio običan četnik do proljeća 1943. kada je postavljen na dužnost komandira čete. Po oslobođenju predao se vlastima, ostao kod kuće, neprijateljski raspoložen prema narodnoj vlasti.

6. Miloica Bodiroga, sin Živka i Anete, rođen 1908. u selu Velenići, četiri razreda osnovne škole, zemljoradnik, oženjen, petoro djece, Srbin. Po-

litički zainteresovan. Do 1942. bio kod kuće, a po formiranju četničke fočanske brigade postavljen za komandira čete. Po oslobođenju predao se vlastima, postao pisar, a zatim sekretar opštine Čelebići. 1948. postao je član SKJ. Međutim, više puta pokazao se kao politički kolebljivac.

7. Radoje Topalović, sin Novaka i Vide, rođen 1914. u selu Meštrevac, Čelebići, pismen, četiri razreda osnovne škole, radnik, oženjen, dvoje djece. U ratu je do 1942. bio kod kuće. Početkom 1942. stupa u dobrovoljačku narodno-oslobodilačku vojsku i postaje komandir čete, ali juna 1942. bježi u četnike s još 8 ljudi. I u četnicima dobija mjesto komandira čete. U toku V neprijateljske ofanzive hvata iznemogle i ranjene partizane i ubija ih. Na Vidovdan 1944. ubio je komesara partizanske čete iz krajiške brigade. Po oslobođenju se predao i osuđen na 8 godina zatvora.

8. Vojin Marković, sin Neđeljka i Savke, rođen 1914. u selu Gradac, Čelebići, zemljoradnik, četiri razreda osnovne škole, zemljoradnik, oženjen, troje djece. Cijeli rat je bio komandir četničke čete. Po oslobođenju odmah se predao i pušten kući, ali je i poslije djelovao kao neprijatelj.

9. Tomo Vuković, sin Jove i Milice, rođen 1898. u selu Dragojevići, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, petoro djece, Srbin. Prije II svjetskog rata pripadao JRZ i JNSELU. U ratu. do 1942. bio kod kuće, neangažovan, a 1942. stupio u Matovićevu brigadu. Postavljen je na dužnost komandira čete. Učestvovao u borbama protiv NOV u IV neprijateljskoj ofanzivi kod Konjica i V ofanzivi na Sutjesci, kod Kalinovika i Pljevalja. Po oslobođenju se predao vlastima, ali se odmah povezao s odmetnicima i osuđen je, 1946. Na dvije godine zatvora. I nakon izlaska iz zatvora nastavio je neprijateljsko djelovanje i jatakovanje sa bandom.

10. Mlađen Šarović, sin Mitra i Anđe, rođen 1908. u selu Račići, Jabuka, samouk, oženjen, jedno dijete, zemljoradnik, Srbin. Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je kod kuće, ali septembra 1941. dobrovoljno stupa u četnički bataljon Slobodana Trifkovića i istakao se predanim radom na zadacima. Postavljen je za komandira čete i na toj dužnosti ostao do kraja rata. Hvatao je iznemogle i ranjene partizane. Predao se vlastima. Ostao aktivan politički neprijatelj.

11. Pero Mastilović, sin Milovana i Joke, rođen 1907. u selu Prijeđel, Sutjeska, zemljoradnik, samouk, oženjen, šestoro djece, Srbin. 1942. stu-

pio je u brigadu Milana Matovića u kojoj je cijeli rat proveo na dužnosti komandira čete. Odlikovan je od Draže Mihailovića. Po oslobođenju zemlje, predao se vlastima, ali je zadržao neprijateljski stav, vršio sabotaže i neprijateljsku propagandu i zbog toga je više puta hapšen.

12. Boro Blagojević, sin Radovana i Vide, rođen 1920. u Foči, stolar, pismen, neoženjen, Srbin, sada emigrant u Belgiji. Po kapitulaciji Jugoslavije, pobjegao je u Srbiju i uključio se u četnike. 1942. sa četničkim jedinicama iz Srbije dolazi u Foču. Postavljen je za komandira potjernog odjeljenja u brigadi Matovića. Odjeljenje je hvatalo bošnjake i partizane i ubijalo ih. Postao je poznat kao veliki koljač i ratni zločinac. U završnoj fazi rata povukao se sa četničkim snagama i uspio pobjeći u inostranstvo.

13. Savo Niković, sin Riste, rođen 1887. u selu Nikovići, srez Šavnik, Crna Gora, pismen s geodetskom akademijom, službenik, oženjen, dvoje djece. Po dolasku četnika u Foču, postavili su ga za načelnika sreza Foča. Nakon kratkog vremena smijenjen, na njegovo mjesto postavljen Nikica Popović. Niković je ostao privržen četnicima, ali se poslije rata pasivizirao.

14. Rade Brković, sin Jovana, rođen 1889. u selu Rijeka, Čelebići, zemljoradnik, samouk oženjen, troje djece. 1942. izabran za predsjednika opštine Čelebići. Nakon kratkog vremena četnici su ga smijenili zbog slabog rada, ali je on ipak ostao uz njih do kraja rata, pomagao ih materijalno i političkim djelovanjem. I poslije rata je nastavio saradnju sa odmetnicima Milana Matovića.

15. Pavle Lečić, sin Jovana i Ilinke, rođen 1906. u selu Rijeka, Čelebići, zemljoradnik, četiri razreda osnovne škole, oženjen, troje djece, Srbin. Prije rata bio u JRZ. 1942. postavljen za predsjednika opštine Čelebići, smijenjen 1943, a na njegovo mjesto postavljen Milovan Fundić. Pavle je ostao neprijatelj sistema, s opreznošću se čuvao i pazio pred kime šta govoriti.

16. Jovo Todorović, sin Mitra, rođen 1882. u selu Kolunu, Miljevina, zemljoradnik, nepismen, oženjen, jedno dijete, Srbin. Cijelo vrijeme rata bio je kod kuće. Četnici su ga postavili na mjesto predsjednika opštine Miljevina gdje je dočekao kraj rata. Isticao se u radu na organizovanju masa za četnički pokret. Bio i ostao je neprijatelj NOP-a. Sarađivao je s odmetnicima, kao provjereni jatak.

17. Neđo Trivun, sin Bože, rođen 1883. u selu Hrđavcima, Jabuka, zemljoradnik, samouk, oženjen, dvoje djece, Srbin. Kažnjen 8 godina zatvora radi jatakovanja s odmetnicima. Bio predsjednik četničke opštine do 1943, veliki agitator za stupanje u četničke redove. Kao jatak davao hranu odmetnicima, informisao ih o kretanju partozanskih jedinica i organa bezbjednosti. Janura 1953. je uhapšen zbog saradnje s odmetničkom bandom i osuđen na osam godina zatvora.

18. Radovan Trivun, sin Milana i Vide, rođen 1912. u selu Kremin, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, četvoro djece, Srbin. U drugoj polovini 1941. stupio u četnike gdje je ostao do 1943. kada je postavljen za predsjednika opštine Kozja Luka. U ratu je svestrano pomagao četnički pokret i imao neprijateljski stav prema NOP-u. Taj stav je zadržao i poslije rata.

19. Đorđo Marković, sin Mitra i Mare, rođen 1892. u selu Stubica, Sutjeska, zemljoradnik, samouk, oženjen, troje djece, Srbin. Cijeli rat je proveo kod kuće, kao predsjednik opštine i pomagao četnički pokret. Za predan rad Draža ga je odlikovao Karađorđevom zvijezdom i unaprijedio u čin poručnika. Nakon rata kažnjen jednom godinom zatvora, ali se po izlasku iz zatvora aktivirao sarađujući s odmetnicima. 1948. ponovo osuđen na tri godine zatvora.

20. Stevo Petrović, sin Spasoja i Milice, rođen1900. u selu Osoje, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, četvoro djece, Srbin. Kapitulacija kraljevine Jugoslavije zatekla ga je kod kuće. Odmah je počeo agitovati za četnički pokret. Izabran je za predsjednika četničke opštine i bio je to do 1943. Vrlo aktivno je radio na agitaciji i pridobijanju ljudi za četnike. I posle rata ostaje neprijatelj izgradnje socijalizma i okuplja neprijateljski raspoložena lica i održava vezu sa odmetnicima.

21. Novica Kujundžić, sin Toma i Bosiljke, rođen 1904. u. selu Ligate, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, šestoro djece, Srbin. Prije rata pripadao je JRZ. Rat je proveo kod kuće. Četnici su ga postavili za predsjednika opštinskog odbora gdje je aktivno radio na okupljanju četnika, mobilizaciji momaka i materijalnom obezbjeđenju četničkih jedinica. Po oslobođenju, bio je izabran za predsjednika Mjesnog narodnog odbora na kratko vrijeme, ali je smijenjen zbog jatakovanja s odmetničkom bandom. Nastavio s neprijateljskim djelovanjem.

22. Vlatko Višnjić, sin Aćima i Mare, rođen 1904. u selu Hodžići, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, troje djece. Rat ga zatekao kod kuće, gdje je ostao do oslobođenja. Četnici su ga postavili na dužnost predsjednika opštine Jošanica, gdje je bio do 1943. Samouk, vrlo bistar, oženjen, četvoro djece, Srbin. Rat ga je zatekao kod kuće, gdje je ostao do 1942. a tada je dobrovoljno stupio u četnike. 1943. postavljen je za predsjednika opštine. Bio je vrlo aktivan pobornik četništva i aktivno je politički radio za četništvo. Poslije rata aktivno sarađivao s odmetnicima, doturao im hranu i razne informacije, radi čega je kažnjen zatvorom u trajanju 2 godine. I nakon izlaska iz zatvora, kao zemljoradnik, nastavio s neprijateljskom propagandom i radom.

23. Blagoje Blagojević, sin Rista i Save, rođen 1903. u selu Ostrmci, Ustikolina, zemljoradnik, protivnik NOB. Po oslobođenju ostao kod kuće, te 1947. izabran za odbornika narodne vlasti i to bio sve do septembra 1951, kada je uhapšen, radi saradnje s bandom. Jatačku saradnju je prikrivao aktivnim radom kao odbornik. Pošto nije prekidao neprijateljsku djelatnost protjeran je u Zavidoviće s porodicom.[23]

24. Vlatko Kulić, sin Koste i Milice, rođen 1897. u selu Slatina, zemljoradnik, pismen, oženjen, bez djece. Srbin. Kapitulacija kraljevine Jugoslavije, zatekla ga je kod kuće, gdje je ostao cijeli rat. 1942. imenovan je za predsjednika opštinskog odbora četničke opštine Jošanica gdje je ostao do kraja rata. 1943. išao je u Srbiju na neki sastanak na kome je prisustvovao i Draža Mihailović. Agitovao je za četnike i prikupljao hranu, dok je bio protiv NOV. Nakon rata uključio se u jatački lanac i nastavio neprijateljski rad, zbog čega je 1947. osuđen 5 godina zatvora. I po povratku iz zatvora ostao je neprijatelj vlasti.

25. Danilo Pljevaljčić, sin Rista i Milice, rođen 1909. u selu Bać, samouk, zemljoradnik, oženjen, dvoje djece, Srbin. Rat ga je zatekao kod kuće, gdje je ostao do kraja 1941. kada se prijavio u četnike i odmah postavljen za komandira žandarmerijske stanice u Slatini, gdje ostaje do 1943. kada je

23 Vera Kržišnik-Bukić, CAZINSKA BUNA 1950. str. 503, Svjetlost, Sarajevo 1991.O preseljenjima stanovništva Uglješa Danilović piše: "…Ta mjera je bila odiozna, ali nam se činila humanijom nego da te porodice budu tretirane i od vlasti i od strane odmetnika…U borbi protiv odmetnika, u prve dvije-tri godine nakon oslobođenja, ta je mjera primjenjivana i šire u formi „zbijanja sela" tj. iseljavanja sumnjivih porodica s udaljene periferije u centar sela, gdje je dostup odmetnika bio otežan."

smijenjen i upućen u operativnu jedinicu. Dok se nalazio na dužnosti komandira žandarmerijske stanice vršio je nemilosrdan teror nad Bošnjacima i simpatizerima NOP. Iako se po oslobođenju predao vlastima, zadržao je neprijateljski stav, pa se, 1950, uključio u neprijateljsku četničku organizaciju „Mladi ravnogorac" zbog čega je bio osuđen na vremensku kaznu.

26. Arso Kalajdžić, sin Panta i Ane, rođen 1895. u selu Radacima, Foča, zemljoradnik, samouk, oženjen, troje djece. Krajem 1941. stupio u četnike, nakon čega je postavljen na dužnost predsjednika opštine Dragočava sa sjedištem u Foči, gdje je ostao do kraja rata. Ova opština nije imala žandarmeriju, pripadala je fočanskoj žandarmerijskoj stanici. Bio je aktivan u propagiranju četništva i prikupljanju hrane za njih. Bio je neprijateljski raspoložen prema NOB. Vlastima nije prijavio sakriveni top i vojnički kazan dok to vlasti nisu same otkrile. Zadržao je neprijateljski stav prema narodnoj vlasti i državnom poretku.

27. Branko Mihajlović, sin Obrena i Mare, rođen 1903. u selu Ajdanovići, Kladanj, pismen, bio žandarski kaplar, oženjen, četvoro djece, Srbin. Kapitulacija Jugoslavije, zatekla ga je u Foči, gdje je ostao do kraja rata, na dužnosti komandira žandarmerijske stanice u Brodu. Terorisao je Bošnjake, hvatao iznemogle i zalutale partizane i četničke dezertere. Poslije rata odselio na Ilidžu.

28. Veljko Lečić zvani Vasilj, sin Jovana i Ilinke, rođen 1913. u selu Rijeka, Čelebići, zemljoradnik, pismen, četiri razreda osnovne škole, oženjen, bez djece, Srbin. 1936. otišao u žandarme, i ostao je do 1941. Stupio u četnike 1941. i postavljen za komandira četničke žandarmerijske stanice u Čelebićima, a smijenjen je marta 1943. Istakao se u hvatanju zalutalih i iznemoglih partizana i pljački bošnjačkog stanovništva. Po oslobođenju zemlje bježi u šumu i ostaje, do hvatanja koncem 1945. kada je osuđen na 4 godine zatvora. I nakon povratka iz zatvora on djeluje neprijateljski.

29. Mlađen Đurović, sin Nikole i Anete, rođen 1908. u selu Draževo, Jabuka, zemljoradnik, samouk, oženjen, jedno dijete, Srbin. Stupio u četnike 1941. u jabučki bataljon i ubrzo kao odan postavljen je za komandira žandarmerijske stanice na Previli. Na toj dužnosti ostao do kraja rata. Bio je nemilosrdan progonitelj bošnjačkog naroda, tukao, pljačkao, ubijao. Isti odnos je imao prema uhvaćenim partizanima. Po oslobođenju zemlje, bio

je ranjen kao odmetnik, pa se kao takav morao predati vlastima. Pušten je kući da se liječi, ali je ostao nepopravljiv neprijatelj.

30. Vidoje Todović, sin Ilije i Vukosave, rođen 1918. u selu Rijeka, Čelebići, zemljo- radnik, Srbin. 1941. stupio u četnike. Do 1943. bio četnik u jedinici, a potom postavljen za komandira žandarmerijske stanice u Čelebićima. Isticao se kao nemilosrdan zločinac nad Bošnjacima i zarobljenim partizanima. Do konca 1945. ostao kao odmetnik u šumi, a potom se predao. Osuđen je na 12 godina zatvora.

31. Dara Hadživuković, kći Nike i Vojislave, rođena 1910. u Foči, četiri razreda osnovne škole, neudata, Srpkinja. Cijeli rat je provela u Foči. Četnici su je 1941. postavili za šefa krojačke radionice za šivenje rublja, gdje se istakla kao odan član. Zatim je postavljena za predsjednicu „Jugoslovenske ravnogorske omladine" (JRO). Često se družila s visokim četničkim oficirima. Završila je jednomjesečni četnički indoktrinatorski kurs u Dobrunu. Omalovažavala je NOP i propagirala četničku ideologiju. Po oslobođenju zemlje, kažnjena je sa 4 godine zatvora.

32 Zora Niković, kći Sava i Milice, rođena 1925. u Foči, službenica, neudata, Srpkinja. Maja 1942. s roditeljima otišla u Crnu Goru odakle se, nakon izvjesnog vremena, vratila u Foču i izabrana za potpredsjednicu „Jugoslovenske ravnogorske omladine" i bila to do kraja rata. Kad god bi četničke jedinice napuštale Foču povlačila se s njima. 1944. završila je jednomjesečni ravnogorski kurs u Dobrunu i za uspjeh nagrađena sa 10.000 dinara. Bila je odgovorna za referat prosvjete i organizator priredbi, skečeva i parodija protiv NOB i veličala četništvo. Po oslobođenju pokušala da, u zaru, pobjegne iz Foče, ali je uhvaćena i vraćena kući. 1947. je hapšena. Te godine počela je da radi u Savezu omladine, išla je na omladinsku prugu. Bila je primljena u SKOJ, ali je izbačena zbog podcjenjivanja radničke omladine. Politički se pasivizirala.

33. Radmila Mormil, kći Vasilija i Borke, rođena 1927. u Foči, službenica, neudata, Srpkinja. Rat je provela kod kuće. Bila je imenovana za člana odbora „Ravnogorske omladine". Završila je jednomjesečni kurs ravnogoraca i bila aktivna u radu te organizacije. Pri kraju rata povlačila se s četnicima, ali je uhvaćena i vraćena u Foču. Kasnije se angažovala u radu omladinske organizacije i postala član SKOJ-a 1946. I zaposlila se u SNO opštine.

34. Vasilije Brato Tošović, sin Uroša i Vasiljke, rođen 1926. u Barakovcu, Foča, službenik, neoženjen, Srbin. Do 1942. bio kod kuće, a potom stupio u četnike. Bio je u štabu Matovićeve brigade kao pisar i blagajnik odbora „Ravnogorske omladine". 1944. završio dvomjesečni ravnogorski kurs, sa odličnim uspjehom, i bio je vrlo agilan četnički propagandist. Po završetku rata ostao kod kuće. 1947 hapšen radi ratnih aktivnosti. Neprijateljski je raspoložen, prema društvenom uređenju i druži se samo s istomišljenicima.

35. Mitar Višnjić, sin Milovana i Jelke, rođen 1914. selu Halinovići, Jošanica, zemljoradnik, pismen–samouk, oženjen, 4 djece, Srbin. Do dolaska četnika bio je kod kuće i radio zemljoradničke poslove. Uključio se u četnike po njihovom dolasku i bio vrlo hrabar, pa je imenovan za komandiradira čete. Po oslobođenju, povezao se s odmetnicima. Jatakovao je s Blagojem Jegdićem i Pavlom Ivanovićem.

36. Mlađen Šarović, sin Mitra i Anđe, rođen 1908. u selu Račići, Jabuka, zemljoradnik, samouk, oženjen, jedno dijete. Septembra 1941. stupio u četnike, gdje je postao komandir čete i ostao do oslobođenja. Učestvovao u borbama protiv NOP-a kod Konjica, Foče, Kalinovika, Goražda i u Sandžaku. Govorio je kako ovaj sistem neće dugo trajati i da će ga srušiti Amerikanci. Govoreći o ratu u Koreji tvrdio je „kako će biti dobro za Srbe, jer će Amerika i Engleska objaviti rat Jugoslaviji i da treba čekati još jednu godinu i onda će biti bolje, jer će Amerika upotrijebiti atomsku bombu u Koreji". Ostao je neprijatelj.

37. Vlado Skakavac, sin Neđa i Petre, rođen 1916. u selu Podgrađe, Foča, zemljoradnik, nepismen, oženjen, dvoje djece, Srbin. U avgustu 1941. stupio je u četnike. Do raskola između partizana i četnika na Romaniji, bio je pod komandom Čiče romanijskog (Slaviša Vajner). U novembru se priključio u četnički bataljon Slobodana Trifkovića u kome je postao komandir čete, gdje je ostao do oslobođenja. Nije vršio zločine, ali je učestvovao u pljačkama. Radi jatakovanja sa odmetničkom bandom suđen je na godinu dana zatvora. Djelovao je sa pozicija rojaliste, kao odani kraljev zaljubljenik.

38. Gojko Dubovan, sin Vasa i Stane, rođen 1901. u s Račići, Jabuka, zemljoradnik, pismen oženjen, troje djece, Srbin. Krajem 1941. počeo ak-

tivno raditi za četnike. Kada su se četnici odvojili od partizana postao je komandir četničke čete i na toj dužnosti ostao do oslobođenja zemlje. Učestvovao je u borbama protiv NOP-a oko Foče, Kalinovika i Goražda. Jatakovao je sa odmetničkom bandom zbog čega je hapšen i kažnjavan. Trajno je zadržao neprijateljski stav prema društvenom sistemu.

39. Neđo Drakul, sin Rista i Goje, rođen 1915. u selu Brusna, Dragočava, zemljoradnik, samouk, oženjen, troje djece. Oktobra 1941. stupio u četnike, gdje je ostao do oslobođenja. 1943. postao je komandir četničke čete. Učestvovao je u mnogim borbama protiv NOV-e. Predao se tek 1946. Po povratku kući nastavio saradnju s odmetničkom bandom, zbog čega je 1947. i 1949. bio hapšen. 1951. nagovarao je komšiju Muja Havlaćana da se uključi u četnički pokret i zaprijetio mu da nikom ne smije reći o ovom razgovoru, jer će mu zapaliti kuću i ubiti ga… Odmetnici, Pavle Ivanović i Risto Danilović su, 1951, Neđu rekli da stavlja granu na izvoru u mjestu Bare ukoliko u selu ima vojske, a ukoliko je nema da je ne stavlja. Za ovaj ugovoreni znak, znao je i njegov amidža (stric) Gavro Drakul. Kod strica se sastao s Milanom Matovićem, Pavlom Ivanovićem, Ristom Danilovićem i Blažom Jegdićem. Bio je to novembar 1949. Ova grupa odmetnika opet mu je dolazila novembra 1950, a ovog puta je s njima bio i Vlado Šipčić. Grupa je dolazila još nakon nekoliko dana, a Matović je upozorio da ne pričaju nikome o ovim susretima, jer se ne zna ko radi za UDBU... Ova grupa je zadnji put bila kod njega 1951. On je politički omekšao i počeo se držati kao lojalan građanin.

40. Milutin Sunarić, sin Stefana i Jovanke, rođen 1905. u Foči, službenik, oženjen, dvoje djece, Srbin. Četnička komanda, kao povjerljivom čovjeku, povjerila mu je magacin iz koga je snabdijevao četnike hranom opljačkanom od Bošnjaka i dobijenom od Talijana. Posle rata osuđen je 1945. na gubitak građanske časti, zbog pomaganja ženina brata koji je bio odmetnik u „škriparima (ustašama). Njegovo društvo su činili protivnici društveno političkog sistema.

41. Todora Blagojević, kći Fima i Jovanke, rođena 1897. u selu Tokičevo, Čajniče, domaćica, nepismena, udata, majka šestoro djece, Srpkinja. Cijeli rat je provela kod kuće. Od 1943. do 1944. rukovodila je Relejnom stanicom u selu Ifsar. Vršila je četničku kurirsku službu. Ugošćavala je četničke oficire. Isticala se u vršenju raznih usluga četnicima i bila je nagrađena

unapređenjem u čin kapetana i odlikovana „zlatnom medaljom“ od Draže Mihailovića za revnosnu službu. 1945. osuđena je 1 godinu prisilnog rada. I pored toga, ostala je neprijateljski raspoložena prema društvenom sistemu u Jugoslaviji.

42. Tomo Vuković, sin Jova i Milice, rođen 1898. u selu Dragojevići, Jošanica, samouk, oženjen, petoro djece, zemljoradnik, Srbin. Prije rata pripadao je JRZ i JNSELU Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je kod kuće, gdje je ostao do 1942. kada je dobrovoljno stupio u četnike. Pošto se isticao revnosnim radom za četnike, postavljen je za komandira četničke čete, a 1943. imenovan je za komandanta bataljona i bio je to do 1944, kada je vraćen na položaj komandira čete. Učestvovao je u brojnim borbama protiv NOP-a. Po oslobođenju zemlje, predao se vlastima i odmah se uključio u jatačku mrežu. Bio je glavni jatak Milana Matovića. Uhvaćen je kao jatak 1946. i osuđen na 18 godina zatvora. Po povratku kući, nastavio je harangu protiv vlasti.

43. Filip Mališ, sin Pera i Ljilje. rođen 1900 u selu Vrbnica, zemljoradnik, samouk. oženjen, jedno dijete, Srbin. Prije rata bio seoski knez i pripadao JRZ. 1941. stupio u četnike i u brigadi Milana Matovića bio komandant bataljona do kraja rata. Isticao se u borbama protiv NOP-a i pljački stanovništva, naročito partizanskih porodica. Predao se vlastima i aktivno radio u masovnim organizacijama, a 1947. izabran za predsjednika stočarske zadruge u selu, koju je upropastio.

44. Stevo Drakul, sin Stjepana i Save, rođen 1897. u selu Trbično, Ćurevo, zemljoradnik, samouk, oženjen, četvoro djece, Srbin. Prije rata pripadao JRZ-i. Od avgusta 1941. uključio se u četnike i ostao do oslobođenja. Proizveden je u čin potporučnika i postavljen za komandanta bataljona. Vodio je borbe sa partizanima i sarađivao sa Talijanima u Kalinoviku, kojima je predao grupu zarobljenih partizana. Po oslobođenju predao se vlastima, ali se odmah uključio u jatačku mrežu sa odmetnicima. Po njegovom nagovoru banda je ubila Jovanku Veljović. 1949. bio je hapšen radi saradnje s odmetnicima. Angažovao se u radu društvenih organizacija.

45. Nikola Pljevaljčić, sin Vlatka i Goje, rođen 19940 u selu Boljaradina, Dragočava, zemljoradnik, samouk, oženjen, otac petoro djece, Srbin. Septembra 1941. dobrovoljno stupio u četnike u kojima je ostao do oslobođe-

nja. Matović ga je postavio na dužnost komandanta zaprežnog bataljona. Učestvovao u borbama sa NOV oko Foče, Goražda i Kalinovika. Nije registrovan kao ratni zločinac, Zadržao je neprijateljski stav prema narodnim vlastima.

46. Obren Pavlović, sin Nikole i Perse rođen 1905. u selu Mazoče, Hum, zemljoradnik, samouk, šestoro djece, protjeran u Zavidoviće. Po povratku iz vojske odmah se uključio u četnike 1941. Unaprijeđen u čin poručnika i postavljen za komandanta četničkog zaprežnog bataljona. Nije poznato je li on lično vršio zločine, ali jesu četnici kojima je komandovao. Ima brata Radovana, koji je bio u odmetništvu kao i dva rođaka, Vasilija i Vojina.

47. Periša Stojanović, sin Vukadina i Petre, rođen 1905. u selu Hoćevo, Čelebići zemljoradnik, neoženjen, Srbin. Po odsluženju vojnog roka otvorio mljekaru u Beogradu, koju je držao kraće vrijeme, a 1927. otišao u žandarme i bio do 1931. Službovao u Priboju. 1940. pozvan u rezervu jugoslovenske vojske i tamo ostao 8 mjeseci, do kapitulacije Jugoslavije. 1941. je stupio u četnički pokret i bio četnik do 1942. kada je došao na položaj komandanta bataljona u Čelebićima, nakon, što je smijenjen Spasoje Dakić, pošto je u svađi ubio Perišina brata. Komandant bataljona bio je sve do 1945. i aktivno učestvovao u borbama protiv NOP-a na području Foče, Goražda, Kalinovik, Nevesinje, Pljevlja itd… Lično se nije isticao kao ubica i pljačkaš, ali njegovi četnici jesu. Nakon amnestije, predao se vlastima i pasivizirao se politički, ne kreće se van sela.

48. Savo Niković, sin Jova, rođen 1894. u selu Crkvičko Polje, Šavnik Crna Gora, službenik, oženjen, Srbin. 1912. došao u Foču i bio vlasnik pilane u Ćurevu i trgovac rakijom na veliko. Bio je pristalica radikala. Posle kapitulacije Jugoslavije, ostao je u Foči do maja 1942. kad je sa porodicom pobjegao u Crnu Goru, odakle se vratio nakon izvjesnog vremena. Vršio je dužnost sreskog načelnika u četničkom odboru. Njegova najstarija kćerka Zora, završila je kurs JRO (Jugoslovenske ravnogorske omladine) sa odličnim uspjehom i bila nagrađena. Kasnije je bila potpredsjednica odbora JRO u Foči. Nakon oslobođenja, zaposlio se kao službenik u Sreskom narodnom odboru Foča. Politički je pasivan.

49. Blagoje Blagojević, sin Rista i Save, rođen 1903. u selu Ostrac, Jošanica, zemljoradnik, samouk, oženjen, četvoro djece, Srbin. Kapitulacija

Jugoslavije ga je zatekla kod kuće, gdje je ostao do početka 1942. kada je dobrovoljno stupio u četnike i bio do polovine 1944. kada je vraćen kući i postavljen za predsjednika opštine Jošanica. Kao četnik učestvovao je u borbama protiv NOP-a oko Ifsara. Odan četničkom pokretu, vršio je mobilizaciju ljudi u četnike, sakupljao hranu njihovim jedinicama. Kao predsjednik četničke opštine dočekao je oslobođenje. U Foču je išao na sastanke sa Dangićem i drugim istaknutim četnicima. Poslije oslobođenja ostao je kod kuće i bavio se zemljoradnjom. 1947. izabran je za seoskog Odbornika narodne vlasti. U avgustu 1950. otkriven je kao organizator jatačke mreže četničke bande... Radio je dosta aktivno kao odbornik, da bi prikrio svoju neprijateljsku aktivnost. Imao je vlastitu vodenicu u blizini kuće koja je služila kao mjesto sastajanja i davanja hrane odmetnicima. Noću je sastančio s Matovićem i grupom, a u zoru se vraćao kući…Uhapšen je septembra 1951. zbog ratne i poslijeratne neprijateljske aktivnosti. Nastavljao je sa neprijateljskom propagandom nakon svakog izlaska na slobodu. Tvrdio je da „…ova vlast samo guši narod…“ „…banda je ubila Miloša Pavlovića odbornika zbog toga što je bio protiv njih…“, „…i banda treba da živi…“ Sastajao se s bandom, a da o tome nije izvještavao organe vlasti. Kći Vida, udata u selo Humsko, također je pomagala Jegdića i druge. O tome je referisala ocu. On joj je, 1951, naredio:

„…Ako ti prije vidiš Jegdića, reci mu neka dođu i opljačkaju moju kuću, da ja ne bi više bio upadan oficirima UDB-e i miliciji…“

Dalje je rekao:

„Kada bi me Blažo Jegdić opljačkao, ja bih sve našao u šumi na određenom mjestu…“

Svjedok, govoreći o 1950:

„Blagojeva žena je svaki drugi dan nosila hranu u njihov mlin, danju oko 12 i uveče oko 19. 00 časova. Njegova kuća je bila kao neki mali štab jataka, gdje su jataci dolazili na instrukcije, referisali o situaciji i problemima na terenu i primali uputstva za rad i ponašanje prema vlastima. Sastajali su se i kod Matovićeve sestre Joke. On je savjetovao jatake da ne dolaze njegovoj kući da ne bi bilo upadno, nego će on po svojoj babi slati poruke u Foču. Jedan od jataka bio je i izvjesni Smajo Mahmutović iz Zavodišta. Upozoravao je Blagoja

da se trebaju čuvati da ih ko ne primijeti kada se sastaju. Sastajali su se sa nekom Nurijom iz Crnetića. Četnici su fingirali pljačku Blagojeve kuće, a njegova žena je viđena sljedećih dana kako iz potoka vraća 'opljačkane stvari"'.

S Matovićem i Jegdićem jatakovao je i Vukola Pejović i njegov sin. Odmetnici su dio pljačke davali svojim jatacima. Joković Mirko iz Orahova je dolazio često Blagoju. Iz opreza promijenili su način kontaktiranja, tako što su kontakte organizovali dopisivanjem preko Foče, a baba Blagojeva majka je bila kurir. Aprila 1951. Mirko je dolazio kod Blagoja i rekao mu da je iz povjerljivih izvora saznao da će biti uhapšen. Dogovorili su se, ako oni budu zatvoreni, da njihove žene … nastave kontakte sa četničkom grupom koju čine Milan Matović, Vlado Šipčić Blažo Jegdić i Ivanović… 1951. godina bila je ispunjena intenzivnim sastancima jataka iz Foče, Orahova, Baća, Jošanice i Ustikoline.

Blagoje je imao zeta, milicionera u Bosanskoj Gradišci, Milana Pljevaljčića, rodom iz sela Humska, koji mu je pisao sljedeće:

„…Ja ću doći uskoro na godišnji odmor sa mojom drugaricom Vidom i tamo ću se zadržati oko 15 dana. Ti, Blagoje, ne treba ništa da se bojiš tj. da se ne plašiš što imaš vezu sa četnicima, jer o tome do sada nije niko saznao. Kada dođem na odsustvo, opširnije će razgovarati o tome…".

Blagoje je govorio svojoj ženi Božani da će četnici „...pobiti još dosta komunista".

O ubistvu Nikole Kulića, Blagoje je izgovorio:

„Nikolu su ubili četnici i to dva četnika, ne znam njihova imena."

Nikola je bio saradnik UDB-e, odnosno operativca Pera Anđića[24] .

50. Panto Kostović, sin Bože i Mare, rođen 1890. u selu Vranjevići, Ustikolina, zemljoradnik, samouk, oženjen, bez djece, Srbin. Rat ga je zatekao

24 U borbi sa četničkim odmetnicima, UDB-a je na terenu organizovala svoje punktove, na kojima su se nalazili njeni oficiri. Pero Anđić, oficir UDB-e nalazio se na punktu u Slatini. Bio se tek oženio sa jednom lijepom djevojkom iz porodice Tataragića iz Slatine. Po priči u narodu, na nekom sastanku u Sarajevu, negdje je izgubio službenu torbicu sa zvaničnim dokumentima. Navodno, zbog toga je izvršio samoubistvo…

kod kuće, gdje je ostao do 1943. kada je imenovan kao tumač između Talijana i četnika, jer je znao talijanski jezik. 1943. pobjegao je s Talijanima kada su se povlačili, imao je neprijateljski stav prema narodnoj vlasti. Tvrdio je: "Špijuni koji su došli u zemlju ne mogu biti suđeni, jer je njih kralj Petar poslao!" Govorio je da će Amerika pobijediti u Koreji i da je Tito poslao vojsku u Koreju. Tvrdio je "…da će Njemačka da zarati i da će se kod nas sve riješiti mirnim putem, jer nema ko da se bori…"

51. Savo Petrović, sin Spasoja i Milice, rođen 1900. u selu Osoje, Ustikolina, zemljoradnik, nepismen, oženjen, četvoro djece, Srbin. Kapitulacija Jugoslavije ga je zatekla kod kuće. 1941. pristupio je četničkom pokretu, pa je kao takav izabran za predsjednika četničke opštine Ustikolina. Aktivno je radio na jačanju četničkih redova mobilizacijom ljudi u četničke jedinice, učestvovao je u pljački bošnjačkog stanovništva. Poslije oslobođenja, ostao je kod kuće i potpuno se pasivizirao.

52. Mile Đokić, rođen 1916. u Foči, službenik. Okupacija ga je zatekla u Foči, gdje je ostao čitavo vrijeme. Stupio je u četnike 1941. i ostao u njima do 1945. Ubio je Muharema Muratovića i Hakiju Srnju i prisustvovao je paljenju kuće Sulejmana Hasanefendića. Učestvovao je u borbama protiv NOP-a. Izbjegao je u Beč i pasivizirao se.

53. Slobodan Bobo Jojić, sin Rista i Mare, rođen 1907. u Foči, šnajder, pismen, oženjen, dvoje djece, Srbin. 1941. stupio je u četnike i bio kratko među njima. Kada je u Foču došao VŠ NOV-e i Tito, povukao se i radio svoj zanat. U to vrijeme uz VŠ su bila dva engleska oficira i general jugoslovenske vojske Ljubo Novaković. Otkrivena je njihova opasna subverzivna i razbijačka djelatnost na podrivanju jedinstva i razbijanju partizanskih jedinica, pošto su otkriveni, razbijači su pohvatani. Bobin brat i Englezi su strijeljani, dok je general Novaković pobjegao i ubijen je od četničkog komandanta Spasoja Dakića u selu Grdijevići, radi novca… Poslije smrti Bobanova brata Boška Jojića, Bobo je pobjegao u četnike i ostao do februara 1945. kada se predao. Bio je vrlo blizak sa zločincem Borom Blagojevićem. Po oslobođenju radio je kao šnajder. Jedno vrijeme Bobo i njegova sestra bili su počeli izlaziti na radne akcije, ali od početka rata u Koreji, pasivizirali su se…1949. Bobina dva brata su ubili organi državne bezbjednosti. kao četnike odmetnike. Od tada je njegova porodica neprijateljski raspoložena[25].

25 AIIZ, inv. br. 2-3514, Udbin elaborat o četništvu - Foča, str 73.

54. Spaso Grujičić, sin Nika i Katarine, rođen 1907. u Foči. Gostioničar, Srbin. Kapitulacija Jugoslavije zatekla ga je kod kuće u Foči. Pripadao je četnicima još od 1939. Četnici su ga postavili za komandanta grada te je učestvovao u mnogim zločinima koji su vršeni nad muslimanskim življem. Kao četnik držao je stražu na drinskom mostu dok su četnici vršili klanje i ubijanje muslimanskog življa Po oslobođenju ostao je u Foči, ali se držao pasivno. Nema podataka da li je suđen.

55. Drago Božić, sin Mihajla i Stake, rođen 1914. sajdžija, pismen 4 razreda osnovne škole. Cijeli rat je proveo u Foči. Kao politički simpatizer četničkog pokreta biran je i u četnički odbor u Foči. U decembra 1941. kada su četnici vodili na strijeljanje Ćazima Šahinpašića, on prišao je i opalio mu nekoliko šamara. Pri povlačenju četnika bježao je s njima u Crnu Goru, ali se vratio u Foču. Živi u Foči i druži se isključivo sa neprijateljski raspoloženim pojedincima. Ne uključuje se u rad masovnih organizacija.

56. Vlatko Pejović, sin Sava i Mare, rođen 1904. u selu Gudelj, Jošanica, zemljoradnik, nepismen, otac 3 djece, Srbin. U četnike se uključio 1942. i ostao do oslobođenja zemlje u njihovim redovima. Uživao je povjerenje četničkog rukovodstva. Učestvovao je u borbama protiv NOP-a. Predao se narodnim vlastima, ali je zadržao neprijateljski stav prema njima. Po saznanjima, od 8. 4. 1951, govorio kako „…ovo neće ostati dalje od Ilindana. Ovo se mora mijenjati. Mađari su ušli 40 km. u našu zemlju. Magacini su puni, ali ih vlasti ne smiju dirati. Ako se zarati on se neće odazvati u vojsku, bježaće u šumu. Sada bi se i Srbi i Muslimani skupa borili protiv ove vlasti…". Ovo je njegova priča od 2. VI. 1951.[26]

57. Dara Hadživuković, kći Nikole i Vojislave, rođena 1917. u Foči, domaćica, Srpkinja, neudata. Dobrovoljno je, 1944. otišla na kurs JRO (Jugoslovenske ravnogorske omladine) koji je trajao 2 mjeseca, a završila ga je s odličnim uspjehom. To je bio četnički kurs, antikomunističke i velikosrpske indoktrinacije omladine. Po povratku s kursa postala je predsjednica Ravnogorske omladine Foče i to je ostala do kraja rata. Agitovala je među omladinom za četnički pokret. Po završetku rata odselila je u Beograd. Porodica joj je politički pasivna.

26 Isto, str. 76.

58. Gojka Begenišić, kći Rada i Mileve, rođena 1928. u Foči, udata, domaćica, Srpkinja. Stupila 1944. na kurs ravnogorske omladine, u trajanju od mjeseca. Po povratku bila politički vrlo aktivna protiv NOP-a. Imala je 2 strica koji su u toku rata bili zločinci zbog čega su hapšeni. Bila se pasivizirala u neprijateljskom radu i primljena u KPJ, ali je zbog neizvršavanja partijskih zadataka isključena. Porodica joj ne učestvuje u političkim akcijama i životu grada.

59. Mila Glođić, rođena Nikolić, kći Sima i Stane 1920. u Foči, službenica preduzeća "Maglić" udata. Aktivni pristaša četnika, 1941. stupila u komandu Sergija Mihajlovića, četničkog komandanta. Bila kao povjerljivo lice. Pravila spiskove Bošnjaka, po kojima su kasnije ubijani. Njen muž bio je ratni zločinac i pobjegao iz zemlje, a sreski sud u Foči, konfiskovao mu je imovinu presudom br 233- 45. Mila živi povučeno.

60. Zagorka Tošović, kći Uroša i Milke, rođena 1925. u Barakovcu kod Foče, službenica, udata za kapetana JA Branka Đurđevića, Srpkinja. Nalazi se negdje u Srbiji. Juna 1944. dobrovoljno je otišla na kurs JRO, koji je organizovan po direktivi Draže Mihajlovića. Nagrađena je sa 4. 000 dinara za uspješan završetak kursa. U Foči je bila član odbora JRO u kome je bila vrlo aktivna. Pasivno se ponašala prema društveno političkim organizacijama nakon oslobođenja zemlje.

61. Olga Gerenčić, kći Luke i Ane, rođena 1904. u Foči, udata, Srpkinja. Politički duboko opredijeljena za četnički pokret koji je uporno propagirala. Bila je ogorčeni protivnik NOP-a. Njen muž Josif radio je u četničkoj komandi i bio vrlo povjerljiv. Njen brat Grgur Momčilo, strijeljan je 1945. kao neprijatelj. Po oslobođenju zemlje, ostala je u Foči, ali nije aktivno učestvovala u političkom životu grada.

62. Josif Gerenčić, rođen 1906. u Foči, službenik, Srbin. Prije rata radio kao službenik u Srpskoj banci u Foči. Bio je idejni pristalica četničkog pokreta. Bio je zaposlen u četničkom štabu u Foči, gdje je obavljao povjerljive poslove. Nakon rata, bio je zaposlen u preduzeću "Maglić" i zatvoren radi pronevjere novca 1948. Proveo je pod istragom 9 mjeseci, ali nije suđen.

63. Vasilije Brato Tošović, sin Uroša i Milke, rođen 1923. u Barakovcu kod Foče, službenik. Bio je odani pristalica četničkog pokreta. Po formiranju JRO aktivirao se u toj organizaciji i postao komandir ravnogorske

omladine u Foči. Politički je bio vrlo aktivan propagandista četništva i radio na šovinističkom i nacionalističkom zavođenju omladine. Poslije rata bio je zatvaran radi toga. Zadržao je neprijateljski stav prema društvenom sistemu.

64. Božidarka Drakulić, kći Toda, rođena 1926. u Foči, domaćica, Srpkinja. Idejni pristalica četništva i kao takva bila je djelovođa u komandi četničkog ravnogrskog bataljona. Bila je ljubavnica četničkih oficira s kojima se intenzivno družila. Po oslobođenju bila se povukla sa četnicima, ali se kasnije povratila u Foču.

65. Vojka Krunić, udata Kljajić, kći Vojislava, rođena 1927. u Foči, domaćica, Srpkinja. Za vrijeme okupacije gorljivo je podržavala četnički pokret. Sarađivala je s Milanom Matovićem, komandantom četničke fočanske brigade čije je simpatije i povjerenje uživala. Udala se, 1946, za Uglješu Kljajića, profesora fočanske gimnazije, koji je hapšen radi neprijateljskog djelovanja. Ona je politički pasivna, jer je bolesna.

> Napomena: Prema Kasimu Čelju, NOV-a je poslije teških borbi na Zelengori i Sutjesci definitivno razbila četničku grupaciju D. Mihailovića 24. maja 1945. i zarobila ili ubila 9. 235 četnika. Draža je sa 17 najodanijih pratilaca izbjegao zarobljavanje i sklonio se u pripremljenu zemunicu kod Dobruna, na granici RS i RBiH. Četnički leševi su plutali Drinom, kao što su Bošnjački koje su oni nevine pobili. Tako je Drina postala zajednička grobnica žrtava i dželata. Dijelovi četničkih pozadinskih jedinica bili su stacionirani u selu Ponikve kod Čajniča. Tu su stokirali rezervno oružje kako bi mogli naoružati mobilisano ljudstvo, kada saveznici napadnu Titovu vojaku. Draža je vjerovao u to. Prema pričama u narodu tu je ostavljeno i 14 kg zlata, koje su organu bezbjednosti našli…[27]

UKRATKO

Ova priča o četništvu na bivšem fočanskom srezu, a kasnije opštini Foča u toku II svjetskog rata je višeslojna slika toga pokreta. Ukazano je na embrionalni početak i razvoj toga reakcionarnog, policijsko–političkog

27 Vremeplov porodice Čeljo", str. 256, Sarajevo 2010.

pokreta, kao i personalni sastav njegovih pokretača i osnivača u Foči, te njegovu organizacionu strukturu u miru i ratu. Pokretači i osnivači su bili trgovci i činovnici, a tokom rata oficiri, žandarmi i seljaci. Međutim, obrazovna i socijalna struktura sljedbenika pokreta, pokazuje da je komponovana od 95% nepismenih i polupismenih (samouka), kulturno zaostalih i religijski zatucanih zemljoradnika. Dakle, lako zavodljiva i povodljiva masa zaostalih seljaka, kao i polupismenih bahatih jugoslovenskih žandarma, već ranije drilovanih za nasilje nad ljudima, činila je okosnicu za stvaranje buduće četničku grupaciju četničkih zločinaca, one koja će se, novim krvavim djelom i djelovanjem, pokazati i dokazivati sredinom i na kraju XX vijeka. I ova činjenica ukazuje i osvjetljava mračnu stranu četništva, a iz ovakve, rigidno krvave, a amorfne mase sljedbenika nije bio nikakav problem regrutovati bezdušne sadiste i zločince.

Kao što se vidi, borba sa četnicima i njihovim ostacima nakon II svjetskog rata, u ovome kraju završena je tek nakon 10 godina u oslobođenoj zemlji. To govori o žilavosti te organizacije i njenoj snažnoj povezanosti s narodom toga kraja. Ideje ovog zlotvornog pokreta pustile su duboke korijene u svijesti velikog dijela srpskog stanovništva svih uzrasta i obrazovnih nivoa. Represivne mjere vlasti nisu polučile očekivane rezultate, što potvrđuju primjeri povratnika iz zatvora koji su se opet uključivali u jatački lanac i neprijateljsku propagandu. Amnestirani i abolirani zločinci, ostali su i dalje privrženi velikosrpskim idejama četničkog pokreta i aktivno su materijalno pomagali četničke odmetničke grupe u šumama, s kojima su državni organi bezbjednosti vodili borbu čak do 1955. kada su likvidirani. Nažalost, ravnogorski duh nije iskorijenjen. Naprotiv, brižljivo je čuvan i njegovan metodom „paralelne istorije“, na porodičnim sjedeljkama, gdje su veličani i lažno prikazivani četnici i njihovo mjesto i uloga u NOR-u. Ta kasnija sijela su zatrovala generacije mladog svijeta. Na mračne staze stupili su potomci onih koji su izbjegli krivičnu odgovornost ratnih zločinaca pa je 1992. reaktiviran ravnogorski četnički pokret. Potomci gubitnika iz II svjetskog rata spremno su prihvatili genocidnu praksu očeva i otvorili su nove etape genocida. Te 1992. eruptivno je nabujala, nahrupila, pokazala se užasna atavistička mržnja protiv Bošnjaka na cijelom fočanskom prostoru. Ilegalno su je odnjegovali monstrumi umobolnici, zagriženi velikosrpski nacionalisti i nagluvi, a glasni guslari. Na jad i ojađivanje nesrpskih naroda. Iskreno govoreći, ljudima je najteže pala, prevrtljivost i dvoličnost

„srpskih Dajanaca“ koji su odnjegovani i, mislilo se, preodgojeni u SKJ. No, ravnogorski duh, iznesen iz kuća njihovog rađanja i odrastanja, nije bio, kako je izgledalo, nadvladan… Humanizam nije medu njih ni zalutao i pritajeno su očuvali stare nasade monstruoznog nacionalšovinizma. Komunisti su ostali bez snage za trajno žigosanje opasnih zabluda i sve okrutno odjednom je postalo vidljivo. I na djelu! Četnički podmladak stao je na čelo novih zločinačkih koljačkih kolona. Bili su stjegonoše hordi – pokretači flajš mašina za uništavanje nesrba.

Užasne rezultate divljaštva četničkih „vitezova“ ubjedljivo oslikava njihovo današnje, ratnohuškačko divljanje u BiH: Ovdje živi samo 6–7% procenata od nekadašnjeg broja Bošnjaka. To je neizbrisiva mrlja na istoriji fočanskih Srba i savjesti njihovih ratnih vođa. Budućnost od mladih generacija traži da se okrenu idejama progresa i napretka, prijateljstva, uzajamne pomoći i saradnje, odbacivanju zmijskog, nacionalističkog otrova iz svijesti i okretanje ljudskom, normalnom suživotu, međusobnom poštovanju, saradnji, i uvažavanju. Moraju da spriječe nacionaliste da ih zavađaju i usmjeravaju na međusobna trvenja.

> Sve probleme u ovome domenu mogu riješiti samo vlast i razum. Svi problemi među ljudima, pa i oni iz rata, rješavaju se razgovorima i kompromisima. To je tvrd istorijski fakat.

DIO VII

DRUGI SVJETSKI RAT

Bez objave rata, šestog aprila 1941, Njemačka, Italija, i Mađarska napale su kraljevinu Jugoslaviju. Kraljevska vlada je pobjegla iz države 15. aprila 1941. s aerodroma u Nikšiću. General Danilo Kalafatović je 17. aprila potpisao na Palama, bezuslovnu kapitulaciju vojske Kraljevine Jugoslavije, nakon dvanaestodnevnog rata te je jugoslovenska teritorija raskomadana među napadačima. Linija podjele okupacionih zona Italije i Njemačke išla je kroz BiH pravcem: Bosanski Novi – Sanski Most – Mrkonjić–grad – Donji Vakuf – južno od Sarajeva – Ustiprača – Višegrad. Prostor sjeverno od ove linije pripao je Njemačkoj, a južno Italiji. Stvorena je kvislinška tvorevina, takozvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH) u koju je uključena i BiH. Međutim, Hitler je izjavljivao da kod daljeg tretiranja hrvatskog pitanja daje prednost Italiji. Italijani su bili posebno zainteresovani za jadransku obalu i Dalmaciju. Italija je bila ugovorni garant opstanka Hrvatske, a NDH je bila fašističko-kvislinška tvorevina s punim prihvatanjem ideologije zla pa je, time, vodila i rasističko genocidnu politiku prema nehrvatskim narodima.[1] Jevreje Srbe i Cigane, kao i Hrvate koji nisu prihvatali ovu ideologiju,[2] brutalno je progonila i ubijala, a Bošnjake je licemjerno proglasila „hrvatskim cvijećem". Ustvari, tom se narodu naturalo nacionalno ime, a potiran je njegov vlastiti nacion.

1 Smail Čekić: GENOCID NAD BOŠNJACIMA U II SVJETSKOM RATU - dokumenti, Sarajevo. "To je bio fašistički akt. Fašizam je bio ideologija i društveno politički pokret deklasiranih elemenata. Italija se smatra kolijevkom Fašizma. On je internacionalna pojava. Njegove karakteristike su: grubi nacionalizam, rasizam, antikomunizam, diktatura i agresija. Tamo gdje su fašisti došli na vlast gušili su demokratske političke slobode, građanska i ljudska prava. Osnivač fašizma u Italiji, bio je Benito Musolini, a u Njemačkoj Adolf Hitler koji je tamo vladao 12 godina,oslanjajući se na svoju diktaturu, jak državni aparat, vojsku,partiju i njene vojne SS i SA odrede. Fašizam – nacizam su i ideologije u Japanu, Austriji, Španiji, Portugalu, Rumuniji, Mađarskoj i Bugarskoj. Fašisti ističu svoju naciju iznad drugih i raspiruju nacionalnu i rasnu mržnju, u Njemačkoj protiv Jevreja. U BiH, ustaše i četnici su bili profašističkih nastrojenja. Neofašistički pokreti u Evropi, pa i u BiH su sljedbenici fašizma."

2 Uredba poglavnika Ante Pavelića rasnoj pripadnosti, Zagreb 30.4.1941. Vidi: Prilog br. 2, str. 476 u ovoj knjizi.

Slavko Kvaternik, vođa ustaške grupe u Zagrebu, je pod njemačkom zaštitom, ne čekajući dolazak ideologa i poglavnika Ante Pavelića u Hrvatsku, a prije nego što je Italija uspjela da odluči o uređenju BiH, 10.4.1941. proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), kolaboracionističku tvorevinu i u nju je uključio BiH. BiH je kao cjelina dodijeljena, kvislinškoj tvorevini NDH. Talijanske okupacione vlasti su smatrale da se granica između NDH i CG mora pomjeriti prema zapadu obuhvaćajući Istočnu Hercegovinu i Gornje Podrinje, a Njemačka je podržavala NDH potpisivanjem sporazuma 18. maja 1941. O određivanju granica između NDH i Italije. Hitler je pružio podršku Paveliću 6. juna 1941. u Berhtesgadenu, pa je na takvu sudbinu BiH dala suglasnost Pavelićevoj NDH. Vladko Maček, predsjednik Hrvatsko-seljačke stranke (HSS) i, nakon puča od 27. marta 1941, potpredsjednik u vladi generala Dušana Simovića, uputio je čestitku Paveliću.

Ustaška vlast u BiH uspostavljena je do jula 1941. Vlast je razvijana postepeno. Prvo su uspostavljene žandarmerijske i policijske stanice, zatim su dolazile domobranske jedinice s fesovima na glavi (Višegrad) i mladići su vrbovani u ustaše[3]. Ali, zavrbovani im nisu pristupali iz ideoloških ubjeđenja i pobuda, već zbog dobrih plaća. Iako je, istini za volju, bilo i političke zavedenosti. U novoj državi Srbi su bili potpuno obespravljeni, nisu mogli služiti vojsku i svi su otpušteni iz policije, žandarma i državne službe. Bili su izvrgnuti brutalnim poniženjima i neljudskim postupcima.

Ustaška propaganda je urnebesno trubila kako BiH nije pripojena NDH, nego je BiH teritorija središnjica hrvatskog naroda i NDH. Ustaše su koristili tvrdnju Ante Starčevića da „…Muhamedanci BiH s turskom muhamedanskom pasminom ne imaju ništa, oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Evropa ima…“[4]

Govoreći o granicama na Drini Mile Budak, ministar bogoštovanja i nastave u Pavelićevoj vladi, polovinom juna 1941, izjavljuje u Slavonskom Brodu:

3 Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA

4 S. Bandžević, BOŠNJACI I ANTIFAŠIZAM, Sarajevo 2010. str. 165.

"…Svi mi, braćo i sestre, moramo se međusobno razumjeti. Nema više Turske s one strane. Tu je najčistija hrvatska krv. S ove strane nema više kaura, to je isto tako najčistija hrvatska krv. Treba složnog razumijevanja, treba složnog rada i neizmjerne političke vjere u katolika i muslimana…, … Svaki onaj ko pokušao ma i jednom riječi da nešto rekne protiv muslimana i njihove vjere bio bi onoga momenta mrtav…"[5]

Dio Bošnjaka je blagonaklono dočekao NDH, vjerujući da će ustaše poštovati islam i dati autonomiju vjeri kao što je to uradila Austrougarska.

Nešto kasnije, avgusta 1941. Budak izjavljuje kako je duboko uvjeren da će „…u najkraćem vremenu svaki muslimani u najzabitijem seocu osjetiti da je sada njegova vjera zaštićena od napadaja s bilo koje strane, jer mi smo država dviju vjera – islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna imaće i druga…"[6]

Dobro promišljena i orkestrirana propagandna halabuka o muslimanima kao snažnoj „srčiki hrvatskog naroda", čuvarima „duha i jezika", „braniteljima od nasrtljivaca na hrvatski istorijski prostor…" ne prestaje. U bošnjačkim krugovima raslo je uvjerenje, da je ova propagandna aktivnost čista demagogija sračunata na razvijanje bošnjačko–srpskog antagonizama i raspirivanje mržnje Srba prema Bošnjacima. Bošnjaci nisu imali pravne sigurnosti u NDH i zbog toga je raslo njihovo nepovjerenje prema režimu. Bošnjačko autonomaštvo nije išlo u prilog ustašama. U oružanim snagama, domobranima i ustašama, rijetki su Bošnjaci s visokim činovima i komandnim položajima. Pavelić je govorio da je najbolje da je u jednoj državi jedna konfesija.

U suštini, ustaška ideologija nije trpjela priznavanje i prihvatanje Bošnjaka kao ravnopravnih članova zajednice i visoki nosioci vlasti i katolički kler su ta načela strogo, ali prikriveno poštivali. Obećanja Ante Pavelića, poglavnika NDH i njegovih saradnika o zaštiti muslimana nisu provedena u djelo. U politici zapošljavanja, u državnim službama, privredi i zavodima, protežirani su Hrvati. Fašistička klika je samu sebe najbolje demantovala kroz kadrovsku politiku. Pavelić nije nikada dodjeljivao vlast Bošnjacima,

5 Isto, str. 164.

6 Isto, str. 165

niti su eventualne dodjele ozbiljno uzimane kod istaknutih ustaških glavara. U jesen 1941. Pavelić je imenovao 20 ustaških stožernika, od čega sedam za velike župe sa centrima u BiH, 6 za one iz zapadne Hercegovine i srednje Bosne i jednog za Dalmacije. Od 20 ministarskih mjesta „cvijeću" je dato svega 2, a među 120 kotarskih predsjednika bilo je samo 12 Bošnjaka – 10%. „Osnovni cilj ove politike bio je obezbijediti katoličko – hrvatsku fašističku dominaciju na cijelom području."[7] Laž je bila tvrdnja da su vjere ravnopravne. Pravoslavci koji su mijenjali vjeru i uzimali islam imali su probleme, od njih je traženo da pređu u katoličanstvo.

Nezadovoljstvo Bošnjaka je raslo zbog ignorantnog odnosa u kadrovskoj politici, ali i zbog mjera terora nad Srbima i Jevrejima. Uglješa Danilović[8] u svojim sjećanjima piše da su se ljudi koji su držali do svog dostojanstva „…otvoreno distancirali od ustaške politike i nisu se prihvatali odgovornih funkcija, pa je izbor padao na neugledne, sa lošom reputacijom. Pošteni koji su prihvatali funkcije živjeli su u iluziji da će spriječiti zločine kriminalnih elemenata…"

Bošnjaci su rat dočekali nespremni, neorganizovani. Nisu imali jedinstven stav prema ratu. Njihovo kolektivno ponašanje se ne može simplificirati, jer se tako ne dolazi do objektivnih zaključaka. "Nijedna etnička i vjerska zajednica, na prostoru Jugoslavije, – tvrdi Enver Redžić, – poput bošnjačke, nije bila tako razbijena i dovedena u položaj da tražeći izlaz iz tragičnog stanja ide u susret novim stradanjima i kataklizmama."[9] Većina Bošnjaka je u Nijemcima vidjeli samo okupatora. Kao miroljubiv narod, zgražali su se na ustašku propagandu kako Srbe treba protjerati u Srbiju. Napredni i umjereni intelektualci, kao i ogromna većina bošnjačkog naroda, nisu prihvatili politiku nasilja i genocida koju je zavodila ustaška vlast. Nova vlast je oduzela oružje od građana. Za razliku od Bošnjaka koji su predali sve oružje, Srbi koji su ilegalno držali oružje nisu to učinili. Ustaški teror, strahovlada i zločini nad srpskim narodom podstakli su ovaj narod na otpor.

7 Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA

8 Safet Bandžović, BOŠNJACI I ANTIFAŠIZAM, str. 170.

9 Isto, str. 171.

Stvarni otpor okupatoru je organizovala jedino KPJ, dok su rukovodstva građanskih partija pobjegla iz zemlje.

Četnički pokret je bio u službi kralja i velikosrpskog nacionalizma i antikomunizma, kolaboracionistički usmjeren, taktizirao i izbjegavao sukobe sa okupacionim trupama i borio se protiv KPJ. Smetali su im nastojanja komunista da pokrenu narod na ustanak u borbu protiv okupatora i za novu državu, smetala su im njihove proklamacije o bratstvu i jedinstvu svih naroda i pozivanje na sprječavanje bratoubilačkog rata.

Ustaška i četnička ideologija i političke platforme utemeljene na rasističko-fašističko-šovinističkoj osnovi, generirale su u istoriji nezapamćene brutalnosti i antiljudske nehumane postupke sljedbenika tih pokreta prema ignorisanim i poniženim narodima.

Jedan od vodećih četničkih ideologa, Stevan Moljević, 30. juna 1941. objavio je članak „Homogena Srbija" ustvari interpretacije Platforme Srpskog kulturnog kluba, čiji je Moljević bio potpredsjednik, o društvenom uređenju, spoljnoj politici i granicama države „Velike Srbije" u Jugoslaviji, a nakon rata. Članak se, pored spomenutog dokumenta SKK, temelji i na Garašaninovom Načrtaniju iz 1844. što najbolje potvrđuje ovaj stav:

> „Stoga se Srbima nameće danas prva i osnovna dužnost da stvore i organizuju homogenu Srbiju, koja ima da obuhvati celo područje gdje Srbi žive". Preseljavanje stanovništva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba s hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, i time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini, koji su se dešavali u prošlom ratu, a naročito u ovome sadašnjem, posebno u područjima gdje su Srbi i Hrvati bili izmešani i gdje su Hrvati išli s planom za istrebljenje Srba…"

Ovaj projekt je konkretizovan instrukcijom D. Mihailovića od 20.12.1941. u kojoj on kaže:

1. Stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije, BiH, Srema, Banata i Bačke.
2. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i anacionalnih elemenata.

3. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore i Slovačke, čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i BIH od muslimanskog i hrvatskog življa…“[10]

Dražina instrukcija je formulisala metodologiju realizacije „Načertanija i Homogene Srbije“. Prema tome, to je operativni plan trajne vrijednosti, primjenljiv uz male korekcije prema trenutnoj situaciji na terenu.

U decembru 1941. PK KPJ za BiH, obratio se narodu Proglasom „... svim poštenim muslimanima BiH“ u kome se tvrdi, kako u BiH već mjesecima “...bjesni krvava borba u kojoj se lije uglavnom srpska, hrvatska i muslimanska krv“.

Na početku Proglasa se kaže:

> „Izrod hrvatskog naroda Pavelić, sa svojim ustaškim bandama, okomio se odmah na Srbe, kojih je ostalo u granicama te tobožnje Hrvatske države preko dva miliona. Znajući da su Hrvati u BiH u manjini, on je odmah sve muslimane proglasio Hrvatima, laskajući im na najodvratniji način da su oni cvijeće hrvatskog naroda. Sve je to bila prepredena igra jednog okorjelog zločinca koji traži oruđe za svoj zločin. Žalosna je činjenica da je on među muslimanima našao svoje poslušne sluge koji su jurnuli na svoje mirne sugrađane s kojim žive na istoj grudi. I među muslimanima se našlo ljudi koji su potrčali da budu ministri, župani podžupani, stožernici, logornici i tabornici, kako se sve ne zove ta banda zločinaca koja je klala i ubijala, palila i silovala širom naše mučeničke BiH...“[11]

Ustaše su istovremeno u logorima[12] ubijali i Bošnjake, a ustaški zločinac Luburić je u Sarajevu, na prostoru Marijin-dvora, marta 1945. objesio 50 antifašista iz reda svih naroda, one koji nisu pristajali uz ustašku strahovladu.

10 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.– 1945, Sarajevo, 1990, str. 8. i 26, te S. Čekić: GENOCID NAD MUSLIMANIMA U II SVJETSKOM RATU, str. 23. i 62.

11 ZBORNIK DOKUMENATA NOR-A, tom IV, knj. 2, str. 221-222.

12 U logoru Jasenovac, ubijena je 51 osoba iz sreza Foča, od čega je bilo 27 Bošnjaka, nelojalnih ustaškoj vlasti.

Većina žrtava simpatisala je NOB i pripadali su KPJ. Ogromna većina Bošnjaka nije prihvaćala niti odobravala genocidnu politiku ustaških vlasti. Početkom jeseni 1941. Bošnjaci su javno protestvovali i distancirali se od politike zločina. Prvi protest je došao sa Skupštine udruženja Ilmije „El Hidaje"[13], održane 14. avgusta 1941. u Sarajevu. Iznenađujuća činjenica je da srpska strana, a posebno SPC, nikada i nigdje nije izrazila osudu četničkog divljačkog terora i zločina nad bošnjačkim i hrvatskim narodom, niti su javno izrazili zahvalnost za moralnu podršku srpskome narodu.[14] Nakon toga, u razdoblju septembar – decembar slične rezolucije, potpisane od brojnih građana, su donešene u Mostaru, Prijedoru, Banjoj Luci, Sarajevu,[15] Bijeljini i Tuzli.[16]

USTAŠKA STRAHOVLADA U FOČANSKOM KRAJU

Prvih dana aprila 1941. u Foču je dislocirana Vojna akademija iz Beograda i smještena u kasarnu na Čečovini. Prva Njemačka jedinica stigla je u Foču 16. aprila. 1941. Uprava Akademije sačekala je okupacione jedinice s postrojenim oficirima i pitomcima i predala ih Nijemcima. Nekoliko grupa pitomaca uspjelo je pobjeći u Crnu Goru i Hercegovinu. Predato je sve naoružanje, artiljerijska municija i vojna oprema koja se nalazila u skladištima. Nijemci su zaplijenjena sredstva odmah transportovali iz Foče, što je naljutilo njihove saveznike Talijane. Foču su predali talijanskoj jedinici koja je stigla 18. IV. 1941. iz Gacka.

13 „El Hidaje" je duhovno-staleška organizacija, duhovno udruženje vjerskih službenika

14 Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, "Nakon objavljivanja ovih rezolucija, delegacija Srba, sarajevskih građana, s liječnicom Dr Marom Kurtović na čelu, posjetila je Asima Musakadića, predsjednika Gradskog fizikata i izrazila mu zahvalnost u ime srpskog stanovništva BiH. Primivši to k znanju Musakadić je izrazio nadu da će Srbi sada uzeti u zaštitu Bošnjake od četnika. Na žalost, to se nije desilo. Većina Srba je bila opčinjena srbovanjem i četništvom."

15 Muslimanski narodni odbor iz Sarajeva je, 1.12.1941, precizno ocijenio i osudio ustaške zločine i kostatitao, a - muslimani nisu učesnici stvaranja NDH, iako su neki privatizirali prava drugih i poklonili se Anti Paveliću, b. - muslimani su javno manifestovali svoje protivljenje masakrima i nasilju nad Srbima i c. - Muslimani su se distancirali od zločina počinjenih pod fesovima nad Srbima.

16 Faksimil Uredbe Ante Pavelića o rasnoj pripadnosti, (Zagreb, 30. april 1941.) Vidi Prilog 2, str. 476 u ovoj knjizi.

Po završenoj okupaciji Države, okupacione sile su dogovorile podjelu državnog prostora i povukle demarkacionu liniju između njemačke i talijanske okupacione zone. Na području jugoistočne Bosne ta linija je išla južno od Sarajeva preko planina Bjelašnice – Jahorine – Ustiprače – Rudog. Teritorija takozvane NDH, koju su okupirali Talijani, podijeljena je u tri zone:

I ili anektirana zona, zahvatala je dio Gorskog kotara, skoro sve jadranske otoke i najveći dio primorja;

II ili demilitarizovana zona, protezala se od anektirane zone na zapadu do linije Prenja – Bjelašnice (kota 1864) i Troglava (kota 1415). U ovoj zoni NDH nije imala pravo ni na kakve vojne aktivnosti;

III zona pokrivala je teritoriju između demilitarizovane zone i demarkacione linije.[17]

Na ovaj način je Gornje Podrinje, a time i Foča, ušla u talijansku okupacionu zonu. U isto vrijeme to je pripadalo kvislinškoj tvorevini NDH. Ta dvojnost uticala je na ponašanje kolaboracionističkih vlasti prema narodu, jer su Nijemci podržavali ustaše, a Talijani četnike. Bošnjačko, naročito seosko, stanovništvo nije bilo oduševljeno tim rješenjima. Krajem aprila ili početkom maja talijansku jedinicu koja je zaposjela Foču, smijenila je jedinica crnokošuljaša pod komandom Alesandra Lucana (Alessandro Luzzano)[18] .

Lucano je bio zagovornik priključenja, Crnoj Gori, područja BiH, koje je ranije pripadalo Zetskoj banovini, a sada dodijeljeno NDH. I talijanski vojni guverner za Crnu Goru, general Pircio Biroli (Pirzio Biroli), predlagao je svojoj Vrhovnoj komandi da se to područje priključi okupacionoj zoni Crne Gore, naglašavajući da u Crnoj Gori postoji nezadovoljstvo što je uspostavljena granica na Drini i što su Foča i Čajniče dodijeljeni NDH. Talijani su nagovarali Srbe u Miljevini da pišu memorandum guverneru za Crnu Goru, sa zahtjevom da se fočanski srez izdvoji iz NDH i priključi Crnoj Gori.

17 „Vojna enciklopedija“, tom VI, Beograd 1964, str. 107. i 108.

18 Pukovnik Lucano je uskoro postao general i imao je presudnu ulogu u povezivanju s hercegovačkim četnicima i naporima da se slomi ustanak pod rukovodstva KPJ.

Za organizaciju ustaške vlasti u BiH Pavelić je imenovao ustaške povjerenike – Božidara Brala, Hakiju Hadžića i Juru Francetića. Pavelić je u Sarajevo poslao odred vojske čije su jezgro činili ustaše i pripadnici Mačekove tjelesne garde, a kasnije još 300 domobrana. Povjerenici za BiH su tražili proustaški orijentisane ljude i imenovali ih za funkcionere. Za fočanski srez imenovani su slijedeći povjerenici: Hamid Muftić, sajdžija iz Foče; Stjepan Bralić, advokat iz Travnika; Redžep Hajrović, pravnik iz Nevesinja, predsjednik sreskog suda. Za ustaškog logornika imenovan je Alija Gogalija, skeledžija i triftar iz Foče.[19]

U Goražde je, iz Sarajeva, 28. aprila 1941. upućen bataljon domobrana, da posjedne Višegrad, Foču i dolinu Lima. Zamišljeno je da po jedna četa, u saradnji s Talijanima, održava red, prikuplja ratni materijal i razoružava stanovništvo. Talijani su vratili tu jedinicu, nisu joj dozvolili ulazak u grad, još su se nadali da će Foča pripasti njihovoj okupacionoj zoni. Ipak, u toku maja došla je jedna četa domobrana – kao posadna jedinica. Sredinom maja otpušteni su svi žandarmi Srbi i Crnogorci. Žandarmerije su popunjene Bošnjacima i Hrvatima. U prvim mjesecima ustaške vlasti u Foči je bilo oko 120 žandarma, a formirane su žandarmerijske stanice u Jeleču, Kalinoviku, Ljubini, Popovu Mostu, Bastasima, Čelebićima, Vikoču, Ifsaru, Previli i Ustikolini. Popunili su ustaški tabor u Foči i formirali male ustaške tabore u opštinskim sjedištima u čemu je povjerenicima pomagao Muhamed Pilav. Mali broj ustaških simpatizera i pripadnika ustaškog pokreta pomagao je formiranje ustaške vlasti. U Foči su imali nekoliko svojih pristaša, koji su sarađivali u hapšenju komunista i Srba, postali ustaše. Radilo se o gradu nepoznatim ljudima, došljacima. Ubili su nekoliko ljudi, a uhapšenike su slali u koncentracione logore. Vlasti NDH su se držale neiskreno prema muslimanima. Samo su podijelili pješadijsko oružje nekim muslimanskim selima, i organizovali takozvanu seosku muslimansku miliciju.[20] Naoružali su ih vojničkim puškama i ponekimm puškomitraljezom (Čelebići, na primjer, 350 pušaka i 2 puškomitraljeza).

19 Luka Božović FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA FOČA, 1982. str 21.–23.

20 Seosku muslimansku miliciju, formirale su ustaške vlasti oko Foče, a u pljevaljskom kraju to su uradili Talijani. Njeno formiranje je izvršeno u junu i julu 1941. No, radilo se o naoružavanju samo za odbranu.

Samo je trgovački sloj, telegramom, javno izrazio podršku Paveliću.[21] Ustaška propaganda bila je vrlo intenzivna, koristeći uspjeh njemačkih trupa na evropskom ratištu, što je nailazilo na povoljan odjek kod jednog dijela stanovništva. U govorima političara, akcenat je postavljen na tvrdnje da je BiH hrvatska zemlja.

Rasističko–fašistička politika Pavelićevih ustaških falangi i zaglušna buka o čistoj arijevskoj rasi, te genocidna politika prema Srbima, Jevrejima i Ciganima posijala je strah i uznemirenost u narodu. Zaglušna propagandna u medijima, podsticala je fašisoidne elemente na progon „nearijevaca" ubistva, zatvorsko šikaniranje nehrvata, pljačku imovine i nesigurnost i neslobodu. Ustaše su progonili, ponižavali i divljački ubijali u početku samo viđenije Srbe. Srpsko stanovništvo Foče tragično je doživjelo gubitak nacionalne slobode. Zavladala je neizvjesnost o njihovom položaju u novim okupacionim uslovima, razvilo se osjećanje nesigurnosti, potištenosti i apatije. Manji dio bošnjačkog stanovništva, okupaciju zemlje i promjenu vlasti dočekao je s nadom da će imati bolji društveno politički položaj nego u Kraljevini Jugoslaviji. Većina seoskog muslimanskog stanovništva nije se radovala. Strepili su da nova vlast ne donese gora rješenja. Ustaše su zagospodarili prostorom i sijali strah. Zločini nad nedužnim građanima bili su nepodnošljivi i izazivali su revolt i bunt što je preraslo u narodni ustanak. Bogatiji Srbi su izbjegli u Srbiju, a u gradovima je ostala sirotinja. U Podrinju se širila priča o „odmetnicima", „drumskim razbojnicima", „komitama". Okupatoru je strah u narodu bio potreban – željeli su kolektivni osjećaj napuštenosti, bespomoćnost, obezglavljenost… Lakše je vladati, pljačkati, ugnjetavati…

Izvršavajući naređenje o osiguranju doseljavanja 2.500 Slovenaca protjeranih iz anektiranog dijela Slovenije, u srezu su planirali Slovence rasporediti po srpskim kućama. Predstojnik Kotarske oblasti izvještavao je Sarajevo da će Hrvati rađe trpjeti Slovence, nego Srbe. Međutim, kasnije je ustaški kotarski povjerenik uputio molbu H. Hadžiću, povjereniku za BiH, da ne šalju Slovence, jer je fočanski srez siromašan i pregusto naseljen i nepovoljan za naseljavanje Slovenaca. Do planiranog rješenja slovenačkih doseljenika nije došlo.

21 Telegram fočanskih trgovaca, glasio je: "30.000 Hrvata-Muslimana, kotara fočanskog pozdravljaju Vas kao poglavnika suverene države Hrvatske i izražavaju, Vama i majci Hrvatskoj, nepokolebljivu privrženost i odanost. Stojeći čvrsto kao granitna stijena na desnoj obali Drine, na braniku Hrvatske kliču:za dom spremni!", L. Božović, "Fočanska partizanska republika", str.26.

Prevršila dara mjeru

Po administrativnoj podjeli NDH, fočanski srez je pripao Velikoj župi Vrhbosna u Sarajevu. Ovoj župi pripali su srez i grad Sarajevo, kao i srezovi Vlasenica, Srebrenica, Višegrad, Čajniče, Rogatica. Posebnom odlukom poglavnik je formirao Vojnu krajinu za područje južno od Save, ograničeno rijekama Bosnom i Neretvom do Jadranskog mora i „državnom" granicom prema Srbiji i Crnoj Gori, kako bi zaštitila i osigurala istočne granice države. Sve žandarmerijske jedinice i stanice, i finansijske straže u Gornjem u bile su potčinjene komandi 2. bataljona vojne krajine dislociranoj u Goražde. U prvim mjesecima svoje vlasti, ustaše su imale oko 110 do 120 žandarma u Foči. Ustaška vlast je krajem juna 1941. donijela odluku o iseljavanju Srba i Jevreja naseljenih u pojasu od 40 km pored Drine. Predsjednici opština Miljevina, Slatina i Kalinovik suprotstavili su se ustaškom povjereniku Hajriću: "Eto, imate vojsku i ustaše, pa radite što hoćete. Mi ne možemo to uraditi". I nije došlo do iseljavanja, niti pokatoličenja Srba.[22]

Ustaška propaganda je vješto koristila postojeću podvojenost između Srba i Muslimana u fočanskom kraju. Naročito je insistirano na ustaškoj platformi da je BiH teritorija, bila sastavni dio Hrvatske. Cilj je bio uništenje Srba i Jevreja i uništenje svega antifašističkog. Ustaški doglavnik Mile Budak, podstrekavao je masovne zločine protiv Srba i govorio na velikoj skupštini ustaša u Gospiću: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti a ostale ćemo pokatoličiti i tako pretvoriti u Hrvate". Istakao je i parole „Srbe na vrbe" i „Goni psine preko Drine". I ustaški povjerenik u Foči Stjepan Bralić, pozivajući na obračun sa Srbima uzviknuo je: "Neće više suditi gumene nego čelične kugle".[23] Ustaše su, kao i četnici, vodili ne samo rasnu, nego i žestoku antikomunističku politiku i kampanju. S fočanskog područja otpremili su u Jasenovački logor smrti 51 građanina (27 Srba i 24 Bošnjaka.[24]

22 Luka Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA FOČA, str. 33.

23 Isto, str. 20-60.

24 Jasenovac, Žrtve rata, Prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Zürich - Sarajevo, 1998, str. 349.- 351.

Ustaše su oduzimali skriveno oružje i vojnu opremu od Srba. Obavljali su pretrese i terorisali ukućane. To je pobudilo pojedinačan otpor. Grupe seljaka iz Meljaka, u pljevaljskom i čelebićkih sela u fočanskom srezu, zauzela je, 29. maja 1941. žandarmerijsku stanicu u Čelebićima. Razoružane ustaške žandarme predali su Talijanima u Pljevljima. Pomagali su im bivši komandir i razoružani žandarmi, Srbi i Crnogorci. Ustaške vlasti su brzo reagovale i povratile stanicu, te je brojčano ojačali.

Narod je uplašen. Komandir žandarmerijskog voda iz Foče, nakon obilaska sela Meštrevac, Krna Jela i Rijeka, izvijestio je da u kućama nisu našli ni jednog muškarca. Ukućani, žene, starci i djeca, a na upit gdje su im muškarci, odgovarali su da su u planini. Rečeno im je da Hrvati i Muslimani, gdje god dođu, kolju sve srpsko, pale, siluju žene…

Slijedeća mjera ustaških vlasti bila je zabrana ćirilice i otpuštanje zaposlenih Srba. Raspuštene su sve društvene i kulturne organizacije koje su imale srpski ili jugoslavenski karakter („Prosvjeta“, “Soko“, “Kolo srpskih sestara“, Gajret“).

Prva hapšenja izvršena su u Ustikolini, Čelebićima, Miljevini, Foči i u Dragočavi.

U Ustikolini uhapšena su 22 Srbina, nešto kasnije dvanaestoricu je otpustio ustaški logornik Alija Gogalija primivši bogatu nadoknadu rodbine i komšija. Desetorica su otjerani u logore i pobijeni.

U miljevinskim selima uhapšeno je 15 seljaka, koji su zatvoreni u podrum, improvizovani zatvor, natjerani da sruše, tu smještenu, bistu kralja Petra I Karađorevića. Prilikom hapšenja ovih ljudi, njihove komšije, Bajro i Arif Hodžić, kao i Mujko i Mahmut Zametica, bezuspješno su pokušavali uvjeriti ustaše i žandarme da je riječ o dobrim ljudima i da ničim nisu zaslužili hapšenje. Ustaše su četvoricu od ovih zatvorenika ubili, ostale je oslobodio Gogalija primivši bogato mito.

U Foči su ustaše uhapsile 15 Srba i otjerali ih u logor u Gospić. Među uhapšenima su između ostalih, bili studenti Živojin Žiža Hadživuković, Živko Kučić, i Predrag Skokić, službenici Dimitrije Tomašević, Slobodan Hadživuković i Mišo Smrekić, zanatlije Vasilije i Kosta Sokolović i profesor književnik Branko Zagorac. U molbi velikom županu za oslobođenje sina, Milan Hadživuković je istakao da je „...njegovom zaslugom 1918.

spašen muslimanski živalj u gradu i okolini Foče, jer su tada crnogorski komite došle da izvrše pokolj Bošnjaka i da mu to priznaju svi komšije". Iako je tvrdnja bila tačna, nije pomoglo. Nijedna molba nije uvažena, svi uhapšeni su poubijani.

Pri sprovođenju Srba, zatvorenika iz logora u Foči, za Sarajevo, u vozu je, kod Stambolčića, došlo do pobune. Zatvorenici su ubili dva sprovodnika, jednog ranili, a onda su se razbježali. Uhvaćeni su u Jabuci i predani ustašama. Pobijeni su bez suđenja…

Do 5. decembra 1941. ustaše su u Foči i okolini ubile 69 Srba. Među njima dvoje djece ispod 10 godina, šest Bošnjaka i četvorica Hrvata. Talijanski okupatori su ubili sedam osoba, pet Srba i dvojicu Bošnjaka…

Tä, poglavnik Pavelić je u svojoj NDH proklamovao Uredbu o arijevskoj rasi.[25] Taj dokument je, ustvari, dokaz o sprovođenju zločinačke politike njegove vlade. Ustaše su radile hinjski, podmuklo. Prve zločine na Srbima izvodili su u uniformama s fesovima i međusobnim oslovljavanjem lažnim muslimanskim imenima! Cilj: Likvidirati, svakako, ali dodatno unijeti smutnju među srpski i muslimanski narod! Proizvodnja korisne mržnje! Iako je, formalno, Zakon o arijevskom porijeklu bio antisemitski, u praksi je primijenjen i na Srbe, kao i sve komuniste. Za implementaciju ovoga zakona, ovlašteno je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH pa je, pri njemu formirano i političko odjeljenje za utvrđivanje arijevskog porekla građana.

Muslimani nisu imali nikakvih profašističkih organizacija i nisu rado dočekali pripajanje BiH NDH. Posebno su osuđivali politiku terorisanja Srba. Kao miroljubiv narod, zalagali su se za dobre komšijske odnose i prijateljsku saradnju. Progon i hapšenje, pa i ubijanje viđenijih i uglednijih Srba, po selima, ustaše su počeli juna 1941, a u fočanskom kraju nakon što su organizovali svoju vlast. U početku sve se svodilo na pojedinačne slučajeve. Najveći pokolj srpskog stanovništva, uradili su ustaše Crne legije, jula 1942. mjesec dana prije druge faze genocida nad muslimanima. Tada je u prigradskom naselju Gradac ubijeno 58 Srba – 21 član porodice Elčić, 11 Filipovića, 9 Milanovića, 10 Furulijevih, 4 Savića, 2 Elez i jedan Arsenić. U ovoj grupi bilo je 23 djece do15 godina starosti! To je bio zločin za svaku osudu, a izvršile su ga ustaše, Hrvati, pripadnici Crne legije.

25 Vidi: Uredba poglavnika Ante Pavelića o rasnoj pripadnosti, Prilog 2, str. 476 u ovoj knjizi

Muslimani su osudili ovaj zločin i njegove vinovnike. Ipak, u cijeloj nastupajućoj strahoti, bilans ovake monstruoznosti, ne može se komparirati s onim što je tek dolazilo: Zatiranje i genocid nad muslimanima. Biće ih pobijeno oko šest hiljada! Režija i izvedba, s nožem u rukama, pripadala je četničćkim zlotvorima. Nikako narodima.

Crni dani su tek dolazili – 19 avgusta 1942. kada su četnici, skoro bez borbe, osvojili Foču…

DIO VIII

POČECI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U FOČI

Tokom ljeta 1941. na Vučevo je došao major jugoslovenske vojske Vojislav Đokić[1] sa Žabljaka, (pošto ga Crnogorci nisu prihvatili u Pljevljima, a ni na Žabljaku) i smjestio se kod Radoja Žarkovića u Kruševu. Povezao se sa NOP Piva. Namjeravao je organizovati zajedničku borbu Srba, Crnogoraca i Bošnjaka protiv okupatora u dolini Sutjeske. Povezao se s naprednim omladincima iz Foče, 4. oktobra 1941, preko Alije Šoševića[2], pisara opštine Ćurevo. Đokić se pismom obratio uglednim Bošnjacima iz Ćureva. Pisao je:

> "…Predstavnici pozivaju svu braću muslimane i Hrvate da se pridruže našem NOP-u i da kao braća uđu u sastav naše NOV, jer se naša vojska ne bori protiv naroda, seljaka i radnika, poštenih građana, nego borbu vodi protiv nasilnika i okupatora, koji braću muslimane, Hrvate i Srbe hoće da zavade."[3]

Pošto Bošnjaci nisu bili spremni predati oružje, Đokićeva jedinica je zauzela Ćurevo 5. oktobra 1941. Upad ustanika u Ćurevo izazvao je uznemirenje u Foči. Ustaške vlasti iz Foče izvijestile su Veliku župu i tražile 500

1 Luka Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA FOČA, str. 39.- 41. Vojislav Đokić, (1893.- 1943.) major JV, zbog revolucionarnog rada, 1932. uhapšen u Mariboru i osuđen na 15 g robije; u januaru 1940. uslovno pušten na slobodu. Uključio se u pripreme ustanka i 1941. stupio u Kalinovački part. odred i krajem iste godine postao zamjenik komandanta Odreda. Od maja 1942. član VŠ. Od novembra 1942. do maja 1943. načelnik štaba 7. divizije. Podlegao ranama 1943.

2 Alija Šošević, po sjećanju istoričara Ahmeta Đonlagića ustašama ga je prijavio Husein Čengić, bilježnik Ćurevske opštine, a po presudi vojnog suda u Foči od 7.3.1942. to je učinio Salko Džin. I pored svih pritisaka i mučenja nije odao nikog od svojih drugova. U Foči ustaški prijeki sud osudio ga je na dugogodišnju robiju. Kada su četnici došli u Goražde pobjegao je iz zatvora i otišao u partizane.

3 Isto, str. 40 i 41

pušaka i municiju. Ustaške snage iz Foče i Borča protivnapadom su odbacile pobunjenike. Đokić se nakon neuspjele misije povukao u Kalinovik. Jedan broj Đokićevih boraca pljačkao je bošnjačke kuće po Ćurevu. Ustanici su u početku, pod uticajem pročetničke propagande, napadali bošnjačka sela, pljačkali stoku i ubijali pojedine viđenije ljude na prostorima Fočanske opštine. Kako je ljeto odmicalo, intenzitet pljačke se povećavao.

Iz Izgora, Đokić je 8. oktobra, pisao hodži Loji u Tođevac:

> "Nisam uspio da održim disciplinu kod Mratinjaca, koji su bili na desnom krilu prema Ćurevu i koji su počeli da pljačkaju. Šteta koju su u katunu Koritnik učinili kao i u Ćurevu i Šadićima njihovo je djelo… Upućujte ljude na dobro. Savjetujte im da se međusobno ne pale i ne ubijaju i da ne služe krvavom ustaškom režimu. Jer naša borba je i vaša i ja bih bio sretan kada bi vi stali na stranu pravde i stupili u redove nacionalnih oslobodilačkih boraca…"

Četnici su imali uticaja na jedan broj boraca, kao i ustaše i rodbina na jedan dio Bošnjaka i podržavali njihovu neodlučnost.

Talijani su odlučili da smire situaciju na pobunjenom prostoru, ocijenivši da im je ugroženo zaleđe i dostup morskoj obali, odnosno veza s Italijom. Spoznali su da osnovnu masu ustanika čine Srbi i da ustaška politika njihovog istrebljenja izaziva i pothranjuje taj ustanak. Da bi relaksirali prilike, po njihovom mišljenju, trebalo je posjesti drugu demilitarizovanu i treću zonu i iz njih odstraniti ustaše. Reokupacijom su željeli umiriti Srbe i steći njihovu naklonost. Iako se vlada NDH protivila reokupaciji, morala je prihvatiti talijansku odluku i krajem avgusta potpisati odgovarajući sporazum. Na tragu takvog rješenja u Foču je došla jedna četa iz divizije Pusterija (pusteria). To, međutim, nije moglo značajnije izmijeniti situaciju. Kod srpskog stanovništva raslo je raspoloženje za borbu, a kod bošnjačkog zbunjenost, nesigurnost i kolebanje.

Ustaške vlasti nisu uspjele u pokušaju da u gradu Foči formiraju miliciju.

> „…U oktobru 1941. iz partizanskih jedinica zapadne Srbije došla su trojica Fočaka – Mahmut Hanjalić – Mašo, Momčilo Kočović[4] i

4 Luka Božović FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str. 46, Foča 1982. Kočović Momčilo Momo (1917-1942), pravnik, u NOR-u od 1941, član KPJ, politički komesar 2. fočanskog dobrovoljačkog bataljona i zamjenik komandanta fočanskog NOP i dobrovoljačkog odreda. Ubili ga četnici u puču kod sela Grandića, 18. maja 1942.

Rade Stevanović. Prvih dana novembra došli su u selo Budanj kod Miljevine, po zadatku pračanskog bataljona da pomognu pokretanje partizanskih akcija oko Ustikoline, Miljevine i Foče. 10 novembra 1941. održali su sastanak sa uglednijim seljacima iz okolnih sela. Sutradan, 11. novembra stiglo je oko 100 boraca iz okolnih srpskih sela i formirana je fočanska partizanska četa, koja je za nekoliko dana narasla na 120 borca. Za komandira čete određen je Rade Stevanović, za komesara Momčilo Kočović, za člana komande Mahmut Hanjalić – Mašo…"[5]

Grupa uglednih domaćina, Bošnjaka, nakon saznanja o formiranju čete, prihvatila je poziv da se i oni uključe u njen sastav.

Ustaše u Foči su o tome vjerovatno bili obaviješteni, pa su već 17. novembra pokrenuli akciju, uz angažovanje susjednih žandarmerijskih i milicijskih jedinica, protiv ove čete u Miljevini, kako bi oslobodili ugroženu komunikaciju Foča – Kalinovik.

Četa se povukla u Zelengoru, a potom preko sela Borija, Šivolja u Trnovo. Bošnjaci su ponovo pozvani da se uključe u četu. Odazivajući se pozivu, grupa naprednih omladinaca izašla je iz Foče, 28. novembra 1941. Stupila je u četu. Kroz nekoliko dana uslijedio je dolazak i druge grupe omladinaca iz grada. Međutim, upad četnika iz Srbije i istočne Bosne u Foču i ove krajeve, izazvao je kolebanje i osipanje partizanskih jedinica. Bošnjacima–partizanima zaprijetila je opasnost, pa je komanda čete u dva navrata uputila 14 omladinaca Bošnjaka i jednog Čeha u Muslimanski bataljon Romanijskog odreda NOP-a. Njima se priključio i Esad Čengić koji je došao iz Sarajeva. Tako se u Muslimanskom bataljonu našlo 16 boraca iz Foče.[6] Od njih su, prema Luki Božoviću[7], u toku NOR-a poginuli slijedeći borci: Mustafa Alajbegović, juna 1942. kao borac kod Vlasenice, Osman Berbić, jula 1943. kao komesar čete, kod Sokolca, Esad Hadžimusić, kao borac, oktobra 1942. kod Sremske Rače, Hanjalić Mahmut – Mašo, pao

5 Isto, str.48.

6 Iz fočanske čete upućeni su sljedeći borci: Alija i Mustafa Alajbegović, Osman Berbić, Kasim i Remzija Ćorić, Ahmet Đonlagić, Džemal, Mustafa i Jusuf Fejzo, Arslan Gotovušić, Esad Hadžimusić, Mahmut Hanjalić–Mašo, Vencel Opat – Veno, Alija Šošević i Adil Zulfikarpašić. U četi su ostali: Milan i Strahinja Babić, Mišo Blagojević (kasnije otišao u četnike), Svetozar Čubrić, Božo Hadživuković, Petar – Pero Kujundžić, Ratko Mazepa, Vaso Starović i Aleksandar –Aco Visocki.

7 Luka Božović, borac 1. proleterske brigade, penzionisan kao generalmajor JNA.

maja 1943. kod Čajniča kao zamjenik političkog komesara bataljona, Alija Šošević, juna 1943. kod Donjeg Kruševa, zamjenik komandira čete i Kasim Ćorić, aprila 1944. u Donjoj Trnovi kao politički komesar bataljona, dok je Vencel Opat – Veno, nestao 1942. na Trebavi.

ČETNICI U FOČI

FOČA,[8] bošnjački usud

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) donio je odluku o dizanju narodnog ustanka u Jugoslaviji, 4. jula 1941. protiv okupatora. Paralelno sa ovim aktom KPJ, pukovnik kraljevske vojske Jugoslavije Dragoslav Draža Mihailović, fingira akciju za dizanje srpskog naroda na ustanak, lažući da to radi u ime vlade kralja Petra II Karađorđevića. Iako odmah, od početka, nije imao vezu s kraljem i vladom, on je po selima okupljao ljudstvo i formirao grupe pozivajući se na kralja. Kralj je, inače, bio protiv oružanog suprotstavljanja okupatoru. Čekalo se da veliki, antihitlerovska koalicija, slomije sile osovine i pobijede, što bi trebalo da predstavlja znak za preuzimanje vlasti. Draža je planirao da koordinira ostatak obavještajne službe, umjesto izvjesnog Birčanina. No, 12. jula CK KPJ izdaje Proglas kojim poziva na ustanak narode Jugoslavije. Istog dana je potpisana Konvencija o saradnji i uzajamnoj pomoći između SSSR-a i Velike Britanije, što se smatra embrionom nastanka Antifašističke koalicije. Vlada SSSR-a, 17. jula 1941, priznaje vladu Kraljevine Jugoslavije, iako je ova bila protiv oružane borbe. KPJ je formirala partizanske odrede koji su odmah poduzeli aktivna borbena dejstva protiv okupatora i njegovih pomagača, kvislinga, a Draža, istovremeno, na Ravnoj gori, prenosi stavove svojih londonskih nalogodavaca i „mudruje“ kako nije vrijeme za oružanu borbu. Vlada, zaista, i šalje takve instrukcije. Dok je politička platforma KPJ zagovarala rušenje vlasti izdajničke kraljevske dinastije, promovirala demokratsku organizaciju države, oslobođenje zemlje od okupatora i

8 Fočanski srez prije II sv. rata, sastojao se od 8 opština: Foča, Ustikolina, Dragočava, Slatina, Čelebići, Ćurevo, Miljevina i Kalinovik do 31.12.1953. kada su srezovi ukinuti kao administrativno-političke zajednice i preimenovani u opštine. Tada je Kalinovik izdvojen iz fočanske strukture. Tako je bivši srez postao opština.

sprječavanje bratoubilačkog rata, četnički pokret je gradio svoju političku platformu: Stvaranje Velike Srbije, u okviru Jugoslavije, shodno duhu Platforme Srpskog kulturnog kluba i „Načrtanija“ iz 1844.[9] koja je značila bratoubilački rat među našim narodima i povratak kralja u Jugoslaviju.

Ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika, u BiH, na poziv KPJ, dignut je 27. 7. 1941. U Crnoj Gori ustanička puška se oglasila 13. jula. Poput plamena ustanak se širio po cijeloj državnoj teritoriji. Ustanički pokret u Sandžaku i Crnoj Gori bio je naročito u snažnom zamahu. U Pljevljima, talijanskoj okupacionoj zoni, bila je stacionirana komanda talijanske divizije Pusterija. Plašeći se napada partizanskih jedinica talijani su odlučili da povuku posade iz Foče i Goražda. U Višegradu je, 30. novembra 1941, potpisan ugovor između Boška Todorovića, četničkog majora i talijanskog potpukovnika Kastonjera, o garanciji slobodnog povlačenja talijanskih jedinica u Pljevlja i predaji Goražda i Foče četnicima. Kasniji pregovori su bili tehnički.[10]

Foču su preuzeli Talijani[11], (oko 300 vojnika i 10 oficira). Ova komanda je sa Jezdimirom Dangićem i Sergijem Mihajlovićem, četničkim oficirima, 4. 12. 1941. održala sastanak u separeu gostionice Velimira Zečevića i tu je

9 Ilija Garašanin ministar unutrašnjih poslova u vladi knjaza Miloša Obrenovića,pravnik i pukovnik u knjazovoj vojski.Uz pomoć poljskog emigranta kneza Adama Čerloviskog i Čeha Frantza Zaha napisao je „Načrtanije“1844 g, po kome je Srbija trebala da radi na stvaranju jedne velike Jugoslavenske države, koja će objedinjavati sve turske Slavene, pod svojim predvodništvom. Slobodan Jovanović, enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Ambicije srpskog velikodržavlja nisu se mogle ostvarivati oslobađanjem nekakvih imaginarnih srpskih zemalja kada ih nije ni bilo, nego su širenje Srbije mogli ostvarivati osvajanjem i agresijom protiv susjednih naroda. Po Slobodanu Jovanoviću, Srbija je trebala štititi liberalnu Evropu od reakcionarne Rusije (M. Kreso Platforma NOP-a od 1941-1945, ciljevi i realizacija, Zbornik radova Institut za istoriju Sarajevu 2006). Trebale su biti dvije države od crnog mora do Baltika - Poljska i Ilirija, Poljsko - Ilirsko carstvo. Ambicije „Načertanija“ bile su suprotne ovome planu, jer je u „Načertaniju“ izričito naglašeno da se to može ostvariti samo s Rusijom.

10 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, Tom XIV, knjiga 1. str 87.

11 Talijani su Foču preuzimali nekoliko puta u toku rata u skladu s promjenama okupacione politike. Ove su se promjene dešavale na cijelom prostoru Gornjeg a uključujući Višegrad. Okupacione komande su odlučivale o tim promjenama. Talijani su ušli u Višegrad 8. novembra 1941. Svojim kamionima su odvezli vojsku NDH preko Priboja i Pljevalja u Mostar. Višegrad su fortifikacijski utvrdili odlično čime su potvrdili priču o svojoj nadarenosti za utvrđivanje odbrambenih linija. Četnici su uz podršku Talijana u Rudom formirali svoju vlast, a u Višegradu su Hrvati držali civilnu, a Talijani vojnu vlast. Bošnjaci izbjegli sa sela prevareni su od Talijana, vraćali se u svoja sela, gdje su ih četnici nemilosrdno trijebili. (I. Kljun, Višegrad, Hronika genocida nad Bošnjacima).

dogovorena predaja Foče četnicima. Uvečer, istog dana, oko 1000 četnika, pod komandom Sergija Mihajlovića ušlo je u Foču. Ostaće do 20. januara 1942. kada partizani oslobađaju grad. Taj period, nešto duži od dva mjeseca, je vrijeme PRVE FAZE bezumnog genocida. Glavninu četničke rulje činili su rogatičko-romanijski četnici pod komandom ratnog zločinca Radivoja Kosorića, koji su se nakon izvršenih zločina ubistava, pljačke i silovanja mladih žena povukli prema Goraždu.

Četnici su imali brižljivo razrađen plan utvrđivanja svojih pozicija. Poduzeli su niz mjera, kako bi se narodu predstavili kao ozbiljna vojno–politička snaga. Drugog dana po okupaciji Foče, major Jezdimir Dangić je održao javni skup s težnjom da uvjeri narod da njegova „vojska" garantuje bezbjednost svim građanima, i da se nikom ništa neželjeno neće desiti. Njihovi eksponenti preuzeli su sve funkcije vlasti. Viđenije pristalice četnika iz reda Srba, organizovali su sastanke građana na koje su dovodili i poznatije muslimane tražeći da u narodu traže predaju oružje „vlastima". Izgovarana su i obećanja da se onima koji ispoštuju ovu naredbu neće ništa desiti. Laž! U Foči telal je pozivao građane da predaju oružje novim srpskim vlastima. Poziv se odnosio samo na Muslimane, ne i na Srbe. Emisare su uputili u bošnjačka sela kako bi uvjerili ljude da su četnici vojska od uspostave nove vlasti. Većina je nasjela! Četnička komanda je zloupotrijebila viđenije Bošnjake i prisilila ih na podršku pri obmanjivanju naivnih. Akcija razoružavanja Bošnjaka trajala je desetak dana, a onda su četnici krenuli u pljačku i krvave pokolje. Planeri korištene taktike pri razoružavanju doslovno su primijenili tezu Dobrice Ćosića, srpskog pisca:

> „Laž je vid našeg. srpskog patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije".

U prvim danima četničke strahovlade, pojedini lupeži, kriminogeni četnici, pljačkali su prijeteći oduzimanjem života muškim članovima porodice. I sam, kao desetogodišnji dječak, bio sam svjedok takvog događaja u kući moga djeda Zulfa: Na kućnim vratima pojavio se Sreten Stanojević, silnik iz susjednog sela Brusna. Naredio je mojoj neni da mu da jelo, insistirajući na osušenom mesu. Kada se najeo, rekao je djedu da ustane i uperio mu cijev puške u glavu. Zahtijevao je da mu kaže, gdje je Bećir, moj otac. „Gdje mu je revolver?" Derao se. „Hoću pištolj ili 5000 dinara! Ili… ili ću te ubiti!" To sam gledao, drhtao od straha i plakao. Razbojnik je

šikanirao sve u kući, ne pomjerajući cijev od djedove glave. Pošto je dobio novac, na polasku iz kuće, obećao je povratak! Hoće da mu Bećir preda revolver! Nije prihvatio djedove tvrdnje da moj otac Bećir nema nikakvo oružje. Inače, Sreten je bio seoski lupež, neradnik i pijandura, a u narednim danima on i njegov brat Dušan postali su krvnici, Veliki. Tandem s teretom ratnih zločina. Braća Stanojevići bili su strah i trepet u dolini Ćehotine, od Foče do Vikoča. Nažalost, nije im suđeno. Oba su poginuli u borbama s partizanima.

Foča, sinonim bošnjačkog stradalaštva u II svjetskom ratu, bila je okupirana talijanskim jedinicama i domobranima. Fočanske NDH vlasti, iako su znale sudbinu koja će zadesiti muslimane, nikome nisu dozvolili odlazak iz grada. Po dogovoru s kapetanom Mihajlovićem, Talijani su se povukli iz Foče. Ušao je kapetan Sergije Mihajlović s oko 1000 četnika, svirepih ubica. Po naređenju Talijana, ustaško-domobranske jedinice su u Foči ostavile oko 3.000 pušaka, dva topa 65 mm, dva minobacača, preko 60.000 metaka, 4.000 kompletnih uniformi. Sve su ovo Talijani predali četnicima. No ustaško-domobranske vlasti, umjesto da naoružaju narod i tako mu omogući efikasnu odbranu od zlikovaca, u Gornjem Podrinju su se naoružali četnici. Ovo je nedvosmislena potvrda dvoličnosti NDH vlasti?

Predati su im i ključevi od zatvora u kome su bila 83 zatvorenika, uglavnom vojni obaveznici iz Rogatice,[12] bjegunci pred mobilizacijom. Četnici su ih zvjerski poubijali. Poštedu, po naređenju kapetana Mihajlovića, dobio je samo vozač – u seljačkoj četničkoj masi niko nije imao vozačka znanja.[13] Poslije nekoliko dana u Foču je došao i vojvoda Đekić sa Zlatiborskim četničkim odredom iz Srbije.

Za četničkog predsjednika u Foči, imenovan je prota Vasilije Jovičić, za komandanta mjesta poručnik Milivoje Kekić iz Gacka, a za predsjednika opštine Vlado Hadživuković iz Foče.

Operacijom četničkih snaga u osvajanju Gornjeg a rukovodio je major Jezdimir Dangić. To je jedan iz grupe oficira koje je Draža iz Srbije uputio u Bosnu, da zaustave ustanak pod rukovodstvom KPJ, da preuzmu rukovođenje ustankom i da komuniste potisnu na marginu. Pored ostalih u

12 Luka Božović: FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str. 60

13 Vidi prilog 3, str. 478 u ovoj knjizi

toj grupi su bili: Boško Todorovć, Zaharije Ostojić, kasnije nazvan "čika" Branko, Petar Baćović, Vojo Lukačević i Sergije Mihajlović. Ovo je snažno kadrovsko jezgro, koje je trebalo razvijati i jačati četnički pokret i spriječiti razvoj NOP-a. Svi oni, bili su školovani oficiri bivše kraljevske vojske i u toku rata izrasli su u visoke četničke komandante.

Krajem avgusta1941. u selu Drinjači je postignut sporazum o zajedničkim akcijama NOP-a i četnika, ali ga četnici nisu poštovali, jer su na pravcima dejstva njihovih jedinica produžili zločine nad muslimanskim stanovnicima. Ovaj sporazum je trajao do 15 januara 1942. Vrhovni štab POJ je, u težnji da proširi bazu ustanka i veže što veći broj ljudi za svoju ideju, donio odluku da formira odrede Dobrovoljačke vojske (DVJ), od ljudi koji nisu bili spremni napuštati svoje krajeve. a formalno su izražavali spremnost da se bore protiv okupatora. Ovu odluku četnici su zloupotrijebili i formalno se priključili DVJ. Međutim, oni su duhom i političkom orijentacijom ostali četnici. Nastavili su ratne zločine protiv muslimana, pod lažnim nazivom „dobrovoljačka vojska", poznati pripadnici ovih trupa bili su zločinci Gojko Krezović iz Goražda i Radivoje Kosorić s Romanije, Vasilije Bodiroga iz Zakmura – Foča i dr.

Dražinovci su u Foči iskoristili pro–četničko i velesrpsko raspoloženje većine srpskog naroda u tim krajevima, pa su se vojni obveznici dobrovoljno i masovno uključivali u četničke formacije. Njihovi motivi su bili predrasude i pljačka. Stratezi genocida, prilagođavali su organizacijsko–formacijsku strukturu svojih jedinica ciljevima i zadacima koji su stajali pred njima. Organizovali su „crne trojke" koje su likvidirale nepoćudne Srbe, pojedine građane i izvršavale takozvane specijalne zadatke. Po mjesnim područjima su postavili četničke vojvode i komandante domaćih četnika, a u Foči su formirali takozvani potjerni odred, kojim je komandovao Danilo Hadživuković[14]. Ta jedinica sastavljena od ubica, neradnika, lijenčina

14 Vlado Hadživuković je oličenje nečovještva. 1914 g, kada su austrougarski vojnici strijeljali dvojicu popova, ranjen je Milan Hadživuković. Avdaga Bačvić ga je na leđima odnio u bolnicu i spasio mu život. 1918 Milan je spriječio crnogorske komite da pobiju foćanske Bošnjake. Međutim, Milan je izdao Asima Kašma koji se bio sklonio u njegovu kuću. Četnici su ganjali ovog momka koji je skočio u Drinu. Uhvatili su ga u Mijakovićima i ubili. 1941. Murat Bačvić, Avdov sin, je dvojicu mladih Hadživukovića, obukao je u ženske zarove i preveo ih preko granice u Srbiju. Nesretni Avdaga je s dva svoja sina zaklan od četnika 1941.Vlado Hadživuković, četnički predsjednik opštine, držao je Murata u kući i izbacio ga je na sokak, pod izgovorom da ga ne smije više držati. Baš toga dana četnici su lovili muslimane i klali. Murat je imao sreću, prihvatila ga je Staka Lugonjić, majka ili žena zlikovca Đorđa Lugonjića, koja ga je sakrila na tavan zgrade gdje je bila četnička komanda i spasila mu život.

i pijandura, organizovala je potjerne hajke po šumama i selima fočanske opštine i ubijali kao divljač bošnjačke muškarce na čija bi skrovišta naišli. Bošnjaci su bili obezglavljeni, politički dezorijentisani, zbunjeni i izgubljeni. Pošten svijet, nedovoljno obrazovan, politički neosviješten, nije mogao shvatiti odakle potiče toliko zlokobna mržnja, dojučerašnjih komšija, koji ih ubijaju, siluju, pljačkaju i pale im imanja…

Zaprepaštenje, pored zgražanja nad četničkim nečovještvom, bezdušnošću, sadističkom nemilosrdnošću i okrutnošću, izaziva i pasivnost, gotovo kapitulantsko ponašanje Bošnjaka! Iluzorno su kalkulisali vjerovatnoćom da će ih smrt, možda, zaobići, pa su bez bunta, skoro pomirljivo kao hipnotizirani, išli pod četničku kamu.

Kad su procijenili da su razoružali sve Bošnjake, „domaći" četnici su počeli s ubijanjem muškaraca, uvjereni da nema opasnosti od oružanog otpora razoružanih ljudi.

Hajke i potjere Danila Hadživukovića, drugih četnika, Danilovih pobratima

> Četnici su, nemilosrdno ubijali nenaoružan narod, posebno muškarce od 15 do 70 godina starosti. Moj otac[15] mene je dao komšijma i iskrenim, osvjedočenim prijateljima, Vasiliju i Cvijeti Perišić, da me, u pogromu, sačuvaju. Kod njih je pretjerano i oko 70 naših koza, pošto je bio pored njihove kuće

15 Autor ove knjige: "I ja pripadam generaciji kojoj su djetinjstvo potopili potoci nevino prolivene krvi poklanih i pobijenih mojih (majke, brata, djeda, ujaka i rođaka) i fočanskih Bošnjaka. Četnik Branko Radović, iz susjednog sela Dragočave, mjerio me o vojničku pušku 'mauzer' 7, 9 mm, a ostao sam živ pošto me od njega otela pokojna Cvijeta Perišić, u čijoj kući sam bio sklonjen, koja je vrlo hrabro, sa sjekirom u ruci zaprijetila krvoloku da će ga sasjeći, ako me ne pusti, izlažući se i sama opasnosti da bude ubijena. Prisiljen, pustio me, kličući: 'Eto te ustaši koji će te zaklati'. Ovo se dešavalo u prvoj dekadi januara 1942. U decembru mjesecu 1941. četnici su prikupljali oružje od muslimana, i pritom su bili vrlo grubi prema onima za koje su sumnjali da posjeduju oružje, ljude su prebijali, a ponekog su na mjestu ubili, pljačkali su stoku, zlatni nakit od onih za koje su znali da ga imaju… Uz nekog Mitrića, Petar Cvijetić iz Zavajita, mom ocu je oteo dva para volova i ždrijepca trogodca. Teško mi pada, ali znam da je taj Petar Cvijetić kasnije otišao u partizane i u JNA dogurao do čina potpukovnika…

list[16] koji je otac ukresao prethodne jeseni. Ubijanja Bošnjaka su vršena u drugoj polovini decembra 1941. a intenzivirana su u posljednjoj dekadi decembra i prvoj polovini januara 1942. kada je odred Danila Hadživukovića krenuo u „hajke", dakle pretrese planinskog područja gdje su se, po njihovoj procjeni, muslimani skrivali.

Zima je bila vrlo oštra, s pola metra snijega. Jednog dana, popodne, bio sam s kozama na listu, na desnoj obali duboke rasjedline potoka Raševac. Iznenada, s padina lijeve obale, oglasila se puščana paljba. Vidio sam neke ljude kako trče niz proplanke, i iza njih, naoručane progonitelje. Pucali su, međusobno se dovikujući. Lijepo sam čuo: "Boro, eto ga tamo, ne daj mu da pobjegne!" S kozama sam pobjegao prema Vasilijevoj kući. Bila je pored seoskog puta. Stajao sam ispred kuće s vršnjacima Gojkom i Filipom, Vasilijevim sinovima, kad je naišla kolona četnika, sprovodeći tridesetak muslimana povezanih, po dvojica, za mišice. Četnici, prljavi, pod visokim šubarama s kojih su ih po ramenima mlatile kićanke, a kokarde, velike kao konjske ploče, uvaljene u crnu mekanu tkaninu, djelovale su poput blijedog mjeseca… (Kasnije sam saznao, dozivani na onoj kosi bio je Boro Blagojević, jedan od najkrvoždnijih četnika iz Foče. Kasnije je, s gomilom opljačkanog zlata, prebjegao na Zapad i izbjegao suđenje. Tamo je otvorio nekakav lokal, okupljalište četničkog ološa. U toj gostionici je, u nekakvom obračunu, kasnije i ubijen…)

„Vi ste sigurno Vasiljevi?", – reče jedan iz eskorta krvoloka. – „'Oćemo l'klat'Turke?" Ništa ne odgovorismo. Sva trojica smo bili uplašeni, a gazde nije bilo kod kuće. Bio je u pljački, u gradu. Ta ružna kolona, na putu susretanja i donošenja smrti, otišla je u selo Potpeće i svratila u kuću, na zapadnoj ivici bošnjačkog sela, Vlada Perišića, Vasilijevog brata. U sobi nad magazom, napravljena je terevenka. Suhog mesa, otetog i

16 List se nazivala kamara usječenih (u žargonu: ukresanih) lisnatih grana hrasta ili jasena, sasušenog lista koje su zimi polagane ovcama i kozama, umjesto sijena. Listove su kresali zemljoradnici koji nisu mogli ukositi dovoljno sijena za ishranu stoke preko zime. Osušeno lišće zadržavalo je zelenu boju, škropljene su zasoljenom vodom. Jele su ga koze i ovce za vrijeme snježnih dana.

napljačkanog u muslimanskim kućama u selu, bilo je kao drva. Rakije dekalitrima. Kolonu vezanih muslimana, sačinjavali su Karupi iz Dragočave, Grči iz Požareva i Felahi iz Brežđa. Sužnje su zatvorili u magazu, gdje se već nalazilo desetak seljana – Kafedžića, Kovača, Ćosa, Fazlića, Šeha i Spahića. Među njima bili su i moji – dedo Zulfo, daidže Osman i Meho Šeho, dainica Abida, Mehova supruga i sin Halil, dvadesetogodišnji atleta... Dainica se nije htjela odvojiti od Halila, svog ponosa. Otišla je s njim u smrt. Nakon gozbe četnici su ih odveli oko 1,5 km od sela, na obalu rijeke Ćehotine, na lokalitet zvan Valovina oko jedan km nizvodno, od poznatog stratišta, čuvenog Godijenskog mosta. Tu je već zaklano više od 50 Bošnjaka. Tu su, pod kamom, poklani i ovi, novodovedeni. Nesretnog Halila su masakrirali, odsijecali su mu komad po komad tijela… Oči su mu iskopali nožem. Na očigled oca mu i majke. A onda su i njih uzeli u krvavu obradu i zaklali… Pero Marković, Vasiljev otac i očuh Milovana Perišića, ratnih zločinaca, nakon nekoliko dana, sve je leševe gurnuo u rijeku, tako da nikad niko nije pronađen i dostojanstveno sahranjen…

Niko Sokolović, četnik iz Foče, iz sela je donio dvije žive kokoši u Vasilijevu kuću. Tjerao me je da ih koljem. Cvijeta me zaštitila, zamijenila. Kokoši su ispečene s krompirom, pod sačom. Mene je Niko za sinijom posadio pored sebe. Iz ranca je izvadio bijeli hljeb i izrezao ga na kriške, pa je i meni jednu dodijelio cinički me „hrabrio“govoreći “...jedi Ture pred glavom ti je!“ Nisam tada znao šta znači to „pred glavom ti je“. Mislio sam „pred tobom je“. Zbog toga sam se začudio kada je Cvijeta reagovala: „Šuti, jadan bio! Niko, pusti dijete neka na miru jede!“ Nakon toga, zloduh me ostavio na miru i okrenuo se rakijskoj flaši. Kasnije sam saznao da ono njegovo „tetošenje“ ima značenje „posljednji ti je obrok…“

Nekoliko dana kasnije, Cvijeta, čestita, prostodušna žena, dojavila je u selo da će četnici narednih dana pretraživati dio planine koji nije zahvaćen ovonedjeljnim pretresom – za akcije takvih obima četnici nisu imali dovoljno ljudstva – što je bilo

od posebnog značaja za preostale muškarce što su spas našli u dubljem planinskom prostranstvu. Vijest je nalagala promjenu skrovišta. U Suhoj glavici, nedirnutom dijelu planine, krila su se braća Smajkan – Zajdo, Šahin i Latif, te Jusuf, Mujo, Dedo i Malin Kobiljar. U zemlji su iskopali i uredili zemunicu. Četnici su ih, ipak, otkrili. U bijegu su poginuli Šahin, Latif, Dedo i Malin, a Mujo, ranjen u rame, bježi sa Zajdom oko 3 kilometra dalje. Četnici su trčali za njima. Već se mrak spuštao kada su bjegunci stigli na rijeku Ćehotinu. Zajdo, inače plivač, skočio je u rijeku i, pod zaštitom mraka, uspio je pobjeći i spasiti se. Mujo nije znao plivati i nije se usudio skočiti u vodu. Stigao ga je komšija, Vasilije Marković, koju godinu od njega stariji i zaklao ga.

Prema izjavi Bejte Kobiljar, Mujova majka Derviša je saznala sve o sinovljevoj tragediji. Obratila se Rosi Marković, majci Mujovog ubice Vasilija, s molbom da zamoli svog muža Peru da ukopa Muja kako mu životinje ne bi razvlačile tijelo. Ponudila je, dala kilogram rezana duhana kao naknadu. Pero je odvukao leš do rijeke i bacio ga u vodu, a Derviši su rekli da su ga ukopali. Slagali su… Mujovi posmrtni ostaci nisu nikada pronađeni.

U selu Zakmur, ratni zločinac Vasilije Bodiroga, sa svojom grupom četnika, uhvatio je, 2. januara 1942, u kući Đajića 23 mladića, svezao ih, odveo u Brod i poklao na mostu. Usput su nesretnike udarali kundacima, bockali noževima… Dolina je odjekivala jaucima. Asim Durić, svjedok zločina, nikada se nije uspio otresti tada doživljenog...

Duh nekakvog genocidno usmjerenog, a realno ničim izazvanog revanšizma prema svemu što je imenovano turskim, ustvari, sa stvarnim značenjem bošnjačkim, zahvatio je i prožeo nacionalističko– srpsku inteligenciju, da bi poslije zarazio i mase, naročito uz oslobođenja Srbije i poslije Prvog balkanskog rata 1912. Objektivno, u analizi genocidnog stradavanja fočanskih Bošnjaka, ako se kao kriterij uzme zamah zločinstva u ratu 1941.– 1945, jasno su, uočljive tri faze ili razdoblja.

Prva faza obuhvata period od 4. decembra 1941. do 20 januara 1942. Tada je izvršeno i završeno razoružavanje Bošnjaka. Obavljena je detaljna pljačka njihovih imanja. Ubijani su uglavnom muškarci. Najveća stradanja bila su u gradu Foči. Tada su četnici i partizani napadali nepostojeće „ustaše" – radilo se o samoorganizovanim seljacima bez ikakve političke platforme i ideologije, zainteresovanim samo za odbranu svojih porodica i imanja. Apsolutno neopravdano prišiven im je epitet „ustaša",[17] jer su četnici svakog naoružanog Bošnjaka tretirali kao pripadnika ustaške vojske i tako ga i nazivali. Takva etiketa je služila kao opravdanje za ubijanje bošnjačkih muškaraca na cijelom fočanskom prostoru. U gradu je, u tom periodu, ubijeno i zaklano oko 500 ljudi. Međutim, podaci nisu pouzdani, istraživača je bilo više, nudili su različite rezultate, ali je kao relativno siguran podatak prihvaćen ovaj o 500 pogubljenja. Sve žrtve su klane nožem, jer su četnici štedjeli municiju.

Druga faza nastupa 19. avgusta 1942. kada su četnici ponovno okupirali Foču. Ova faza je trajala od dana zauzimanja grada Foče do februara 1943. tj do pogroma Bošnjaka u Čajničkom i Pljevaljskom srezu. Ovaj vremenski okvir prostorno pokriva teritoriju tadašnjeg sreza, kasnije opštine Foča. Najcrnji dan je 19. avgust kada je stradalo stanovništvo zatečeno u gradu Foči. Tačan broj ubijenih nikada nije mogao biti utvrđen.

Treća faza genocida nastaje nakon Đurišićevog pokolja i likvidacije seoske milicije u pljevaljskom kraju. U februaru 1943. godine stradala su sela u Slatini Vikoču, Čelebićima i na desnoj obali Tare. Ostrvljene i razularene bande četnika, po povratku iz divljačkog uništavanja sandžačkih muslimana, kao bjesni psi, nasrnuli su na nejač i žene na fočanskom prostoru, posebno uz granicu sa Crnom Gorom. Obim pogroma i pustošenja upečatljivo potvrđuje šema grobnica i stratišta.

Bošnjački živalj likvidiran je bez milosti. Spaljivano je i živo i mrtvo ili bacano u špilje i rijeke kako bi tragovi stravičnog bezumlja četničkih „psina rata" bili prikriveni i takvima ostali. Ova faza je trajala do kraja rata,

17 U ratu 1941.–1945. muslimani su zatečeni neorganizovani i dezorijentisani. Nisu bili pristalice nidne politike. Bili su zainteresovani samo da zaštite svoje porodice i imanja, zbog čega su tražili oružjei od okupatora i kvislinške vlasti. Tako su i seljaci Ćureva bili naoružani. Oni nisu bili u službi NDH vlasti. Željeli su, s komšijama Srbima, braniti svoja sela. Nisu bili spremni ići od kuća. Istina, bilo je neodgovornih pojedinaca koji su napadali kurire i terenske radnike. Tako je grupa iz Borča u rejonu Sutjeske zarobila i pobila grupu partizana, pa su seljaci Ćureva proglašeni ustaškom milicijom.

a kulminaciju je imala u februaru i martu 1943. na cijelom fočanskom prostoru.

FOČA U DANIMA PARTIZANSKE REPUBLIKE
(20. januar - 10. maj 1942, 110 dana Fočanske republike)

Sve vrijeme, od ulaska četnika u fočanski kraj, od 4. decembra 1941. do 20 januara 1942. bilo je ispunjeno bezumnim terorom, ubistvima i pljačkom muslimanskog stanovništva. Ovo kataklizmičko stanje prekinuto je akcijama NOP-a, proisteklim iz planova i odluka Vrhovnog štaba. Da bi se stekla prava slika o složenosti vojnopolitičke situacije tog vremena u, treba ukazati na neka zbivanja. Vrhovni štab NOP s Titom na čelu je, nakon formiranja 1. proleterske udarne brigade, s nekim njenim dijelovima, krenuo iz Rudog, 23. decembra prema teritoriji romanijskog partizanskog odreda.

U Međeđi su presreli kurira Slaviše Vajnera Čiče, komandanta Romanijskog odreda koji je nosio pismo Štabu Durmitorskog odreda, sa zahtjevom da se uputi jedan bataljon u područje Trnova. Tamo su, poslije zauzimanja Foče, prodrli četnici… Spoznavši važnost poruke[18], Tito je 28.12.1941. uputio zahtjev Glavnom štabu NOP Crne Gore i Boke tražeći upućivanje crnogorskih partizana u širi rejon Foče i Goražda. Precizirao je zadatke:

> "…S obzirom na to da vi imate dovoljno vojnih jedinica potrebno je da u vezi sa zadatkom koji ste dobili u prethodnim naređenjima uputite dovoljno jake snage u Bosnu, da bi one mogle tim lakše izvršiti svoje zadatke… Dolazak u Bosnu vaših jedinica imao bi ogromno moralno dejstvo, jer bosanski narod je vaše bataljone iz 1. proleterske br. dočekao sa ogromnim oduševljenjem. Vaš dolazak spriječio bi razne četničke bande da rovare u pozadini i uništavaju nedužno stanovništvo. Vaš zadatak bio bi dosta lak. Vi ne bi trebali za sad da osvajate neka jaka utvrđenja, već vam se stavljaju zadaci da očistite Foču, Goražde, Ustipraču, Kalinovik i osigurate našu pozadinu dalje prema Rogatici, Prači i Romaniji. Time bi vi pomogli ne samo naš borbu u Bosni, nego bi spriječili nadiranje četnika u

18 ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NOR-U, tom IV, knjiga 2, dok. br 87, pismo komandanta Romanijskog partizanskog odreda od 22.12.1941.

Hercegovinu pa i u Crnu Goru, gdje mogu da vam nanesu mnogo štete i neprijatnosti“[19]

Snažna njemačka ofanziva protiv ustaničkih snaga u istočnoj Bosni počela je 15. januara 1942. Toga dana su u Višegradu tri četnička oficira postigla sporazum sa Nijemcima i Talijanima da se njemačke snage ne napadaju i da im se pomaže u borbi protiv partizana. Četnička komanda i uprava Istočne Bosne naredili su nižim četničkim komandama da se ne smiju odupirati Nijemcima.

Pritisnuta pojačanim neprijateljskim djelovanjem s prijetnjom okruženja na području Srednjeg, Čevljanovića, Ivančića, (dvadesetak kilometara sjeverno od Sarajeva) Prva proleterska brigada bila je prisiljena na forsirano kretanje te 27. januara 1942. u 16. 00 sati, iz podnožja Igmana, kreće na historijski, osamnaestosatni usiljeni Igmanski marš. Marš je izveden po temperaturi od -30 do -32 stepena C. Ranjenici, preko Igmana nošeni na rukama suboraca, su, po dolasku u selo Presjenica, dalje, na nosilima i saonicama, transportovani do Miljevine, a odatle do Broda, šumskom željeznicom, te, dalje, kamionima, u Foču. Brigada je imala 172 borca s teškim i težim promrzlinama. U Foči, hirurški zahvati su vršeni bez anestetika. Nije ih bilo, rakija je bila zamjena. Narod je pružao pomoć ranjenicima[20].

Po dobijanju Titovog zahtjeva, Obrad Cicmil, komandant Planino-pivskog bataljona, pošao je s dvadesetak partizana, 8. 12. 1941, u Foču da provjeri o kakvim četničkim snagama se radi i ocijeni mogućnosti zaštite muslimanskog stanovništva. Istog dana se sastao s majorom Boškom Todorovićem, koji je tvrdio da je dogovor o zajedničkoj saradnji partizana i četnika punovažan i da je on odlučio da ga sprovodi. Cicmil je govorio da treba likvidirati ustaško uporište Borač. Dijelom snaga zaštitio je, od četnika, naselja Šćepan-polje, Hum i Bastasi. Sastanku u Bastasima prisustvovali su Slobodan Princip Seljo, član GŠ NOP odreda za BiH, Budo Tomović, član GŠ NOP CG i Dobrivoje Vidić, sekretar OK SKOJ-a Užice. Ovaj susret je iskorišten za održavanje sastanka i razmatranje situacije na tome prostoru[21] .

19 Isto, tom III, knjiga1, dok. br 190. pismo VŠ od 28.12.1941. GŠ CG

20 “Zbornik dokumenata Sn. Sl u NOR-u”, knj.1, dok. br 21, članak dr Dejana Popovića o smrzotinama.

21 Luka Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str 75-89,

Četnički kapetan Sergije Mihajlović je naredio svojim jedinicama da ne otvaraju vatru na njemačke jedinice ukoliko se pojave na njihovom prostoru. On je 13. januara 1942. pisao komandantu fočanskog četničkog odreda:

> "…Nadamo se Nijemcima i nedićevcima koji dolaze za borbu protiv komunista i ustaša. Mi ih nećemo napadati. Dolaze više kao pomoć…" Četnički komandant mjesta u Foči, poručnik Milenko Kekić, izvještavao je majora Boška Todorovića; „…Mi se svaki dan nadamo vama i Nijemcima. Poslaćemo jednu delegaciju pred njih da ih upoznamo da su u fočanskom i čajničkom srezu samo četnici, kako bi sve učinili da se spasi ovaj inače napaćeni srpski narod… Suprotstaviti im se nećemo niti borbu kakvu voditi sa njima".

Đoko Novosel, komandant bataljona „Vojvoda Momčilo" i Vojin Jauković, politički komesar bataljona, s Uskočkom i Drobnjačkom četom, ujutro, 20. Januara, izjutra kreću prema Foči. U Brodu, na raskrsnici putova, ostavljaju jedan vod kao osiguranje. U koloni su bili komandir fočanske čete Rade Stevanović i politkom Momčilo Kočović. U Foču su ušli bez borbe. Na Musali ih je pored Drine dočekala delegacija građana Srba, pozdravila dolazak partizana i uvjeravala ih da fočanski Srbi, izuzev manjeg dijela, nisu odobravali četničke zločine. Taj trenutak, donio je, napokon, u tom periodu, kraj divljaštvu i bezumlju primitivaca u Foči. Bar zakratko! Preživjeli Bošnjaci su s nevjericom dočekali slobodu. Blagosiljali su oslobodioce, mogli su bez straha biti u svojim kućama, kretati se ulicom i obavljati poslove…

Krajem januara u Foču je došao i Vrhovni štab NOV i POJ. S Titom na čelu. Ovdje ostaju do 10. maja1942. U tih 110 dana piše se jedna od najsvjetlijih stranica istorije Foče. Oslobađanje Foče značilo je kraj četničke strahovlade. Prekinut je niz četničkih zločina nad Bošnjacima[22] i povezana je slobodna teritorija u u, Hercegovini, Sandžaku i Crnoj Gori.

Muslimanski muškarci, nenaoružani, skrivali su se po šumama, strepeći i pasivno iščekujući četničke hajkače i ubojice. Bili su opsjednuti ne samo

22 Istorijska, nepobitna istina je da su KPJ i Tito spriječili uništenje Bošnjaka. To neki zadrti fanatici, posebno zaslijepljeni antikomunisti ne prihvataju. Ne dolaze do spoznaje da bi pobjeda Draže i njegovih četničkih falangista rezultirala nastankom homogene Srbije na štetu BiH, što bi, u daljem, vodilo čišćenju zemlje od muslimana i drugih nesrba. Zar tačnost premise ne potvrđuju događanja s kraja XX vijeka. Klero-nacionalisti i desničari, bježe od istine, kao đavo od krsta, kada su u pitanju jugoslavenski komunisti…

strahom, nego i patološkim nepovjerenjem prema svim pokretima. To najbolje potvrđuje činjenica da je oko 50 seljaka iz Potpeća, po stizanju Vrhovnog štaba NOV u Foču, otišlo u grad da bi se prijavili vlastima kako bi bili angažovani kao pomoćna radna snaga na raznim poslovima za potrebe jedinica NOV-e i institucija vlasti, ali ni jedan nije otišao u partizane. To je, sigurno, najbolja ilustracija tragike muslimanske svijesti toga vremena, koja upečatljivo svjedoči o političkoj tadašnjoj dezorijentaciji naroda. Ovu istinu znam, jer su moj otac Bećir i Zajdo Smajkan bili organizatori odlaska u grad. Koliko je narod bio neinformisan, najbolje govori ovaj detalj: Po dolasku jedinica NOV-e u Foču, po selima se pričalo kako je došla nekakva vojska u grad, koja nikome ništa neće, a imaju „'nake'crvene krpe na kapama". Seljaci nisu znali ni što je zvijezda petokraka. Normalno, u to vrijeme niko politički nije radio s narodom po selima – neinformiranost je bila totalna.

Foča je bila tri i pol mjeseca centar slobodne teritorije[23]. Tu su boravili i radili VŠ NOP i CK KPJ razvivši bogatu aktivnost u širenju NOR-a i razvoju NOVJ i narodne vlasti. Na slobodnoj teritoriji razvijena je vojna, politička pa i kulturna aktivnost. Nastavljen je rad na izgradnji NOVJ, formirane su nove jedinice (2. marta 2. proleterska udarna brigada), u Čajniču formirana je Dobrovljačka vojska, kao eksperimenat za prihvatanje četničkih elemenata, spremnih za borbu protiv okupatora ali ne i za započete socijalne promjene. Eksperiment je propao jer četnici nisu promijenili politička uvjerenja. Ustvari, zloupotrijebili su kratko i formalno pripadništvo ovoj vojsci i pod njenim imenom su nastavili terorisati bošnjački narod. To će, nažalost, nedovoljno informisanim muslimanima, ponuditi građenje uvjerenja da su partizani ubijali nevine Bošnjake. Netačno, dakle! Jeste da je učinjen pokušaj za četničku rehabilitaciju, ali nije uspio i, na neki način, ispao je kontraproduktivan…

U Foči je izrađen i usvojen Statut proleterskih udarnih brigada.

Kreirane su i vojne zastave.

Postavljeni su temelji novog zakonodavstva, odnosno priređeni su takozvani i poznati Fočanski propisi. Riječ je o tome da je, krajem februara,

23 Navedeno prema Luka Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str. 887-88.

Vrhovni štab izdao dva dokumenta: 1. Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora (NOO) i 2. Objašnjenje i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima.

U stvaranju ovih dokumenata posebno je bila značajna uloga Moša Pijade. U kratkim crtama evo izvoda o zadacima NOO kao privremenih organa vlasti:

1. Na oslobođenom području NOO jesu privremeni organi narodne vlasti birani slobodno i neposredno od samog naroda. Ukinuti su organi stare vlasti (opštinske uprave, policija i žandarmerija, sudovi itd…) koji su se pokazali kao uporišta okupatora…

2. NOO kao nosioci vlasti oslobođenog naroda poduzimaju potrebne mjere da se aktivizira i ujedini sav narod u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih slugu. Preko njih se ostvaruje najjače oružje naroda u borbi protiv fašizma, jedinstvo čitavog naroda, jedinstvo svih rodoljubivih snaga…

3. NOO preduzimaju sve što je potrebno da se NOV-a uredno snabdijeva, hranom, odjećom i svim drugim potrebama…

4. Kao organ reda i bezbjednosti, umjesto ranije policije i žandarmerije NOO organizuju seoske i gradske straže…NOO imaju zadatak da organizuju pozadinu i čvrstu vezu naroda i NOV-e…

5. …

6. NOO organizuju ishranu stanovništva, osobito siromašnog stanovništva i nezbrinutih porodica palih boraca izbjeglica i pogorjelaca.

7. NOO sprečavaju izvoz hrane, stoke, drva itd sa svoga područja. Pod upravom NOO nalazi se sva privreda, radionice, saobraćaj i saobraćajna sredstva.

8. NOO stvaraju narodnooslobodilačke fondove od prikupljene hrane, novca i odjeće.

9. NOO mogu prema potrebi vršiti u korist NOB-e i rekviziciju od imućnijih porodica…

10. NOO-e bira narod u selima i gradovima. Opštinski odbor biraju izabrani delegati OO-a.[24]

Privremenost važenja Propisa je nužna dok ih narod u potpunosti ne prihvati, a narod će definitivni oblik vlasti odrediti po oslobođenju zemlje.

Ovi propisi sadrže i demokratska načela na kojima se zasnivaju i djeluju NOO, odgovornost pred narodom, jedinstvo vlasti, samoupravnost, demokratski centralizam, ravnopravnost žena itd.[25] Njihov izuzetan i veliki politički značaj je u činjenici da su to prvi akti važeći za cijelu zemlju i predstavljaju osnovu za izgradnju novog društvenopolitičkog sistema u Jugoslaviji. Tu su udareni temelji predstojećim revolucionarnim društvenim promjenama. Fočanski propisi su usvojeni u februaru 1942. Već u martu su na fočanskom prostoru birani organi vlasti u duhu ovih propisa.

U fočanskom srezu su tokom marta 1942. izabrani organi vlasti kako slijedi:[26]

Na teritoriji sreza Foča, osnovana su 92 seoska, 11 opštinskih i jedan gradski NOO. U njih je izabrano 436 odbornika, od čega 307 Srba i 129 Bošnjaka. Gradski odbor izabran je 5. marta, sastava 17 odbornika, među njima i 3 žene (Razija Alajbegović, Anka Čolaković i Živka Zagorac). U kvartovskim i gradskom odboru bilo je ukupno 35 odbornika, od kojih 18 Srba, 16 Bošnjaka i 1 Hrvat Za predsjednika je izabran Novica Šekarić, šumar, potpredsjednik Ibro Manjo, radnik i sekretar Luka Božović, namještenik. Izbornoj skupštini sreskog NOO, održanoj 11. marta 1942, prisustvovalo je 170 delegata iz svih opština. Izabran je Plenum sreskog NOO od oko 30 članova. Za predsjednika je izabran Mile Milanović iz Risjaka, zemljoradnik, opština Ćurevo, za potpredsjednike Ahmet Čengić, zemljoradnik iz Mrežice i Vasilije Starović, zemljoradnik iz Bunova. Za sekretara Borislav Tošović, student iz Foče, a za ekonoma Smail Hairić, radnik iz Foče. U Foči je aktiviran i dom za ratnu siročadi i djecu siromašnih roditelja, gdje je smješteno 60 djece. O njihovoj sudbini nema nikakvih podataka.

24 FOČANSKI PROPISI, Biblioteka posebnih izdanja, „Oslobođenje“, „Izdavačka djelatnost“ 1981. str 11-15.

25 ENCIKLOPEDIJSKI LEKSIKON Mozaik znanja, Interpres Beogrd 1970. g.

26 Navedeno prema: Luka Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str. 162-164

Foča je bila središte političkog života. Tito je predao ratnu zastavu 3. bataljonu 1. proleterske udarne brigade, održana je sjednica CK KPJ, a u aprilu je štampan i prvi broj časopisa „Partizanski sanitet". Održana je i „Partizanska olimpijada" u organizaciji Ive Lole Ribara, legendarnog rukovodioca Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ).

Na kraju ovog dijela prezentiranja fočanskih istina nije na odmet citirati odlomak iz zabilješki i sjećanja Luke Božovića, prvoborca iz Đeđeva. Nude svjedočenje o događanjima i stanju u gradu s kraja 1941. godine, a svojevrstan su kroki i za ono o čemu će tek biti riječi, a odnosi se na kasnija događanja Drugog svjetskog rata na ovom području:

> "… Od 13. do 20. decembra 1941. u Ćurevu su borbe 'ustaša'[27] sa četnicima. Do toga vremena sve komšije su bile ljubazne. Na sve strane mogao se vidjeti teror četnika. Ubijanja, klanja i mrcvarenja, bila su obična stvar. Očaj i krv na svakom koraku su se sretali, tražili pomoć i milost. Nisi mogao pomoći, pa smo se brzo uklonili. U Foči pusto. Radnje sve porazbijane. Pljačkanje na sve strane… Nekoliko puta bio sam u Foči. Stara slika ubijanja i pljačke dostigla je kulminaciju. Sreo sam Aliju Šoševića, kome su četnici ubili oca. Alija je bio službenik iz sela Đeđeva, kao pripadnika NOP-a ustaški sud u Goraždu osudio ga je na smrt. Prilikom dolaska četnika, u decembru 1941. pobjegao je iz zatvora u partizane i poginuo juna 1943. kao zamjenik komandira čete…
>
> …U Foči je formirana, čuvena Fočanska omladinska četa od 54 borca, od toga 8 omladinki. Njih 34 su bili od 14-19 g. starosti. Socijalni sastav čete bio je 34 đaka, 18 radnika i 3 zemljoradnika, a nacionalni sastav: Srba 41 Bošnjaka 6, Hrvata 6 i Jevreja 1. Iz prvog stroja poginulo je 29 prvoboraca. a jedan je proglašen narodnim herojem[28] i 2 nestala … S Rajkom Gagovićem, obišao sam i orga-

27 U Ćurevu nije bilo ustaša. Bili su samo naoružani seljaci, odlučni da brane svoje kuće i imanja od pljačke i porodice od četničkog ubijanja. Četnici su sve muslimane, čak i nenaoružane, zvali ustašama.

28 Šerif Lojo bio je dvadesetogodišnjak kad je prihvatio ustašku uniformu. Murat, njegov stariji brat, bio je komandir čete u partizanima i poslao mu je poruku - ako ne skine tu uniformu on će mu zguliti kožu! Kasnije će „zamijeniti" uloge. Šerif ga je poslušao i uključio se u fočansku omladinsku četu. Međutim, Murat je dezertirao iz partizana i otišao u ustaše gdje je dogurao do viteza, nakon rata izbjegao je u SAD i kao njihov oficir otišao u korejski rat, gdje je izgubio nogu. Nastanio se u Australiji, u Melburnu, kao vlasnik velikog hotela. Hrabri Šerif je proglašen narodnim herojem i poginuo je na Sutjesci, na prostoru sela Borovno, u borbi u toku pete neprijateljske ofanzive. Četnička vlast Karađi

nizovali NOO-e. Sva bošnjačka sela su bila do temelja popaljena. U potocima, po selima, pokraj putova, uz obale rijeka su ležali izmrcvareni leševi zaklanih nesretnika. Srpska sela su bolje prošla. Teško je bilo uvjeriti ljude u njihovo bratstvo."

DOBROVOLJAČKA NARODNOOSLOBODILAČKA VOJSKA (Neuspjeli eksperiment)

Fočanski odred Narodnooslobodilačke dobrovoljačke vojske (NODV) formiran je 24. februara 1942, s 13 četa popunjenih četnicima a pod komandom Strahinje Kočovića, dotadašnjeg četničkog komandanta. Pokazaće se da je ovakvo davanje šanse četnicima, za nekakvu rehabilitaciju, greška, ali će je mnoge bradonje znati zloupotrijebiti – nije ih malo koji su, poslije rata, ostvarili boračke beneficije i zauzeli važne i brojne pozicije u rukovodećim strukturama vlasti, politike i privrede. Ovaj pokušaj Vrhovnog štaba imao je cilj proširenje fronta u borbi protiv okupatora, ali su četnici, duhom i (ne)djelom ostali četnici! Pokazalo se da nisu spremni da se pokoravaju bilo kakvom redu i disciplini. Samovoljni tipovi! To zorno pokazuje i dokazuje fočanska praksa. Recimo, slučaj. Miljevinske čete: „Dobrovoljci" su odbili da polože zakletvu i zadržali su već poznati četnički odnos prema muslimanima. Jedan musliman[29] iz Jeleča pisao je Vrhovno štabu:

„…patrole su samovoljno ulazile u muslimanske kuće, vršile pretrese, pljačkale hranu i prijetile stanovništvu. Dok pripadnici čete sjede i kartaju, muslimanski seljaci moraju da sijeku i dovlače drva njihovim kućama, dogone sijeno, tako da muslimani nemaju vremena da opskrbe svoje porodice. Nas vrijeđa što nas nazivaju ustašama, a mi bi htjeli da uvijek budemo uz partizane, ali one prave što se nisu premetali u četnike. Želimo da u Jeleč dođe neka jedinica iz Srbi je ili Crne Gore".

ća srušila mu je spomenik 90-tih godina XX vijeka, o čemu sam pisao u "Glasu antifašista", a redakcija Oslobođenja nije prihvatila objavljivanje teksta.

29 Prema svjedočenju profesora Ismeta Srnje, pismo je pisao Mujko Zametica

Miljevci su odbili prihvatiti da neko sa strane dođe na mjesto komesara, tražili su da to bude neki njihov mobilisani trgovac.

Lažni pripadnici DVJ nisu prihvaćali suradnju s muslimanskim stanovništvom, nisu se odricali ubijanja i pljačke muslimana, ostajali su muslimanomrsci, koljači i ubojice. Tako su kompromitovali NOB. Iz Jeleča su pokupili 23 domaćina i odveli ih u kalinovačko selo Borija gdje su ih pobili. Izgledalo je da su to uradili partizani! Slabo obaviješteni narod prihvatio je ovu priču. Čak i danas neki ljudi iz Jeleča tvrde da su partizani pobili njihove komšije i rođake! Četnici su uspjeli prikriti svoj zločin i pripisati ga partizanima.

Ostrašćeni ratni zločinci, kao pripadnici DVJ, nisu se mogli pomiriti s vojničkim redom i disciplinom, niti se pomiriti sa životom bez pljačke i ubijanja „Turaka".

U Zakmurskom bataljonu, jednom četom komandovao je ratni zločinac Vasilije Bodiroga. Organizovao je konspirativne pripreme za iznenadan i brutalan napad na vojno rukovodstvo štaba odreda i bataljona, ubio je političkog komesara i članove partije na terenu. Tako je jedinica obezglavljena i razbijena. Bodiroga je sa 20 četnika u selu Popi, 18. maja 1942, oko 3 sata ujutro, ubio političkog komesara Odreda Stevu Markovića, Budo Popović, politički komesar bataljona, ranjen je u bijegu, dok se Strahinja Kočović, navodno, survao niz neku stijenu i nađen je u nesvijesti. Postoje sumnje da je bio u dosluhu sa pučistima. Štab fočanskog dobrovoljačkog odreda bio je planirao da u Popima formira udarnu četu, od posebno izabranih momaka. U selu Vrbnica, četnici su zarobili Momčila Kočovića, zamjenika komandanta, Svetozara Gagovića i grupu skojevaca i članova partije. Kočovića su ubili u selu Grandići. Bataljon se nikada više nije mgao reaktivirati.[30] Dijelovi fočanskog DO, Miljevinski i Zakmurski

30 Miloš Hamović: DOBROVOLJAČKA VOJSKA U SASTAVU ORUŽANIH SNAGA JUGOSLAVIJE, „Svet", Kragujevac 1983. Mišov otac Jovan, bio je organizator četništva u Foči. Prema pričama rodbine žrtava,

Rajko Gagović, Rade, Ilija i Jeftan Radović, te Žarko Paprica, kao pripadnici dobrovoljačke vojske pobili su Bećkoviće i Tuleke iz Broda i Đeđeva. To muslimani glasno pričaju. Rajko je poslije rata vedrio i oblačio u Foči i Goraždu. Okružio se sinovima četnika. Budom Radovićem, čiji je otac motikama ubijao muslimane u Sutjesci, Krstom Čančarom čiji je otac poginuo kao četnik, a polubrat po majci Vučko Jeremić, osuđen na 20 godina robije kao ratni zločinac, a viđen je na fotografiji Ravnogorske omladine u Foči.

bataljon, Biokovska i Bunovska četa iz Dragočavsko–čelebićkog bataljona, su, 18. 4. 1942, učestvovali u napadu na Borač.

U knjizi „Fočanska partizanska republika“, navedena je ocjena štaba Kalinovačkog NOP-a (komandat Rade Hamović):

> "U akciji na Borač dvije miljevinske čete i obaljski bataljon, napustili su svoj dio fronta i nisu izvršile zadatak, te su 'ustaše'i milicija prošli preko njihovih položaja prema Ulogu i Bjelimićima. Utvrđeno je da su se ove dvije miljevinske čete, komandiri i borci suprotstavile naređenjima Operativnog štaba, pa su prema njima preduzete najoštrije mjere. Strijeljano je 15 ljudi."[31]

Ovi navodi su ključ za razumijevanje i shvaćanje psihologije i mentaliteta ubojica fočanskih Bošnjaka. To su samovlasni i oholi tvorci haosa i anarhije, primitivni organizatori pljačkaških orgija.

Nakon povlačenja jedinica NOV, fočanski prostor je ponovo postao poprište krvavog i zvjerskog četničkog divljanja. Četnici su hvatali bošnjačke muškarce po kućama, na radnim mjestima, po ulicama i selima, neke ubijali na licu mjesta, a većinu odvodili na Drinski most gdje su ih klali, tako što su po dvojica krvoloka, izabranoj žrtvi naređivali da legne, jedan od njih bi kleknuo i velikim nožem zasijecao vrat, dok je drugi žrtvu držao za noge da se slučajno ne otme. I pored toga, zapamćeno je nekoliko slučajeva, nekoliko poluzaklanih ljudi uspjelo se oteti i spasiti skokom u rijeku. Žrtvama su odsijecali uši, nosove, vadili oči i ubadali ih noževima, bajunetama po tijelu i tako unakažene klali. Žene, od kojih su iznuđivali zlatni nakit i novac, također su bockali noževima po prsima, bokovima i nogama a mlade djevojke i žene su grubo silovali, ponižavali i obeščašćivali.

Prema zvaničnim podacima u Foči se vlast u toku četverogodišnjeg rata, mijenjala oko 43 puta. Te promjene su većinom bile kratkotrajne. Najduže su trajale četničke vladavine. Dolazak četnika u Foču pao je u vrijeme kada KPJ nije imala bitnijeg političkog uticaja na narod, kada su izaslanici Draže Mihailovića, na čelu sa Dangićem Jezdimirom i Boškom Todorovićem, Dražinim majorima, razvijali intenzivnu političku aktivnost među srpskim

31 Isto

narodom lažno se predstavljajući kao borci protiv okupatora i fašizma, za Kralja i otadžbinu, za spas srpstva. zavodeći muškarce da se sami, bez pritiska dobrovoljno uključuju u četničke formacije. Tu spadaju i obećanja bogate pljačke nesrpskih porodica i sloboda manijakalnog iživljavanja na mladim i lijepim bošnjačkim djevojkama i ženama, što je predstavljalo snažne motive za primitivnu masu.

Nakon povratka s Ravne Gore, gdje je bio kod Draže, Dangić je u Foču donio Dražinu instrukciju od 20. decembra 1941, a sam je propisao „Uputstvo" o ponašanju četnika. U duhu tih akata Sergije Mihajlović je sačinio plan „Božićna akcija" za januar 1942. u kome su do detalja razrađene aktivnosti komandi i jedinica na izvršenju genocidnih radnji. Kapetan Sergije Mihajlović, komandant Gornjeg a, po zaposjedanju Foče, planski pristupa zatiranju i uništavanju bošnjačkoga naroda, realizujući prvu fazu toga zadatka u periodu 5 decembar 1941. – 20. januar 1942. Međutim, od maja 1942. nakon povlačenja NOV, pa do konačnog oslobođenja Foče, 13. januara 1945, četnici su realizovali drugu i treću fazu genocida, izvršili okrutne, bezobzirne i stravične zločine nad golorukim, miroljubivim i bezazlenim bošnjačkim narodom. Iako vrlo različiti, podaci to nedvosmisleno potvrđuju. Prema Dedijerovim podacima, ubijeno je 3.525 osoba, što je utvrdila sreska komisija za utvrđivanje ratnih zločina. Alija Pašalić je sam istraživao zločine i utvrdio da Komisija nije registrovala još 2.324 osobe, što sve skupa iznosi oko 6.000 žrtava. Od toga je zaklano 1.026, a spaljeno 1.185 osoba. Zavisno[32] od izvora, podaci o broju žrtava su različiti. Tako Dedijer u svome „Dnevniku 1941.– 1942." piše da je u zimskom periodu 1941. bilo oko 6.000 žrtava, a u ljeto 1942. oko 2.000 – 8.000 nasilno ugašenih života! Ovo je slobodna Dedijerova procjena. Dragutin Očko, zatvorenik, oslobođeni vozač, u izjavi tvrdi:

> "Ja znam iz vlastitog opažanja koliko je stanovnika pobijeno u Foči, čuo sam od kapetana Sergija Mihalovića kada je rekao, riješili smo se neprijatelja, ubili smo 5…000 muslimana u Foči i u Go-

32 Podaci o žrtvama Bošnjaka su, još uvijek nepotpuni. Različti izvori barataju s neprovjerenim ciframa. Alija Pašalić je pronašao 2.324 od komisije neregistrovane žrtve. Njemu je ispričao neki fočanski gimnazijalac, koga su vlasti angažovale da objedini spiskove, da je on popisao 7.733 imena.Kada se saberu Dedijerovi i Pašalićevi podaci dobije se 5850, što se može smatrati približno tačnim podatkom. Na mostu u Foči zaklane su 304 žrtve. Žrtve su bacane u 9 špilja i 3 krečane sa živim krečom. Spaljeno je 1.185 živih ili ubijenih žrtava. Bilo je zgarišta od 10 - 120 žrtava po jednom, u Slatini, Čelebićima, Grdijevićima i dolini Sutjeske i u Žikovcima (oko 100 osoba).

raždu.“ Naglasio je da je u Foči ubijeno 3.000, a u Goraždu 2.000 ljudi.“[33]

I do četničkog ulaska u Foču, tu je bilo zločina. Ustaše su ubile 76 Fočaka, a Talijani 6. Ali četnički zločin, sve je nadmašio. Za jedan i po mjesec na najsvirepiji način ubili su 8 hrvata i 2.123 Bošnjaka. Nisu pošteđene ni žene, djeca ni starci. U ukupnom broju žrtava 28% su djeca do 15 godina starosti! U porodici Vejo iz doline Sutjeske, djeca čine gotovo polovinu – 45,8%!. Da bi ovaj generacijski gubitak bio nadoknađen potrebno je 20 –30 godina. U žrtvama je bilo i novorođenčadi.

Nikola Kalabić, zloglasni komandant Gorske garde, u Foči je učestvovao u „odbrani i osveti srpstva“. Pričao je kako su Turci po Srbiji zalazili u kuće i ostajali bi po nekoliko dana ako bi, među ukućanima, zatekli lijepu djevojku. Nad njom bi se seksualno iživljavali, a potom bi je ubili. Njegovi doušnici su pronašli i doveli mu prelijepu Hamidu Hasanefendić. On je pijančio i šenlučio cijelu noć, prelijepu je Hamidu silovao i životinjski se nad njom cijelu noć iživljavao, da bi ujutro naredio svojim koljačima da je zakolju. Zaklali su je i golo tjelo položili na prag avlijskih vrata…[34]

Legendarni general Kosta Nađ, u svome raportu Vrhovnom komandantu piše:

> “Ulaskom u Foču, čovjek je naprosto bio zapanjen prisustvom smrti. Posvuda smo mogli vidjeti jezive prizore četničkih zločina. Muslimansko stanovništvo dočekalo nas je kao spasioce. Stare žene su dizale feredže, zalijetale se prema nama da ljube ruke…Tek što sam sjahao, dva starca u fesovima su klekli preda me i počeli da me blagosiljaju. Četnici su pred nama bezglavo pobjegli slijedeći svog komandanta S. Mihajlovića. Foča je iza njih ostala sablasno opustošena, okrvavljena i izmučena. Leševi ubijenih ljudi su plivali Drinom i Ćehotinom…“

Adil Zulfikarpašić, rođeni Fočak, prvoborac NOR-a, u svojim uspomenama „Put u Foču“ piše:

33 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941. –1945. Tekst Alije Pašalića, Sarajevo, 1990, str. 416

34 Dr Izet Kubat: MOJA MAHALA I FAMILIJA, Foča, Sarajevo 2008, str. 102

„Iscrpljene i gladne majke su djecu bacale u rijeku Mjesto crvenih krovova, bijelih kuća, šarenih bašči iz snijega su virila crna zgarišta. Kada je poslije tih pokolja išao preko mosta, još su bile vidljive krvave mrlje. Ispod mosta visile su niz kamene kule, poput stalagtita ogromne ledenice krvi. Drina je ljuljuškala tijela ubijenih Bošnjaka. Uz obalu ležali su naduti leševi žena i djece, a neki od njih bili su goli."

Prema istom izvoru, klanjem na mostu su rukovodili Sergije Mihajlović i prota Vasilije Jovičić. Inženjer Edhem Hrnjević tvrdi da je u Foči, prije rata formirano „Sokolsko društvo", čiji su članovi bili pročetnički indoktrinirani i uključili su se u stroj ubica.

U gradu su prvo poubijali zarobljene vojnike, zatim izbjeglice iz Rogatice, a potom su „lovili" građane i klali ih na Drinskom mostu. Kada su četnici ušli u Foču, crkveno zvono je zvonilo cijelu noć u znak pozdrava i slave. Četnički komandanti i politički aktivisti su držali euforične „patriotske" govore, pune hvalospjeva kralju i otadžbini i lažnih obećanja građanima. Anarhično ponašanje rulje po gradu, pravdali su ispadima pojedinih neodgovornih i samovoljnih pripadnika svojih jedinica. U duhu filozofije, po kojoj se lažima može sve prikriti, opravdati i sakriti četnički komandanti su negirali zločine. A učinjeno je svakom bilo vidljivo…

Takva decembarska događanja nisu im bila dovoljna. Ubistva 308 građana Foče na Drinskom mostu bila su samo „zagrijavanje" u svestranim pripremama za realizaciju „Božićne akcije" u januaru 1942, organizovane hajke, te lova na bošnjake po okolnim šumama. Slobodan odstrjel: Pucali su na goloruke ljude dok su pokušali pobjeći, posrćući po dubokom snijegu…

USTAŠE I ČETNICI PONOVO U FOČI

Nakon povlačenja jedinica NOV iz Foče, 10.5.1942, u grad su došli Italijani. Proustaški elementi su se nadali da će s njima doći ustaše i pripremali su im doček. I improvizovani prelaz preko Ćehotine. Proustaška grupa bila je razočarana, kada su se Talijani više okrenuli pročetničkim snagama,

pa su, na čelo opštinske uprave, ne smjenjujući ga, uz pročetnika Vladu Hadživukovića postavili i proustašu Franju Latala. Italijani i predstavnici NDH, pregovarali su o uspostavi vlasti i posade u Foči. Talijani su bili protiv ideje da snage NDH posjednu desnu obalu Drine, ali su na kraju ipak pristali, pa su ustaško–domobranske snage 30. maja ušle u Foču. Talijanske jedinice su napustile grad 9. juna 1942, saglasno sporazumu s vladom NDH o napuštanju treće okupacione zone. Istoga dana ušle su dvije ustaške satnije (čete). Sandžački četnici su zaposjeli visove oko grada i zarobili ustaške osmatrače, istovremeno postavljajući zahtjev da ustaše ne prelaze Drinu, pozivajući se na talijansko obećanje. Hrvatski „*časnici*", pukovnik Jakovljević i natporučnici Štimac i Trčak, ustaški čelnici, te četnički majori, Baćović i Glišić, postigli su slijedeći sporazum:

1. Prevoz trupa preko Drine obustavlja se;

2. oružništvo i ustaške jedinice koje su u Foči, ostaju do daljnjeg;

3. demarkaciona linija određena sporazumom ostaje do daljnjeg. Ovu liniju odrediće natporučnik Štimac, kao hrvatski časnik i poručnik Milojević, četnički časnik do 10. lipnja;

4. Izvršnu vlast u Foči vršiće hrvatsko oružništvo pod zapovjedništvom natporučnika Štimca, pod čije se zapovjedništvo stavlja jedan mlađi časnik sa 100 četnika radi održavanja reda;

5. Pukovnik Jakovljević se umoljava da izvesti nadležne da nacionalisti četnici nisu došli u Foču kao neprijatelji NDH, već po odobrenju Talijana, sa kojima sarađuju u borbi protiv partizana;

6. Ovakvo stanje ima da ostane sve dotle, dok se ne donese precizno rješenje o granici NDH i Crne Gore, kojem rješenju saveznika će se obje strane pokoriti.

Četnici su 12. juna uputili pismo–obavijest ustaškoj komandi garnizona Foča o dolasku 2.000 crnogorskih četnika i da dogovor više ne važi. U protivnom Crnogorci će i njih pobiti. Komandant talijanske divizije „*Pusterija*" iz Pljevalja, na intervenciju vlade NDH, 12 juna, naređujeje majoru Baćoviću, komandantu sandžačkih četnika da se četničke jedinice odmah

povuku sa teritorije NDH na liniju Vikoč – Hum – ušće Tare u Drinu. Istoga dana došlo je do sukoba ustaša i četnika u gradu, jer je Baćović tražio pregovore, ali su ga ustaše odbile. Četnici su poraženi 13. juna i protjerani, ustaše su utvrdile svoj garnizon. Ustaše su iz Srednje mahale protjerali srpsko stanovništvo na lijevu obalu Drine i držali ih kao taoce.

Po preuzimanju vlasti, ustaše su zaveli teror nad pristalicama NOP-a. Ubili su Ibra Manja potpredsjednika, Smaila Hairića i Uroša Smrekića odbornike GNOO, te Džafera Hanjalića i Osmana Hasanbegovića, kvartovske odbornike u Donjem polju.. Ubili su dvije srpkinje i pet Jevreja (Anu i Leona Šnapa, roditelje prvoborca Davida Šnapa, te jednu ženu i njene dvoje male djece, izbjeglice iz Sarajeva.) Ustaške grupe su uskakale u srpska sela i terorisale narod. U jednoj takvoj akciji je poginuo bivši logornik Alija Gogalija s još trojicom ustaša u selu Dragojevići.

Ustaše su u Foči imali 100 žandarma, 30 domobrana i 600 ustaša iz crne legije. U Ustikolini 15 žandarma, 80 domobrana i 39 milicionera,, a u Previli 24 i Jeleču 27 žandarma. laži Dražini oficiri su pretjerivali navodeći stoine ubijenih ustaša – nije ih moglo poginulo više od 150.

Poslije raspada fočanskog i jahorinskog dobrovoljačkog odreda, četnici su formirali četnički odred jačine četiri bataljona, (detaljnije vidi tekst o Dražinim četnicima), doveli su snage iz Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka i pokrili seoski prostor opštine i organizovali svoju vlasti sprječavajući širenje NOP-a. U to vrijeme ubijeni su partizanski aktivisti Slavojka Šarić iz Foče, Neđo Janjić iz Miljevine i Drago Elez iz Sokola; odbornici Mira Babić iz Radojevića, Ljuba Elez i Janko Janjić iz Miljevine, Lazo Kovačević iz Zakmura, Marko Majdov iz Prijeđela, Nikola Ostović iz Belena i Gavro Vuković, prvi predsjednik NOO Foča (podlegao nakon mučenja u zatvoru).[35]

35 L. Božović, FOČANSKA PARTIZANSKA REPUBLIKA, str 247-253.

PLODOVI NACIONALŠOVINISTIČKOG LUDILA ČETNIKA [36]

Prema nalazima zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina na prostoru MZ Čelebići, Zavajit i Meštrevac, u ratu 1941.-1945, ubijeno je 1017 osoba. Pored toga, 574 žrtve komisija nije registrovala. Ukupan broj žrtava je 1591. U ovom kraju nema zaseoka koji nije zahvaćen kataklizmičkom olujom, a to izgleda ovako:

Čelebići 69, Kunovo – Šahbazi 93, Crnobar 35, Klinci, Fališi, Mirići 57, Toholji – Zlatni bor 70, Tvrdaci 83, Dikanje, Vakuf 73, Donji Pjelovci 32, Grdijevići 154, Vitine 42, Vjernovići 10, Ječmište 47, Budišići – Robovići 33, Šadići – Gradojevići 46. Ukupno 915 četničkih i 12 okupatorskih žrtava, 26 u vojsci NDH i 48 na druge načine. Ukupno 1001osoba.

MZ Vikoč: Zabrđe 16, Lehovo brdo 12, Pogledinje 19, Mahala 8, Trtoševo 43, Vikoč sa zaseocima 64, Donje Papratno 45, Veselice – Dubrave 47, Gornje Papratno 32, Luke 59, Kobilja ravan 24.

Četnici su ubili 277, okupatori 6, poginuli uvojsci NDH 40, stradali na druge načine 38 i NOP 7. Ukupno 368 osoba.

Iznešeni podaci odnose se samo na bošnjačko stanovništvo za period 1941. – 45.

Iznosim i podatke o gubicima srpskog stanovništva u tome periodu – ukupno je stradalo 135 osoba i to od ustaša 22, Nijemaca i Talijana 27, kao četničkih simpatizera 55, drugi razlozi i načini 21 osoba.

Prema Aliji Pašaliću na području opštine Slatina, zatrveno je ili su ostalo bez muške glave 233 porodice. Na području Čelebići – Zavajit 170 porodica. Na ovom području prije 2. svjetskog rata bilo je 386 muslimanskih i 336 srpskih kuća, a 1982 bilo je ukupno 90 muslimanskih kuća.

Etničko čišćenje je bilo završeno. Nije li ovo genocid? No, zločini nisu sabrani pod tim imenom, niti su tako tretirani. Genocid je čunjenica, bez obzira što to neko ne priznaje!

Nakon ovoga, uputno je tražiti redefiniciju odredaba o genocidu što bi trebali učiniti predstavnici naroda koji je pretrpio ovu strahotu.

36 Za detaljnije proučavanje ovog problema vidjeti knjigu: Mujo Trako, KUNOVSKA LEGENDA, Sarajevo, str. 106-109 i 113-161.

SATIRANJE BOŠNJAKA U DOLINI SUTJESKE 1941.

Četnici nisu imali dovoljno snaga da jednovremeno pokriju čitav opštinski prostor. Zbog toga su primijenili metod sukcesivnih operacija – akcija. U decembru 1941. i januaru 1942, gradakim područjem Foče harali su rogatičko – romanijski i zlatiborski četnici, tokom avgusta 1942, u napadu na Foču učestvovali su fočansko – hercegovački i crnogorski četnici, a u februarskim bahanalijama, 1943, divljali su Fočansko – goraždansko – crnogorski četnici. U gornjim tokovima rijeka Ćehotine i Tare monstrumne zločine je izvršila durmitorska brigada i čelebićki bataljon, a u Slatini i Jošanici fočanska brigada Milana Matovića. Kada se analizira spolna i starosna struktura žrtava, uočljivo je da su u gradu decembra 1941. i januara 1942. stradali, gotovo u pravilu, samo muškarci.

Na području Sutjeske, gdje su pivski Crnogorci vodili glavnu riječ, stradalo je sve bošnjačko stanovništvo. U drugoj polovini ljeta 1942. gospodarili su selima, pljačkali i ubijali muškarce na koje bi naišli, ali su početkom 1943. krenuli na totalno uništavanja svega što je pripadalo bošnjačkom narodu. Prema Selimu Karoviću, stradalo je 412 osoba. Od ovog broja 30% odnosi se na djecu.

Dolina Sutjeske je bila jedino područje, koje četnici na prostoru fočanske opštine nisu okupirali sve do sredine decembra 1941. Međutim, crnogorski četnici iz doline Pive i oni iz Hercegovine su svake noći napadali i pljačkali sela u dolini Sutjeske, sveteći se za ustaške masakre nad Srbima u Hercegovini. Približavajući se selima, četnici su obično, nasumično i žestoko pucali iz pušaka, da bi razbili sopstveni strah i zaplašili ionako ustrašeno bošnjačko stanovništvo, koje bi, začuvši pucnjavu bježalo od kuća.

U beogradskoj „Politici" je od 9. – 12. januara 1981. objavljen feljton Veljka Stankovića pod naslovom "Životni put majora Vojislava Đokića"[37] , kao vjerna ilustracija stanja u dolini Sutjeske. Major Đokić je, po naredbi crnogorskog rukovodstva na Žabljaku, jula 1941, došao na Vučevo, jer ga ustanici kod Pljevalja nisu prihvatili. Smjestio se kod uglednog domaćina

37 Vojislav Đokić (1893-1943), major vojske Kraljevine Jugoslavije, general-major NOV. Zbog revolucionarnog rada u Mariboru 1932. osuđen na 15 godina robije. U januaru 1940. pušten uslovno na slobodu. 1941. stupio u Kalinovački part. odred i krajem iste god. postao zamjenik komandanta odreda. Od maja 1942. član VŠ, a od novembra 1942. načelnik štaba 7.banijske divizije. Podlegao ranama maja 1943.

Radoja Žarkovića, čovjeka u prijateljskim odnosima s muslimanima i kumstvom povezanim s Hakom Tahirovićem, čijim posredovanjem Đokiću nije bilo teško uspostaviti kontakte s muslimanima iz doline Sutjeske. Tako je, u selu Kosman, bilo relativno lako formirati prvu bošnjačku partizansku četu s tridesetak boraca. Za komandira je određen Muharem – Muho Vejo, a za zamjenika Meho Vejo. Đokić se zalagao za stvaranje zajedničkih jedinica Srba, muslimana, i Crnogoraca. Stvoreni su NOO u Kosmanu i Igoču. O tome, u Biltenu Štaba Durmitorskog NOP odreda, od 11. decembra 1941. piše:

> "Naš partizanski štab razvio je aktivnosti i u fočanskom srezu, gdje su naši partizani prešli Taru i izbili na lijevu obalu Drine (dolina Ćureva). Sada se u tome kraju stvaraju NOO i uspostavlja saradnja pravoslavnih i muslimana, koji su voljni da zajednički s nama vode borbu protiv okupatora."[38]

Stanković u feljtonu navodi nekoliko seljaka iz Ćureva s kojima je Đokić uspostavio čvrst kontakt: Hamid, Hako i Agan Tahirović, Hasan Vejzović... Hamid Tahirović je odigrao značajnu ulogu u organizaciji i održavanju kurirske veze sa Sarajevom i Obradom Cicmilom komandantom Durmitorskog NO odreda. Đokić je okupljao simpatizere NOP-a i nastojao da oni vojnički ojačaju. Pisao je uputstva za gerilsko ratovanje organizaciji NOO i letke za borbu protiv Talijana. Razvio je bogatu aktivnost, kontakte s ljudima i komandama, a dolazio mu je i Obrad Cicmil. Zdušno se zalagao da pivsko rukovodstvo prihvati zajedničku borbu muslimana i Crnogoraca protiv okupatora, ali to Mratinjci nisu prihvatili, opterećeni predrasudama, šovinizmom i pročetnički orijentisani, pa su pljačkali muslimanske katune na Koritniku, kuće u Ćurevu i Šadićima, ali i ubijali muslimane. Ljudi iz Mratinja, stupili su u akciju da razbiju jedinstvo između muslimana i Crnogoraca i ometu razvoj NOP-a u Sutjesci. Oni su 4. oktobra 1941, opljačkali muslimanske katune na Vučevu i oteli 12 volova domaćinima Aganu Tahiroviću iz katuna Koritnik, Salku Mešku iz Ćureva i Azizu Neziru iz Igoča.

Đokić, nakon što je shvatio da su njegovi napori uzaludni, povukao se s Vučeva i otišao u kalinovački NOP gdje ubrzo postao zamjenik komandanta. Učestali su napadi na muslimanska sela sa Vučeva i Dragoš–sedla, dok su hercegovački četnici vršili pljačku i nasilje u kanjonu Sutjeske. Četnički napadi na okolna muslimanska sela, negativno su djelovali na razvoj

38 Selim Karović, SUTJESKA, LJUDI I DOGAĐAJI, str. 28.

NOP-a i saradnju muslimana sa Srbima i Crnogorcima. Ovi događaji su na tragu aktivnosti oficira, od Draže poslanih u Bosnu, ne bi li uništili komuniste, razbili partizanski pokret i spriječili uspostavljanje saradnje između Srba i muslimana. No, četnički postupci isprovocirali su stvaranje seoskih straža, a za zaštitu stanovništva i imovine. Četnici su organizovali pritisak na muslimane da predaju oružje, održavali su i zborove kako bi ljude zavarali. Smajil Kovačević, iz Mješajića se sjeća:

> "Kad je Đorđe Marković, zamjenik četničkog komandata Straja Kočovića, dolazio u dolinu Sutjeske i u zgradi osnovne škole u Popovu Mostu držao sastanak na kome je nagovarao muslimane da predaju oružje četnicima, Spasoje Jojić, ugledni domaćin iz Vojnovića, je komšije savjetovao da to ne čine jer će ih, goloruke, četnici poklati".

Na muslimane ovog kraja, osim Obrada Cicmila skoro da niko nije ni uticao kako bi masovnije stupali u partizanske redove. Cicmil piše:

> „U okolnim selima preko Drine nije bilo nikakvih vojnih formacija s kojima bi se mogli sukobiti. Istina, ponegdje su se pojavile grupe od ponekoliko seljaka, naoružanih puškama, ali oni nisu još znali čija su vojska. Naša odluka je bila da se što je moguće više i što je moguće prije povežemo s okolnim stanovništvom Srbima i muslimanima, da im objasnimo situaciju i da nekako počnemo zajedno raditi na suzbijanju bezvlašća i organizovanju Narodne vlasti, kao što smo to činili na našem terenu prvih dana ustanka." [39]

Muslimani, zbog opreza, da ih četnici ne bi pobili, nisu smjeli masovno ići u jedinice NOP. Pojedinci su se uključivali u udaljenije jedinice, ali pod pseudonimom, radi manjeg rizika.

Grupa Borčana je 9 decembra 1941. zarobila jednu partizansku patrolu od pet boraca. Trojicu su ubili, dvojica su uspjela pobjeći. To je poslužilo kao izazov u Durmitorskom odredu, pa je predloženo Glavnom štabu da se organizuje napad na Borač, uz učešće snaga Odreda i nikšićkih jedinica.

---

39 Selim Karović, SUTJESKA, LJUDI I DOGAĐAJI, citira pasaž iz Cicmilove knjige ISTOČNA BOSNA U NOB, str. 213 – 214.

NAPAD NA ĆUREVO[40]

U selu Bastasi kod Foče, održan je sastanak, na kome je prisustvovao Budo Tomović, izaslanik GŠ NOV i POJ Crne Gore. Odlučeno je, kreće se u napad na Borač. Napravljena je i ozbiljna politička greška: Pozvan je i četnički komandant Todorović da im se, sa svojim hordama, priključi! Tada još nije bilo otvorenih sukoba između četnika i partizana, ali nikada nije ni utvrđeno ko je, u prvoj polovini decembra 1941,[41] izdao naređenje za napad na muslimanska sela u dolini Sutjeske i naredio uništavanje svega što je muslimansko! A zna se da jeste i da je po tome naređenju postupano.

Dolinu Sutjeske četnici nisu zauzeli odmah nakon što su im Talijani ustupili vlast 4.12.1941. Koristeći dogovor u Bastasima, četnici su sa sa svih strana, jakim snagama izvršili napad na bošnjačka sela u dolini Sutjeske. Četničke falange Sergija Mihajlovića i Boška Todorovića, uz podršku susjeda iz srpskih i crnogorskih sela, izvršile su genocid nad ovim nedužnim narodom spalivši 482 kuće i ubivši 412 muslimana. U plamtećim kućama spaljeno je 284 čeljadi. Bošnjačkom stanovništvu koje se nalazilo pred fizičkim zatiranjem jedini izlaz u slobodu bio je put preko surove Zelengore, bespućem, preko litica, točila, dubokih snježnih nanosa, smetova i zaleđenih stijena. Kolone izbjeglica, začuđenih i zbunjenih, plemenitih, vrijednih i radinih ćurevskih seljaka, probijale su se, od 19 do 30. 12.1941. planinom, ka, za mnoge tragičnom putu, ka nekakvoj luci spasa.[42]

SVJEDOCI: Iskustva i sjećanja

„…Ovdje u selu Krekovima, u toku noći, okupilo se oko 1000 duša, a kad se razdanilo, grupe izbjeglica su krenule u koloni i došle u dolinu Hrčavke gdje su našli masu staraca, žena i djece u katunskim kolibama. Odavde se kolona razdvajala. Obadva pravca su vodila stravičnim bespućem. Da bi izbjegli otiskivanje i

40 Riječ je o kraju koji je poslije II svjetskog rata dobio ime Sutjeska

41 Tvrdnja da nije nikad utvrđeno ko je izdao naređenje za napad na Ćurevo, nije logična i ne može se prihvatiti kao istina. Vjerovatno se radi o visokopozicioniranom funkcioneru, pa je njegovo ime trebalo sačuvati od javnosti koja je ove zločine osudila.

42 Sjećam se, kao dječak, kada je početkom decembra 1941. u našu kuću došao komšija Milovan Perišić, četnički perjanik i od mog rahmetli oca imperativno tražio bakandže: „Bećire, znaš idem na vront u borbu sa ustašama u Ćurevo, tako se nazivalo područje Sutjeske, slaba mi je obuća, daj ti meni tvoje bakandže.“ Uzeo je i nikad nije ni pokušao vratiti ih. Svim muslimanima koji su se naoružali da brane svoje kuće prilijepili su etiketu ustaša, čime je izrečena nepisana osuda.

survavanje niz snježne strmine, kretali su se cik-cak linijama. Niz stijene se polomilo preko stotine grla konja i goveda, čije su se kosti survale u rijeku Jabučnicu. Mnogi od učesnika ove golgote imali su teške i dalekosežne posljedice, jer su im se smrzle noge, ruke, ženama grudi, otpadali nokti. I tijela smrznute djece i staraca, kao životinjska sa lavinama su se survavala u provalije. Sa platoa Zelengore spuštali su se nekoliko dana do sela Jabuka i kuća Mustafe i Selma Skoka i napuštene kuće Osmana Čolpe. Život su im zagorčavale epidemije i glad, od čega su mnogi iscrpljeni i iznemogli umirali u nedostatku medicinske pomoći. O tome svjedoči Meho Kalaba seljak iz Jabuke. 'Nakon dolaska zbjega u s. Jabuku, čuli su se jauci i zapomaganja iz Jabučkih stijena, jer je mnogo smrznutih izbjeglica ostalo na ovim liticama. Mi, stanovnici Jabuke, ujutro smo krenuli na stijene i u jednoj pećini smo u kršu Bovan našli ženu koja se zvala Devlija imala je smrznute noge i ruke i nije se mogla kretati. Svukli smo je na granama do rijeke Jabučnice, a odatle je na rukama iznijeli u selo, pokušali joj pomoći, ali bez uspjeha smrt je bila jača, umrla je.

U sjećanju mi je prizor, kada su se jednoj ženi, mislim da je iz porodice Dema iz Tjentišta. koja je išla za zbjegom, a bila je trudna, bile smrzle noge, ruke i grudi. Ona se nakon tri dana porodila u kući Alije Salčina iz jabuke, i dijete bacila u snijeg. Moja majka Fata je primijetila dijete i spasila ga. Njegova majka ga međutim nije mogla dojiti, jer su joj se grudi bile potpunosmrzle, pa su ubrzo i ona i dijete joj umrli…'" [43]

Učesnik toga tragičnog marša Emin Bajrović, kaže:

„To je bila borba na život i smrt, jer su ljudi svakog dana umirali na nogama ili se otiskivali u duboke provalije. Snijeg je mnoge nosio niz okomite litice surove strmine koje su ih u letu kidale tako da nisu uspjeli ni dotaknuti tlo. Niko nikom nije mogao pomoći, jer nije znao ni šta će sam sa sobom…Tada sam naime vidio prizor koji mi je ostao u dubokom sjećanju. Vidio sam kako je grupa od petnaestak djece ostavljena pored prtine u snijegu i primjetio da su neka bila mrtva, druga polumrtva, a da je dvoje

43 Selim Karović, SUTJESKA, LJUDI I DOGAĐAJ, str. 67

bilo živo i tužno vapilo za pomoć. Meni i Muratu Smajiloviću, bilo je žao te djece, pa smo im prišli, uzeli ih i nosili makar i po cijenu vlastitog života, do planine Previle (1384 m), gdje smo u koloni pronašli njihove roditelje i predali ih njima…"[44]

Jednu grupu od petnaestak ljudi u ovom zbjegu četnici su, u kanjonu Hrčavke, pobili i bacili u zapaljene kolibe. Šaho Nišić, čiju su ženu i djecu četnici zaklali na njegove oči, uspio je spasiti se. Živo se sjeća:

„…Iscrpljene i gladne majke su djecu bacale u rijeku ili ih jednostavno ostavljale u snijegu, gdje su se smrzavala i umirala. Nedaće su bile okrutne i brutalne. Zbjeg je u pokretu prema gatačkoj teritoriji bio izložen stalnoj opasnosti od četnika iz usputnih sela. Četnici su na lokalitetu Duga rudina, presreli našu kolonu iscrpljenih i sve, promrzle žene, djecu i starce, pobili i spalili u nekoj kolibi…"

Nasuf Rizvanović, se sjeća kako su naišli na neku raskrsnicu odakle ih je neka Srpkinja uputila u selo Bodežište gdje su upali u četničke ruke:

„…Pohvatala nas je četnička grupa, povezala, a stvari koje smo gonili na konju oduzela. Jusufa i mene su svratili u prvu kuću, a moga šuru, njegovu ženu i svastiku sproveli dalje. U ovoj kući su nas mrcvarili i mučili, a jedan mladi četnik je nagonio Jusufa da se krsti. On je čitao očenaš i krstio se, a Jusuf je ponavljao za njim, a ja sam to odbio. Četnika je to razjarilo i počeo me klati zubima, tako da mi je iz vrata tekla krv. Bio sam vezan i nisam se mogao braniti. Odbranio me drugi četnik.. Zima je bila strašna, a mi smo bili samo u donjem rublju i čarapama. Vodili su nas do kuće nekih Gutovića, odakle je četnike napala i izgrdila neka žena uz povike da nas neće mrcvariti u njenoj kući. Poveli su nas do slijedeće kuće da nas pripreme za klanje. Mene su, prvo, poveli prema jednoj štali ispred kuće Žarkovića, ali sam ja tog časa odlučio pobjeći i na sreću uspio sam…"

44 Isto, str. 53.

Prisjeća se Džafer Humić:

> „U selu Igoču, je Mostićeva grupa[45] održala narodni zbor poslije koga je formirana partizanska četa u koju se upisalo oko 40 ljudi. Od fesova su pravili petokrake i stavljali ih na kape. Na zboru je izabran seoski Narodnooslobodilački odbor, za čijeg je predsjednika imenovan Muharem Humić. Sve je ovo međutim bilo kratkog vijeka, jer su četnici, kroz neki dan, iz pravca Foče i Vučeva napali i zauzeli sva muslimanska sela u dolini Sutjeske, a borci ove čete su s porodicama krenuli u zbjegove, u bespuća Zelengore, na kojima su desetine njih tragično skončale.“[46]

Poznato je, iz narodnih priča starijih generacija, da je Mratinjce pratio glas pljačkaša koji su kao komite upadali u bošnjačka sela na desnoj obali Tare, pljačkali i ubijali. U II svjetskom ratu, u selu Potpeću, u dolini Ćehotine, 12 km od Foče, marta 1943, tridesetak Mratinjaca boravilo je dvadesetak dana i tada su „*prevrnuli i prekopali*“ sve gromile kamenja tražeći trapove sa skrivenom hranom ili nekakvom imovinom domicilnih stanovnika.[47]

Tako, a objektivno, Momčilo Jakić (Šavnik, Crna Gora), prvoborac 1941. pišući o zločinima crnogorskih četnika ratne 1941.–1943, te tako svjedočeći o zlodjelima i četničkom nemoralu i nečovještvu Pivljana – Mratinjaca u pograničnim dijelovima BiH, u svojoj knjizi „*Do smrti i natrag*“, između ostalog, navodi:

> ‘Vrednije je ponekad jednu slagati no stotinu istinitih reći... Ko te pita, kuda ćeš, reci Zadru, a okreni Šibeniku. Zvjerka se po tragu lovi, moj sinko. Tako i najvećem prijatelju, ali prijatelj te to nikad ne pita. A dok umjedneš tajnu čuvati, dotle će ti se i prijatelji radovati… I nikad ne žuri, ako misliš da ne zatraješ. Za sve ima vremena – za zlo najviše… Zlodjela im otprilike nisu bila manja… Kad se počeše vraćati, nijesu vele, ni vidjeli Fazlagića

45 Mostićevu grupu sačinjavali su agitatori partizanskog pokreta. Borčani su je zarobili i ubili su Mostića. To je, kako su pričali četnici u dolini Ćehotine, poslužilo kao povod za napad na dolinu Sutjeske, odnosno Ćurevo.

46 Isto

47 Zapisano prema Selimu Karoviću

Kule. Stamanili nekakvu Bukovicu (grupa muslimanskih sela u okolini Pljevalja – Sandžak, prim. M, K,) i opet poklali nejač i nekuvet. Muslimanska ni kokoš ostala nije…'Fale se kako su utvrdili koliko talijanka (puška) može odjednom probiti tijela. Postrojio nekakav petnaestero djece i pucao kroz njih. U dvanaestom se metak ustavio…Jedan mi potajno reče da bi to moglo biti „*junaštvo*" Milovana Dedejića. Još, veli, da ni ono troje nije ostalo živo, nego ih nabio na nož. A, pljačka, opet na bremena, više nego iz Foče. Zapučalo obravnice (svezalo bale, prim. M. K.) svega i svačega. Govori se, o nekakvom zlatu. Danima preko Ružice krcaju kundari (stada, prim. M. K.), koza i ovaca i krda goveda i konja. Osladilo se tuđe, pa na sramotu zaboraviše i onaj koji se doskoro turao obraza. U četnike se počelo javljati i upisivati i oni koji su se do jučer kleli da iz njihove puške metak izmetati (ispaliti, prim. M. K.) neće…"[48]

Dolina Sutjeske je nezagrnuta grobnica desetine hiljada neustrašivih boraca protiv fašističkog (ustaškog i četničkog) zla, onih koji uložiše svoje živote u bedeme naše slobode. Ova pitoma dolina, zaslužuje ne samo divljenje, nego i poštovanje, jer svjedoči o herojima jedne ljudske generacije koja je dokazala da za čovjeka nema nerješivih problema na putu borbe za život. Selim Karović, je svojim sjajnim djelom „*Sutjeska, ljudi i događaji*" svjedočio iskreno, snažno i uvjerljivo o vremenu o kome govori i ljudima koji su učestvovali u tim događajima:

Potomci zlotvora, imaju zbog čega da se stide i osjećaju iskompleksirani ukoliko imaju morala i obraza. Bilo bi sreća, ako bi njihovi potomci osudili postupke svojih djedova ili očeva i iskreno prihvatili ideju prijateljske saradnje i suživota s komšijama drugih svjetonazora. Ako prihvate civilizacijske manire međuljudskih odnosa, ponašanja i komunikacija, ako shvate da je svaki život neponovljivo bogatstvo i vrijednost koja zaslužuje najveće poštovanje. Ovo se odnosi na potomke svih ubica na svijetu, bez obzira na vjeru, rasu, nacionalnost, boju kože itd. Primjeri zločinstva koje iznosimo iz doline Sutjeske, na žalost nisu se samo tamo događali, već naprotiv, svuda kuda je četnička ili ustaška prljava noga zakoračila, jer su sijali samo

48 Selim Karović, isto, str. 207

zlo, smrt pustoš i neprebolnu bol. Njihovi potomci se moraju rasteretiti primitivističkih i zlokobnih uvjerenja o stereotipima drugih.

Pripadnici četničkih falangi su najviše vremena provodili kod kuće, pljačkali bošnjačka sela i ubijali pripadnike toga naroda. Najčešće bi odlazili u susjedna sela gdje su bili nepoznati, a oni drski su pljačkali i ubijali komšije…

> Hajra Hasković je rat dočekala kao četrnaestogodišnjakinja u svom rodnom selu Durići. Majka je, preko komšinice Vide Jovović, svoju Hajru smjestila kod Vidina sina, Vasilija, u selo Gornje . Sklonila je od četničkog divljanja. U Durićima su, tih dana, četnici zaklali oko 40 osoba, uglavnom žena, djece i staraca. Žene su listom silovali. Prikrivena Hajra je gledala kako Gojko i Vlado Slijepčević noževima bodu u leđa i grudi Malku, Alju i Mušana Lagariju i s noževa ližu krv. Razjareni četnici su podvriskivali, dok su žrtve ječale i jaukale. Četnici su Hajru zapazili kod Jovovića, nisu je puštali na miru, pokušavali su u nekoliko navrata da je siluju, zakolju, ali časni Jovovići bili su prevelika zapreka. Odbranili su je i spasili. Majka Naza, s bratom i sestrom se vratila iz zbjega kući u junu 1943. U kuću nađoše useljenu Vasiliju Slijepčević s djecom, mada je u istom selu imala vlastitu kuću. Slijepčevići su zaposjeli, obrađivala i njihovo imanje... Ništa nije rečeno, pa ni razriješeno, a materina ljubav je imala svoj zov: Naza je pozvala kćer Hajru na viđenje. Vasilije je savjetovao drukčije, upozoravao je Hajru da ne ide, zemlja je bez vlasti, događanja nemaju kontrolu… Hajra nije odoljela, pohrlila je k materi. Nije poslušala Vasilija. Majka Naza je s djecom zanoćila u jednoj, a Hajra, s gazdaricom i njenom djecom, u drugoj sobi. Sve se prevrnulo iza ponoći… Na vrata su nahrupile prve komšije, četnici Vlade i Gojko Slijepčević, te Niko Majdov zvani Mujo. Silovaše i ubiše Nazu, pa Hajrinu sestru. Potom ubiše i brata. Hajra, zahvaljujući noći, šumi i nebudnosti svog čuvara, zamače u gustiš, spasi se bijegom… Kasnije je često slušala hvalisanje bratije kako su nejač Haskovića stručno odradili. K tomu i onog malog isjekli na komade…“[49]

49 Isto, str. 182.

Na planini Sniježnici, žena Steva Mastilovića je pričala da je gledala kada je Vlado Slijepčević, iz istoga sela, porodicu Zulfa Kovača, zvanog Šobo, ugonio u štalu Osmana Kovača u selu Ravan, pa je zapalio:

„*Izgorjeli su žena i četvoro djece. Kako su Šobu, četnici prije toga, ubili na Popovu mostu, cijela porodica je stradala od četnika.*“[50]

Šefik Čelik, iz Čelikova Polja, piše:

„Saznali smo da je četnička komanda u Foči, u saradnji sa našim komšijama Srbima, sačinila plan da etnički očisti ove naše krajeve od Muslimanskog življa. Za ostvarivanje, mračnog i sramnog plana, poslali su jedno odjeljenje s mitraljezom da zauzme most na rijeci Tari i da ne dozvole prelaz ni sa jedne strane. Trebalo je da jedna četa krene od Foče preko Broda, a druge od Crne Gore i Čelebića, te da, sve što je muslimansko na tim pravcima pobiju, pokolju i popale. Ali, uz Allahovu pomoć i zaštitu Titovih partizana, ne dade im se! Jesu li partizani saznali za ovaj plan ili nisu ne znam, ali je sigurno da je po Titovom naređenju, Obrad Cicmil, komandant jedne crnogorske partizanske jedinice, s jednim vodom ugrabio (preduhitrio četnike, prim. M. K.) da pređe most na Tari i krene prema Foči i našem selu. Po prelasku mosta, na 2–3 kilometra dalje, kod sela Žitina, presreli su četnike upućene na zaposjedanje mosta. Ovo presretanje predstavljalo je sretnu okolnost za nas Čelike! Svismo bili kod kuća i da ne bi partizana ne bi nas bilo među živima., Spašeno je, također, muslimansko stanovništvo sela Kunduci, Dunići, Mazoče, Dučela, Bastasi, Tečići, Žitin, Hum i Hrankovići. Tako je poremećen četnički plan o pokolju, pljački i fizičkom čišćenju muslimana na ovome području. Oni će svoje učiniti u kasnijim akcijama, kada budu gospodari prostora. Sjećam se kad je Cicmil, sa svojom jedinicom, došao u naše selo. Bili su različito obučeni, ponajviše u crnim i sivim crnogorskim suknenim odjelima. Obrad je jahao na konju. Partizani su se smjestili u našem selu, u Mašovu novu kuću. Malo kasnije, zašli su po selu i pretresli svaku kuću, kažu po naređenju komandanta, ali nisu smjeli ništa uzeti osim, ukoliko bi ih naš-

50 Isto, str. 44.

li, vojničkih stvari. Dvojica partizana su pretresli našu kuću i na kraju pitali moga rahmetli oca, hoće li im dati malo suhog voća, ali pod uslovom da o tome ništa ne kaže komandantu, jer oni ne smiju ništa uzeti. Ovi partizani su dugo ostali u našem selu, a njihov komandant Cicmil je često odlazio u Foču. Bio sam dječak, ali se sjećam kada su uspostavljeni sreski, opštinski i mjesni odbori Narodne vlasti, pošto je moj rahmetli babo bio izabran za opštinskog odbornika, a rođak, rahmetli Zećir, za sreskog odbornika… Nakon povlačenja VŠ NOP i partizanskih jedinca iz Foče, četnici su, redom, popalili i razorila sva sela. Tako su učinili i s mojim Čelikovim poljem. Ostale su čitave samo Jusufagine i Rasimove kuće u Gornjem i Latifagine kuće u Donjem polju. Sačuvali su ih komšije Srbi, ali su, kasnije u njih uselili. Ti Srbi su Đorđo s Dvorišta i Tomovići iz Alačića. Četnici su nastojali pobiti što više muslimana ili ih otjerati što dalje od ovih krajeva. Tako je i naša porodica Čelika, pretrpjela velike žrtve. U ovom ratu je mojih dvadeset ubijeno. Drastičan je primjer Alije Čelika i njegova tri sina. Svi su pobijeni. U očaju njegova žena je izvršila samoubistvo, skokom u Drinu…"

Latif Lojo iz Foče na suđenju Draži Mihailoviću
(Proces otvoren 10. juna 1946. godine)

– Meni su presjekli grkljan i zaklali mi četvero djece…

U sudnicu ulazi drugi svjedok iz Foče, Latif Lojo, zemljoradnik. Predsjednik mu uzima generalije i pita ga:

– Imate li dece?

– Imao sam petero! Sad imam jedno, a četvero su zaklali četnici!

Drugog dana Božića, 1942, oko šest sati uveče, četnici su upali u kuću u Latifovu kuću. Porodica je bila za večerom. Latifa su odveli, vezali ga s još sedam njegovih rođaka i oterali u šumu.

– Počeli su da nas kolju. Meni su presekli grkljan. Dvadeset pet dana nisam mogao ništa da jedem. Šest mojih drugova ubili su. Onda su mi četnici zaklali četvero dece.

– Koliko su bila stara deca?

– Mlađe je bilo tri godine žensko, drugo je bilo od šest godina muško, treće od deset godina muško i četvrto od dvanaest godina žensko.

– Jesu li vam grlo potpuno prerezali?

– Jesu, nisam mogao dve godine da govorim. Iščupali su mi grkljan, a posle mi zabili nož u plećku!

Ko je bio komandant?

– Bio je neki Obrad Tostić. On je govorio da mu je Draža Mihailović komandant."[51]

Izjava Murata Karupa iz sela Dragočava:

„U decembru 1941. u kuću su mi došla tri naoružana četnika: Branko Radović, sin Đokov, sada je kod svoje kuće, Neđo Mališ, sada se nalazi kod kuće i Bogdan Kostić sin Kostin, sada je i on kod svoje kuće, svi iz Dragočave, MNO Dragočava, srez Foča.

U kući se tada nalazio moj otac Šahbaz Karup, sin Jusov, vjeroispovijesti islamske, musliman. Iz kuće ga je izveo Branko Radović i ubio ga nedaleko od kuće. U kući se nalazio i moj brat Juso Karup, sin Šahbazov, star 10 godina, vjere islamske. Što će reći musliman, koga je od kuće odveo Bogdan Kostić. I ubio ga na obali Drine u Foči, na mjestu zvanom „Kanara".

U kući se, dalje, nalazio moj stric Halil Karup, sin Jusov, star 27 godina, vjere islamske, musliman, koga je iz kuće izveo Neđo Mališ. I ubio ga u našoj štali, probodivši ga 4 puta s puščanim nožem, bajonetom u želudac, a nakon toga… Zaklali su ga. Usprkos tih zločina počinjenih na mojoj rodbini, kao i još mnogih drugih, nažalost, ti četnici i danas su slobodni, a koliko znam nisu do sada iskusili nikakve kazne, ni odgovornosti za svoja nedjela.

1943. u kuću Bajra Matuha iz Dragočave, došli su naoružani četnici Branko Radović Đokov, Neđo Mališ Radovanov, Vojin Mališ (komandir četnika), Filip Mališ, Sveto Ilin Mališ, Jagoš Novović,

51 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941-1945.

svi iz Dragočave i svi se nalaze kod svojih kuća, u Dragočavi, srez Foča. Svi, osim Jagoša Novovića, koji je sada u bjekstvu. U kući se tada nalazila moja strina Naza Karup, žena Halilova, stara 22 godine i njena kćerka stara jednu godinu. Obje iz Dragočave, s još 16 osoba. većinom ženskinja i djece, a u drugoj kući, odmah pored te, bilo je još 14 osoba, većinom ženskinja i djece, koje su navedeni četnici sve poklali pa zatim zapalili. Očevidac i svjedok svih zlodjela je Aziz Karup, sin Džaferov, koji se se spasio bjekstvom, a isti se sada nalazi u JA, u Banjoj Luci, u 53. diviziji.

Iste godine navedeni četnici su ubili dva borca NOV, čija imena mi nisu poznata, a koji su tada čuvali hranu za NOV i tu su hranu četnici zaplijenili i opljačkali za sebe. Napominjem, da su mi četnici navedeni u prijavi, zapalili dvije kuće, jednu štalu u vrijednosti od 70.000 dinara – ostalog imetka opljačkali u vrijednosti od dinara 30.000, svega dinara 100. 000."

Karup Murat, sr.

Član odbora
Đonlagić Hasan, sr.

Da je ovaj prepis vjeran svome originalu, tvrdi načelnik pravnog odjelenja Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina: Vukičević Novak.

(MP i potpis)

Enver Pilav, tada sedmogodišnjak, našao se 19.8.1943. s majkom u haosu na Drinskom mostu:

„…U Žikovcima u kući Haskovića bilo je 97 žena i djece. Četnici su čim su upali u kuću počeli s pokoljom. Gledao sam kada su mi majku zaklali. Moja majka Asima je sestra Maša Hanjalića, predratnog komuniste i jednog od organizatora ustanka protiv okupatora. Ja sam uspio neopaženo izbjeći u vrt, u buraniju pored kuće, a odatle na put prema Ustikolini. Jedna žena je obećala četniku dati zlato i on je nju zaštitio. Tu je bio i Aziz Softić, dječak, moga uzrasta. Neki srbijanski četnik ga je zavolio, spasio ga, odveo u Srbiju, gdje je bio pokršten, dobro pažen i preživio rat. Ja sam uspio izbjeći u Ustikolinu, a odatle u Sarajevo, u izbjeglički logor na Alipašinu Mostu, gdje se umiralo zbog bijedne ishra-

ne, stjenica i prljavštine. Kuća Haskovića je zapaljena sa žrtvama, među kojima i moja majka. Ja sam otišao u partizane i kao dječak od 14 g. odlikovan sam ordenom za hrabrost."

Kao dječaku, duboko mi se urezao u sjećanje zločin koji su počinili Đorđo Lugonjić, Boro Blagojević, Spaso i Čedo Grujičić, sa svojom grupom, uoči Kurban bajrama. Tog dana četnici su blokirali kvart Donje polje, pa su išli od kuće i do kuće, hvatali mladiće i sakupili ih u grupu. Vezali su ih žicom, skupa i poveli prema Drinskom mostu da ih tamo pokolju. Vidjevši kuda ih vode, zapjevali su 'Što da umrem ja, kad mi vrijeme nije, mladost moju zemlja da pokrije…'Pokidali su žicu i dali se u bijeg. Svi su pobijeni puščanom vatrom, sem Nurije Sirbubala, koji je skočio u kanalizaciju i tako se spasio. Izbjegao je u Sarajevo i nikada se nije vratio u Foču.

…

Ranjenog Mustafu (Edhema)Hanjalića su uhvatili i zvjerski se nad njim iživljavali i isjekli ga na komade. Leš prepoznat po odjeći. Avdaga Hanjalić, hodža 12 g. tabor–imam u turskoj, i 6 g. u austrijskoj vojsci, nakon viđenja ovakvo masakriranog tijela, nikada više nije htio opremati mrtvace, iako je opremio hiljade poginulih vojnika. Jednostivno, to mu se ogadilo iako je bio osamdesetogodišnjak.

…

Majka Bora Blagojevića potiče iz četničke porodice Jojića. Ustaše su ovog budućeg patološkog ubicu bili uhvatili, ali je Edhem Hanjalić platio i izdejstvovao njegovo oslobođenje, a ovaj nečovjek je kasnije zaklao Edhemovu ženu Asimu i svastike Nuru i Hadžiru. Edhemov sin Mašo je poginuo kao komesar bataljona u NOV. Sa svastikom Nurom zaklan je i njen trogodišnji sin Ibro Šahinpašić…

Sulejman Pilav, dvogodišnje dijete, bio na ramenima amidže, efendije Ahmeta Pilava, imama Pilavske džamije u Foči 19. avgusta 1942, kada je njihov komšija Niko Sunarić, koji je naišao u

susret efendije Pilava, noseći pušku o ramenu, pri susretu skinuo pušku i nanišanio u svoga komšiju hodžu. Pogođen u glavu efendija se srušio na ulicu i dijete se stropoštalo s mrtvim amidžom. Tako je završio čestiti efendija Pilav, ubijen od komšije koga je primao u kuću o bajramima i išao njemu na čestitanje Božića.

Ovaj događaj je iz zaklona posmatrala izvjesna Šerifa, rodom iz Tjentišta i izvukla dječačića ispod mrtvoga amidže, a kada je ubica osvrćući se prema mjestu zločina primjetio da je uzela dijete, za njom je ispalio nekoliko hitaca, ali je, na sreću, promašio. Tog dana je poginuo i Sulejmanov otac Ibro na Drinskom mostu i pao u bošnjačku smaragdnu grobnicu Drinu.

Desa Anđić, kćerka komšije Jova Anđića, od majke mi je, za informaciju da sam živ, za muštuluk uzela zlatne minđuše, to je sve što je majka, tada, imala od imovine…

Velija Kovačević, tada osmogodišnji dječak, iz sela Mješajića, iz doline rijeke Sutjeska:

– Ja sam krajem decembra 1941, sa zbijegom, preko Zelengore, otišao u Hercegovinu. U julu 1942. smo došli u Foču, odakle smo se namjeravali vratiti kući u Sutjesku.

Napad na Foču, je počeo 19. avgusta oko 10 sati. Četnici su topovskim i minobacačkim granatama gađali most i šarali po ulicama Foče, a mitraljezima kosili svaki pokret stanovništva. U gradu je nastao haos. Narod i vojnici su nagrnuli na Drinski most da pređu na lijevu obalu. Toj masi sam se pridružio i ja vodeći mlađeg brata za ruku. Međutim, neki ljudi su pokušali da spašavaju i stoku pa je na mostu došlo do neopisive gužve. Ja sam se popeo na željeznu ogradu i držeći brata za ruku koračao preko ljudi i životinja. Upravo kada sam iskočio na zemlju granata je udarila u sredinu žičanog mosta i prekinula ga, pa se sve što je bilo na njemu survalo u nabujalu rijeku.

Taj užas i tragedija naroda su neopisivi. To je nezaboravno.

Četnici, međutim, nisu ostavili na miru ni one koji su ostali živi, u gradu na desnoj obali Drine, nego su ih odmah počeli klati ili

na druge načine ubijati …Mi se nismo mogli ukrcati u voz, pa smo, s ostalim izbjeglicama, krenuli pokraj obale Drine, ali su nas četnici i dalje tukli s obje obale. Žrtve su padale oko nas, a jedan metak je pogodio moga brata u lijevu nogu. Skinuo sam svoju košulju i pocijepao je kako bih zaustavio krvarenje iz bratove noge, a zatim ga uzeo na leđa nastavio bježati do Ustikoline. Četnici su na prugu između Foče i Ustikoline postavili prepreku i zaustavili voz i poklali sve nesretnike koji su se našli u njemu…[52]

Drama i tragedija Kamere Ćerimović

Efendija **Suljo**, ugledni imam, iz porodice **Ćerimovića**, ispričao je ove potresne detalje:

„U selu Ječmišta u Čelebićkom kraju, Spasoje Dakić je sa svojim četnicima uhvatio Muharema Mušana Šteta, dvadesetogodišnjaka. Potkivali su ga kao konja, jahali na njemu i ubili ga u Homarima kod Ječmišta. Muković Melća (20) ranjena je u bijegu, ali je uspjela pobjeći da bi umrla kod sestre.

Selo Piskavica bilo je svjedok žalosne drame u kojoj su učestvovale porodice Ćerimović i Džana. Padom prvog mraka u kuću Džana su upali četnici kojima je komandovao Spasoje Dakić. Našli su domaćina kuće i sinove mu Hasana i Osmana. Tu je bio i Mušan Ćerimović sa sinom Uzeirom. Otjerali su ih u šumu zvanu Ovčene bare. Prvo su mrcvarili i masakrirali braću Osmana i Hasana. Otac im Džano na licu mjesta je umro od srčanog udara. Potom su prešli na mučenje Uzeira, a otac mu, Mušan, pokušao je bježati. Ubili su ga u trku, a Uzeira zaklali. Mušanova žena zvana Kamera sakrivena u grmlju posmatrala je ovu tragediju. Bespotrebno je opisivati njene duševne i psihičke bolove jer to može zamisliti svaki čitalac. Nakon toga je otišla u selo Vakuf sa kćerkama: Mušijom, Remzijom, Hadžirom i Halimom i sa sekrvom Melćom, rođenom Šteta. Nakon što je vidjela divljanje četničkih bijesnih pasa nad njenim sinom i mužem, Kamera je skrenula s uma. Druge noći je ustala iza sna i zaklala svoje tri kćerke, a četvrta je s nenom Melćom uspjela pobjeći. Zatim je

52 Selim Karović: Sutjeska, ljudi i događaji, str. 193-194.

pokušala izvršiti samoubistvo samoklanjem i skokom u rječicu. Niko joj nije mogao pomoći, jer nije bilo ljekara. Seljani su na nju gledali s podozrenjem. Neobrazovan svijet nije mogao razumjeti jade ove nesretnice. Preživjela je rat i umrla 1947. Ovaj zločin su izvršili Prodanović Mitar i Milojica, Matović Marko i komšije Srbi iz Pjelovca".

Rijetki su, ali je činjenica da je u opštem četničkom nacionalističkom crnilu bilo i drukčijih, svjetlijih primjera. Bili izuzetak ili ne (da li baš uvijek izuzeci potvrđuju pravilo?), ali bile su iskrice što su, na trenutak, obasjavale tamu, pa i nagovještavale svjetlo. Jednog dana!

ODBRANA KUĆE BRAĆE TRAKO NA KUNOVU

Alija Trako[53] , je uživao ugled dobra i vrijedna kunovskog domaćina i radnika koga je i kralj odlikovao. Bio je druželjubiv i omiljen komšija. Uživao je ugled i povjerenje kod ljudi. U kraljevskom sistemu bio je potpredsjednik opštine Čelebići. Po dolasku na pozicije, ustaška vlast ga je bez pitanja, imenovala načelnikom opštine Čelebići čemu se on nije baš puno obradovao. Razmišljao je da ni jedna vlast nije toliko loša ukoliko je ljudi ne pokvare. Do jučer med, danas pelin. Napadno ga je kopkala misao i pitanje: Znaš li na čiju se stranu stavljaš i kolika je cijena svega toga? Jedan ima vlast drugi ponos. Ustaške vlasti su odmah počele sa terorom nad srpskim narodom. Prvo su uhapsili braću Sariće, Nika i Neđa i braću Leka i Simu i Simina sina Vladu Popovića. Sarići su pušteni, a braća Popovići su ubijeni. Vlado je uspio pobjeći.

Ustaške vlasti su podijelile oko 320 pušaka i 2 puškomitraljeza, muslimanskim seljacima, čelebićke i slatinske opštine, jer su u Foči u skladištu u kasarni „Čečovina" zarobili oko 3000 pušaka bivše jugoslavenske vojske. Ustaška kamarila iz Foče, koju su sačinjavali Uzeir Hatibović, Alija Gogalija, logornik, Mujo Kukavica, Mujo Kolubara i Mušan AHMIĆ I DRUGI, nepoznati, došli su u Čelebiće i organizovali akciju hapšenja Srba, pohvatala

53 Detaljnije vidi: Mujo Trako: KUNOVSKA LEGENDA, 2009, str. 36-71.

42 Srbina, povezali i otjerali u Foču, koji su pobijeni u Foči i Sarajevu. To je izazvalo strah i opravdanu uznemirenost u srpskom narodu.

Po četničkom preuzimanju vlasti, u Kunovo su došli, četnički komandant Strajo Kočović, pop Momčilo Grgur, Đorđo Lugonjić i muslimani, Osman Selimović, Halid Muftić i Zejnil Lojo, na skup seljana, na kome su tražili predaju oružja, garantujući da se neće desiti ništa onima koji dobrovoljno predaju oružje i na taj način se razoružaju. Četnici su pri odlasku na skupove ove vrste, s muslimanskim stanovništvom, prisiljavali viđenije muslimane da idu sa njima i da ubjeđuju ljude da dobrovoljno predaju oružje četničkim vlastima. Pojava ovih ljudi sa četničkim komandantima trebala je da seljake uvjeri da im se ništa neće desiti, ako predaju oružje. To je planska perfidija, postići što ubjedljiviju obmanu žrtve i razoružati je, da kada počnu pokolje nema čime pružiti otpor. Iako ovi ljudi koji su išli sa četnicima tvrde, da su bili prisiljavani na ovu aktivnost, kod jednog djela Bošnjaka vlada uvjerenje kako su oni bili neka vrsta četničkih kolaboracionista. Međutim kasnija tragična sudbina njih većine demantuje one koji ih svrstavaju u red izdajnika

Skup u Kunovu bio je vrlo buran, jer su se mnogi ljudi protivili predaji oružja. Ljudi, oni realniji, pitali su: Ako vi imate oružje, zašto nas razoružavate? Na ovo logično pitanje, odgovoreno je kako je to odluka njihove vrhovne komande koju oni moraju provesti u djelo. Trezveniji ljudi im nisu vjerovali. 15. 12 1941. u Kunovu je Strajo "tupio oštricu" i prikrivao stvarne namjere klanja, o kojima se pričalo, on ih je pripisivao pojedinačnim ekscesnim slučajevima. Alija se držao kolebljivo i pomirljivo i svojim stavom kao da je pristajao na razoružanje. Na kraju muslimani su, bez otpora prihvatili svoje razoružanje i decembra 1941. predali oružje, pošto se bašibozuci nisu mogli dogovoriti oko organizacije otpora. 20. 12. Alija je primio Sergeja Mihajlovića, Straju Kočovića i Radivoja Kosorića. U Foču je došao Jezdimir Dangić,

sa Dražinom instrukcijom, a on je izradio Uputstvo o ponašanju četnika, dok je Sergej pravio plan[54] 'Božićne akcije'"…"

Prema tvrdnji Hasana Hodžića seljacima je podijeljeno 320 pušaka i 2 puškomitraljeza. To je predato četnicima, koji će dan–dva nakon te fatalne greške početi s planskim istrjebljivanjem Bošnjaka u selima Završi[55]. One koji su jučer predali oružje i ostali goloruki, klali su kao janjce, a one koji su se opirali razoružanju posebno su mučili. Muslimansko stanovništvo nije bilo nenaoružano. Pored oružja dobijenog od vlasti, mnogi su posjedovali oružje doneseno iz vojske. Na Završi je naoružanih ljudi bilo u ekvivalentu jednog bataljona. Naravno, neorganizovanog Uglavnom, dobivši oružje predajom, četnici su došli u poziciju naoružavanja svoje rulje.

U prvoj polovini januara 1942. iz Foče su, prema Završi, krenule dvije kolone ubica. Jedna je išla pravcem Dragočava–Zavajit–Čelebići, druga Godijeno–Vikoč. Zavajitska kolona upala je u sela, Toholje i Ječmište pohvatala i pobila sve muškarce, a sela popalila. Iz Toholja su tridesetak ljudi odveli u Zavajit, klali jednog po jednog i bacali u živi kreč krečane. Prvi dan Bajrama, otišli su u selo Grdijeviće, uhvaćene muškarce odveli na Uzlup, klali ih i bacali, s mosta u Taru. Dio pohvatanih muškaraca u selu Grdijevićima, odveli su u Vikoč, tamo ih poklali i tijela pobacali u Ćrhotinu. U selu Šadići, u kući su uhvatili braću Hajdara, Adema i Šaćira Hodžića i njihove rođake Avdiju, Rašida i Meha, izveli ih par stotina metara od kuće i poklali u njivi.

***

Četnici Spasoje Dakić[56] , braća Niko i Neđo Sarić i Danilo Samardžić, bezumno su krenuli u masovno istrjebljenje, svojih komšija, pobili i spalili sav bošnjački živalj na Čelebićima. Čelebići su malo selo u kome je bilo sje-

54 Planovi „Božićne akcije" najvjerovatnije se odnose na masovne hajke koje su po fočanskim planinama organizovane u januaru 1942. kada su bošnjački muškarci ubijani kao divljač po šumama zbog čega posmrtni ostaci mnogih od njih nisu nikada pronađeni.

55 Završ je nekadašnji naziv za čelebićki kraj. Obuhvatala je Fališe, Grdijeviće, Čelebiće, Kunovo,Vitinu, Krnu Jelu, Draževo, Selište, Ječmište.

56 Spasoje Dakić, Crnogorac od Šavnika, došao kod rođaka u selo Grđeviće, doseljenika nakon Prvog svjetskog rata na muslimansku zemlju. Partizani su strijeljali Miliju Dakića kao četnika. Spasoje je ubio Pavla Stojanovića, komandanta ustanika u Čelebićima da bi se nametnuo za komandanta četnika u rejonu Čelebića, organizator i izvršilac zločina protiv Muslimana u zahvatu rijeke Tare. Stupio je u DVJ, ali se stalno ponašao kao četnik, pljačkao je, silovao i ubijao. Ubio je engleskog majora Atertona. Odmetnuo se i organi KNOJ-a su ga ubili u potjeri 1946. g.

dište opštinske vlastu. U selu je bilo 12 muslimanskih i jedna srpska kuća. Čelebiće su naseljavale bošnjačke porodice Mujezinović, Leper, Hamzići, Rahimići, Hodžići i Ramići. Sve su uništene u svojim kućama i spaljene. I Huso Hodžić sa svojih šestero djece, izgorio je u svojoj kući. Nakon krvavog pira u Čelebićima, krvoloci su sutradan krenuli na Kunovo i u selu su izvršili stravične zločine, ubivši 123 čeljadi iz 34 kuće. Tada je počela Kunovska legenda, koja je sretno okončana dolaskom 3. bataljona Prve proleterske udarne brigade u Čelebiće.

Slijedi vrlo interesantna i zanimljiva, istinita i poučna priča, o hrabrim, odlučnim nepokolebljivim Bošnjacima, čiji svijetli likovi prezentuju moralne vrijednosti i odlike ljudskog dostojanstva. Porodica Trako je vrlo ugledna porodica čestitih ljudi i vrijednih domaćina iz sela Kunova. Kada su četnici 1941. počeli sprovoditi genocid nad Bošnjacima fočanskog područja, braća Alija i Suljo Trako, organizovali su odbranu svojih porodica, rodbine i komšija. Za objekat odbrane izabrana je Alijina kuća pošto je bila prostorno veća i građena od tvrdog materijala. Pridružio im se mladi hafiz Alija Delić, sin njihove sestre. Samoorganizovali su odbranu. Kuću su uredili kao otpornu tačku. Pridružile su im se i pojedine komšije. Ovi ljudi nisu nasrtali ni na čije živote. Nikoga nisu ubili, izuzev napadača na njihovu kuću. Ali, njihove komšije Dakiće, Sariće, Samardžiće i Ostojiće nisu krasile takve osobine – satirali su i zatirali sve bošnjačko. U dvadesetak bošnjačkih sela u Završi, stari naziv za čelebićko područje, zatrli su život! Tamo je zamrla momačka i djevojačka pjesma, smijeh, žamor, raskinuta su mladenačka kola. „U ime srpsko“ uništili sve lijepo i ljudsko. “Branili su srpstvo“ ni od koga ugroženo!

Alija i Suljo Trako, nisu predali puške odlučni, pred hajdučkim unucima, čuvati dostojanstvo. U kući „tvrđavi“ spašena su 54 života, dvije puške u rukama srčanih ljudi zaustavile su stotine dušmana.

Prelijepa Kunovska visoravan stenjala je pod četničkom čizmom od jesenskih dana 1941… Još u avgustu 1941. Neki od Srba su se odmetali u šumu kao šovinistički ustanici, oponašajući komite, te su počeli s pljačkom bošnjačkih sela i ponekim ubistvom…

Puni zulum počinje 4.12.1941. Četničke horde zaposjele su Foču. I počelo je modeliranje skaske o porodici Trako. Jedan pošteni Srbin dojavio

je braći Trako o krvavom istrebljenju čelebićkih Bošnjaka. Vijest je imala i dopunu: Četnici se spremaju za sutra – biće pokolj u Kunovu! Kako su već, na vrijeme, proveli pripreme za odbranu, složna i odlučna braća Trako bili su spremni… Sutradan, Kunovo je osvanulo pritisnuto zloslutnom tišinom. Kuća, tvrđava, dominirala je brisanim prostorom. Nije bilo ni dživdžanja vrabaca kad je četa čelebićkih zlikovaca stupila u selo. Branko Radović je stisnutom pesnicom udarao u vrata: „Alija, napolje!" Iz kuće ženski glas: „Nema ga! Otišao u mlin…" Radović vrišteći pomenu „tursku majku", i podiže pušku, krhnu kundakom po vratima. S unutarnje strane vrata, kroz prikrivenu rupicu, Suljo je gledao razjarenog zlikovca. Ta dijelilo ih je svega nekoliko centimetara! Izbuljene, bijesno zakrvavljene oči, ubrzano, ostrašćeno disanje… Prst se ovio oko okidača puške. Suljo je, skoro blago, stisnuo okidač. Grob je šibnuo kroz debelo drvo, Brankovo tijelo je kljoknulo, kao ispuhano, pred vratima, k zemlji. Prema kasnijem Mujinu kazivanju, Suljo je naredio svojoj supruzi Vitinki da izađe i uzme četničku pušku. To je učinjeno. Nekako istovremeno, Alija je iskočio kroz istočna vrata i potrčao prema četnicima što su zaklonjeni kamarama sijena tanadima zasipali i rešetali kuću. Među napadačima bilo je i nekoliko spodoba, koje je upravo Alija, 1941, spasio od ustaške kame. Trčeći prema napadačima, pucao je, ali i bio pogođen. U padu, pušku je bacio prema kući, na dohvat braniocima…Rešetanje je nastavljeno. No, s gubicima, poslije pravih batina, sneveseljeno, posramljeno, bratija je brže–bolje u povlačenje. Razbrojavanje je obavljano u kući Trako. U njoj je utočište potražilo i našlo 55 osoba, silom prilika pretvorenih u branitelje. U srazu ničim izazvanom, a pokrenutom od začetničenih komšija, sedmoro je poginulo…

I, naravno, odjeknulo je. Neko je, braneći se, po prvi put isprašio četnički tur! Muslimani fočanskog kraja su, ako ništa, bar okuraženi primjerom Traka! Uđoše u legendu, a bješe i zabilježeno: Edhem Trako je o tome napisao, dosta blijedu romansiranu priču,[57] Mujo Trako je objavio "Kunovsku legendu".

Ovaj zapis je napravljen zahvaljujući kazivanju Hasana Hodžića, borca i oficira NOV iz tog kraja, kome njegovih, gotovo 90 životnih godina nisu pomutile vrlo živa sjećanja…

57 Edhem Trako, KUĆA NA KUNOVU, KUTUV Sarajevo, 1999.

I Čedomir Minderović, tada politički komesar 3. bataljona 1. proleterske udarne brigade, je u svojoj knjizi[58] vrlo plastično i objektivno odslikao nekoliko epizoda s fočansko četničkim događanjima. Bio je sa svojom jedinicom u Foči, u njoj je od Tita primio bataljonu dodijeljenu vojnu zastavu. Iznosi i nekoliko pasaža o fočanskim epizodama. Evo ih, a tu je i bilješka posvećena braći Trako.

Početkom februara 1941, Minderovićev bataljon je upućen u borbu protiv četnika u dolinu Ćehotine, do Čelebića.

U selu Brusna susreo se s Alinicom Hadžimešić iz zaseoka Pržine. Ucviljena, ispričala je:

> „Imam šestero djece. Četnici su pred očima ubili muža Aliju i sedmogodišnjeg sina Lutva. Oduzeli su mi dva vola, kravu, kobilu, oko dva metra žita – 20 kg. Pšenice, 150 kg. zobi, 50 kg kukuruza, 20 kg. suhih šljiva, kondure, zar, i šiljte s vunom… Optužujem Miloša i Milicu Lučić iz Orahova da su opljačkali mene i moju gomilu djece…“

Minderović piše:

> „Iz Čelebića smo pisali Sulju Traku u Kunovo, koji je organizovao odbranu svoje kuće:
>
> ‘Suljo Trako-Kunovo. Vjerujem da ste se zabarikadirali iz bojazni od četničkog terora. Mi smo jučer izjurili četnike i preuzeli svu vlast u opštini Čelebići. Radi mira i reda pozivamo vas da predate oružje našim partizanima. Vašim životima neće se ništa desiti ukoliko prema prednjem postupite. Ako ne položite oružje mi ćemo biti prinuđeni razoriti kuću bacačima mina, jer nikakve oružane snage nećemo trpiti na ovoj teritoriji osim partizanskih…’
>
> Odgovorili su, s potpisom Alije Traka, tadašnjeg predsjednika opštine Čelebići, Suljinog brata:
>
> ‘Mi ne smijemo položiti oružje dok se potpuno ne uvjerimo da je partizanska vlast preuzela sve dužnosti, jer smo jednom na vjeru prevareni. A kada se uvjerimo da je vaša vlast, mi

58 Čedomir Minderović, Za Titom, zabeleške jednog partizana, Beograd 1945.

nismo protiv toga, nego sad za sad ostavite nas na miru molimo vas kao drugove, a ako nećete tako, vi radite kako hoćete, morete, samo je puna kuća roblja, pa ako ste došli da unštite morete, roblje je ranjeno, jadno i čemerno. Samo vas opet molimo ostavite nas dok se potpuno uvjerimo da je to partizanska vlast. S poštovnjem, Alija Trako'.

Dok je pismo stiglo, Alija je već poginuo.

Partizanska komanda ponovo piše:

'Sulji Trako, Kunovo: Ne razumijemo vaš odgovor. Jer da su partizani primili svu vlast mogla vas je uvjeriti jučerašnja borba. Sigurno ste čuli bacače i mitraljeze. Mi smo u toku jučerašnjeg dana razbili i uništili četničku bandu, bandita Dakića. Vi ste vjerovatno čuli da je naš VŠ izdao naredbu da četnici kao vojna organizacija više ne mogu da postoje. I zbilja, mi smo za vrlo kratko vrijeme čitavu Bosnu očistili od ovih zlikovačkih bandi. Kao što smo vas izvestili u prvom pismu, mi smo u toku jučerašnjeg dana primili svu vlast u Čelebiću. Prema tome, ne možemo trpjeti nikakve oružane skupine, koje naš štab nije odobrio. Vi se, ovim poslednji put opominjete da predate oružje nama, a vaši životi su u potpunoj bezbjednosti. Za to vam jamči Prva proleterska udarna brigada, čiji bataljon ostaje da logoruje u Čelebićima. Skrećemo vam poslednji put pažnju, da nas ne dovodite u takav položaj, da bacačima kojima smo razorili četničke bande, do temelja srušimo vašu kuću i poubijamo nevinu decu i žene. Ako želite da se uverite izvolite izaći do prvih popaljenih kuća gde će vas sačekati naš komandant radi dogovora…'

Trako je odgovorio:

'Braćo, drugovi, mi sve razumijemo, nama su i ranije dolazili partizani59 i sa nama razgovarali i ostavili nas na miru. Pozivamo vašeg komandanta neka priđe slobodno do bašče kod kuće da se sporazumimo i razgovaramo, samo molimo bez oruž-

59 Radi se o grupama crnogorskih partizana,koje su se slobodno kretale po terenu do raskida sa četnicima. Velimir Jakić i Rifat Burdžević Tršo, rukovodioci pokreta na pljevaljskom prostoru upućivali su svoje ljude na teren. Kod Traka je dolazio Ramiz Šabanović, iz Lever Tare i Bajramović iz Pljevalja s 8 partizana i dotjerali su im hrane na dva konja. Šabanović je postao general JNA.

ja. Raniji partizani su nas pozivali da idemo s njima, mi nismo željeli, a oni su nas ostavili da čuvamo kuću od bandita, da smo njima predali oružje već bi pogoreli. S poštovanjem Suljo Trako'.“

Minderović, dalje piše:

„Fočani, seljaci, bivši četnici, žene, deca, partizani, Foča i sela oko nje. govorili su o neosvojivoj ustaškoj tvrđavi u selu Kunovo kod Čelebića. O toj tvrđavi govorilo se jetko, s mržnjom, s jezom. O ubistvenoj mitraljeskoj vatri sa svih strana i o brisanom prostoru, o neprisupačnosti toj ustaškoj „kući tvrđavi“ pričale su se i rasle legende. Mnogo sam slušao o Kunovu, bio sam nestrpljiv da dođem do tog „gnezda krvoloka“, koji su se noću tajno izvlačili iz svoje kuće tvrđave tajnim hodnicima ispod zemlje i samo na taj način uspevali da nabave vodu i hanu.

Komandir prateće čete60 Velebit, pošao je prema prijedlogu iz pisma, ali sa revolverom i bombom u džepu do „bašče“ prema „strašnom ustaškom gnezdu“ A kada je uvečer došao u štab, umoran, prva reč, umesto pozdrava, bila mu je:

'HEROJI“! Dve puške. Nekoliko stotina metaka. Dva čoveka. Ploče sa bogumilskih grobova grudobrani. Glad i rane. Strašne dečje rane. Jedino jedna kuća usred popaljenog sela.'

Ovi ljudi su na saslušanju, Stariji je samo slušao i šutio. Mlađi, blagih pokreta i pogleda, blagog glasa, pričao je:

'Došli su. Zapalili čitavo selo. Sve živo su poubijali. Ono što je uspjelo da se spasi izbjeglo je u moju kuću. Ranjene, popaljene žene i deca. To ste trebali da vidite. Nije nam ostajalo drugo. Moj brat, Džafer tek je svršio prvi razred osnovne škole, naklan je i ostavljen živ da se muči. Dvanaest dana gledao sam kako umire to dijete. Najstrašnije je to što nisu posle smrti napadali kao ljudi, nego su slali muslimansku djecu iz susjednih sela, djecu koju sam

60 Vladimir Velebit, (1907. Zadar) pravnik, član KPJ od 1933.Učesnik NOR-a od 1941.Šef vojno sudskog odsjeka pri VŠ

NOV i POJ, šef Vojne misije u V. Britaniji, pomoćnik ministra inoposlova FNRJ, Izvršni sekretar Evropske ekonomske komisije UN, ambasador, generalmajor JNA

poznavao i volio, sa potpaljenom slamom da nam kuću zapale. ubijali smo tu djecu, morali smo ubijati. Brat mi je umro dvanaestog dana. Zakopao sam ga u snijeg. Kada su, jednom, došli partizani. otkopao sam ga, vidjeli su…'

Mladić polako, umorno priča, bez fraza, bez ponosa. Čovek bi hteo da mu priđe i stisne ruku, jer njegova priča izaziva divljenje izmešano sa stravom …"

Mislim da i čitalac prepoznaje toplu ljudsku notu Minderovićeva divljenja hrabrim Tracima i mladom hafizu Aliji Deliću, njihovom heroizmu, smjelosti i odvažnosti.

***

U zvjerskim akcijama četnika, muslimansko stanovništvo je, uglavnom, pobijeno (vidi šemu masovnih grobnica). Malobrojni preživjeli odselili su u druge krajeve. Cijela sela su ispražnjena od Bošnjaka i naselili su ih, većinom, Crnogorci. Riječ je o selima Selište, Ječmišta, Krna Jela, Vakuf, Toholji, Draževo, Budišići, Rujići, Robovići, Pribišići, Šahbazi, Fališi, Šadići, Gradevići, Softići, Pogledinje, Zabrđe, Trtoševo i Zlatni Bor Mirići. Gornji i Donji Pjelovac, Rajkovići, Dikanje, Vrbica, Vjernovići. Nedvosmisleno, učinjeno je ubjedljiva potvrda izvršenog genocida. Ovo je teška optužba, ne samo za počinioce, nego i za one koji nisu ništa preduzeli da se odupru bestijalnom mahnitanju i iživljavanju nad nevinim narodom.

II FAZA GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA U FOČI (19. avgust 1942. do 5. februar 1943).

Povlačenjem iz Foče VŠ NOP i jedinica NOV u maju 1942. pod pritiskom neprijatelja, u grad se vratila kolaboracionistička vlast NDH, preuzevši grad od Talijana. Iz Goražda je došao nadporučnik Štimac, sa 70 žandarma i 6. i 7. juna preuzeo vlast. Četnici su pokušali osvojiti Foču 13. juna ali su borbom odbačeni. Četnici su koncentrisali snage u rejonu Dragočavske rijeke, 5 km južno od Foče. Po odlasku Talijana iz Foče viđeniji Srbi i srpsko stanovništvo su otišli u Meštrevac i okolna sela. Početkom juna došla je ustaška jedinica i posjela odbrambene položaje oko grada. U Foči je iz Kalinovika došao jedan talijanski oficir 20. juna 1942. On je

uspostavio vezu sa četničkim komandama u selima i sa četničkom grupacijom u Dragočavskoj rijeci. Vlasti NDH zabranile su dolazak četnika u grad.

Seoski prostori su ostali prazni i nezaštićeni snagama povratne vlasti, ostavljeni na milost i nemilost četničkim hordama.

Četničke komande koordinirano rade na pripremi napada na Foču, a koncentracija njihovih snaga se vrši u Dragočavskoj rijeci, u dolini Ćehotine i Humu u dolini Drine. Ovaj period je predstavljao izvjesno zatišje. Četnici su angažovani pripremama i nisu imali vremena, a ni snaga za masovne zločine i bahanalije. Izuzetak su pojedinačni slučajevi. Tek ponovnim zauzimanjem Foče, 19. avgusta, stvorili su uslovi za divljanja i priliku maksimalno koriste. Draža je u ličnim zabilješkama pisao:

> „Pitanje muslimanskog stanovništva treba da reši vlada. Muslimansko stanovništvo je svojim držanjem dovelo do toga da ih naš svet više neće i ne želi da ih ima u svojoj sredini. Potrebno je već sada da se pripremi iseljavanje u Tursku, ili ma gdje, van naše teritorije. Na dan ustanka oni će svi biti pokrenuti iz svojih naselja što niko neće moći zaustaviti".[61]

Dakle ministar vojske i mornarice u Otadžbini strastveno pokazuje namjere.

Linč nad Bošnjacima će se nastaviti u II fazi od 19. avgusta 1942. i intenzivirati od marta 1943, kada, nakon četničkog genocida nad Bošnjacima pljevaljskog, čajničkog, i fočanskog sreza počinje III faza genocida nad muslimanima 1941. – 1945.

Druga faza genocida, je počela, već je naglašeno, brižljivo planiranim i svestrano pripremljenim napadom na Foču[62]19. avgusta 1942. Izvršene su obimne stručne, političke i materijalne pripreme. Planom je definisano sadejstvo bosansko–crnogorskih četnika. Izvršeno je detaljno komandantsko rekognosciranje i organizovano sadejstvo na terenu, a značajniji objekti u gradu konstantno i intenzivno su osmatrani.

61 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941. - 1945, str. 265

62 Isto, str. 195. Foču su 19. avgusta osvojili sljedeći četnički odredi: fočanski, kalinovački, nevesinjski, šavnički i durmitorski. Pod neposrednom komandom, Zaharija Ostojića, načelnika štaba četničke Dražine komande, izvršili su pokolj muslimana, a njihove kuće su opljačkali i popalili.

Posebna pažnja je posvećena koordinaciji akcije s Talijanima, za što je bio zadužen Zaharije Ostojić alijas Branko. Četnici su se plašili da Talijani ne otkriju zločine nad Bošnjacima. Željeli su da taj dio plana ostane stroga tajna. Draža je angažovao majora Petra Baćovića, komandanta za istok Bosne i Hercegovine i Dobrosava Jevđevića da prate i utiču na komandovanje ovom operacijom. Krajem avgusta ovaj dvojac piše Draži Mihailoviću:

> "Na žalost, iako je Branko izdao naređenje da se ne diraju žene i djecu, jedan deo trupa nije to slušao pa je oko 300 žena i dece platilo glavom. Strahujemo od represalija na naše stanovništvo u hrvatsko–nemačkoj zoni istočne Bosne. Svi tragovi masakra odmah su uklonjeni, a formalno smo objavili streljanje vojnika koji su ubijali i pljačkali (…) Talijanski delegati koji su posetili Foču u svojstvu nekakve inspekcije, 'utvrdili su', komisijski, da su ustaše poubijali preko 100 srpskih žena i dece..."[63]

Ustvari, juna 1942. Talijani su od četnika tražili da Crnogorci napuste Foču, tvrdeći da je to zahtjev Nijemaca, ali i da će Foča kasnije pripasti Crnoj Gori. No, hrvatske intrige kod Nijemaca, rezultirali su talijanskim napuštanjem treće i djelimično druge zone. Talijani, ne samo da nisu mogli ući u Foču, nego im nije dozvoljen ni prolazak kada je njihova divizija „Taurineze" išla za Sandžak. Narednik Bodiroga, hvalio se ženama kako mu je talijanski general rekao da zauzmu Foču. Čista laž i dospjela je do talijanskih ušiju. Talijanski pukovnik u Kalinoviku je rekao četničkoj komandi da će napad na Foču smatrati napadom na sebe i da će Foču branit zajedno s ustašama. Ostojić je izdao naredbu za napad bez saglasnosti Talijana. Postojala je mogućnost da se tim napadom isprovocira zajednička akcija Talijana, Hrvata i Nijemaca pa su intenzivirali propagandu, dostavljajući Talijanima iskonstruisane lažne informacije „o nesnosnom ustaškom teroru nad stanovništvom" Te su izvještaje slali iz dana u dan, lažno povećavajući broj žrtava. Jevđević je doveo talijanske predstavnike da ih uvjeri „u ustaške zločine" prethodno pobivši više od 300 bošnjačkih žena i djece i prikazujući ih kao stradale Srbe. Potkupili su talijanskog generala da „zažmiri" na tu njihovu akciju[64].

63 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941. - 1945, str. 266.

64 Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, tom XIV, knjiga 1, str 545. Četnici su potkupili Talijane, sljedećim poklonima: Perzijske ćilime dobili su generali Dalmacia, Mogani Fiumi i Lozano, i još srebrno antičko oružje. Puk Ruso, antičko oružje, puk. Celebro ćilim i jednu zlatnu funtu, major

Ostojić je raspolagao s 1600 četnika. Crnogorci su pridali top i 4 minobacača. Talijanski oficiri su „utvrdili srpske žrtve“ i detektirali zadovoljstvo stanovništva svih vjera. Ove laži je pismeno potvrdio i zarobljeni domobranski oficir Štimac.

Foča je okupirana nakon dvosatne borbe. Operacijom je rukovodio Zaharije Ostojić, a pratili su ga Dražini izaslanici Dobrosav Jevđević i Petar Baćović koji pismeno izvještavaju Dražu kako je „…ubijeno1200 ustaša u uniformama i 1000 kompromitovanih muslimana.“[65] Pošto su se bojali eventualne talijanske kazne, leševe su pobacali u Drinu. Nekoliko tijela su ostavili kao „prikaz“ nastradalih Srba, žrtava ustaškog terora. Jevđević je išao u Dubrovnik, da ubijedi talijanskog generala u četničku bezgrešnost i, za Srbe, nepodnošljivo opšte stanje. Obmana je trebalo da spriječi eventualnu vojnu intervenciju protiv četnika. Talijani su prihvatili laž i ništa nisu poduzeli, osim što su poslali komisiju kojoj je pokazano stotinjak muslimanskih leševa, koji su prikazani kao žrtve Srbi.[66] Ovo je navedeno u izvještaju poslanom Draži.

Sudeći prema raspoloživim dokumentima, u fočanskim ustaškim organima vlasti, na sam dan napada četnika, vladalo je konfuzno stanje. Komandant ustaške jedinice bio je van garnizona. Žandarmerijski komandant nije htio prihvatiti komandu, braneći se nedostatkom ovlaštenja i naređenja pretpostavljenih. Teško je naći bilo kakav opravdan razlog za odsustvo komandanta iz grada u situaciji kada je grad pred napadom neprijateljskih snaga. Taj postupak dotičnog oficira je u najmanju ruku na granici izdaje. Mnogi su tvrdili da NDH licemjerno tvrdili da štite muslimane.

Evo dijela izvještaja upućenog iz Foče ispostavi Goražde:

> „Četnici su izvršili opšti napad na Foču sa svih strana u 0600 časova 19. avgusta. Ali kako su četnici kud i kamo brojno veći i bolje naoružani, naši ostaci postrojbi probijali su se u pravcu Ustikoline u

---

Mattes 3 ćilima, zlatni sat, ogrlicu za ženu i jednu zlatnu funtu, kap. Zilioto 1 ćilim i 100.000 lira, kap. Pasolli 4 ćilima, srebrni pas, Rosso 2 ćilima i ženski srebrni pas ...

65 Prema pouzdanim podacima u Foči nikada nije bilo više od 500-600 ustaša, 100 žandarma i 30 domobrana. Očevidno je ovo naduvan podatak s namjerom da fasciniraju svoga komandanta. Pobijene nenaoružane civile, žene i djecu, ubijani u zbjegu, svrstali su u uniformisane Ustaše.

66 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, Genocid nad Muslimanima 1941. - 1945, str. 196

dubini od 8 km, gdje su četnici imali najjače snage, jer su znali da je to jedini put za povlačenje naših postrojbi, tako da su na osmom km od Foče, presjekli put i prugu i vlak dočekali iz strojopušaka, te pobili sav narod u vlaku. Mislim da je broj četnika uvećan desetak puta. Jačina naših postrojbi bila je oko 600 pušaka, viši broj strojopušaka i jedna teška strojnica, jedan bacač i dva topa bitnice, a dočim od strane četnika jačina je bila 8000 do 10.000 sa mnogo strojopušaka, teških strojnica, 3 topa, 12 minobacača. Porijeklo četničkog naoružanja je taljansko."[67]

Koncentracija četničkih snaga za napad na Foču trajala je skoro dva i pol mjeseca što su hrvatske vlasti morale znati, ali nisu ništa preduzele da to osujete. Ali, najčudnija je njihova zabrana izlaska građanima i napuštanje grada. Drinski most bio je srušen i improvizovan čeličnim užadima na koje su bile nabacane daske. Kada je četnički napad otpočeo, obezglavljeni i uplašeni narod, u haotičnom stampedu, nahrlio je na to „usko grlo". Bjesomučno su se gurali ljudi, stari i mladi, žene i djeca, stoka i zaprežna kola. Žene su bacale djecu u rijeku, uplašena djeca su vrištala dozivajući ubijene roditelje. Most je bio preopterećen. Gazilo se preko ranjenih i poginulih, sve je to praćeno paničnom zastrašujućom vriskom, jaucima, psovkama. Dolina Drine bila je u užasu. Organizatori sistema vatre napadača su, most i komunikaciju na lijevoj obali rijeke, prema Ustikolini, „pokrili" unakrsnom vatrom. Jednog trenutka, most, pogođen minobacačkim projektilom, ili topovskom granatom, popustio je pod teretom i detonacijom. U rijeku su letjeli i mrtvi i živi. Drina je, jednog momenta, leševima zajažena. Kolona bjegunaca je prekinuta. Oni što su se našli na ulazu na most morali su nazad, prema gradu, pravo u ruke dželata.

I moji, rahmetli otac Bećir i sestra Devla (10), te moj prijatelj profesor Izet Kubat, tada sedmogodišnjak, bili su u tom haosu. Most su uspjeli preći prije rušenja, ali su mnogi koji su preživjeli golgotu na mostu, izginuli na putu prema Ustikolini. Ubijani su bočnom i unakrsnom streljačkom vatrom. Četnici su kod željezničke stanice Foča, presjekli put i nekoliko desetina žena i djece zatvorili u jednu kuću u selu Žikovcima i zapalili ih. Samo nekoliko njih se uspjelo spasiti. Među njima i Kubatova sestra Mu-

67 Isto, Izvješće o događajima u Foči od 30. svibnja do 19. kolovoza 1942, str. 188/89. Izvješće kotarskoj ispostavi Goražde.

nira. Pod unakrsnom streljačkom vatrom bili su sve do sela Jošanice, oko 8 kilometara od grada.

Događanja u Foči tih dana, najbolje ilustruje pismo ing Vladimir Zečevića, upućeno ministru Draži:

> „Gosp. ministre…Napad na Foču i njeno zauzimanje, primljeno je kod našeg naroda i vojske s neopisivim oduševljenjem. Narod veruje u svoju pobedu, jer sad vidi stvarne rezultate patriotskog mudrog i smišljenog rada VK. Moram, na žalost da naglasim, da je Foča ovog puta sva opljačkana i najveći broj zgrada demoliran. Bilo je slučajeva gde su i srpske porodice opljačkane. Pljačku su vršili i četnici i susjedni seljaci, muško i žensko i staro i mlado. Mnogi oficiri nisu bili na visini, jer nisu preduzeli ništa da pljačku spreče, naprotiv, bilo ih je koji kažu da je to prirodna stvar i da ne treba sprečavati pljačku nad neprijateljem. Ova pojava baca vrlo lošu sliku na naš zadatak i časno i viteško srpsko i četničko ime. To što se desilo u Foči, čini se i na svim drugim mestima kuda četnici prolaze, tako da izgleda da je glavni četnički zadatak pljačkanje. U pljački se nisu pokazale nikakve razlike između Crnogoraca i Hercegovaca. Molim Vas, gospodine Ministre da po ovom pitanju zauzmete potreban stav i naredite potrebne kazne pa i smrtne.“[68]

Ovo je realna i objektivna slika četničkog morala. Pismo je pisano 24. VII. 1942. I u toj činjenici je pravi komentar. Pisao ga je pošten, iako pročetnički orijentisan intelektualac, Srbin, pa je zasigurno „slučajno zaboravio“ apostrofirati ubistva žena, djece i staraca, isključivo muslimana…

Gotovo niko od srodnika pobijenih nikad nije istakao zahtjev za sudskim gonjenjenjem ubica. U pitanju je bio – strah. Rodbina se plašila osvete zločinaca, što je iskusio nesretni Abdović iz Vikoča koji je preživio klanje, ali ga je, poslije rata i oslobođenja, poslije suđenja po njegovoj prijavi, odmetnička Šipšićeva banda ubila 1953. I brata mu i dvojicu sinova u Vikoču.

Po okončanju rata vlasti su sudski gonile ratne zločince s djelima usmjerenim protiv pripadnika NOV. Sudsko gonjenje četnika, zbog zločina nad bošnjačkim narodom, ostavljeno je porodicama. Svojevrsna zaštita? Ovdje je nužno naglasiti da su ovaj stav nametnuli bivši pripadnici Dobrovoljačke

68 Isto, str. 178, ing. Zečević je pripadnik Dražina pokreta, išao iz Srbije u Hercegovinu.

vojske, stari četnici, mimikrično sklonjeni pod skute Komunističke partije. A 1942. i 43. su, u Gornjem Pounju, pljevaljskom i pribojskom sandžaku ostale su zapamćene po četničkom divljaštvu i zastrašujućim razmjerama genocidnih radnji nad Bošnjacima!

Da bi imao neposredan uticaj na potčinjene jedinice i pratio izvršavanje planiranih zadataka na području borbenih dejstava, Draža je svoj štab, iz Srbije, predislocirao na Durmitor. Planom napada na Foču precizno je odredio jedinice, komande, komandante i logističko obezbjeđenje snaga. U izvještaju majora Baćovića Draži, o Zahariju Ostojiću, piše:

> „Poslije političkog osiguranja od posljedica, jučer su naše snage pod komandom majora Ostojića, poslije kratke i oštre bore zauzele Foču. Naši gubici 4 mrtva i 5 ranjenih, a neprijateljski oko 1000, od čega žena i djece 300. Preduzeli smo sve mjere da ovo opravdamo kod Italijana. Glavni deo napada izvele su naše snage u jačini od 1600 ljudi..."

Baćović je iznudio izjavu zarobljenih ustaških vojnika:

> „Mi dolje potpisani ustaški vojnici izjavljujemo pod svojim potpisima da su četnici crnogorskih nacionalnih snaga s nama lijepo postupali, da nismo maltretirani i batinani, da nam nije ništa od naše privatne svojine oduzeto i da smo po svojoj želji pušteni na slobodu u Foču…"

Zadovoljan realizacijom ove akcije, Draža je obavijestio vladu u izbjeglištvu iz pokreta iz Srbije u Hercegovinu i zatražio da Radio – London objavi slijedeću informaciju:

> „Vojnočetnički odredi pod komandom majora Petra Baćovića, potukli do nogu ustaške formacije u Foči. Ovo je naša pobjeda nad marionetskom Hrvatskom, kojom prilikom je poginulo 800 (osam stotina) ustaša…"

Poslije pokolja u Foči, Dražini odredi su, uz saglasnost Talijana, nastavili s ubijanjima muslimana po selima. O tim akcijama major Ostojić, depešom br. 466 od 23.8. javio je svom komandantu đeneralu Draži Mihailoviću:

> „Juče završio akciju u Ustikolini i grebenu Jahorine. Po dosadašnjim podacima 1000 do 3000 muslimana poklano…".[69]

69 Isto, str. 185-188,

Ovo je bez sumnje pretjerana cifra. Najvjerovatnije se radi o broju oko 800 do1000 ubijenih, uglavnom žena i djece. Podaci o žrtvama skoro nikada nisu apsolutno tačni. Obično su uvećavane snage i gubici protivnika kako bi se opravdali vlastiti neuspjesi i podigao moral sljedbenika.

ČETNICI UBIJAJU PRIPADNIKE NOV[70]

Čelebićki četnici su bili dosljedni sljedbenici Dražine antikomunističke politike i nemilosrdno postupali prema partizanskim borcima, koje su hvatali ranjene, bolesne i iscrpljene ili izgubljene u šumama oni su ih ubijali bez milosti. O tome svjedoče ovi podaci koji su bez sumnje nepotpuni. Kada je riječ o podacima, neophodno je istaći činjenicu da stanovništvo koje je znalo nešto o tim zločinima odbija da to svjedoči pod izgovorom da su to uradili neki četnici sa strane koje oni „*ne poznaju*". Poimenično navodim imena žrtava koja znam, ali je na žalost najviše onih čija imena nisam mogao utvrditi. Septembra mjeseca 1942. ubijeni su u selu Grdijevići Mile Elez, prvi komandant kalinovačkog bataljona i Rade Puhalo, komandir čete iz tog bataljona. U Foči, kao gost VŠ bio je i engleski major Terens Aterton i vodnik Patrik O Donovan, i general jugoslovenske vojske Ljubo Novaković. Aterton je u Foči bio u vezi s nekim četnicima, a želio je otići u Srbiju i povezati se s kapetanom Hadsonom koji je bio kod Draže. U noći 15. na 16, april, krišom je nestao iz Foče, pod nerasvijetljenim okolnostima.[71] Engleze je navodno ubila četnička grupa Spasoja Dakića, dok je Novaković ubijen kod Nikšića. O pogibiji Engleza postoji i druga verzija. Navodno su rovarili na razbijanju partizanskih jedinica u Foči u saradnji s lokalnim četnicima i da su ih likvidirali partizanski organi bezbjednosti.

Čelebićki četnici su fizički likvidirali svakog ko je pripadao partizanskom pokretu. Tako su juna 1943. ubili grupu sandžačkih partizana koja se vraćala sa Sutjeske. Likvidirani su u mjestu Hamzina Luka iznad sela Rajkovići. Takvu sudbinu je doživio i Risto Pavlović, predratni učitelj iz Pljevalja, učesnik prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću. Ubijen je juna 1943. pri povratku sa Sutjeske. Kod Draževa ubijen je Dmitar Maksimović, borac 2.

70 Draža Mihailović, kao eksponent izbjegličke vlade, četnički pokret je usmjerio u borbu protiv NOP-a, jer je KPJ bila pokretač toga oslobodilačkog pokreta, a četnici su još u kraljevini SHS bili nosioci svirepih i diverzantskih napada na članove KPJ.

71 Šemso Tucaković, Feljton Hidra, "Oslobođenje", dnevni list Sarajevo, 16 - 28. septembar 1987.

dalmatinske brigade. Avgusta 1944. na mostu na Uzlupu i prelazima preko Tare, Dakićevci su zarobili 18 boraca 12. vojvođanskog korpusa i pobili ih kod kuće Mirka Milanovića u selu Vjernovići. U selu Markovići kod Godijena na granici s Bukovicom ubili su Miladina Starovića iz Bunova, terenskog radnika NOP-a. Ljudi koji su ovo učinili, danas iz petnih žila traže da im se prizna status antifašista!

Organizatori i izvršioci četničkih ratnih zločina

Navodimo spisak četnika, organizatora i učesnika u izvršavanju genocidnih radnji, uz napomenu da je nepotpun. Najistaknutiji organizatori četničkih zločina, pristiglih sa strane, u Foči su: Sergije Mihailović, Petar Baćović, Dobrosav Jevđević, vojvoda Radomir Đekić, Zaharije Ostojić, Vojo Lukačević, Pavle Đurišić, Gojko Krezović, Radivoje Kosorić. Danilo Hadživuković, Niko Sunarić, Milan Matović, Veljko Zelović, Branko Krunić, Vasko Ivanović, Đorđo Lugonjić, Vasilije Bodiroga, Strajo Kočević, Spasoje Dakić i Vlado Hamović.

U daljem tekstu su svrstani po mjesnim zajednicama.

Organizatori zločina po ondašnjim opštinama – Grad Foča:

Rade Begenišić, Mile Đokić, Dejan Kočević, Sergije Lugonjić, Petar Pavlović, Mitar Šain, Boško Bednić, Drago Božić, Slobodan Ćebić, Milovan Cvrkuta, Vasilije, Gojko i. Neđo, Đokić, Pero, Blagoje, Dane Elčić, Dušan Govedarica, Danilo, Bilja i Đorđo Hadživuković, Mile Anđelić, Đorđo Kovačević, Drago, Đorđo i Stefan Lugonjić, Milan Mazet, Dara Pavković, Jovo Niković, Vasilije Jovičić, Branko Šalabajić, Risto Staičić, Niko i Veljko Sokolović, Lazo Škipina, Pavle i Neđo Stojanović, Neđo Šupeta, Boban Jojić, Đuro i Pero Šolaja, Boro Blagojević,[72] Drago Božić, Neđo Stanojević, Trifko Vuković, Simo Šolaja Đuro Ćorić, Neđo Ivanović, Vaso Blagojević, Vrećo Anto, Kelemeš Trifko, Vojo Starović, Rade Blagojević, Veljko Sokolović, Vukan Jojić, Slobodan Trifković, Branko Ostojić, Rajko Kočović, Pero, Dobro i Spasoje Pljevaljčić, Mišo Pavlović.

72 Imena uzeta iz dokumenata u Bošnjačkom institutu - Izjave rodbine žrtava.

Slatina i Jošanica: Dušan, Sreten i Neđo Stanojević, Vojo Bjelogrlić, Mirko Vuković, Ilija Kovač, Vasika Ivanović, Mališa Višnjić, Stojan Janković, Diko Barac, Aleksa Đorđević, Vukadin i Marinko Ivanović, Radisav Ojdanić, Marko Živanović, Pavle Marić, Vasilije Ristović, Jovo Pljevljčić, Lekso Stanojević, Neđo Pljevaljčić, Sekul i Mile Bjelogrlić, Mirko Simović, Pero Kovač, Sveto Obrenović, Nikola Puketa, Marinko Obrenović, Boško Rančević, Jovo Ivanović, Milorad Čančar, Đorđe Đorđević, Gavro Vasiljević, Pavle Ivanović, Vasilije Vuković, Trifko Živanović, Savo Živanović Milinko Kovač, Manojlo Plemić, Stevo Kovač, Spasoje Pljevaljčić, Jovo Čančar, Vojo Blagojević, Čedo Gagović, Vide Ivanović, Milovan Plemić, Krsto Pljevaljčić, Živko Popržen, Dejan Kočović, Mato Rašević, Milan Vuković, Miloš Lučić, Vasilije Krsmanović, Mišo, Branko i Trifko Kelemeš, Spasoje Pljevaljčić, Perko i Ignjat Vuković, Vule Ivanović, Vaso Simović, Ljubo i Mirko Elez, Jovan Mašić, Savo Živković.

Dragočava: Branko Radović, Vojin i Neđo Mališ, Mitar Salamadija Mile Anđelić, Bogdan. Kostić, Milan Milić, Rade Paprica, Jagoš Novović, Kosta Kostić, Miloš Mališ, Rade Pavlović, Nikola Mandić, Filip i Stefo Mališ, Pero i Miloš Arsenović, Vojin i Rade Mičić, Mirko Salamadija, Vajče i Rade Milić, Miloš i Mitar Drakul, Ljubo, Milan, Milovan i Vojin Perišić, Miladin Kunarac, Đaja Krnojelac.

Bunovi: Mitar i Ilija Salamadija, Mićo Mihajlović (Barakovac), Spasoje Kravić (Gacko), Ljupko Perišić, Neđo Vukadinović, Obrad Dostić, Bogdan, Vukadin, Miloš, Mitar, Vukan, Trifko, Pero i Pera Drakul, Tomo Dragaš.

Čelebići – Zavajit: Milija i Rajko Avram, Veljko Canić, Petar Cvijetić, Vidoje Kalajdžić, Ilija Sekulović, Gavro Matović, Jovo Mašić, Obren Tešović, Rade Gašpar, Mile Davidović, Rade Dunić, Dušan Jovović, Gavro Matović, Dušan Perišić, Vlado Popović, Mirko Prodanović, Petar Ružić, Milan i Vlado Radović, Danilo Samardžić, Niko i Neđo Sarić, Mićo Škiljević, Đorđe i Vasilije Tešević, Vidoje Todović, Mićo Vrana, Živan Lečić, Risto i Vojo Mitrić, Branko Stevanović, Čedo Jovanović, poručnik kraljeve vojske, Spasoje, Bogdan, Vukašin, Lako, Pero i Milija Dakić (iz Šavnika), Rade Vrana, Radoje Ružić, Mirko Matović, Radoje Prodanović, Mićo i Milorad Škiljević, Ivan Ivanović.

Hum, Ćurevo: Vlado, Vinko i Gojko Slijepčević, Milić Glomazić, Žarko Bodiroga, Mirko Elčić, Miloš, Petar i Anđelko Miletić, Milan Grubačić, Milivoje Đajić, Milan Marković, Lazo Ćosović, Miloš Vladičić, Vukan Vuković, Miladin, Niko Majdov, Đorđe Vukašin Ostojić, Rade, Vlade, Stojan, i Radomir Radović, Jovo Tomović, SpasojeTijanić, Miloš Đajić, Pavle Ivanović, Rade Plemić, Panto Đukić, Danilo i Zeko Verunić, Mila Uščumlić, Dušan Muminović, Gile, Zeko, Aleksa, Dušan i Spiro Ćalasan (svi iz Mratinja), Sekul, Rade i Miloš Vučić, Perko Jojić, Jovan Gagović, Đorđe Radović, Relja Popović (CG), Todor Ćalasan.

Grupa koja je ubijala i palila po selima u dolini Sutjeske: Rade Begenišić, Mile Đokić, Dejan Kočvić, Sergije Lugonjić, Petar Pavlović, Miatar Šain, Boško Bednić, Drago Božić, Slobodan Ćebić, Milovan Cvrkuta, Vasilije i Gojko Neđo, Đuro Đokić, Pero, Blagoje i Dane Elčić, Govedarica Dušan,. Danilo, Bilja i Đorđo Hadživuković, Mile Anđelić, Đorđo Kovačević, Drago, Đorđo, i Stefan Lugonjić, Milan Mazet, Dara Pavković, Jovo Niković, Vasilije Jovičić, Branko Šalabajić, Risto Staičić, Niko i Veljko Sokolović, Lazo Škipina, Pavle i Neđo Stojanović, Neđo Šupeta, Boban Jojić, Đuro i Pero Šolaja, Boro Blagojević, Drago Božić, Neđo Stanojević, Trifko Vuković, Simo Šolaja, Đuro Ćorić, Neđo Ivanović, Vaso Blagojević Vrećo Anto, Kelemeš Trifko Vojo Starović, Rade Blagojević, Veljko Sokolović, Vukan Jojić, Slobodan Trifković, Branko Ostojić, Rajko Kočović, Pero Dobro Spasoje Pljevaljčić, Mišo Pavlović.

Zapaženo je prisustvo crnogorskih četnika. Pored naprijed nabrojanih mratinjaca, u zločinu su učestvovali i njihove glavešine: Nikola Bojović komandant durmitorskih četnika; Nikola Ružić, komandant šavničkih četnika, Drago Bojović, Žabljak, Miloš Posuka – Sandžak.

Gačani: Milorad Popović, pop Mile Perišić, Stevan Veljović, Veljko Fulurija, Milosav Kostović, Vinko Slijepčević i Vid Rašević.

SVJEDOČENJE: Latif Bačvić iz Čohodar mahale o događaju od 26. decembra 1941, kada je uspio pobjeći ispod noža:

„Došli su u moju kuću četnici Danilo Hadživuković, Boro Blagojević, Mitar Šain, Boško Bednić, Mato Rašević i Obrad Dostić. Mene, mog sina Jusufa i Jusufova sina Smaila poveli su do Čoho-

dar džamije. Tu smo zatekli mnoge poznanike –Avdagu Bačvića, Muja i Aziza Isanovića, Suljagu, Smaila, Edhema, Aziza, Safeta Hasana, Edhema sina Mehmedova i Murata Aganovića, Muja i Jusa Ćeba i Ibra Bačvića… Tu su nas orobili…Mog sina Ismeta su ostavili, jer je bio manji od puške, a jedan je rekao da se taj ustaša ostavi pošto nije opasan.

Povezali su nas jednim užetom i dušmanski stegli. Klanje su vršili na mostu, a do mosta su nas tukli kundacima. Kada smo stigli na most, četnik koji je čekao, pitao je što to vode tako malo Turaka. Jedan je odgovorio da sa nas 16 on, za ovu večer, 'namiruje' 80… Na mostu je jedan četnik klečao s velkim nožem u ruci. Svaka žrtva je morala leći pod nož. Ako bi neko odbio udarili bi ga kundakom u potiljak od čega bi padao, pa ga je jedan hvatao za noge, dok bi koljač radio svoj posao. Ja sam posmatrao klanje 13 ljudi… Bio sam 14. Iskoristio sam nepažnju četnika, oteti se i skočiti u Drinu, gdje sam naišao na mrtvo tijelo brata Jusufa…"[73]

Četnici su ponegdje prikrivali izvršioce zločina, što potvrđuje jedan od bezbrojnih primjera, ali i sljedeći slučaj:

Izvještaj komandira fočanske četničke čete Komandantu Drinskog četničkog korpusa – Foča:

„28. oktobra 1942. komandir četničke fočanske čete uputio je slijedeći izvještaj Komandantu korpusa: "Komandir žandarmerijske stanice Mirići sa aktom br. sl. od 25. ov. mj., dostavio je izvještaj ovoj četi da je 21. na 22. ov. mj. u selu Grdijevići, Homar i Pjelovci opštine Mirićske po nepoznatim licima, zapaljeno oko 10 muslimanskih zgrada (kuća i štala) i ubijeno oko 26 osoba. 22. Ovaj izvještaj dostavljen je k-dantu sreza fočanskog pod br. 99 od 22. o. mj, od strane ove čete…Noću 23 na 24. ov. mj. u selu Toholjima opštine Miriće, po nepoznatim licima, zapaljeno oko 30 muslimanskih zgrada i opljačkano 10 krava, zbog čeg je muslimansko življe koje se nalazilo u području ove opštine moralo pobe- ći i tražti iseljenje, a da li je ko od muslimana ubijen nije se moglo ustanoviti… Noću 20. na 21. oktobra t. g. pobijena je i

73 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941-1945, Sarajevo, 1990, str. 138.

uništena familija Šućre Hodžić iz Grdijevića, Bećira i Šabana Tanovića, Osmana, Rize Smaja i Meha Alića, svi iz Pjelovaca. Imena osoba nisu se mogla ustanoviti, kao ni tačan broj istih, samo ih je po prilici moglo biti 30 muških i ženskih. Od navedenih familija popaljene su sve zgrade, a šta je bilo sa njihovim kućnim imetkom, nije se moglo doznati da li je izgorelo ili opljačkano.

Istragom se nije moglo ustanoviti ko je počinitelj ovog djela, ali predsje dnik opštine Mirićske, komandir iste stanice i delovođa opštine Milan Maca- nović kategorički sumnjaju da su ovo mogli počiniti ili znadu ko je počinio. Sokolović Tijosav, Ivan Ivanović iz Bobova, srez Pljevlja, te Jovo Rašić iz Zvornika sa još nekim licima sa područja navedene opštine. Svi ovi, većinom se zadržavaju kod kuće Milije Dakića i Laka Dakića i za sada ne pripadaju nikakvoj četničkoj jedinici.

Od preostale muslimanske imovine u selu Toholji, nešto su vlasnici prilikom polaska u iseljenje prodali, a nešto dali na ostavu kod pravoslavnih seljaka, a predsednik opštine Milan Jolović, popisao je imovinu datu na ostavu…“[74]

Potpis komandira čete, nečitak.

ŽRTVE FAŠISTIČKOG TERORA U FOČANSKOM SREZU 1941.– 1945. (šezdesetih godina, srez je transformisan u opštinu)

Prema nalazima Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, u ratu 1941.– 1945. na području fočanske opštine stradalo je 4186 građana.

Među stradalim je bilo 3632 muslimana, 534 Srba, 18 Hrvata, 2 ostalih…

Od Nijemaca je stradalo 257 osoba (Srba 199, muslimana 58), od Talijana 78 osoba (Srba 51, muslimana 27);

74 Smail Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, str. 212

od Nijemaca i Talijana 12 (sve Srbi);
od ustaša 235 (Srbi 207, muslimani 25, Hrvati 6);
od četnika 3544 (Srbi 38, muslimani 3495, Hrvati 9, ostali 2);
od okupatora i njihovih pomagača 57 (Srbi 27, muslimani 27, Hrvati 3).

Vladimir Dedijer i Antun Miletić u knjizi „Genocid nad muslimana 1941.– 1945." iznose podatak o 3582 bošnjačke žrtve u koje je ubrojeno 57 žrtava za koje nije utvrđeno ko ih je ubio.

Bijele vode u Slatini su stratište gdje je su 1941, iz 7 kuća, zaklana po dva brata: Karovići, Dedovići, Pašalići, Ćišije i Hadžimešići. Ukupno 14 osoba.

U selu Luke, u kući Alije Muharema, 42 osobe su zaklane i spaljene.

Kod džamije u Godijenu zaklano je oko 50 ljudi.

Na lokalitetu zvanom Valovina, na obali Ćehotine, samo kilometar i po nizvodno od spomenute džamije, zaklano je još 25 muškaraca.

U selu Brusna, zaklano je i spaljeno: U kući Selima Džanka 15, Jusa Pašalića 10, i HasanaTaranina 8 osoba.

U selu Grubojevićima, u kući Sulja Spahića i štali Aga Bašića, zaklano je i spaljeno 72 čeljadi.

U selu Humsko, u kući Redža Baraka, zaklano i spaljeno 26 čeljadi.

U selu Cagarići u kući Hasana Jašarevića zaklano i spaljeno 18 osoba.

U fočanskoj Slatini u selu Somuni u kući Alije Somuna, 41 osoba zaklana i spaljena.

U selu Lađevci, u štali Halima Vahide, zaklano i spaljeno 30 osoba.

U selima Prijakovići, Žilići, Vojvodići i Prativi zaklano i spaljeno 120 osoba.

Na području sela Zavajit – Čelebići zatrto 160 porodica, ostale su bez muškog potomka.

U jamu Saganji, kod sela Čelebića, bačeno 15 muškaraca.

U srpskom selu Zavajit, u krečanu bačeno 30 muslimana iz sela Toholji.

U selu Draževo, žene silovane a zatim sa djecom poklane – 57 osoba.

U selu Čelebići Spasoje Dakić spalio oko 100 osoba.

(Detaljan pregled žrtava dat je u legendi uz grafički pregled masovnih grobnica).

U Foči iz porodice Muftić ubijeno je 16 članova – 4 žene i 12 muškaraca.[75]
U vodenici, u selu Vikoč, spalili su 24 osobe.
U selu Papratno, u kući Muje Ahmića, 40 osoba.[76]
U selima Hum, Čelikovo Polje i Bastasi spaljeno je 100 kuća.[77]
Podaci, primjeri zatiranja cijelih familija: Čauševići 31 žrtva; Vejo – 30 (19 djece do 15. g života!), Muftić – 17; Čengići – 37; Hadžimuratovići – 32; Lojo – 22; Tahmaz – 32 …

Na prostoru Ćureva, prema nalazu Zemaljske komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih sluga, do 20. januara 1942. ubijeno je i spaljeno 412 žena, starca, među kojima je bilo 186 djece, zapaljeno 450 bošnjačkih kuća.

Po nalazima Šemsa Tucakovića. otkriveno je 75 stratišta mjesta egzekucija više od po 5 osoba, a po Aliji Pašaliću otkriveno je 21 stratište na kojima je umoreno po 10 i više osoba.

Iz izloženog se vidi da su sve fašističke okupatorske i kvislinške formacije ubijale nedužne građane. Na fočanskom području neuporedivo najviše žrtava je iz muslimanskog naroda što je proizvod četničkog terora. Ustaše su najviše ubijali Srbe. Njemačke okupacione trupe su, također, nemilosrdno ubijale naše ljude. To je bio rezultat nacional–fašističke politike okupatora i njegovih kolaboracionista.

NIJEMI SVJEDOCI STRAVIČNOG UMIRANJA

Čim su preuzeli vlast u Foči, četnici su zaveli strahovladu i progone muslimana. Cijeli fočanski prostor bio je posijan leševima zaklanih muškaraca, njihovih žena i djece. Iz potoka, šumaraka, rijeka i zgarišta spaljenih kuća i štala, širio se zadah smrti.

75 Evo svjedočanstva bezumlja. Hamid Muftić iz Foče, časovničar, nakon što su mu kuću opljačkali i odveli ga iz kuće, živ je skuhan u kazanu, pa su njegov kostur stavili pred džamiju.

76 U selu Papratno, Fatimi Hodžić, stavili su u međunožje usijan bakrač pun žerave i uživali u njenoj patnji i mukama dok je mučeći se umirala. Igrali su kolo oko nesretne mučenice obijesno skačući i podvriskujući kao pamahnitali. Ovo treba da prihvate srpski naslednici kao tešku sramotu i poniženje od strane njihovih predaka.

77 U ratu 1941.– 1945, nisu, redom, paljene sve kuće. U ratu 1992.– 1995. Svaka je pretvorena u zgarište, kako se prognanici ne bi imali gdje vratiti

Civilizovani narodi stratišta nevinih žrtava obilježavaju spomen obilježjima. Na prostorima fočanske opštine na kome su četnici izvršili pravi genocid, ubivši oko 6000 do 8000 Bošnjaka, „zahvaljujući" četnicima infiltriranim u komunističke redove, u članstvo KPJ, skoro ni jedno stratište nije obilježeno. To je, u poslijeratnoj socijalističkoj Jugoslaviji, opravdavano politikom "izbjegavanja uznemiravanja građana i podizanja međunacionalnih tenzija". Iznešene cifre, same su za sebe dovoljan komentar. Čuvan je privid mira lažnim izgovorima pa nije dozvoljeno nikakvo obilježavanje stradališta muslimana i mjesta četničkih zločina. Potpuno drukčiji je bio odnos prema stradalim Srbima, žrtvama ustaša. To je bila pogrešna deprimirajuća politika. Tu politiku su forsirali lažni komunisti, prikriveni velikosrpski nacionalisti.

Demagoški i vrlo providno! Išlo se na ruku ratnim zločincima i niko nije mislio da takav postupak kod bošnjačkog svijeta izazivao nezadovoljstvo i osjećaj neravnopravnosti. Jednostavno, u šutnji i u skrivanju zločinaca, a u ime srpstva, ostala su neobilježena stratišta, zgarišta (masovne grobnice), klaonice nevine djece, žena i staraca… Spomenika, spomen–ploča, niti bilo kakvog znaka, ni obilježja, nigdje nema!

Ilustrovati ove tvrdnje, nije teško. Potvrđuje to Most na Drini u Foči. Bio je prava, ljudska klaonica decembra 1941. i januara 1942. I nešto kasnije, u avgustu 1942, čak se, pod težinom žrtava, srednji dio improvizovanog mosta iskrenuo, jer je bio na čeličnim užadima.

Ovu grešku su uočili i kritikovali pojedini zvaničnici. Proklamovana politika KPJ o pomirenju i prevazilaženju mržnje i međusobne netrpeljivosti, pogrešno je usmjerila tok političke prakse i istrajavala je na zataškavanju, skoro bi se moglo reći i na prikrivanju, javnosti, dobro poznatih stvari. Osvrćući se na ovu neoprostivu grešku i nepravdu, istaknuti revolucionar Dragutin Braco Kosovac, u knjizi „Sarajevo u revoluciji" piše:

> "…
> I dok smo na ovaj ili onaj način obilježili sva mjesta ustaških pokolja, ni do danas nemamo nikakvog znaka koji bi obilježavao četničke orgije. Nisam siguran ni da je i naše poslijeratno istraživanje, o ovom i drugim zločinima oko Drine, do kojih je dolazilo u drugoj polovini 1942. i početkom 1943, uspjelo da do kraja osvijetli ove

strahote, vinovnike i učesnike. Nisam veliki pristalica da se suviše podsjećamo na taj tragični rezultat politike zavađanja naših naroda, koju su vodili vlastodršci kroz istoriju, ali kad su zabilježeni jedni zločini, morali bi biti i drugi. Pod parolom odmazde zbog ustaških zločina, vrhunac orgijanja četničke rulje bili su pokolji na fočanskom i goraždanskom drinskom mostu nekoliko hiljada nedužnih seljaka i građana Muslimana i nekoliko službenika Hrvata iz Foče. Noću se klalo, a po danu mostovi su bili crveni od svježe i usirene krvi. Čudno, ali mrtvac u vodi uvijek leži potrbuške, glavom naprijed, a matica mu zavrne košulju i kaput, pa se glava ne vidi nego se samo bjelasaju gola leđa…"[78]

Iz poštovanja prema sjenama žrtava, bila je moralna obaveza i ljudski red, nekim simbolima obilježiti stratišta i četničke zločine, radi podsjećanja na nevine žrtve i opomene da se to više nikada ne ponovi. Ljudi iz Čelebića sami pričaju da su bili pripremili materijal za podizanje spomen–obilježja, ali im je to, navodno, zabranio Rajko Gagović, pritajeni naci–šovinista, čovjek „sve i sja", kadrovik u regiji Gornjeg Podrinja. Rezultat je postignut i nesporan je – u fočanskom kraju bošnjački narod je praktično iskorijenjen, a počinioci djela–nedjela su na društvenim pozicijama koje im omogućavaju da ne dozvole trajno obilježavanje mjesta četničko-fašističkih zločina…

Dakle, Drina, plava grobnica fočanskih Bošnjaka, je najveće, ali zvanično neproglašeno stratište! To je, izgleda, samo pomoglo da to ponovo postane u ponovljenim, ničim izazvanim užasima, za agresije na BiH i rata 1992.–1995. Pa, i nakon novovremenog pomora, sramni udarac: Za svog vladanja Federacijom BiH i koalicijskom vladavinom na državnom nivou, Stranka demokratske akcije, navodno „jedini zaštitnik" Bošnjaka, izbjegla je proglašenje mostova – u Foči, Goraždu i Višegradu – za državne, nacionalne spomenike. Zar su i ovim Bošnjacima, iz vlasti, žrtve njhovih predaka, Bošnjaci, niža bića? Ovo bi bilo smiješno da nije tragično: Goraždanskom mostu su, čak i nazor, dali ime čovjeka koji s mostom nema baš nikakve veze. To su učinili sinovi i unuci na mostu poklanih njihovih očeva i djedova.To potvrđuje začuđujuću i sramnu nezahvalnost ovih ljudi,onima koji su ih rodili i odgajali! Zaboraviše očeve i djedove? Ovi ljudi su prezreni u svom kraju kao bezumni karijeristi.

78 Dragutin Kosovac – Braco, SARAJEVO U REVOLUCIJI, str. 171

Čovjek, ustvari, ima samo život i niko nema pravo da mu ga, u ime nekakve ideologije, religije i „mišljenja“, nasilno oduzme. Nikad!

No, mračnu, neljudsku i amoralnu politku sprovode i današnje fočanske vlasti. Na Musali su podigli spomenik četnicima, a nisu dozvolili da se postavi spomen obilježje na zgradi „Partizana“. U njoj su njihovi i crnogorski đilkoši iz doline Pive, u prošlom ratu, iživljavali seksualne, divljačke nagone i silovali nemoćne i nezaštićene bošnjačke djevojčice i žene svih doba.

POKRŠTAVANJE BOŠNJAKA

Muslimansko pitanje je bilo u fokusu političara i u fazi dogovora o stvaranju države SHS. U pregovorima Stojana Protića[79] srpskog radikala i Ante Trumbića pristalice Hrvatske stranke prava, Trumbić[80] je pitao kako Srbi misle riješiti problem muslimana, a Protić je odgovorio:

„Dio pokrstiti, dio pobiti i dio protjerati u Tursku!”

Protićeva šema rješenja muslimanskog pitanja i danas je u glavama srpskih nacionalista i šovinista, po njoj se postupalo u svim turbulentnim situacijama na našim prostorima u toku XX stoljeća.

U II svjetskom ratu, pokrštavanje su vršili četnici i SPC, a prekrštavanje RKC na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem. Ustaške vlasti su ograničile prekrštavanje “grčko-istočnih učitelja”, popova, trgovaca, bogatih zanatlija i seljaka i inteligencije, kako bi ih mogli pljačkati i ucjenjivati. Prekrstili su oko 240.000 osoba u NDH. No, mnogima od pokrštenih petoprsti križ nije pomogao – ubile su ih ustaše, a Stepinac nije ustao u njihovu zaštitu. Pokrštavanje nad muslimanskim narodom vršeno je u organizaciji četničkih koljača i SPC.

79 Stojan Protić (1857-1923)srpski političar, radikal Nikole Pašića. Bio ministar UP-a Srbije i finansija. Jedan je od glavnih vinovnika za ubistvo Apisa. Nakon ujedinjenja 1918. obrazovao je prvu vladu države SHS. Došao u sukob s Pašićem u Ustavotvornoj skupštini oko Ustava. Bio je protiv centralističke organizacije države. Izradio je nacrt Ustava koji je predviđao velike samoupravne oblasti s Pokrajinskim skupštinama. Odvojio je od Pašića Nezavisne radikale.

80 Anto Trumbić (1844-1938). U Beču sa Supilom i Meštrovićem poveo akciju za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslavenskih naroda. Izabran za predsjednika Jugoslovenskog odbora 1915. i ostao na njegovom čelu do rasformiranja. Bio je prvi ministar Inoposlova države SHS. Borio se protiv centralizma i hegemonizma radikala, a za organizaciju države na federalističkoj osnovi i za nacionalnu ravnopravnost naroda. Osnovao Hrvatsku federalističku stranku. (Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja ¸ 1976.)

U ovoj priči, korisno je reći nekoliko riječi o starosnoj i nacionalnoj strukturi žrtava. Prema podacima Komisije za utvrđivanje ratnih zločina, ustaše su u Foči do 5. decembra 1941. ubili 69 Srba (dvoje djece), 6 Bošnjaka i 4 Hrvata.

U knjizi Luke Božovića „Fočanska partizanska republika", stoji da su četnici, u periodu 1941.– 1942, u Foči ubili 8 Srba, 1 Hrvata i 2123 Bošnjaka među kojima je bilo 280 djece do 10 godina starosti.

Kada su ustaše „oslobodile" Foču ubili su 103 osobe, od čega, samo u noći 11.8.1942, u selu Gradac, 59 Srba, među kojima i 20 djece ispod 10 godina.

Kroz nekoliko dana, 19.8, četnici će, ponovo, Foču zaviti u crno. Pored ubijanja i protjerivanja Muslimana, u fočanskom kraju, vršili su i pokrštavanje stanovništva. Odmah po preuzimanju vlasti, četnička komanda je naredila, da se u roku od dva mjeseca izvrši pokrštavanje muslimana. U protivnom da se unište.

U skladu s ovom naredbom, četnici su u selu Potpeću, 8. marta 1943, organizovali i sproveli pokrštavanje. Doveli su pravoslavnog popa. Ceremonija pokrštavanja obavljana je u prisustvu komšija Srba. Treba naglasiti da se pozivu nisu odazvale uglednije i hrabrije muslimanske porodice i odrasli muškarci. I u mojoj porodici je odlučeno da se poziv ignoriše. Prisutnu čeljadi pop je poškropio „svetom vodicom" i odsjekao im pramen kose. Pokrštene su 84 žene i djeteta. Ženama muslimankama je naređeno da za nekoliko dana od dimija naprave suknje. Pokršteni su dobili nova imena. Prezimena su ostala što je registrovano u potvrdama koje su dobili kao identifikacione dokumente. Nakon završenog pokrštavanja, Milovan Perišić je iz vreće vadio drvene krstove i pribijao ih na kućna vrata pokrštenih domaćinstava. U maju ih je kukavički skidao i sklanjao s muslimanskih kuća.

Vezana za to je i izjava Devle Murata Hadžimešić, data juna 1943. pred ef. Ahmetom Selimovićem, šerijatskim sudijom u Foči:

> „…Četnici Milan, Aćim, Ljubo i Milovan Perišić iz Potpeća, dakle naši susjedi, pokrstili su 84 muslimana, mahom žene i djecu. I

jednog odraslog muškarca – Hasana Kovača.81 Prethodno su ga natjerali da na glavu stavi šubaru sa četničkom kokardom, da ode i dovede popa Novaka Stanojevića, paroha u Miljevini. Pravoslavlje je prihvaćano iz straha i ovaj svijet je živio 'pokrštenički' do maja 1943. kad su Nijemci došli u Foču pa su se preobraćenici vratili u svoju vjeru."[82]

Četnici s pokrštavanjem nisu uspjeli u Tvrdacima, Trtoševu, Vikoču Paparatnu i Kunovi. Seljaci su odbili poslušnost.

U izvještaju Župske redarstvene oblasti – Sarajevo, od 16.3.1943, upućenom Redarstvu za javni red, Zagreb, piše:

„…Na području F. četnička komanda naredila da se sav muslimanski živalj u roku od 2 mjeseca pokrsti. 08. marta u selu Potpeću kod F. četnici su doveli pravoslavnog popa i silom pod prijetnjom ubistva, pokrstili i preveli na pravoslavlje 84 Hrvata muslimana i muslimanke. Po završenom obredu morale su muslimanske djevojke obući srpske haljine i igrati kolo".[83]

Nekako tih dana, desio se interesantan slučaj pokrštavanja u Božurevom dolu, u šavničkoj opštini što s fočanskom graniči koritom rijeke Tare.

Vojvoda Pavle Đurišić je odlučio, nakon pokolja u bukovičkim selima, po kratkom postupku likvidirati ono nekoliko muslimanskih porodica nastanjenih na Pivskoj planini, u zaseoku Božurov Dol, na samoj obali Tare. Naredio je da taj zadatak izvrše četnici iz Pive i da se odabere grupa koljača koja će taj zadatak tehnički izvršiti.

Mijat Popović, komandir četničke čete iz Crkvičkog polja, određen je da sprovede tu naredbu, pripremi dobrovoljce za likvidaciju i paljenje kuća. Javilo mu se samo 7 ljudi, ali su trojica, pod pritiskom porodica, odustali! Među preostalom četvorkom jedan se odlučio muslimanima nekako dojaviti da se sprema pokolj!

81 Hasana Kovača su četnici ubili iz zasjede 1946. kao odbornika Mjesnog narodnog odbora..

82 Safet Bandžević, RATNA TRAGEDIJA MUSLIMANA 1941. - 1945, Novi Pazar, 1992, str. 101-102.

83 Detaljnije vidi: Vladimir Dedijer i Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.–1945. str. 350/52.

Paralelno, jedan čovjek, paroh prota Jovo Radović, s Pivske planine, iz Crkvičkog polja, po saznanju o naredbi Pavla Đurišića da se likvidira sve muslimansko u Durmitorskom kraju, odlučio je nekako spasiti taj narod od sigurnog pokolja. Zaključio je da je jedini izlaz ponuditi komšijama da privremeno pređu u pravoslavnu vjeru. Na kakve su muke stavljeni muslimani i Crnogorci pivskog kraja, kada je trebalo nadmudriti četnike i komandu Đurišića i planirani pokolj zamijeniti pokrštavanjem? Šta je sve činio prota Jovo Radović da bi svojim susjedima i braći po krvi i zajedničkom istrajavanju ulio vjeru da će ta nečasna šovinistička rabota, u njihove kuće unošena terorom bradatih neprijatelja, jednom biti zaustavljena!?

I neki promućurni seljaci, Srbi, iz Brijega i Polja, počeli su naslućivati da se nešto strašno sprema. I oni su došli do ideje pokrštavanja kao rješenja spasa... Za potvrdu spremasnog klanja stigla je i ona dojava iz četničkih redova. Upriličili su sastanak na Hodžića glavici i pozvali Alju Hadžiavdića i Aliju Zukovića. Informisani su ih šta Đurišić sprema i ponudili krštenje kao rješenje: „Hoćete li se svi pokrstiti pa da vas spasavamo, jer drugačije ne možemo niti smijemo?“

U Božurevom Dolu, strah od smrti bio je užasan, ali je i promjena vjere za mnoge bila neprihvatljiva. Dva stara Zukanovića su odbili i pomisao na promjenu vjere: “Dosta smo se naživjeli pa nek nas i pokolju!”

Među donosiocima spasonosne ponude našao se i skojevac Milosav Popović Bećo te se obratio ljudima: “…U ovom bezizlazu najracionalnije je prihvatiti pokrštavanje kao privremenu mjeru i jedini izlaz iz ove situacije!”

Dogovoreno je da odbornici Pero Bojat i Milutin Vuković, odu u selo Rudine, kod četničkog komandanta Draga Bojovića i zatraže odobrenje za pokrštavanje komšija. Četnik u nevolji, jer u svojim jedinicama nije mogao naći koljače, a morao je izvršiti naređenje, našao se u nebranom grožđu. Čak je, prije Bojatovog i Vukovićevog dolaska zatražio pomoć koljača iz Foče. Rekao je to i odbornicima. Ipak, nazvao je, na Žabljak, vojvodu Đurišića i nagovarao ga na povlačenje naredbe:

> „…Imam ovdje 500 ljudi, koji traže da se muslimani iz Božurova dola ne kolju, nego da se pokrste…”

Đurišić je odgovorio: „Ja neću muslimane na mom terenu, a ti radi šta hoćeš! Kolji ili krsti!“

Otrčali su muštulukdžije u Božurev Dol. Narod se brzo okupio i krenuo crkvi u Polje.

Priča Mujo Hodžić:

> „…Sve se odjednom okrenulo. Pred crkvom nas je dočekao proto Jovo Radović. Izabrani su kumovi i sve je za čas po hitnom postupku završeno. Uto su stigli koljači iz Foče. koje je predvodio Vojin Pejović Gluhi. Došla je i grupa čelebićkih koljača s Gašparom i Popovićem. Ponašali su se kabadahijski i pokušali pobiti one tek pokrštene. Otišlo je tako daleko da umalo nije došlo do međusobne pucnjave domaćih četnika i koljača. Nasmiješeni prota Jovo Radović se nije zbunio. Pošto je svima dao pravoslavna imena, počeo je s glasnom prozivkom. Da provjeri jesu li ih zapamtili. Zlikovačka bradata glava zinu i reče popu da je sve to što je sa svojim saveznicima, partizanima, priredio u crkvi providna komunistička igra! Da je organizovao ujdurmu kako bi se spasili Turci, pa da ni molitve koje je izgovarao nisu prave."

Obrad Cicmil je zapisao:

> „Tu grupu sirotih ljudi je trebalo iznenaditi i sve odjednom likvidirati. da od njih ne ostane ni traga ni svjedoka. Novopokršteni Popovići i Jovanovići, dobili su oružje da sami brane svoje kuće." [84]

I u selu Podbrijeg, na lijevoj obali Tare, u šavničkom srezu, prema tvrdnji Alije Mustafina Hadžiavdića, dogodilo se slično – četnici su htjeli ubijati, pobiti na prijedlog jednog od njih, odustali su i dozvolili pokrštavanje. Životi su spašeni. Pokršteni su Hasan Zuković, Muhović i 10 članova njegove porodice, Salko M. Zukanović s 11 članova, Halil B. Zukanović sa 4, Alija M. Hadžiavdić sa 6, Bećir M. Avdić s 2, Šaha Hodžić sa 4 člana porodice. Dakle, 55 domicilnih građana. Pored toga, pokršteni su i muhadžeri iz Grdijevića, srez Foča: Hasan B. Sedović s 3, Jusuf B. Dedović s 5, Mula Šabanović, Šabanova supruga s 2 i Ziba Malinović s 2 člana porodice.

Svi su se vratili u islam, čim su došli oslobodioci – partizani. Pokrštava-

84 Mensur Seferović, *Krst i polumjesec u Božurovom dolu*, Beograd, 1976. Pisac je bio dugogodišnji novinar i urednik „Narodne Armije". Ima bogat opus, tretira istorijske događaje iz II svjetskog rata. Piše lahkim i čitljivim stilom, objektivno i istinito. Božurov dol je opisan briljantnim i privlačnim reporterskim stilom.

nje je najočevidnija potvrda primjene svih oblika genocida, zatiranja jednog naroda…[85]

Priča o prekrštavanju i pokrštavanju je, očito, višeslojna. U prvom slučaju, komšije četnici su hladni i odurni. U drugom, komšije su stali u odbranu svojih komšija Bošnjaka. Njihovi koraci i potezi, skopčani s opasnošću po vlastite živote, bili su hrabri, ljudski i dostojanstveni. Ocjene fanatika, kao i dvoličnjaka, nebitne su. Nije zlo našlo mjesta u glavama ovih plemenitih i časnih ljudi. Ovdje je dobro trijumfovalo nad zlom. Kakva sreća!

POLITIČKA MOBILIZACIJA ČETNIČKIH INTELEKTUALACA

Pošto je utvrdila opadanje borbenog morala vojnika i starješina, kao i stanovništva, Komanda četničkih odreda CG (Gorski štab 15), tražila je modalitete političkog rada koji će motivisati njihove pristalice na samopriјegor. Da bi prilike bile još gore pobrinuli su se predznaci: Sve je najavljivalo skori vojnički slom i u duše dojučerašnjih bezumnih zločinaca, „od tog dolazećeg", uvlačio se strah. Moral je bio u opadanju, borbenost slabila. Bili su skoro bez „intelektualnog pogona", na krhkoj idejnoj podlozi, pa su uvidjeli da je ogroman broj postojećih intelektualaca nastrojen i orijentisan prokomunistički. Obratili su se ostacima – intelektualnoj desnici. Trebalo je hitno preduzeti energične korake da se održe jedinice, borbeni moral i spriječi demoralizacija i bježanje ljudi iz jedinica. Četnička propagandna mašina je radila vrlo organizovano i intenzivno na motivaciji srpskog, posebno seljačkog življa za uključivanje u borbene redove. Gorski štab se Instrukcijom za ideološki rad, br. 15, od 5. juna 1943, obraća četnicima intelektualcima polaznom osnovom, aksiomom:

> „Snaga jedne organizacije je u sintezi duhovno-moralne i fizičke snage njenog članstva… …Mi tražimo čistu nacionalnu državu. Ako to ostvarimo biće zemlje i suviše, jer će 2,5 miliona pripadnika narodnih manjina morati napustiti našu zemlju. Ta zemlja će se podeliti, u prvom redu, onima koji se danas zalažu za ostvarenje naše slobodne države. Komunisti ne žele čistu nacionalnu državu,

85 Detaljnije o ovom događaju vidi: Mensur Seferović, KRST I POLUMJESEC U BOŽUREVOM DOLU, jer je to izvor i podloga ovoga teksta, vezanog za pokrštavanje u Crkvičkom polju.

jer oni za ravnopravne priznaju i sve narodne manjine, samo neka su komunisti. Kad niko ne napusti zemlju, odakle onda poboljšanje života seljaka? Svakako se, iz komunističkih pobuda Arnauti neće odreći svoje zemlje u korist Srba… ...Mi moramo priznati još jednu činjenicu: Da se veći dio intelektualaca nalazi u redovima komunista. Ovo ne umanjuje našu vrednost, ali nas primorava na udvostručen rad...Otresimo se šablonstva, bolesnih ambicija, koje treba zadovoljiti borbom za titule, položaje, priznanje zasluga, jer trenutno postignuti uspesi još ne znače slobodu i vreme nagrada, pirovanja, ni vreme intriga ni osveta..." (tč. 5)[86]

Očigledno, trebalo je dati dodatne podsticajne impulse seljačkoj masi četnika za nova pregnuća i za novi polet u činjenju zločina. U tč. 1. ovoga akta se kaže:

"U svakom selu organizovati propagandnu intelektualnu trojku, ukoliko ona ne postoji, koje će morati ići po selima od kuće do kuće i ubjeđivati seljake da se uključuju u četnike."[87] Ova instrukcija je ilustracija poljuljanosti morala četničkih pristalica. Četničku masu činili su seljaci, zato je smišljena priča o najboljoj stimulaciji – najbolji pokretač je glad za gruntom…[88]

---

86 Vladimir Dedijer i Antun MIletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.–1945. Gorski štab br. 15, 5. juna 1943, Četnicima intelektualcima, Instrukcija o političkom radu, str. 360/362, Gorski štab 15, je kodni naziv za Komandu četničkih odreda CG. Ovaj štab je, razvojem događaja bio prisiljen da analizira političku situaciju i da realno ocijeni stanje.

87 Isto, Iz Instrukcije: „Možda je u svemu tome najvažnije da sami shvatite da je zadatak tih intelektualnih trojki, duhovno vođstvo naše organizacije, moralno krepljenje i hrabrenje naših boraca. Za sva obaveštenja obraćati se ovom štabu u kome postoji trojka intelektualaca".

88 Već sam istakao da sam, kao jedanaestogodišnji dječak, sklonjen u komšijsku, srpsku porodicu Vasilja i Cvijete Perišić. Na jednom sijelu uz rakiju i meze četnici su se veselili. Komandir njihove čete, ali i naš komšija Ljubo Perišić, objašnjavali su ciljeve njihove borbe. Ljubo, kao politički najizrasliji, rekao je ovo: „Mi se borimo za kralja i otadžbinu. Vidite ljudi gdje mi živimo, gdje su naše srpske kuće, po potocima i po neplodnim brdima. Naši „Turci" su vlasnici najboljih komada zemlje. Mi ćemo njih protjerati, ili natjerati da oni žive u potocima, a mi ćemo izaći na ove lijepe livade i voćnjake. Naša djeca će živjeti lijepo i neće se više morati klanjati balijama." Ove su mi se riječi duboko urezale u svijest Kao dijete nisam mogao vršiti političku klasifikaciju razgovora. Ali sam dobro zapamtio šta je izgovarano… Tek kasnije, uz razvoj, poruka mi je postajala jasnijom… To je slovo Instrukcije 15 Gorskog štaba. Mobilizatorska propaganda. Mržnja. Politika mržnje. Lako se uklapala u razmišljanja nepismenih seljaka. I čija još? I do kada? Danas, sam sebi, starom, postavljam pitanje: Zar se ništa, ni danas, nije promijenilo, zar se nije naučilo, shvatilo…? I ne umijem odgovoriti! Sram me je u ime svih…

KRVAVI POČECI 1943.

Na samom početku 1943. bilo je vidljivo da sile osovine gube rat. I na fočanskom prostoru počeli su puhati vjetrovi fašističkog poraza.

Pošto fočanski prostor graniči sa Sandžakom, nužno je, u najkraćim crtama, sagledati stradanja u Prijepolju. Tamo je major Pavle Đurišić žario i palio…

Na badnji dan 6.1.1943. formacija od 600 četnika, a Đurišić ih je izdvojio iz formacije što je čekala pokret za Hercegovinu, izveli su stravičnu pogromašku akciju u bjelopoljskom srezu i na desnoj obali Lima,

Draža Mihajlović je već 3.1.1943. izdao zapovijest za napad na „turke" u ovim srezovima. Akcijom je rukovodio Pavle Đurišić i njegov Štab Limsko–sandžačkih četnika. Prema četničkim procjenama, od njih se branilo oko 1.400 slabo naoružanih i uvježbanih civila.

Već 5. februara 1943, iz četiri pravca – od Priboja, Ustiprače, Foče i Čelebića – napali na pljevaljski, čajnički i fočanski srez. U detaljno razrađenom operativnom planu formulisan je strategijski cilj: Uništiti muslimane jer su izdajnici i progonitelji srpskog naroda. Uvodni dijelovi zapovijesti sadržavali su ubjedljive laži te su ih četnici–nepismeni seljaci, prihvaćali glatko i bez ostatka.

Đurišić je lažov čak i u borbenoj zapovijesti:

> "Zverstva Muslimana, komunista i ustaša u čajničkom, fočanskom i pljevaljskom srezu prema srpskom življu prešla su sve granice. Da bi se jednom za svagda Srpski živalj spasio narodnih izroda i izdajica, preduzeće se akcije za njihovo uništenje… Italijane ne napadati. Sve borce Muslimane, ustaše i komuniste ubijati. Žene i djecu ne ubijati. Bukovicu spaliti. Ostala sela ne paliti ukoliko to taktički obziri ne nalažu…"[89]

Đurišić je, u zapovijesti i dodatno motivirao trupe predstavljajući „turke", što je bio četnički pogrdan naziv za muslimane, kao zlotvore i satanizirajući ih:

> „Muslimansko stanovništvio je dovelo do toga da ih više naš svet neće i ne želi da ih ima u svojoj sredini. Potrebno je još sada da se

89 Isto, str. 275-307.

pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gdje van naše teritorije. Na dan ustanka oni će svi biti pokrenuti sa svojih naselja što niko neće moći spriječiti.“[90]

Slabo organizovane snage seoske muslimanske milicije, brzo su razbijene. Ozbiljniji otpor je pružen na Trebeškom brdu, ali su Talijani razoružali miliciju i tako pomogli četnicima. Ovu tvrdnju potvrđuje i njegov izvještaj upućen Draži, 10. januara 1943. o čišćenju desne obale Lima:

“Akcija u pljevaljskom, fočanskom i čajničkom srezu protiv Muslimana izvršena je…Za vreme operacije se pristupilo potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Spalili smo 33 muslimanska sela, ubili oko 400 muškaraca i 1000 žena, djece i staraca. Naš narod je odnio hranu iz muslimanskih kuća i otjerao stoku. To je podiglo moral kod naroda i četnika.”[91]

Komandant polimsko-sandžačkih četnika, u fazi njihove pripreme za učešće u IV neprijateljskoj ofanzivi u bici na Neretvi i sadejstvu s Nijemcima i Italijanima u pokušaju uništenja glavnih snaga NOV i Vrhovnog štaba NOV, organizovao je napad na nezaštićena bošnjačka sela u dolini Lima. Ruljom su komandovali Vojo Lukačević na jednom, Miraš Savić, na drugom pravcu. Šta su uradili vidi se iz već citiranog dijela izvještaja. Tako je desna obala Lima očišćena od Bošnjaka.

“Razularena četnička rulja je divljala, ubacivala žene djecu i starce u kuće i zgrade, koje je punila slamom i palili. Jagoš Korać je vezivao žene za hrastove, trpao im slamu u dimije i spaljivao ih. I dok se žrtva živa pekla, četnici su divljali ojkajući:

„O božiću četrdeset treće, za četnike evo sreće,
mesto drva i badnjaka, lože glave od Turaka.“[92]

90 Isto, prvi dio citata je preambula Đurišićeve zapovijesti za napad, str 303, a drugi dio citata “Dražin stav prema Muslimanima” uzet iz njegove lične bilježnice i pročitao ga je predsjednik suda kao dokaz na suđenju Draži - on je poricao da je bio protiv Muslimana. str 574.

91 Isto, Pavle Đurišić, komandant Limsko-sandžačkog četničkog odreda, izvijestio je Dražu o zločinima koje je napravio nad Muslimanima Pljevaljskog, Fočanskog i Čajničkog sreza. Draža na sudu poriče da je znao za Đurišćeve pripreme za takav obračuna i iznosi mišljenje da su cifre u izvještaju pretjerane, str. 331 i 570.

92 Enes Pelidija, GENOCID NAD BOŠNJACIMA BIHORA I BUKOVICE, “Ljudska prava“, časopis za sve pravno-političke probleme br.3-4, Godina 7, Sarajevo 2006, str 108.

Latif Moćević, tadašnji predsjednik opštine Bukovica, izvijestio je talijansku komandu u Pljevljima. slijedeće:

> "Izvještavate se, da je u opštini bukovičkoj oko 500 članova muslimanskog življa, većinom žena, djece i nejakih staraca na najokrutniji način mučeno, kasapljeno. Ljudi su razapinjani i pribijani uz stabla, žene i djeca sabirati su i tjerati u kuće koje su spaljivane sa njima. U selu Moćevićima poklato je i spaljeno 81 čeljade. Tu je zanoćio jedan dio 'oslobodilačke vojske' koji je od leševa pobijenih Muslimana sagradio nužnik i na njegovom ulazu stavili natpis Muslimanska džamija. Nalažene su muslimanske djevojke kojima su poslije silovanja zabijani kolci u stidna mjesta i nataj način umarane. Dosta su muslimanskih djevojaka odveli sa sobom, te se do danas ne zna za njihovu sudbinu. Nađen je leš Hadžije Tahirovića u selu Strazici, koga su derali od ispod koljena pa uz leđa, koža vraćena na prsa i ovdje su stavili natpis 'Muslimanka sa feredžom'."[93]

U povratku iz napada na Bukovicu i Čajniče ovi četnici su, kao u nekakvom žestokom ludilu, klali i palili sve muslimansko po selima uz bosansko–crnogorsku granicu.

> Nakon vojničkog sloma slabog otpora seoske milicije i destrukcije Sandžaka, orijentisali su se na uništavanje bošnjačkog naroda i u naseljima fočanskog sreza (kotara), pretežno u pograničnim prostorima prema Sandžaku i CG, kao što su: Jošanica, Guvništa, Slatina, Žilići, Vojvodići, Luke, Lađevci, Brusna, Šuljci, Veselice, Papratno Vikoč i Grdijevići. Ostrvljeni zločinci su na povratku iz zločinačkih bahanalija po Sandžaku, Čajniču i na Drini, svoj put obilježili krvlju nekoliko stotina bošnjačke čeljadi..

Nenaoružani Bošnjaci, ubijani su na brzinu, u trku, dok su bježali pred razuzdanim ubicama, mučeći se da savladaju veoma dubok snijeg.

Opisano divljanje je poslužilo kao uvod u februarske četničke akcije na prostoru pljevaljskog, čajničkog i fočanskog sreza.

29. januara 1943. Đurišić je izdao zapovijest za napad, planiran s polu-

93 Isto, Latif Moćević, predsjednik opštine Bukovica, izvještaj talijanskoj komandi u Pljevljima o strahovitom pokolju i paležu muslimana u opštini Bukovičkoj 1.3 1943; str 348.

kružne osnovice na 4 pravca, prema Priboju, Ustiprači, Foči i Čelebićima, uz učešće Mileševskog i Drinskog korpusa, Durmitorske brigade i Čelebićkog bataljona – ukupno oko 4.200 četnika. Na prostoru fočanskog sreza dejstvovalo je oko 1.100 četnika. Planom je zacrtano trodnevno trajanje operacije. Durmitorska brigada je imala zadatak da spali Bukovicu, a Drinski korpus je u energičnom djelovanju trebao zaposjesti prelaze na Drini i spriječiti izvlačenje naroda na lijevu obalu Drine.

Četnički komandant Đurišić, poslije izvedenih krvavih operacija od 5. do 8.2.1943, već 3. aprila izdaje ciničan proglas upućen muslimanima:

> „… Obraćam vam se i sada, jer smatram da ste se osvestili. Sigurno ste se uverili da su vas vaši prvaci 'odže, age i begovi poveli u strahovitu propast. Sigurno se niko od poštenih Srba i Muslimana ne čudi onoj skorašnjoj odmazdi, koju su prema vašem življu u Sandžaku učinili namučeni i popaljeni Srbi iz vašeg susedstva…"

Đurišić izvrće činjenice dodjeljujući krivicu svoga zločina – žrtvama:

> "…Najzad je došao čas kada se nisu više mogli trpeti vaši zulumi. Narod je spontano ustao i izvršio odmazdu u nekim vašim krajevima. To je bila samo prva opomena i sada zavisi od vas samih da li će se strašna osveta Srpskog naroda i dalje nastaviti prema vama do potpunog uništenja vaših naselja i vašeg življa. Ali, mi smo toliko puta pokazali da nam nije cilj da uništavamo srpski muslimanski narod. Naprotiv, nama je stalo do spasa naroda i mi želimo i radimo svim silama da sa Vama kao i sa svim poštenim i dobronamjernim susedima, živimo u bratskoj slozi i ljubavi i da mirno sačekamo kraj rata i dan nove slobode."[94]

Četnici su se useljavali u napuštene kuće, uzurpirali bošnjačku zemlju i obrađivali je. To je bilo karakteristično za sela u dolini rijeke Sutjeske, Drine i čelebićkom kraju… Bošnjaci su u pričama, opisivani kao ugnjetači i otimači srpskog životnog prostora. Uzvratiti im značilo je stvarati ispravno… Njegovati mržnju značilo je osigurati opstanak filozofije „krvi i tla"…

94 Isto, Proglas četničkog vojvode Pavla Đurišića – muslimanima 3.aprila 1943, Strana 353.

Četnički oficiri, planeri i komandanti u fačansko–sandžačkim zločinačkim akcijama bili su:

Pavle Đurišić, major, komandant Limsko-sandžačkih četničkih odreda;

Vojo Lukačević, kapetan, komandant Mileševskog korpusa;

Jovan Jelovac, poručnik, komandant Pljevaljske brigade;

Bajo Nikić, kapetan, komandant Drinskog korpusa;

Milan Matović, đak narednik, komandant Fočanske brigade;

Kapetan NikolaBojović, komandant Durmitorske brigade;

Spasoje Dakić, komandant čelebićkog bataljona.

Slijede podaci o broju ubijenih Bošnjaka u ratu 1941.– 1945. s kojima se najčešće barata, a koji reljefno ilustruju kompleksno stradalništvo Bošnjaka svih uzrasta u Gornjem u i dijelu Sandžaka:

1. Foča oko 6000, a prema nekima čak 8000 osoba, od čega djece i omladine do 18 g starosti oko 1.965 ili 30%;

2. Goražde 1370 žrtava;

3. Čajniče 1115 žrtava ;

4. Rudo 400 osoba;

5.Višegrad 3213 osoba, od čega djece do 15. g 1010 ili oko 32%;

6. Rogatica oko 2500 osoba,

7. Pljevlja oko 1.200 boraca; [95]

8. Čajniče oko 8.000 osoba (što potvrđuje i Pavle Đurišić, svojim izvještajem Draži.

Broj žrtava u fočanskoj opštini, nije pouzdano tačno utvrđen. U javnosti se barata cifrom od 8.000, što je nepouzdana slobodna procjena. Zemaljska komisija za utvrđivanje ratnih zločina utvrdila je 3.582, (uračunato 57 žrtava nepoznatih ubica).[96]

95 Gradovi Sandžaka i Gornjeg Podrinja su u kalkulaciji kako bi se lakše i potpunije stekla slika stradanja Bošnjaka, jer su zločini u razdoblju 1941.–1945. vršeni paralelno u ovim krajevima kada i u Foči. U tekstu knjige spominjani su sandžački gradovi kao ilustracija zamaha četničkog zločinstva.

96 Spisak u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić: GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941. –1945.

Alija Pašalić je ovaj problem istraživao 10 godina i tvrdi da je otkrio 2350 osoba usmrćenih klanjem, a 1.026 spaljivanjem tijela.[97] Ovo istraživanje nije obuhvatilo bar nekoliko stotina momaka koji su stupili u razne vojne i policijske formacije ili su nastradali u izbjeglištvu. O njihovim sudbinama ne zna se ništa pouzdano tačno.

Ukupno 22.238 civilnih žrtava u Gornjem Podrinju, ubjedljiv je pokazatelj razmjera četničkih zločina u ovome regionu.

97 Vidi: Faruk Muftić, TECI DRINO, TECI I PRIČAJ, SARAJEVO, 2010, str. 180 - 205.

Brojni pregled žrtava po naseljima fočanskog područja 1941. – 1945. godine

Red. br.	Naselje	Broj žrtava
1.	ITALIJA,neu. zona	2
2.	ANDELIJE	5
3.	BASTASI	6
4.	BAVČIĆI	7
5.	BELINI	8
6.	BEŠLIĆI	4
7.	BIOBOVI	13
8.	BIROTIĆI	6
9.	BOGOVIĆI	1
10.	BORJE	22
11.	BOROVINIĆI	16
12.	BRAJIĆI	30
13.	BRUSA	68
14.	BUDANJ	31
15.	BUJAKOVINA	10
16.	BUNČIĆI	1
17.	BUNOVI	29
18.	CEROVA RAVAN	17
19.	CRNETIĆI	19
20.	CVILIN	25
21.	ČELEBIĆI	72
22.	ČELIKOVO POLJE	11
23.	ĆUREVO	114
24.	DANIČIĆI	19
25.	DERELOVI	12
26.	DONJE ŽEŠĆE	22
27.	DRAČE	5
28.	DRAGOČAVA	106
29.	DRAGOJEVIĆI	17
30.	ĐEĐEVO	32
31.	FALIŠI	10
32.	FILIPOVIĆI	13
33.	FOČA	835
34.	GLUŠCA	8
35.	GODJENO	8
36.	GOSTIČAJ	10
37.	GOVZA	19
38.	GRADAC	62
39.	GRANDIĆI	27
40.	GRDIJEVIĆI	100
41.	HUM	28
42.	HUSEINOVIĆI	54
43.	IGOČE	62
44.	IZBIŠNO	30
45.	JABUKA	28
46.	JASENOVO	4
47.	JEČMIŠTE	38
48.	JEJEČ	34
49.	JOŠANICA	22
50.	KOLAKOVIĆI	7
51.	KOLUN	28
52.	KOSMAN	42
53.	KOZAREVINA	54
54.	KOZIJA LUKA	20
55.	KRATINE	15

Red. br.	Naselje	Broj žrtava
56.	KRNA JELA	10
57.	KRUŠEVO	45
58.	KUNDUCI	19
59.	KUNOVO	105
60.	KUTA	11
61.	LOKVE	24
62.	LJUBINA	36
63.	MAREVO	39
64.	MAZLINE	23
65.	MAZOČE	19
66.	MEŠTROVAC	8
67.	MILJEVINA	66
68.	MIRJANOVIĆI	19
69.	MJEŠAJI	66
70.	MRAVLJAČA	10
71.	NJUHE	21
72.	ORAHOVO	14
73.	PAPRATNO	91
74.	PATKOVINA	11
75.	PAUNCI	13
76.	PETOJEVIĆI	13
77.	PODGRAĐE	5
78.	POLJICE	3
79.	POPOV MOST	21
80.	POTPEĆE	99
81.	PREVILA	14
82.	PREVRAĆ	16
83.	PRIJEDJEL	13
84.	PROSJE	11
85.	PURIŠI	30
86.	RAČIĆI	20
87.	RADOJEVIĆI	25
88.	RIJEKA	12
89.	RODIELJ	16
90.	SLATINA	139
91.	SAVIČIĆI	10
92.	SORLACI	9
93.	STOJKOVIĆI	5
94.	SUSJEŠNO	46
95.	ŠKOBALJI	5
96.	ŠTOVIĆI	33
97.	ŠULJCI	90
98.	TEČIĆI	5
99.	TJENTIŠTE	36
100.	TODJEVAC	41
101.	TOHOLJI	61
102.	TRBUŠĆE	16
103.	TRTOŠEVO	36
104.	TVRDACI	50
105.	USTIKOLINA	79
106.	VALENTIĆI	29
107.	VIKOČ	66
108.	VITINE	20
109.	VOJNOVIĆI	24
110.	VRANJEVIĆI	2
111.	VRBICA	6
112.	VUČEVO	11
113.	VUKUŠIĆI	11
114.	ZABOR	5
115.	ZAKMUR	15
116.	ZAVAIT	32
117.	ZEBINA ŠUMA	9
118.	ZUBOVIĆI	8
119.	ŽELJEVO	13

UKUPNO 4.148

Masovne grobnice na području Foče 1941. – 1945. godine

R. br.	Broj žrtava	Mjesto	Opis
1	14	Bijele Vode	Iz 7 kuća, zaklana po dva brata: Karović, Dedović, Pašalić, Ćišija, Hadžimešić
2	42	Selo Luke	U kući Muharem Alije, zaklane i spaljene 42 osobe
3	50	Most Godijeno	Na mostu zaklano i bačeno u rijeku Ćehotinu 50 muškaraca iz sela Dulovici, Pozarevo, Falovici, Prasvica, Brusna, Humsko i Prvnice
4	15	Milići 1	Kuća Pašalić Jusa, zapaljeno 15-oro čeljadi
5	10	Milići 2	U kući Džanko Selima, zapaljeno 10-oro čeljadi
6	8	Grijakovići	U kući hodže Taranin Hasana, zapaljeno 8-ero čeljadi a njega su, na mostu u Godijenu, zaklali uz poznati godijenski abdest
7	72	Grubojevići	U štali Bašić Agana i Spahović Sulja, živi spaljeni 72 djece i žena
8	26	Humsko	U kući Redža Baraka zapaljeno 26 osoba od kojih je 20-oro djece do 15 godina iz porodica Barak, Klapuh, Mujanović i Bašić
9	40	Donje Papratno	Kuća Ahmić Muje, zapaljeno 40-ero iz porodica Komar, Brković, Ahmić, Kolenda, Avdović i Bekan
10	18	Cagarići	Žene i djeca iz porodica Jašarevića i Čaušević zapaljeno u štali Jašarević Hasana
11	30	Ladjevci	U štali Halima Vehida zapaljeno 30-ero čeljadi iz porodica Vehide, Ćorić, Karović, Adilović
12	41	Somuni	U kući Somun Alije, spaljen 41 član porodice Somuna
13	40	Prijakovići	U tri sela Prijakovići, Žilići i Vojvodići ubijeno i spaljeno 120 osoba
14	40	Žilići	U tri sela Prijakovići, Žilići i Vojvodići ubijeno i spaljeno 120 osoba
15	28	Prativi	U kući Omera Čauševića, spaljeno 28-ro čeljadi iz porodica Kaloper, Korjenić i Pašalić
16	40	Vojvodići	U tri sela Prijakovići, Žilići i Vojvodići ubijeno i spaljeno 120 osoba
17	30	Dragočava	Spaljeno 30-oro čeljadi iz porodica Karup, Hurić, Jerkovćc, Poturak i Mehmedspahić
18	30	Robovići	U dvije kuce spaljeno 30-oro čeljadi porodica Robović, Alić i Ramić

19	57	Draževo	Spaljene sve kuće sa čeljadi familija Kreho, Muhović, Tolo, Zeković, Muslić i Muftić
20	100	Čelebići	Spaljeno u kućama 100 čeljadi porodica Hodžić, Ramović, Klepo, Alić, Čolaković, Malinović, Matuh i Rizvanović
21	15	Saganj (Jama)	Bačeno 15 muškaraca iz familija Ramić, Rahimić, Zeković, Muftić, Musić, Leper i Šabanović
22	24	Vikoč	Spaljeno 24-ero čeljadi iz porodica Avdović, Konjo, Bekan i Sandal
23	96	Kunovo	Sa zaseocima Pribišići (24), Gradovići (27), Šadići (27), Crnogovici (11), Suvtici (7) u 36 kuća spaljeno 96 osoba
24	120	Zikovci	Izbjeglice iz grada Foče spaljene u kući Haskovića
25	8	Todjevac	Seljani Todjevca, Karović, Hodžić
26	28	Kremin	Spaljeno iz porodica Podrug, Mirojević, Čengić, Solo, Mahmutović
27	27	Korijen	Spaljeno iz familije Mekić, Alić, Baručija, Rogo i Muslim
28	5	Kozarevina	U kući Adema Bećirbašića spaljena zena Hanifa i djeca Džemil, Džemila, Munira i Suljo
29	160	Grdijevići	Spaljene sve kuće sa čeljadima porodica Muco, Džano, Klinac, Hodžić
30	6	Smrekovac-Kozlat	Spaljena porodica Tabak Hasana
31	15	Hrčavka	Starci iz zbjega i žene sa djecom
32	284	Ćurevo	Pobijene i spaljene 284 osobe iz sela Cureva, Sadici, Kosman, Travnik.Porodice Džamalija, Tahirović, Vejo, Deleut, Gapo, Karović i Ozegovic
33	800	Most na Drini	800 - 1.000 civila ubijeno i bačeno u rijeku Drinu. U decembru 1941 godine zaklano oko 380 gradjana i 19.08.1942. most je srušen a na njemu je bilo stotine civila bjegunaca
34	24	Kuća Kašmo	Iz mahale zapaljene 24 osobe porodica Kašmo, Hanjalić, Ćorić, Hadžiahmetović
35	8	Kuća Mahala	Zapaljeno 8 osoba u Muminbegovoj mahali porodice Njuhović, Kavazović i Čolpa
36	53	Most na Brodu	53 osobe iz Broda, Djedjeva, Tmovače i Gradca zaklane i bačene u Drinu
37	175	Bukovica	Mješteni šireg područja Bukovica, pograničnog dijela Pljevaljskog Sandžaka. spaljena i sve stanovništvo pobijeno
38	40	Cvilin	Poklani i bačeni u rijeku Drinu (muškarci iz Cvilina, Cmetića i Bratovčića)
39	235	Kuta	Ubijeno i spaljeno 235 osoba iz sela Kuta, Vrbnica i Žkovci (Izmedju ostalih porodice Muratović, Čengić i Hodžić)

40	11	Rataja	Kuća Čengić Ibrahima (spaljeni članovi njegove porodice
41	18	Trtoševo	Zaklano i spaljeno iz poriodica Glusac, Cankusic, Konjo
42	24	Tvrdaci	Zaklani i spaljeni u kućama Bukva ,Mujanovici i Bekan - spaljeni članovi njihovih porodica
43	98	Previla - Račići	Zaklani i spaljeni
44	5	Karauzovići	U kući Kadrića spaljena Kadrić Mejra i djeca joj Sulejman (8), Ago (5), Zejna (3) i novorodjenče
45	25	Gornje Polje	U kuci Hadžimušić Muhameda ubijeno i spaljeno 25 žena i djece
46	25	Jama Ponor	Bačeno 25 Bošnjaka iz porodica Budnjo, Babalija, Bojadžija, Mačak, Kafedžić, nakon toga ubačene 4 bombe da masakriraju žrtve
47	102	Toholji	Ubijeno i spaljeno iz porodica Bakaran, Osijan, Hodzic, Dedovic, Bic, Dzomba, Hrnjevic, Dolan, Šljivo, Pezo, Cehovic, Becirbasic, Tabak, Cajevic i Muratovic
48	154	Fališi	Ubijene i spaljene 154 osobe iz sela Fališi, Mirici i Zlatni Bor
49	52	Krna Jela	Ubijeno i spaljeno u 16 kuća porodice Tahto, Nurak, Berkić, Fazić, Ramić i Salvara
50	33	Vitina	Spaljeno 19 kuća sa porodicama Ramovic, Durac i Halap
51	11	Vjernovići	11 žrtava spaljeno u 6 kuća porodice Fulin
52	27	Zavajit	27 muškaraca iz sela Toholji bačeno u živi kreč (krečana)
53	76	Vakuf	Poklano i spaljeno iz porodice Ćerimović, Muković, Šteta, Dželil i Musić
54	47	Ječmište	Pobijeno i spaljeno iz familijie Kujundzic, Muhovic, Glusac, Kameric, Hodzic, Zundja i dr Pobijeno i spaljeno iz familijie Kujundzic, Muhovic, Glusac, Kameric, Hodzic, Zundja i dr
55	40	Durići	U decembru 1941 u kuci Haskovića, spaljeno 40-ero čeljadi (žena,djece i staraca)
56	30	Vikoč	Seljaci iz sela Vikoč zaklani i spaljeni u vodenici
57	28	Dragočava	Izbjeglice iz Slatine na putu za Foču. Poklani i bačeni u rijeku Ćehotinu

Ukupno ubijenih 3.660

SPISAK MUŠKARACA NESTALIH U RATU 1941.– 1945. ZA KOJE SE NIJE MOGLO UTVRDITI GDJE, KADA I KAKO SU NESTALI

(R. broj, prezime, ime oca/in. očevog imena, ime, god. života, god. nestanka)

1.	Bećirbašić	S.	Mujo	22	1943.
2.	Bećirbašić		Alija	24	1944.
3.	Borčak	B.	Ibro	24	1944.
4.	Puriš	A.	Ramo	24	1943./44.
5.	Puriš	A.	Šerif	25	1942./43.
6.	Puriš		Omer	22	1943.
7.	Džanko	H.	Bećir	26	1942./44.
8.	Spirjan	M.	Salko	26	1942./44.
9.	Veiz	Arifa	Zaim	24	1942./44.
10.	Muratović	M.	Šaćir	22	1943.
11.	Prando	Meha	Mujo	23	1943./45.
12.	Gano	Sulja	Alija	25	1942./44.
13.	Prando	Meha	Alija	25	1942./43.
14.	Halilović		Hamid	28	1942./44.
15.	Halilović		Halil	26	1942./45.
16.	Šubo		Mujo	22	1943.
17.	Šubo		Ibro	24	1943./45.
18.	Đulić		Salko	37	1942./44.
19.	Muratović	B.	Zahir	30	1942./45.
20.	Karkelja	A.	Selim	28	1942./44.
21.	Karkelja	Rašid		30	1942./44.
22.	Klinac	M.	Mustafa	27	1942./44.
23.	Klinac	Meše	Uzeir	30	1944.
24.	Hadžić	Alije	Šaćir	26	1942./43.
25.	Hadžić	M.	Ibro	28	1942./44.
26.	Spirjan	H.	Alija	24	1943.
27.	Subašić	Rašida	Salko	24	1943.
28.	Karup	Hasana	Sado	23	1943.
29.	Čankušić	Hasana	Bjelkan	24	1943./45.
30.	Selimović	Hasana	Šaćir	24	1942./44
31.	Pašalić	Salka	Pašo	25	1943.
32.	Pašalić	Bega	Ibro	26	1942./43.
33.	Ćorić	Bega	Hasan	27	1942./43.
34.	Ćorić	Hasiba	Mumin	26	1942./44.
35.	Ćorić	Sulja	Edhem	25	1942./43.
36.	Karović	Salka	Hasan	42	1943.
37.	Karović	Hasana	Ćamil	22	1942./45.

38.	Havić	Alije	Smail	22	1942./43.
39.	Havić		Hadžan	24	1942./45.
40.	Sudar	Alije	Mehmed	24	1942./45.
41.	Sinanović	Begana	Halil	27	1942./44.
42.	Dedović		Hamid	20	1942./45.
45.	Dedović		Memo	30	1943.
46.	Dedović		Muradif	25	1942./44.
47.	Dedović		Salko	29	1943.
48.	Dedović		Bećir	26	1942./44.
49.	Dedović		Adem	27	1942./43.
50.	Dedović		Omer	30	1941./44.
51.	Dedović		Halil	22	1942./44.
52.	Dedović		Hajro	23	1941./44.
53.	Dedović		Mujo	23	1943./45.
54.	Dedović		Halim	26	1942./44.
55.	Dedović		Sulejman	26	1942./43.
56.	Dedović		Osman	30	1941./43.
57.	Altoka	Meho		24	1941./45.
58.	Prando	Meha	Murat	22	1941./45.
59.	Muharem		Šaban	24	1941./45.
60.	Hurić	Zejnila	Ibro	30	1944.
61.	Ćorić	Ćamila	Džemo	27	1944.
62.	Korjenić	Hasana	Meho	23	1943.
63.	Korjenić		Šerif	26	1944.
64.	Korjenić	Murata	Juso	27	1945.
65.	Ćatović	Šefkije	Avdo	23	1944/45.
66.	Muminović	Sulja	Ćamil	26	1943.
67.	Hadžimusić		Mujo	24	1944.
68.	Dedović		Murat	25	1941./43.
69.	Sulj	Hasan		20	1942./43.
70.	Ćoso	Ibra	Ćamil	29	1944.
71.	Kovač	Ibra	Hamid	22	1945.
72.	Fazlić	Ibra	Meho	24	1943.
73.	Fazlić	Rašid		22	1943.
74.	Lampa	Hamida	Hasib	23	1945.
75.	Veiz	Omera	Meho	21	1943.
76.	Pilav	Jusufa	Edhem	22	1944.

Bitno je napomenuti, da su na ovome spisku muškarci – civili, izbjegli od kuća u drugoj polovini 1942. Neki su, vjerovatno, bili mobilisani u vojsku NDH, ili su, nakon izbjeglištva, dobrovoljno stupili u neke neprijateljske formacije, pa je rodbina s njima izgubila kontakt. Neki su, kao civili, stradali u savezničkim bombardovanjima u Sarajevu, Tešnju, Slavonskom

Brodu i Vinkovcima. Godina nestanka označava vrijeme od kada se gube sva saznanja o njima. Na utvrđivanju ove liste, naročito se angažovao i pomogao mi, rahmetli Almas Pašalić. Njegov rođak, Alija, istraživač–amater žrtava II svjetskog rata, u svoj spisak nije uvrstio ove osobe, jer je to smatrao neoportunim, pošto su neki od njih proizvoljno etiketirani kao pripadnici neprijateljskih vojnih struktura Taj i takav stav ne može se prihvatiti, jer su ovi ljudi žrtve rata, bez obzira kako su izgubili život. U nekim slučajevima familije su znale sudbinu rođaka, ali kako bi izbjegle javno etiketiranje, probleme pri zapošljavanju, upisu djece u škole i eventualno policijsko maltretiranje. Jednostavno da bi potomci izbjegli žig „izdajnika" nisu prijavljivali nestale.

TEROR ČETNIKA ODMETNIKA OD 1945. DO 1957.

Ratni zločinci, oni najokoreliji, nisu se htjeli predati organima vlasti nakon oslobođenja, nego su se odmetnuli u šume. Pretvorili su se u teroriste, hajduke koji su ubijali političke aktiviste, odbornike vlasti, pripadnike organa bezbjednosti, vojnike, načelnioka štaba i članove KPJ. Spisak ni izdaleka nije kompletan, ali:

1945. zaklali su Hilma Haskovića, odbornika iz sela Guvnjšta;

1945. u Jošanici, u mjesnom odboru u Jošanici, ubili su Vasilija Vukovića;

1946. u selu Ivjaci ubili su Janju Škipina i zapalili joj kuću;

1946. u selu Orahovo ubili su omladinca Anđelić Dušana;

U proljeće 1946. ubili su Manojla Marića, predsjednika Odbora u Slatini;

Na Kovačevoj brvini, iznad Godijena, u jesen 1946. ubili su dvojicu seljaka iz Hajlovine Bukovice, poznata su samo prezimena – Šonje i Dedović;

U selu Krstac ubijen omladinac Savo Kalajdžić;

1946, pored Ćehotine, ispod sela Orahova, ubili su pripadnika KNOJ-a iz Sarajeva;

1945. ubili su u Orahovskim gajevima Vasilija Vujičića, rodom iz Vrbnice, delegata voda Narodne milicije. U mjestu Kosavica kod Orahova ubijen je zastavnik UDBE Ante Vidović, Dalmatinac;

1945. u selu Veselicama, u kući odbornika Muradifa Husovića, ubili su njegovu ženu i Klinac Latifa, vojnika na odsustvu. Muradifa su ubili 1947. kao predsjednika odbora;

1947. U Papratnu donjem ubijen Jovo Srndović, odbornik;

1952. u Vikoču su ubijeni Ramo Abdović, koji je preživio klanje 1941. i svjedočio na suđenju njegovim koljačima. Njega, sinove Uzejra i Bećira, te brata Kasima, ubio je Vlado Šipšić.

1945. 26. januara u selu Trtoševo ubili su Salkana i Avdiju Konjo;

1946. ubili su Pavla Krstonića, odbornika iz Krne jele i Rašu, starijeg vodnika iz X hercegovačke brigade;

1946. 19. Aprila, u Trtoševu su zaklali Bećira Mehmedspahića, snahu mu Vitinku i rođaka Nasufa svi iz Pogledinja, zapalili im kuću i mlin;

1945. u selu Geuši ubijen Alija Klapuh; a u selu Potpeće ubijen Hasan Kovač; odbornik koji je 1943. bio pokrštavan;

u selu Dragočava, u mlinu, ubijeni Meho Karup i Halim Klinac;

1945. na području Čelebića, ubili su Živka Božovića, odbornika iz Borja;

1946, u maju, u selu Ječmišta, ubili su Ratka Ratkovića, odbornika;

1945. u mjestu Stavci kod sela Rajkovići ubili su Teševića, pripadnika KNOJ-a, rodom iz Ustikoline, na istom mjestu, 30. avgusta 1945. ubili su Haska i Zejnu Pohara iz Rajkovića;

1946. u selu Vitinama ubili su Sava, Mirka i Ratka Stevanovića;

1946. kod sela Tatarevina ubijen je Dušan Cvrkota;

1950, u selu Meštrevac, ubijen je Miloš Rašević, milicionar;

1947, između Orahova i Prevraća, ubili su Šerifa Rahmana i Vlada Vukovića iz Jošanice;

21. XI 1945, u selu Zavajitu, ubijen je Branko Gagović, brat Rajkov, komandant sreske milicije fočanskog sreza. Iste godine u ovom selu ubijen je odbornik Dragan Sekulović;

1949, na planini Vukuši, ubijen je Mehmed Kurtović iz Huma.

U sukobima s potjernim odjeljenjima 1947. poginula je Stanica Avram, žena Uroševa i jedno njihovo žensko dijete.

Važno je podvući da su u knjizi „Fočanska partizanska republika“ spomenuti

samo Manojlo Marić i Dragan Sekulović. Autor Božović je, iz

samo njemu poznatih razloga, svjesno izostavio ostale žrtve.

Teroristi su bili nemilosrdni kao i u ratu, ogrezli u zločine. Ubijali su

poštene ljude, pljačkali prodavaonice i bošnjačke porodice, vršili drumska razbojništva, palili kuće, jednom rječju, stanovništvu su ulijevali strah i

nesigurnost. Sve do 1957. u fočanskom kraju.

Za istaći su imena najopasnijih odmetnutih zločinaca:

Milan Matović, Spasoje Dakić, Vlado Šipčić i Božo Bjelica.

DIO IX

FOČA U SOCIJALISTIČKOM PERIODU

U završnim borbama za oslobođenje zemlje, 1944. – 1945. na prostoru Zelengore, 1944. NOV je dovršila konačno uništenje glavnine četničkih vojnih formacija.

Prostorni trougao opština Foča, Pljevlja i Višegrad ostao je skoro do kraja pedesetih godina brlog četničkih ostataka, Spasoja Dakića, Vlada Šipčića, Boža Bjelice, Milana Matovića, Erina Zelenovića, Jojića, braće Ivanovića i Pavlovića. Čak je jedno vrijeme tu bila i jazbina Draže Mihailovića, koja se nalazila na ovim prostorima u širem rejonu Dobruna, preciznije Bijelih brda na višegradskom području. U ovim krajevima, tada nije bilo mira. Naprotiv, carovao je strah izazvan stalnim terorom odmetnika, koji su ubijali političke aktiviste, odbornike vlasti, vojnike, policajce i sve one koji su eventualno svjedočili na sudu protiv ratnih zločinaca. Oni su se odmetnuli u šumu vjerujući da će se vratiti kraljeva vlast, a do tada oni će hajdukovati i sprječavati učvršćenje narodne vlasti. Da bi zastrašili Bošnjake da ne svjedoče protiv ratnih zločinaca, ubili su Rama Abdovića iz Vikoča kod Foče, njegova dva sina i brata 1951. To je bila osveta za njegovo svjedočenje protiv nekih zločinaca. Inače, toga nesretnog Ramu su klali 1941. i bacili ga, nedoklana, u Ćehotinu. To klanje je uspio preživjeti i spasiti se, ali…

Odmetnici su vješto koristili teren tromeđe republika BIH; Crne Gore i Srbije, pa su se prebacivali iz jedne u drugu i izbjegavali potjere. Tako su radili do 1955. dok su operacijama hvatanja rukovodili republički SUP-ovi u čijim strukturama su odmetnici imali jatake. Beograd je to shvatio i zadužio Savezni Sekretarijat uutrašnjih poslova Jugoslavije za vođenje aktivnosti hvatanja šumskih razbojnika, što je dalo zadovoljavajuće rezultate. Završena je likvidacija odmetnika, što je značilo slobodu i mir.

Fočanski kraj je u ratu očajno stradao: Hiljade kuća je spaljeno i razoreno. Izgubljeno je oko 8000 samo bošnjačkih života. Stočni fond, posebno kod bošnjačkih porodica, potpuno je uništen. Oko 80% Bošnjaka je bilo u izbjeglištvu. Mnogi voćnjaci su zapušteni, polomljeni i devastirani.

Nakon oslobođenja nova narodna vlast je objektivno sagledala kompleksnu situaciju i stanje u zemlji i poduzela adekvatne mjere rješavanja problema po prioritetima organizovane su mjere povratka izbjeglica na njihova imanja i zgarišta i obnova kuća.

Vlasti su organizovale i obezbijedile besplatan prevoz povratnika u njihove krajeve. Vlasti su također, u saradnji s UNRA-om (United National Relief Agency – Međunarodnom agencijom za pomoć), planski pokrenule obnovu kuća, dajući drvenu građu, staklo, eksere i pokrivku za objekte, kao pomoć. Povratak i obnova su izvršeni za dvije godine, jer su se vraćali snažni, zdravi i radno sposobni domaćini sa svojim porodicama. „Narodni front" (kasnije, SSRN – Socijalistički savez radnog naroda, politička opštenarodna organizacija), bio je nosilac politike povratka i obnove, i izbacio je popularnu krilaticu „Dok traje obnova nema odmora"!

Vlast nije imala ekonomske snage da obnavlja porušene objekte, kuće i stanove, a nije bilo ni humanitarne pomoći iz svijeta. Pošto je fočanski kraj bio zaostali stočarski kraj, država je pružila skromnu pomoć zemljoradnicima u obnovi stočnog fonda. Stanovništvo je organizacijski usmjereno na obnovu i izgradnju zemlje. Omladina, kao stvarna i jedina društvena snaga sposobna da ponese teret obnove, izgradnje i odbrane zemlje, bila je umješno i racionalno organizovana, te je uspješno nosila barjak progresa i napretka našega društva. Poražene ustaško–četničke i klerikalne snage su roptale protiv angažovanja omladine i njene bezrezervne podrške napretku zemlje.

Podrinje je nakon II svjetskog rata doživjelo stanovit društveno–ekonomski razvoj. Vlasti su usmjerile aktivnosti na oživljavanje privrede i proizvodnje. Obzirom da je područje bogato šumskim resursima, poslužilo je kao okosnica ekonomskog razvoja i uspona opštine. Postepeno su osnivana su autotransportna preduzeća putničkog i teretnog saobraćaja, snažni drvno–industrijski kapaciteti: „Maglić" u Foči, „Stakorina" u Čajniču, „Varda" u Višegradu, „Sjemeč" u Rogatici, „Polimka" u Rudom. U

Goraždu su izgrađeni snažni kapaciteti metaloprerađivačke industrije – „Pobjeda“, žicara, fabrika mašina i „Azotara“, gigant hemijske industrije. Višegradski „Terpentin“ bio je snažan zamajac razvoja privrede…

Izgrađena je HE Višegrad. U Kopačima su razvijeni hladnjača i snažan distributivni centar. Izgrađeni su brojni mostovi preko Drine i drugih rijeka. U Foči je izgrađena i super–moderno opremljena spomen–bolnica regionalnog nivoa. U Rogatici je izgrađena sladara i ciglana. Razvijena je tekstilno prerađivačka industrija, konfekcijske firme, „Jasna“ u Rogatici, „Biserna“ u Čajniču, “Čarapara” u Foči itd.

U svim gradovima podignuti su hoteli, razvijana je trgovačka mreža, podmlađeni su voćnjaci, bio je to, u Jugoslaviji, najbogatiji voćarski kraj pod orasima (prema podacima iz 1938. bilo je 71.660 stabala oraha, šljiva oko 40.000 stabala i jabuka oko 20.000 stabala). Stočarstvo je lijepo napredovalo, tako da je, recimo, Rogatica imala oko 45.000 grla ovaca i 18.500 goveda. Konjogojstvo je bilo u stalnom usponu i imalo je impresivan razvoj.

U ovome kraju, 1945. godine, 80% stanovništva je bilo nepismeno, a samo je 1/3 muške djece školskog uzrasta išla u školu. Počelo se s radom na opismenjavanja na analfabetskim tečajevima, uvođenjem obaveznog osmogodišnjeg školovanja za djecu oba pola, širenjem mreže srednjih škola, otvaranjem univerziteta i davanjem materijalne pomoći – stipendiranjem radničke i seljačke djece. Školstvo je postepeno oživljavalo i dobijalo na zamahu. U Foči su otvorene gimnazija i srednje stručne škole (srednja ekonomska, medicinska, učiteljska, srednja tehnička...) U bošnjačkim porodicama uspješno su razbijane predrasude o nepotrebnom školovanju ženske djece. Obrazovno i kulturno zaostali, konzervativni Bošnjaci su dugo smatrali da se djevojke, školovanjem, oslobađaju moralnih obaveza i načela. Unaprijeđena je kultura življenja, posebno higijenski uslovi u mnogim selima. Novoizgrađene kuće su od tvrdog materijala i s kupatilima. Voda je uvedena u kuće. Posebna pažnja posvećena je razvoju komunikacijske mreže. Do svakog sela su probijeni putovi, tako da kola mogu doći u svako naselje. U u, prije 1945, nije bilo ni jednog kilometra asfaltnog puta. Za postojanja SFRJ u Gornjem u je asfaltirano 337 i izgrađeno 1511 kilometara makadamskih, te 922 km šumskih putova. Sve ovo, doprinosilo je unaprijeđeniju životnih uslova. Fočansko područje bilo je

potpuno neelektrificirano do pedesetih godina XX stoljeća. Izvršena je elktrifikacija svih naselja. Podrinje je povezano asfaltnim putovima sa Sarajevom, izgrađene su suvremene saobraćajnice: Foča–Trnovo–Sarajevo; Foča–Goražde–Višegrad–Užice, Ustiprača–Rogatica, Rogatica–Glasinac–Sarajevo; Višegrad–Rudo–Priboj, Goražde–Čajniče–Pljevlja, Brodar–Mrsovo–Rudo. Do mnogih, manjih naselja probijeni su improvizovani putovi. Rječju, stvoreni su uslovi za pristojan ljudski život.

Opšte poznata je činjenica da sitni zemljoradnički posjedi u ovim krajevima nijsu mogli obezbijediti dostatan prihod za podmirenje porodičnih potreba. Skoro svaki domaćin je morao tražiti priliku i mogućnost dodatnog rada i prihoda kako bi porodici osigurao iole normalan život. Podizanjem brojnih industrijskih kapaciteta osigurano je zapošljavanje oko osam hiljada radnika. Školovani momci i djevojke nisu više bili vezani za posjede, postali su pokretni i slobodni u ponudi svojih radnih sposobnosti. Ovaj period donio je stvarne, kvalitetne promjene u socijalne i obrazovne prilike. Omladina je, naročito u drugoj polovini 60-tih masovno napuštala sela i odlazila u gradove. Nepismenost je skoro iskorijenjena. Značajno je opao procenat seoskog a porastao gradskog stanovništva. Promijenjena je i obrazovna struktura. Oko 25 do 30% omladine je završavalo srednje i stručne škole. Nema pouzdanih podataka o padu procenta zemljoradnika, ali prema slobodnoj procjeni taj procent je smanjen za oko 40% – upravo za koliko je porastao broj radnika.

U drugoj polovini osamdesetih godina, nastupila je vrlo uočljiva promjena u međunacionalnim odnosima. Indikatori te promjene bile su pojave agresivnog i drskog ponašanja šovinistički nastrojenih omladinaca iz redova srpskog naroda. „Konzervirani“ i dugo pritajeni pripadnici, sljedbenici i poštovaoci ravnogorskog pokreta počeli su s buđenjem i, uz pojavu Slobodana Miloševića na srbijanskoj i jugoslovenskoj političkoj sceni, četničke glave sve su više dignute. Nacionalisti su sve češća pojava ne samo u javnosti, nego i na čelnim pozicijama vlasti i partije u Srbiji, ali i na drugim područjima, odnosno krajevima s većom koncentracijom srpsko–pravoslavnog življa. Tako je i u „Foćatransu“, fočanskom transportnom preduzeću, u jednom trenutku zaplamtjelo nešto što je moglo biti najavom kraja zajedničkog življenja i građenja prosperiteta. To što je Jovan Vuković inicirao i pokrenuo destrukciju firme i razbio je po nacionalnim šavovima

radnika, nije, nažalost, predstavljalo nekakvu epizodu prolazne pojave… Uz slučaj „Fočatrans“, rođena je učestalost pa je, recimo Boro Ivanović, učitelj u Godijenu, probuđeni ravnogorac, u selu Brusna i dolini Ćehotine, organizovao grupu pjevača s uvredljivim četničkim pjesmama na repertoaru i, u rječniku, prostačkim i uvredljivim dobacivanjima Bošnjacima susjednih sela...

U prvi mah izgledalo je beznačajno i naivno, da bi, vrlo brzo, postalo jasno da je đavo ponovo došao na svoje. A ko s njim tikve sati o glavu mu se lupaju! I puklo je… Nekakva čudna kadrovska politika skoro sve školovane muslimane učesnike revolucije rasturila van fočanskog prostora,što je kod muslimana izazvalo čuđenje i logične sumnje… Dojučerašnji komunisti, obrazovani na teret društva, svrstavaju se u nacionalističke redove i postaju njihove kolovođe. Pljuju na bratstvo i jedinstvo naših naroda i organizuju buduće ratne zločince u vojno-policijske paraformacije.

DIO X

RAZBIJANJE I RAZBIJAČI DRŽAVE JUGOSLAVIJE

Država Jugoslavija, bila je federacija komponovana od šest republika koja je uživala visok ugled u svijetu kao multinacionalna, multikulturna i multikonfesionalna zajednica naroda. U toj zemlji ravnopravnih naroda i građanskih sloboda, čije stanovništvo su činili građani različitih nacionalnih pripadnosti, zvanični organi su bdjeli nad bratstvom i jedinstvom kao bitnom sjajnom tekovinom NOR-a, koje je bilo bitan faktor kohezije među ljudima i narodima. Suzbijan je reakcionarni ultranacionalizam, jer je cijenjeno da je njegova uloga razorna i izuzetno opasna za mir i tolerantne međuljudske odnose i za društvenu stabilnost. Nakon smrti Predsjednika Tita, nacionalisti su sve više dolazili do pojavljivanja na javnoj sceni. Pod plaštom demokratizacije unutarpartijskog života u rukovodeće organe partije infiltrirali su se neprijateljski elementi. Milošević u Srbiji, Kučan u Sloveniji, vladali su demagogijom dovodeći je do perfekcije Milošević je 1987. osvojio pozicije u CK SKS, da bi naredne godine srušio svog dotašnjeg zaštitnika, kuma i mentora Ivana Stambolića. Stambolić je pod pritiskom, iz revolta, napustio poziciju predsjednika Republike, kao da je smijenjen, a nije – na glasanju je bilo 6:6. Da bi prekinuo agoniju Stambolić je otišao… Kad je stao na čelo svega, Milošević je postao vožd i naručio je kumovo ubistvo. Naručeno je i izvršeno…

Milošević je bio vrlo arogantan i vlastoljubiv čovjek. Nastojao je da se nametne kao dominantna ličnost u jugoslavenskim okvirima. Prihvatio je teze Memoranduma SANU o ugroženosti Srba, kao i pradavnašnju ideju velikosrba – svi Srbi u jednoj državi i gdje je srpski grob to je srpska zemlja.

Kao političku platformu, prihvatio je velikosrpske ideje i time udario na odluke II zasjedanja AVNOJ-a. Insistirao je na preuređenju države, ali federativno organizovanje mu nije smetalo. Samovoljno je ukinuo autonomije Vojvodine i Kosova. Osmislio je i u praksu uveo mitingaštvo kao snagu za utjerivanje straha oponentima i protivnicima i kao sredstvo za rušenje s vlasti njrmu nepoćudnih. Uspjelo mu je u Crnoj Gori i Autonomnoj pokrajini Vojvodini. Mitinge je kreirao u svom štabu, a vodili su ih opasni kriminogeni elementi. Obespravljeni Albanci su štrajkovali na Kosovu, jedne prilike čak 1300 rudara u rudniku pod zemljom. Miloševićeva svita je mislila da vlast na Kosovu može održati na policijskim pendrecima i bajonetama. Krajem dvadesetog vijeka Albance su tretirali kao nepismen, neobrazovan i nekultivisan narod, nesposoban za samostalnu organizaciju vlasti. Prema Albancima samo podcjenjivački! Čvrsto su bili na opredjeljenju instaliranja isključivo srpskih kadrova u svim nivoima vlasti. Žandarmerija i policija su bili oslonci vlasti u Kraljevini Jugoslaviji, a u Miloševićevom razdoblju milicija je funkcionisala kao sredstvo grube i drastične represije.

Pročetnička revizija istorije NOR-a, prihvaćena je u političkim krugovima Srbije. Pored rehabilitacije četništva, obezvrijeđene su političke odluke o organizaciji države. Reafirmisana je laž kako je BiH srpska zemlja i da je BiH kao republika isključivo komunistička tvorevina. Vizija prostornog prostiranja velike Srbije, za čije oživotvorenje se borio Milošević, obuhvatala je i prostor BiH. Miloševiću se, na poslu razbijanja države BiH pridružio i hrvatski poglavar Franjo Tuđman tvrdeći da BiH ne može opstati kao država i da je treba podijeliti između Srbije i Hrvatske. U tom smislu organizovali su sastanke u Karađorđevu i u Tikvešu. Da bi to ostvarili organizovali su svoje apologete u BiH, uobličivši ih u političke stranke, sa nacionalnim prefiksom – Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Te političke stranke imale su ulogu pete kolone u BiH, tj bile su instrumenti Beograda i Zagreba. Bile su pokretači i nosioci destruktivnih aktivnosti u agresiji na BiH. SDS je formirala paravojne strukture, organizovala paralelne organe vlasti i tzv. srpske autonomne oblasti, blokirala je rad republičkih organa vlasti te tako radila na slabljenju RBiH i potkopavajući njen položaj u Jugoslaviji. Odmah po formiranju srpske bosanskohercegovačke skupštine na Palama kod Sarajeva usvojeno je poništavanje odluke ZAVNOBiH o državnosti BiH i

ravnopravnosti Srba, Hrvata, Muslimana i drugih naroda. I Deklaracija ZAVNOBiH o pravima građana bila je iste sudbine. Besramno su napadnute tekovine NOR-a, narodna vlast i bratstvo i jedinstvo naših naroda. Poričući državnost BiH i ravnopravnost građana, ukinuli su prava nesrba, izdali su pismene instrukcije sa zabranama saradnje, druženja, prijateljevanje i sastajanja nesrba sa nebeskim i nedodirljivim Srbima. Zabranili su međuljudske odnose!

Svako okupljanje naroda koristili su za šovinističku indoktrinaciju i razvijanje nacionalšovinističke mržnje prema Bošnjacima. Sva politička aktivnost bila je u funkciji pripreme snaga i sredstava za planirani genocid nad Bošnjacima na cijelom prostoru BiH.

Srbijansko rukovodstvo je sve snage usmjerilo na razvijanje i podsticanje nacionalizma i separatizma. Nastojalo se nacionalna osjećanja građana pretvoriti u nacionalizam. Tvrdili su da je Srbija najneravnopravnija u Federaciji i za to optuživali Ustav iz 1974, euforično ističući zahtjeve da se istraže i kazne svi srbijanski kadrovi koji su učestvovali u donošenju ovoga dokumenta. Srbijansko nacionalističko rukovodstvo je lansiralo izmišljotinu da se insistiralo na jačanju Jugoslavije na račun Srbije. Krucijalni stav Slobodana Miloševića u razbijanju Jugoslavije, bio je u tezi: Jugoslavije nema bez Srbije, Srbija može bez Jugoslavije. Jer, Srbija je postojala cijeli vijek prije konstituisanja Jugoslavije i srpsko je državotvorstvo stvorilo Jugoslaviju… Milošević je zaoštrio odnose sa Slovenijom, nakon što je organizovao miting u Ljubljani lansirajući tezu o slovenskom štetnom separatizmu. Srbija je blokirala i trgovačku razmjenu roba sa Slovenijom. Stipe Šuvar, predsjednik Predsjedništva CK SKJ kritikovao je CK SK Srbije jer ne reaguje na napade na zajedničke socijalističke tekovine na sastancima i javnim skupovima. Milošević je odgovorio bjesomučnom kampanjom protiv Šuvara zahtijevajući njegovu smjenu… Bio je to nezajažljivi karijerista i perfidni demagog. Dok je bio na čelu gradskog Komiteta partije svoje ljude je postavio na ključne položaje u medijima, a u Centralnom komitetu Srbije sam je vodio kadrovsku politiku. Previjani je demagogiju doveo do perfekcije i nametnuo se okolini kao čestit čovjek. A bio je majstor manipulacije i ignorant nad svim što je istinito. U borbi za vlast i društvenu moć koristio je svaku mogućnost. Probudio je srpski nacionalizam i široko mu otvorio vrata javne scene, jednom rječju totalno je destabilizirao društveni sistem države. Srušio je Jugoslaviju.

Nikada ni jedne riječi nije javno izgovorio o nacionalističkom pamfletu SANU zvanom Memorandum. Naprotiv, taj dokument postao je sastavni dio njegove političke platforme. Podsticao je i hrabrio srpske nacionaliste. Čak ih i iskoristio!

Kosovo je u rukovodstvu Srbije bilo dežurna i stalna politička tema, odnosno Milošević je situaciju isfabricirao, a onda privatizirao. Pažljivo je rukovodio krizom, dovodeći je do usijanja, te je iz civilnog sektora preveo do akutnog vojnog pitanja. A kad je tako lako je sve dovesti do nivoa jugoslovenske krize. Svojim rukama tako da je kompletnu zemlju dao u ruke, prema svojim zamislima modeliranoj „novoj" više nikako narodnoj vojsci. Iskvareni mehanizam radio je miloševićevski…

Događaji na Kosovu 1989. ostavili su duboke tragove u Jugoslaviji. Državno Predsjedništvo bilo je pred kolapsom, a u sastavu je imalo najviše voždovih kadrova. JNA je doživjela strukturalne promjene. Vojni vrh je cijenio da je u Jugoslaviji kontrarevolucija u toku, naročito apostrofirajući Sloveniju. Dalje su tvrdili da su napadi na tekovine revolucije i na Armiju intenzivirani. Kadijević, glavnokomandujući, a miloševićevac, tvrdio je da je država nejaka institucija za rukovođenje u ratu i da državni vrh nije kompetentan za rukovođenje vojskom u ratu…

Vojni vrh, dakako, više nije bio višenacionalni. Baš u desetoj deceniji prošlog vijeka smjenjivala se struktura vojnog vrha – u penziju otišli visoki oficiri učesnici NOB. Treba imati na umu da je dotadašnji sistem obuke i vaspitanja u JNA bio zasnovan na narodnom karakteru Armije. Izgrađivan je i razvijan jugoslavenski socijalistički patriotizam i ljubav prema državi Jugoslaviji. Svaka ideja separatističkog traga osuđivana je i progonjena. U shvaćanjima ljudi, jugoslavenstvo je imalo i prizvuk unitarizma. A kad su tenzije narasle, kad je sve popucalo od stvorenog sprega nacionalističkih sila, uz razaranje Vukovara i agresiju na BiH, sve se pokazalo u pravom svjetlu! Razobličena je izdaja u armijskom vrhu. U JNA je postojala Kontraobavještajna služba (KOS) čiji je zadatak bio zaštita armije od prodora stranih obavještajnih službi u vojne strukture Jugoslavije. Međutim, ta služba je odjednom ostala bez ikakve kontrole. Kontrolisala je sve u armiji, ali i van nje. Pripadnici ove službe bili su strah i trepet u jedinicama, od njih se zaziralo obzirom na njihove službene ovlasti. Nerijetko koristili su ih za „razne potrebe" i ljudima „pakovali" iza leđa. Držali su se superi-

orno, pozerski. U njenim redovima je bilo dosta šovinista, nacionalistički opterećenih. U skladu sa svojim ubjeđenjima su i djelovali, često krivo usmjeravaći rukovodstvo. Ova služba se digla iznad zakona, smatrajući svoje pripadnike najodanijim ljudima. Vojni vrh je bio zatvoren u krug u kome su dominirale samo negativne ocjene. U takvoj atmosferi prilike i nisu mogle biti šire sagledanw. Nije potrebno posebno naglašavati da je svaka svjetska armija u funkciji izvršavanja strategijskih zadataka postavljenih iz politike, odnosno da je instrument politike. Sva istorijska saznanja upućuju na činjenicu da politika koristi vojsku za ostvarenje svojih strategijskih političkih ciljeva. Tako je i bivša JNA, nakon što su njome ovladali nacionalisti, postala oruđe u rukama nacionalističke klike na vlasti. Ovo je važno u kontekstu postojanja kojekakvih „teorija" o agresiji JNA na BiH. Nije se, ni formalno, radilo o JNA, već o Jugoslovenskoj vojsci. Imena te dvije formacije nisu imala karakterno ništa zajednički! Dakle, BiH su napale Republika Srbija i Republika Crna Gora, uputivši snage svoje vojske i organizujući petokolonašku paravojsku – trupe formirane stranački, od SDS-a. Naime ostaci JNA su okrenuli leđa svojoj tradiciji i svome imenu stvarajući Vojsku Republike Srpske Krajine i Republike Srpske i stavili se u službu užasnoj srpskoj demagogiji. Prihvaćajući doktrinu spaljene zemlje ta vojska je krenula u rat protiv svih u Jugoslaviji, a potom protiv Evrope i čitavog svijeta. Njenim angažmanom ostvarene su zamisli iz instrukcije Draže Mihailovića, obzirom na radikalno čišćenje sela i gradova od nesrpskog stanovništva. Stava nekih teoretičara i analitičara kako je napad na BiH dugo pripreman i planiran, je zabluda! S obzirom na višenacionalni sastav komandnog vrha JNA do devedesetih godina to nije moguće, nije bilo ni potrebno! Nov(ij)a vojska takve planove nije ni trebala, jer su komande, od brigada na više, bile popunjene visokostručnim oficirskim kadrom i materijalno opremljene, pa su planove mogli raditi u hodu.

Narcisoidni i ambiciozni Veljko Kadijević izdao je JNA i stavio je u službu Miloševiću. Već 1990. nadajući se da će u „krnjoj" Jugoslaviji dobiti dominantnu ulogu. Tvrdio je kako je vjerovao da se borbom za jedinstvo Jugoslavije bori i za jedinstvo Srbije i njen ravnopravan položaj. Vjerovao je u autoritet i sposobnost Miloševića. To je njegova vlastita, idejna i vojnička opcija. Vjerovao je da će se treba nametnuti Miloševiću, a ne Milošević njemu. Krivo je mislio. Pojedinci u vojnom vrhu su izražavali nezadovoljstvo, što se ključni ljudi, odlučnije ne odupru velikosrpskom nacionaliz-

mu i Miloševićevoj politici razbijanja Jugoslavije. Malo je poznat slučaj generala Kukanjca: Februara 1992. nije udovoljio Karadžićevom zahtjevu da pretpočini svoju komandu pod rukovodstvo SDS-a, te da tenkovske jedinice rasporedi po sarajevskim raskrsnicama i podjeli grad na istočni i zapadni. Oko 20% oficira su takvo šta odbili. Nisu prihvatali četništvo. Radovan se žalio Miloševiću, zbog čega je u maju Kukanjac penzionisan.

Međutim, general Đurđevac, komandant korpusa iz Lukavice, je bez otpora prihvatio komandu SDS-a...

DIO XI

ODGOVORNOST MEĐUNARODNE ZAJEDNICE ZA DIMENZIJE GENOCIDA

Proces raspada ex Jugoslavije počeo je 1985. g, a odgovornost pripada unutrašnjo–političkim faktorima. Jačanje njihovih međusobnih tenzija, preciznije, narastanje naci–separatističkih i naci–hegemonističkih aspiracija pojedinih članova najvišeg rukovodstva unutar rukovodstva Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) doveli su do raspada države. Ratovi u Sloveniji i Hrvatskoj nedvosmisleno su ukazivali na neposrednu ratnu opasnost i za BiH, pogotovo što su, nakon povlačenja iz Slovenije i Hrvatske, efektivi JNA predislocirani, uglavnom, u BiH, a, dijelom i u Srbiju i Crnu Goru.

Aprila 1992. godine izvršena je agresija na suverenu, međunarodno priznatu državu BiH, članicu UN, a sa ciljem njene podjele između Srbije i Hrvatske. Agresiju su počele snage JNA i paravojne formacije Srpske demokratske stranke BiH (SDS), a nešto kasnije, 1993, agresorskim su se pokazale i vojska Republike Hrvatske i paravojne formacije HVO BiH. Cilj isti –čišćenjem teritorije od Bošnjaka podijeliti zemlji i stvoriti nacionalne paradržavice s namjerom njihovog priključenja „maticama" – Hrvatskoj i Srbiji.

Tako je otvoren rat otimanja životnog prostora, u skladu s koncepcijom "tla i krvi", za čijeg trajanja su formirane dvije paradržave – Republika Srpska (RS) i Republiku Herceg–Bosna (RHB). Na genocidu nastala RS, kasnije je, Dejtonskim mirovnim ugovorom, priznata kao jedan od dva entiteta novostvorene i, praktično, politički nedefinisane države Bosne i Hercegovine (nestalo je ono ranije proklamovano republičko određenje). Zaključak je nezaobilazan: Nastajanjem Republike Srpske nagrađena je agresija uspješno nadgrađivana ratnim zločinima genocidnih razmjera! Separatisti su zloupotrijebili unutarpolitičke i međunarodne okolnosti za razbijanje multinacionalne BiH.

Postoji čvrsto uvjerenje da su UN, EU i velike vojne sile mogle spriječiti izbijanje rata u BiH, ili ga, još na početku, zaustaviti.

Bilansi rata vođenog u BiH od 1992. do 1995, upućuju na zaključak da se nije smjelo žmiriti pred činjenicama avetinjske agresivne prijetnje, niti, u predratnim procjenama, minimizirati buduće posljedice. Takve su da će još dugo ostati prijetnja miru na bosanskohercegovačkom životnom prostoru:

Nepravedna rješenja ozbiljna su prijetnja opstanku cjelovite BiH. Rat je razbio neke iluzije i transparentno odslikao nemoć UN i, prije svega, Evropske unije (EU). Međunarodna zajednica nije svjetski policajac pa čak ni moralni autoritet, ona je "samo nada poniženih i uvrijeđenih". Vijeće bezbjednosti i Skupština UN će ostati zapamćene kao pozornic ispraznih govora, moralisanja, verbalnih osuda i proizvođači neobavezujućih rezolucija – nemaju instrumenata za implementaciju svojih akata.

Tragedija BiH je produkt niza faktora, kako unutrašnjih tako i spoljno–političkih. Poslije neuspjeha Kutiljerovog plana inicijativu su preuzele UN, zatim Kontaktna grupa (Velika Britanija, Francuska, Njemačka, SAD i Rusija). Nijedan od ponuđenih mirovnih planova (Vance-Owenov 1/1993, Owen-Stoltenbergov VII/1993, plan Kontakt grupe VII/1994.)nije uspio osigurati podršku svih zaraćenih strana i velikih sila. Mane i greške ponuđenih planova bilo je lako prepoznati u pristrasnosti i navijačkim stavovima, izjednačavanju odgovornosti žrtve i agresora, kao i u pokušajima pogrešne klasifikacije rata: Pravedan odbrambeni rat države BiH pokušali su proglasiti za vjerski i građanski, čak i kao sukob civilizacija. Prihvaćene su formulacije zločinačke propagande kao i političke kvalifikacije u kojima se zlonamjerno izvrće istorijska istina.

Rat u BiH je ukazao na slijedeće bitne fakte:

a) UN, uprkos što mogu dati legitimitet međunarodnim akcijama, razdiru međusobno suprotstavljeni interesi velikih sila i to ih one mogućava u brzom i efikasnom djelovanju. Kad se ovoj činjenici doda fakat finansijskog siromaštva, slika o složenosti prilika postaje kompletna;

b) Samo saradnja Evrope i SAD mogu efikasno uticati na događaje;

c) Diplomatija bez oslonca na vojnu silu ne donosi nikakve pozitine efekte.

Miloševićevo uporno ponavljanje laži da Srbija nije u ratu Međunaradna zajednica je prihvatila kao činjenicu. Srbija nikada nije proglašena agresorom. Sporo je prodiralo shvatanje da agresor razumije samo silu. Snaga UN-a imale su ograničeni mandat. Oružje su mogli upotrijebiti samo u samoodbrani, tako da je UNPROFOR samo blamirao UN. Improvizovali su udare po Mladićevim snagama s jednim ili dva aviona. Zahvaljujući tromosti UN i prosrpskoj politici Velike Britanije Francuske i Rusije, čiji su generali bili komandanti UNPROFOR-a, barbarizam agresora je došao do punog izražaja. Manifestovan je u bezdušnom ubijanju civilnog stanovništva, nemilosrdnim progonima, etničkom čišćenju teritorije, silovanju djevojčica, djevojaka i mladih žena, ponižavanju i mučenju u logorima i zatvorima, pljački i otimačini materijalnih dobara, paljevini i rušenju kuća i gospodarskih objekata, razaranju sela i gradova. Bošnjački narod je krvlju i životima preskupo platio u oklijevanje i nemoć mrđunarodne zajednice.

Naše vlasti malo su činile na prikupljanju podataka, a još manje na plasiranju argumenata i aduta. Katastar je uzet kao protivteža demografskoj dominaciji druge nacije. Njihova propaganda je efikasna dok se ljudi ne suoče sa protivargumentima i pravom istinom.

***

Već na uz naraslu opasnost od raspada Vlada RBiH je vršila pritisak na EZ da proširi posmatračku misiju na prostor BiH i da UN upute 2.000 vojnika, što je odbijeno. U oktobru 1991. Parlament RBiH je proglasio suverenost BiH u granicama određenim na II zasjedanju AVNOJ-a, zbog čega su poslanici SDS napustili Skupštinu. Arbitražna komisija EZ, poznata kao Badinterova komisija, predložila je da se organizuje svenarodni referendum, koji je i održan u martu 1992. g, kada je 63% birača glasalo za nezavisnost. Uprkos srpskom protivljenju, ministri spoljnih poslova EZ prihvatili su rezultate referenduma. Ne priznajući rezultate izjašnjenja građana, a kao svoj odgovor, SDS će organizovati referendum Srba za ostanak u Jugoslaviji. Srbi su Srbima dali podršku.

Svi pregovori o miru u BiH morali su tražiti putove za pomirenje i ujednačavanje interesa sukobljenih nacionalnih zajednica kako bi suverenitet

BiH mogao biti sačuvan. Zbog toga su međunarodni faktori, ETNICITET postavili kao polaznu osnovu svih planova. U skladu s tim stavom svaki novi plan je odražavao novu etapu u podjeli zemlje. Tako na pregovore u Lisabonu međunarodna zajednica pravi presedan i poziva Bobana i Karadžića na učestvovanje. Na ovaj način se potvrđuje da su u BiH priznate samo nacionalne vođe. I prije toga Izetbegović je priznao Karadžića i vođe HDZ-a kao predstavnike naroda.

Pod pokroviteljstvom UN i EZ u Londonu je u avgustu 1992 g. održana međunarodna konferencija na kojoj su potvrđena načela i stavovi o očuvanju države BiH. Srbi su odmah nakon razgovora prekršili i pogazili ova načela i obaveze i odbili njihovo sprovođenje.

Na bazi ovih načela sačinjen je Wance-Owenov plan po kome je BiH trebala biti decentralizovana država triju "konstitutivnih naroda" sa 10 provincija (4 muslimanske, 3 srpske, 2 hrvatske i 1 mješovita), posebnim statusom Sarajeva i labavom centralnom vladom. Mada je Wance-Owenov plan plan imao za cilj „podrezivanje krila" nacionalističkim strategijama i ustanovljenje civilne vlasti, nacionalistički lideri su krivo shvatili da će u svakoj provinciji vlast imati samo jedan narod. Poslije ovoga HDZ napušta vladu i formira svoju vlast. Ovo je uvod u rat između Muslimana i Hrvata. Plan je proizvoljno tumačen, jer nije imao odredbe o sprovođenu spornih tačaka kakve su bile "potpuna demilitarizacija pod nadzorom UN i EZ, povratak snaga u označene provincije, sloboda kretanja i povratak izbjeglica". Nije imao ni odredbe o prisilnom nametanju. Na specijalnom sastanku 5 članica Vijeća sigurnosti pokopani su načela i zaključci Londonske konferencije i Wance-Owenovog plana.

Dva kasnija plana, Owen-Stoltenbergov i plan Kontakt grupe, priznali su faktičku podjelu BiH na nacionalne teritorije. Pregovori su tekli kao cjenkanje oko pojedinih prostora. To je bilo u funkciji zastrašivanja I bosanske vlade.

Uloga međunarodne zajednice u ratu u BiH može se u globalu dvojako ocijeniti:

> Prvo, bila je opterećena brojnim i krupnim greškama zbog čega su efekti napora koji su činjeni da se rat spriječi ili zaustavi bili tragično zanemarujući.

Drugo, konačno nametanje mira postignuto je tek uz direktno angažovanje SAD.

Istoričari će svakako dati objektivne ocjene svih događanja u i oko BiH. Brojne greške međunarodne zajednice su najveći uzrok stradanja bošnjačkog naroda. U ovoj tvrdnji nema amnestiranja bosanskog rukovodstva i njegovih grešaka u odbrani BiH – u teoriji i praksi je poznato da i žrtve stradalaštva nose svoj dio odgovornosti za vlastito stradanje. Dakle, riječ je o nekoliko grešaka međunarodne zajednice:

1. Uvođenje embarga na uvoz oružja i uporno insistiranje na njegovom održavanju ne može se ničim opravdati, jer je to iracionalan akt. Na taj način se međunarodna zajednica, svjesno ili nesvjesno, pristrasno svrstala na stranu dobro naoružanog i iz bogatog arsenala bivše Jugoslovenske armije opskrbljenog agresora, ionako u velikoj prednosti jer je bio u neuporedivo povoljnijem položaju u odnosu na nenaoružani bošnjački narod, postavljen u poziciju odbrane prava na život i prava na vlastitu nezavisnu državu;

2. BiH je ostavljena od UN kao problem Evropske zajednice, tada usredsređene na jednu od faza transformacije u Evropsku uniju. U njoj su se nalazile članice međusobno suprotstavljenih interesa, koje su se, međusobno nepovjerljive i sa sumnjama u ciljeve i namjere svojih partnera, borile za prestiž u Evropi;

3. iako su raspolagali sigurnim podacima o namjerama agresora i znali za nepripremljenost BiH vlade za odbranu, međunarodni faktori su ignorisali njene zahtjeve da upute svoje mirovne snage u BiH, kako bi, preventivnim djelovanjem, spriječile izbijanje rata. Ni Evropska unija, ni UN, jugoslovensko-bosansku granicu nisu stavile pod efikasnu kontrolu kako bi spriječile dopremu oružja i logističko obezbjeđenje snagama agresora. I u toku rata Evropska unija se zadovoljavala s formalnim postavljanjem posmatrača na granici, kao pukih evidentičara za registrovanje broja motornih vozila. Te promatrače agresor uopšte nije uvažavao. Naprotiv, neometano je realizovao svoje namjere i ciljeve;

4. UN i Savjet bezbjednosti donijeli su veliki broj rezolucija, izjava i drugih dokumenata koji su od agresora drsko i oholo ignorisani, bez ikakvih posljedica za njihovo kršenje i neprovođenje. Jedino je poštovana rezolucija o arms embargu – zabrani uvoza oružja Vladi BIH. Osnovna

slabost tih dokumenata bio je nedostatak instrumenata za njihovo provođenje. Ovo je agresor znao vrlo dobro i zbog toga nije uopšte brinuo o posljedicama kršenja odluka, preporuka, zaključaka, rezolucija i drugih akata UN. Pouzdano se može reći da je postojala korelacija između aktivnosti međunarodne zajednice i agresora. Poslije donošenja svakog pravnog akta agresor je sve žešće udarao po gradovima i nemilosrdnije sprovodio genocid;

5. UN su najveći moralni gubitnik u BiH ratu, jer su se pokazale nedoraslim i neuvjerljivim subjektom. U traganju za iznalaženjem najmanjeg zajedničkog nazivnika vršilo se razvodnjavanje argumenata u Savjetu bezbjednosti, gdje se odluke donose konsenzusom. Uloga koja je UN dodijeljena od samoga početka krize odražavala je nespremnost vodećih sila u NATO za intervenciju silom u ratu u kome je ta intervencija jedino mogla pomoći i spriječiti teror i genocid, koji je planski i organizovano provoden, najviše nad bošnjačkim narodom. Svakako, filozofija i uticaj sekretarijata UN učinili su neuspjehe zapadne politike još težim, jer Sekretarijat nije prihvatio napad na BiH kao agresiju na državu već je situaciju predstavio kao plemenske sukobe. Butros Gali (egipatski kopt), generalni sekretar, je više puta isticao da svijet daje prenaglašenu ulogu ratu u BiH i da je moralna osuda svijeta pretjerana. Svjesno su, uz asistenciju Jasušija Akašija, izaslanika generalnog sekretara UN u Jugoslaviji, te komandanata UNPROFOR-a i nemoralne srpske propagande, kao i američkog državnog sekretara Kristofera, minimizirani tragični rezultati zločina.

Iako su organizovale najskuplju misiju u BiH, UN su učinile katastrofalne greške, a posljedice su značajno umanjile efekat njihovih napora. Greške UN:

- Potpuno su odbacile upotrebu oružja i vojne sile u zaštiti civilnog stanovništva i suverene države BiH, ignorišući član 51. Povelje OUN;
- pogrešno su definisale sukob što je rezultiralo humanitarnom, umjesto političkom akcijom;
- umjesto skidanja "arms embarga"uspostavile su tzv 'zaštićene zone', a da nisu učinile bilo šta da ih zaštite, avijacijom, ili kopnenim snagama. Svojom pasivnošću su omogućili kataklizmu

i pakao Srebrenice. Treba naglasiti da najveću krivicu snose zapadne sile koje imaju odlučujuću riječ u Savjetu bezbjednosti i da je moralni pad UN posljedica pogrešne i kapitulantske politike Francuske, Engleske i izolacionizma SAD.

UN su se direktno umiješale u BiH krizu kada su je definisale kao humanitarnu katastrofu, umjesto kao bezobzirnu agresiju na nezavisnu državu, što stvarno i jest bila. Savjet bezbjednosti je naredio svim državama da preduzmu potrebne mjere za dotur humanitarne pomoći. Ne treba sumnjati u iskrenu želju UN da olakšaju bijedu i patnje u Bosni. Humanitarne organizacije su dale nemjerljiv doprinos doturom hrane i lijekova opkoljenim gradovima i izbjegličkim centrima.

Vladajuća filozofija u UN bila je da je rat u prvom redu humanitarno pitanje —čak "humanitarna mora". Prema tome, sukob je prirodna katastrofa koja nema nikakve veze s političkom strategijom. Ovom frazom je prigušivan pritisak javnosti koja je tražila snažnu i djelotvornu akciju, kao odgovor na zločine agresora. Funkcioneri UN su istrajavali u stavu da je upotreba sile u isporuci pomoći kontraproduktivna. Sila je, navodno, nespojiva s načelima konsenzusa, od kojih zavisi djelotvornost humanitarne misije. Dugo vremena Americi je bilo važnije da sačuva homogenost NATO pakta, nego da pruži efikasnu vojnu pomoć Vladi BiH za odbranu od agresije.

Pod demagoškim izgovorom da bi upotreba sile mogla imati negativne refleksije na bezbjednost mirovnih snaga i humanitarne misije, Francuska i Velika Britanija su se energično odupirale prijetnji silom i njenom upotrebom. S velikom sigurnošću možemo tvrditi da su srpske vođe vješto koristile nesporazume medu atlantskim saveznicima i bili uvjereni, uprkos svim upozorenjima i obećanjima UN i Zapada, da mogu nekažnjeno provoditi svoje genocidne planove i, činiti zločine, pa su se i ponašali u skladu s tim uvjerenjem. Uz ovo treba dodati da je politička situacija usložnjena raspadom SSSR jer je nosila opasnost nacionalističkog preokreta u Rusiji, što je, kroz pomoć Srbiji, vrlo vješto fingirano s imperijalnim težnjama i ciljevima Rusije za izlazak na Mediteran.

Međunarodna zajednica je trebala imati u vidu niz faktora čiji se čvor vezao kroz BiH, kao što su revanšizam Velike Britanije i Francuske zbog

poraza na Bliskom istoku i u Alžiru, što je poslužilo za fokusiranje agresije kao sudara religija i poprimalo karakter kompenzacije. Najdrastičniji primjer omalovažavanja UN od Srba predstavlja napad agresora na zaštićene zone. Nespremnost Zapada da upotrijebi silu posljedica je međusobnog odnosa UN i NATO-a, te načela „dvostrukog ključa" u odlučivanju, legitimiteta UN, plus nedostatna sredstva prisile međunarodnih vojnih snaga. Rasprave o komandovanju i kontroli prikivale su političke razlike zapadnih sila u pitanjima strategije. Britanski i francuski komandanti UNPROFOR-a željeli su udovoljiti gledanjima UN na sukob, a vodeći računa o nadograđivanju vlastite uloge i politike svojih vlada i često su sprečavali akcije NATO- snaga. Mi smo upotrebu sile shvatili kao ozbiljno zauzimanje međunarodne zajednice za načela i vrijednosti koje je sama proklamovala, s obzirom na etničko čišćenje i zaštićene zone i bezdušno i okrutno masakriranje civila upravo u tzv. „zaštićenim zonama", što je čist genocid.

S obzirom na psihologiju nasilja, sila je argumenat pred kojim njeni nosioci bezuvjetno kapituliraju. To potvrđuje činjenica da su Srbi uvijek prekidali svoje orgije kada su NATO-avioni nadlijetali Sarajevo i druga područja. Rezolucijom 836 utvrđeno je 6 zaštićenih zona (Sarajevo, Bihać Žepa, Tuzla, Srebrenica i Goražde) čiji je smisao bio zaštita civilnog stanovništva. Rezolucija je ponudila široke mogućnost upotrebe sile i omogućila akcije NATO-a u avgustu i septembru 1995. g. pod šifrom „Deliberate Force".

Neki funkcioneri UN su Rezoluciju 836 smatrali antisrpskom. Oni su tvrdili da je zadatak UNPROFOR-a odvraćanje, a u slučaju neuspjeha UNPROFOR može upotrijebiti oružje samo za samoodbranu. U skladu sa ovim shvatanjem UN su izbjegle upotrebu sile kada su zaštićene zone bile napadnute. U prvoj polovini 1995. g. došla je do punog izražaja apsurdnost i sterilnost politike UN i zapadnih sila, a posebno njihove strategije i taktike. Tadašnja situacija je nametala promjenu strategije i taktike UN, a to su slijedeći razlozi:

- Oholost Srba ispoljena u ofanzivi na enklave, masovna pogubljenja u Srebrenici, granatiranje Tuzle i uzimanja nekoliko stotina vojnika UNPROFOR-a kao talaca i bezočno ponižavanje vojnika mirovnih snaga njihovim vezivanjem uz objekte kao pasa čuvara. Ovim činom paljanski Srbi su se pokazali kao vrlo nemoralni ljudi, pravi barbari i osramotili su srpski narod do kraja;

- pritisak kongresa SAD za ukidanje embarga na uvoz oružja u BiH;
- uspješna ofanziva bosanskih i hrvatskih snaga. Napokon, postalo je jasno da je minimalistička politika ograničavanja proširenja sukoba uz neznatan rizik za snage UN preživjela i prevaziđena. Sada NATO preuzima inicijativu od UN. Žak Širak i Bil Klinton, poslali su istu poruku za stvaranje snaga za brza dejstva. Odluka Londonske konferencije o vazdušnim udarima, hrvatsko-bošnjačka ofanziva u avgustu 1995. g. i konačno NATO-ovo bombardovanje srpskih instalacija doveli su do Ženevskog i Dejtonskog sporazuma o miru.

6. Uspjeh Dejtona ne može izbrisati sramotu UN i užas Srebrenice, za koju najveću odgovornost, ipak, snose EU i UN. Oko 10.000 žrtava predstavlja mrlju na licu EU, Jasušija Akašija, generala Žanvijea i Brikomena i holandskog bataljona. Katastrofično stradalaštvo Bošnjaka do ljeta 1995. g. posljedica je nedostatka političke volje velikih sila da ranije odlučno i ubjedljivo zaprijete silom i tako iznude rješenje, prisiljavajući agresora da prihvati mir. U skladu sa špekulativnom politikom i strategijom angažovanja mirovnih snaga one su neadekvatno opremane i locirane na terenu.

DIO XII

FOČA U ODBRAMBENOM RATU 1992.–1995.

UVOD U DEVEDESETE XX VIJEKA

Rat, otac svih zala ovog svijeta, bijede, jada i čemera, bolnih i užasnih ljudskih nesreća, ponovo je došao u pohode zlohudome kraju i bošnjačkom narodu. Plodovi ovoga zlonoše su krvavi, tragovi vode u pustoš. Pratioci su mu masovne smrti, rasčovječavanje i dehumanizacija, pljačke, silovanja, palež i ruševine… Lijepa kruna od trudodana ovoga sijača zla!

Pitanja šta nam se ovo dešava, i zašto, postavljali su mnogi. Iskreno, poneki i licemjerno. Ovi drugi su znali šta i zašto! U posljednjoj deceniji XX vijeka. Pitanja su izlijetala dok su pitači bili u zagrljaju grozne smrti, dok su se ranjavi i gladni, nalazili u zonama pod vatrom. Zagrljaji rata ostavili su duboke tragove u svakom normalnom čovjeku. Veličina neočekivane tragike raste spoznajom da su se dojučerašnja prijateljstva, ma koliko bila iskrena, brzo i lako raspala… Mnogima se desilo da su se, nenaslućeno, našli pred prijetnjom vlastitom životu, a da nisu imali pojma da im prijetnja stiže iz okoline, od nacionalista za čije postojanje nisu ni znali!

Da li je moglo biti drugačije?

Krležijanski odgovor bi bio:

„Sve je to moglo biti drugačije, da naše gaće nisu bile svačije!“[1]

---

1 Enes Čengić, S KRLEŽOM IZ DANA U DAN (1980-1981), knj 4, U SJENI SMRTI, Zagreb, 1986: 4.9.1981. Krleža kaže Enesu: I Koča Popović mi se neki dan javlja i piše: ‘Zdravo dragi i daleki Krleža. Sve je to moglo biti drugačije...’ I Koči bi trebao odgovoriti: ‘Dragi Kočo, sve je moglo biti drugačije, da naše gaće nisu bile svačije…“

Postavljeno pitanje ima vječiti karakter, jer je trajno, a skoro da i nema odgovora. Znalo se samo da je rat stigao praćen halabukom mitingaša i raspojasane rulje.

Skoro u svim tekstovima u kojima se raspravlja o uzrocima rata 1992. – 95, u BiH, te o ulozi pojedinih ličnosti u tom ratu, našli su pribježište u floskuli „istorija će to ocijeniti", ili „istorija će dati meritornu ocjenu." Zastupnici ovih tvrdnji su vjerovatno toliko svjesni, kao što su i mase građana svjesne, da u istoriji nema nikakve volšebne, nadnaravne snage da pojave ocjenjuje, procjenjuje i definiše. Istoriju pišu ljudi, jedinke sa svojim ličnim osobinama, afinitetima, simpatijama, ideološkim pristrasnostima i, u krajnjem, podložni uticajima, vladajućih ideologija i dnevnopolitičkih potreba vladajuće elite. Dakle, istorija ne pripada samo istoričarima. Koliko god da je ona ljudska sudbina, toliko isto je podložna falsifikatima i potrebama moćnika u čije vrijeme se piše, kao i potrebama sljedbenika onih o čijoj ulozi se piše. Prema tome, pravilno je zaključiti, da su i istoričari ličnosti koje se teško mogu oduprijeti subjektivizmu u zaključivanju. U istorijskim djelima pobijeđena strana je uvijek negativno portretirana, kako bi se pobjednicima izgradio oreol „nebeske slave" Pobijeđeni je ponižen i zlonamjerno mu se osporava svaka pozitivna crta.

Za vremena ljudskog trajanja, cirkulišu rijeke ideja, kako onih progresivnih tako i konzervativnih, retrogradnih. Kada suma retrogradnih dostigne stanovit kvantum, ili modernom terminologijom rečeno, kritičnu masu, onda se aktiviraju snage zla. Ilija Garašanin je 1844. u Srbiji, lansirao ideju o svesrpskoj državi čime je posijao sjeme zla, koje i danas klija u glavama osupnutih nacionalista. Garašaninov arhaični obrazac je kontaminirao umove i svijest i srpskih nacional–radikalno orijentisanih masa i intelektualaca, jer arhaična velesrpska ideja živi u njihovim mozgovima i oni ili nemaju snage ili svjesno neće da je napuste. Otuda, umovi zarobljeni ovim arhaizmom, jednim retrogradnim obrascem usmjeravanja svijesti predstavljaju latentnu opasnost miru na ovim meridijanima. Ovaj prostor predstavlja „bure baruta" koje se uvijek može potpaliti, kada se nađe neki neodgovoran političar na dominantnim pozicijama vlasti, koji njeguje ideju svesrpske države.

U ovome brdovitom balkanskom podneblju, mnoge se stvari dešavaju tobože spontano i nekontrolisano. Prijeke naravi, hujevitost, inati, surevnjivosti i proklete sujete produkuju zlo, stravičnu pustoš sa konsekvencama društvene i kulturološke naravi. Bošnjaci fočanskog kraja su očajnici odbrambenog rata 1992.– 1995. S razlogom i pravom. Još kad, po završetku, otkriše podvale i prevare stranke koja se u javnosti prsi da je stranka bošnjačkog naroda! Tragično jeste, ali šta se, i kako, dogodilo i zbog čega u Foči više nema Bošnjaka? Političari su žrtvovali istok Bosne i Hercegovine, mada istinu ne priznaju. Zar bi se, od takvih, takvo što mogli i očekivati?

Savremenici događanja, kao i hroničari, zabilježili su da su SDS i druge srpske radikalne strukture, svaki krizni trenutak koristile za istrebljenje nesrba, osporavajući im pravo na zajedničku zemlju. Za njih je riječ samo o „srpskoj zemlji", a kad je tako „uljeze", uz primjenu najjsurovijih oblika progona treba uništiti i protjerati. Pogotovo što su i biološki drugačiji. Svi čelnici njihovih institucija, sveštenstvo, svi javni mediji, književnici, publicisti, istoričari, guslari… lažima, falsifikatima, lažljivim konstrukcijama, bezdušno su trovali mržnjom svoj, na različite načine selektirajući drugi narod. I djecu su za to pripremali: Pravoslavna djeca u Crnoj Gori i, kod nas, u Istočnoj BiH, uče „Gorski vijenac" prije nego Jevanđelje. To djelo ih kasnije nadahnjuje, a zao je i nepresušan izvor predrasuda i mržnje… Nekad porukama dragocjeno štivo, postalo je, u savremenom dobu, potpuno anahrono. Nije to Biblija. Nadahnjivanje „Gorskim vijencem" proizvelo je bataljone Srba – krvnika, bezdušnih dželata, izvršilaca genocida… Bošnjačkom narodu niječe se istorija, oduzima tradicija, kultura, negira se postojanje institucija nacionalnih obilježja. Poriče mu se pravo na životni prostor.

Naučno, kao i iskustveno, znano je da zločin genocida nije jednostavan. Vrlo je složen. Prethode mu pripreme. Obuhvaćaju izbor cilja, planiranje operacije, izbor organizatora i izvršilaca, kao i njihovu svestranu psiho–fizičku pripremu. Suština genocidnog zločina je u, na najvišem nacionalnom nivou, unaprijed utvrđenoj i planiranoj namjeri. To je razlika u odnosu na klasični krvni delikt. Jedna od pripremnih radnji podrazumijeva i izgradnju emocionalne bezosjećajnosti i nemilosrdnosti izvršilaca, poduku o tehnikama izvršenja. To se postiže ideološkim atakom na svijest grupe iz koje se izvršioci angažuju. Žrtva se etiketira ružnim izmišljotinama, hiperbolisani,

negativni epiteti se pripisuju žrtvi. Formira se negativan, odvratan stereotip žrtve, koji pobuđuje samo prezir i mržnju.

Zločinci ubijaju u ime vjere iako u privatnom životu vjeru ne praktikuju, a motiviraju ih nagrade u opljačkanoj imovini, status „heroja" istaknut u medijima. Propagandisti genocida, obilato koriste lažne optužbe protiv ciljane vjerske, nacionalne, klasne grupe, jer oni ugrožavaju, prijete, smrtna su opasnost opstanku nacije…

Jednostranost treba posmatrati kroz prizmu ličnih afiniteta „tumača" njihove ideološke ili materijalne zainteresovanosti prema spoljnim faktorima, generatorima zla. Naime, upadljivo je naprezanje brojnih autora, pa čak i eksperata, da, svjesno ili slučajno, publici i ne pokušavaju izreći istinu o ključnom generatoru, kreatoru, podstrekaču i inspiratoru mržnje. Ko, prenerażen, devedesetih godina XX vijeka, nije pitao zašto?

Pravi iskren i kompleksan odgovor, možda se nalazi u Krležinom opusu:

> „Mnogo je surovih i drastičnih epizoda u našoj istoriji koje su ispotiha, pritvorno, ali redovno sa distance i sigurnih papskih i patrijarških odaja, namjenjivane ovom tlu i čovjeku, a isukan mač uvijek spreman i odan (samo je čekao svoje) da nemilosrdno siječe, da ubija, da progoni, da ruši i istrebljuje sve što je protivno politici i nazoru moćnika kršćanskih mešetara."[2]

Zlosrećna sudbina ovih krajeva i čovjeka u njima je produkt, neosporno, suptilno osmišljene i vješto, diskretno njegovane, pothranjivane i održavane politike mržnje. Mržnja protiv Muslimana, jezerila se u srcima i glavama generacija, poput lave u utrobi vulkanskog grotla.

Evropski crkveni vrhovi su stoljećima vješto, lukavo i znalački oblikovali „ljutu krajišku svijest" svojih vjernika i podanika. Tužna uloga slugana, afirmisana je kao vrlina, časna dužnost i obaveza, s ulogom viteškog egzekutora nad snažnim duhom islama. Ta fikcija je usađivana u svijest pristalica i kandidata za buduće aktere zlodjela. Prag tolerancije je postao nizak, ali se radikalno smanjio u drugoj polovini osamdesetih godina XX vijeka. Govoreći uopšteno, odnos savremenih ljudskih sloboda i tradicionalnih monoteističkih religija, nije uspio da uspostavi međusobno uvažavanje,

2 Aziz Hadžihasanović, KRLEŽA - BOSNA I RAT. Tužni usud sluganstva, Sarajevo, 2001, str. 13

koje bi spriječilo antagoniziranje i diobe društva. U BiH je ubjedljivo demonstrirana ova istina.

Crkvene oligarhije u sprezi s političkim elitama „usađivale su podaničke i inferiorne crte u svijest ljudi o njihovoj prečasnoj ulozi kao Božjih naroda, namjenjenih da u BiH predziđu u krvi i vatri brani kršćanstvo“[3]. Da li ima potrebe naglašavati da su muslimani tretirani kao neprijatelji i kao takvi anatemisani? Tretirani su kao predziđe islama. Moćni centri hrišćanstva, štitili su isključivo sebe i svoju vlast od bliskog Otomanskog Carstva. Načičkali su zaštitne bedeme napunjene jevtinim hrvatskim i bosanskim mesom i na razbojištima Kosovskog i Krbavskog polja. Kao jedan od mogućih zaključaka, mogla bi se uzeti ova tvrdnja A. Hadžihasanovića:

> „U tome je suština naše povijesne tragike. Tu je potrebno tražiti korijene mnogih zabluda i samoobmana. Tu je ključ glavne brave, kojim nas je narcisoidna Evropa zabravljivala odvajala od sebe kao okuženo krdo i tutkajući nam mač u ruke da stoljećima međusobno krvarimo u njeno ime i za njenu sigurnost…“[4]

Ortodoksni pravoslavni trakt kršćanstva na mitu o porazima u kosovskim bitkama 1344. i 1358. i vidovdanskim porazom 1389. gradio je mitologizirani do vulgarnosti koncept svoga svetosavskog Antemurale christianitatisa.

Na istom polju je Mađar Janoš Hunjadi pretrpio poraz 1448. u borbi sa Turcima.[5] Mađari su taj poraz primili racionalno i nisu od toga pravili mit o kulama osvetničkog predziđa. Zato je mađarska istorija pošteđena kasnijih „surovih cijena tipičnih sluganskoj odanosti, a samim tim i vlastitih klaonica za račun lukave Evrope“.

Hrvatska vlastela pod banom Derenčinom, poražena je na Krbavskom polju 9.9.1493. i Liku su osvojili 1527, što je značilo “…početak besprimjernog sluganskog odnosa katoličke crkvene oligarhije prema egoističnim interesima evropskih centara moći. Na mitu i samoobmani jednog poraza sagrađeno je ‘evropsko predziđe kršćanstva’ u Hrvatskoj i BiH“. Po

3 Isto, str. 13-18

4 Ibid, str.. 13-18

5 Janko Hunjadi (1387-1456), došao na Kosovo polje da se sastane sa saveznikom, Skenderbegom Kastriotom i Turci ga potukli. Otuda potiče izreka „Kasno Janko na Kosovo stiže”

Krleži su „lažni mitovi, stalna fatalna pratilja spolja ometanog bosanskog života. Nametnuti inferiorizam i lažna mitologija produkovali su ratove generacija."

* * *

Radovan Karadžić, tobožnji ortodoksni pravoslavac, je eksponent kršćanskog fundamentalizma, kakav sigurno nema nikakve veze sa čistim pravoslavljem. Kredo njegovog pravoslavlja je krstaško ratovodstvo. Ovaj licemjerni cinik, zaslijepljen nacionalizmom, ide toliko daleko u svojim nebulozama, da javno tvrdi kako je socijalistički sistem u Jugoslaviji bio samo maska za podjarmljivanje i podčinjavanje Srba i da je bio promotor rimokatoličke crkve i islama. Tvrdi kako su konvertiti iz Srba u islam promašeni Srbi.

> „Jasno je da je put spasenja za Srbe muslimanske vjere povratak u pravoslavlje. Ja to govorim potpuno odgovorno;ja znam da ne može svako činiti ovo ili ono i da to ni je lako, ali ja znam da je to jedini put da se prevaziđe dualizam u njihovoj duši što ne znači da nemaju u sebi mnogo srpskog, kršćanskog i pravoslavnog. Po onome kako sada stvar stoji oni neće biti ni Muslimani ni Srbi." [6]

(Na pitanje o vlastitoj ulozi u "nacionalnom preporodu Srba", kaže da su oslobodili narod i odstranili barijere, tako da su „duhovnost naroda i pravoslavna duhovnost počela je teći sasvim prirodno kao rijeka koju ne može zaustaviti niko osim Boga a, naravno, Bog to ne želi učiniti, zato što Bog stoji iza toga.")[7]

Koliko je ovaj zabludeni čovjek tvrdokoran u svojim imaginacijama? Evo njegove slavopojke o odbrani plemena i crkve:

> "...Bog mi je ukazao milost da mogu učiniti u svom životu nešto značajno, toliko značajno da mislim da je bilo vrijedno roditi se, živjeti i umrijeti, da bih pomogao svom narodu…Bog mi je dao dobro zdravlje…Nijedna važna odluka nije bila donešena bez crkve..."

6 Paul Mojzeš (Paul Mojsez), U Zborniku radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991. 1995, Religioznost Radiovana Karadžića, str. 295-299.

7 Isto

Evo još jednog „bisera“ o tome, ovaj put Miroslava Lazanskog, novinara „Politike“, Radovanovog poštovaoca i biografa „vožda srpskobosanskog“:

> „...Hiljadu i koju godinu Srbin u BiH na svom pradjedovskom ognjištu, od dolaska 950, kada su bosanski prostori bili u sastavu ‘krštene Srbije’ do današnje Republike Srpske…Uz neugasiv duh slobodarstva i kolektivno istorijsko pamćenje koji su pozivali na neprekidni nepokor nasilju i na očuvanje srpskog imena i imanja, veliku ulogu u održavanju kontinuiteta duhovnog života i pružanju otpora destruktivnom katolicizmu i krvoločnom islamu imala je već od sredine XI vijeka SPC, pa je njena zasluga što je Srbin u krajnje nepovoljnim uslovima i pod Osmanlijama i pod Austrijom i Mađarima opstao u zemlji koju su zbog tih mrskih i okrutnih porobljivača, sa pravom nazivali karakazan i tamni vilajet, zamračena balkanska krčma i stanište zla, zemlja mržnje i tamnica naroda.“[8]

Lazanski govori o bosanskim hajducima i prebjezima iz pradjedovske vjere, što kao proces izdaje i sipanja soli na otvorenu bratsku ranu traje i do naših dana. Šta drugo reći?

Karadžićevi sljedbenici, napaljeni i nabildani atavističkom mržnjom i prezirom svega nesrpskog i nošeni na krilima mračnjačke ideje o nacifikaciji prostora i života u jednonacionalnoj državi (njihovoj), zapalili su BiH i krenuli u luđački, nemilosrdan rat za „srpsku“ državu. Suština njihove agresivne i ratnohuškačke politike je borba za životni prostor i pljačka i otimanje životnog prostora od nesrba. Nacifikacija prostora je ideja vodilja u pokretima za mononacionalnu državu, a u nju se mogu smjestiti svi negativni „izmi“. Služeći se Orvelovskom filozofijom, „laž je istina“, iskonstruisali su bezočnu laž kako se „‘turci’ naoružavaju da pokolju srpski narod“. To je bilo u funkciji teze o „ugroženosti Srba i srpstva“. Ova propaganda korištena je na zatvorenim sastancima SDS i jedinicama srpske TO nakon što je SDA[9] objavila da formira Patriotsku Ligu. To je korišteno

8 Miroslav Lazanski, ISTINA O SRPSKOJ, Beograd, 2001, str. 5

9 10.VI-1991.u domu Milicije u Sarajevu SDA je održala skup na kome je prisustvovalo 380 učesnika iz Jugoslavije. Formirano je Vijeće nacionalne odbrane Muslimana. Nešto kasnije formirano je Vojno krilo Patriotska liga, koja ima karakter paravojne strukture. Nisu iskorišeni racionalniji oblici pripreme naroda za odbranu. iako su postojali uslovi. Idejni pokretači ove ideje kao da nisu bili svjesni da je vlast u njihovim rukama.

kao motiv homogenizacije Srba. Na toj perfidnoj demagogiji, kao i na obećanjima da će njihovi „borci" moći pljačkati, silovati, ubijati, sadistički se iživljavati ponižavajući „turke", uživati u mučenjima ljudi, piromanstvu itd. motivisali su masu primitivaca švercera, narkomana, razbojnika lumpen–proletera, ljenčina, kriminalaca, patoloških tipova, neradnika, pijandura i siledžija da slijedi svoje megalomanijom opterećene vođe. Njihova negativna energija, usmjerena i kanalisana je u tokove zločina.

Po shvaćanjima nosilaca ideje o velikodržavlju Srba, rijeka Drina ne smije biti vododijelnica između „srpske braće" na lijevoj i desnoj njenoj obali, Podrinje, s Drinom, zanosnom ljepoticom i njenim plodnim priobaljem, svakako je bio jedan od primamljivih motiva, inicirajući generator ciljeva agresije. Milošević je pokrenuo i aktualizirao ideju u Dobanovcima 30. aprila 1992.[10] o „prelasku Srbije na lijevu obalu Drine" kao jedan od prioritetnih zadataka srpskog naroda što je SDS ugradila u svoj Program – uspostaviti koridor u Podrinju i ukloni granicu između srpskih država. To je postalo jedan od strategijskih ciljeva agresije na BiH. Napad na BiH je počeo sa zadatkom ostvarenja toga cilja.[11]

Karadžić je na kostima i u krvavoj kaši bošnjačke goloruke nejači, na bošnjačkoj zemlji, stvorio monstruma – Republiku Srpsku koju srpski nacionalisti smatraju državom, a samo stidljivo je zovu entitetom. Republika Srpska je zločin nad bošnjačkim narodom. Drsko prkose svijetu i pokušavaju se nametnuti kao državljani državice. Dominiraju polovinom BiH teritorije, a povratak protjeranih Bošnjaka i Hrvata opstruiraju i razvlače kao žvakaću gumu. Priča o povratku je licemjerno smišljena i dogovorena prevara i podvala, te je transparentna svakom ko ima oči. Stranačke vrhuške su najaktivniji učesnici u sprječavanju povratka i očuvanju neravnopravnosti naroda. Nije čudno, nepovratak je garancija opstanka na vlasti, pošto bez teškoća ulijevaju strah kod svojih pristalica od „onih drugih". Tako se, vjerska ili nacionalna, grupa najlakše homogenizira.

* * *

10 Slobodan Milošević, na sjednici Savjeta za Narodnu odbranu SFRJ u Dobanovcima 30.aprila 1992.

11 Izvor PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE: BIH PROTIV SRBIJE I CRNE GORE, 26. februara 2007. paragraf 371

Pobjeda Narodno-oslobodilačkog pokreta i poraz četnika u II svjetskom ratu, rezultirali su sprječavanjem oživotvorenja velikosrpskih projekata. Ali, čekan je povoljan trenutak. Ukazao se, pa je veliki plan i reaktiviran 1992. Tada je „stari", genocid, s istim ciljevima, nastavljen.

…U kriznom vremenu poslije Titove smrti, u periodu 1985. – 1986. nastao je Memoradum SANU.[12] Akademik Antonije Isaković, suosnivač Miloševićeve partije, označio je ovaj dokument kao prvo sistematsko formulisanje srpskih nacionalnih interesa, prvo nakon "Načrtanija" Ilije Garašanina. Od pojave Memoranduma SANU, u srpskim medijima „crta" se ratnohuškačka kartografija, naročito u bulevarskim listovima kao što su: „Duga", „Intervju", „Večernje novosti" i „Politika expres"…[13]

DESTRUKCIJA VLASTI U FOČI

Autohtoni primitivizam ruralnih masa, nahranjen je paranoidnim fanatizmom. U fazi svesrpskih priprema za napad na Republiku BiH, izvođene su obimne, planski, organizovane pripreme uz angažovanje svih društvenih resursa – politike, propagande, nauke i političkih organizacija i subjekata. Srpski radikalni nacionalisti su usavršili metodologiju otimanja tuđih imanja i dobara. Na temelju tih iskustava, a neće biti greška ako se kaže, na osnovu tradicije, usvojena su dva alternativna strategijska pravca:

- Otvorena ili prikrivena srbizacija prostora naseljavanjem srpskog življa na ispražnjene dijelove zemlje;
- "etničko čišćenje", ubijanje bošnjačkog naroda, pokrštavanje i asimilacija i progon jednog njegovog dijela, lažno nazvano dobrovoljnim preseljavanjem stanovništva.

Ove metode se međusobno prožimaju i komplementarne su, jer se lako zamjenjuju, što su tehnološki razradili intelektualni ideolozi Srbije.

12 Memorandum SANU nije objavljen kao dokumenat. S njegovim fragmentima javnost je upoznao Antonije Isaković.

13 Elizabet von Erdman Pandžić, VELIKOSRPSKA IDEOLOGIJA U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI, Zbornik radova GENOCID U BIH 1991. - 1995, str 159. Autorka je profesor slavenske filologije na Univerzitetu Ernlagen Nirnberg (Ernlagen/Nirnberg).

U Sarajevu je 28. marta 1992. održan Kongres vodećih srpskih intelektualaca na kome je prisustvovalo oko 500 zvanica. Na ovom skupu je akademik Pavle Ivić, vodeći srpski stručnjak za jezik, predao Karadžiću „etničke karte“ Ivić je tvrdio da su karte “kombinacija istorijskih i aktuelnih činjenica“. Na ovaj način, u Bosni je moglo[14] važiti za srpsko, sve ono što je 1938. kao srpsko i ozvaničeno. U to vrijeme nije u Bosni registrovan ni jedan musliman, jer su popisivači stanovništva upisivali sve kao Srbe i Hrvate. Otuda za Radovana Karadžića i svi posjedi, koji su kao takvi važili do 1941, mogu biti srpski. Srpske aspiracije na oko 70% grunta ne počivaju samo na gruntovnim knjigama, kako tvrdi Karadžić, nego i na kraljevskim dekretima, prije svega onim iz 1921. kojim su razvlastili Bošnjake i nacionalizovanu zemlju Srbima besplatno prepisali.

Pored ostalih ideoloških podsticaja i ovo je jedna od snažnih pokretačkih poluga genocida. Gornje Podrinje je još preživljavalo teške ratne rane iz Drugog svjetskog rata, kada su nad njim počeli da se nadvijaju ratonosni oblaci devedesetih godina XX vijeka. Fočanski srez je iz II svjetskog rata izašao kao sinonim genocida nad Bošnjacima muslimanima i. kao simbol njihovog stradalaštva u tome ratu. U isto vrijeme, ovaj kraj je, u srpskim selima, brižljivo njegovao korijenje zloglasnog ravnogorskog pokreta. Ovdje je ilegalno živio i djelovao, okupljajući pristalice na kućnim sijelima, rodbinskim skupovima, krsnim slavama, crkvenim svetkovinama. Počele su podjele među lovcima. U Foči je u gradu nekoliko puta rušena freska maršala Tita. U dva navrata je provaljivano u fočanski Muzej NOR-a, kradeno je trofejno oružje. Rušene su statue boraca NOR-a. Napadani su i spomenici islamske kulture. Srpski mladići su uzvikivali ratnohuškačke parole. Vuk Drašković je organizovao četnički miting na čaršiji. Milicija je rasturila mitingaše. Odraslija srpska djeca kinjila su manju bošnjačku djecu u školama. Ponegdje su izbijale i međunacionalne tuče dječaka. Na sijelima su pjevane četničke pjesme o Draži Mihailoviću. Na jednom takvom izrežirano je razbijanje autoprevoznog preduzeća „Fočatrans“ po nacionalnom šavu zaposlenih radnika. I putnici su autobuse podijelili na srpske i muslimanske. Vlasti su sve svjesno ignorisale fingirajući da ne znaju za

14 Elizabet Fon Erdman-Pandžić, Isto, str. 167. U popisu stanovništva nijedan građanin nije se izjasnio kao musliman, svi su pisani kao Srbi, pa na osnovu toga su službeno tvrdila da je sva zemlja srpska. Zbornik radova sa Međunarodnog Kongresa za dokumentaciju Genocida u BiH održanog u Berlinu 1955.

te aktivnosti. Tako su ravnogorci mogli polulegalno raditi, okupljati se, organizovati, dogovarati i izvoditi subverzivne akcije. To je bila tabu tema za medije, pa nije pisano ni o napadu na stanicu milicije u Miljevini 1986.

Dvadeset petog avgusta 1990. SDA je u Foči organizovala svoju osnivačku skupštinu i klanjanje dženaze žrtvama četničkog terora iz II svjetskog rata. Prema broju prisutnih građana, skup je bio vrlo impresivan. Prisustvovala je stranačka elita na čelu s Alijom Izetbegovićem, predsjednikom i Adilom Zulfikarpašićem, tadanjim potpredsjednikom stranke. Iz Sandžaka je došla oveća, bučna grupa Bošnjaka, predvođena Sulejmenom Ugljaninom. U njihovom ponašanju bilo je provokativne euforije. Neki su nosali transparente ispisane arapskim pismom. Bar 95% učesnika nije znalo šta na njima piše! Pošto stranka još nije imala svoju stranačku zastavu, istaknute su zelene, vjerske. Sve je odisalo klerikalizmom. Stranci to nikako nije išlo u prilog. Politički je bilo naivno. I djelovalo je kontraproduktivno. Ljudi su zaboravili da sloboda i zlo stasaju iz istoga stabla. Delegacija organizatora skupa, i ja sam bio u njenom sastavu, položila je buket cvijeća u selu Gradac, na stratište srpskih žrtava, pobijenih od ustaša 1942. Učesnici skupa su u valove Drine bacili stotine buketa cvijeća u spomen na, od četnika, poklane Bošnjake. I pijesak na kome je skup održan, predstavljao je dio stratišta. Tu je ubijen i brat Adila Zulfikarpašića, rahmetli Sabrija. Učesnici skupa klanjali su dženazu četničkim žrtvama.

Izetbegović je bio glavni govornik. Njegov govor je bio konotiran dosta euforično. Između ostalog, s neprimjerenom lahkoćom je obećao da Drina više nikada neće „teći zamućena muslimanskom krvi". Kroz godinu dana, slaveći godišnjicu osnivanja stranke, u Foči je ponovno održan skup na istome mjestu, a govornik je bio opet Alija Izetbegović i između ostalog, tvrdio je da „…mi nećemo dozvoliti da nas zmija iz istoga trna ujede dva puta". To je bila poruka unucima i sinovima ubijenih 1941.– 1942. To je bila poruka bez pokrića, jer Izetbegović nije imao nikakvu snagu kojom bi je održao. Ove tvrdnje, pročetnički elementi shvatili su kao izazov. Ravnogorci su, poput bika u španskoj areni, vidjeli crvenu krpu! Akteri buduće „paralelne vlasti", planeri genocida, dobili su inicijalnu kapislu[15]. Ti

15 Izetbegovićeva stranačka garnitura nije imala povjerenje ni u koga izvan mladomuslimanskog kruga. Bolovali su od paralelnih linija izvještavanja što se negativno odrazilo na liniju komandovanja odbranom Goražde. Paralelni organi su sastavljeni od posebno povjerljivih podanika i njihovim informacijama se vjerovalo bez ostatka

ljudi su bili skromnih intelektualnih kapaciteta i opšteg znanja, bez ikakva političkog iskustva i ugleda u čaršiji, ali odani i politički moćni, povlašteni da odlučuju o svemu i nameću svoje stavove legalnim organima stranke i vlast. Zbog njihove dominacije fočanski intelektualci su izbjegavali uključivanje u strukture politike i odbrane. To je uslovilo potpunu nespremnost za odbranu, pa je Foča skoro obezglavljena dočekala ratnu kataklizmu i pošast. Vrhuška stranke SDA se ponašala sektaški, nije vjerovala sposobnim i stručnim ljudima, jednostavno je ignorisala kadrove, iako su bili lojalni novoj državi, koji su imali bogata iskustva na državničkim poslovima. Aksiom Izetbegovićeve kadrovske politike nije bila stručnost, nego "poštenje", što, prevedeno na praktičan jezik, znači podaničku poslušnost. Iracionalni, suludi antikomunizam tu stranku pretvorio je u kastinsku grupu. Kastinski interesi su bili dominanta njihove kadrovske politike. Naivni i pošteni Bošnjaci će preskupo platiti ove autokratske gluposti. Njima, liderima, bilo je najvažnije da imaju glasačku mašinu u svim organima odlučivanja, masu svjesnu svojih ćepenačkih interesa, kao i interesa onih kojima služi.

U Foči je juna 1990. na fudbalskom stadionu održan osnivački sabor Srpske demokratske stranke (SDS)[16]. Ova nacionalistička partija stvorena je u Kninu osnivačkim potezom Jovana Raškovića, psihijatra i rođaka ratnog zločinca vojvode Momčila Đujića. Brzo se prenijela u BiH, srpske krajine, Srbiju i Crnu Goru. Kasnije je osnovana i krovna organizacije – SDS srpskih zemalja, čiji predsjednik je do 1996. bio Radovan Karadžić. U Foči je u stvari bila promenada visokokvalifikovanih srpskih nacional-rasista, eksponenata velikosrpstva i nosilaca najradikalnijih mračnih ideja srednjega vijeka čija je politička platforma počivala na teoriji „krvi i tla". I dok je Izetbegovićeva grupacija pravila političke greške i promašaje, usmjeravajući težište na religiju i njeno favorizovanje, istovremeno sumnjičeći svakog živa ko nije pripadao religioznom krugu i klanu, dotle je Karadžić po savjetima mentora iz Beograda okupljao, mobilisao sve ljudske potencijale iz redova Srba, s težištem na visokoobrazovanim kadrovima, isku-

16 SDS je politička tvorevina velikosrpskih nacionalista iz Beograda. Ona je u političkim strukturama BiH instalirana kao instrument velikosrpskih ideologa i imala je ulogu pete kolone. Po instrukcijama razbijača SRJ Miloševića, planski je izvodila subverzije, blokirala vlast, razvijala šovinizam i mržnju i radila na podjeli teritorije BiH i nastojala da dobije sve ono što je u BiH najkvalitetnije i najvrednije. Organizovala je i izvela genocid nad Bošnjacima i fočansku teritoriju na desnoj obali Drine i grad Foču potpuno očistila od Bošnjaka, tako da ih od 5.600 danas u gradu ima samo dvadeset (20.)

snim u politici i vlasti. U praksi rukovodeće garniture SDA preovlađivalo je sektaštvo i tijesna uskogrudost što potvrđuje činjenica da su ignorisali ljude koji su bili lojalni nezavisnoj BiH, a prije toga su bili na najvećim političkim, državnim i vojnim funkcijama i bili ugledni u zemlji i svijetu. Grupa samoljubivih i arogantnih ljudi iz reda Bošnjaka je imala animozitet prema bivšem sistemu njegovim službenicima. Na nesreću, Bošnjaci su skupo, krvlju, platili račun nesposobnosti svojih neodgovornih lidera. SDS je uložila maksimalne napore da angažuje ljude od ugleda u narodu. SDA, u početku, takve nije uspjela animirati, njenu kadrovsku bazu su pretežno sačinjavali, u čaršiji, malo ugledni pojedinci, k tome. na žalost, i međusobno zavađeni. Ovakav sektaški egzibicionizam, diletantski eksperiment, narod je kasnije preskupo platio.

Poslije SDS-ovog sabora, pritajeni ravnogorci su „izašli iz mišjih rupa" i neskriveno, krvoželjno, manifestovali svoje prisustvo. Fočanski Bošnjaci su počeli osjećati dolazak hladnih vjetrova i prijetnje njihovoj egzistenciji i opstanku. Kafane su se počele dijeliti na srpske i muslimanske. Omladinsko korzo je podijeljeno. Počeli su i nacionalistički ispadi pročetničkih omladinaca. Političko samoproklamovano rukovodstvo SDA nije reagovalo. Primjećivali jesu, zaključivali nisu. Primarni politički cilj SDA, bila im je re-islamizacija bosanskih Muslimana, njihov povratak vjeri. Razlozi se mogu samo nagađati. Stranački fanatizam, politički daltonizam, obična nesposobnost kadrova nedoraslih vremenu i zadacima? Teško je reći, ali je konfuzniju, kao rezultat, bilo lako uočiti.

Destruktivne pročetničke snage velikosrpskih nacionalšovinista uzburkale su duhove u Foči razbijanjem autoprevozničkog preduzeća „Fočatrans"[17] i, praktično, pozvale su sljedbenike u borbeni „osvetnički" stroj. Odigrali su „predigru" i „omekšali teren" za kasniji frontalni, agresivni nastup SDS-ovih falangi na ovome prostoru. Tome su posebno doprinijeli zapaljivi govori profesora Nikole Koljevića, Biljane Plavšić, Vojislava Maksimovića i kninskog jastreba Jovana Raškovića, poznatog ekstremnog pobornika za „stvaranje srpske države na prostoru Hrvatske",

17 Šofer Jovan Vuković je, u ljeto i jesen 1989, figurirao je kao organizator štrajka i vođa štrajkača. Tražili su smjenu direktora Murida Đulimana. Materijalnih razloga za smjenu nije bilo. U pitanju je bila ravnogorska paranoja, podsticana izvan Foče. Buntovnik Vuković se povezao s Borom Ivanovićem i organizovali su "miting podrške" svojoj grupi. Pozvali su, upomoć, Srbe iz Gacka, Kalinovika i Crnogorce iz Mratinja. Zahtijevali su smjenu direktora ili podjelu firme na srpsku i bošnjačku. Na kraju su traženo i ostvarili: Formirali su "Winer" i prevozili samo Srbe.

psihijatra i „dijagnostičara" srpskog karaktera – u razgovoru s Tuđmanom, avgusta 1991, želeći dati alibi zločincima, izjavio kako su „Srbi lud narod". SDS je vještom kadrovskom politikom, gledano s aspekta moralnih kvaliteta, stvorio višeslojnu, raznoliku mrežu. Angažovani su ljude s najvećim akademskim titulama, parolaši – zagriženi i ostrašćeni etnonacionalisti, radikali, šovinisti, kriminalci, patološki tipovi svih vrsta. Praktično, strukturu stranke oblikovali su i formirali beogradski planeri i organizatori inženjeringa genocida, odmah u nju smještajući i buduće izvršioce genocidnih radnji. Odnosno, a najkraće: Odmah su, stvarajući SDS, organizovali kompleksne snage, spremne i sposobne za realizaciju svakoga zadatka planiranog projektom agresije. Nisu zaboravili, a i to su uspješno apsolvirali, osigurati sveobuhvatnu saradnju Glavnog štaba i komandi JA. Sve uz blagoslov SPC!

Slijepo „zagriženi antikomunisti" iz svih nacionalnih stranaka, ubrzano su radili na organizacionom modeliranju svojih partija, udruživali se „vežući zastave", tako izgrađujući partnerske odnose. Zajednički protiv komunista. Od izbora u novembru 1990. i nacionalističkog preuzimanja vlasti, srbijanski predsjednik Milošević je, preuzevši ključne pozicije u CK SKS, krenuo sa svojom razbijačkom aktivnošću protiv SFRJ. To je otvoreno došlo do izražaja na XIV vanrednom kongresu SKJ, januaru 1990. On je insistirao na antidemokratskim metodima rada partije. Bio je protiv demokratizacije odnosa u državi. Došlo je do raspada Kongresa. Napustile su ga delegacije Slovenije, potom i Hrvatske… Slom partije, ali i države bio je evidentan…

Posmatrajući takav krah Izetbegović je zastupao gledište da će BiH ostati u Jugoslaviji ukoliko u njoj ostanu Slovenija i Hrvatska. Ovo je bio čist blef – znao je da očuvanje Jugoslavije ne žele ni Tuđman, ni slovenačko rukovodstvo. Ustvari, šef SDA bio je protiv ostanka u sastavu „krnje Jugoslavije" koju bi činile Srbija, Crna Gora i BiH, što se, tada, podrazumijevalo kao „varijanta stepenaste federacije".

Radovan Karadžić i njegova SDS su bili protiv bilo kakvog osamostaljivanja BiH kao nezavisne države. Isključivo su insistirali na ostanku BiH u sastavu Jugoslavije. Argumenti su bili jednostavni, poznati, apsolutistički i mitomansko–klerikalni: Bosna je „srpska zemlja". Čarobna floskula za zavođenje politički priprostih, SDS zanesenih suplemenika!

Vrhuška SDS je smišljeno, planski i postupno, u fazi procesa disolucije Jugoslavije, vodila svoju destruktivnu politiku razarajući bosansku državnost i državu. Sve je obavljano u koordinaciji Beograda i vrhuške SDS u Sarajevu. SDS je infiltrirala kadrove teškog kalibra u državna tijela i na ključne pozicije vlasti RBiH. Tako im nije bilo teško raditi na opstrukciji svih državih aktivnosti i potkopavati sstavni poredak. Uopstalom, njihove subverzivne aktivnosti su bile otvorene i svima vidljive.

Karadžić i Milošević su jasno istakli pretenzije na mjesta „narodnih vođa". Karadžić je postavio i plasirao nebulozu „o ugroženosti Srba i srpstva" te je na njoj proklamovao ideju o stvaranju srpske države u BiH. Podrazumijevala je etnički čist prostor, jedinstvenu i povezanu teritoriju, nezavisnost i – podijeljeno Sarajevo! SPC je blagonaklono pozdravila ovakvu namjeru, pa je, svim raspoloživim sredstvima davala podstreka ratnoj opciji. Popovi su blagosiljali horde spremne na ubijanje. sve u duhu stava Patrijaršije, koja nikada nije priznala odluke II zasjedanja AVNOJ-a kojima je BIH ustanovljena kao ravnopravna Republika u Titovoj Jugoslaviji. Mnogo je pisaca, koji u ocjeni ovih događaja plivaju na površini i ne poniru u dubinu problema. Uprošćena gledanja na ove probleme su štetna, jer instrumente agresije proglašavaju njenim pokretačima (JA, KOS; paravojska, propagandni aparat, policija, TO, itd…). Održano je, 16. i 17. januara 1992. vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora gdje je tvrđeno kako je srpski narod već pola vijeka „…politički razdrobljen i izdijeljen preko odluka antisrpskog AVNOJ-a". Zbog toga ni srpski nacionalisti, ni SPC nikad nisu priznali „veštačke i neligitimne avnojske granice", ustanovljene bez istorijskih ili etničkih osnova, samovoljom komunističke gerile u uslovima okupacije i građanskog rata. U toku 1991. Radovan Karadžić i Nikola Koljević formiraju srpske autonomne oblasti (SAO), na prostoru BiH, izdvajajući opštine s većinskim srpskim stanovništvom i, na očigled svih, osim slijepih, političkih diletanata iz reda Bošnjaka, destruiraju državni integritet. Time su vršili pripreme, praktično uvježbavali, radnje za formiranje srpske paradržave. Na sjednici Savjeta SDS BiH, 15.10.1991, Velibor Ostojić je predložio opstrukciju rada Skupštine RBiH, medijski rat i formiranje paralelnih organa vlasti na nivou Republike. Bio je to nokaut udarac državnoj vlasti. Karadžić je 18.10. uveo vanredno stanje u SDS BiH koje je obuhvaćalo svo članstvo i stranačke organe. OO SDS su morali svakodnevno zasjedati i imati dežurstvo 24 časa.

Čelnici SDA su ispoljili totalnu zbunjenost, nesnalažljivost i nesposobnost da proniknu u suštinu poteza SDS.[18] Ili su bili paralisani strahom od vizije neposredne budućnosti BiH, ili nisu imali građanske hrabrosti, ali nisu reagovali. Ostali su nijemi, bezglasni, samo pasivni posmatrači događaja. Bili su rezignirani. Plašili su se reakcije Beograda. Nisu ništa preduzeli protiv razbijača države i državne vlasti. Ni na unutrašnjem, ni na spoljnopolitičkom planu. Kod relevantnih međunarodnih faktora nisu još uživali dovoljan ugled. Srpski lobi, vrlo jak, vješto je lobirao u Evropi i govoreći „o Izetbegovićevoj ideji o stvaranju islamske države u Evropi". Ovdje treba skrenuti pažnju i na Tuđmanove nebuloze o „ugroženosti kršćanstva" i strah kršćanske Evrope, od prodora islama, a preko Bosne...

Karadžićeva SDS i Srpski Pokret Obnove (SPO) nastavljaju razbijački pohod na državu BiH neometani ni od koga i 24. oktobra 1991, pozivom na ustavne odredbe o pravu naroda na samoopredjeljenje i odcjepljenje, donose odluku o formiranju Skupštine srpskog naroda u BIH.

GO SDS, na sastanku u Sarajevu, održanom 19.12.1991. pod predsjedavanjem Radovana Karadžića donio je „Uputstvo o organizovanju i djelovanje organa Srpskog naroda u BiH u vanrednim okolnostima" (u daljem tekstu Uputstvo). Taj strogo povjerljivi dokument članovima je odmah podijeljen uz nalog da se po njemu postupi – odmah.

Uputstvo daje smjernice o preuzimanju vlasti – ustrojstvo paralelne vlasti u RBiH – u opštinama u kojima je srpski narod u većini. U 31 opštini bili su apsolutna, a u 6 opština relativna većina. OO SDS su u ostvarenju tog zadatka morale, odmah, formirati krizne štabove. Štabovi su dobili ulogu prelaznih organa vlasti. U njihov sastav ulazili su svi članovi sekretarijata SDS, predsjednik skupštine ili IO, načelnik SJB, komandir stanice milicije, komandant ili načelnik štaba opštinske teritorijalne odbrane, sekretar SNO, poslanici u Skupštini i članovi GO i, obavezno, komandanti garnizona JA. Ovaj štab je imao zadatak, izvršiti procjenu kadrovskih potreba aktivnog i rezervnog sastava milicije, TO i CZ i odmah izvršiti popunu i preduzeti sve mjere u skladu sa potrebama da se aktiviraju u određenom trenutku.

18 Delegacija MBO, u sastavu M. Filipović, A.Spaho i M.Kafedžić posjetila je predsjednika Iztbegovića 8.4.1991. i u razgovoru mu skrenula pažnju na opasnost koja prijeti državi od SDS-a. „Oni razbijaju državu BiH!" – rečeno mu je. Odgovorio je da to nije ništa opasno, jer to svijet neće priznati. Bili smo iznenađeni tim odgovorom i njegovim neshvatanjem da svijet priznaje samo silu i da je, po nepisanom pravilu, skoro uvijek na strani jačeg.

U opštinama je trebalo proglasiti skupštine srpskog naroda, a sačinjavaće ih odbornci iz reda Srba. Za sve bitne funkcije planirati kadrove SDS-a. Između ostalog, Uputstvo reguliše i fizičko obezbjeđenje svih vitalnih objekata i komunikacij. Dat je nalog službama društvenog knjigovodstva (SDK) da spriječe odliv gotovog novca i hartija od vrijednosti, ali i da ažuriraju praćenje platnog prometa na svome području. Trevalo je pripremiti preuzimanje centara službe bezbjednosti. Formirati tajna skladišta i depoe za skladištenje živežnih namirnica. Odmah izraditi spiskove građana koji posjeduju oružje, a radi razoružanja Bošnjaka. Organizovati obuku dobrovoljaca. Muškarce do 40 god. starosti iz civilne zaštite prerasporediti u vojsku ili miliciju. Krizni štabovi MZ, bili su obavezni sačiniti spiskove muškaraca Bošnjaka, koji će poslužiti „odredima smrti", kao vodiči do dotičnih ljudi, kada dođu na red za likvidaciju.

GO SDS je izdao Naredbu br. 45804 TBR-Yu, objelodanjenu na sastanku svih predsjednika opštinskih odbora, održanog u Banjoj Luci u prisustvu Radovana Karadžića. Ovaj akt je konotiran vojničkim, subordinacionim stilom i nosi sve karakteristike militarističkog akta. Sva su pitanja formulisana precizno i strogo naredbodavno. Vidljivo je da se SDS ovim aktom transformiše u paravojnu strukturu. Opštinski odbori SDS su transformisani u vojne štabove. JA je angažovana za instruktivne poslove i obuku kadrova, a obilato su korišteni i već obučeni kadrovi u štabovima i jedinicama TO na terenu…

U Foči su, pored ostalih, to bili Danilo Miličić, Simo Stanojević, Milorad Krnojelac, Čedo Zelović i drugi, a u pomoć im je došao pukovnik JA Mirko Kovač, koji će komandovati brigadom i operativnom grupom na frontu Jahorina – Krbljina zvijezda i napadom na Trnovo.

Skupština srpskog naroda, 21. decembra 1991, donijela je odluku o formiranju tzv. „Republike srpske BiH".

Izvršni odbor SDS je, 03.04.1992, izrazio podršku odluci Skupštine srpskog naroda BiH o formiranju srpskog MUP.

Odjednom se, po fočanskim kafićima, poznate lokalne kavgadžije nalaze i viđaju s nekim došljacima[19], nepoznatim mladićima pod tamnim nao-

19 SDS je u grad infiltrirala kriminalce, razbojnike, okorjele šoviniste i muslimanomrsce iz Srbije i Crne Gore, smještala ih u private kuće svojih članova, kao rođake i goste.

čalama. Vozikaju se po cijelom gradu. Očito su u Foči ugošćeni, izlaze iz srpskih kuća i stanova…

Miro Stanić, Predsjednik SDS u Foči, izjavio je da će od Donjeg Polja napraviti Ravno…[20]

Paravojne formacije SDS-a su zaposjele sve dominantnije kote oko grada Foče. Bošnjaci su pokušali sačuvati Šište i Šukovac. Profesor M. Bradarić piše da je u Foču došao Dževad Kovačević, mlad oficir bivše JA. Htio se javiti poslaniku Šaji, ali ga ovaj nije htio ni pozdraviti, ni primiti.

Grupa intelektualaca – Novica Kostović–Lola, Midhat Lagumdžija, Mika Čabrajić i dr Zijo Ajanović pokušali su 04.04. sazvati skup naroda na prostoru kod opštine. Instalirali su razglas i puštali poznatu pjesmu „Od Vardara pa do Triglava…" Vojislav Maksimović je prijetnjom upotrebe sile zaustavio razglas i naredio razlaz okupljenim građanima.

U Dragočavi su dijelili oružje Srbima. Neki Ivanović je odbio primiti oružje i objesio se pored kuće, a u porodici Krunić, podjela oružja je bila fatalna za maloga Tomislava.

Vojislav Maksimović 07.04.1992. zahtijeva podjelu fočanskog MUP. U početku, svi srpski milicioneri nisu prihvatili podjelu, ali su se kasnije svi priključiti razbijačima. Ovim aktom je u Foči razvijen MUP RS, a srpski kadrovi su se odazvali pozivu SDS-a. To je prvi drski udarac legalnim vlastima BiH. MUP je preuzeo Branislav Ćosović, a policiju Dragan Gagović, koji će postati ratni zločinac i poginuti pri hapšenju od strane UNPROFOR-a.

Da nije međunarodnih snaga, fočansko leglo zločinaca izbjeglo bi kazne.

PRIPREME ZA IZVRŠENJE GENOCIDA U FOČI

U skladu sa „Odlukom" Svesrpskog sabora, krajem 1990. formirano je Srpsko nacionalno vijeće za BiH. Ustvari paralelna vlada. Ovaj organ je 8.11.1990. donio "Deklaraciju o položaju srpskog naroda u SR BiH" u ko-

20 Ravno, selo u Hercegovini naseljeno Hrvatima, kod Trebinja,. JA ga je 1991. g razorila artiljerijom.

joj izričito tvrdi da „…za srpski narod nije prihvatljiva BiH kao samostalna država, sama ili u konfederativnoj zajednici sa drugim državama, niti bilo koja forma državnog oganizovanja, kojom bi on bio odvojen od cjeline srpskog naroda ili bio sveden na status nacionalne manjine". Ovo je projekt formiranja srpske države u BiH. Njime se predviđa organizacija referenduma, što će realizovati SDS.[21] Nedvosmisleno je jasna opredijeljenost kreatora navedenih stavova, da će se oni boriti za njihovo oživotvorenje, bez obzira na cijenu i posljedice.

Milošević se nije, uspio dogovoriti s Tuđmanom, 24. marta 1991. u Karađorđevu, o podjeli BiH. Pošto je Velikosrpski pokret zaključio „da nije spreman da gubi istorijsko vrijeme" objavljen je, 9.4.1991, nacrt Deklaracije srpskog nacionalnog savjeta[22].

> „Nizom pritisaka, prevara, obmana, afera, medijskih intriga, podvala i maskiranih pučističkih radnji, od 'samoorganizovanja Srpskog naroda' i formiranja paravojnih četničkih formacija s paralelnim oduzimanjem oružja TO nesrpskih naroda, do preusmjeravanja saveznih kontraobavještajnih službi prema organima nesrpskih Republika, upada u platni sistem Federacije, išlo se na to da se ne prezajući ni pred upotrebom sile, unaprijed osujeti svaki, a posebno zajednički otpor."

Fočanska SDS je intenzivno radila na organizacionoj i materijalnoj pripremi snaga za realizaciju stranačkih planova. Uglednijim Bošnjacima su imputirali optužbe da vrše pripremu pokolja Srba. Njihova visoka delegacija je išla u Beograd kod generala Blagoja Adžića, tadašnjeg načelnika Generalštaba JA, da ga uvjeri kako je pisac ovih redova, kao pukovnik JA, izvodio pripremu Muslimana za uništavanje Srba. Kao dokaz, nosili su elaborate protivdiverzantskih vježbi, koje su izvođene upravo na predjelima gdje su se krili odmetnici pedesetih godina prošlog vijeka. Njihova teza je odbijena i pokušaj podvale je propao, jer su ih upravo elaborati vježbi dezavuisali.

21 Smail Čekić: AGRESIJA NA REPUBLIKU BIH, PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE, Sarajevo 2004 g, str. 487.

22 Muharem Kreso: AGRESIJA - AMBIJENT POČINJENOG GENOCIDA. ZBORNIK GENOCID U BIH 1991. – 1995, str. 48.

Uloga Fočaka, Vojislava Maksimovića, Velibora Ostojića i Petka Čančara, u razbijanju države BiH je bila nezaobilazna. Oni su nosioci najmračnijih ideja i glavni radnici u rasadniku mržnje i destrukcije. Ostojić je predlagač konkretnih mjera za razbijanje države. On je na sjednici Savjeta SDS 15.10.1991. predložio opstrukciju rada Skupštine RBiH, pokretanje medijskog rata, formiranje paralelnih organa vlasti na nivou tzv srpskog parlamenta. Radovan Karadžić je, 18. oktobra, na osnovu statutarnih ovlaštenja, uveo vanredno stanje u stranci SDS. Istog dana srpski poslanici, kao legalno izabrani i politički legitimni predstavnici srpskog naroda u BiH, donose odluku o organizaciji plebiscita, na kome će se narod izjasniti o ostajanju u BiH. U tu svrhu formirana je Glavna komisija za organizaciju i sprovođenje plebiscita, čiji je predsjednik bio Fočak Petko Čančar. Prema izvještaju koji je podnio Skupštini, nakon održanog plebiscita 8 i 9 novembra 1991, u biračkim spiskovima, bilo je upisano 1,061.157 birača, a 251.394 su glasali sa legitimacijama, iako nisu bili upisani u biračke spiskove. Za ostajanje u Jugoslaviji glasalo je 1,161.146, a protiv 398 birača. Nesrba je glasalo 49.342, od čega 48.895 za ostanak u Jugoslaviji, a 397 protiv. Nije iznešen broj apstinenata. Ovi rezultati su formalno potvrdili odluku „Skupštine srpskog naroda" od 24. oktobra 1991. o ostajanju srpskog naroda u Jugoslaviji.

Po odluci SDS formirani su"krizni štabovi" po opštinama i mjesnim zajednicama. U Foči je formiran krizni štab SDS. Prvi predsjednik štaba bio je Miroslav Miro Stanić, predsjednik OO SDS, a članovi: Vojislav Makimović, Velibor Ostojić, Petko Čančar, ljekar dr Radovan Mandić, Simo Stanković, zamjenik direktora Medicinskog centra Foča, Čedo Zelović, komandant Opštinskog štaba teritorijalne oodbrane, Zdravko Begović, direktor OOUR „Lesonit" u preduzeću „Maglić", Dragan Gagović, komandir srpske policije u Foči, Zoran Vukadinović, radnik Centra državne bebjednosti (CDB) Goražde, Josif Miličić. predsjednik srpske opštine Foča, Radojica Mlađenović profesor, predsjednik IO Foča, Nade Radović, direktor „Termike" u Foči, Simo Stanojević zamjenik komandanta OŠTO.[23]

23 Najzloglasniji krizni štabovi MZ pored fočanskog, bili su: Čohodar Mahala, sačinjavali su ga Avram Vlado, predsjednik, Goran Mitrašinović, zamjenik, Marinko Pljevaljčić, Dojčilo Davidović i Ostoja Ostojić, članovi; za Aladžu: Miloš i Radenko Vladičić; za Podmusalu:Novak Drakul, Risto Vučetić i Pero Ivanović, za Ćerezluk; područje Brusna-Slatina Boro Ivanović, predsjednik ; Jabuka:Ilija Čančar,Matija i Drago Skakavac i Rade Đurović i Brda-Kozja Luka Savo. Brod, Kalajdžić Nenad i

SDS je cijelu 1991. potrošila na militarizaciju srpskog stanovništva. Osnovna aktivnost ogleda se u radu na nabavci i, iz skladišta JA, preuzimanju i podjeli lahkog naoružanja Srbima, te formiranju paravojnih i parapolicijskih jedinica, smotrama, obuci u rukovanju oružjem i gađanju. Vršili su izviđanja pojedinih rejona za logorske prostorije, kao i objekata pogodnih za vojne potrebe, pripreme za organizaciju poljskih bolnica, izvlačenje i spremanje sanitetskog materijala, osmišljavanju i pripremama za brzo otvaranje sabirnih centara za zatvaranje bošnjačkih masa.

SDS-ov krizni štab Foče je lociran u ženskom KPD „Velečevo", odakle je rukovodio svojim mračnim operacijama. Ovi krizni štabovi su bili pokretači i realizatori svih zločina genocida na svojim područjima. Kao stalni nadzornici i inspektori kriznog štaba Foča, bili su Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić i Petko Čančar. Krizni štab Foča formirao je krizne štabove u MZ, izuzev u manjim gdje je manje srpskog stanovništva, pa su ove MZ bile priključene susjednim. Formirali su i Prijeki sud, koji su sačinjavali Rajko Bojat, advokat, predsjednik, Jelena Lela Milić, sudija, Miodrag (Mišo) Jovičić, advokat i Slobo Starović, auomehaničar.

Planeri genocida su organizovali nabavku i podjelu oružja srpskom stanovništvu. To je profesor Smail Čekić vrlo reljefno osvijetlio u knjizi „Agresija na RBiH":

> „Naoružavanje Srba, posebno je aktualizirano 1990. kada je naoružano 35 Srba. Pored pušaka M48, automatskih i poluautomatskih p. dobili su p. m. M-53 i šarce MB- 60 mm. Komandant kasarne Slavko Timotijević (rodom iz T. Užica), naoružavao je sela Zakmur, Đeđevo, Trbušće, Kuta i dr. Kasnije je, u maju 1992. rukovodio napadom četnika na stanovnike Đeđeva, kojom prlikom su ubili 13 Bošnjaka i silovali više žena i djevojaka. Glavni organizatori naoružavanja SDS i srpskog stanovništva su, pored starješina JA bili Novica Tripković (dugogodišnji zatvorenik, silovanja, ubistvo, učesnik na Vukovaru); Kovač Momo, penzioner KPD Foča i komandant Brčanskog odreda; Boro Ivanović, direktor OŠ u Godijenu; Dragan Milenković, predstavnik 'Navipa' u Foči i drugi.

Vojo, Stamen Rangelov, Ilija Ćalasan i Miodrag Pjević Jovan i Vuković Nenad za Tjentište. Miljevina: Elez Veljko (Smail Čekić, AGRESIJA NA REPUBLIKU BIH, PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE, Sarajevo 2004 g, str. 600-603.

Vlatko Pljevaljčić, medicinski tehničar, rukovodio je opremanjem bolnice u selu Bare za potrebe SDS, a Boro Ivanović je formirao jedinicu u Brusnima čiju smotru je izvršio Miro Stanić, predsjednik kriznog šaba SDS Foča, u rejonu Sohe, sa kojom se uključio u napad na Foču. Savo Blagojević je bio glavni organizator nabavke i podjele artiljerijskog oružja."

Na prostoru Foče kod Ustikoline, nalazilo se skladište ratnih rezervi JA, s velikim asortimanom svih vrsta oružja i municije. Oružje je u junu dovezeno šleperima u slijedeća srpska sela: Žešće, Dragočava, Jošanica, Tulovići, Vranjevci, Previla, Ligate, Cvilin, pilana Brod. Oružje je locirano na jakim topografskim objektima. U Ustikolini se isticao Simo Mojević i Petar Mihajlović sa sinom Radisavom. Čitavom operacijom disperzije i distibucije MTS iz skladišta rukovodili su Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić i Petko Čančar, uz asistenciju brojnih saradnika, kao što su Pero Mitrović, Mladen Janković, braća Momo i Diko Marić, Ćiro Dubovina, Savo Bilanac, Radoje Zorić, Vučko i Savo Blagojević Čedo Fuštar i dr. Na području Foče imali su uređene vatrene položaje za artiljeriju i MB u rejonima Kmur, Avdagića Luka, Budanj, Susješno, itd…"[24]

Ovi podaci najrječitije govore o totalnoj neodgovornosti nosilaca vlasti u Foči, kao pripadnika stranke koja se nametala kao muslimanska partija i zaštitnik muslimanskih interesa – nisu ništa preduzeli da to osujete. Kamioni s oružjem su prolazili i kroz muslimanska sela. Nigdje nije organizovan prepad na improvizovana skladišta, na pojedinačne šlepere…

Ko može zaključiti da li je u pitanju psihološka blokada, šok, kukavičluk, panika, dezorganizovanost, nesnalažljivost…, ili, možda, čak i izdaja…? No, to je nebitno, posljedice su iste – teške i već poznate. Uostalom, ovo je predmet posebne istrage i nije zadatak ovog autora.

„Raspoloživi dokumenti, otkrivaju, rukovodeći vrh SDS u sklopu ratnih priprema naoružao je rukovodeće kadrove SDS iz GO, političkog savjeta članove vlade i Skupštine RBiH. Naoružani su u junu 1991. pištoljima škorpion, koje je JA uvezla iz Čehoslovačke. Na prvom mjestu bio je Radovan Karadžić, koji je dužio poklonjeni

24 Isto

hekler s prigušivačem br. 93421 i 200 metaka;Vojislav Maksimović, dužio je automatski pištolj škorpion br 24705 i 100 metaka; Petko Čančar dužio je automatski pištolj škorpion. br. 23722 i 100 metaka; i još 8 profesora".[25]

Opravdano se postavlja pitanje, šta i za čiji račun su radili organi državne bezbjednosti, da nisu bili u stanju otkriti podjelu oružja JA istaknutim profesorima, intelektualcima? Oni ili nisu radili svoj posao, ili im nije imao ko izdati zadatak, jer nije znao šta oni treba da rade. Smiješni i jadni intelektualci, siromašnog intelekta! Spremali su se za obračun kod „OK korala" poput raspojasanih kauboja. Za šta su im služili „škorpioni"!?[26] Krizni štabovi su rasformirani sredinom 1992. a formirana su ratna predsjedništva opština. Srpsko stanovništvo je naoružano u organizaciji SDS i saradnji jedinica JA.

Neposredno pred početak agresije, grupa kriminalaca iz požarevačkog zatvora fiktivno je prebačena u KPD Foča. Ustvari, raspoređeni su, kao gosti – uskoro četnici–zločinci, po kućama i trupama sutrašnjih napadača. Tako su „pojačanja" dobili, na Miljevini, budući zločinac Pero Elez, četnici u Brod… Ovima je došla i grupa mlađih ljudi iz Crne Gore. Razmješteni su po srpskim kućamakao navodni rođaci i gosti. Troškove boravka pokrivala je SDS.

Preko Pljevalja i Čelebića dva kamiona su dovezla zemunske razbojnike i kriminalce, potomke čelebićkih četnika, poslije II svjetskog rata odseljenih iz ovih krajeva. Na Budnju kod Miljevine su dvije artiljerijske jedinice (baterije) posjele vatrene položaje, a iz ustikoljanskog magazina, izuzeto je pješadijsko oružje i podijeljeno četničkoj paravojsci.[27] SDS oslobađa, iz CZ Sarajevo, gdje je izdržavao kaznu zbog silovanja, zatvorenika Janka Janjića i on, kasnije, postaje krvavi zločinac i silovatelj Bošnjakinja. Poginuo je pri pokušaju hapšenja od organa UNPRFOR-a.

25 Isto

26 "Škorpion" je automatski pištolj 7,62 mm čehoslovačke proizvodnje koje je JA uvezla 1978. g.

27 Fočansko rukovodstvo SDA, gdje je bio dominantan Halid Čengić, zvani Hadžija, nije dozvolilo da grupa građana provali u skladišta i izuzme oružje. Prema svjedočenju prisutnih ljudi, izgovarao se da čeka naređenje iz Centrale SDA iz Sarajeva. Tako je neodgovornošću nekih organa upropaštena jedna povoljna šansa dolaska do neophodnog oružja.

Krizni štab Foča, formirao je četničke vodove, čete, bataljone i Fočansku brigadu, a prema izvještaju Miroslava Stanića, predsjednika SDS Foča, do juna 1991, formirao je 8 bataljona i okupio oko 2.000 dobrovoljaca. Odredi su formirani za namjenske zadatke i nazvani su prema prezimenima komandanata ili njihovim nadimcima. Poznati su odredi „Dragan Nikolić", sastavljen od četnika, domaćih šovinista, nazvan po vojvodi poginulom prilikom pljačke kuće Jusufa Aganovića u Aladži.[28] Gojko Janković je komandovao odredom „Janković", komponovanim od zločinaca iz Foče i Crne Gore, a operisao je na prostoru Tjentišta, Broda, Đeđeva, Miljevine... Odred „Nikačević", sastavljen od aktivne i rezervne milicije, kao specijalna jedinica i naznav je po svom komandantu, Nikačeviću, poznatom po „podvigu" otimanja malog Anvira Fazlića (15) od majke Šemse. Tom petnaestogodišnjaku se izgubio svaki trag… Inače, Nikačević je bio aktivni milicioner u SJB Foča.

Pero Elez, poznati kavgadžija, šovinista i ravnogorac, besprizornik, kriminalac i razbojnik, komandovao je odredom „Elez", formiranim od Miljevskih četnika. Poginuo je u klanskom obračunu kriminalaca…

Klerikalno-konzervativna struja u vrhuški SDA gajila je bezgranično povjerenje i pružala svestranu podršku dvojici svojih izabranika i miljenika u Foči, čiji su lični i intelektualni kapaciteti vrlo skromni. To, za kadrovike ove stranke, nije bilo relevantno. Oni su tražili samo bezrezervne poslušnike. U stranci su 1991. održani izbori i izabrani su delegati za stranački kongres kao što je izabrano i opštinsko rukovodstvo stranke. Međutim, nakon toga, iz stranačke centrale je došao svemoćni instruktor i suspendovao legalno izabrano rukovodstvo SDA opštine, a na kongres nisu išli izabrani delegati već ljudi iz Izetbegovićevog „jezgra miljenika", ljudi bez delegatske legitimacije. „Jezgro" su činili ambiciozni karijeristi, uzurpatori ingerencija legalno izabranih i protjeranih iz rukovodstva SDA te su, praktično, uz blagoslov centrale, organizovali paralelnu liniju rukovođenja opštinom. Tako je blokiran rad prave stranke u Foči. Članstvo nije znalo s kim da kontaktira. Konzervativne i fanatizovane stranačke snage, zadojene svojim brutalnim i slijepim „antikomunizmom", odbijali su i rastjerivali obrazovane ljude. Nije trebalo mnogo da intelektualčne snage i ne požele

28 Dragan Nikolić, predratni komandir Stanice milicije u Čelebićima i Miljevini. Ubio ga, u Aladži, Jusuf Aganović braneći od pljačke svoju kuću.

uključenje u stranku, a ako su već i dospjeli u članstvo nije ih bilo na sastancima – nisu željeli slušati uvrede ili trućanja grlatih stranačkih parolaša. „Jezgraši“ su svojim postupcima nanosili užasnu štetu odbrani zemlje. Najbolja potvrda ovoj tvrdnji je postupak svemogućeg visočkog logističara – Hadžije[29] – kada je odbio ljude iz Olova, koji su tražili municiju i oružje za opštinsku TO. Otjerao ih je optužbom, uvredama i „presudom“: Oni su „crveni“, „nepravovjerni“, a za takve nema oružja![30] Fočanski slučaj je oštra slika skandalozne i kastinske kadrovske sektaške politike SDA.

Iz ove i ovakve prakse proistekle su greške sa krupnim posljedicama za narod i državu. Koliko se zna, to nije bio jedini „slučaj“ s ovim „logističarom antikomunistom“. Ovakve „zvjezdice“ su gušile stranačku demokratiju i organizaciji, konačno i odbrani, nanosile veliku štetu. Njihova aktivnost završavana je pogrdnim povikom prezira: „Šuti, ti komunjaro!“

Dakle, fočanska SDA je imala dva paralelna rukovodstva, jedno legalno izabrano, a nemoćno i drugo, formirano „naopako“, od vrha stranke, time u vrhu i prihvaćeno, a narodu natureno![31] Ljudi koji su godinama radili u organima vlasti, na svim nivoima i imali bogato iskustvo, jednostavno su ignorirani „antikomunističkom“ euforijom megalomana, nacionalista, fanatika… Posljedice i šteta političkog diletantizma su poznate.

Lično iskustvo:

Kasnije sam saznao da su neki ljudi, tog predburnog vremena, predlagali da mi se uputi poziv kako bih im stručno pomogao oko priprema Štaba i jedinica TO za odbranu. Zaista, za jednog slučajnog susreta na fočanskoj čaršiji, Halid Čengić me je, uz pozdrav, pitao da li bih došao da im pomognem oko razrade dokumenata ratnog plana. Pristao sam, ali pod uslovom da mi upute zvaničan poziv. Znao sam, naime, da su mi ti konzervativci imputirali pripadnost KOS-u, a takva etiketa je u to vrijeme korištena za brutalne

29 Logističar je bio Halid Čengić – Hadžija, iz Ustikoline, a Fadil Karčić tadašnji komandant OpŠTO Olovo,ostao je preneražen. Ovaj primjer pokazuje kako su se neznalice i diletanti ustoličavali na ključnim mjestima gdje su svojim laicizmom nanosili neprocjenjivu političku i svakojaku drugu štetu.

30 Zabilježeno prema izjavi Fadila Karčića, tadašnjeg komandantadanta OpŠto TO Olovo.

31 Predsjednik opštinske organizacije SDA bio je ing Taib Lojo i izabran je za kongresnog delegata. Muhamed Čengić je na sastanku OO SDA Foča, saopštio da na kongres idu neizabrani delegati - Halid Čengić i Senad Šahinpašić-Šaja, nisu izabrani, ali su osobe od Izetbegovićeva povjerenja, te djeluju iz „sjene“. Ovdje spomenuti Muhamed Čengić nije sin Halida Čengića. Hadžijin sin je ef. Hasan.

eliminacije poštenih ljudi. Ni krivih ni dužnih! Iskreno, čuvao sam se da ne pokažem nekakvu znatiželju za poslove u organima odbrane. Klonio sam se, da me ti ljudi ne optuže da prikupljam špijunske podatke. Halid me nikada više nije pozvao, niti mi je bilo šta objasnio. Samo me je naveo na slutnju da su moje pretpostavke bile realne i da je, s višega nivoa, fermanom, zabranjeno moje uključivanje u te strukture. Međutim, u Popovom mostu na Sutjesci izvjesni Fulurija je pred ljudima tvrdio kako ja neću da se angažujem u odbrani. To su konstrukcije iz kuhinje tadašnjih fočanskih političkih struktura kako bi me difamirali kod naroda. Da sam, kojim slučajem, stvarno bio kosovac, vjerovatno bi me pozvali.

Inače, mislim da je tu laž lansiralo opštinsko rukovodstvo SDA Foča. Mnogo je ljudi, misleći da sam utjecajan, tokom 1991, dolazilo na vikendicu u Godijenu, sa žalbama kako im Šajini ljudi prodaju oružje i traže od 1.300 do1.500 DM za pušku. Objašnjavao sam da o tome ne znam ništa, stvarno nisam ni znao i upućivao sam ih da se obrate opštinskom odboru SDA. Bilo mi je nepoznat i odakle to oružje, da li ga je dobavljala stranka nekakvim švercom ili je riječ o ilegalčnoj trgovini nekog pojedinca…

U KPD Foča bilo je nekoliko stotina pušaka. Iz Uprave je naređeno da se to oružje funkcionalno onesposobi. Alija Berberkić tadašnji zamjenik upravnika KPD, organizovao je pakovanje izvađenih dijelova i njihovo zatrpavanje u hrpu uglja. Municija je sklonjena u šahtove. Ovaj trezveni postupak Berberkića bio je izuzetno koristan. U početku agresije, dio toga oružja je stavljen na raspolaganje jedinici odbrane, a veći dio je preko Ustikoline upućen prema Goraždu.[32]

Četnički napad na Foču počeo je 7. na 8. april 1992. zauzimanjem magacina opštinske TO i trgovačkog preduzeća „Perućica" u Livadama, predgrađu, po ranije dogovorenoj podjeli, bošnjakom teritoriju i MZ Čohodar – Dukat–mahala[33] i Aladža. Očekivao se dolazak potpredsjednika vlade Muhameda Čengića i Ljubomira Simovića iz Sarajeva, koji, iako očekivani,

32 O prilikama iz toga vremena u svim gornjepodrinjskim opštinama, pisao sam u knjizi „Podrinje istočna kapija BiH"

33 „Dukat–mahala", tako nazvana nakon II svjetskog rata, kada su Srbi iz Čelebića, Zavajita, Dragočave, Potpeća i Slatine, opljačkane dukate od muslimana uložili u izgradnju kuća i naselili ovu mahalu

nikada nisu došli u Foču. Po okupaciji prostora četnici su sve ove objekte pretvorili u logore – sabirne centre. Naredili su bošnjačkom stanovništvu da se mora iseliti iz svojih kuća i stanova za pola sata. Zauzeli su, bez otpora, dio grada u međurječju Drina – Ćehotina i oko Doma zdravlja. Zarobili su doktora Avda Šadinliju i Ibra Karovića. Po upadu Dom zdravlja prisiljavali su doktora Ibra Karovića da telefonom zove Muhameda Čengića da naredi Šaji da preda četnicima MZ Donje polje, dio grada od ulice Ivana Gorana Kovačića do KPD, koji su branili Bošnjaci okupljeni oko Šaje (rezervna milicija, TO i građani) i da telefonom pozova poznate muslimane u gradu da predaju oružje. Ova MZ je branjena od 8. do 16 aprila 1992, kada je odbrana bila prisiljena na izvlačenje, a četnici su zauzeli i KPD i već 17. aprila stavili ga u funkciju konclogora. Muškarce su, vezane, sprovodili u logore gdje su bili izloženi torturi i ponižavanju. Neke su noću odvodili i ubijali pored Ćehotine. U logor su dovođeni muškarci sa svih prostora opštine, bolesnici iz bolnice od Goražda, Čajniča i Višegrada, a iz Crne Gore je doveden 21 muškarac. Izbjegli iz Jeleča u Kalinovik prebačeni su u Bileću, potom, tokom maja, u KPD Foča.

Bošnjački dio opštinskog rukovodstva iz Foče je, spontano, izbjegao u Ustikolinu. Tamo je djelovao Krizni štab u sastavu Taib Lojo, predsjednik SO, Halid Čengić – Hadžija (ispred SDA), Suljo Pilav, komandant OpŠTO, Edhem Varajić, načelnik SNO i Senad Šahinpašić – Šaja, poslanik Skupštine RBiH. Ispisivali su letke pozivajući narod na otpor i nemušto i izgubljeno fantazirali, kako pomoći Foči. Sve je rađeno po inerciji, bez efekta i narod je, kao u stampedu, nadirao dolinom Drine prema Ustikolini. Na Grebak je, tih dana, pristigao jedan kontingent lahkog oružja. Lokalni lideri Jabuke, su zahtijevali da im se ustupi pola oružja kako bi organizovali otpor, ali je zahtjev samo izazvao spor s opštinarima. Iz Ustikoline, tamo zatečeni opštinari, upućuju dva šlepera natovarena brašnom i 48 naoružanih momaka, pretenciozno nazvanih „diverzantskom grupom“, na Grebak, da preuzmu oružje. Na Presjeci su ih presreli četnici, zarobili i razoružali, sve zaplijenili. Došlo je do teških i mučnih pregovora s lokalnim vođama SDS-a. Konačno je Vojna policija sa Sokoca, preuzela sve momke i poslala ih na Sokolac. Na sreću, nijedan nije ubijen.

M. Bradarić, u knjizi „Grihota je ubijanje tvica“, ovako piše o fočanskim događajima 14, 15. i 16. aprila 1992:

„Odmah iza ponoći oko 300 ljudi kreće iz Ustikoline za Foču u dvije kolone, jedna lijevom, a druga desnom obalom Drine. Ulaze u Donje Polje bez ijednog opaljenog metka. Tu se sastaju s braniteljima Foče okupljenim oko Senada Šahinpašića Šaje. Kao pomoć Foči, svježe snage, predvode Abduselam Sijerčić–Pelam iz Goražda, Musa Odžak, dobrovoljci sa Sadbe, Oglečeve i Slatine, Sinan Radović ljude iz Mravinjca, Bogušića i Beriča, a Dževad Kovačević–Mega, Fočake. Čišćenje snajperista počinje od Donjeg Polja. Prvo ih uklanjaju s krovova stambenih zgrada. Borbe se vode po cijelom Donjem Polju. Zapanjujuća je činjenica da se u većini srpskih kuća i stanova nalaze velike količine oružja, municije i sanitetskog materijala. Pronalaze se radio–stanice i oružje zazidano u kade, dimnjake, kauče, saksije za cvijeće. Samo u stanu Slavka Đorevića, medicinskog radnika u fočanskoj bolnici, pronađeno je, pored arsenala oružja, pet vreća sanitetskog materijala i lijekova.

…Podrumi skoro svih pravoslavnih kuća, bili su pravi armiranobetonski bunkeri…U isto vrijeme četnici po drugim dijelovima grada hapse, progone, tuku, prebijaju i ponižavaju Bošnjake. Vrhunac njihovih orgijanja je četnička zastava istaknuta na munari Careve džamije.

…Mještani Susješna, borcima ne daju da presjeku fizičku vezu Kamen – Foča. Tu se isticao neki Đuderija poslovođa tekstilne prodavaonice 'Perućica' na Kamenu. Bećir Jahić nije dozvolio majoru Zaimu Beševiću, s kojim je bilo 150 ustikoljana, da razbije četničko uporište Brda. Opravdavali su to 'dogovorom s komšijama'. To je bila preskupa naiva lakovjernih."

U Ustikolini se odvijala drama oko oslobađanja naših zarobljenika sa Presjeke. Većina članova OpŠTO predlagala je prepad na skladište oružja i zapljenu nekoliko hiljada cijevi. Tu je bilo i oko 1.500 cijevi TO Foča. SDA-ovci koji su držali vezu sa Sarajevom, tvrdili su da je iz Centrale naređeno da se skladište ne smije dirati, kako srpskoj propagandi ne bi dali povoda da optuži Bošnjake za početak napada. To je saopštio Džemo Omerbašić, komandant ŠTO MZ, čovjek koji nije dozvolio zvaničnom komandantu OpŠTO Sulji Pilavu ni da pogleda jedinicu MZ, niti da izvrši smotru i kontaktira s

borcima. To je praktično bio drugi, paralelni, neformalni opštinski štab TO. Dominirala je filozofija bašibozuka, jer nije prihvatio zvanični OpŠTO, kao nadređenu komandu. Sve se to događalo u prisustvu, politički, tada, najodgovornijih ljudi iz opštine i opštinskog rukovodstva SDA…

. . .

... Za to vrijeme u Goraždu i dalje pregovaraju SDA i SDS. Jedna od tema su i momci zarobljeni na Presjeci. Zatvoreni su u nekoj školi. Poneki uspijeva pobjeći, ponekog otkupljuju roditelji ogromnim svotama deviza, a jednog ili dvojicu su krijući pustili Srbi, poznanici. Grupa od 43 zarobljenika spala je na 27 mladića. Priča se da je Simo Mojević direktor škole u Ustikolini, htio pobiti Ustikoljane iz te grupe na licu mjesta. Suprotstavio mu se i zaštitio ih Milovan Bilinac, privatni ugostitelj iz Ustikoline.34

U Ustikolini se čekao povratak vozila Vojne policije iz Previle, sa zarobljenim momcima. Ustikoljanski policajci su htjeli zaustaviti vozila da se uvjere da su naši momci živi i zdravi. Naivno i nestručno je organizovana neka vrsta barikade, kojom se željelo zaustaviti vozilo s našim zarobljenim momcima. Na barikadi su ludo izgubili glave Bećirević Ševal, komandir policijske stanice i Kamerić Mehmed Meco. Vozilo je prošlo sa zarobljenicima i otišlo na Sokolac. Nekoliko dana kasnije ovi su momci otpušteni sa Sokoca…"

Na topografskom objektu Dub, na sjevernoj strani grada Foče, na koti što dominira dolinom Drine i gradskom četvrti Donje polje, je lovački dom. SDS-ove formacije su ga nesmetano zaposjele i pretvorile u vatrenu tačku. Prva fočanska žrtva ubijena je upravo vatrom iz toga rejona. Žrtva je bio vrlo cijenjeni policajac Abid Ramović. Taj pošteni i hrabri čovjek je, prije početka sukoba, s patrolom, pokušao utvrditi o čemu se radi na Dubu, ali im SDS-ovci nisu dozvolili pristup. Postavili su mu i zasjedu, pokušali ubiti ga, ali im je to uspjelo tek nešto kasnije, 08. aprila, dok je pružao pomoć izvjesnoj Milevi Radojčić, ranjenoj u četničkoj pucnjavi iz Ivanovića kuća preko Drine.

34 M.Bradarić, GRIHOTA JE UBIJANJE TVICA, Tuzla, 2004. Pregovori u Goraždu vođeni su između SDA I SDS o podjeli opštinskog područja.SDS je nametla te pregovore u svim opštinama .SDA je pristajala n ate pregovore,koji su vođeni tokom marta 1992.U GŽ su ti pregovori produženi 15 dana,jer SDA je kupovala vrijeme da bi organizovala odbranu. Takvi pregovori su vođeni i u Foči, ali Maksimović ih je prekinuo.

Fočansko rukovodstvo se krajem aprila raspalo i „spontano se", bez pokušaja organizacije odbrane ove varošice, povuklo iz Ustikoline. Jedna grupa, sa Šahinpašićem na čelu, otišla je prema Goraždu, a druga, predvođena Taibom Lojom i Halidom Čengićem, prema Grepku i Sarajevu.

U Ustikolini se pojavio „major" Mirsad Karišik, sa zavijenim prstom, jer je navodno izvršio samoranjavanje, kako bi se oslobodio službe u JA. Dali su mu komandu nad štabom, kao najstarijem i „stručno kvalifikovanom oficiru". Ništa ne sumnjajući, povjerovali su njegovoj priči. Kasnije je Šemso Šiljak, poznati „hajduk" socijalističkog perioda, u „majoru" prepoznao kriminalca, robijaša iz zeničkog zatvora – skupa su izdržavali kaznu. "Major" je smijenjen i upućen komandi Istočno–bosanske Operativne grupe (IBOG-a).[35]

Na službi, u skladišnom objektu u Filipovićima, nalazio se oficir JA Kurtović. Ponudio je narodu zaklon u skladišnim hangarima, lično garantujući bezbijednost. Najvjerovatnije, on ništa nije znao o planovima više komande. Grupa koljača je upala u hangar, i u krugu skladišta ubila 17 osoba, a ostale vratila u Foču i smjestila u KPD. Zaim Imamović je sa 38 boraca sa Preljuće pokušao osloboditi zatvorenike iz Filipovića, ali je suviše kasno stigao. Četnici su kao poplava osvajali selo po selo u dolini Drine, lako savlađujući otpor slabih snaga branioca. Zaim je iznenadnim, energičnim napadom oslobodio brdo Stolac i Nekope, ali te položaje nije mogao održati.

U Foči je prijeki sud, šestoricu zarobljenih ranjenika osudio na smrt strijeljanjem (Adnan Isanović, Hasan i Ibro Selimović i neki Bećković) nakon čega su izvedeni iz bolnice i strijeljani. Lažni humanisti, četnici, po okupaciji bolnice. iz bolničkih kreveta su izvlačili bolesne Bošnjake i ubijali ih pored bolničkih zidova. Silovali su mlađe bolesnice. Nemilosrdno su gazili mit o slobodoljubivosti Srba i čojstvu Crnogoraca.

Po osvajanju Foče, četnici su, sa ruljom pljačkaša iz Crne Gore, Hercegovine i fočanskih sela, za prvih 10 dana, opljačkali bogata fočanska trgovačka preduzeća, a zatim su prešli na pljačku bošnjačkih kuća i stanova. To su završili negdje do polovine maja, a potom su krenuli u pljačku i paljevi-

35 O sudbini M. Karišika, nema podataka. Pouzdano, trag mu se gubi na prostoru Osanica–Ilovača.

nu sela. Iz Crne Gore i Hercegovine kolone pljačkaša, s raznovrsnim transportnim sredstvima, hrlile su u pljačku grada. Spalili su većinu bošnjačkih kuća i „dušu grada" – Prijeku čaršiju i 13 džamija.

Na drugoj strani, jedinice Armije BiH nisu devastirale, a ni zapalile pravoslavnu crkvu u Ustikolini. Državna politika je bila protiv vandalizma prema vjerskim objektima, a taj stav su komande jedinica Armije BiH poštovale.

Četnici su palili i okolna bošnjačka sela – Dragočava, Šubi, Šuljci, Brusna, Saš, Potpeće, Vikoč, Papratno, Slatina, bila su u plamenu. Snage TO su aktivnim dejstvima oko Tjentišta blokirale komunikaciju Foča–Gacko, a četnici, Lalovići iz Kalinovika i Elezi iz Miljevine su spalili Jeleč i okolna sela. U borbama TO BiH sa četnicima oko Prijeđela, poginala su tri četnika. Nakon toga porodica Janković iz Trnovače širi glasine kako će doći SDS-ovci da se osvete i nagovara suseljane Bošnjake da se okupe momci i idu u Foču gdje će biti sigurno zaštićeni. Neki muškarci iz porodica Džin i Bećković, povjerovali su. Oko petnaestak se stavilo pod vođstvo jednog od Jankovića i krenuli su prema Foči. Na Drinskom mostu na Brodu Janković ih je predao crnogorskim četnicima. Ubijani su – odmah! Leševe su, s mosta, u rijeku morali bacati oni koji su dolazili na red za ubijanje.

> "Esad Mujanović je s lešom skočio u Drinu. Pucali su i bombe bacali za njim. Uspio je spasiti se plivajući oko 30 km uz povremene izlaske iz rijeke radi odmora. Tu su ubijeni Dževad, Edhem Esad i Hamdija Bećković te Nedžad i Esad Džin. Brutalni zločinci, Grujo Janković i Grujo Džajić, Nebojša Kovačević, i drugi, na ovom mostu su klali, ali su i silovali bošnjačke djevojke i žene po selu u prisustvu njihovih očeva, a zatim bi očeve odvodili na put bez povratka…"[36]

KPD Foča je odmah po četničkom osvajanju objekta 17. aprila, transformisan u koncentracioni logor, stravično mučilište civila Bošnjaka. Pošto po mjeri Petka Čančara, tadašnji Upravnik KPD Radojica Tešević nije bio dovoljno revnostan u izvršavanju zločinačkih naloga, na njegovo mjesto imenovan je ratni zločinac, kasnije u Hagu osuđen (15 g) Milorad Krnojelac, koji je oslobođen nakon 11 g izdržane kazne. Po osvajanju grada Foče, četnici su krenuli u napad na Bošnjačka sela u progon i ubijanje

36 M. Bradarić GRIHOTA JE UBIJANJE TVICA

stanovništva. Ove akcije su vršile grupe ratnih zločinaca Kunarca, Janjića, Eleza, Stankovića, Zelenovića i drugih, od početka maja do oktobra 1992. Bošnjačko gradsko stanovništvo, stihijno je krenulo tražiti glavi selameta. a u BiH, posebno u Sarajevu, bezrazložno i neopravdano im je prišivena etiketa „izdajnika" „kukavica", „pobjegulja"… Ovakvo tituliranje stizalo je iz stranke koja je bila dužna organizovati borbu! A nije urađeno! Ti su ljudi ostavljeni sami sebi i snalazili su se kako su znali i umjeli. Patriotizma im nije nedostajalo i to su mnogi dokazali kada im se prilika ukazala. U sastavu Armije BiH učestvovalo je oko 4.500 Fočaka, a u sastavu IBOG-a u odbrani Goražda oko 750 boraca. Fočaci su ugrađivali svoje živote u odbranu nezavisne BiH i rasipali kosti po bojištima Goražda Trnova, Sarajeva, Mostara, Fojnice, Kreševa. Dok su fočanski Bošnjaci u redovima Armije BiH prolijevali krv i ostavljali živote na tim bojištima, u dolini Ćehotine i Drine, ostali su bez svoga životnog prostora i imanja. Neposredno po okončanju ratnih strahota govorili su, ali i danas kažu:

> „Zahvaljujemo našim političarima! Foču su, na pladnju, darovali Karadžiću!"

Narod je uvjeren da je to učinjeno negdje u nekom luksuznom hotelu, uz bogatu gozbu, još prije početka agresije. Ovakvo vjerovanje potkrepljuje ignorantski odnos najodgovornijih bošnjačkih političara prema problemu Foče u ratu, ali i u Dejtonu! Ako nije izdaja, onda, najmanju ruku, s izdajom graniči odnos političkog rukovodstva prema Foči kao bošnjačkom problemu!

Zbunjeno, uplašeno i obezglavljeno stanovništvo izražavalo je spremnost da se bori i brani svoje pravo na život. Pored otpora u Donjem polju, otpor su pružile i MZ Slatina, Sutjeska i Jabuka.[37]

U martu 1992. SDS je demonstrirala snagu svojih paravojnih struktura tako što su na Preljući obavljena okupljanja oko 200 četnika iz Foče i Godijena, predvodio ih je Boro Ivanović, kao i na Bakiću, Gracu, Previli, Modrom polju i Prijeđelu. Svi su bili naoružani, pijančili su i, šenlučeći, „izgorjeli" hiljade metaka iz ličnog naoružanja. Bila je to proračunata de-

37 Ovi segmenti teksta su nastali na osnovu razgovora sa Zaimom Imamovićem, Enverom i Sulejmanom Pilavom, Nihadom Klincom, Pašom Pašalićom, Šabanom Karovićem, Rasimom Halilagićem, Taibom Lojom, Alijom Berberkićem. Iskreno im zahvaljujem.

monstracija i prijetnja. Bošnjaci su gledali! I, kako–tako zatomljavali, po selima, rastući strah.

Kasnije će se, ovdje, potvrditi da strah nije bio bezrazložan. Predvodnik postaje komandir:

Prema svjedočenju seljaka iz Papratna, napad 100 – 150 četnika na ovo selo predvodio je Boro Ivanović, komandant Slatinsko-dragočavskog četničkog bataljona, predratni direktor škole u Godijenu. Zarobili su seljaka Miralema Ahmića, doveli ga do groblja pored škole, živa ga objesili o stablo i ispod njega živa, naložili vatru.[38]

Na neprikrivene prijetnje vladajuća stranka „odgovarala" je pasivnošću, učmalošću. Predvodnici, kao hipnotisani, zračili su nedoraslošću, nesposobnošću… Drukčije nije moglo ni biti. Nazovi vođe, a bez vođstva, nametnuti karijeristi, ljudi be potencijala i skučenih intelektualnih mogućnosti. Nabusiti, samovoljni, samodovoljni. U nekim MZ našlo se preduzimljivih, odgovornih i odlučnih ljudi, nespremnih na prihvatanje pasivnog čekanja nailaska četničkih koljača. Danas, međutim, tu samoinicijativu neki stranački jastrebovi bestidno nastoje prisvojiti. Narod se čudi i – šuti u skladu s tradicijom bošnjačkog duha i podaničkog mentaliteta.

NESPOSOBNOST ILI I NEODGOVORNOST VLASTI

Opština Foča je agresiju dočekala potpuno nepripremljena. Za odbranu, u organizacionom, kadrovskom i materijalnom smislu, ništa nije bilo spremno. U opštinskom rukovodstvu je vladala nesloga i međusobno netrpeljivost, trvenja i razjedinjenost. Ing Taib Lojo, predsjednik opštine, bio je maksimalno ignorisan i marginaliziran od miljenika Centrale SDA. Od-

38 Neko je svirao kolo na harmonici. Bezumnici su divljački pirovali. Oko vatrene lomače i bespomoćnog nesretnika uhvatilo se kolo u kome su pored ostalih igrali uz podvriskivanje poput divljaka, ovi četnici: Milenko i Ilija Čančar, Borivoje, Petko i Spomenko Arsenović, Ranko, David Kovač, i njihovi sinovi David i Vaso te Sveto Đukovac. Ubili su i ove ljude: Rasim i Ibrahim Hrustan, Idriz i Miralem Ahmić, Omer Moco, Šaćir Kolenda i Esad Čaušević. Boro Ivanović je učestvovao u ovome zlodjelu u funkciji komandanta. Zabilježeno prema kazivanju Eme Ahmić i Rama Kolende, rođaka i komšija žrtava.

brambeni planovi nisu uopšte aktivirani, niti je posjednut ijedan topografski važan objekt, podesan za odbranu grada.[39]

Sekretarijat NO je vodio evidenciju regrutnih i vojnih obveznika, vlasnika teretnih motornih vozila, plovila, letjelica. Prema razrezima upućivao je regrute na odsluženje vojnog roka, pozivao rezerviste, po zahtjevu jedinica, na mjesto ratnog rasporeda. Štab TO rukovodio je štabovima TO u MZ, a svaka MZ imala svoj štab. Komandovao je jedinicama i štabovima TO, njihovom obukom u miru i upotrebom u ratu. Foča je imala ŠTO u svakoj MZ, Pod komandom OPŠTO bila je jedinica veze, odred TO – 3 čete, diverzantsko izviđački odred i jedan bataljon iz partizanske brigade. Svaka MZ je imala svoju četu TO. Rudnik u Miljevini i „Maglić" su u radnim organizacijama imale svoje jedinice. TO opštine imala je oko 1.500 ljudi u svom sastavu, a oružje je bilo u magacinu u Ustikolini. Predsjedništvo RBiH je donijelo odluku o mobilizaciji ratne policije 3. aprila.1992. Dan kasnije, 4. aprila, ovlastilo je opštinske vlasti da prema svojim procjenama odlučuju o mobilizaciji TO.

Srpski članovi Predsjedništva Biljana Plavšić i Nikola Koljević su opstruirali izdavanje naređenja za mobilizaciju, pravdajući to navodnom opasnošću za mir u zemlji. To je išlo u prilog operativnim planovima SDS. Predsjedništvo RBiH je tek 8. aprila 1992. donijelo odluku o proglašenju neposredne ratne opasnosti. Međutim, RŠTO i SNO Republike, tek 22. maja 1992 izdaju naređenje za mobilizaciju TO BiH.

Mjesec dana nakon pada Foče!

Iako su ova dva republička organa neopravdano kasnila, kao, uostalom i opštinsko rukovodstvo Foče, jer su na osnovu Odluke o neposrednoj ratnoj opasnosti imali zakonsko pravo da pokrenu mobilizaciju TO, opština Foča je okupirana od pobunjeničkih snaga SDS. U Foči mobilizacija nije nikada izvršena!

Niti je mogla biti pokrenuta!

39 Iako je zvanična politika Beograda napustila KONO i Titov „jež" u Foči je postojao ŠTO, Odred TO čiji je komandant bio Milorad Krnojelac,kasniji Upravnik KPD i ratni zločinac,i protivdiverzantski odred. Organi vlasti su djelovali konfuzno, nisu aktivirali nijedan plan odbrane. Neorganizovano je napušten grad. Samovolja i sujete nekih ljudi su štetno dominirali i proizveli dezorganizaciju.

Ispreplele su se odgovornosti Predsjedništva Republike i Vlade, međusobno su se „zapleli“ njeni organi, ali, prije svega, i opštinski organi vlasti u Foči.

Pri ovim konstatacijama na odgovorne se samo ukazuje! Ne razmatra se distribucija nivoa odgovornosti svakog od nabrojanih faktora!

Uglavnom i najvažnije, a katastrofalno: Sve je bilo prepušteno i ostavljeno Srpskoj demokratskoj stranci i njenim falangama!

Nezvanično su djelovala i dva opštinska štaba TO.

U Ustikolini, štab TO MZ, ponašao se harangerski i izbjegavao je prihvatiti subordinaciju OpŠTO.[40] Tu situaciju su zapleli i takvom držali parolaši SDA!

Početkom agresije, pružen je izvjestan otpor agresoru u jednom dijelu grada, potom na Tjentištu, Jabuci i, najžilavije, u Slatini. Sve u svemu ipak stihijski i nekoordinirano. Najorganizovanijom se pokazala MZ Donje Polje, gdje su ljudi okupljeni oko Šaje pružali otpor do 17. aprila.

Iz toga kruga, strelovitom brzinom će, Halida Čengića, lansirati u vrh političke piramide, na čelo logistike ARBiH. Sina mu ef. Hasana uputili su u Zagreb, Beč i Istanbul gdje je nekontrolisano, s nekim arapskim probisvijetom Hasaneinijem, manipulisao stotinama milijuna dolara pristiglih, kao pomoć nekih prijateljskih zemalja, narodu BiH!

Postaće to jedna od najbogatijih bošnjačkih porodica u dolini Drine!

Ostali su bez obaveze da bilo kome polaže računa o načinu dolaska do basnoslovnog bogatstva i kapitala. Uostalom, to je razumljivo, jer je takvom bila, šapatom promovisana, prikrivena zvanična politika „oca nacije“. Svi njegovi miljenici su, zna se kako, postali tajkuni, a stranka, zna se koja, im je omogućila da se, sve što treba, ignoriše i prešućuje.

---

40 Okružni štab TO Goražde, koji je bio pretpostavljeni OpŠTO Goražde, Foča, Čajniče, Rudo, Višegrad i Rogatica od početka agresije pasivizirao se i nije ispoljio nikakav uticaj na potčinjene štabove.

MRAČNA ULOGA SDS U I OKO FOČE

Događaji i aktivnost državnog vrha BiH, ukazivali su na spregu srpskih nacionalista s ljudima iz vrha JA, Veljkom Kadijevićem, ministrom SSNO i Blagojem Adžićem, načelnikom Glavnog štaba oružanih snaga SFRJ, kao i tijesnu vezu Karadžića sa Slobodanom Miloševićem, predsjednikom Republike Srbije, te komandama i jedinicama JA na prostoru BiH koje su se aktivno angažovale na saradnji sa SDS strukturama. Karadžić je od Miloševića tražio da naredi oficirima JA, rođenim u BiH, da se pretpočine jedinicama SDS, što je Milošević povjerljivom naredbom januara 1992. naredio. Ambiciozni megaloman Karadžić je u aprilu 1992. zahtijevao od generala Kukanjca, komandanta 2. armijske oblasti JA, da pretpočini armijske snage na prostoru BiH pod komandu SDS BiH. i da pomognu presijecanje grada Sarajeva na dva dijela, istočno Sarajevo muslimansko i zapadno srpsko od Marijin–dvora do Ilidže. On je zahtijevao da Kukanjac oslobodi sve Srbe iz armije, a ako to neće, onda da podijeli grad na dva dijela kako bi se spriječile borbe u gradu. Prema tom zahtjevu armijske jedinice su trebale biti raspoređene, kao tamponi, odbojnici između Srba i Bošnjaka u podijeljenom gradu sa čime se Kukanjac nije složio, i u odgovoru na ovaj zahtjev isticao je da armija nije bila namijenjena za razdvajanje naroda. Karadžić se zbog ovoga žalio Miloševiću, protiv gen. Kukanjca[41].

Miloševićeva hunta je vrlo perfidno čuvala tajnu o učešću JA, kasnije Vojske savezne Republike Jugoslavije u ratu u BiH. Da bi to prikrili, Karadžićevu paravojsku su vodili pod kodnim nazivom „30. kadrovski centar". Ova tvrdnja nije plod mašte, potvrđuje je i Ukaz o vanrednom unapređenju Ratka Mladića, što je neoboriv dokaz da je Karadžićeva paravojska imala tretman sastavnog dijela Vojske Jugoslavije. Kadrovska politika i materijalno-financijsko obezbjeđenje su vođeni u Beogradu. Vojska Srpske Krajine, vođena je pod kodnim nazivom „40. kadrovski centar". Konačno sve su krinke pale, istina je razgolićena. Demaskirana je laž Miloševićevih

41 Laura Silber and Allan Little, THE DEATH OF YUGOSLAVIA, London, 1995, str 238-251.

SDS je intenzivirala svoju destruktivnu i razbijačku djelatnost. Sudska vlast je preduzela mjere protiv antiustavne djelatnosti ove stranke. Okružni sud Sarajevo svojom Presudom KV 82/92 od 26.6.1992. zabranio je rad ovoj stranci. Presudu je donio sudac Suljo Babić. Presuda nije sprovedena u život, jer to Izetbegović nije želio radi interesa SDA.

skutonoša i njegovo lažno mirotvorstvo. Fočanska SDS je stjegonoša u tim mutnim i krvavim rabotama.

SDS Foče je mobilisala oko 4.000 vojnih obveznika, koji su pod komandom pukovnika Mirka Kovača, komandanta operativne grupe i Gagovića komandira policije, pretvoreni u zločince ili pomagače zločina nad Bošnjacima. SDS je Foču iskoristio za leglo najokrutnijih zločinaca i krvoločnih bošnjakomrzaca, koji su Foču očistili od pripadnika ovoga naroda. Mnogobrojni preživjeli fočanski Bošnjaci su svjedoci zločina i zapamtili su likove i imena mnogih od izvršilaca zločina. Ovdje, u prilozima, navedena lista je, logično je, nepotpuna. Pored onih koji su sjedili u kriznom štabu, tijelu planiranja i organizovanja zlodjela, valja dodati i ova imena: Branislav Ćosović, Marko Kovač, Veselin Čančar, Gojko Janković Dragan Zelenović, Janko Janjić, (pri pokušaju zatvaranja, poginuo u borbi sa SFOR-om), Dragoljub Kunarac (osuđen u Hagu na 27 g. zatvora), Radomir Kovač, Radovan Stanković (pobjegao iz zatvora)[42], Zoran Sekulović, Boro Ivanović, Miodrag i Slavko Koprivica, Čedo, Vojislav i Ljubomir Perišić, Vlade Simović, Nedeljko Drakula, Pero i Željko Elez, Boško Partalo, Dragutin Janjić, Risto Tifković, Živko Miletić, Miroslav i Borislav Pjano, Miro Burilo, Slavko Komar, Zoran Vladičić, Krsto, Vera, Rade i Željko Skakavac, Milenko Vuković, Zoran Mandić, Milutin Milanović, Miloš Lazović, Mićo Olović, Rada Andrić, Vojislav Cerović, Nikola Rašević, Milenko Sladoje, Rajko Cicmil, Vitomir Mrgud, Milenko Vuković, Njegomir i Mila Cicović.[43]

U Brodu na Drini, krizni štab MZ su sačinjavali: Anđelko Veljović, Ilija i Desimir Ćalasan, Drago Krunić, Drago i Slavica Fulurija, Rajko Stanojević, Zoran Pijevac, Nebojša i Stamen Kalajdžić. Pored njih u zločinima su učestvovali i Zoran Tomić, Zoran Pavlović, Slobodan Popović, Radmilo Ostojić, Mirko, Rada i Jelena Babić, Boro Višnjić, Rajko Komlenović, Zdravko Vasiljević, i Mišo Bajić. Pripadali su jedinici vojne policije „Sveti Sava“ koja je „od balija“ čistila Brod.

42 Ratni zločinac Stanković, pored Kunarca „Žage“ najviše je silovao muslimanske djevojčice, djevojke i mlade žene. Osuđen je na 17 godina zatvora. U organizaciji prijatelja, pobjegao je iz fočanskog zatvora 2007.g.

43 Faruk Muftić FOČA PONOVLJENI ZLOČIN, Sarajevo 2001.

Ovaj spisak neposrednih izvršilaca zločina genocida, iako nepotpun, ukazuje na konkretne ljude, preko čijih će se iskaza otkriti i oni koji su pod zaštitom stranke, za njene račune i interese, okrvavili, inače, prljave ruke. Samo su „privremeno" odsutni iz ovoga dokumenta. I njih čeka zasluženi zatvor.

Pri razmatranju genocid, ali i zločina uopšte, radi objektivne ocjene, treba sagledati i u kakvoj su korelaciji brzina izvršenja genocidnih zločina i snaga koje ih izvršavaju. Fočanski primjer to najbolje pokazuje: U periodu april–oktobar 1992. izvršeno je čišćenje fočanskog prostora od 20.000 Bošnjaka. Spaljene su sve bošnjačke kuće, stanovništvo je dijelom pobijeno (oko 3000), a ono što je ostalo živo protjerano je. Vremenski okvir u kome je to urađeno, ukazuje da su radnje bile planski definisane, kako po vremenu, tako i po snagama koje su ih izvršavale. To potvrđuje tijesnu korelaciju između ova dva faktora, jačini i osposobljenosti, kompleksnoj pripremljenosti snaga i brzini s kojom su izvršile taj nečasni zadatak.

Prilikom organizacije genocida, SDS je koordinirala planove sprječavanja bjekstva Bošnjaka u Sandžak. Na osnovu tih planova na Bukovici, u selima Kovačevići i Meljen, u aprilu 1992, razvijene su policijske stanice, a u maju u ta sela dovedene su i vojne posade, jačine od po jednog voda vojnika. Dotle je na ovome prostoru postojala Stanica javne bezbjednosti samo u Pljevljima. Posade stanice su izbjeglice iz fočanskih sela hvatali i sprovodili u Pljevlja, odakle je komandir tamošnje stanice, Savković, vojno–sposobne predavao fočanskim četnicima, koji su ih ubijali u KPD Foča. U to vrijeme, Fočansko rukovodstvo SDS, kao i sve strukture te zlikovačke organizacije, nakon blagovremeno izvršenih kompleksnih političkih, organizacionih i materijalnih priprema za genocidne aktivnosti, na Karadžićev mig poslan iz Glavnog odbora, energično su krenule u realizaciju planiranih zločina. Fočanski SDS-ovci nisu se zadovoljili samo progonom i ubistvima Bošnjaka po stanovima i kućama, nego su koordinirali akciju s organima policije Republike Crne Gore i prihvatili se hvatanje Bošnjaka po Crnoj Gori! Od Herceg–Novog, na moru, do Pljevalja u Sandžaku! Čak se, neshvatljivo, i Crveni Krst Crne Gore angažavao u akcijama da se izbjeglice, k'o biva, „neblagovremeno prijavljene vlastima", isporuče crnogorskoj policiji, odnosno njenom dijelu naklonjenom zlotvorima, u Foči stacioniranim gospodarima života i smrti, Gagoviću i Čančaru! Spiskove su, fočanski Srbi – nesrbi, imali odmah po izvršenim hapšenjima!

Šeme zgarišta i masovnih grobnica Bošnjaka, neoborivo dokazuju zločinstva i krvoločna orgijanja crnogorske hajdučije po muslimanskim selima prigraničnog prostora Foče sa Crnom Gorom. Zloduh „Gorskog vijenca" motivisao je i nadahnuo je hiljade Crnogoraca u stupanju na stazu zločina. Nažalost, malo je čestitih kakvi su, recimo, Marko Vešović, Mihajlo Lalić ili Veljko Vlahović. Na Crnogorcima je da izaberu hoće li živjeti u ideji mračnjaštva ili se okrenuti civilizaciji, toleranciji i mirnom životu s Bošnjacima. Nikakav falsifikat ne može izbrisati zločinačke i krvave tragove četničke mafije Vasojevića na zgarištima i masovnim grobnicama fočanskih prostora. To su zločinačka dijela Pavla Đurišića, Spasoja Dakića i njihovih poslušnika!

To su mrlje koje pokazuju i dokazuju da nije sreća živjeti i trošiti tuđe, opljačkano i oteto. Treba je tražiti u sopstvenom radu i vlastitom stvaralaštvu.

Tako je iz sela Potpeća, oko 100–150 osoba krenulo, preko Kovačevića u Bukovici, za Pljevlja. A u Kovačevićima novootvorena policijska stanica. Dočekani su Potpećani. Odvajani su vojnosposobni i sprovođeni u pljevaljsku Stanicu javne bezbjednosti, gdje je komandir Savković, nakon dvodnevnog policijskog ispitivanja, vršio selekciju i fočanskim četnicima predavao desetine muškaraca, kandidata za ubijanje. Žene, djecu i starce su uputili na Srečanje, u zgradu stare osnovne škole gdje ih je zbrinjavala posada JA. U razdvajanju porodica učestvovao je i Crveni krst Crne Gore. Milutin Savković, komandir Stanice milicije vršio je prozivku i izdvojio četiri nesretnika koje su otpremili četnicima u Foču: Edhema Kafedžića (40), Fadila Divjana (32), Meda Hadžimešića (25) i Šemsa Čankušića (30). Kriterij izdvajanja? Znan je Savkoviću i četnicima u Foči. Iz fočanskog KPD-a otpremljeni su na stratišta planine Maluša, oko 40 km od Foče, strijeljani i zatrpani slojem jalovine. U jami Piljak i u prokopu rudnika Miljevina. Ima li smisla isticanje moralnog milosrđa ili čovjekoljublja u ovakvom postupku, a uz saučestvovanje, ne Crvenog krsta Crne Gore kao porganizacije, nego njegovih istaknutih aktivista? Ili fočanskih Srba, ne kolektiva, nego pojedinaca četnika po ubjeđenju? Može li se od ovog i ovakvih (ne)djela amnestirati crnogorska vlast s Momirom Bulatovićem na čelu?

Prema popisu stanovništva 1991. Opština Foča je imala 40.513 stanovnika od čega 20.790, Bošnjaka, 18.315 Srba, 94 Hrvata, 436 Jugoslovena, 853 ostalih.

Prema istom popisu, grad Foča, imao je 16.620 stanovnika, od čega Bošnjaka 6.990, Srba 8.656, Hrvata 76 i ostalih 550.

Nakon rata 1992.– 1995, vršena su brojna istraživanja broja žrtava na fočanskom prostoru. Tako su Preljub Tafro i Bećir Macić, Rasim Halilagić, Skupština opštine Foča, i skupština opštine Foča-Ustikolina, formirale komisije za utvrđivanje nestalih lica. Pojedinačno posmatrani, nalazi se značajno razlikuju u broju utvrđenih nestalih i ubijenih, što govori o složenosti ovoga posla.

Sva istraživanja ukazuju da je genocid detaljno isplaniran, a ljudstvo za izvođenje bilo je dobro uvježbano (istrenirano), što je i omogućilo efikasnost u kratkom vremenskom periodu (april – oktobar 1992.).

Istraživanje Tafro – Macić, nudi interesantne podatke o stradalim u KPZ – konclogoru Foča. Utvrđeno je, da je kroz ovaj, žargonski nazvan džehenem – pakao fočanskih Bošnjaka, prošlo 627 ljudi. U logoru je ubijeno 38, dok je na stratištima oko Foče, do 50 kilometara udaljenim od grada, ubijeno 341 zatočenika. Za sada je najviše pronađenih posmrtnih ostataka, tijela u jami Piljak u planini Maluša (62), oko 40 km od Foče i u rudniku Miljevina (73). Pored toga, zna se da su nestala 63 muškarca, tokom transporta, od kuća do logora.

Glavni dželat je u logoru bio Milorad Krnojelac, upravnik koji je određivao vrstu torture i njenu primijeniti prema pojedinim zatvorenicima. Prvi Krnojelčev krvavi suradnik bio je dr. Čedo Dragović, zatvorski ljekar koji je prisustvovao zloglasnim seansama mučenja ljudi i određivao doze batinanja. Tako je prisustvovao prebijanju Esada Hodžića. „Normirac" za batine i trajanje batinanja bio je Zoran Vladičić, glavni isljednik, inače predratni krim–tehničar fočanskog MUP. Isljednici su bili Mišo Koprivica, predratni referent krim–službe i Vojislav Starović, predratni načelnik krim–službe MUP Foča. Prema izjavama preživjelih svjedoka, podugačak je spisak batinaša i nemilosrdnih dželata kojima je komandovao ratni zločinac Krnojelac. Posebno su se isticali Petko Gašević, Slavko Koroman, Milenko Burilo, Dragomir Obrenović i Zoran Matović. Vlatko Pljevaljčić i Radovan Vuković gotovo da su ponudili i obrazac bezdušnog mučitelja, uz njih su i Jovo Savić, zvani „Krvolok", Milovan Vuković, glavni batinaš i Radivoje Jegdić, „lovac" na Bošnjake izbjegle u Crnu Goru i njrgovom

akcijom dovodene u KPD Zločinac. Krnojelac je smijenjen kada je obavio svoj dželatski zadatak, a za njegovog nasljednika na mjestu upravnika, izvjesnog Zorana Sekulovića, bivši zatvorenici tvrde da je, u poređenju s prethodnikom, bio vrlo korektan i razuman.[44]

SAMOORGANIZOVANI OTPOR BOŠNJAKA

Kao što je već istaknuto, opštinska rukovodstva stranke i vlasti, pokazali su se nesposobnim i neodgovornim, zbunjenim, izgubljenim i nedoraslim za obavljanje funkcija za koje su se borili i otimali. U narod je to kasno uočeno i shvaćeno, ali, na sreću, našlo se nešto hrabrih, pametnih i odlučnih… da djeluju…

Samoorganizovani građani su, na pojedinim mjestima, u otporu, zadavali snažne udarce agresoru, Oko 750 Bošnjaka sa prostora fočanske opštine uključiće se u sastav IBOG-a, kao 1. drinska brigada koju je formirao Zaim Imamović krajem aprila 1992. U Glavnom štabu bilo je konfuzije oko formacija jedinica, pa su često vršili njihova preimenovanja i preformiranja (Istočno-bosanske operativne grupe). Većina pripadnika te jedinice tvrdi da kapetan Imamović nije od zvaničnih organa bio korektno prihvaćen.

Borci ove jedinice s ponosom ističu imena svojih istaknutih suboraca. Rekoše da isticanje zaslužuju:

> Midhat Džanko, Alija, Rasim, Omer i Amir Puriš, Pašo Pašalić, Nihad Klinac, Dževad Hanjalić, Azem Merkez, Esad Vejo, Murat Dragolj, Munir Šubo, Ahmet i Husnija Bekan, Jasmin Haznadar, Dževad Selimović, Emin Osmanspahić, Džemail Milatović i Hasan Turčalo. Plejadi hrabrih treba dodati i potpukovnika Zaima Bešovića, organizatora otpora na Tjentištu i u Jeleču.

Jedan od svijetlih primjera je Slatina. Preciznije Mjesna zajednica Slatina. S početka, a o vlasti i vođama, bilo je kao i drugdje – nije pokazan ni trun uticaja ili sposobnosti za organizaciju otpora i odbrane. Ipak, među mještanima se našlo preduzimljivih, hrabrih i pametnih patriota. Nisu mirno

44 Preljub Tafro i Bećir Macić: GENOCID NAD BOŠNJACIMA NA PODRUČJIMA FOČE 1992.-1995. - PRILOG UTVRĐIVANJU ŽRTAVA, Sarajevo, 2004.

čekali agresiju koljača. Planinski prevoj Preljuća, poznato mjesto narodnih teferiča, dominira okolinom i bio je neka vrsta neformalnog centra okupljanja. Upravo na njemu je organizovano mobilizacijsko zborište, tu su organizovane i formirane jedinice TO. Za 15 dana kroz ovaj centar je prošlo oko 700 ljudi. Pojavilo se i nekoliko školovanih oficira te su organizovali vojnu jedinicu. Došli su sredinom juna, nakon što je Esnef Memić, mjesni aktivista, okupio i provizorno organizovao ljude. Učesnici posebno ističu Drinka Mulića, Zaima Imamovića, Bašića… Vojnički nesređene i neorganizovane jedinice, nisu preduzimale nikakve mjere borbenog obezbjeđenja. U početku, ni disciplina nije bila naročita, pomalo javašluka i nedisciplne, samovoljnog udaljavanja iz jedinice bez javljanja starješinama, pa i bježanja i odlaska. Ličilo je na nekadašnje turske bašibozuke.[45] Mnogi pitaju: Zar to nije organizovao OpŠTO? Nije! Opštinsko rukovodstvo je bezglavo pobjeglo u Ustikolinu. Nisu aktivirali ni ratne planove. Otpor je počeo gotovo spontano, a onda su se našli i dobro snašli, hrabri i odlučni…

U vrlo snažan napad na Preljuću četnici su krenuli 29. aprila 1992. Branioci još nisu završili organizacione pripreme, u prvi mah su se povukli, ali su 29. 07 1992. u protunapadu povratile napušteno i ovladali prostorom. Osvojili su i dragocjen plijen u borbenoj tehnici – zaplijenjeno je 70 ručnih bombi, 1 PAT 20 mm, 1 MB 82 mm i 2 MB 60 mm, oko 20 automatskih pušaka i nekoliko hiljada metaka. Ubijeno je 19 četnika. Tada su na Preljući komandovali Mustafa Ožak i Esnef Memić. Zaim Imamović je u to vrijeme, prema zvaničnim informacijama, službeno bio na Igmanu. Iz rejona Preljuće izvedeno je i nekoliko uspješnih diverzantskih akcija. U jedna od njih, kod sela Puriša, ubijena su 4 četnika.

Zanimljivo je bilo i na Gornjoj i Donjoj Cerovoj Ravni, na tromeđi goraždanske, čajničke i fočanske opštine. Na Gornju Cerovu Ravan četnici su otpočeli napad, nakon snažne artiljerijske pripreme i uz vrlo snažnu artiljerijsku podršku, 9. jula. Bezuspješno su, 13 dana, pokušavali osvojiti ovaj objekt. Pokušali su i varkom razbiti odbranu. Ispred sebe su potjerali

45 Bašibozuk, vojnik neredovne turske vojske, nedisciplinovan vojnik, naoružane grupe sastavljene od demobilisanih vojnika, koje su se ponašale samovoljno i odmetale u pljačku. Nedisciplina i samovolja su glavne karakteristike bašibozuka, neodgovornost. Nisu imali jedinstvenu uniformu, odjeća je nosila karakteristike lokalne nošnje kraja u kome je jedinica formirana.

su stado ovaca, pa su se, uvijeni u ovčije kože, kretali iza stada. Branioci su ubili su dvojicu. U jednom trenutku čak su uspjeli osvojiti prvu liniju rovova, ali su branioci, pod komandom Azema Merkeza, u protunapadu uspjeli povratiti izgubljeni položaj. Za to vrijeme Donja Cerova Ravan skoro da nije uznemirivana, pa je disciplina bila ispod svake kritike. Neki su čak odbijali ići na stražu. Trinaestog dana, četnici su iznenadnim snažnim napadom slomili odbranu Donje Cerove Ravni i zaprijetili potpunim okruženjem snaga na Gornjoj. Branioci su se pravovremeno izvukli i izbjegli sigurno okruženje. Braniocima je upućena pomoć od 12 ljudi, koji su nakon dva dana samovoljno napustili položaje i povukli se u dubinu. Branioci su se hrabro odupirali na ovim položajima usprkos neredovnoj ishrani i oskudici u municiji.

U selu Papratnu 01. jula je formirana Ćehotinska četa TO. Komandovao je Nihad Klinac, pitomac treće godine vojne akademije. Poslije napada četnika na sela Vikoč i Papratno, četa se povukla u Sadbu kod Goražda i ušla u sastav 1. drinske brigade. Tu je u avgustu formiran diverzantski vod. Njegov komandir je već spomenuti, okretni i hrabri Nihad Klinac. Ova, izuzetno pokretna jedinica, višenamjenski je korištena – njeni pripadnici, vrlo disciplinovani, hrabri, obučeni i kondiciono spremni, bili su sposobni izvršiti svaki zadatak. Čuvene su brojne akcije odvažnih Nihadovih diverzanata u dolini Ćehotine i Drine, posebno u mjesnim zajednicama Godijeno, Vikoč, Slatina i Dragočava.

Komanda IBOGe je 19 decembra 1992. pokušala izvršiti napad i osloboditi Foču. Idejna zamisao napada, bila je vrlo dobra. Samovolja pojedinih komandanata je upropastila ovu idejnu zamisao. Napad je propao zbog subjektivnih slabosti i nedisciplине podčinjenih komandanata.[46] Pelamova jedinica (31. drinska brigada) je trebala napadati pravcem Slatina–Foča. Jedan od njegovih bataljonskih komandanata, u trenutku kada je čelo njegove jedinice naišlo na nagaznu minu, samoinicijativno i samovoljno je odlučio vratiti jedinicu na polazni položaj i zaustavili napad na Foču. Jedna jedinica je prodrla do sela Jošanica, a Zaim Iamović (1. drinska brigada) do Zebine šume. Brigada s Grepka, trebala je dejstvovati preko Pilipovića i Ustikoline, Glavni štab je preusmjerio prema Jahorini. Nakon šestodnevnih borbi, odustalo se od osnovnog plana. Uspjeh jošaničke grupe,

46 Komandant 1. drinske brigade bio je Zaim Imamović, a komandant 31. drinske Abduselam Sijerčić – Pelam.

umanjila je grupica samovoljnih i nedisciplinovanih boraca, koji su narušili kodeks ponašanja u borbi, naročito ponašanja prema civilima. Napravili su moralnu mrlju, štetnu za ugled ARBiH. Bilo je pojava, da pojedinci ili grupe boraca samovoljno „svete“ svoje pobijene i pored toga što je zvanična politika to zabranjivala. Ti slučajevi su sudski procesuirani, za razliku od Karadžićevaca koji zločince nisu kažnjavali.

Iako rijetki slučajevi nedisciplине i zločina ARBiH, oni potvrđuju tezu, da postoje pravedni ratovi, ali ne postoje i nevine vojske. Ovo treba imati na umu, ako se želi biti objektivan. Nema pravo na zločine ni napadač, a ni branilac. Zločin je krivično djelo bez obzira ko ga je i u ime čega počinio.

SABIRNI CENTRI I KONCLOGORI ZA BOŠNJAKE

Četnički krizni štab za teren fočanske opštine, precizno je osmislio tehnologiju genocidnih operacija. Odredio je paravojne i parapolicijske snage koje će čistiti prostor, prikupljati bošnjačko stanovništvo u tzv „sabirne centre“, čiji su objekti i lokaliteti blagovremeno određeni. Vođe zločinačkih grupa bile su poznate kavgadžije, kriminalci i siledžije, kao što su bili Pero Elez, Dragoljub Kunarac, Radovan Stanković, Jovan Vuković, Dragan Zelenović, Vojo Nikolić, Janko Janjić–Tuta i dr. To su bili većinom penzionisani čuvari KPD Foča, uglavnom šovinisti i sadisti.

Prema Rasimu Halilagiću, bilo je ukupno 2.248 žrtava, od čega 1.751 muškarac i 497 žena i 74 djece do 18 godina. Starosna struktura žrtava je 1.743 do 60 godina, 505 preko 60 godina starosti. U staračkoj grupi preko 60 g. žene su 186, a muškarci 319. Ovi podaci potvrđuju da je težište uništavanja, bilo na vojno sposobnom dijelu Bošnjaka i da su žrtve pobijene u prva četiri mjeseca agresije, što ukazuje da su za njihovo ubijanje pravovremeno organizovane i pripremljene snage.

Od iscrpljenosti, gladi i bez lijekova, umrlo je 68 osoba.

Stotine Bošnjaka koji su imali vikendice ili se našli u posjeti kod rodbine u ovim zemljama ili eventualno pokušali izbjeći u Pljevlja, Ulcinj ili Bar kao“luke spasa“, dočekivali su ih ljudi iz Crvenog krsta Crne Gore i prijavljivali ih policiji koja ih je odmah hapsila u Pljevljima, progonila i predavala ih fočanskim četnicima, koji su ih tamanili kao zvijeri. Krizni štab SDS

Foča organizovao je svoje „lovce“ i slao ih u potjeru za Bošnjacima po Crnoj Gori. To su bili mahom penzionisani milicioneri, bogato nagrađivani za svoje sluganstvo. Čak iz Novog Sada je deportovan Mehmed Sofradžija. koji je bio kod brata, oficira Riječne ratne flotile. Ubijen je u KPD Foča.

SDS BiH je uistinu bio militantna paravojna struktura koja je pokrenula i nosila sve zadatke vezane za realizaciju operativnog plana genocida nad Bošnjacima. Organizovao je i opremio oružane parastrukture (vojsku i policiju) i detaljno isplanirao njihovo angažovanje na opštinskom prostoru. Svaka i najmanja jedinica i u najzabačenijem selu imala je plan učešća u akcijama genocida. Ciljne grupe u ovim planovima bili su vojno–sposobni i fertilni bošnjački muškarci do 60 g. starosti, a cilj je bio njihovo uništenje i sprečavanje uključivanja u odbranu i ojačavanje jednica ARBiH. Kopirana je Njegoševa istraga poturica u Crnoj Gori iz XVIII vijeka, kada je vršeno iskorjenjivanje ovoga naroda. Bošnjaci, pošteni miroljubivi ljudi su hvatani kod kuća i na poslu, iznenađeni i zapanjeni. Mnoge su ubijali kod kuća, pred članovima porodice. Mlađe su sprovodili u KPD Foča, a neke su ubijali usput. U KPD su ponižavani, mrcvareni, mučeni… Kao u čekaonici smrti. Mučeni, i te kako! Bivalo je...

Udaranje nogama u testise bila je blaga forma mučenja; prisiljavanje braće na analni i oralni seks, pa još u prisustvu oca… Gašenje cigareta na grudima i vaginama silovanih bespomoćnih žena i djevojčica, iživljavanje nad nemoćnicama, paralelno silovanje kćerki i majki, silovanje u grupama, intenzivno silovanje po 10–20 puta dnevno uz beskrajno izmjenjivanje i po nekoliko desetina silovatelja na jednoj ženi; guranje pivskih flaša u vaginalno grlo, te, potom, razbijanje flaše u vagini… Odsijecali su logorašima po dva prsta na ruci, kako bi žrtva, htjela ne htjela, imitirati srpski, valjda fašistički pozdrav s tri prsta… Čupali su zube sa zlatnim navlakama i krunama, otimali lijekove bolesnim zatvorenicima… Živim ženama u dimije su trpali sijeno i palili ga.

U fočanskom KPZ žrtvama su vadili enormne količine krvi, zbog čega su mnogi umirali u mukama. Prisiljavali su iznurene kosture da pjevaju četničke pjesme, da pozitivno pričaju o pristojnom životu u logoru za posjeta

ekipa Međunarodnog crvenog krsta[47]. Utrpavali su oko 150 ljudi na karoseriju kamiona, zatezali ceradom da ne ispadaju… Morali su nuždu vršiti u gaće u toku prevoza. Prisiljavali su na sjedenje na otvorenom prostoru, na pripeci, a po 8 sati bez vode ili su davali čašu vode na 4 osobe… I za objed određivali su vrijeme od 10 - 15 minuta… Zatvarali su u prostorije bez mokrih čvorova i obezbjeđenja posuda za vršenje nužde. Potpuno ignorisanje lične higijene, kupanje umivanje… zatvorenici su se gubali, bili izloženi napadima ušiju (vaši), jer se nisu presvlačili mjesecima (Sokolac). Prisiljavali su žrtve da bosi hodaju po žaravici, da piju rabljeno mašinsko ulje. Bilo je žena natjeranih da sjedaju na posudu za žeravicom. Nesretnicama koje bi ponijele plod nasilne ljubavi nisu dozvoljavali da izvrše abortus, niti su mogle u razmjenu prije visoke trudnoće jer su htjeli rađanje „Alijinih četnika". Prema izvještaju Vijeća Evrope silovano je oko 20.000 djevojaka i mladih žena, a prema izvještaju Vlade RBiH silovano je oko 50.000 Bošnjakinja i Hrvatica.

Kako je bilo s praksom egzekucija – likvidacija žrtava? Ubijanje – klanjem! Čak i sina pred majkom! Ili, onako kako je radio izvjesni Radović, u Ćurevu (Sutjeska kod Foče) od 1941. do 1945: Svoje komšije, Bošnjake, poubijao je razbivši im glave motikom! Zlikovci Pere Eleza, u motelu u Miljevini, su 1992. klali, odsijecali glave, masakrirali postupnim odsijecanjem dijelova tijela – ušiju, nosova, odsijecanjem genitalija, vađenjem očiju, paranjem grudi i stomaka... Pojedinačno ili masovno ubijali su i „normalno", hicima iz vatrenog oružja. Žrtve su zatvarali u kuće, štale ili druge objekte, te ubacivali ručne bombe, palili su žive, žene, djecu, staraca… Po desetine! I kuhali su žive u bačvama i rakijskim kazanima, nabijali na a kolac, pekli na ražnju… Organizovali su „gađanje glinenih golubova" prisiljavajući ljude na skakanje s mosta da bi bili meta u letu… Gurali su crijeva od hidranta u čmar žrtve, a onda puštali vodu pod pritiskom sve do rasprskavanja tijela. U selu Papratnu kod Foče, zabilježeno je vješanje o granu drveta i paljenje vatre ispod živog čovjeka i… povedeno je kolo! Među igračima je bio i dojučerašnji direktor osmogodišnje škole iz Godijena, Boro Ivanović, komandant ove „folklorne" parade.

47 Međunarodni crveni krst,je registrovao zatvorenike. Objašnjavano je da oni koje registruje MCK četnici neće ubiti U Foči, u KPD, pobijeni su i oni koje je registrovao MCK. U Miljevini je ubijen „registrovani" agronom Fadila Divjan.

Sastavni dio genocida je i uništavanje imovine progonjenog bošnjačkog naroda. Pokretno je pljačkano, nepokretno uništavano. Da se spriječi povratak vlasnika, ili, ukoliko se neko vrati da mu se životni standard unazadi bar za 15 – 20 godina. U Gornjem Podrinju sva su bošnjačka sela popaljena iako iz 90% tih sela niko ni metka nije opalio protiv Karadžićevih zločinačkih trupa. Posljedice zločina su uvećane Krajišnikovom politikom poslije Dejtona, kada je opstruirana implementacija Aneksa VII ugovora, garancije povratka imovine.

Čestitost i plemenitost – žito u kukolju

Narodna poslovica kaže „u svakom žitu ima kukolja". Značenjski – nedvosmisleno. Obzirom na sve okolnosti, četnici jesu kukolj, a savjesni i odgovorni ljudi u redovima bosanskih Srba, dobroćudni i humani, jesu žito. No, kao da su doista rijetki… Mnogi Bošnjaci jesu opterećeni gubicima svojih najmilijih, pa i gubicima cjelokupne imovine, mnogi su postali (pre) siromašni, pa i nije čudno što teško prihvataju da, u narodu što je porodio i proizveo četnike, ima demokrata i humanista. To jesu štetne frustracije i treba ih zatomljivati. Dakle i u atmosferi nacionalističkog ludila i divljaštva, našlo se hrabrih ljudi distanciranih od euforije nacionalšovinizma. Među njima su mnogi i životom platili svoju čovječnost.

Luka Božović, prvoborac 1941, piše u "Fočanskoj partizanskoj Republici":

> "Četnički zločini nisu nailazili na podršku većine srpskog stanovništva u Foči i po selima. Naravno, organizatori i podstrekači tih zločina, su glavni četnički komandanti u Istočnoj Bosni, majori Jezdimir Dangić i Boško Todorović i kapetan Sergije Mihajlović i drugi koji su se sjatili u Foču nisu ni tražili odobrenje za svoje planove i postupke. Oni su javnim istupima i užim skupovima podsticali mržnju i šovinističke strasti i na tim osnovama težili da učvrste svoj uticaj…I u toj situaciji otvorenih prijetnji muslimanskim porodicama u Foči i selima pomagali su njihovi komšije Srbi, skrivajući ih i štiteći od pokolja i terora i čuvajući njihovu imovinu. Tako je Vasilije Sunarić krio na tavanu i podrumu svo-

je kuće Aziza Čerkeza. Porodica Ninković iz Ocrkavlja sklanjala je i čuvala porodicu Mulahasanovića, u selu Rataji porodice Cicovića, Vukovića i Golijana, sakrivale su i čuvale muslimanske porodice Čengića, Softića i Grba, a u selu Daničići Kata Ćuskić u hambaru za žito skrivala je Hamida i Mustafu Hanjalića. Bećir Čengić iz Rataja o uzajamnom pomaganju kaže:

'Iz moje kuće niko nije poginuo. Ali je sigurno, da ja danas ne bih bio živ da me nisu branile neke komšije Srbi, kao što bi neki od njih stradali da nije bilo mene'."

Safet Bandžević je, u knjizi "Bošnjaci i antifašizam", na 308. stranici zabilježio:

"19. avgusta 1942 na dan drugog pokolja u Foči, Begija Đuderija iz sela Hamdići nije mogla da bježi u neizvjesnoat i ostala je kod kuće, pa šta joj Bog da. U njenu kuću je došla ranjena žena, zvala se Skender. On ju je primila. Nakon dan-dva, došli su joj komšije Srbi iz Bogdašića, Stevan i Savo Sladojević i Panto i još neki i doveli su 17 djece koja nisu znala da kažu ni čija su ni odakle su. "Vele, ovo su napuštena djeca, našli smo ih na putu pored Dragijevića buka na Drini. Ovi komšije su čuvali mene i ovu djecu, donosili su nam hranu. Kada su došli Talijani odveli su djecu u Foču i ja ih više nikada nisam vidjela."

I još jedan odlomak iz pomenute Bandžovićeve knjige:

"Kreho Hamša iz Draževa kod Čelebića, bila je ranjena od četničke ručne bombe koja joj je raznijela lijevu stranu lica i oko: 'Bauljajući. privukla sam se kući Save Dunjića i kao mačka zagrebala na vrata, Vrata mi je otvorila Stojanka, žena Savina. Jedva me je prepoznala, očistila mi i previla rane i dala mi odjeću srpske djevojke. Rane su mi liječili i skrivali me u kući godinu dana'."

Srpski kvazi–intelektualci, totalno moralno posrnuli na ispitu humanizma, kreatori su ideje genocida i lažnog nacionalističkog patriotizma. Evo nekih od časnih, uz izvinjenje – nemoguće je svima spomenuti ime…

Bogdan Bogdanović, nekadašnji gradonačelnik Beograda, intelektualac svjetskog glasa. Svojim istupima osudio je velikosrpski na-

cionalizam i velikodržavlje, što je imalo pozitivnog uticaja na jedan dio Srba, mali, ali značajan…

Boro Kujundžić, prijeratni sekretar SUP-a opštine Foča, naredio je razbijanje pročetničkih demonstracija Jovana Vukovića i njegovih pristalica iz 'Fočatransa'. Izgubio je život u saobraćajnoj nesreći, smatra se četničkom namještenom atentatu…

Mladi **Srđan Aleksić**, iz Trebinja, svijetli je primjer heroizma i poštenja. Aleksić je mobilisan i svrstan među napadače na Dubrovnik. Zgrožen nad divljačkim primitivizmom, doživljavajući slom vlastitih, a i društvenih ideala o rijednostima i ljudskom poštenju, odlučio je, pod svaku cijenu ostati uspravan i dostojanstven. Svu mladićku snagu, čovječnost, upotrijebio je, pred ubicama, u odbranu, spas života jednog mrcvarenog bošnjačkog mladića. Pred vojničkim strojem, 21. januara 1993, položio je i vratio zaduženu pušku. Ubice, oni mučitelji, nisu mu oprostili. Srđana su na smrt prebili. Umro je 27. Januara, na Savindan. Srđanov otac je rekao: 'Branio je čovjeka. Ponosan sam na njega!'[48]

Važno je spomenuti i **Jovana Divjaka**, generala Armije BiH, Veljka **Velju Drocu**, učesnika Odbramnenog rata, **Slavišu Šućura**, Zlatnog ljiljana i čuvenog tenkistu, **Zlatka Petrovića**, pomoćinika komandanta Prvog korpusa Armije BiH za pravne poslove... **Vojin Mihajlović** iz Foče, kažu svjedoci, obavještavao je komšije i prijatelje Bošnjake o četničkim pripremama za genocidne akcije i savjetovao im da se sklanjaju od nadolazeće opasnosti. **Uzeir Dudo**, jedan od svjedoka, nije se, nažalost, mogao sjetiti imena izvjesnog Jojića koji se suprostavljao četničkim ubicama i štitio Bošnjake.

Kao što je već navedeno, a prema sjećanju Smajila Kovačevića iz Mješajića, **Spasoje Jojić**, ugledni domaćin iz Vojnovića nagovarao je muslimane, na sastanku što ga je sazvao u osnovnoj školi u Popovom Mostu, da ne poslušaju naredbu četničkog komandanta Kočovića o obaveznoj predaji oružja. Jojić je bio decidan:

48 S ponosom ističem: Ja sam o Srđanovom herojstvu pisao, prvi, u „Oslobođenju" 11.02.2007. g. i tako je krenula priča, širom BiH i Srbije, o ovome plemenitom heroju. U znak zaslužene zahvalnosti, njegovim imenom, za iskazano nesebično samopožrtvovanje, nazvane su ulice u nizu gradova (Novi Sad, Pančevo i drugi). Ovome neustrašivom i poštenom heroju, država BiH duguje, formalno, bar priznanje – heroja!

-Morate biti naoružani i spremni na odbranu. Inače će vas, goloruke, četnici sve poklati!

Sekula Stanić, direktor Regionalne bolnice u Foči, pomogao je brojnim ljekarima, Bošnjacima, da 1992. Spasu vlastite živote. Četnici su ga optužili za krađu medikamenata i bolničkog materijala. Na Brodu su ga isprebijali, odvezli u motel na Miljevini i surovo ga likvidirali…

Risto Milić, predratni politički funkcioner, 1992. napustio Foču i nikad i nigdje četnicima i nacionalistima nije htio dati podršku…

Gojko Rudinac, predratni funkcioner, distancirao se od politike i prakse SDS…

Luka Radović, predratni Upravnik KPD Foča nije se htio uključiti u SDS politiku…

Spomenka Hamović, predratni službenik Gradske biblioteke Foča. Nije se htjela uključiti u četničke, velikosrpske strukture…

Radmila Rada Kovač, medicinska sestra, aktivni pripadnik ABiH, cijeli rat provela je na Grepku njegujući ranjenike. Sin joj je poginuo u četničkim redovima, a ona je uvijek osuđivala njegov angažman među zlikovcima. Kada joj je Ramiz Čaušević iz Jabuke, saopštio vijest o smrti sina, ova hrabra žena je rekla: 'Znala sam da će ga stići Božja kazna. Otišao je gdje ne treba da ubija ovaj jadni narod. Moj Miko, moj, što ti je to trebalo! Ko mi te na to navrati, rano moja!?'[49] Radino dostojanstveno držanje, samoprijegor, ogromno,a ljudski ustvari obično poštenje zaslužuju društveno priznanje, odlikovanje i, naravno, daleko više od toga…

Ljubiša Kovač, 1992. elektrotehničar, odrastao u Ustikolini, živio je u Donjem Polju u Foči, kada je vidio kako četnici dušmanski pale bošnjačke kuće, sam je zapalio svoju… Sjeo na stolicu i posmatrao kako vatra proždire sve što je imao. Bilo je onih koji su ga upitali šta uradi: 'Kad gore kuće mojih prijatelja, neka izgori i moja! Šta sam ja bolji od njih…?'

49 Rada Šolaja je do agresije na BiH radila u mjesnoj ambulanti Jabuka. Muž, Milan Šolaja, umro je prije rata. Mlađi sin, osmogodišnjak proveo je rat kod tetke u Foči. Rada je dugo vremena na Grepku bila jedina medicinska osoba. Bilo je ekstremista koji su na nju gledali s nepovjerenjem, ali su ih savjesni i odgovorni ljudi smirivali i uspjeli je sačuvati.

Vojin Lečić iz Čelebića, spasio je 3 muške djece iz Čelebića. Čelebići su bili muslimansko selo, samo s jednom pravoslavnom kućom. Četnici vođeni Spasojem Dakićom, poklali su i spalili sve muslimane u tome selu. Tako je u kući Hamida Hodžića poklano i spaljeno 54 čeljadi. Dvije žene i 3 dječaka su uspjeli da izbjegnu pokolj, a na njihovu sreću naišao je dobri čovjek Vojin Lečić. Odveo ih je svojoj kući i spasio im živote.[50]

Novo Radovana Marković, nosio je, 1992, hranu porodicama Safeta Polovine i Muradifa Rikala, u šumu, kod sela Mazoče, dok su se krile od četnika. Uspjeli su se, uz njegovu pomoć, spasiti. Nije se htio uključiti u četnički stroj i učestvovati u šovinističkim divljanjima četnika…

Pero Čančar iz sela Brusna, 7. februara 1942, prihvatio je i spasio djecu Jusa Pašalića u čijoj su kući četnici zaklali i zapalili 10-oro čeljadi. Dječaci Almas i Hamid, sa sestrom Rasmom, uspjeli su se iskrasti i pobjeći u Perinu kuću. Spasio je dječje živote, osigurao odrastanje. Preživjeli su rat…

Veljko Blagoja Perišić, iz Potpeća, maja 1992, izvršio je samoubistvo, kada nije mogao spriječiti 'arkanovce' da pucaju po kući komšije, Bošnjaka, **Meha Čalaša**.

Cvijeta Perišić iz Potpeća, otela je autora ovih redova, kao jedanaestogodišnjeg dječaka, januara 1942, od ratnog zločinca **Branka Radovića** iz Dragočave, pripravnog za potezanje noža i klanje. Spašen mi je život zahvaljujući toj plemenitoj i hrabroj ženi, svjetlost njenog obraza, u mom sjećanju, ostaće do moga kraja…

Slavojka Pjano i **Rajka Perišić** iz Potpeća, spasile su suprugu Sulejmena Šljiva iz Saša i njihovo dvoje maloljetne djece. Pružale su im svakovrsnu pomoć. Oblačile je u srpsku nošnju, spavale s njom u posebno kritičnim periodima…

Milka Kovač iz Jabuke, spasila je 1992. djevojčicu Muameru Kušundžić i držala je kod sebe do kraja borbenih dejstava…

Miladin Đurović iz Previle, dugogodišnji gastarbajter, imao je li-

50 Alija Pašalić, V. Dedeijer Genocid nad muslimanima 1941/45 str. 403

jepu kuću. Četnici su mu je opljačkali i zapalili: Štitio je Bošnjake i nije htio u četnički stroj. Pomogao je i Adili Brajlović, kćerki Alije Šahovića, da se spasi i ode u Ilovaču.

Nenad Todorović iz Koluna je, kako je svjedočio Uzeir Dudo, štitio Bošnjake u ratu 1992.– 1995. i suprostavljao se zlodjelima četnika. Pomogao je mnogim porodicama Bošnjaka da izbjegnu iz sela dok su se četnici pripremali za pokolj. Nakon rata, kuća mu je obnovljena i vratio se u zajedničko selo među Bošnjake gdje i živi s porodicom…

Vasilije Jovičić, selo Gornje Kruševo , spasio je od noža i cijeli rat 1941.– 1945. držao je u svojoj kuć Hajru Hasković iz sela Durića. Zaštitio je Hajru i od silovanja. Hajra je ostala kod Jovičića do 1948.

Đuković Jelena iz Gornjeg Papratna, 1992, dvije noći prije pokolja u Papratnu, obavijestila je komšije muslimane da će četnici doći da ih sve pobiju. Oni koji su ozbiljno shvatili Jeleninu priču, sutradan su napustili selo i otišli prema Goraždu (Klapuhi, Šarvale i Nukice). Preživjeli su. Traki, Zunđe i dio Nukica, ostali su u selu. Svi su, listom, pobijeni…

Miladin Đurović i **Pavle Marić**, iz sela Previle, zavrjeđuju isticanje. . Miladin Đurović hranio je porodice Salka i Meha Džanka dok su se krili u šumi. Pomogao im je da prođu kroz srpske položaje i dospiju na Ilovaču, teritorij Goražda.

Pavle je Hadžiahmetovićima – Muji, Safetu, Razimu, Halilu i Vahidu, omogućio da pobjegnu na Jabuku, oko 10 maja, dok je bio na straži. Njegov rođak Danilo Marić zbog ovoga ga je prebio i razbio mu glavu.

Rajko Krnojelac iz Kunduka, 1992. upozorio je komšije Bošnjake da će doći četnici da ih pokolju. U Crnu Goru kombijem je prevezao 12 osoba i spasio ih. Bjelka Boračić nije htjela poći tvrdeći da njoj, staroj, niko neće nauditi. Kad su četnici našli, zatvorili su je u kuću i spalili…

Vasilije Jovović iz sela Gornjeg Kruševa, primio je četrnaestogodišnju djevojčicu Hajru Hasković iz Durića. Sačuvao je od siledžija

i ubica, a nasrtali su da je siluju. Hajra, pošto je ostala bez roditelja. ostala je kod familije Jovović do 1948, dok se nije udala.

Preživjeli Bošnjaci, nikada neće zaboraviti korektan i ljudski odnos prema njima, ovih humanih ljudi, Srba, svojih komšija, radnih kolega i prijatelja kao što su: **Sveto Vojvodić**, nastavnik matematike, **Dragica Ninković**, profesor, **Nikola Simović**, **Danilo Mastilo**, učitelj, **Žarko** i **Veljko Vuković**, **Tomislav Popović**, profesor sporta, **Milovan Bilinac**, ugostitelj iz Ustikoline, **Zorka Ćosović**, domaćicu iz sela Lokve i njen muž **Vido**, **Živojin Gagović**, **Nikola Kulić**, **Šćepo Simović** i čestitost familije **Vukadin** koja je moralno osuđivala zločine i njihove izvršioce i odbila je svoje aktivno uključivanje u njihove redove.

Ovdje, naravno, nisu spomenuti svi humanisti. To je nemoguća misija. Mnogi su ostali nepoznati, ostaće, nažalost, neimenovani, ali sreća je što su postojali. Mnogi su još među nama, neka ih, neka ih bude i više… I hvala na časnosti!

Izneseni primjeri su vrijedni pažnje, jer potvrđuju tezu, da svi ljudi nisu jednaki. Međutim, zabilježena su i dvolična ponašanja. Tako su, neki, jednima pomagali i donosili im spas, a negdje, na drugoj strani, prema drugima, su u zločinačkoj masi i sami postajali zločinci. Dvolično ponašanje zaslužuje osudu, ali ne smije biti kriterijum za generalne stavove prema pripadnicima nekog naroda. Hrabrost u bezvlašću zaslužuje divljenje i društveno visoko priznanje. Bošnjaci i njihove političke organizcije, kao i Rijaset Islamske zajednice, imaju moralnu obavezu da pokrenu inicijativu da se bar nekome od ovih ljudi, pa makar i posthumno, odaju društvena priznanja.

BROJ ŽRTAVA PO MZ U RATU 1992.– 1995.

U ovom odjeljku su podaci o broju žrtava iz pojedinih porodica, po naseljima, kao i imena jednog dijela počinilaca tih zločine u mjesnim zajednicama. Zorna su ilustracija zločinačkog divljanja četnika po bošnjačkim naseljima. Zločinačka SDS, predsjednike aktiva je imenovala vođama lokalnih kriznih štabova, institucija s prerogativima privremene vlasti. Ti štabovi su vršili procjene opšte situacije na mjesnom području, kao što su broj i starosna struktura bošnjačkog stanovništva, registrovanje najuticaj-

nijih Bošnjaka, ocjene organizovanosti Bošnjaka i njihove naoružanosti, vrste i kvalitete bošnjačkih objekata. Sve ove podatke su prikupljali kako bi izrađivali operativne planove genocida. Sastavni dio su činili spiskovi s adresama muškaraca. Birali su objekti za sabirne centre bošnjačkog stanovništva, pravljeni su spiskovi kandidata za izvršavanje ubistava, drugih zločina, destrukciju i rušenje stambenih objekata.

U nastavku su opisi dešavanja, neki detalji, ali i nepotpun broj stradalih članova pojedinih porodica (broj u zagradi pored prezimena porodice.)

GRAD FOČA

Grad Foča sa oko 2/3 opštinske teritorije, pri Dejtonskoj podjeli teritorije BiH, dodijeljen je Republici Srpskoj.

> "Kako će, molim vas, Foča biti srpski grad s ovoliko turskih džamija?" – pitala je Biljana Plavšić, kasnije osuđena ratna zločinka, prilikom posjete Foči, upravo kada su četnici rušili bogomolje.

Petko Čančar je odgovorio:

> "Srbi su ih gradili besplatno, a sada naplaćuju svoj rad!"

To je ilustracija „sjaja i bijede" srpskih lidera i intelektualaca. Kada se uz ovo doda razbojnička etika iz intelektualne bijede profesora Vojislava Maksimovća, sve postaje dalwko jasnije. Riječ je o Fočaku, predratnom predavaču Filozofskog fakulteta u Sarajevu, šefu četničke inkvizicije u Foči, onog istom koji je spriječio mirotvorni miting naroda i nasilno podijelio fočanski MUP, čiji su bošnjački dio pobili šovinisti iz redova policije. To je čovjek po čijem naređenju je Foča preimenovana u Srbinje, jer ne treba u korijenu imena imati tursku riječ i zbog toga što su i u onom i u ovom ratu „…Fočaci, srpski vojnici dali veliki doprinos odbrani srpstva i pravoslavlja, te zaslužuju da se ime njihovog grada komponuje u duhu srpskog jezika!"

Krizni štab SDS za Foču bio je motorna i pokretačka snaga svih zločina na fočanskom području. Spomenuti Vojislav Maksimović, visokoobrazovani nacionalšovinista, pobrinuo se da u Foči i njenoj okolini ne ostane ništa što bi svjedočilo o bošnjačkom narodu.

Foča, s prigradskim naseljima bila je podijeljena na Mjesne zajednice[51]:

a.) Donje Polje, (Susješno, Žikovaci, Hamdići, Riječica);
b.) Aladža, (Livade, Ljubović);
c.) Čohodar mahala (Krivaje,Vrantegovi);
d.) Gornje Polje (Tabaci, Zubovići);
e.) Centar I (Šukovac i Grad);
f.) Centar II.

Žrtve porodica u gradu i prigradskim naseljima[52]

Čim je zauzeta Radio–Foča, oglasio se Miroslav Stanić, SDS-ov predsjednik opštine, javlja obavještavajući Bošnjake da, oni koji žele, imaju mogućnost slobodnog odlaska. Bio je ovo svojevrstan mamac za naivne. Izlazak iz skrovišta značio je lako padanje u ruke dželatima. Fočanske trgovine postale su metom nemilosrdne pljačke. Akteri su bili okolni i pivski seljaci.

Među zločincima bili su viđeni ovi četnici[53]:

MZ ČOHODAR – MAHALA:

Radoman Fundup, Goran i Neđo Mitrašinović, Predrag Trivun,Vlado Avram, Nebojša Pantović, Goran Malović, Josip i Miloš Tomović, Milenko i Radivoje Marić, Slavko Vuković, Miloš Paprica, i Ranko Stevanović.

U Ljuboviću su žarili, klali i palili Marinko i Zoran Pljevaljčić, Zoran Trifković i Simo Vrećo.

Susješno su zavili u crno Savo Blagojević s rođacima i Škipinama;

u Šukovcu i Gracu zločine su izvršili Milivoje Radović, Žarko i Čedo Rašević, Ratko i Momo Filipovć,, Nenad Elčić i Vojo Milanović;

u Zubovićima, grupu bezumnih zločinaca su činili Ilija Ćalasan, Radomir Čančar, Pero Pavlović, Simo Vrećo, Boro Višnjić, Dragan

51 Prema Preljub Tafro, dr Bećir Macić GENIOCID NAD BOŠNJACIMA NA PODRUČJU FOČE 1992-1955, Sarajevo 2004, str- 28-30.

52 Rasim Halilagić, FOČA 1992.–1995, Sarajevo, str. 33-102.

53 Prema Preljub Tafro – dr Bećir Macić

Stanković, kvazi–vojni policajci Dragoljub Kunarac, i Janko Janjić. Ova grupa besprizornika razorila je i Tabake;

u Gornjem Polju ubijali, silovali i palili su Radoje Lalović, Dragan Tošović, Ljubomir Perišić, Milenko Čančar, Slavko Vrećo;

Donje polje su pustošili Novica Trifković, Radmilo Marić, Predrag Nikolić, Radoje Radanović i Spomenko Šolaja;

Aladžu su gazili Zdravko Krnojelac, Radenko Marić, Slaviša Jojić, Zdravko Krsmanović, Radoje Lalović, Zoran Mališ, i Radenko Pljevaljčić;

u Centru su se između ostalih okrutnošću i nečovještvom posebno isticali Zoran Mališ, Dragan i Cvijetin Marković i Milojica Ostojić.

Evo nepotpunog spiska s prezimenima žrtava navedenih ubojica:

Aganović (3), Ahmetašević (1), Alibabić (1), Alikadić (1), Ališah (5), Altoka (6), Aščić (1), Avdagić (3), Avdibegović (2), Avdić (3), Babić (3), Bašvić (2), Bajgorić (1), Bajrović (1), Balić (1), Barlov (1), Bećković (2). Berberkić (1), Bešlić (4), Bičo (3), Bitevija (2), Boračić (1), Brčvak (2), Crneta (2), Čankušić (8), Čelik (5), Čaušević (2), Čavrk (2), Čengić (2), Čimpo (2), Čolo (2), Čorbo (1), Čolpa (1), Ćebo (2), Čedić (3), Ćelo (6), Ćemo (2), Ćerimović (4), Ćorović (4), Ćulum (5), Ćustović (1), Dedović (1), Delić (3), Deleut (2), Dudić (2), Dervišević (2), Divjan (2), Drugović (1), Durak (1), Džamalija (2), Džanko (2), Dželilović (3), Džinić (1), Đenduši (2), Đuderija (8), Ekmečić (1), Fazlić (3), Fetinci (1), Fočić (1), Frašto (2), Ganović (1), Grčo (1), Germović (1), Glušac (1), Gogalija (1), Grabovica (1), Granov (4), Grošonja (2), Hadžiahmetović (4), Hadžialić (3), Hadžić (2), Hadžijusufović (1), Hadžimešić (4), Hadžimuratović (3), Hadžimusić (2), Hajrić (1), Halilović (3), Halilbašić (1), Hanjalić (2), Harba (2), Hasanefendić (1), Hasković (1), Hodžić (5), Hatibović (2), Huko (4), Huković (1), Humić (1), Hurem (1), Isanović (5)Islambašić (1), Kadrić (1), Ivančić (1), Jahić (2), Jakupović (1), Jerković (1), Jusufović (5), Kajgana (2), Kamerić (3), Karup (1), Karabegović (1), Karahasanović (3), Karović (1), Kiselica (2), Klapuh (4), Klinac (1), Kolenda (1)Komar (2), Kolubara (3), Konjo (2), Korda (1), Kovač (2), Krakonja (1), Kramo (1), Krek (1), Krkalić (6), Kršo (2), Kubat

(3), Kuloglija (2), Kundo (1), Kunduklija (1), Kunovac (1), Kurt (1), Lampa (2), Lojo (5), Mačak (1), Malkić (1), Maljan (1), Mamonja (1), Mandžo (17), Manjo (2), Marinković (1), Maslo (1), Matuh (2), Mazić (1), Mehmedspahić (2), Memić (3), Merkez (4), Mezbur (2), Mirvić (1), Mladić (1)Muhović (1), Mujić (2), Muftić (1), Muminović (1), Muratović (4), Murguz (4)Musić (1)Muslić (3), Mušanović (2), Nurak (1), Mušelić (2), Mutevelija (1), Nišić (1), Numanspahić (3), Njuhović (1), Odobašić81), Omerović (1), Pačo (6)Ovčina (1), Pašalić (19, Pašić81), Pašović (4), Pendek (1), Pijadžer (2), Pišmo (4), Pleho (1), Podrug (5), Prgo (1), Puriš (2), Ramadan (1), Ramović (8), Ramić (1), Rikalo (5), Rizvanović (3), Saiti (1), Salčinović (1), Sudar (3), Salkanović (2), salkić (1), Selimović (11), Sirbubalo (1), Skender (1), Smajkan (1), Smajović (4), Suljić (2), Spirjan (1), Šabanović (6), Šahinović (7), Šahović (3), Šišić (1), Šopeta (1), Šoro (16), Šošević (3), Šubo (2), Šujević (1), Šukalo (3), Šuvalija (2), Tafro (3), Taranin (1), Tatrevac (2), Tataragić (1), Torlak (1), Umić (2), Tucaković (1), Uzunović (1), Vahida (2)Vehabović (1), Veiz (2), Vejo (1), Zečević (1), Zuković (2) Žiga (2).

Ukupno 503 žrtve.

MZ BROD, je industrijsko predgrađe Foče, naselje u kome je razvijena drvoprerađivačka industrija „Maglić“. Cijeli kompleks pilana i fabrika izgrađen je u socijalističkom periodu. Pored industrijskog kompleksa razvijeno je i naselje 5 km južno od grada na putu Foča–Nikšić i Foča–Dubrovnik, a preko Drine je izgrađen savremeni armirano–betonski most koga je SDS, 1992, pretvorila u klaonicu Bošnjaka U Brodu je bila osmogodišnja škola, ambulanta, pošta, preduzeće „Ozren“. Brod je vrlo važna raskrsnica putova, operativno–taktičkog značaja. Odavde se putovi granaju, desnom obalom Drine uzvodno Brod–Šćepan Polje, nizvodno Brod–Foča. Lijevom obalom Drine uzvodno Brod–Tjentište–Dubrovnik; nizvodno Brod–Foča–Goražde i od ušća rijeke Bistrice, njenom dolinom, Brod–Trnovo–Sarajevo i Brod–Miljevina–Kalinovik. U ovom naselju je do 1992. živjelo oko 1.000 stanovnika.

Mjesne zajednice su činila naselja Brod, Prijeđel, Marinkovići, Budoš, Aličići, Beleni, Mješaji, Pušine, Trošanj, Ljubina, Vrbnica, Ravnice, Bje-

liš, Trbušće, Zakmur, Bunovi, Peruzovići,, Ravne Njive, Osijek, Trnovače, Imerići, Baljevo Polje, Điđevo, Avdagića Luka, Kuta, Tičići, Štović, Vranješ, Kovačići, Radačići i Kukavice.

Prema popisu stanovništva 1991. MZ je imala 3.033 stanovnika, od čega Bošnjaka 988, Srba 1952, Hrvata 3, Jugoslovena 26 i ostalih 64.

SDS je organizovala svoj Krizni štab[54] januara 1992. a sačinjavali su ga Anđelko Veljović, Ilija Ćalasan, Drago Krunić, Drago i Slavica Fulurija, Rajko Stanojević, Zoran Pejović, Desimir Ćalasan, Nebojša i Vojo Kalajdžić i Stamen Ranđelov.

Po uhodanoj praksi štab je organizovao razoružavanje Bošnjaka, kao svoj ključni zadatak.

U Đeđevo[55] su 20. aprila 1992. došli komšije Dragan i Zoran Pejović i Rajo Stanojević i ultimativno tražili od Bošnjaka da predaju oružje. Krizni štab Broda bio je, pored onih iz gradskih MZ, te Miljevine, Popova mosta, Ustikoline i Godijena, najagilniji u naoružavanju i organizaciji četničkih paraformacija, njihovoj obuci i svestranim pripremama za predstojeću zločinačku rabotu. Pošto su stanovnici Broda porijeklom većinom Crnogorci, stotine mladića su dovedeni iz Crne Gore kao "gosti i rođaci", pa su naoružani, obučavani u rukovanju oružjem i pružanju prve pomoći. Ustvari to su bili dobrovoljci četničkih zločinačkih jedinica. Neki Bošnjaci su bez otpora predali oružje i ubijeni su, kao i oni koji ga nisu ni imali. Iskustvo govori da su ostali živi oni koji nisu nasjeli obmanama SDS-a. Evidentna je činjenica da su Karadžićevci imali za cilj likvidaciju vojno-sposobnih muškaraca koji su, istovremeno i fertilni dio naroda, pa jednim udarcem ostvaruju dva strategijska cilja, smanjuju broj branitelja i dovode do stagnacije rasta broja Bošnjaka za sljedećih 20 godina. Sve finansijske troškove ovih aktivnosti snosila je SDS.

Srbi, komšije, su organizovali pljačku, paljevine, ubistva i silovanje, a pomogli su im kriminalci iz grada i Miljevine. Tu su se uključili „gosti" iz Crne Gore

54 SDS je pored opštinskog Kriznog štaba organizaovala štabove u MZ u gradu Foči i seoskim MZ gdje je srpsko stanovništvo dominantnije ito: Brod, Miljevina, Popov most, Ustikolina, Jošanica, Godijeno, Čelebići. Ovi štabovi su bili nadležni i za susjedne male MZ gdje su radili SDS aktivisti

55 Rasim Halilagić, FOČA 1992-1995, ŽRTVE GENOCIDA, str 109-127, Sarajevo, 2008.

Nakon što su Bošnjaci odbili predaju oružja, Brod je oko 11 sati zasut kišom artiljerijsko-raketnih projektila, s vatrenih položaja posjednutih ranije, na kružnoj osnovici. Po pravilima ratovanja, nakon artiljerijske pripreme, u akciju je uvedena četnička rulja, "psi rata" Zaista, organizatori su se igrali rata. Fingirali su strukturu aktivnosti kao u napadu na branjeni objekt. Glumili su rat, a nije bilo, ama baš nikakvih, razloga za to. Nije bilo oružanog otpora! Angažovali su čak i artiljeriju, gađali su nebranjena naselja. Plašili stanovništvo, ubili poneko nedužno dijete i ženu. Nakon takve artiljerijske pripreme nad „položajima" golorukih žena i djece, navalila bi rulja koljača, pljačkaša silovatelja, piromana. Mnogi građani su izašli da ih miroljubivo dočekaju. Bsu ili ubijeni na licu mjesta. Drugi, nađeni u skrovišttima, sprovedeni su u koncentracione logore. O sudbini mnogih se nikada nije i neće ništa saznati.

Granate su zapalile kuće Zije Šoševića, Sulejmana Tuleka, Selma Krše, Hajra Podruga. Nemilosrdno se „obračunavalo" sa uhvaćenim Bošnjacima, svojim komšijama, radnim kolegama i dojučerašnjim prijateljima. Prebijali su ih, gnjavili, ponižavali i mučili, bez mrve ljudske samilosti. Drama se odvijala na čairu zvanom Bare. Pored ostalih, bili su uhvaćeni: Hajro Bostandžić, Mustafa Šošević, Hajro Spirjan i Ferid Kršo. Ferida su posebno, divljački mučili. Sajma Hadžimusić je gledala šta joj rade sa sinom Nerminom. U očaju skočila je u Drinu i tako okončala svoju nesreću.

Evo imena organizatora krvavog pira divljaka nad nedužnim:

> Zoran Tomić, Zoran Pavlović, Slavica Fulurija, Slobodan Popović, Desimir Dostić, Radmilo Ostojić, Mirko Babić, Boro Višnjić, Zdravko Vasiljević, Jelena Babić… Pobrojani će učestvovati i u zločinima u Miljevini, Kozjoj Luci, Jošanici, Čelikovom Polju, dolini Sutjeske…

Njihove žrtve su iz sljedećih porodica:

> BROD: Ahmetspahić (1), Čankušić (1), Čengić (2), Fulin (1), Hadžić(1), Karović(2, Kupa (1) Musić (1), Muslić (1), Rustem (2), Šošević (1), Vranjača (2);
>
> selo BJELIŠ: Dedović(1), Kukavica (10), Serdarević(1), Sokolić(2);
>
> selo ĐIĐEVO: Borovina (2), Bostandžić (5), Brković (2), Čolaković

(1), Dedović (2) Džanković(5), Dželil (3), Hadžimusić (4), Hodžić (1), Islambašić (2), Kajgana (1), Klapuh (1), Korjeniž (1), Kovačević (3) Kršo (1), Kurtović (4), Mešić (1), Softić (3), Spirjan (1), Subašić (3), Tulek (2), Veiz (2);

selo KOVAČIĆI: Đuderija (4), Mekić (1);

selo KUKAVICE: Robović (3);s. RADAČIĆI: Pandur(1), Silajdžić(3);

selo TRBUŠĆE: Barlov (1) Bećković, (15), Durić(2), Hasanbegović (1);

selo TROŠANJ: Barlov (6), Ćerimagić (2), Čolo (3), Čorbo (10), Kobiljar (1), Odobašić (1), Pekaz (8);

selo ZAKMUR: Durić (12); s. LJUBINA: Čolo (2);

selo TRNOVAČE: Bećković (7), Čedić (3) Džin (3), Lagarija (1), Mujanovć (1);

selo PRIJEĐEL: Juković(1);

selo BALJEVO POLJE: Fisović (1), Mulahmetović (1).

Ukupno 145 žrtava u ovoj MZ.

MZ ČELEBIĆI, je na granici sa Republikom Crnom Gorom. U njen sastav ulazila su naselja Gradojevići, Kunovo, Vitine, Dikanj, Vakuf, Draževo, Hoćevo, Velenići, Rajkovići, Gašpari, Čelebići, Krna Jela, Borje, Budišići, Uništa, Selišta, Rijeka, Šutići, Šadići. U MZ je 1991. živjelo 1.038 stanovnika, od čega samo 133 Bošnjaka, 898 Srba, Jugoslovena 2 i ostalih 5. Prije II svjetskog rata Bošnjaci su bili većinsko stanovništvo na ovome području. Genocidom je uništeno većinsko bošnjačko stanovništvo i spalo je na simbolične 43 porodice. Sva bošnjačka imanja naselili su Crnogorci i komšije. Poučeni gorkim iskustvom iz prethodnog rata, malobrojni Bošnjaci čim su predosjetili opasna politička gibanja i napustili su naselja i imovinu i tako izbjegli novi masakr. Čak i u socijalističkom periodu Bošnjaci su ovdje ignorirani, nisu se mogli zaposliti kao učitelji, šumari, policajci ili poštari. Vladajuća kadrovska politika je refleksija nacionalne obespravljenosti Bošnjaka. Njih nekoliko, naivno uvjerenih kako im Srbi

neće ništa neprijateljski učiniti, lakovjernost su platili životima. Niko od njih nije preživio i ne zna se gdje su im posmrtni ostaci. Nema svjedoka zločina. Poštene Srbe, one koji bi eventualno htjeli otkriti mikrolokacije stratišta, zločinci su zaplašili.

Čelebići su rodno mjesto organizatora ratnih zločina Velibora Ostojića, šizofrenog funkcionera SDS-a. On je nahuškao svoje kompanjone, Vlastimira Avrama, Mitra Kunarca i Bobana Jolovića na likvidaciju ono malo tamošnjih Bošnjaka.

Stradale su porodice Zunđa (2), u selu VITINE Durak (1) i Ramović (3).

Ukupno 9 žrtava.

MZ ČELIKOVO POLJE, činila su naselja Dućela, Bastasi, Borovo vrelo, Hrankovići, Dunići, Lisovići, Mazoče, Kunduci, Tečići, Žitin, Prhalj, Pejkovići, Omerova bašča, Čelikovo polje, Kopilovi, Birotići i Kršmići.

Prema popisu stanovništva 1991. u MZ je živio 341 građanin (Bošnjaka 168, Srba 173). Postojala je pošta, ambulanta, osmogodišnja škola i trgovačke radnje, otkupne stanice itd.

U selu Dučela, 26 maja, crnogorski četnici su, pored sela ubili Džemilu Polovinu, čobanicu kod ovaca. Vidjevši je u dimijama, pucali su. Tada su sela pohodile razularene četničke grupe i ubijale na koga su naišle.

Tako su 8. juna ubijeni Alija, Emir, Iza, Muamer i Osman Hodžić iz sela Dunjići.

Istog dana u selu Lisovići ubijeni su Avdo, Ćazija i Hamdija Subašić.

U selu Hum, 8. Juna, Naza Hakanović, Selim i Šaćir Kurtović, Akif, Muharem i Murat Pezo, Zećir Šabanović.

U selu Mazoče 8. juna 1992, ubijeni su Alija, Derviša, Fehim, Mustafa, Omer, Rešida, Samir, Šaban (1932.), Šaban (1971.) Rikalo, Mujo i Meša Terović.

U selu Žitin, Selim i Naza Šahinović, Halim i Zumra Čelik (ne zna se dan ubistva, ekshumirani su).

Ukupno 67 žrtava

Nije bilo nikakvih borbi ni otpora. Sela nisu branjena. Narod je bježao u šumarke. Mjesni poštar Rajko Vuleta Mijović, samoproglašeni vojvoda, prikupljao je oružje od Bošnjaka. Riječ je o lovačkom oružju i pištoljima. 8. juna 1992. četnici su izvršili raciju pa su Bošnjake ubijali na licu mjesta. Neke su odveli u koncentracioni. logor – KPZ Foča. Spasili su se oni koji su se blagovremeno sklonili u šume. Oni su se, 23 juna, čamcem prebacili preko Drine u Sutjesku, njih 173. Svjedoci divljaštva zapamtili su ubice i teroriste. Između ostalih to su Pero, Simo, Dušan, Uroš, Dejan i Vladimir Kovač, Ljubomir Pera Dostić, komandant bataljona, Dragan Nitković, Zdravko Vasiljević, Slobodan Starović, Savo Pejović i Mišo Pavlović.

MZ DRAGOČAVA, a sačinjavala su je naselja Dragočava, Biokovi, Saš, Barakovac, Bunovi, Milić-polja, Kruščica, Gazivode, Orahovo, Šubi, Šuljci. MZ je imala osmogodišnju školu, poštu, trgovinu i ambulantu. 1991. bilo je 1.262 stanovnika od čega 685 Bošnjaka, 567 Srba, Hrvata 1, Jugoslavena 1 i ostalih 8. MZ je doživjela prvi nalet ubica i palikuća 22. aprila.1992. Oni Bošnjaci i njihove porodice, koji su toga dana bili po šumarcima spasili su se. Naredih dana u akciji kodiranog naziva „Čišćenje terena od balija", za pretres šuma doveli su čak i policijske pse tragače. Uhvaćene muškarce su ubijali ili sprovodili u KPZ Foča, a žene i djecu na Velečevo, u bivši zatvor za žene. Glavni organizatori zločina bili su Boro Ivanović učitelj iz Godijena, Simo Bodiroga, šumar iz Dragočave, Slavo Ivanović, taksista, te Svetozar Prodanović iz Šuba. Svjedoci tvrde da su se u krvoločnim akcijama angažovale i njihove komšije Spomenko Novović, Mirko Trivunović i Milivoje Ivanovićvić. Oni znaju ko je ubio: Nuru, Emina, Ajšu, Avda i Dudiju Karup. U zločinu je učestvovao i Dragoljub Kunarac, s mafijaškom grupom iz Crne Gore i Zavajita.

Broj stradalih po porodicama:

Karup (9), Džaferović (3), Šljivo (11) Tahirbegović (3), Bojko (3), Tahmaz (5), Đulić (1), Halilović (1), Memić (6), Muratović(1), Sinanović (1), Spirjan (1), Borčak (1), Šubo (9).

Ukupno 52 žrtve.

MZ GODIJENO

Mjesna zajednica prostire se od ušća Slatinske rijeke u Ćehotinu, gdje je raskrsnica putova, od koje se odvajaju dva kraka komunikacije prema istoku. Jedan krak ide dolinom Ćehotine u Vikoč, a drugi dolinom Slatinske rijeke u Slatinu i Čajniče. Taj put su četnici izgradili u toku rata, preko uzurpiranih bošnjačkih imanja. U Godijenu je bila izgrađena savremena osmogodišnja škola, postojala je područna ambulanta, pošta, ured MZ, nekoliko trgovina, te džamija i mekteb. MZ Godijeno činila su sela: Potpeće (zaseoci Dulovići, Falovići, Prasvica, Požarevo, Kobilja Ravan), Prvniče, Brusna Humsko, Puriši, Madžari i Godijeno. U MZ je 1991. živjelo 1.006 građana, od čega Bošnjaka 513, Srba 471, Jugoslavena 5 i ostalih 17. Boro Ivanović, direktor OŠ „Braća Visocki" bio je SDS-ova perjanica, predsjednik kriznog štaba. Imao je Veljka Simovića i Nedeljka Drakula za „prišipetlje" u selu Brusana. Dolinu Ćehotine zavili su u crno. Ivanović je planirao i organizovao ubistva i paljevine kuća, uništavanje bošnjačkih imanja. Neposredno je rukovodio zločinačkim akcijama. Posebno je sarađivao s ratnim zločincem Dragoljubom – Žagom Kunarac, čija je majka rodom iz zaseoka Dulovići, a pomagali su mu braća Miroslav i Borislav Pjano, kao i Čedo i Spomenko Perišić (koji nikad nije skidao crnu fantomku s glave, jer su njegovi lagali da je u Njemačkoj). Borov klan se nije smirivao, dok je ijedan Bošnjak na tome prostoru bio živ. Boro je stizao i do Čelebića i sela Bavčića u Ustikolini. Ovaj ravnogorac je naredio, a i učinjeno je, da u Godijenu, na Bajram, prva bude zapaljena i plane kuća –vikendica Muja Kafedžića[56]. Potom su, umjesto prijateljskih i ljudskih čestitki, zaselak Duloviće zasuli artiljerijski projektili iz Brusana, srpskog sela na suprotnoj obali rijeke, gdje je bio i Borov „krizni štab". Selo Brusna leži na desnoj obali Ćehotine, na lijevoj je bošnjački zaselak Dulovići. Prva granata je ranila Amera Kafedžića doskorašnjeg Borinog đaka i Sabira Kulosmana. Iz ovog zaseoka je i Stoja Perišić Kunarac, majka ratnog zločinca Dragoljuba Žage Kunarca, predvodnika nazovi vojne policije na čijem je čelu, a u korelaciji s braćom Miroslavom i Borislavom Pjano, Čedom i Spomenkom Perišićem (Kunarčevi rođaci), počinio mnoge zločine. Oni su u avgustu 1992, predvođeni Miroslavom Pjanom, u kući Meha Fazlića, našli oko 20 seljana, staraca, žena i djece. Istjerali su ih, većinu, pred kuću.

56 Autora ove knjige

Pjano je izdvojio mlađe žene i djecu, a u kući su ostavili Adilu Kafedžić (75), Salka Ćoso (70), Fatu Grčo – Ćoso (61), Hatidžu Šeho (60) Hamida (60) i Omera Fazlića (50). Nabacali su namještaj u jednu prostoriju, polili benzinom, osuli puščanu paljbu na kuću, ubacili bombu…Kuća je planula. I izgorjela… Izdvojene žene i djecu je uputio ka Foči, a po zapaljenju kuće, požurio je i sustigao žene. Šemsi Fazlić, čijeg je muža Omera malo prije ubio i zapalio, Miroslav je naredio da skine menđuše i da mu ih preda. Ako neće, on će joj ih istrgnuti. S ovom nesretnom ženom bio je njen sinčić Anvir, petnaestogodišnjak, kojeg joj je, kasnije, u fočanskom domu „Partizan" oteo Dragomir Nikačević policajac. Tako je ova nesretna supruga i majka ostala bez muža, ubrzo i djeteta, maloljetnog sina. Krvave komšije, Pjano i Perišići, razvukli su posmrtne ostatke iz zgarišta i pokopali ih po njivama. Komisija za traženje grobnica je izlazila nekoliko puta… Uspjeli su pronaći nešto kostiju… Od svih, izuzev Hatidže Šeho. Njenom traga nema. A komšije su i dalje tamo…

Iako su zlodjela Bore Ivanovića zadokumentovana, još nije pozvan na odgovornost. Ima zaštitu banjalučkih glavara…

Broj porodičnih žrtava:

MZ **GODIJENO**:

Covo Uzeir (1), Klapuh (1), Klinac (2), Kovač (1), Čankušić (1),

selo POTPEĆE: Hadžimešić (2), Kafedžić (5), Čalaš (1), Ćoso (1), Divjan (4), Džomba (1), Fazlić (3), Kobiljar (4), Kovač (1), Kulosman (1), Moćević (2), Muslić (1), Smajkan (4), Šeho (1);

selo POŽAREVO: Grčo (2), Kreh (1), Zun (2).

selo KOBILJA RAVAN: Čankušić (2) Divjan (1);

selo HUMSKO: Sadiković (3), Muratović (2), Klinac (2), Klapuh (1), Hadžić (1);

selo VARAJIĆI: Kolenda (1), Varajić(4);

selo BRUSNA: Borčak (1), Kumro (2), Pašalić (1), Prando (1), Pohara (1);

selo MADŽARI: Milatović (2), Muftić (1);

selo PURIŠI: Puriš (5), Džanko (1);

selo FALOVIĆI: Smajkan (2), Veiz (1)

selo PRVNIČE:Klinac (3), Babić (2).

Ratni zločinac Kunarac je ubio Bajra Čankušića i Mevlu Klinac, u prisustvu njene sestre Devle Divjan, pred kojom se hvalio kako je ubio Bajra i pokazivao joj njegovu legitimaciju. Za to nedjelo nije kažnjen. Pravomoćno je osuđen na 27 godina zatvora zbog silovanja, a za ubistva, koja su mu dokazana, uopšte nije procesuiran. Počinioci zločina u Potpeću, ne samo da nisu kažnjeni, nego su i danas pripadnici policije Republike Srpske!

U ovoj MZ ubijene su, ukupno, 63 osobe.

MZ **JABUKA**, čine naselja Radeljevići, Kumjenovići, Vojnići, Zbič, Jabuka, Dragovići, Grab, Grebak, Kozarevići, Šahbašići, Smječa, Slavičići, Ljaljica, Magudovići, Jamići. Mazlina, Poplatići, Lokve, Zabor, Udovičići, Božanovići.

1991. u MZ je živjelo 1.182 stanovnika, od čega 889 Bošnjaka i 293 Srbina. Miješana sela bila su Lokve (254 Bošnjaka i 4 Srbina), Jabuka (267 Bošnjaka i 18 Srba), Ljaljica (53 Bošnjaka i 32 Srba), i Jamići (32 Bošnjaka i 24 Srbina). Jabuka je poslužila kao prihvatilište ili tranzitna stanica hiljada prognanika iz Ustikoline, Jeleča, Sutjeske, Kalinovika, Miljevine i Foče, Čajniča i Gacka. Prihvat je organizovan u školi, gdje je Uzeir Gagula organizovao rad školske kuhinje i pekare, i nahranio hiljade gladnih prognanika.

Koncem marta 1992. poginuo je u Sarajevu na barikadi Milenko Kojin Trifković. Porodica je sahranu organizovala u selu. Komšije Bošnjaci su, po starom dobrom običaju, došli na saučešće i sahranu poginulog komšije. Bili su zapanjeni kada su na sprovodu vidjeli mnogo mladića naoružanih automatskim oružjem – „osama", „zoljama", snajperima i ručnim bombama. Mnogi od njih su odbili da se pozdrave s Bošnjacima. Mržnja je ključala, a vatra je tinjala. Kroz Jabuku su prolazile kolone prognanika iz Foče, Čajniča, Kalinovika. Pričali su o stravi i užasu, doživljenom od četničkih terorista u svojim mjestima življenja.

Prvi incident dogodio se 12 aprila 1992. kada su SDS paravojne formacije organizovale barikadu na lokalitetu zvanom Presjeka, raskrsnici putova Ustikolina, Jabuka, Previla, Šahbašići. Ovdje su uredili položaje za artilje-

riju i MB, upravljene prema Jabuci. Uzeir i Sabit Kalkan molili su Sima Mojevića, područnog komandanta Ustikoline i Danila Marića, komandira čete na Presjeci, da ne gađaju sela i ne uznemiravaju stanovništvo. Mojević ih je primio demagoški „ljubazno", tvrdeći da su oni tu da spriječe sukobe. To je bila smišljena obmana, kako bi prevarili ljude da kod kuća dočekaju kažnjeničku ekspediciju i budu pobijeni. Simo Mojević je svoju komandu razmjestio na padinama šumovite Hotke, prema Šahbašićima. 13 maja 1992, pod zaštitom šume, četnici su s padina Hotke, u ranu zoru, osuli paljbu tromblonima po Šahbašićima, dok su stanovnici bili još u krevetima. Mladići, koji su bili na straži, nisu ih primijetili kad su se privlačili selu. Bunovni stanovnici, dali su se u bijeg goli i bosi. Jabuka je bila na nogama. Grupa mladića, s Emirom Čengićem i Fehimom Jahićem na čelu, trkom je otišla i posjela prevoj Međugorje. Grupa s Ibrahimom Poplatom, Rasimom Halilagićem, Esadom Podrugom i Ševkom Hodžićem, zatvorila je put Presjeka–Jabuka i, konačno, grupa iz sela Marevo, kojom je komandovao Vahid Hadžić, zatvorila je put Kozja Luka–Jabuka. Četnici su napad usmjerili prema selu Hrđavci. U selu su uhvatili Muja Omerspahića i sedmogodišnjeg Halilova sina. Muja su, uz strašno mučenje, izmasakrirali na groblju i nabili na armaturu, a maloga je spasio Petko Bilanac, veterinar iz sela Žešće. Bošnjaci iz mješovitog sela Strganci su izbjegli u rajon Duga Njiva, nakon što su četnici popalili Kozju Luku.

U jabučkim selima je samoorganizovana zaštita, osmatranje prostora, noćne patrole i međusobno obavještavanje. Većina seljana je odbila predati oružje, pa je ono lovačko, u početku, iskorišteno za odbranu. Kasnije su Jabučani samovoljno uzeli dio oružja upućenog Opštinskom štabu TO Foča, formirali svoju jedinicu i naoružali je.

U Jabuku je, iz Sarajeva, došao Ibrahim Poplata i uključio se u organizaciju otpora. Iz Foče je dio opštinskog Predsjedništva izbjegao na Jahorinu. Imenovano je Ratno predsjedništvo opštine Foča, s Ibrahimom Poplatom kao predsjedavajućim. Tako je, Taib Lojo, legalni predsjednik opštine, jednostavno uklonjen s položaja, bez ikakvih objašnjenja ili obrazloženja. Jabučani su odlučili da organizuju jedinicu za odbranu, pa su 17. Na 18. april uputili kurire svim vojno–sposobnim muškarcima pozivajući ih da se sutradan odazovu i dođu ispod sela Zabor. Dakle, to se desilo na dan pada Foče u četničke ruke. Na zbornom mjestu je izbila diskusija s protivnicima

ideje o formiranju jedinice. Ipak, prevladalo je mišljenje da jedinicu treba organizovati. Pošto je Rasim Halilagić bio jedini rezervni oficir (kapetan I klase)zadužen je da izvrši formiranje Jahorinskog bataljona, čiji je bio prvi komandant. Bataljon će kasnije ući u sastav fočanske brigade i braniti rajon Grebak. Jezgro Jahorinskog bataljona činili su upravo oni koji su odbili zahtjev četnički zahtjev za predaju oružja: Ibrahim Poplata, Rasim Halilagić Mustafa i Nusret Hodžić, Adem Gagula i Huso Džafo.I u ovoj jedinici je carevala bašibozučka „disciplina", jasnije rečeno, samovolja. Tako je Fehim Jahić napustio položaj s jedinicom i ostavio nebranjen pravac preko Duge Njive, a da nikog nije izvijestio. Četnici su to 29. juna iskoristili i upali u nebranjen prostor te izvršili koncentrični napad na Jabuku. Njihova pješadija je napadala na pravcima: Jahorina–Kacelj–Previla; Previla–Presjeka–Hotka i Kozja Luka–Duga Njiva.

Toga jutra jabučka dolina je djelovala sablasno. Bošnjačka sela bila su prekrivena dimom od paljevina i eksplozija artiljerijskih projektila, a zrak zasićen mirisom baruta i eksploziva. Sve što su našli živo, ubijali su, trupla su ostavljali na ledini ili su ih spaljivali. Izvjesni Huso Hodžić, rekao je Rasimu Halilagiću:

> "Ja sam izgubio vjeru u Boga. Sumnjam da iko ima na nebesima. Da ima zar bi dozvolio da se rađaju ovaki gadovi?"

Latifa Šahbešić iz Šahbešića, sakrivena u šumarak, čula je prijeteću pjesmu razularenih manijaka:

> „Evo zore, evo dana, nema više muslimana;
>
> Muslimani žuti mravi, došli su vam crni dani;
>
> Sve od Une i od mora biće srpsko do Kosova."

Grebak je odigrao značajnu ulogu u pružanju pomoći izbjeglicama iz Foče, Jeleča, Tjentišta, Kalinovka i odbrani Goražda i uspješno je branjen do 27. maja 1993.

U jabučkom selu Ljaljica, živjele su porodice Alije i Mujana Šahovića. I, brojnije, srpske porodice Draško i Kovač. Momo Draško i Benko Kovač su posebno bili uporni u uvjeravanju Alije da se ne boji i da se neće ništa dogoditi njemu i porodicama. Adila Brajlović, kćerka Alije Šahovića, ispričala je Rasimu Halilagiću slijedeću priču:

"… Komšijski odnosi su bili dobri. 20 juna, kada je smo svi bila na okupu, a s nama i petogodišnja kćerka moje sestre Muamera Kušundžić, našu kuću su opkolili četnici i žestoko zapucali, pozivajući nas na predaju. se Mi smo izašli iz kuće, svi se predali bez otpora. Među njima sam prepoznala moje komšije Benka i Moma. Sve su nas vezali. Osim male Muamere. Moj otac je pitao Moma zašto ovo rade, a on mu je odgovorio da ćuti i ne brblja. Mujan je istrčao iz svoje kuće i sa , pod kišom metaka, uspio pobjeći. Mala Muamera je stalno plakala. Benko ju je vodio za ruku i vratio je u selo. Njegova tetka, Milka Kovač, uzela ju je u zaštitu i spasila. 'Ne valja šta smo ovo uradili, Alija. Ko zna, na šta će sve ovo izaći', – rekao je Benko kada nas je sustigao. Doveli su nas u Previlu, kod škole i odvojili mene i majku od oca i brata. Oca i brata sam tada posljednji put vidjela. Kasnije smo saznali da su odvedeni u KPZ u Foču gdje im se gubi trag. Dok smo još bili zajedno, vidjela sam Momova oca Miladina i njegova brata Miloša. Vidjela sam kad je Momu prišao otac i rekao mu da nas puste. Još sam čula da mu je rekao da smo mi čestiti i da ni mrava ne bi zgazili. Momo mu je odgovorio, ako još jednom to ponovi ili nešto slično, bombu će mu u usta staviti.Reče: 'Ima ih koji će doći za njima, a meni ti trebaju…"[57]

Broj žrtava iz pojedinih porodica:

Jabučka dolina: Čaušević (1), Čengić (1),Ćato(1) Drinčić (1) Duran(2), Gagula (2), Guta(1), Hadžović (1), Kalaba (1), Kurt (1), Kušeš (1), Kušundžija (1)Pekmez (1), Ramović (2) Rizvanović (1), Šorlija (2), Vatrenjak (1);

selo RADELJEVIĆI: Radeljaš (3), Ramović (1), Tanović (1);

selo KUMJENOVIĆI: Gagul (2), Tarčin (1);

selo VOJNIĆI: Hodžić (2), Karadža (1), Mekić (1), Ramović (1);

selo ZBIČ: Alić (2), Duran (2), Đuderija (2), Hubijar (3) i Kruščica (1);

selo JABUKA: Čauašević (1), Heljo (1), Hodžić (1), Mekić (2), Vatrenjak (1);

57 Rasim Halilagić: "Foča 1992-1995, Žrtve genocida", Sarajevo 2008, str. 180.

selo DRAGOVIĆI: Bakaran (1), Pekmez (1), Šorlija (6);
selo GRAB: Mekić (1);
selo GREBAK: Kruščica (3), Leventa (1), Šemić (1);
selo DONJE SELO: Kulašinac (1);
selo KOZAREVIĆI: Gagula (1), Hubijar (2), Kljuno (5);
selo ŠAHBAŠIĆI: Kalkan (1), Kunić (2);
selo SMJEČA: Čoko (9), Palavra (2) Krilo(3);
selo SLAVIČIĆI: Kušundžija (2);
selo LJALJICA: Šahović (3);
selo MAGUDOVIĆI: Šorlija (1);
selo JAMIĆI: Borovina (2), Đozo (4);
selo LOKVE: Mujezin(1);
selo MAZLINA: Guta (2), Klino (4), Osmanković (2);
selo POPLATIĆI: Hadžović (1);
selo ZABOR: Čaušević (2), Vatrenjak (2);
selo UDOVČIĆI: Beganović (1), Hadžiahmetović(1);
selo BOŽANOVIĆI: Guta (1).

Napadi na jabučka sela trajali su intenzivno od 28. Do 30. juna i u njima je poginulo 20 branilaca. Na Grebku je formiran Jahorinski bataljon, što je izraz preduzimljivosti tamošnjih ljudi, koji je imao značajnu ulogu u zaštiti zbjegova i odbrani Goražda. Grebak je bio izuzetno važna tranzitna točka ili punkt za prihvat izbjeglica i doturanje hrane i MTS.

MZ Jabuka imala je ukupno 119 žrtava.

Četnici su sve bošnjačke objekte porušili i popalili osim mekteba u selu Mazlina. I sve društvene objekte su popalili. Hrabri Jabučani su stojički podnosili fizičke napore, nestašice prehrambenih artikala, brašna, soli, ulja, cigareta…

MZ **JELEČ**, "Mala Srebrenica" – Selo Jeleč, divno mjesto, nekada pravi biser istočne Bosne, locirano u jednoj uvali na rubu Zelengore, na sastavcima rječica Govze i Krupice, u blizini magistralnog puta Foča–Sarajevo, s okolinom načičkanom brojnim vikendicama i moderno uređenim ribnjakom. MZ su pripadala naselja Poljice, Drače, Ratine, Banjine, Govza,

Podgaj, Laze, Močila, Kliješta, Podgaj, Jauković, Vođice, Vratlo i Palež. U MZ je 1991. živjelo 1.056 stanovnika, Bošnjaka 911, Srba 133, Hrvat 1 i ostalih 11. MZ je imala osnovnu školu, poštu, ambulantu, trgovinu i džamiju. Vandali su „crne obraze" maskirali crnim čarapama, ali tragove njihovog zla ne može ni plahovita Drina oprati. Pored toga što su uz pratnju melodije „Marš na Drinu" klali i ubijali sve živo na što su naišli, rušili su i palili stambene i društvene objekte i ovo pitoreskno selo sravnili sa zemljom. Miljevinski Srbi su osramotili soj ljudi kojima korijenski pripadaju za posljednjih 100 godina. Te gadne bradate spodobe su „klonovi persona bez savjesti".

Inače, o Jeleču je trebalo govoriti i u enciklopediji BiH, jer ono to zaslužuje. Nekad je ovo selo bilo poznato po tabačkom obrtu i esnafu. Udaljeno je od Foče 18 km, kao i od najbliže željezničke stanice. Jeleč je došao pod Osmansku vlast vjerovatno poslije smrti Herceg Stjepana. Već oko 1500. Sinan–paša je onde sagradio džamiju, što znači da je ovdje bilo dosta muslimana. Sinan–paša Borović, sandžak-beg hercegovački, bio je prijatelj s Dubrovnikom. 1588. g imam u džamiji je bio Alauddin bin Halife, a kasnije ovu dužnost je vršilo više članova porodice Imamović. Po vršenju ove funkcije, porodica se prozvala Imamovićima. 1914. u Prvom svjetskom ratu, crnogorci su provalili u ove krajeve, spalili selo i džamiju. Kasnije je obnovljena. U prošlom ratu, 1992, četnici iz Miljevine su ponovili isti zločin.

Hamdija Kreševljaković piše"1630. u Jeleču je bilo oko 200 kuća, što saznajemo iz jednog talijanski pisanog opisa Bosne. Isti broj navodi i Evlija Čelebija, turski putopisac koji je kroz Jeleč proputovao 1075. (1664. –1665.). Jeleč je tada kasaba i vojvodaluk hercegovačkog sandžaka, a u sudbenom pogledu sastavni dio fočanskog kadiluka. Biće da je Jeleč spao na stepen sela 1836 g., kada je nestalo vojvoda i kapetana, ali je ostao u sastavu istog sandžaka i kadiluka. U lipnju 1880 pripojen je s Fočom sarajevskom okružju" Početkom XVIII stoljeća Bećir–paša Čengić, iz Rataja, sagradio je medresu koja je bila rasadnik islamske prosvjete. Posljednji muderisi u Jeleču bili su Osman ef Čolpa i Jusuf ef Šalaka. Bećir–paša Čengić, otišao je sa bosanskom vojskom na Krim gdje je poginuo 1737 u srpnju pod Ozijom (Očakov).

Ovo mjesto, miroljubivih stanovnika, bilo je trn u oku, velikosrpskih nacionalšovinista iz neposredne okoline i Crnogoraca iz Pive. Naselja Jeleča se nalaze i u blizini puta Miljevina–Kalinovik u kome je bila komanda artiljerijskog. poligona JNA i u kome se nalazila jedinica za obezbjeđenje infrastrukture poligona. Dijelovi ove jedinice učestvovali su u bjesomučnom nasrtaju na živote mirnih i naivnih Jelečaka.

Agonija Jeleča počela je 26. aprila 1992. kada su miljevinski četnici uputili ultimativan zahtjev Bošnjacima da do 2. maja predaju oružje. 2. maja Jeleč je pokriven artiljerijsko–minobacačko–raketnom vatrom s vatrenih položaja iz rejona Miljevina–Brod–Vratlo. Građani su bili šokirani zlom koje ih je snašlo. Stihijno su tražili spas, zbog čega su nastali haos i pometnja. Poput čopora šakala naselju su zaprijetili, u bradurine zarasli četnici, „šešeljovci", „beli orlovi", „arkanovci", crnogorski lešinari i 4. maja rulja je upala u selo. Valjak smrti, sve je mrvio, rušio, davio, silovao, klao, palio i pljačkao. Stanovnici su spas tražili bijegom u planinu Husad. Pobili su sve što je bilo živo. Jeleč je mala Srebrenica, jedno od najužasnijih stratišta Bošnjaka u ratu 1992 g. Preživjeli su noću ulazili u selo i ukopavali žrtve da ih ne razvlače životinje. Rukovodioci strave i užasa u Jeleču bili su neljudi iz susjedne Miljevine. Tamo je bio krizni štab SDS koji je rukovodio sličnom akcijom i u samoj Miljevini.

> Ovim zmijskim leglom rukovodili su Pavle Elez, Risto Trifković, nastavnik likovne kulture, koljač vlastitih đaka, Pero Krunić, nastavnik, Milenko Vuković, komandir stanice milicije... U ubijanju bošnjačke nejači, pored spomenutih, učestvovali su i Željko Elez, Pavle, Nenad, Luka, Slavko, Rade i Radmilo Vuković, Nenad Janković, Zoran Ivanović, Gojko Jojić, Željko Krunić, Zdravko Milutinović, Risto Ostojić, Živko Miletić, Tomo Cerović, Radovan Stanković, (osuđeni četnik, ali bjegunac iz zatvora uz pomoć fočanske policije), braća Ranko i Rajko Vuković iz Kozje Luke… U ovu grupu spada i Ljubo Ninković, dojučerašnji funkcioner SKJ i državne vlasti.

Manijaci su organizovali akcije „čišćenje terena od balija" i do 10. oktobra 1992 g. pa su u jednoj takvoj, u šumskom radilište Palež, stradale, 10 maja, tamo skrivene izbjeglice. U oktobru, preživjeli Jelečaci, su sa izbjeglicama iz Sutjeske, s prostora planine Videž, u koloni, krenuli prema Grepku, luci spasa. Mnogi su iznemogli i trasu puta obilježiše svojim grobovima…

Žrtve po porodicama u MZ Jeleč

NASELJE JELEČ: Bajrović (1), Berber (1), Beširević (1), Bibović (1), Bitić (1), Čorbo (3) Dedović (1), Dolan (2), Džinić (3), Drinjakovć (2), Džubur (3), Grbo (1), Hambo (1), Hadžić (6), Kavazić (3), Kurtović (6), Merina (1), Mušanović (1), Nikšić (7), Omeragić (2), Perviz (1), Prazina (1), Salčin (1), Sarač (1), Sejdin Srnja (20), Suljević (2) Šahbaz (2), Šalaka (3), Šljivo (9), Šundo (4), Tuzlak (6), Ušto (4), Zametica (5) N. N. Rom (1);

selo GOVZA: Hadžanović (1), Mujezinović (1), Omeragić, Perviz (1), Salkunić (2), Suljević (7);

selo JAUKOVIĆI: Beširević(2);

selo JELEČ KLIJEŠTA: Hadžić (1) Ljezami (2), Palalija (1);

selo JELEČ MOČILA: Zametica (2);

selo JELEČ LAZE: Tuzlak (1);

selo PODGAJ: Beširević (5), Sarač (1), Šalaka (3);

selo BANJINE: Drinjaković (2), Džubur (5), Šahbaz (5), Zametica (11),

selo RATINE: Đuderija (1), Hambo (1), Šahbaz (1), Tuzlak (1);

selo DRAČE: Hadžimuratović (1), Huseinović (2), Mušanović (12);

selo POLJICE: Barlov (7), Bećirević (6), Dedović (1), Nikšić (7), Pašović (1).

Prema popisu 1991. u MZ Jeleč bilo je 911 Bošnjaka. U ratu 1992. – 95. poginulo je 205 Bošnjaka, što znači oko 23% ove populacije. Među ubijenim bilo je 50 žena i djevojaka. što pokazuje svu bestijalnost koljača. Ipak, Jelečani su se vratili na svoj toprak i život je ponovno proključao u selu.

MZ JOŠANICA je pokrivala sledeća naselja: Jošanica, Čaira, Gudelj, Karačići, Ćutkovići, Huseinovići, Ribari, Crnetići, Travari, Bjelakovići, Huseinovići, Cerova Ravan, Bać, Guvništa, Škobalji. 1991. u MZ je živjelo 914 stanovnika, od čega Bošnjaka 298, Srba 612, Hrvata 1 i ostalih 3. Jošanički

četnici, po tradiciji, ubijali su sve nesrpsko kao i Srbe, svoje komšije, koji nisu prihvatali i podržavali njihovu zločinačku politiku. Pored bošnjačkih stambenih objekata, popalili su i sve društvene objekte. Bošnjaci su u ovoj MZ bili manjinsko stanovništvo. Ovaj kraj je tradicionalno kraj zlih Srba, šovinista, muslimanomrzaca. Istorija je zabilježila Milana Matovića, ratnog zločinca iz II svjetskog rata, zloglasnog komandanta četničke brigade, čiji su koljači pustošili fočanski i pljevaljski kraj.

Ovo antibošnjačko gnijezdo, iznjedrilo je nove zločince, kakav je Boro Ivanović, učitelj iz Godijena. Prema svjedočenju Bošnjaka, u zločinima su se naročito isticali Milan Burić, kap. JNA i Zdravko Joković iz Lazovića, Mira Muminović i Marko Matović, Milanov potomak.

Taj Matović, bio je strah i trepet drinske doline, gospodar smrti i života. Ovaj tip je bio dvoličan. Jedne Bošnjake je slao u smrt, drugima je pomagao. U KPZ je poslao Rasima (ubijen) i Husa Reka. O potonjem se ne zna ništa. Kući je vratio Selima i Meha Džano, Murata Subašića, Murata i Ahmeta Haznadara. Bošnjaci Jošanice tvrde, da su konce zločina, iz sjene, vukli Lazo Pejović i Pavle Višnjić. Ovi ljudi su pobili Srbe iz Jošanice koji nisu htjeli, s njima, u zločine, ali su to pripisali Armiji BiH. Pošto su neki Srbi stradali u toku napada i borbe za selo, to su SDS zločinci iskoristili da likvidiraju one koji nisu pristajali da idu u zločine i to pripišu kao zločin ARBiH. Ovo je tema na sijelima i razgovora u kafanama. Istina je da je u toku borbi stradalo nekoliko desetaka građana koji su se zatekli u zoni borbenih dejstava. Ovi zločinci i danas misle da će proći nekažnjeno, kao njihovi djedovi u II svjetskom ratu.

PORODICE I BROJ njihovih izgubljenih članova MZ JOŠANICA:

Dreca (2), Džaferspahić(1) Džano (3), Džemidžić (1), Haznadar (1), Subašić (3);

selo ČAIRA: Grabovica (1), Grošonja (3), Hajrić (4), Sofradžija (2), Uzunović (1);

selo GUDELJ: Džano (2), Haznadar (1), Reko (13);

selo KARAČIĆI: Berberkić (1), Delić (6);

selo ĆUTKOVCI: Haznadar (1), Džano (1);

selo HUSEINOVIĆI: Hasković (1), Hadžiahmetović (2), Kuloglija (1),

selo RIBARI: Čaušević (1), Merkez (2);

selo CRNETIĆI: Crneta (3), Ćišija (2), Mulić (1), Pandža (1), Rahman(1);

selo. BJELJAKOVIĆI: Travar (6);

selo CEROVARAVAN: Korjenić (1), Pašović (4).

Jošanica je imala 75 žrtava.

MZ KRATINE: Jedna od najmanjih MZ u opštini Foča. Sačinjavala su je sela Kratine, Dobratići, Jasenovo, Gojtanovići, Crnete, Derolovi, Trnjine, Lubure, Mušići, Bujakovići. 1991. u MZ je bilo 706 stanovnika i to Bošnjaka 634, Srba 71 i ostalih 1. Srušene su osmogodišnja škola i džamija u Jasenovu.

Zbog nedostatka pješadijskih snaga, ovu MZ četnici su napali među zadnjim, ali su njena sela bila stalno izložena artiljerijsko–minobacačkoj vatri. Krizni štab SDS iz Miljevine, krajem aprila 1992, uputio je zahtjev Bošnjacima da predaju oružje. Kratinjani su to odbili. Formirali su jedinicu, za odbanu sela, u koju su uključili i izbjeglice koji su se tu našli. Organizovali su osmatračko–izviđačku službu. S brda Kremenac osmatrali su prilaze naseljima. Četnici su upali u selo Jasenovo, 22. juna i zapalili ga, ali nakon toga su se, povukli Miljevinu. Koncentričan napad na ovo područje, četnici su preduzeli 26. novembra 1992. s pravaca Previla–Kozja Luka–Miljevina; Dobro Polje–Rogoj i Kacelj–Korijen– Jahorina. Procijenivši da su napadači krenuli s premoćnim snagama, rukovodstvo je izvuklo stanovništvo i svoju malu, ali hrabru jedinicu na Grebak, gdje su bili prihvaćeni od branilaca Jabuke.

PORODICE I BROJ NJIHOVIH ŽRTAVA:

selo KRATINE: Čaušević (1), Delija(1), Divović (1), Hubijar (2), Krajčin (6), Kulašević (6);

selo DOBRATIĆI: Divović (2), Muslim (2);

selo JASENOVO: Čaušević (6), Hasković (1), Serdarević (2);

selo GOJTANOVIĆI: Kokić (3);

selo CRNETE: Ćustović (2), Rahman (1), Spahić (2);

selo DEROLOVI: Lepir (1), Nezirević (9);

selo TRNJINE: Aljukić (5), Arnautović(2), Mahmutović (3);

selo VISOKOVIĆI: Lepir (1), Mamutović (2), Nezirević (1), Subašić (1);

selo LUBURE: Jež (4);

selo MUŠIĆI: Nezirević (1);

selo BUJAKOVINA: Fazlić (1) Šehović (4);

selo: PREBISALIĆI: Ćemo (4).

Ukupno 87 žrtava.

MZ KOZJA LUKA je obuhvatala sljedeća naselja: Miljanovići, Putojević Kremaluša, Hrđevci, Rodijelj, Srbotina, Marevo, Kremin, Kolun, Potkolun, Ćuci, Đurđevići, Pirin Do, Daničići, Štuke, Pobiranovići, Radojevići, Tatarovići, Strganci, Kozja Luka.

U MZ je 1991. registrovano 1.489 stanovnika, od čega Bošnjaka 1.108, Srba 372, Jugosloven 1 i ostalih 8. U Kozjoj Luci je bila osmogodišnja škola, pošta, područna ambulanta i trgovina. Bradonje su sve to su to do temelja uništili.

Bošnjaci jesu bili trostruko brojniji od Srba, ali ih je neorganizovanost, miroljubivost i naivnosti dovela u stradalništvo. Četnici su ovo selo napali, kao i Foču, 8. aprila. Koristili artiljeriju i MB, s direktnim usmjerenjem na bošnjačka sela. Zavladala je panika, stihijno se bježalo u šumarke, špilje, potoke… Četnici su nemilosrdno ubijali. Njihove akcije "čišćenja terena od balija" nije bilo teško prepoznati. Organizator i pokretač jahača zla bio je Pero Elez, samoproglašeni Miljevski vojvoda, sin Pavlov, šefa kriznog štaba SDS u Miljevini. Preživjeli Bošnjaci su kao zločince i palikuće zapamtili Rajka, Miću, Ranka i Slavka Vukovića iz Kozje Luke, Ranka i Blagoja Golubovića iz Straganaca, kao i Rajka Todorovića sa njegova četiri sina…

PORODICA I NJIHOVE ŽRTVE:

selo MIRJANOVIĆI: Andelija (1), Isanović 1), Karović (2), Sakalaš (4), Sokolić(1);

selo PUTOJEVIĆI: Muhović (5), Pamuk (2), Sokolić (1);

selo KREMALUŠA: Bojadžija (2), Hukara (6), Polovina (3);

selo HRĐEVCI: Beširević (1), Omerspahić (4), Rogo (1);

selo RODILJELJ: Beganović (3) Karadža (1);

selo SRBOTINA: Rahman (5)

selo MAREVO: Baručija (3), Beganović (4), Muslim (4) Omerspahić (1), Tabučić (4);ž selo KREMIN: Delić (1);

selo KOLUN: Bručija (1), Bašić (1), Begović (5), Borovina (2), Dudo (6);

selo POTKOLUN: Bekrija (3), Čengić (1), Hukara (3), Sejfić (5);

selo ĆUCI: Ganović(3);

selo ĐURĐEVIĆI: Delić(3);

selo PIRINDO: Jahić(2);

selo DANIČIĆI: Hanjalić(5), Karahasanović(6), Silajdžić (1);

selo ŠTUKE: Aščić (1), Baručija (6);

selo. POBIRANOVIĆI: Bećković(6), Hubijar (2), Kušundžija (1), Rizvanović(6);

selo RADOJEVIĆI: Dedović (3);

selo TATAROVIĆI: Bojadžija (2);

selo STRGANCI: Muslim (1), Rogo (4);

selo KOZJA LUKA: Dedović (2), Durgut (2).

Ukupan broj žrtava je 143.

Mnogi Bošnjaci su prebijani i iscrpljivani robovskim radom u rudniku, zbog čega su podlegli, kratko vrijeme poslije razmjene. Uhvaćene mlade žene, djevojčice i djevojke su ponižavane i silovane. Sva materijalna dobra su opljačkana, a naselja sravnjavana sa zemljom.

MZ MEŠTREVAC, mala društvena zajednica planinskih sela Meštrevac, Dulin Brijeg, Sarići i Gornji Meštrevac. Imala je 208 stanovnika prema popisu 1991, Bošnjaci su istrijebljeni u ratu 1941.– 1945. U ratu 1992.– 1995. nije bilo žrtava među stanovništvom.

MZ MILJEVINA je pokrivala ekonomski značajno područje, jer se na njenom lokalitetu nalazi rudnik mrkog uglja Miljevina, a činila su je naselja Miljevina, Budanj, Ocrkavlje, Andelije, Izbišno, Mrđenovići i Kljuna. U Izbišnu su srušili džamiju, a u svim selima popalili sve bošnjačke stambene i privredne objekte. Prema popisu stanovništva 1991. u MZ je živjelo 2.568 stanovnika –čega Bošnjaka 1.379, Srba 1.096, Hrvata 8, Jugoslovena 46 i ostalih 43. Ovo mjesto je poznato kao "zmijsko gnijezdo", rasadnik srpskog šovinizma i odgajačište koljača, zločinaca, dobro dokazanih u II svjetskom ratu. I, shodno starim bilansima, pokazali su se i u ratu 1992.–1995.

Zlikovci su iz familija Elez, Vuković, Stanković, Trivun, Janjić, a pridružile su im se pridošlice iz Crne Gore i Srbije, većim dijelom rođaci Miljevaca odseljenih u Srbiju, ili su Crnogorci s rođacima doseljenim u Miljevinu.

Krizni štab SDS-a sačinjavali Pavle Elez, predsjednik, sin mu ili blizak rođak Pero, samoproglašeni vojvoda, Slavko Stanković, bivši predsjednik IOSO Foča, Stojan Stanković, oficir JNA, Nikola Baja Golijanin, Dragan Todorović, Brane Stanković i Savo Milovanović. Neposredni izvršioci zločina, između ostalih, su Tomo Cicović nastavnik, Neđo Golubović, Novak Stanković, komandir specijalne jedinice, (izvršio samoubistvo), Mićo Vuković, Dobro Stanković, Zdravko Tešević, Neđo Dunjić, šumar.

Miljevska porodica Vukadin, sačuvala je dostojanstvo i ugled izbjegavši uključivanje u pomahnitale i do maksimuma dehumanizovane SDS-ovske razularene horde.

Najviše ratnih zločinaca poteklo je iz porodica Elez i Stanković, koji su pustošili po fočanskom opštinskom području. I ratni zločinac Janko Janjić–Tuta, vodi porijeklo iz Miljevine.

Miljevinski krizni štab, bio je stjecište manijaka, neljudi, bezosjećajnih spodoba. Miljevina je dala najviše zločinaca monstruma, kao što su Janko Janjić–Tuta, Pero Elez, Radovan Stanković, Risto Trifković… Trifković je klao svoje učenike u Jeleču! Elezov krizni štab je pokrivao teren Miljevina, Jeleč, Kozja Luka, Kratine i dijelom Brod. U Miljevini su organizovane masovne grobnice, gdje su skončavali zatvorenici iz fočanskog KPZ. Ekshumacija je potvrdila užase likvidiranih nesretnika. Ubijani su šiljatim

dijelom pijuka, klani, prebijani, vezani lancima… U Miljevini su organizovali mučilišta u Motelu i već čuvenoj kući Karamana, gdje su bošnjačke djevojčice, djevojke i mlade žene silovali, ponižavali i bezdušno zlostavljali. Prema tim nesretnicama su se odnosili kao prema robinjama. Dovodili su čopore pijanih, usmrđenih bradonja na iživljavanje. U ovome ženskom mučilištu držali su 9 djevojčica i djevojaka, starosti od 12 do 24 godine! Istina je da su u svoje prljave radnje uvukli i izvjestan broj srpskih djevojaka (žena). Žrtve se sjećaju Jelene Cicović, Marice Simović, Nade Stanković i Biljane Mrgud, koja je, na kraju, izvršila samoubistvo. Najistaknutiji četnici iz Miljevine, iživljavali su se i nad žrtvama u Foči i dolini Ćehotine.

PORODICE I BROJ NJIHOVIH ŽRTAVA:

Selo MILJEVINA: Aljukić (4), Babalija (3), Bajrović (1), Bektović (2), Budnjo (1), Čengić (1), Čemo (3), Ćoralić (1), Delić (1), Divović (1), Durgut (1), Džanko (3), Džinić (3), Đozo (2), Grbo (3), Hambo (1), Hanjalić (1), Hodžić (1), Hrbinić (3), Istrefi (1), Kadić (1), Karović (2), Kibrić (2), Konaković (2), Krajčin (3), Kunovac (6), Lepir (1), Lojo (1), Mazić (1), Mekić (2), Melez (1), Mulahuseinović (3), Musić (1), Rahman (1), Rajkić (1), Ramić (1), Rizvanović (2), Sačić (2), Sajtović (2), Spahić (1), Subašić (2);

selo BUDANJ: Budnjo (5), Kibrić (3);

selo OCRKAVLJE.: Beširević (1), Muhović (1), Mulahasanović (2), Musić (1), Ramović (2);

selo ANDELIJE: Andelija (8);

selo IZBIŠNO: Fako (10), Hadžić (3), Kečo (2), Kurtović (4), Mekić (2), Mulavdić(1), Musić (1), Subašić (19), Šalaka (1);

selo MRĐENOVIĆI: Arifović (1), Hubijar (6), Spahić (1);

selo KLJUNA: Musić (3), Oruč (5), Šorlija (2).

U ovoj MZ bila je 141 žrtva.

MZ **POPOV MOST** obuhvata naselja Balići, Basarići, Brajkovac, Ćurevo, Igoče, Humić, Ljubina, , Kosman, Marinkovići, Mrkalji, Mješajići, Perovići, Popov Most, Tođevac, Tjentište, Veselice, Zamršten, Šadići, Travnik, Zaostro, Popi. Popisom stanovništva 1991. registrovano je 2.363

stanovnika, od čega 1.887 Bošnjaka, 337 Srba, 2 Hrvata, 26 Jugoslovena i ostalih 71.

Ova MZ je locirana, na prostoru legendarne Sutjeske, poznate po Petoj ofanzivi (1943.) protiv Vrhovnog štaba i glavnine snaga NOP-a u kojoj je ranjen i vrhovni komandant Tito. Prostor omeđuju visoke planine – Volujak, Zelengora i Maglić ispod kojeg se stere i, u Evropi, jedina prašuma – Perućica. Tjentište je jedan od najvećih Nacionalnih parkova ex Jugoslavije. Život u dolini Sutjeske, bio je solidan. Posjete hiljada Jugoslovena spomeniku na Tjentištu i lovni turizam donosili su značajne prihode. Dolazak Miloševića na čelo Srbije nagovijestio je dolazeće zlo. U srpskim porodicama su skidali Titove slike sa zidova i stavljali Miloevićeve. Na sijelima su pjevane četničke i uvrjedljive guslarske pjesme. Pucalo iz oružja raznih kalibara, a Mitar Prorok, komandir lokalne milicije nije ništa poduzimao protiv prestupnika. Došlo je do međunacionalne podjele i među lovcima. Srbi nisu poštovali propise, spontano su išli u lovište i trijebili divljač. Međunacionalna netrpeljivost je bujala i narasla je do nepodnošljivih razmjera. Karadžićeva SDS je izdala instrukciju o zabrani druženja Srba s Bošnjacima. Zagriženi šovinisti, Srbi, počeli su okretati glave pri susretu s komšijama. SDS je organizovala barikadu na putu Foča–Dubrovnik u mjestu Čemerno, a u Prijeđelu su posjednuti vatreni položaji artiljerije čije su cijevi bile usmjerene prema dolini Sutjeske. Raspuštena je stanica policije. Porodice Crnogoraca koje su živjele u dolini Sutjeske napuštaju naselja i odlaze u Crnu Goru. Održan je skup na kome su dogovorene aktivnosti komšija oko zaštite naselja i imovine. Krizni štab SDS-a iz Foče, razbio je to. Inicijator i organizator subverzivne djelatnosti bio je Jovan Vuković, poznati razbijač „Fočatransa“, tada proglašen vojvodom i komandantom SDS snaga na ovome rejonu. Njegovi najagilniji saradnici bili su Ljubomir Kovačević, zamjenik, Tihomir Aćimović, Ratomir Mastilović, Željko Majdov, Đoko Vuković, Dušan Živanović, Siniša Nitković, Zdravko i Dragan Vladičić, Zoran Paprica, Dragan Mališ, Luka Tanović, Zdravko Pavlović i Nešo Ostović.

Čedomir Zelović, komandant OpŠTO Foča, sazvao je, 16. aprila 1992, u Prijeđelju, u kući Ljube Milinovića, zajednički sastanak na kojem je razgovarano o razoružavanju Bošnjaka. U razgovoru su učestvovali, u ime SDA, Šaban Karović, Murat Fulurija, Ahmet Habul, Suljo i Omer Mešak i Avdo

Nezir. SDS su, pored Zelovića, predstavljali vojvoda Jovan Vuković i Ratomir Mastilović, predsjednik SDS Tjentišta. Zelović je istakao ultimativni zahtjev da Bošnjaci predaju sve oružje, a za uzvrat Srbi će im garantovati bezbjednost. Otvorit će se sve prodavaonice, škola će početi sa radom i oživjet će rad milicije na Tjentištu Pošto Bošnjaci nisu predavali oružje, ponovljeni su razgovori u školi na Popovom Mostu. U SDS delegaciji ovog puta bio je i Nebojša Drašković, kapetan JA. SDS-ovci su ovoga puta bili drskiji. Takvo ponašanje rezultira podjelu među Bošnjacima. Jedni su za prihvatanje zahtjeva SDS-a i predaju oružja, drugi su skeptici i ne vjeruju obećanjima vojvode Jovana Vukovića i Zelenovića. Plaše se ponavljanja događanja iz 1941.– 1942. i stradanja Bošnjaka.

Prepušteni sami sebi, seljaci su počeli s kupovanjem oružja od švercera i kriminalaca, spremajući samodbranu. Druge i nije bilo jer vlast nije preduzimala ama baš nikakve korake za zaštitu građanstva.

Izvjestan broj Bošnjaka nasjeo je na komšijske laži i predao oružje. Predato je oko 200 cijevi lovačkog i trofejnog oružja…

26. aprila srpske snage zaposjedaju napuštenu policijsku stanicu Tjentište, inače devistiranu onda kada su je i rasformirali. Vlasti SDS definitivno, zabranjuju Srbima kontakte sa komšijama Bošnjacima. Primjenjuje se instrukcija Radovana Karadžića u praksi.

Nemir i strah je ovladao je bošnjačkim narodom. Propao je pokušaj ustrojavanja zajedničkih straža, a komšije Srbi nagovaraju Bošnjake da ne napuštaju imanja. Ustvari, žele da se razvijanje i pokretanje pogromaških akcija dogodi u trenutku kad su Bošnjaci u „punom sastavu“, kako bi planirana strijeljanja dobila na masovnosti. Ljudi su instiktivno osjećali opasnost i tražili su spas, Narod je masovno bježao, u katune, u planine. Dijelovi Zelengore još su bili pod snijegom. U drugoj polovini aprila zbjeg od oko 800 osoba kreće prema Gacku. I Srbi se izvlače u Gacko i na kratko smještaju u hotel. Pregovori su ponovljeni 25. aprila kada SDS-ovci traže bezuslovno razoružanje Bošnjaka. Tih dana se na Tjentištu okuplja oko 2.000 mještana Bošnjaka i izražava se odlučnost da ide sa ovih terena. SDS pojačava barikade u trouglu Prijeđel, Tjentište, dolina Hrčavke. Upućuju parapoliciju u pretrese bošnjačkih kuća i traženje oružja. U cilju zaplašivanja Bošnjaka artiljerijskim plotunima pokrivaju visove i stijenje oko bošnjačkih sela. SDS-ovi propagandisti proturaju dezinformaciju među

srpskim narodom, kako su pronašli nekakve spiskove koje je „izgubio“ aktivista SDA, a sadrže popis Srba planiranih za odstrjel i planom za silovanje Srpkinja. Vlasti isključuju struju, a vandalski nasrtaj na bošnjačka sela, s paljevinom svega što je bilo vlasništvo Bošnjaka, počeo je 21. juna. Prva žrtva na Tjentištu bio je Hajro Lugušić, čuvar Titove vile.

Na Petrovdan, a to je krsna slava SDS-a, 12. jula 1992, srušili su džamiju u Šadićima[58]. Četnici su porušili spomenik Narodnog heroja Šerifa Loja, Fočaka,koji je poginuo kao borac fočanske omladinske čete na Borovnu, u V neprijateljskoj ofanzivi. Oskrnavili su i spomenik Nurije Pozderca, potpredsjednika AVNOJ-a i spomen–obilježje 1. dalmatinske brigade, svojevremeno postavljeno na mjestu njenog prelaza preko Sutjeske.

U vrijeme tih previranja, u dolinu Sutjeske došao je Zaim Bešović, penzionisani major, pilot JRV, rodom iz sela Zaostro. Odmah je pokrenuo akciju za pripreme odbrane zbjegova. Improvizuje mobilizacijsko zborište za okupljanje muškaraca i formiranje jedinice TO, iznad sela Kruševa. Tu je formiran bataljon „Sutjeska“ koji je odigrao odlučujuću ulogu u zaštiti zbjegova u kojima je bilo oko 4500 ljudi. Postojala su dva zbjega. Jedan u Zelengori, drugi na Vučevu. Kasnije, bataljon je uključen u Prvu fočansku brigadu i ratovao je na svim bojištima protiv četnika – od Vučeva, Zengore, Grepka, Igmana, Bjelašnice, Treskavice, do Konjica i Fojnice. Stanovništvo s lijeve obale Sutjeske povlači se, sredinom maja, na Zelengoru na prostor Trebovo. Tamo su mnogi imali svoje katune. Njima se kasnije priključuju stanovnici Zakmura, Trošnja, Jeleča, Borča i Gacka. U zbjegovima su organizovane kuhinje. Stanovnici desne obale Sutjeske izvukli su se na Vučevo, oko 15. maja. Priključio im se dio stanovnika s desne obale Drine iz rejona sela Hum. Stanje u zbjegovima iz dana u dan je postajalo sve teže. Oskudna hrana, ljudi ginu od projektila, stari i iznemogli i bolesni počinju umirati bez lijekova.

Major Bešović je vojnički izabrao pravu taktiku i oblike borbenih dejstava u skladu sa raspoloživim snagama. Zasjede i minsko zaprečavanje na komunikacijama. To je dalo solidne rezultate. U zasjedama su poginula 2 četnika, a i jedan kombi sa 17 četnika odletio je u vazduh.

58 Kasnije, 2009, džamiju je obnovio Enes Hajdarević, a ovaj humani patriota, zaljubljenik u zanosne ljepote predjela Sutjeske, svoga zavičaja, pomogao je i obnovu osmogodišnje škole u Popovu Mostu.

Četnici su, 21. juna, popalili sela Travnik, Balići, Perovići, Popov Most, Poda, Tođevac i Mješaljiće. Masakrirali su koga god su uhvatili. Rukovodstvo zbjegova, nakon donošenja ocjene da su bez materijalne i bilo kakve podrške vlasti i da nema šanse za opstanak u takvim uslovima, donosi odluku o izvlačenju i evakuaciji stanovništva sa tih prostora na sjever, prema fočanskoj Jabuci. Svi putovi su bili blokirani četničkim snagama, Zato je odlučeno da se ide bespućima Zelengore, stazama proboja NOV, u toku pete ofanzive, iz 1943,. Zbjeg je, sa Zelengore, krenuo 15. jula 1992. pravcem Videž–Jeleč–Tuhalji. Prešli su cestu Foča–Sarajevo, i krenuli, dalje, u pravcu, Izbišno–Mrežica–Delijaš–Crna Rijeka.

Zbjeg s Vučeva je krenuo 17. Jula, pravcem izvlačenja Centralne partizanske bolnice 1943, Mrkalj–Klade–Prijevor–Perućica–Suha–Gusni put–Bare–Hrčavka–Trebova i dalje, pravcem izvlačenja zelengorskog zbijega. Na tom putu mnogi su poginuli ili umrli od iznemoglosti i gladi. Ta golgota je trajala 9 dana. Posljednje granatiranje doživjeli su u Crnoj Rijeci. Poginuo je Nurko Kovačević. Bataljon „Sutjeska" je samopožrtvovano podnosio napore i hrabro razbijao četničke zasjede i na vrijeme sprječavao pokušaje prepada na kolone golorukog i izgladnjelog naroda. Briljantno je izvršio ulogu zaštitnice zbjegova, na čemu, narod, izražava zahvalnost komandantu Beševiću i njegovim borcima. Potomci stradalnika iz perioda od 20. do 30. decembra 1941, imali su sreću da se ovo, na bespućima Zelengore, nije događalo u surovom zimskom periodu.

U sjećanjima, po nečovještvu i zlu, stradalnika iz doline Sutjeske u razdoblju maj–juli 1992. ostali su samozvani vojvoda Jovan Vuković, Ratomir Mastilović, Tihomir Aćimović, Željko Majdov, Ljubomir Kovačević, Đoko Vuković, Ljubo Milinković, Dušan Živanović, Zdravko Vladičić, Dragan Vladičić, Siniša Nitković, Zoran Paprica, Dragan Mališ, Nešo Ostović, Gojko Lalović, Luka Tanović, Zdravko Pavlović.

PORODICE I NJIHOVE ŽRTAVE:

selo BALIĆI: Balić (4), Kovač (1);

selo BASARIĆI: Imamović(1), Muslić (3);

selo BRAJKOVAC: Hajdarević(6);

selo ĆUREVO: Alibašić (2), Bunda (2), Bičo (1), Džamalija (1), Mešak (1), Šahinović (1), Tahirović (3), Vejo (1), Zgalj (2);

selo IGOČE: Hodžić (1), Nezir (3), Nikšić (19);

selo HUMIĆ: Humić (3);

selo LJUBINA: Čedić (1), Čolo (3);

selo : Kršo (2);

selo KOSMAN: Deleut (15), Lagarija (9), Vejo (10);

selo MARINKOVIĆI: Hasanbegović (5), Hasković (3), Međuselac (1), Seljanci(2);

selo MRKALJI: Karović (4), Rizvanović (6);

selo MJEŠAJIĆI: Kovačević (9);

selo PEROVIĆI: Pačo (5), Zec (2);

selo POPOV MOST: Lugušić (1), Madeško (1);

selo TOĐEVAC: Habul (1), Hodžić (2), Ožegović (5);

selo TJENTIŠTE: Čolpa (1), Džamalija (1), Fulurija (1), (Hajdarević (1), Hodžić (2), Kolenda (1), Madeško (1), Muhović (5);

selo VESELICA: Kršo (5);

selo ZAMRŠTEN: Bajrović (1), Čedić (2), Čolpa (1), Imamović (2), Kaja (2);

selo ŠADIĆI: Glibo (2), Puteš (1), Hasković (1), Hajdarević (1), Lončarević (1), Smajilović (1);

selo TRAVNIK: Bičo (10), Kovač (1);

selo ZAOSTRO: Balić (1), Bešović (2), Subašić (1);

selo POPI: Odobašić (1), Sejdin (3)

Ova MZ je imala 176 žrtava.

MZ SLATINA graniči sa opštama Čajniče i Goražde. Obuhvatala je ž sela: Slatina, Žilići, Vukušići, Hročići, Prativa, Prijakovići, Podgaj, Grubojevići, Obradci, Soha, Vojvodići, Boljasarići, Okolišta, Šivšići. MZ je 1991. imala 493 stanovnika, 348 Bošnjaka i 145 Srba. Organizator paravojske SDS bio je Boro Ivanović direktor OŠ „Braća Visocki“ u Godijenu. Uz njegovo ime povezuju se svi zločini u dolini Ćehotine, u MZ Dragočava, Godijeno, Vikoč i Slatina. U zločinačkim akcijama su se isticali braća Milivoje i Vojislav Đorđević, Nebojša Vrećo, Milutin Vilotić i Slavko Govedarica, zvani Šumar, nastavnik u OŠ „Braća Visocki“ u Godijenu, kod direktora Bore Ivanovića.

Vis Preljuća, mjesto formiranja prvih jedinica ARBIH i gdje je pružen otpor čenicima, je na području ove MZ.

PORODICE I NJIHOVE ŽRTAVE:

Selo SLATINA: Čaušević (1), Karović (2), Ljubinac (1), Milatović (1);

selo ŽILIĆI: Ćorić(7), Džanko (2), Pašalić (3);

selo VUKUŠIĆI: Selimović (5), Merkez (1);

selo HROČIĆI: Dedović (1), Muslić (1);

selo PRATIVI: Kaloper (5), Ramić (1);

selo PRIJAKOVIĆI: Selimović (2), Zunđa (4);

selo PODGAJ: Ljubinac (1);

selo GRUBOJEVIĆI: Bašić (2);

selo OBRACI: Dedović (2), Osmanković (1);

selo SOHA: Dedović (2);

selo VOJVODIĆI: Krndžija (2).

U MZ je bilo 47 žrtava – zahvaljujući blizini Goražda, stanovništvo je blagovremeno izbjeglo.

MZ **VIKOČ** sačinjavala su naselja Vikoč, Grdijević, Papratno, Raščići, Softići, Trtoševo, Šadići i Veselice. Postojale su osmogodišnja škola, pošta, džamija i trgovina. Sve je uništeno. MZ je 1991. imala 479 stanovnika – 409 Bošnjaka, 67 Srba, 3 ostalih. SDS-ovske, četničke čete iz Godijena, Slatine, Čelebića, ali i domaćih Srba, napali su bez ikakva razloga miran bošnjački narod 8. avgusta 1992 g. Iz Foče su stigli Dragoljub Kunarac i Janko Janjić Tuta. Njihove grupe su se naročito isticale u zločinima. Došle su i crnogorske čete pljačkaša. Operacijom je rukovodio Boro Ivanović. U akciji su bile aktivne i komšije iz familija Arsenić, Čančar i Kovač.

Ubijeno je 45 osoba iz porodica Kantar (1), Ahmić (3), Bekan (1), Čaušević (1), Hrustan (3), Husović (1), Kolenda (2), Komar (4), Moco (1), Nukica (1), Stovrag (1), Trako (4), Avdović (1), Babić (2), Čauš (1), Durak (1), Kurt (3), Mehmedspahić (2), Muratović (1), Pijadžer (1), Šandal (4), Glušac (2), Konjo (1)Hodžić (1), Musić (1).

Grupe sa po 7 do 10 krvoloka, išle su, od sela do sela, u takozvanoj akciji „čišćenja terena od balija", ubijale su na licu mjesta, palile kuće i leševe… Neke uhvaćene Bošnjake odvodili su u KPZ Foča. Ove grupe su najčešće predvodili kriminalci Pero Elez, Predrag Kunarac – Žaga i Janko Janjić – Tuta.

MZ **USTIKOLINA** Prostor MZ Ustikolina, po Dejtonskom ugovoru, ostao je u sastavu Federacije BiH i danas ima svojstvo opšte Foča–Ustikolina.

Stradanje stanovništva, u toku agresije na BiH, razmatra se u okvirima predratne MZ.

Ustikolina je u dolini Drine i graniči s opštinom Goražde, a na sjeveroistoku s republičkosrpskom opštinom Foča. U njen sastav ulazila su naselja: Vina, Paunci, Kosova Paunci, Filipovići, Gostićaj, Hodorovići, Borovinići, Prisoje, Željevo, Kutle, Mihovići, Gradišići, Kožetin, Zebina Šuma, Trnovice, Kruške, Novoseoc, Bavčići, Sorlaci, Brajlovi Mrđelići, Uljine, Ćurovići, Gabelići, Ljubuša, Ribice, Cvilin, Njuhe, Radojevići, Previla, Gornje Žešće, Drugovići, Ustikolina, Petojevići, Ligate, Mutevelići, Milotina, Roskovići, Vučinići, Adžići.

Popisom 1991. registrovano je 4.742 stanovnika u MZ. Bošnjaci 3.203, Srbi 1.467, Hrvati 2, Jugoslovena 11 i ostali 59.

Na prostoru Ustikoline, u Pilipovićima i Kosovskom potoku, locirani su objekti skladišta vojne opreme ratnih jedinica JA koje su razvijane na tom terenu kao što je bio slučaj sa 19. istočnobosanskom lahkom brigadom U ove objekte, početkom 1992. dovožena je vojna oprema iz Hrvatske. Bošnjačko stanovništvo je ispoljavalo simpatije prema JA, jer se vjerovalo, da ta armija garantuje bezbjednost i mir građana. Obzirom na lojalan odnos bošnjačkog stanovništva prema vlasti, nisu se očekivale nikakve represije.

Benko Kovač, iz sela Ljaljice u Jabuci, pijan, u kafani javno je prijetio, da će ga Jabučani upamtiti i da im se sprema najveće zlo. Rekao je da ide iz „rezerve" u Kalinoviku i da se on „…gore ne mrzne uzalud, nego da uči kako će ih slati u smrt..."[59] . Pored njega na obuku su išli i Milan Gruja

59 Rasim Halilagić: FOČA 1992-1995, ŽRTVE GENOCIDA, Sarajevo 2008.

Todorović, Draško Momo, Ljubiša Simović, Željko i Momir Šušić, Miloš Banjac, Luka Škobo i drugi. Instruktori su bili Simo Stanojević, zamjenik komandanta OpŠTO Foča, Slavko Miličević, major JA i vodnik Zoran Marić. Najistaknutija figura SDS-a u događajima 1992. u Ustikolini bio je Simo Mojević, direktor OŠ. On je koordinirao sve njihove akcije. Njegovi bliski saučesnici su Danilo Marić, komandir čete na Presijeci, Petar Mihajlović, predratni predsjednik SDS, Ranko Miletić, komandir sanice milicije, Boško Divljan, major JA. U zločinima su učestvovali Zoran Vuković, Dragoljub Kunarac –Žaga, Janko Janjić – Tuta, Dragan Zelenović i dr.

Četnici su napali selo Paunce, 26. aprila 1992. na Vaskrs, malo nakon zauzeća grada Foče. Duž puta Foča–Ustikolina napadala je „dobrovoljačka garda" Vuka Draškovića. S desne obale Drine, sela su tučena vatrom minobacača. Kuća novinara Mustafe Borovića bila je pod bjesomučnim udarima artiljerijsko–minobacačke vatre. Stanovništvo je mirno i bez otpora, lojalno, dočekalo četnike. Međutim, majstori smrti su ih „nagradili ubistvom bez razloga i iz obijesti".

Ubili su: Redža Termiza, uglednog i mirnog građanina, koji nije vjerovao da se događa to što se stvarno događalo, njegovu suprugu Muniru, Fehima Jusufovića, Fraštu Adila, Hadžiru Kobiljar, Husniju Frašta i Meha Kubata. Drugi napad na Paunce izvršen je 09.06.1992. U toku toga napada ubili su Ismeta Hasanagića, Rašida Borovića i Ramiza Makaša.

PORODICE I BROJ NJIHOVIH ŽRTAVA:

Selo PAUNCI: Borović (2), Frašto (4), Kubat (1), Hasanagić (1), Jusufović (1), Kobiljar (1), Makaš (1), Termiz (3);

selo FILIPOVIĆI: Čavrk (7), Ćorić (2), Dedović (2), Hubijar (2), Iković (1), Kumro (1), Mujkanović (2), Polovina (2), Šahović (6), Uzunović (1);

selo GOSTIĆAJ: Pašović (1), Rahman (3);

HODOROVIĆI: Karahodža (4), Zirak (2);

Selo KOSOVA: Borović (8), Kadić (1), Kosovac(1), Kurtović(3), Omera Šević(1), Salihović (2), Šunja (2)[60];

selo:BOROVINIĆI: Borovina (8), Ćorić (1), Gardišić (1);

60 25. 5. 1992 g. vojnici koji su obezbjeđivali skladište, skupa s domaćim četnicima, pobili su sve stanovnike ovog sela. Ti nedužni ljudi su vjerovali da će ih vojnici štititi. No, bezdušno su pobijeni i ispaljeni.

selo PRISOJE: Drinčić (1) Murtović (2), Zukobašić (3);

selo ŽELJEVO: Hadžimusić (2), Kadić (1), Podrug(1);

selo GRADIŠIĆI: Gradišić (6);

selo VINA: Bašić (3), Duraković (1), Podrug (2)[61],

selo MIHOVIĆI: Šalaka (1);

selo KOŽETIN: Đogo (1);

selo ZEBINA ŠUMA: Bašić (5), Buljubašić (10), Šalaka (1), Delahmet (2), Hambo (1), Harba (2), Karović(1), Kunovac (4), Mulahmetović (1)[62] ;

selo TRNOVICE: Kudo (1), Bičević (8);

selo. KUTLE: Muslić (8), Salihović (1);

selo KRUŠKE: Tahirović (1);

selo NOVOSEOCI: Žgalj(2);

selo BAVČIĆI: Ćimpo (1), Havić (1), Kurtović (4). Osmanović (3), Paraglija (1), Subašić 6);

selo SORLACI: Čimpo (7), Džemidžić (1), Maslo (3), Mujić (2) Nuhanović(1) Osmanović (1);

selo BRAJLOVIĆI: Brajlović (11), Hadžović (2), Buljubašić (1), Mujezinović (1), Salihović (1);

selo MRĐELIĆI: Buljubašić (4), Koro (1), Mujezinović (4), Subašić (2), Šundo (1);

ULJINE: Podrug (1);

selo ĆUROVIĆI: Ćurović(2);

selo GABELIĆI: Gabela (6);

selo LjUBUŠA: Jahić (3), Kunovac (4), Zorlija (2);

selo RIBICE: Beho (3);

selo CVILIN: Brajlović (2), Čengić (5), Džano (2), Džomba (5),

61 Komšije tvrde da su ih pobili Dragan Mojević iz Vrbice, Miladin Pejović, Radislav i Sreten Mihajlović i Sreten Vujadin.

62 08. 05. 1992 g četnici su napali ovaj topografski vrlo značajan objekat, radi napada na Goražde i repetitora koji je tu lociran. Tom prilikom su pobili sve što su živo našli. Kasnije su pretresali šumu oko sela tražeći preživjele stanovnike. Ovim beščašćem rukovodili su Simo Mojević, Milika Golubović, ing, Zoran Marić, Radmilo Miletić i Milan Prodanović, prodavač oružja u robnoj kući u Foči.

Hodžić (1), Iković (4), Odobašić (1), Pišmo (1), Salihović (1), Sofradžija (1), Uzunović (1);

selo RADOJEVIĆI: Sobo (6);

selo NJUHE: Kunovac (3), Selimović (1);

selo PREVILA: Čavrk (2) Džano (7);

selo GORNJE ŽEŠĆE: Avdibegović (2), Hadžiahmetović (10), Marevac (1)[63] ;

selo DRUGOVIĆI: Sirbubalo (2);

selo USTIKOLINA: Bakija (1), Bašić (4), Bećirević (1), Crneta (1), Čavrk (1), Dreca (1), Ćurović (1), Drugović (2), Hadžiahmetović (1), Hasković (1), Hodžić (2), Jahić (2), Kalkan (1), Karović (2), Kartal (2), Muhović (2), Mulabdić (1), Omerbašić (6), Pjano (1), Subašić (1), Travar (1).

U MZ Ustkolina ubijeno je 325 osoba.

MZ ZAVAJIT čine naselja Gnjile, Grdijevići, Homar, Hadrovići, Atmačići, Toholji, Tvrdaci, Pribinići, Kamenjača, Zlatni Bor, Zavajit.

MZ je 1991. imala 601 stanovnika – Srba 530, Bošnjaka 68, Jugosloven 1. U selu je bila osnovna škola, pošta i trgovina. Prije II svjetskog rata Bošnjaci su bili većinsko stanovništvo u ovome kraju. U toku toga rata, lokalni i crnogorski četnici su brutalno pobili bošnjačko stanovništvo i i praktično ga istrijebili. Preživjeli su izbjegli i većina ih se nije vratila u svoja naselja. Od 68 Bošnjaka, 1992. je ubijeno 38. Organizatori zločina su bili Milenko Avram, Mirko Trifunović iz Dragočave i Velibor Ostojić.

Stradali su iz porodica: Bakaran (2), Šadija (3), Ramović (1), Redžović (1) Dolan(5), Bećirbašić (3), Čehovi(3), Đedović(3), Muratović (9) Selimović (1), Bekan (2), Duraković (1), Nurak (1) Šljivo (1), Dolan (2), Ošijan (1) Tabak, Bičo i Smajević (po 2). Đedović (3), Džomba (1).

Ukupno 49 žrtava.

Prostor Zavajita definitivno je očišćen od Bošnjaka.

63 Žrtve su spaljene. Zločinac je Kojo Đurović iz Previle.

SVJEDOČANSTVA

U ovoj knizi, u odjeljku pod naslovom „Časnost i plemenitost - Žito u kukolju“ izneseni su pozitivni primjeri plemenitosti vrijedni pažnje, jer potvrđuju tezu, da svi ljudi nisu jednaki i demantuju tvrdnje frustriranih koji sve pripadnike neke vjere ili nacije trpaju u isti koš, k tome, s negativnom konotacijom. Međutim, neki isključivi fanatici su i ove pozitivne primjere obezvrijedili tvrdeći da je riječ o dvoličnom ponašanju. Navodno, dok su jednima pomagali, u drugim situacijama su se ponašali kao zločinci. Dvoličnost zaista zaslužuje osudu, ali ne smije biti kriterijum za generalne stavove prema pripadnicima drugog naroda. Hrabrost u bezvlašću zaslužuje divljenje i društveno visoko priznanje. Bošnjaci i njihove političke organizacije, kao i Rijaset Islamske zajednice, imaju moralnu obavezu da pokrenu inicijativu da se nekome od ovih ljudi, pa makar i posthumno, odaju društvena priznanja.

Ispovijest Izete Veiz, supruge ubijenog Zulfa

“Još kao mala djevojčica slušala sam priče moje nene i majke o događajima iz II svjetskog rata i četničkom teroru nad muslimanskim narodom. Kao djevojčica malo sam toga razumjela i djelovalo mi je to nevjerovatno. Imala sam sreću kao čitava moja generacija da odrastem i završim školovanje u jednom mirnom periodu, kada su se razvijala i održavala prijateljstva i druženja nas mladih bez zaziranja na vjersku ili nacionalnu pripadnost. Malobrojni i marginalni su bili oni koji su bili opterećeni šovinističkim otrovom. Dočekala sam i famoznu 1990 g u kojoj su održani opšti izbori na kojima su pobijedile nacionalističke stranke. Ti izbori su značili razbijanje mira u BiH. Na vlast su došli ljudi opijeni nacionalizmom. U Foči su pročetničke snage digle glavu. Organizovale su pobune i nacionalne podjele u radnim organizacijama kao što je slučaj Fočatransu, Magliću, Ozrenu. Počelo je razdvajanje omladine, lovaca, razbijanje Kulturnih društava itd. U aprilu 1992. podijelili su MUP. Moj suprug Zulfo Veiz, imenovan je za komandira stanice bošnjačkog dijela policije. Mene

i moje dvoje djece, Arminu curicu 17 god. i sinčića Amela 7 g, jednoga dana su pokupili i odvezli u neko mratinjsko selo u CG, i smjestili nas u jednu kuću u kojoj je bila jedna stara baba, a u ostalom dijelu nekakvi vojnici. Tu sam ostala do 15. aprila, kada su me vratili u Foču. Muž mi je već bio zatvoren u KPZ Foča od 13. aprila, tako su mi rekli njegovi drugovi. Stan mi je već bio opljačkan i devastiran. U stanu se nalazila moja majka, žena sedamdesetih godina. Nama je bilo zabranjeno kretanje po gradu i izlasci iz kuća. U stan su naizmjenično dolazili njihovi vojnici i kvazi–policajci, dojučerašnji gradski kriminalci, pod izgovorom da nešto traže, a ustvari ulazili su radi pljačke. Policajci su bili uglavnom domicilni Srbi, dok su vojnici bili Srbijanci, Crnogorci i domicilni Srbi Mnogi od dojučerašnjih komšija držali su se odbojno, hladno, ignorantski i neprijateljski. I oni su učestvovali u pljački trgovina i bošnjačkih stanova.

Zulfa su prvo zatvorili u sabirni centar na Livadama. Prvo su ga smjestili u tzv. 'slanu sobu', gdje su smještani oni koji su strijeljani naredne noći. Na energičnu intervenciju Nikačevića, dojučerašnjeg Zulfova kolege policajca, izvađen je iz te sobe i tako je spašen te noći. Prebačen je u KPZ Foča.

Po mom povratku kući, i saznanju za suprugovu sudbinu, zamolila sam njegove radne kolege Jovana Milića i Nikačevića da mi omoguće da posjetim supruga. Tako sam otišla 2 puta u KPZ. Posjetu su dozvoljavali u trajanju od samo 3 minuta i to u pratnji po dva policajca koji bi se priflasterisali uz nas da čuju svaku riječ. Zulfo mi ništa nije smio govoriti o teroru nad njim u zatvoru. Dragan Gagović je vodio djecu da se vide sa tatom. Gagović i Nikačević su bili korektni prema meni, dok su u gradu učestvovali u teroru nad građanima. Njihovo dvoličnjačko ponašanje bilo je proračunato, kako bi kod dijela muslimana za svakoga koga god ubiju, prethodno obezbijedili priču o njihovom dobročinstvu.

Dvojica vojnika srbijanaca dolazili su u moj stan, Dragan iz Majdanpeka i Miki iz Bora. Pričali su da su bili u ratu u Hrvatskoj. Njihovo učešće u vojsci je motivisano obećanjima da će moći zadržati sve što napljačkaju i da mogu silovati muslimanske žene.

Dragan je govorio, " koga god ubijemo, mi ga prethodno pričestimo. "

Odnos prema ženskinju, kako policije tako i vojske, bio je odvratan, neljudski, grubo ponižavajući. Nisu imali milosti ni prema djevojčicama ni prema starijim ženama. Na mojoj sedamdesetogodišnjoj majci su se iživljavali, skoro svaki dan su je vodili u neki drugi stan. U sportskom Domu „Partizan" i fizički i psihički su lomili žene. Bila je tamo M. B. sa kćerkom dvadesetogodišnjom djevojkom, silovali su ih paralelno. M. je formalno razorena fizički i umrla je, a izgleda da i kćerka danas preživljava neku bolest. To su bili bezumni divljaci, bez imalo čovječnog u manirima prema žrtvama.

Moj stan bio je kod opštine sa pogledom na novi most i rijeku Drinu. Jedne noći je došao kamion pun ljudi. Zaustavljen je na mostu, i iskrcavani su ljudi sa karoserije. Ubijali su ih iz automatskih pušaka. Užasna i bolna je bila vriska djece koja su molila 'nemoj mene čiko'!. Razumije se, to je bio vapaj bespomoćnih, gluhima. Uzaludan. Taj prizor strave i užasa čule su hiljade žena i djece i srpske nacionalnosti koji imaju stanove na obali Drine. Čuli su padove mrtvih tijela sa mosta u rijeku.

Mene su jednog dana pozvali u ženski KPD;gdje je bio smješten krizni štab. Tamo me ispitivao izvjesni Stanković iz Beograda. Pitao me što ja znam o štrajku 'Fočatransa', kada je moj Zulfo, navodno kao policajac isprebijao nekog Ivanovića koji je nakon toga umro. Ljekari su konstatovali prirodnu smrt, ne vezanu ni za kakvu fizičku torturu Ja nisam mogla ništa reći, jer ja o tome nisam znala ništa. On je bio vrlo korektan i zadovoljio se mojim odgovorima. Nije vršio nikakav pritisak na me.

Mene je jedno vrijeme sa djecom primala na konak komšinica, supruga Slavka Avrama, ali joj je jedna starija komšinica, srpkinja, zaprijetila da će je prijaviti policiji što krije „Turke".. Instrukcijama kriznog štaba SDS bili su zabranjeni kontakti i bilo kakva druženja Srba i Bošnjaka. Shvatila sam da Avramova ne smije više da nas prima. Razumjela sam kakva joj opasnost prijeti, ako bude prijavljena.

Dragan Gagović me nazvao i rekao da maloj Arijani prijeti opasnost od silovatelja i predložio mi da je što prije pošaljem u CG. Nekako sam se snašla za novac i obadvoje djece uputila u CG. Međutim crnogorske vlasti nisu djeci dozvolile da ostanu u Ulcinju kod tetke, nego su ih uputili u Tutin. Sa djecom sam se našla nekoliko mjeseci nakon mog izlaska.

O sudbini moga supruga Zulfa postoje razne verzije. Svakako, ne sumnjam u istinitost priča o torturi nad njim. Jednu dosta uvjerljivu priču, čula sam od pripadnika OSC u Sarajevu. Prema toj priči Boro Ivanović sa grupom policajaca izveo je iz KPZ grupu zatvorenika 27. juna 1992, koju su sačinjavali Zulfo Veiz, Nurko Nišić, Džemo Vahida i Kemo Dželilović i otišli su u međurječje na večeru u kafanu Pašovića. Nakon završene večere, Boro se ponudio da zatvorenike odvede natrag u zatvor, a da ostali ostanu i da ga čekaju. Boro se neočekivano brzo vratio u društvo, objasnivši da je on zatvorenike ispratio do mosta i pustio ih da sami odu u KPZ-Očigledno on ih je pobio na Drini i bacio u vodu. Boro je slavio Vidovdan. Priča se vremenski poklapa sa pričama koje potiču od zatvorenika. Vidovadan 1992. je ključni datum zločina. Primitivci su „svetili" Kosovo ubijajući svoje kolege sa posla i drugove iz privatnog života, goloruke, koje su lišili svake šanse da se brane."

Sarajevo 10. marta 2010.

Izeta Veiz"

Izjava Devle Divjan: Kunarac je, na moje oči, ubio, našu sestru, Mevlu Klinac

Dragoljub Kunarac, ratni zločinac iz Foče, (osuđen na 27 g. zatvora, zbog silovanja, nije suđen za ubistva koja je počinio na fočanskim prostorima.

Devlija Divjan je jedan od stotina svjedoka Kunarčevih zločina ubijanja nevinih ljudi i žena. Između ostalih ubio je, pred njom, sestru joj, Mevlu Klinac:

> „Krajem juna ili početkom jula 1992. nekoliko seoskih porodica bilo se sklonilo u šumarak pored sela Falovića, kod Vejzskih kuća. Kod kuće se nalazio Edhem Veiz. Obalom rijeke Ćehotine vodila je staza prema selu Luke. Tom stazom je dolazila grupa vojnika, pomiješana sa civilima. Primijetili susjednu od naših komšinica i počeli su se oglašavati: 'Ne bojte se mi smo sandžaklije, nećemo vam ništa. Čuvamo narod od četnika'.
>
> Kad su se približili, vidjeli smo da su to četnici. Vodili su neke porodice Muharem iz Luku. Našli su Edhema Veiza kod kuće i počeli sa njegovim prebijanjem, tražeći oružje i pare. Udarom kundaka polomili su mu zube, oblila ga je krv. Kunarac je ubio Zifu Klinac, pucajući u nju. Mojoj sestri Mevli je naredio da ode u rakitnjak pored Ćehotine i pozove one koji se kriju tamo, da dođu ovdje i da im se neće ništa desiti. Čim se udaljila par desetina metara, ispucao je čitav rafal u Mevlina leđa. Tako ju je ubio na očigled svih nas prisutnih. Nakon toga su se ustremili na Šerifu Veiz koju su nemilosrdno zlostavljali, tukli do smrti i tako su je dotukli. Žena je umrla na mukama. Tražili su pare kojih ona nije imala.
>
> Dok smo bili okupljeni, meni je prišao Kulić, ne znam mu ime, ali znam da mu je otac Danilo Kulić. Držao je nož u ruci.
>
> 'Daj mi pare, marke i zlato. Ako ne daš, ovo će biti tvoja smrt', – pokazao je na nož. Ispalio je rafal, preko moje glave, da bi me zaplašio.
>
> Nakon toga su nas poveli u Godijeno, sjedište naše MZ, udaljeno oko jedan km. Godijeno je mikro naselje u kome je bila pošta, ambulanta, novosagrađena osmogodišnja škola, džamija sa mektebom, par prodavaonica i kafana. Postoji i most preko Ćehotine poznat iz II svjetskog rata na kome je zaklano oko 100 muslimana, zemljoradnika iz okolnih sela. Poznata je priča o kr-

vavom abdestu hodže Taranina. Tamo je čekalo vozilo za prevoz zatočenika u Foču.

Uz put je Kunarac prišao meni i pitao me znam li ja njega? Rekla sam da ga se sjećam kao dječaka dok je dolazio u selo kod djeda Vlada i babe Anđe, roditelja njegove majke Stoje. Upitala sam ga 'zašto mi bolan ubi sestru?'

'Ubio sam jer je pošla da bježi', – slaga Kunarac, a da nije ni trepnuo. – 'Jučer sam ubio i Bajra Čankušića u Kobiljoj Ravni, jednom zaseoku Potpeća. Zamisli, htio me ubiti iz pištolja. Morao sam ga ubiti', – opet je slagao. Izvadio je iz džepa Bajrovu legitimaciju, kao potvrdu da ga je ubio. Bajro je bio vrlo tolerantan i miran čovjek i pošten domaćin, bavio se samo svojim poslom i nikada ne bi mogao ubiti čovjeka. Meni nije jasno zašto mi je pokazivao Bajrovu legitimaciju!

Iako sam ovu izjavu dala u Goraždu, organima koji su prikupljali podatke o zločincima i zločinima, mene kao očevica, nisu me pozvali da svjedočim na suđenju Kunarcu. Zločini o kojima svjedočim, nisu sudski tretirani. Kao majka izgubila sam, pored sestre Mevle i brata Edhema Kafedžića, i dva moja sina Ragiba i Fadila. Na osnovu odnosa suda prema Kunarcu, ubici, o čijem zločinu svjedočim, smatram da se pravda nalazi u rukama neodgovornih sudija i pravnika bez ljudske osjećajnosti, što je prećutna amnestija zločina."

Devlija Divjan, s. r.

Svjedok zločina braće Pjano u Potpeću

Jedan od zaselaka Potpeća su i Dulovići, u koje se dolazi seoskim putem iz Godijena od koga su udaljeni oko 3 km. U ovom zaseoku su živjeli Kafedžići, Kulosmani, Fazlići, Čalaši, Ćosi, Hadžimešić, Kovači, Spahići, Smajkani, Šehi, Lampe i Moćevići, sve bošnjačko–muslimanske familije. Prostore oko sela naseljavale su srpske porodice: Perišić, Marković i Pjano.

Muslimansko stanovništvo je bilo vrlo miroljubivo, vrijedno i trudilo se da održi dobre komšijske odnose. Perišići i Pjani, upravo suprotno – skloni kavgama i ubistvima, opterećeni idejom velikosrpstva i mržnjom prema muslimanima,. U II svjetskom ratu njihovi su se listom svrstali u četnike i ubijali komšije.

I u agresiji 1992. svi su u ubilačko–razbojničkim hordama Radovana Karadžića. Unuci su slijedeli djedove! Izuzetak je Blagojev Veljko – izvršio je samoubistvo ne mogavši spriječiti rođake u pucanju po krovu komšijske kuće.

Evo svjedočenja Šemse Fazlić, očevica ubijanja i spaljivanja žrtava:

„Braća Borislav i Miroslav Pjano, su sinovi Miladinovi, a unuci Vladovi, koji je na Sašu 1943. sa Simom Bodirogom ubio 43 osobe. 30. avgusta 1992. u selo je došla četnička grupa, tzv policije Dragoljuba Kunarca, koju je predvodio Miroslav Pjano. Mi svi iz sela bili smo se sklonili u kuću Meha Fazlića, na kraj sela. Čim su došli pred kuću, počeli su psovati i vrijeđati nas i prijetiti nam. Tražili su novac, nakit od nas žena. Glasno su prijetili da će nas sve pobiti i poklati. Nakon toga su izvršili izdvajanje dviju grupa. Jedna od grupa je određena da ide u Foču. Ja i moj mali Anvir (15) bili smo u grupi za Foču. Grupu koju su sačinjavali: Adila Kafedžić (80), Salko Ćoso (70), Grčo (Ćoso) Fata Salkova sestra (60), Hamid Fazlić (55), Omer Fazlić, moj muž (45) i Hatidža Šeho (60) ostavljena je u kući. Još dok smo mi bili ispred kuće naredili su im da sve stvari iz kuće strpaju na gomilu na sred sobe. Nama su naredili da krenemo prema Zadunici. Oni su donijeli benzin u kantama i polili su stvari u sobi i zatvorenike. Odjeknuli su rafali automatskih pušaka i odmah je pokuljao dim iz kuće.

Nakon par minuta sustigli su nas braća Pjano. Meni je prišao Miroslav i rekao 'to smo završili'. Pogledao je u me i vidio zlatne minđuše i drsko mi naredio:

'Skidaj i daj ih meni, skidaj ili ću ti ih silom iščupati!'

Uvrijeđena i ponižena dala sam mu ih.

Nisam ni slutila da idem u susretu novoj nesreći, novom bolu, neprebolu. U Foči su nas smjestili u sportsku dvoranu 'Partizan', gdje je vladala neopisiva četnička okrutnost i strahovlada. Sutradan je došao policajac Nikačević i oteo mi malog Anvira, o kome nikada više nisam ništa saznala. Zlikovci, da bi prikrili tragove svojih zločina u selu naknadno su organizovali sakupljanje nesagorjelih ostataka kostiju i razvukli i zakopali po okolnim njivama. Komisija za istraživanje ratnih zločina, morala je izlaziti dva do tri puta da bi nešto pronašla, jer pri prvom izlasku nisu našli niti jedan trag ovih zločina. Pronađeni ostaci žrtava stali su u male najlonske vrećice, izvršena je identifikacija metodom DNK, a od Hatidže Šeho nisu pronašli ništa Ta četnička policija to je bila rulja ubojica, kostolomaca, piromana, pljačkaša i silovatelja žena. Nikačević je osuđen, ali mene nisu zvali na sud da se sa tim ljudskim 'otpadom' suočim."

Šemsa Fazlić s. r

Bjeliš, žrtva okrutnog bezumlja

Mještani malog sela Bjeliš doživjeli su tragediju, ljeta 1992. Njihove komšije, Srbi, s kojima su do tada skladno živjeli i sarađivali, međusobno se pomažući u rješavanju životnih i porodičnih problema, priredile su im krvavu predstavu Počelo je samoproglašenjem za vojvodu jednog momka iz porodice Vukadinović, poznatog po nadimku „Šiš". „Vojvoda" je poveo grupu momaka što će postati okrutne ubice i Bjeliš zaviti u crno…

Munib Kukavica svjedoči o komšijskom divljaštvu:

„U moje rodno selo Bjeliš, otišao sam 1999 g. Susret sa seoskim zgarištem, emotivno sam doživio vrlo snažno. Ljudski nisam mogao ni pretpostaviti da će mi taj susret biti tako težak. Preživio sam neku vrstu stresne paralize. Kuće mojih roditelja i amidže su spaljene. Oborine su zarasle u korov. Nakon toga, pokrenuo sam akciju traženja posmrtnih ostataka mojih roditelja i rodbine. To je trajalo oko 3 godine. Sve dok mi jedan komšija Srbin nije rekao gdje je ubijen i zakopan otac Ibro i amidža Latif. Pri pokušaju otkopavanja grobnice, naišli smo na koščice od prsta i 2 rebra,

zagrnuli to i obavijestili komisiju za traženje žrtava ratnih zločina. U međuvremenu sam saznao da su moja majka Hajra, strina Emna, snaha Emina i strinin unuk Ševko koji nije imao ni dvije godine, spaljeni u kući.

Učestvovao sam u radu ekipe komisije za istraživanje zločina. Dio ekipe je pretraživao zemlju na ploči, a dio u podrumu ispod ploče. Pažljivo prebirajući zemlju, sakupljao sam koščice i pri tome sam našao majkine naušnice, što je za mene bio težak i bolan šok. Nađeni su skeleti u kući i na prostoru gdje sam našao koščice prstiju, otkopan je moj otac i amidža. Komšije Srbi koji su pristali na razgovor su mi pričali da su čuli puščanu paljbu, zatim se pojavio crni gust dim. Pronašli smo 7 čahura od poluautomatske puške i dijelove projektila od ručnog bacača. Pretpostavljam da su ukućane pobili dejstvom vatrenog oružja, a zatim projektilom iz ručnog bacača kuću zapalili. Smatram da je bitno i ovo da kažem. U Sarajevu živi jedna od komšinica, Srpkinja, čiji je bratić bio u Foči, koju sam ja zamolio da ga zamoli da pomogne da izađu Kukavice i drugi naši komšije Bošnjaci iz sela prije pokolja. On je odgovorio pitanjem:

'Tetka, znaš li ti koliko Ibro ima sinova ?'

I spustio slušalicu.

Ibro je moj otac. Ovaj odgovor četnika je refleksija njegovog gledanja na komšije Bošnjake."

Munib Kukavica, sr.

Oko 700 muškaraca zatvorili su u desetak prostorija KPD-a

Ovo je, do sada, neobjavljivana Zabilješka profesora Huseina Loja, zatvorenika u KPD Foča:

"Nepravedna je presuda Tribunala u Hagu, koji je sveo genocid nad Bošnjacima, samo na Srebrenicu u julu 1995, zanemarivši

zločine na ostalom prostoru i mjestima u BiH, a posebno u Podrinju, počevši od aprila 1992.

Lepeza genocidnih zlodjela, primjenjivanih u Foči, bila je vrlo široka, a sastojala se pored neposrednog ubijanja, pljačkanja i uništavanja imovine, mučenja, mučenja i silovanja i konačno odvođenja u logore, u početku u magazinske prostore Trgovačke radne organizacije 'Perućica' na lokalitetu Livade, u Srednjoškolski centar i Dom tjelesnog vaspitanja 'Partizan' i još neka mjesta u gradu i prigradskim naseljima. Pojedine kuće i stanove su pretvorili u kupleraje i mučilišta za žene, kao npr. kuću Karamana u Miljevini. Tehnologija etničkog čišćenja izvodila se na ovaj način. Muškarci su odvođeni u logore, a žene i djeca (oko 890) deportovani u Crnu Goru i Makedoniju.

U prostore KPD Foča, u toku jula 1992, doveli su oko 700 muškaraca, pokupljenih po gradu i selima, i razmjestili ih u desetak prostorija. Odmah su počeli s maltretiranjem i mučenjem ljudi. Zatvorenike su odvodili na 'saslušanja'. Posebno brutalna saslušanja bila su ona u popodnevnim i večernjim satima. Neki logoraši su u toku tih saslušanja, pod batinama i podlegli. Poseban 'specijalitet' maltretiranja su bile tzv. 'razmjene' koje su bile lažne. Izvodili su grupe logoraša na borbenu liniju kao 'živi zid' ili da kopaju rovove, ili nose municiju na borbenim linijama, nakon čega su ih ubijali. U našoj javnosti je dobro poznat famozni slučaj sa 'berbom šljiva', kada je odvedeno oko 30 logoraša u tu berbu, od kada im se izgubio svaki trag. Posljednja grupa logoraša, njih oko 50 razmijenjena je u Sarajevu na mostu 'Bratstva i jedinstva' na Grbavici."

Došli su neki novi četnici i oteli sva vozila

Ovo je sažetak izjave Raze Bećković, koja je izgubila muža i dva sina. Razina priča je jedan segment iz mozaika bošnjačkog stradalništva. Ovdje su imena stradalnika, žrtava i zločinaca. Svi muškarci (15) su pobijeni. Dokument neprocjenjive vrijednosti. Evo, Raza Bećković o masakru u Trbušću:

"Selo Trbušće, nalazi se nedaleko od komunikacije Foča-Gacko, a od naselja Trnovače kroz selo prolazi lokalni put za Zakmur. Selo ima više zaselaka. Nakon II svjetskog rata doselile su se brojne srpske porodice i tako su Srbi postali natpolovična većina. U selu je živjelo 17 bošnjačkih domaćinstava, i to: Bećkovića 13, Durića 3 i Hasan Begović 1, sa ukupno 56 osoba, od čega je bilo 15 vojno sposobnih muškaraca. Navodim prezimena srpskih familija koje su naseljavale prostor: Kulašinac, Simić, Tomović, Rašević, Drakul, Janković, Paprica, Ostojić, Živanović i, Pavlović.

U jesen 1990 formiran je ogranak SDA, koji su vodili Halim i Izet Bećković. Sjećam se sa mojim mužem su razgovarali o pripremama za odbranu u slučaju agresije. Tražili su oružje preko organizacije, ali nisu nikada ništa dobili i nisu mogli formirati vod kako su zamišljali. Agresija nas je zatekla sa nekoliko pištolja i jednom lovačkom puškom. Organizovane su straže noću za čuvanje sela.

Naši muškarci su radili u Foči i preduzeću Maglić na Brodu, a moj sin Ibrahim je radio u Gacku u Hidrogradnji. Svi su već od Nove 1992. upućeni na prinudni odmor. Po napadu na Foču isključili su nam struju. Ostali smo bez veze sa svijetom. Zabranili su kretanje van sela. Četnici pod komandom našeg komšije Gojka Jankovića, blokirali su naše selo. Zahladili su međukomšijski odnosi, prestala su druženja i međusobne posjete. Njima je to zabranila SDS vlast. Četnici, komšije, znali su ko posjeduje oružje, pa su mjesec dana prije našeg progona došli i razoružali ih.

Desetak dana, prije našeg progona u selo je došlo desetak četnika mjesto naših komšija. To su bili Vladičići sa područja Sutjeske i oteli sva teretna i putnička vozila. Tom prilikom su šamarali Osmana čiji 'fićo' nije htio da upali. Njihove patrole su svakodnevno krstarile po selu i provjeravale da li smo kod kuća. Puškarali su i provocirali nas uvredama. U našem progonu i pljački sela učestvovali su Kulašinac Neđo, Milovan i Milan, Simić Slavoljub i Rodoljub, Rašević Mile i Luka, Drakul Mile i Ranko, Tomović Radomir, Milivoje i Milisav i Jankovć Dragan. 23. jula sjećam se bio je četvrtak prema Zakmuru je prošlo 5 autobusa, punih četnika. Na autobusima sam primijetila vijence. Komšinice Srpkinje

su nam rekle da su poginula 3 četnika na Košuru na Sutjesci i da su ih sahranjivali.

Po podne su se vratila 4 autobusa, a jedan je zaustavljen na mjestu Zaograda pun četnika. U selu je povećan broj ovih bezdušnika. 23. jula oko 15,30 četnici su jednovremeno nahrlili na sve naše kuće i domaćinske objekte, pretresali ih i izgonili svijet na ulicu. Žene i djecu su tjerali u kuću Halima Bećkovića, a muškarce su otjerali prema Trnovači. Ostalo je 5 četnika da nas čuva, a ostali su otjerali muškarce uz pucnjavu iz automatskih pušaka. Tri naša čuvara nisu bili poznati, ali sam prepoznala sina Đorđa Vujičića, iz sela Pušine, a on se predstavio kao da je iz Vukovara, i drugi su iz iste porodice, ali im ne znam imena. Domaćica kuće osamdesetogodišnja Halimova majka, pitala je četnika smije li njena unuka izaći da napoji kravu, na što ju je on ošamario i derao se kako niko ne smije mrdnuti. Naredio je jednom četniku da pusti kravu i tele.

Četnici su otjerali ove muškarce: Bećković Himzo (55), sin mu Ibrahim (28), Muhaned (33), Idriz (36), Osman (56), Izet (33), Velija (48), Nasko (70), Nezir (33), Halim (57), Refik (22), Asim (30), Hasanbegović Ahmet 36), Durić Munib (31), Hasan31).. Ukupno 15 muškaraca i 22 žene, kako sledi po spisku: Bećković Raza (47), Bejta (43), Murata (68), Fatima (45), Hadžira (58), Rahima (58), Šuhra (56), Zahida (63), Asima (38), Ziba (58), Mina (63), Muniba (45), Ziza (57), Murata (50), Fata (55), Sabaheta (35), Samir (9), Sanel (6), Tidža (29), Dženita (10), Amel (10) i Barlov Suvada (31). U 23,30 ukrcali su nas u kamion hladnjaču i prebacili u motel 'Bukovica', gdje je bilo stacionirano oko 50 četnika. Nas su utjerali u jednu prostoriju. Tu smo zatekli žene i djecu iz Trnovače. Dokumenta su nam oduzeli. Tu smo preživljavali uvrede i poniženja. Ubrzo su pozvali djevojku Suadu Barlov da izađe iz prostorije, i više se među nas nije vratila. Čuo se njen plač i vapaji. Čitavu noć su nas prozivali i odvodili jednu po jednu i silovali, pljačkajući nam nakit i novac. Posebno su mučili Hadžiru, čiji je sin bio u Njemačkoj, tražili su od nje D. Marke i zlatninu.

Sutradan govorio nam je njihov komandant Gojko Janković, koji je rekao da su oslobodili Foču i okolinu i uspostavili srpsku vlast:

'Vi ćete sada potpisati dokumente kojima se odričete sve svoje imovine u korist srpske vlasti, pa ćemo vas poslije toga prevesti u Srbiju ili Crnu Goru, gdje želite. Vaši su muževi i sinovi zarobljeni i nalaze se u KPD Foča. Tu će ostati tri mjeseca, a onda ćemo ih protjerati za vama u Srbiju!"

Nakon što smo potpisali dokumente o ustupanju svoje imovine srpskim vlastima, naredio nam je da odemo do svojih kuća i uzmemo garderobu i hranu za dva dana, pa će nas prebaciti u Pljevlja. Formulare smo morale potpisivati, a da nismo pročitale sadržaj koji je unaprijed pripremljen. Pored gore navedenih, prepoznala sam i ove zločince: Janković Rade (37), Tomović Radomir (30). i Pavlović Stojan(34). Milan Kulašinac je zaklao Hadžiru odmah kad se vratila u kuću. Vidjela sam kako nosi opljačkano pokućstvo i bicikl iz njene kuće. Ja sam uz put svratila u kuću Rada Tomovića. Kada mu je prišapnuo Vlasto Ostojić, vijest o Hadžirinu ubistvu on je glasno reagovao prema ubojici koji je nosi pljačku:

'Lako je klati i ubijati sirotinju, neka ide na bojište i tamo ubija bojovnike.'

Radu sam dala moju kravu uz obavezu da mi je vrati kada se ja vratim. Muratu (80) i Fatu (55) slijepu su zaklali i spalili u kući. Istu sudbinu su doživjele starice preko 75 godina Alema i Šerifa Bećković.

Nakon nekoliko dana iz Foče su pokušali da nas evakuišu u Pljevlja. Vozili su nas autobusom pravcem Foča–Dragočava–Čelebići–Šula na granici sa Crnom Gorom, odakle su nas crnogorske vlasti vratile nazad. u Foču gdje smo prenoćili. Na putu nas je pratio Komnen, zvani 'Čoče' predratni milicionar. Drugog dana imali smo više sreće sa njim. Krenuli smo ka Titogradu. Bilo je uz put peripetija, ali je to Čoče uspješno rješavao. Dopratio nas je do Novog Pazara u Rajčinović Banju. Čoče se sa nama pozdravi riječima: 'Narode, mi smo učinili što smo mogli i izbavili vas među vaš narod i sada se snalazite kako znate, ako se kada vidimo!"

Raza Bećković, s. r.

Tragedija porodice Šoro

Ismet Nukica, rođak porodice Šoro,

IZJAVA:

O tragediji porodice Šoro, porijeklom iz Gornjeg Papratna,

a nastanjene u Vrantegovima i Čohodar Mahali

Četnici su pobili 16 članova ove porodice, od kojih su šestero spalili u Vrantegovima u kući Edhema Šoro, među kojima troje djece od 2 do 12 godina starosti. Tim povodom, Ismet Nukica izjavljuje:

„Edhem Šoro je bio ugledni građanin, borac NOR-a, politički aktivista i učesnik u čišćenju odmetničke četničke bande u periodu 1946–1955. Prodao je zemlju u selu i kupio oko 20 duluma zemlje u prigradskom naselju Vrantegovi MZ Čohodar Mahala, gdje je izgradio kuću. Korijeni ove porodice su u selu Gornje Papratno, zaseok Ravne Njive. Edhem (1922.) je imao 3 sina: Suljo (1951), Ševal (1956), i Osman (1961) rođen slijep. Ovaj domaćin je imao korektne odnose sa svim komšijama kao i prema Srbima, pa je Živanovićima iz sela Geuši poklonio dva placa za izgradnju kuća. U predvečerje desetog junskog dana 1992. došla je grupa četnika u kojoj je bio komšija Radoman Fundup, a predvodio ih je Janjić Tuta i u kući su ubili: Edhema, sina mu Osmana, Ševalovu ženu Suadu (1958.) i troje djece, Aldijanu (12), Aldinu (10) i Jasnu (2) i Sabahetu (1954.), Osmanovu ženu. Tu se našao i Suljov sin, dvanaestogodišnji Kemal, koji je uspio iskrasti se iz kuće i sakriti se u krošnji oraha koji je rastao pored kuće. Četnici su ga dozivali imenom, ali on ih je nadmudrio i nije se javljao, pa je tako spasio glavu. Njihovo dozivanje je potvrda da su zločinci bili komšije. Nakon ovoga i sličnih zločina, čovjek se sa pravom pita, kakvi su to ljudi, lišeni svih ljudskih osobna?

Edhemovi sinovi Ševal i Suljo su odvedeni u KPD Foča. Ševal je ubijen na mostu 28. juna 1992, na Vidovdan, a Suljo još nije pronađen. Memijini sinovi Dževad (1955.) i Izet (1962.) ubijeni su na lokalitetu Buk Bijela ekshumirani. Šoro Tahir (1933.) ubijen

je u kući, a njegovi sinovi Esad (1975.) i Enes (1977.), otjerani su u KPD gdje im se gubi trag. Šoro Sulja Kenan (1985.), ubijen sa majkom kod kuće u Čohodar Mahali. Prema pričanju komšija pobio ih je Radoman Fundup, njihov komšija."

Ismet Nukica, s. r.

* * *

Svi ovi gnusni zločini, izvršeni su po planovima i u organizaciji SDS, zločinačke političke stranke koja je, do sada, oslobođena odgovornosti zahvaljujući vještom laganju i izvrtanju činjenica. Ričard Holdbruk, medijator i tvorac Dejtonskog sporazuma, u svojoj knjizi „Zaustaviti rat" tvrdi da je predlagao zabranu te stranke, ali Alija Izetbegović nije pristao. Postojanje i djelovanje te ekstremističke nacionalšovinističke stranke u politici Izetbegovića i njegovih sljedbenika korišteno jekao prijetnja Bošnjacima, pa i unutarnjoj, međubošnjačko-muslimanskoj prisili za homogeniziranje oko SDA i gradnje svih njenih izbornih pobjeda.

Skupština opštine Foča formirala je Komisiju za nestala lica sa područja opštine Foča 17. januara 2006. Prema njenom nalazu nestalo je 1.588 građana, čija je starosna struktura slijedeća : do 10. g – 23; od 10 do 20 g. – 34; od 20 do 30 g. – 196; od 30 do 40 g. – 194; od 40 do 50 g. – 211; od 50 do 60 g. – 337; od 60 do 70 g. – 382 i preko 70 g. – 261.

Ekshumirano je 860, a traži se još 728 osoba.

Među ekshumiranih 2/3 su muškarci i 1/3 žene. Masovnih grobnice (pet i više tijela) otvoreno je 29 sa 384 tijela i zajedničkih (do 5 tijela) 476. Prema podacima ove komisije u KPZ bilo je zatvoreno 750 do 800 lica od kojih je nestalih, s područja Foče, 351 lice, 80 lica je s prostora od Rudog do Kalinovika, a za područje Goražde i Gacka sve je nepoznato.

Prema izvještaju Komisije za utvrđivanje činjenica o stradanju civila na području opštine Foča/Ustikolina (FBIH) od 12.3.2007. g. na ovome području ubijeno je 215 lica, među kojima je i 7 Srba u selu Podgrađe. Ubijeni su različitog starosnog doba i spola. Odgovorni za ova ubistva su Petar Mihajlović, tadašnji predsjednik SDS, njegov nasljednik na toj funkciji

Veljko Kostović, zatim Ranko Miletić, komandir policije i Simo Mojević, predsjednik kriznog štaba SDS Ustikolina.

Zbir podataka obje opštinske komisije iznosi oko 1.900 žrtava, što se može smatrati približno tačnim za fočansko područje. Na osnovu kompleksne analize nalaza raznih istraživača broja žrtava rata 1992.– 1995. može se zaključiti da je broj oko 2.000 žrtava približno tačan.

Intervju Sjećanja i iskustva iz KPZ Foča: Dr Ibro Karović

FOČANSKA AGONIJA

Dr Ibro Karović,[64] ljekar Doma zdravlja Foča, uhapšen je na radnom mjestu 11. 04. 1992 g. i postao sužanj Kazneno-popravnog zavoda Foča, jednog od najvećih mučilišta Bošnjaka. Kao njegova iskrena ljudska priča o golgoti koju je preživio, vrlo je snažno svjedočanstvo o sudbinama nesretnika koji su, potpuno nevini, ni krivi ni dužni, bez ikakvih formalnih presuda, primjenom sile pretvoreni u bespomoćne zatvorenike. Ovo je njegova argumentovana i iskrena ispovijest

- Molim vas doktore, recite nešto o funkcionisanju vlasti u Foči nakon višestranačkih izbora 1990 ?

  Odmah po formiranju organa vlasti nakon višestranačkih izbora 1990. g u Foči je zaživjela međunacionalna podvojenost, rezervisanost i nepovjerenje. Rad opštinskih organa vlasti bio je vrlo otežan. Sa predstavnicima SDS nije se mogao postići dogovor ni po kom pitanju. Smišljeno i organizovano su blokirali i opstruirali rad svih organa vlasti. To je zaoštravalo političku situaciju u opštini, da bi kulminiralo agresijom i četničkim napadom na grad Foču 7. aprila 1992. Odbijanje odbornika SDS da usvoje dnevni red Opštinskog parlamenta, čime parališu njegov rad. Njima je trebao haos i oni su ga inicirali, čemu je najviše doprinosio Mirko Stanić, predsjednik Opštinskog odbora SDS što su bez

64 Dr Ibro Karović, specijalista medicine rada, prije rata bio je zaposlen u Domu zdravlja Foča, govori o životu logoraša i torturama koje su nad njima sprovodili upravnik Krnojelac i njegovi potčinjeni..

otpora slijedili svi njihovi odbornici. Tako je vršena nacionalna homogenizacija. To je bila „kupovina" vremena, potrebnog za kompleksne pripreme za agresiju. U tom periodu organizovane, opremane i uvježbavane su paravojne i parapolicijske strukture SDS. Aktivisti SDS su vršili nabavku i podjelu oružja srpskome narodu u čemu su zapaženu ulogu imali Pero Elez (35) penzionisani duševni bolesnik, Radomir Cicmil iz Crne gore, (38) , penzioner, Boro Ivanović (37) , direktor škole u Godijenu, Simo Mojević (40) , direktor OŠ u Ustikolini…

- Vi ste bili civil. Po međunarodnim konvencijama, civili ne mogu imati status zarobljenika, mogu biti zatvorenici ili internirci. Kada i kako ste uhapšeni?

  Bio sam na dežurstvu, na svom radnom mjestu, u Domu zdravlja, kada su, 11.4.1992, upali nekakvi SDS-ovi paravojnici i Paravojnici su upali u Dom, saopštili da smo uhapšeni i počeli s pretresom, navodno tražeći oružje. Nisu našli ništa, a nisu ni mogli naći kad ga nije ni bilo. Niko od nas nije imao ubojnih sredstava. Sa mnom su uhapšeni i dr Avdo Šadinilija, inače direktor ustanove, kao i vozači Mirsad Hadžimešić, i Goran Kukavica. Od mene su tražili, da telefonom pozovem Muhameda Čengića i Miodraga Simovića, potpredsjednike vlade RBiH. Tražili su, također, da Muhamed Čengić, naredi Senadu Šahinpašiću predaju MZ Donje Polje, koja je još pružala otpor. Taj dio grada branili su građani bošnjačke nacionalnosti u sastavu TO i rezervne policije, od Ulice Ivana Gorana Kovačića do KPD. Od mene su tražili da im kažem i gdje je lociran krizni štab SDA. Rekao sam da ne znam, kao što ni oni vjerovatno ne znaju gdje je krizni štab SDS. Više nisu insistirali na tome pitanju. Paravojna grupa koja je upala u Dom zdravlja, bila je u uniformama JNA. Prepoznao sam Radomira Cicmil, sa činom kapetana, Novicu Zečevića (38) iz Gornje Slatine, Đoja Drakula, (50) , radnika UPI klaonice, Dragana Sekulovića (25) iz Prevraća, taksistu i Dragoja Radanovića (33) , radnika „Fočatransa". Druge nisam poznavao. Zabranili su nam javljanje na telefonske pozive. Naredili su da pozovemo poznanike iz grada da predaju oružje. Ja sam pozvao 2 – 3 prijatelja i in-

formisao ih da su u Domu teritorijalci SDS-a. U sastavu dežurne ekipe bili su: dr Biljana Popović Mijović, medicinske sestre Gordana Zečević i Slavica Vuković, a u podrumu nalazila se dr Indira Hadžiahmetović s ocem Nedžibom i majkom Rasemom. Proveli smo cijeli dan do noći u Dom zdravlja kada su došla trojica srpskih teritorijalaca, prozvali Šadinliju, Hadžimešića, i mene. Vezali nas. Pitali smo zašto. Vele, naredila komanda! Ostalim, rekoše da mogu ići kući. Oko 22.00, između 11. na 12. april, nas trojicu, vezane, pješice povedoše na Livade. Zatvorili su nas u magacin bivše TO. Na putu od Doma zdravlja do Livada, sustigao nas je Veselin Čančar i naredio našim sprovodnicima da nas odvežu. Od 11. do 17. aprila ostali smo u magacinu TO, a onda su nas, s vojnosposobnim muškarcima, Bošnjacima, prevezli u KPD Foča. Dok smo boravili u pomenutom magacinu (hangaru) , nas nisu maltretirali, ali smo primijetili tragove torture na tijelima mnogih zatvorenih prije nas, recimo na Asimu Mezburu, Halilu Hrnčiću, Nedžibu Germoviću – svi iz Foče i Marinku Krunoviću, Hrvatu, radniku TV Sarajevo. Dok smo bili zatvoreni na Livadama, srpski Radio–Foča je objavio mobilizaciju Srba od 17 do 65 godina. Vidjeli smo, dolazili su pred magacin da se obuku.

- Kakve uspomene nosite iz vašeg prvog susreta sa KPD u svojstvu zatvorenika?

  Odmah nakon otvaranja logora u KPD dovodili su stanovnike iz grada, a potom sa cijelog područja opštine. Svi muškarci, zatečeni na liječenju u bolnici, dovedeni su u logor. Među ovima je bilo ljudi iz Goražda, Čajniča i Višegrada. Vlasti SDS su raspisale opštu potjernicu za muslimanima iz BiH, na osnovu koje su dovedeni i oni koji su se zatekli u Crnoj Gori. To potvrđuje kooperaciju crnogorskih vlasti sa četničkim vlastima u BiH. Muškarce izbjegle iz Jeleča u Kalinovik, prebacili su u Bileću, a potom ih vratili u Foču. Jeleč je napadnut i razoren 4. maja. Sa sigurnošću se može tvrditi da je u toku maja 1992. u logoru u Foči bilo oko 600 muškaraca. U logor je bilo dovedeno nešto žena i djece, ali su četnici organizovali njihovo prebacivanje na Osanicu i puštanje prema Goraždu.

Pri dolasku u KPD nisu ustrojavali evidenciju. Tek kada smo bili raspoređeni po sobama, vršili su popis. Većina uhapšenih smještana je po sobama, dok je izvjestan broj morao da prođe kroz samice u trajanju od 15 do 90 dana. Najveći broj fizički je zlostavljan, naročito u toku privođenja, a ponekad i u samicama, odakle su se mogli čuti jauci, i u spavaonicama. Zarobljeni vojnici ABiH su ubijani na licu mjesta, a oni koji su dovedeni u KPD morali su proći kroz samice.

- Pokušajte dočarati svakodnevni život zatvorenika.

  U početku smo dobivali po dva, a kasnije tri obroka. Ishrana je bila jednolična i količinski nedovoljna, zbog čega je veći broj zatvorenika gubio na težini. Pojavili su se otoci na nogama, fizička iscrpljenost. Za ishranu je najčešće davana riža, dvaput nedjeljno pasulj i makaroni i malo parče hljeba. Do maja 1993. većini zatvorenika bilo je zabranjeno svako kretanje, izuzev od sobe do trpezarije u vrijeme obroka. Tek od maja 1993. dozvoljena je šetnja u logorskom krugu od 45 do 60 minuta. Zabranili su vaganje zatvorenika, kako bi se spriječile diskusije o gubicima na tjelesnoj težini.

  Zatvorske vlasti su formirale radni vod. Sačinjavali su ga kvalifikovani, nekvalifikovani, polukvalifikovani radnici. Vod je korišten za utovar brašna u Ustikolini, za rad na ekonomiji i skidanje krovne konstrukcije sa OŠ „I. G. Kovačić“. Jedan broj logoraša radio je i u fabrici namještaja, kao i u metalskom pogonu.

  Fizičko maltretiranje u samicama vršili su pripadnici tzv. vojne i civilne policije. dok su fizičko zlostavljanje u upravnoj zgradi vršili neki stražari koji su bili stalno zaposleni na tome mjestu. Bili su mi poznati Milenko Srđana Burilo (40) iz sela Cape, Milenko Elčić (35) iz sela Gradac i Predrag Stjepanović (38) iz Modriče. Pored samica, u upravnoj zgradi bila je opremljena posebna prostorija za mučenje. Do avgusta 1992. g mogli smo na tranzistoru slušati vijesti. U avgustu su zabranili slušanje radija. Ostalo je da se snalazimo kako znamo i umijemo.

Dr Čedomir Dragović[65] je određen za logorskog ljekara, s obavezom da dva puta nedjeljno dolazi u KPD. On je u septembru s porodicom napustio Foču i otišao u Aranđelovac. Po njegovom odlasku, zdravstvena briga oko logoraša povjerena je penzionisanom med. tehničaru Gojku Jokanoviću (58) . U radu ove dvojice ljudi nije se mogao primijetiti negativan medicinski tretman zatvorenika. Jedino su škrtarili na lijekovima. Dr Dragović je u ambulanti izjavio da će za svakog ubijenog Srbina biti ubijeno 3–5 muslimana, što potvrđuje i kasnija praksa u logoru.

Prihvat zatočenika odvijao se spontano. Niko od službenih lica nije nas dočekao. Dvije noći sam proveo u toj sobi. Treću noć „gardisti" su me odveli u sobu za izolaciju, koja se nalazila ispod stepeništa. U njoj su se nalazila dva kreveta na sprat. Jedan od „gardista" me udario palicom preko leđa, a drugi me ošamario. Osim toga su me i verbalno maltretirali, zahtijevajući da im kažem u kojima selima sam držao sastanke SDA. Odgovorio sam da je SDA legalna stranka, kao što je SDS. U sobi za izolaciju proveo sam 4 dana. Trećeg dana u sobu je došao dr. Aziz Torlak, hirurg iz bolnice. Ispričao mi je da su ga doveli „gardisti" sa obrazloženjem da dadne izjavu pa će ga pustiti. Od tada pa do mog odlaska iz KPD Foča 5.7.1994. g proveo sam sa svojim kolegom Torlakom, izuzev par noći radi premještanja u drugu sobu.

- Ko su prema vašem viđenju bili ljudi i u čije ime su progonili fočanske Bošnjake i nevine ih trpali u konclogor?

Većina fočanskih kriminalaca se samoproglasila policajcima, civilnim ili vojnim. To su javnosti poznati likovi koji su prije rata krivično gonjeni i kažnjavani zbog nasilništva i drugih oblika kriminala. Oni su išli od kuće do kuće po gradu, kupili bošnjačke muškarce, pod lažnim izgovorom da idu u Stanicu policije da daju izjave. Umjesto u policijsku stanicu, policijskim vozilima u pratnji tzv „srpske vojne policije" sprovođeni su u KPD, najčešće bez najosnovnijih sredstava za ličnu higijenu, a nekima se

65 Dr Dragović je u septembru 1992 g. napustio Foču i odselio u Srbiju. Četnici su mu ubili oca negdje u Ilidži, jer nije htio da se aktivno uključi u njihove redove. Njegova priča u ambulanti da će Srbi za svakog ubijenog Srbina ubiti 3-5 muslimana, nije njegov stav, već službeni stav četnika. Broj ubijenih muslimana, određuje se prema značaju poginulog četnika.

nisu dozvolili ni obući. Tu su spadali poznati besprizornici: Janko Miće Janjić, zvan Tuta (30), višekratno osuđivan i doveden je iz CZ Sarajevo, Milutin Majdov (37), došao iz Italije po izbijanju agresije, izvjesni Vuković, bio vozač direktora „Temike" Nada Radovića, člana kriznog štaba SDS, Dragan Zelenović (28), zaposlen u „Elektrodistribuciji" Foča.

Kontrolu nad logorašima, 18. aprila, preuzimaju bivši stražari u KPD, mada se među njima moglo vidjeti i novih nepoznatih tipova. Od stražara koji su vršili nadzor nad logorašima, bili su Milenko Burilo (40), Predrag Stjepanović (38), Milivoje Vuković(30), iz Čohodar Mahale Foča, Vlatko Pljevaljčić (45), iz Boljaradina, Mile Milić (40), iz Dragočave, Milenko Elčić (35), iz sela Gradac, Jovo Savić (45), iz sela Sorlaci, Risto Ivanović (45), iz Jošanice, Mitar Rašević (40), iz Foče, komandir stražarske službe, Milivoje Milutnović (40), od Miljevine, Čedo Rašević (50) Tjentište, penzioner KPD Foča. Za upravnika KPD imenovan je Milorad Krnojelac (50) , nastavnik matematike u OŠ „Veselin Masleša". Na ovu dužnost imenovao ga je krizni štab SDS, kao zagriženog šovinistu opterećenog velesrpskom idejom, a njegov zamjenik bio je Savo Todović (40) , raniji službenik KPD. Nakon što je najveći broj civila doveden u logor, krajem aprila je počelo odvođenje zatvorenika na saslušanje u Upravnu zgradu logora. Isljednici su pitali, gdje su bili pred početak napada na Foču, jesu li uključeni u vojne formacije i u koje, da li posjeduje legalno ili ilegalno oružje, kad i od koga je nabavljeno, šta znaju o vojnim formacijama SDA? Saslušanja su obavljali bivši pripadnici krim–službe SUP Foča: Zoran Vladičić, oko 40 g i izvjesni Koprivica, profesor književnosti. Isljednici su bili vrlo grubi, maltretirali su i prijetnjama nastojali iznuditi odgovore kakve su željeli. Neki zatvorenici su zatvarani u samice između dva saslušanja, da ne bi informisali druge zatvorenike o pitanjima na saslušanju. Nečovječno zlostavljanje i mučenje otpočelo je od 13–30 juna. Odvodili su grupe 4–7 logoraša u prostorije za saslušanje, u večernjim časovima, između 21 i 22,00 časa. Jauci mučenih čuli su se do spavaonica. U tom periodu odvedeno je 35 logoraša. Naročito su mučeni Zulfo Ibra Veiz, (38), imenovan za komandira bošnjač-

kog dijela policije, Munib Edhema Veiz, (32), poslovođa prodavaonice, od koga su traženi novci, oba su iz Potpeća. Od Salema Bičo (48), s Tjentišta, bivšeg radnika SJB Foča i Halima Ahmeta Konjo (38), privatnog ugostitelja, iznuđivan je novac. I drugi su odvedeni: Hido Rašida Rikalo (34), automehaničar, iz Mazoča. Emir Salema Frašto (20), Foča, taksista, Adnan Safeta Granov, (34), ing mašinstva, Nail Hodžić zvani hadžija iz Osanice (oko 60) , penzioner, Enes Taiba Uzunović (35), medicinski tehničar i Kruno Marinković, Hrvat, TV mehaničar. Ne mogu se sjetiti imena ostalih logoraša koji su odvedeni u toj grupi. Ova grupa nije više nikada vraćena u logor. Mi ostali logoraši ne znamo šta je bilo sa njima. U toku zlostavljanja čuli su se pucnji vatrenog oružja u upravnoj zgradi i oko nje, kao i neki zvuci slični padu tijela u vodu, na osnovu čega pretpostavljam da je dio ubijenih logoraša bačen u rijeku Drinu. Također se sjećam da je druga veća grupa logoraša odvedena 17. i 18. septembra na „branje šljiva" na području Ustikoline. Tražili su dobrovoljce, ali ih nije bilo. Zbog toga su oni došli sa svojim spiskom, na kome su bili: Samir Džeme Mujezinović (20), selo Mrdževići – Ustikolina, student, Džemo Balić (50), Pilipovići, trgovac, Džemo Vahida (36) , milicioner, Murto Deleut, (44), selo Kosman, ing tehnolog, Gordan Huković (45), Hrvat, učitelj i Mirsad Hadžimešić, (34) d/z Foča. Samo se tih imena sjećam.

U periodu 30. jun. 1992. do 5. jula 1993. g, logoraše su odvodili pod izgovorom da idu u razmjenu. Dotle sam i ja boravio u logoru. Tako je 29. i 30. avgusta odvedena grupa od 90 logoraša, svih uzrasta, pod izgovorom da idu u razmjenu Karakterističan je slučaj grupe 45–50 logoraša: Otišla je do Nikšića, odakle ih je vratio Pero Elez, jer je u grupi bilo mlađih vojno–sposobnih ljudi, njih oko 20 koje je izdvojio, a kasnije su ekshumirani u Miljevini, a starija godišta su naknadno upućena u Tutin, Srbija. Povratnicima iz Nikšića spriječeno je da se sastanu s nama koji smo bili u logoru, kako ne bi otkrili pravu istinu, jer je zvanično objašnjenje bilo, kako razmjena nije uspjela, a da mi ostanemo u zabludi da oni stvarno vrše razmjenu ljudi, iako ih, ustvari, vode na stratišta. Ali već idućeg dana ovi su ljudi ponovo odvedeni, neznano kuda. Grupu od 12 logoraša odveli su 8. decembra 1992.

u ranim jutarnjim časovima. Grupu su činili ovi logoraši: Ekrem Hasiba Čengić (50), zemljoradnik, Cvilin, Fahrudin Malkić (30), električar, Ibrahim Avda Kafedžić (48), radnik, Potpeće, Halim Hasana Dedović (57), brico, Nazif Lagarija (50), Kosman, radnik nacionalnog parka Sutjeska i Aziz Šahinović (40), službenik banke. S njim u samici je bio i neki slovenski novinar. Po pričanju stražara razmjena je trebala biti izvršena u Konjicu. Niko iz ovih grupa se nije vratio u logor, niti sam bio u poziciji saznati šta se s njima desilo. Saznaću, tek kada se otkriju masovne grobnice.

- Komitet Međunarodnog Crvenog krsta je upućivao svoju ekipu u obilazak logora. Kakav je odnos Uprave bio prema tim posjetama i da li su zatvorenici osjećali i kakvo poboljšanje nakon tih posjeta?[66]

  Prvi zvaničan dolazak MK CK u logor Foča, odigrao se 23. juna 1993. Tada je izvršena registracija svih logoraša, izuzev nas 12, koje su logorske vlasti sakrile u magacinu pekare. Tu grupu su činili ovi logoraši: dr Ibrahim Karović, dr. Aziz Torlak, dr. Amir Berberkić, profesor Husein Lojo, Ing. Safet Avdić, ecc Rasim Hanjalić, Sulejman Pekušić, Mirsad Karović, Ćemo, Safet Mirvić, Izet Čaušević i Mensur Hajrić. Od logoraša iz radnog voda i stražara saznali smo da je u Đeđevu ubijeno 11 vojno–sposobnih Bošnjaka, a pobili su ih četnici iz Kuta. Isti broj poginulih je u selima Pilipovići i Paunci. U gradu, u svojim kućama, ubijeni su Kramo Smail (50) , Faruk Šućre Hanjalić (28) i majka mu Fatima. Nakon te posjete, mi u logoru nismo osjetili nikakvu značajniju promjenu u ponašanja logorskih vlasti prema nama.

- Možete li što reći o odjecima borbenih dejstava s fronta na položaj logoraša?

  Prema mome saznanju, direktor Fabrike čarapa je pričao ljudima iz radnog voda, da su četnici u periodu april 1992. do aprila 1993. imali oko 1.100 poginulih u borbama na Preljući, Jabuci, dolini Sutjeske, ali i u međusobnim obračunima. Nakon svakog poraza

66 Logorske vlasti su prikrile ovu grupu intelektualaca, jer su željele prikazati da zatvaraju samo neobrazovan svijet, intelektualce su planirali lkvidirati, ali sa što manje buke.

ili većih gubitaka, iz logora su odvodili veći broj ljudi u „razmjenu“ U septembru 1992. nakon pretrpljenih značajnijih gubitaka, izveli su već spomenutu grupu od 45 ljudi, i iz Kalinovika su uputili grupu od 140 ljudi o kojima se ništa ne zna. Jedino se zna da je kalinovička grupa odvedena u pravcu Foče. Zna se da su bili vrlo česti međusobni obračuni četnika zbog pljačke, pijanstva, neobučenosti u rukovanju oružjem i prisustva većeg broja neuravnoteženih pojedinca u vojničkim, redovima. Tako je u kafani u Ustikolini neki Stojanović ubio Jelenka Starovića, izvjesnog Ivanovića i Dragana Đurovića, zaposlenog u PBS Foča, a Kosta Gavran iz Jošanice ubio je nekog Blagojevića, autoprevoznika.

- Možete li reći nešto konkretnije o oblicima torture nad zatvorenicima?

  Uvjeren sam da je neophodno registrovati užase kojima su bili izloženi ovi ljudi. Prije svega to su bili sve civili, pokupljeni iz kuća ili sa radnih mjesta. U široku lepezu torture spadaju, ubistva, premlaćivanje, sakaćenje, udaranje raznim predmetima po svim dijelovima tijela, noževima, pokušaji klanja, upućivanje na rad na terenu pod svim meteo uslovima u slaboj odjeći i obući, slaba nekalorična ishrana kao sistem planskog slabljenja organizma zatvorenika što je u nekoliko slučajeva imalo smrtne posljedice, bijedni higijenski uslovi. Stalne prijetnje po život od strane osoblja logora. Mučko ubijanje ljudi, što je dovelo do ubistva 350–400 ljudi u Foči, prema istraživanjima Centra za dokumentaciju Saveza logoraša BiH. Ovdje spada i grupa od 100 Bošnjaka izbjeglih u Crnu Goru, od kojih je 21 doveden u logor Foča u maju i junu, a ostali su pojedinačno poubijani, pa i grupa 35 Jelečaka dovedenih iz zatvora Bileća u istom mjesecu. U logoru Kula, praktikovali su u ranim jutarnjim satima upućivati logoraše na rad, ali su prethodno postavljali zasjede iz kojih su ubijale ljude. Nestručna medicinska obrada ranjenih logoraša dovodila je do smrtnog ishoda. U logor su dovodili brojne duševne bolesnike koji su se samopovrijeđivali. Jedan je sebi s ruke, žiletom, skinuo nokte. Bilo je padavičara. Svi oni su bili higijenski zapušteni do užasa. Ništa nije bolja situacija s ljudima koji su prije rata operisali kardio–vaskularne organe.

- Doktore, iz KPD Foča ste prebačeni u logor zatvor „Kula“ u Sarajevu 5.7.1993, a razmijenjeni ste 15.6.1994. Bilo bi zanimljivo, da nam nešto kažete o životu u tom logoru?.

  U logoru se stalno nalazilo 80 do 100 logoraša. Jedan dio se skoro stalno nalazio van logora angažovan na fortifikacijskom uređenju borbenih položaja srpske vojske. Na tim poslovima ostajali su oko mjesec dana, a u logor bi se vraćali uoči posjeta MKCK. Nakon posjeta, drugi sastav bi upućivali na te poslove. Znači u logoru se stalno nalazilo 80–110 logoraša. Fortifikacijski radovi su izvođeni na Poljinama, Vučjoj Luci, Nedžarićima, Vojkovićima, Zlatištu itd. Jedan dio je radio na ekonomiji „Butmir“, metalnom pogonu u krugu logora i automehaničkoj radionici. Išlo se i u Trnovo u sječu šume za ogrjev. Na radove su raspoređivali Božo Radović (40) i Neđo Pandurević (45). Zlostavljanje zatvorenika vršeno je u policijskim stanicama prije dovođenja u logor. Te stanice su Pale, Ilijaš, Lukavica, Grbavica, Ilidža i Blažuj. Na maltretiranim ljudima su se jasno vidjeli tragovi premlaćivanja, krvni podlivi na tijelu, ogrebotine i polomljeni zubi. U logoru nije bilo maltretiranja izuzev u slučajevima bjekstva nekog od članova grupe. Poznato mi je da je bilo 12–15 uspješnih bjekstava s „Kule“ na prostor pod kontrolom ABiH. Bilo je slučajeva ranjavanja na radovima. Povećan je broj ranjenika prilikom borbi oko Trnova, i na Bjelašnici, njih su hospitalizirali u bolnicu u Kasindolu. Ranjeni logoraši su korektno bolnički tretirani. Znam da su Mahmutu Fazliću, iz Lješeva kod Ilijaša, amputirali nogu. Povrijeđeni logoraši su liječeni u bolnicama na Palama i Kasindolu.

  U jednom periodu, u logoru su se nalazili žena s bebom od 9 mjeseci i dva starca preko 83 godine. To je bilo u vrijeme etničkog čišćenja sela oko Rogatice, Šatorovića i Osova. U logor su dovođeni mlađi duševni bolesnici, koji su zbog bolesti lako padali u zarobljeništvo, a koji su korišteni za razmjenu.

  Upravnik logora bio je Soniboj Škiljević, ranije bio vaspitač u KPD „Kula“, a njegov zamjenik bio je Đoko Falačić (40), bivši vozač „Unioninvesta“. Oni su obilazili prostorije logora naročito

u vrijeme kada su očekivali dolazak novih grupa logoraša. Logor je posjetio u dva navrata, u periodu april–maj 1994. ministar pravosuđa RS i njegov zamjenik, usputno, radi obilaska zatvorenih Srba.

Autor intervjua Mujo Kafedžić

FOČACI U ODBRANI RBIH

Foča je kao i cijela BiH, agresiju na RBiH dočekala potpuno politički, organizaciono i materijalno nepripremljena. Događaji oko „ Fočatransa" nagovještavali su približavajuću buru. Stravična sudbina Foče manifestovana kroz vojna i politička događanja oko nje, a u čijoj kreaciji su učestvovali i predstavnici Bošnjaka, što oni ne priznaju, njih od odgovornosti ne može amnestirati njihov rigidni poricateljski stav. U narodu živi duboko uvjerenje, da je sudbina Foče odlučena na nekom tajnom sijelu. Razumije se, to ostaje vječita tajna, jer je za javnost nedokaziva, pošto je vladajući princip u sudačkoj praksi, priznaje se samo dokument, a činjenice bez nekakvog formalnog pismenog traga „ne piju vodu". Foča je uvedena u krvavi rat, a da sa stanovništvom nisu vršene ni minimalne organizacione i taktičke pripreme. Odgovorni ljudi iz politike i vlasti neodgovorno su se odnosili prema problemima odbrane Foče. Skoro u svim opštinama, lokalni moćnici bili su u međusobnim ličnim zadjevicama, trzavicama, ličnim sukobima i svađama. SDA lideri su potrošili skoro godinu dana natežući se sa liderima SDS oko podjele fotelja u vlasti, policiji, direktorskih mjesta itd. Druga negativna stvar je sektaška politika u stranci, koja je favorizovala podanički mentalitet članstva, kriminogene grupe i agresivno ambiciozne pojedince kao i nepotizam političkih moćnika, što je neosporno negativno djelovalo na ugled stranke u razvoju. Neki stranački krugovi, potpuno bezrazložno sumnjičili su ugledne i politički iskusne građane. Mnogi su ljudi ponižavani, ignorisani i marginalizirani. Stranački parolaši i bukadžije su prihvaćeni kao stranačka udarna snaga. Ta politička praksa se pokazala kontraproduktivnom. Tome je svakako doprinijela i nezainteresovanost intelektualaca koju je ovakva stranačka politika pothranjivala. Neznanje, lična moralna i zakonska neodgovornost, bašibozučka psihologija i ubilački javašluk

produkovali su neorganizovanost i potpunu političku dezorijentaciju ljudi. Ova paradržavna tvorevina bila je „prst u oči" srpskim nacionalistima. Apsurdnost ovoga čina postaje jasna, pogotovo kada se zna da su njeni organizatori imali vlast i sve njene poluge držali u svojim rukama. Upravo zbog toga je izuzetno teško razumjeti šta je ove ljude navelo na takoreći ilegalne akcije. Karadžić ovim elementom manipuliše i zloupotrjebljava ga u odbrani svoje politike. Umjesto formiranja Patriotske lige (PL), moglo se organizovanim i osmišljenim radom među bošnjačkim kadrovima u štabovima TO, Sekretarijatima narodne od brane, (SNO) i policije, postići zadovoljavajuće rezultate i ne izazivati srpske nacionaliste koji su odmah saznali o aktu formiranja i to u propagandnim aktivnostima drsko i bjesomučno koristili kao prijetnju Srbima i za homogenizaciju svojih masa. U Ligu se infiltriralo mnogo bolesno ambicioznih ljudi, potpuno nerealnih i samohvalisavih. Štetne su bile nepromišljene priče o naoružanju. Nebuloza o tobože naoružanih 100.000 ljudi Karadžiću je došla kao naručena, da ubjeđuje Srbe, kako se Bošnjaci spremaju za njihovo fizičko uništenje. Ovo iskustvo se ne smije zanemarivati a pogotovo minimizirati. Inicijatori i organizatori PL su moralno obavezni da to savjesno i odgovorno urade i izvuku zaključke koji će biti korisni i dugotrajno važiti. Na žalost, to se neće desiti, jer je mnogo "bolesnih" hvalisavaca, koje ne zanimaju posljedice njihovog veličanja laži, jer su ogrezli u mitomaniju. Svi objektivni analitičari tvrde da je PL „paravojna struktura", jer nije imala zvaničnog organizatora. Činjenica da su PL formirali ljudi u čijim rukama je bila vlast i sve njene strukture, ne samo što izaziva čuđenje, nego kompromituje njene organizatore kao politički nedorasle vremenu u kome su preuzeli vlast i nesposobne da je vrše. Njihovi grlati propagandisti svojataju zasluge „za odbranu BiH" svjesno ignorišući ulogu drugih političkih stranaka koje su stale u aktivnu odbranu zemlje. To je ružna indikacija vlastoljublja. Ti ljudi ne govore o svojim promašajima, neradu i u odgovornosti kao nosilaca vlasti za totalnu nepripremljen narod za odbranu od snaga agenocida.

U to vrijeme je SDS sa JNA sprovodila akciju naoružavanja „srpskog naroda". PL je sa velikim zakašnjenjem pokrenula neke akcije u opštinama, koje se u ozbiljnim analizama mogu smatrati simboličnim, jer su stvarno, samo to. Patriotska liga (P L) je paravojna organizacija, častoljubivih i pohlepnih ljudi, koji su puni hvalospjeva o svojoj ulozi i nezasitni u zahtjevima za nezaslužene beneficije što je preskup "patriotizam". Beneficije

su njihov patriotizam. Stranački vrh SDA je znao da njihov partner iz vlasti, sprovodi organizaciju podjele oružja Srbima u cijeloj BIH, ali nije preduzeo nikakve ozbiljnije mjere da to pokuša onemogućiti. Za to je bilo bezbroj mogućnosti, počevši od organizacije protestnih zborova građana i pritiska na JNA da i bošnjačkom narodu daju oružje. Trebalo je javno dati im do znanja, da su te protivzakonite, i nelegalne radnje otkrivene i da ih mi ne odobravamo. SDA je nabavila nešto oružja i poslala opštinama, ali se s tim oružjem, naprimjer u Foči, švercovalo. Građani su se žalili da je automatska puška cijenjena oko 1300 maraka, što siromašniji ljudi nisu mogli platiti.

Narod Podrinja je vrijedan, gostoljubiv, dobroćudan i dobrotvoran, pošten i dostojanstven. Taj narod je istovremeno i slobodoljubiv, visokopatriotski prožet i bezpogov orno odan svojoj domovini. Ovaj narod je iznjedrio 158 mladića i djevojaka čije grudi krase zlatni ljijani.. Iako su praktično slabo vođeni i naoružani od svojih opštinskih rukovodstava, izuzev Goražda, ljudi su se okupljali oko preduzimljivih i hrabrih pojedinaca i krenuli u borbu za odbranu svoje Domovine. Ja ovdje moram istaći primjer Foče iz koje su 63 borca dobili visoko i časno priznanje "Zlatni ljiljan" iako ih je opštinsko rukovodstvo, bezglavo bježeći, ostavilo na cjedilu. U Foči je Alija Berberkić, svakako hrabar momak, patriota, iako nije bio član SDA, pokrivajući značajnu društvenu funkciju, sklonio oko stotinjak pušaka i značajne količine municije. Ovim oružjem je branjena MZ Donje Polje i naoružani dijelovi branilaca Goražda. Unutar ustikoljanskog skladišta oružja municije, bile su izvršene prireme za izuzimanje MTS-a od strane Teritorijalne odbrane. To su onemogućili najodgoorniji ljudi. Oni što su se šepurili po Foči i Ustikolini kao pauni, nisu dali da se u Ustikolini napadne skladište oružja i municije, navodno po instrukciji Centrale SDA iz Sarajeva, ali nisu u Ustikolini sačekali ni metak da se opali na kolonu agresora. Zbog toga su fočanski mladići kasnije trpjeli uvrede po Bosni i nazivani podrugljivim nazivom „pobjegulja" iako su to bili vrsni borci u odbrani Goražda, na Grepku, Igmanu, Bjelašnici i oko Sarajeva. Oni su krv prolijevali po svim bojištima u BiH i žrtvovali živote ispoljavajući fanatičnu neustrašivost, heroizam i borbenost. Takvi su im bili i kolege iz drugih podrinjskih opština, koji su neviđenom hrabrošću, srčanošću, heroizmom i samopožrtvovanjem, zadivili svijet i drskom agresoru i četničkim bulumentama nanijeli teške udarce i nenadoknadive gubitke.

Pogledajte, na narednim stranicama, listu neustrašivih boraca, momaka i djevojaka iz fočanskog kraja, koji su branili RBiH i okitili svoje grudi priznanjem "Zlatni ljiljan".

SPISAK NOSILACA PRIZNANJA "ZLATNI LJILJAN" IZ OPŠTINE FOČA

1.	Alibašić (Mujo) Halim	selo Ćurevo	Priz. od 14. div.
2.	Andalija (Ahmet) Mujo	selo Andelije	Pog. na Proskoku,1993, 182. lbr
3.	Baručija (Kasim) Muhamed	Miljevina	Pog., Stup, SA, 1992, izviđač
4.	Baručija (Hamid) Šemso	Foča	Oficir pog, Moševačka br. Vareš, 1994.
5.	Bećirbašič (Mustafa) Rifet	Kozarevina 1960	Priz. od. u 2. vtbr
6.	Begić (Džema) Dževad 1960.		Pog. u Pofalićima, SA, 1992.
7.	Beširević (Mušan) Vahid	1960.	Priz. od 1. slbr
8.	Bešović (Ejub) Mustafa	Tjentište 1965.	Priz. od 148. lbr
9.	Čaušević (Hadžan) Alija	1961.	Pog, Vareš, 1994.
10.	Čavrk (Safet) Ermin	1954.	Priz. od 803. lbr.
11.	Čavrk (Hamid) Husein	1961.	Pog, Preljuća,1992, 1. drbr
12.	Čelik (Rasim) Esad	Kunduci	Priz. od 148 lbr
13.	Čelik (Zećir) Taib	1950.	Priz. od 148 lbr.
14.	Čorbo (Alija) Safet	selo Mješaja 1968.	Priz. od 148 lbr.
15.	Ćustović (Hakija) Izet	selo Daničići 1944.	Hirurg mob. bolnice
16.	Ćerimagić (Mehmed) Dževad	Mješaja 1967.	Priz. od, 148 lbr
17.	Dedović (Šerif) Ibrahim	selo Prijamović 1953.	Priz. od 155 mtb
18.	Delić (Mujo) Nedžad 1972.	1992, Kotorac	Pog. Priz. od, 4. Mtbr.
19.	Dudo (Hamdija) Hamid	Koluna 1963.	Gardijska br
20.	Durić (Asim) Mehmed	Zakmur	Pog, 1995, Treskavica, 181. boš.br
21.	Džafo (Dafer) Bajro	1940.	Priz., 4. mtbr
22.	Džamalija (Hamid) Enver	Ćurevo 1963.	Priz., 88. br.
23.	Džamalija (Abid) Zijad	1967.	Priz., 310. brbr
24.	Džanko (Fehim) Midhat	Puriši 1965.	Pog. 1994. Humska, Goražde
25.	Đuderija (Safet) Osman	Susješno 1958.	Priz., 1. drbr. Goražde 1993.
26.	Hadžiahmetović (Mujo) Hamed	Huseinovići 1951.	Priz. 11. drbr
27.	Hadžiahmetović (Uzeir) Muris	Huseinović 1969.	Priz., 801. lbr.
28.	Hajdarević (Suljo) Remzija	Tjentište 1959.	Pog. Fojnica 1993. 310.br.
29.	Hanjalić (Zulfo) Dževad	Daničići 1962.	Pog, Proskok, 1993, 82. brbr

30.	Hanjalić (Ahmet) Zijad	Daničići 1962.	Pog, Proskok, 1993, 82 brbr
31.	Hodžić (Huso) Muradif	Miljevina 1959.	priz., 182 br
32.	Hukara (Omer) Edin	1965.	pog, 1992, priz. 1. podrbr
33.	Humić (Salem) Hamid	1965.	Pog, 1993 Sarajevo 1.K..
34.	Ibrahimović (Sakib) Oliver	1958.	Pog. 1994, Vareš 102 mbr
35.	Jež (Džafer) Began	1960.	Priz. 2. vmbr
36.	Karahodža (Nezir) Almir	1970.	Pog. 1993. C. Guvno 1. drbr
37.	Kavazović (Salko) Mirsad	1958.	priz. 127 vtbr
38.	Klino (Zulfo) Zahid	1959.	Pog. 1994. M. Kosa 2, vtbr
39.	Konjo (Ramiz) Hadžan	1960.	Priz. 2. mtbr
40.	Kopriva (Mujo) Ismet	selo Trtoševo	Priz. 1. sl. mtbr
41.	Korjenić (Halil) Munib	1958.	pog, Proskok 1993. 82. lbr
42.	Kovačević (Kasim) Šefik	selo Mješajići 1962.	Pog. 1993. Konjic
43.	Kulaševič (Ramiz) Fehim	1957.	Pog. 1995. 1. dr. br
44.	Kurtovć (Uzeir) Salko	1965.	Priz. 1. brbr
45.	Mekić (Vejsil) Himzo	Miljevina 1963.	Pog. 1992. Ilidža, 4. mtbr
46.	Muhović (Mujo) DŽEVAD	selo Kruševo 1961.	Pog. 1993, Prozor, 82 .br.
47.	Mujić (Muhamed) Fikret	1974.	Priz. 140. bbr
48.	Muslić (Muharem) Muhamed	selo Tođevac 1958.	Priz., 148. vlbr
49.	Muslim (Nazif) Azim	selo Marevo 1966.	Pog. Proskok 1993. 1. foč. br.
50.	Nikšić (Vehbija) Fahrudin	selo Jeleč 1967.	Priz. 181. br. br.
52.	Nezirobvić (Halil) Muzafer	Miljevina 1967.	Priz. 181. br. br.
53.	Pačo (Abid) Sakib	Perovići 1953.	Priz. 82. br.
54.	Ožegović (Ahmet) Šefko,	1961.	Pog. 1995. Treskavica 181. br.
55.	Petrović (Ljubomir) Samir	1963.	Priz., 2 . mt. br.
56.	Puška (Džanko) Zijad	1961.	Pog. 1993. Stup, 10. bbr.
57.	Sarač (Husnija) Uzeir	1949.	Pog. Treskavica 1995 2.vt. br.
58.	Smajkan (Safet) Dževad	Potpeće 1957.	Priz. 111. vt. br. br.
59.	Sokolović (Ibro) Aziz	1961. Foča	Pog. 1993. 2. vt. br. Sokoje
60.	Šehović (Zahid) Enver	1967. Foča	Pog. 1993, Žuč, k-nt 2.vm. br.
61.	Šehović (Ramiz) Sead	1970. Foča	Priz. 1. sl mbr
62.	Tataragić (Hasan) D	1964. Foča	Priz. 4. mtbr
63.	Zukobašić (Nuhan) Hazim	Prisoje 1969.	Priz. 4. izv. bat.

Logori i logoraši na području Foče u 1992. godini

Logor	Ukupno zatočenika	M	Ž	djece	ubijeno	Trajanje funkcije logora
Livade, magacini TO i Trgovinsko preduzeće "Perućica"	84	58	14	9	5	08.4. – okt. 92.
KPD Foča	7o9	700	6	3	322	14.4.92. – 10.10.94
Buk Bjela	53	1	30	22	1	3. 7. 92
Matovića kuća	36	8	19	9	-	17.4. – 13.8.92
Hodžića kuća	27	3	24	-	-	27.6. – 1.3.92. tačno
Presjeka	34	34	-		-	13.4.29.4.92.tačno
Đeđevo	95	18	45	32	-	20.4 30.8.92.tačno
Kuća A. Džanko	19	-	12	7	1	26.4-13.8-92tačno
Kuće Kreho i Šandal	71	38	26	7	-	9.4.17.4.92 tačno
H. Bukovica	34	3	28	3	5	22.6.26.6 92 tačno
Miljevina	102	5	53	44	3	9.4-17.4.92 tačno
OŠ Brod	40	26	10	4	-	14.4.16.4.92.tačno
„Partizan"	196	7	103	86	4	Maj13.8.92..tačno
ŠC Aladža	104	4	59	41	-	4.4. jesen 92.
ukupno	**1.601**	**894**	**423**	**284**	**342**	

Podaci u tabeli uzeti su iz Dokumentacionog centra Saveza logoraša BiH. Četnici su ove sabirne centre koristili od aprila do avgusta 1992. Koncentracioni logor (KPD) koristili su do oktobra 1994. kada su ga rasformirali. Po okrutnosti naročito se ističu kazamati u Miljevini, iako drugi nisu mnogo bolji.

Masovne grobnice na području Foče 1992. – 1995. godine – broj ekshumiranih

Red.br.	Opština	Lokalitet	Br. ekshum.
1	Foča	Previla	7
2	Foča	Gornje Žešće	10
3	Foča	Putojevići	7
4	Foča	Mirjanovići	6
5	Foča	Toholji	6
6	Foča	Gudelj	6
7	Foča	Prisoje	5
8	Foča	Toholji	8
9	Foča	Dragoćava	5
10	Foča	Kosman	7
11	Foča	Hum	6
12	Foča	Šćepan polje	6
13	Foča	Potpeće - Dulovići	6
14	Foča	Ratina	24
15	Foča	Ratina	9
16	Foča	Ratina Luke	7
17	Foča	Jeleč	8
18	Foča	Đeđevo	7
19	Foča	Mazoča	9
20	Foča	Brod na Drini	13
21	Foča	Piljak - jama	62
22	Foča	Trošanj	7
23	Foča	Trošanj	7
24	Foča	Marinkovići	6
25	Foča	Daničići	13
26	Foča	Tekija	8
27	Foča	Miljevina-rudnik	26
28	Foča	Miljevina-rudnik 1	47
29	Foča	Ponor-tuneli	36
30	Foča	Patkovina	7
31	Foča	Akvapark	5
32	Foča	Buk Bijela	43
33	Foča	Tabaci	6
34	Foča	Ušće	5
		Ukupno	**435**

F O Č A[1]

SELO	Ukup. br.	Muslimani	Srbi	Ostali
Italija	1			1
Neutralna zona	1	1		
Andelije	5	5		
Bastasi	6	2	4	
Bavčići	7	7		
Belini	8		8	
Bešlići	4	4		
Bokovi	13	3	10	
Birotići	6		6	
Bogovići	1	1		
Borje	22	13	9	
Borovinić	16	16		
Brajići	30	17	13	
Brusna	68	64	4	
Budanj	31	13	18	
Bujakovina	10	9	1	
Bunčići	1	1		
Bunovi	29		29	
Cerova ravan	17	16	1	
Crnetići	19	18	1	
Cvilin	25	19	6	
Čelebići	72	55	17	
Čelikovo polje	11	11		
Ćurevo	114	113	1	
Daničići	19	17	2	
Derolovo	12	8	4	
Donje žešće	22	3	19	
Drače	5	5		
Dragočava	106	99	7	
Dragojevići	17	14	3	
Đeđevo	32	28	4	

[1] Savezni zavod za statistiku, Beograd 1992, str. 1230 – 1304. – Podaci nisu konačni

Fališi	10	4	6	
Filipovići	13	13		
Foča	835	674	161	
Glušca	8	4	4	
Godjeno	8	8		
Gostičaj	10	10		
Govza	19	11	8	
Gradac	62	16	46	
Gradić	27	20	7	
Grdijevići	100	99	1	
Hum	28	26	2	
Huseinovići	54	51	3	
Igoče	62	62		
Izbišno	30	30		
Jabuka	28	20	8	
Jasenovo	4	4		
Ječmište	38	31	7	
Jeleč	34	34		
Jošenica	22	16	6	
Kolakovići	27	1	26	
Kolun	28	20	8	
Kosman	42	42		
Kozarevina	54	52	2	
Kozija luka	20	12	8	
Kratine	15	15		
Krnja jela	10	6	4	
Kruševo	45	42	3	
Kunduci	19	13	6	
Kunovo	105	100	2	3
Kuta	11	4	7	
Lokve	24	24		
Ljubina	36	32	4	
Narevo	39	39		
Mazline	23	23		
Mazoče	19	14	5	
Meštrovac	8		8	
Miljevina	66	36	30	
Mirjanovići	19	19		

Mješaj	66	43	23	
Mravljača	10	1	8	1
Njuhe	21	20	1	
Orahovo	14	5	9	
Papratno	91	89	2	
Patkovina	11	11		
Paunci	13	10	3	
Petojevići	13	8	5	
Podgrađe	5		5	
Poljice	3	2	1	
Popov most	21	21		
Potpeće	99	97	2	
Previla	14	7	7	
Preljevići	16	15	1	
Predjel	13	4	9	
Prisoje	11	8	3	
Puriši	30	29	1	
Račići	20	16	4	
Radojevići	25	12	13	
Rijeka	12		12	
Rodijelj	16	16		
Slatina	139	134	5	
Savičići	10	6	4	
Sorlaci	9	9		
Stojkovići	5	1	4	
Susješno	46	34	12	
Škobalji	5		5	
Štovići	33	25	8	
Šuljci	90	87	3	
Tečići	5	5		
Tjentište	36	35	1	
Todjevci	41	41		
Toholji	61	61		
Trbušće	16	15	1	
Trtoševo	36	36		
Tvrdaci	50	50		
Ustikolina	79	60	19	
Valentići	29	7	22	

Vikoč	66	65	1	
Vitine	24	10	14	
Vranjevići	2		2	
Vrbica	6		6	
Vučevo	11		11	
Vukušići	11	11		
Zabor	5	5		
Zakmur	15	15		
Zavajt	32	14	18	
Zebina šuma	9	8	1	
Zubovići	8	8		
Željevo	13	12	1	
UKUPNO	**4148**	**3334**	**786**	**5**

OTKRIVENE MASOVNE GROBNICE I BROJ OTKRIVENIH ŽRTAVA

Ukupno 430 žrtava

1. Previla 7
2. Gornje Žešće 10
3. Putojevići 7
4. Mirjanovići 6
5. Toholji 6
6. Gudelj 6
7. Prisoje 5
8. Toholji II 8
9. Dragočava 5
10. Kosman 7
11. Hum 6
12. Šćepan Polje
13. Potpeće Dulovići 6
14. Ratina 24
15. Ratina 9
16. Ratina Luke 7
17. Jeleč 8
18. Đeđevo 7
19. Mazoče 9
20. Brod na Drini 13
21. Piljak jama 62
22. Trošanj 7
23. Marinkovići 6
24. Daničići 13
25. Daničići 13
26. Tekija 8
27. Miljevina Rudnik I - 28
28. Miljevina Rudnik II - 47
29. Ponor Tunel 36
30. Patkovina 7
31. Akvapark 5
32. Buk Bijela 43
33. Tabaci 6
34. Foča ušće 6

DIO XIII
POSLIJE SVEGA, POSLIJE FOČE, FOČA, ILI...

PROGON I "POVRATAK" BOŠNJAKA

Grad Foča, kao i prostor nekadašnjeg sreza, današnja opština, nepravednim Dejtonskim ugovorom, je asimetrično podijeljen. Pripala je RS i ostala u vlasti neljudi koji su je razarali i u njoj ubijali život. Nosioci velikosrpske nacionalističke politike ne dozvoljavaju obnovu multietnicizma. Srpski nacionalni program, postavljen na predviđanje stvaranja Velike Srbije, zacrtao je i etnizaciju teritorije, kako bi obezbijedio ekskluzivitet Srbima na osvojenim prostorima. Ideju etnizacije prostora i njegovog čišćenja od nesrba, planirali su sprovesti kombinacijom tri oblika torture nesrba. Ti oblici su, ubijanje, pokrštavanje i progon nesrba (Bošnjaka i Hrvata); ekonomsko uništavanje bošnjačkih porodica, pljačka pokretne imovine, razaranje ekonomskih dvorišta, uništavanje objekata (kuće, štale, hambari) – paljevinom i razaranjem, eksplozivom.

Na prostoru fočanske opštine prema popisu stanovništva 1991, živjelo je 40.513 stanovnika –Bošnjaka 20.790. U gradu Foči bilo je 5.526 Bošnjaka. Ovi ljudi, svi do jednoga, su ubijeni ili protjerani iz svojih kuća i naselja. Progon je vršen prema Goraždu i Crnoj Gori, a odatle u Sandžak, dalje u Makedoniju, odakle su liferovani u zapadnoevropske zemlje, pretežno u Njemačku i Skandinaviju. Smatram vrlo bitnim, svojim zadatkom, da u ovome tekstu istaknem da je Njemačka vlada pružila najveću pomoć našim prognanicima i izbjeglicama, jer ih je materijalno i smještajno zbrinjavala. Zahvaljujući brizi njemačke vlade, prognanici su lakše podnosili nedaće. Krizni štab SDS opštine Foča, formirao je krizne štabove u svim MZ, a oni su, po njegovim instrukcijama, razradili planove na svome prostoru. Podrazumijevala se, između ostalog, izrada spiskova Bošnjaka, a na

popisima je zamišljen i izvršen progon Bošnjaka. Formirali su i paravojnu vojnu policiju, kao instrument za izvršavanje prljavih, nehumanih i neljudskih poslova. Ako se pogleda spisak takozvanih komandira, odmah pada u oči da su regrutovani iz redova uličnih besprizornika, kavgadžija, seoskih đilkoša i kafanskih ispičutura, poput Dragana Kunarca i njegova brata Bobana koji je zajlao i svoju rođenu majku Stoju, Janka Janjića. Miroslava Pjana, Dragana Nikolića, Jovana šoviniste Vukovića, Pera Eleza i Jankovića i… Pripadnici ovih zločinačkih formacija i grupa morali su biti šovinisti visokog napona, bezosjećajni i nesamilosni ljudi, okrutni sadisti… Prema spiskovima, išli su od kuće do kuće. Gdje bi našli mladu ženu ili djevojku silovali bi je, žene i djecu izgonili bi iz kuća i stanova, a onda bi pljačkali vrijedne stvari i novac, od žena bi otimali nakit… I nije im bilo dosta nego su ženama i djeci, čak dojenčadi u naručju majki, odsijecali glave, maltretirali, vrijeđali, svakako podcjenjivali… Žene i djeca su tjerani u sabirne centre Trnovače, Buk-Bijele, Livada…Proslijeđivane u Kalinovik, za Crnu Goru i Sandžak. Muškarce su ubijali na mjestu ili ih sprovodili u KPD Foča. Jedan dio naroda je samoinicijativno bježao prema pljevaljskom Sandžaku, Goraždu i Sarajevu, ostavljajući kuće i imanja. Kvazivojni policajci su obilazili sela i palili sve objekte, tako da vlasnici nisu imali gdje doći i skloniti se od nevremena, odmoriti se i zasnovati život..

U gradu Foča i naseljima opštine na desnoj obali Drine, živjelo je 10.600 Bošnjaka. Jedan dio prognanika nastanio se u Goraždu, Sarajevu, Zenici i Jablanici, gdje ih je većina dočekala kraj rata.

Na kraju 1992. na fočanskom prostoru nije bilo nijedne žive bošnjačke glave, izuzev onih u zatvorima, niti neporušene kuće, radnje i vjerskih objekata.

Tako je bio realizovan plan genocida, biocida, urbicida i kulturocida u potpunosti.

Aneksom VII dejtonskog sporazuma, regulisan je povratak svih na „svoja ognjišta“ što će se pokazati kao teška i gnusna prevara osiromašenih, ekonomski uništenih prognanika. Ova odredba Ugovora izigrana je i pretvorena u lakrdiju u kreaciji i izvedbi političkih elita. Recimo, do 1. jula 2010. u grad Foču su se vratili pripadnici dvadeset domaćinstava, isključivo nemoćne i stare osobe. Ukupno 29 ljudi! A grad je ušao u rat sa 5.526

Bošnjaka! Niko radno sposoban nije se vratio. Neki koji su se bili vratili, ponovno su napustili Foču zbog opšte klime u gradu.

U gradu i na desnoj obali Drine, na fočanskoj teritoriji, nije se rodilo ni jedno bošnjačko dijete od 1992!

Zdravko Krsmanović, načelnik opštine Foča, samoinicijativno se odlučio na formiranje multinacionalne komisije, od pet članova, za utvrđivanje liste nestalih osoba. (Rješenje br. 02-012-19 od 17. 01. 2006). To je jedinstven slučaj u RS.

Komisija je, 12.03.2007, podnijela pismeni izvještaj o stradanju civila prilažući mu i listu s imenima 1.588 stradalih osoba. Izvještaj nije konačan. Iz tog dokumenta je vidljivo da je ekshumirano je 860 lica (2/3 muškarci i 1/3 žene), a traže se ostaci još 728 osoba. Komisija u izvještaju ističe

„…Izvršeni zločini su stravični i ne postoje dovoljno snažne riječi, kojima se mogu opisati…“

Vlasti SDS u Vogošći, Ilijašu, N. Gradu i N. Sarajevu su protjerali oko 100.000 Srba, nakon odluke po kojoj su se morale povući njihove vojne snage u skladu s odredbama Dejtonskog sporazuma. Paklenim planom SDS, predviđali su da se svi Srbi moraju preseliti na prostor dodijeljen RS...

Za realizaciju ovog zločinačkog plana, formirali su specijalne jedinice vojske i policije čiji su predstavnici išli od kuće do kuće, prisiljavali stanare da odlaze, a oni su devastirali objekte. Prognanici su mogli ponijeti namještaj natovaren na kamione koje je vojska obezbjeđivala. To je bio najveći genocid nad vlastitim narodom u ratu 1992.–1995. Trgali su električne vodove, izvaljivali vrata i prozore, vodovodne i kanalizacione instalacije i parkete po kućama i stanovima. Uz saglasnost Visokog predstavnika Karla Bildta, produžen je rok povlačenja srpskih snaga s prostora Sarajeva za jedan mjesec, bez konsultacija BiH vlasti. Tako je stvoren vremenski prostor za vandalsko pustošenje sarajevske privrede i stambenog fonda. Bildt je bio čovjek problematičnog morala, potkupljiv, što je Karadžić umješno koristio… I Čovjek je „žmirio“ na oba oka, ništa nije vidio…

Odnosno darodavcima je opravdao svaki njegov gest!

Demontirana i odnešena su fabrička postrojenja, sva projektna i radionička dokumentacija. Iz TASA je 1992. ukradeno 3.000 gotovih vozila marke „golf". Izvoz roba i usluga s ovog područja 1991. iznosio je oko milijardu dolara. a 1996. svega oko 20 miliona! Nije li to najbolja ilustracija devastacije privrede? Da srpske vlasti, uz Bildtovu suglasnost, nisu napravile pustoš u privredi progonom Srba, danas bi potpuno drukčije izgledao ekonomski i multietnički karakter Sarajeva!

Prema uporednoj analizi Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, iz decembra 2005, u Njemačkoj je 1995. bilo 320.000 izbjeglica iz BiH, od čega je u BiH repatrirano 246.000 u periodu 1995.– 2006. Po Njemačkom programu u periodu 1997. do 1999. u BiH se vratilo 175.603 izbjeglice, od čega u FBiH 165.723, a u RS samo 3.615. Ovo je bio prisilan povratak. Ako izbjeglica do određenog roka nije napustio Njemačku, protjeran je. Izbjeglice, Bošnjaci, se nisu vraćali ni prisilno, ni dobrovoljno u RS. Njima su osigurane mogućnosti da odu u treće zemlje ili da se izgube. Tako je u prvim i najvažnijim godinama povratka vršena najgrublja diskriminacija povratka u RS uz sinhronizovano angažovanje srpskih i stranih vlasti. Genocid je podmuklo, nastavljen u miru.

Bošnjačka sela na desnoj obali Drine su pretvorena u haliluk. U ponekom selu je obnovljena jedna ili dvije kuće u koje su se eventualno vratili izraubovani, bolešljivi starci. Dotrajavaju posljednje dane života, u neimaštini i bijedi. Ni nakon petnaest godina vlasti nisu obezbijedile osnovne uslove za trajan, samoodrživ normalan život povratnika: Nije dovedena struja, voda, nema ni govora o zapošljavanju, obezbjeđenju zdravstvenog i penzionog osiguranja, lokalnih ambulanti… Sve škole u bošnjačkim selima su zatvorene. Jer, nema djece! Čak su i uredi mjesnih zajednica zatvoreni u područjima gdje su Bošnjaci bili većinsko stanovništvo.

Oni, iz Sarajeva, a u organizaciji srpskih vlasti i Biltovoj režiji, 1996. protjerani Srbi, mogli su doći do svojih sarajevskih stanova i stanarskih prava, ali se nisu htjeli vratiti. Zato? Pa „njihove" entitetske vlasti su im obećali nove stanove namjeravajući ih izgraditi od donatora namijenjenim sredstvima za obnovu kuća bošnjačkih povratnika. Ta praksa SDS-ovih vlasti bila je antidejtonska, u funkciji sprječavanja povratka raseljenih nesrba, očuvanja srpskog nacionalnog ekskluziviteta na osvojenom, dejtonski dodijeljenom im prostoru. Merhunisa Zukić. predsjednica „Unije za održiv

povratak i integracije u BiH", iznosi porazne podatke o namjernom nenamjenskom i antidejtonskom trošenju sredstava namijenjenih obnovi kuća povratnika. Umjesto toga u RS je izgrađeno 135.000 objekata za Srbe koji „ne žele" da se vrate u Federaciju ili Hrvatsku.[1]

Vijeće ministara BiH je za 2010. budžetom predviđalo 100 miliona KM za povratak, ali poslanici SNSD su zahtijevali da se taj iznos smanji za četiri puta i koristeći mehanizme parlamentarnog konsenzusa to u i uspjeli. Iako je apsurdna, istinita je činjenica da nijedna politička partija, ministarstvo ili parlament nikada javno nisu analizirali stanje i životne probleme povratnika, mada znaju da neki od njih napuštaju svoje kuće i imanja zbog nesnošljivih ekonomskih uslova života. Zbog toga se u naselja na desnoj obali Drine nije vratilo više od 5-6% prognanika. Brojna su sela u kojima nije obnovljena ni jedna kuća. Šikara osvaja obradive površine zemlje. Vlast RS je donijela propise, na osnovu kojih će razvlastiti bošnjačke porodice njihovih imanja. Udara namete koje familije neće moći plaćati. To je podmukla politička igra u funkciji etnizacije zemlje. I to je genocid na djelu. I u miru.

Nacionalističke stranke su prikriveno bile protiv povratka izbjeglica i prognanika. Te stranke su imale svoju vojsku kojom su komandovale u toku rata i čiji su kadrovi držali komandne pozicije u vojsci i policiji. Skoro pet godina nakon dejtonskog sporazuma, nije bilo slobode kretanja. U RS je reaktiviran ravnogorski omladinski pokret koji je vršljao i vršlja po Podrinju, zastrašujući Bošnjake, demolirana je obnovljena džamija u Fazlagića kuli kod Gacka. Iz zasjede je ubijena djevojka, povratnica u Vlasenici. Majstori mućki su se nametali kao povratnici, obnavljali svoje kuće ali se skoro 80% nije vratilo na imanja. Ali, kuće su obnovili. Priče o povratku, 15 godina nakon uspostavljanja mira, su običan politički trik i teško je vjerovati da iko ozbiljan to prihvata kao iskrenu namjeru sijača i prodavača magle.

SDS je među srpskim izbjeglicama organizovala Udruženje „Ostanak", koje se angažovalo – protiv povratka! Naime, zastupnici te politike su ljudi koji su došli iz planinskih i brdskih bespuća i zaposjeli tuđe kuće, stanove, imanja. Osjetili su ljepotu gradskog života i blagodati Semberije, Posavine

1 Intervju Merhunise Zukić, predsjednice Unije za održiv povratak i integracije u BiH, „Oslobođenje" 26. decembra 2009.g."Kome je u Republici srpskoj napravljeno 135.000 kuća?!"

i Podkozarja… Sasvim razumljivo, nisu se željeli vratiti, a dobili su i podršku SDS vlasti.

Treba govoriti istinu i kad je u pitanju bošnjački narod. Posebno žene. koje su se oslobodile muže krava i čišćenja štala, a djeca se već zamomčila i zadjevojčila, a nisu naučila ništa da rade. Poslije gradskog asfalta teško prihvataju seoske sokake i staze.

Političari zbog ličnih interesa nisu iskreno podržavali povratak, jer im je u gradovima trebala glasačka mašina, kako bi spriječili povratak građanske opcije na političku scenu.

Foča je bila sjedište regionalnog odbora SDS Stare Hercegovine koju su sačinjavale opštine Foča, Kalinovik, Goražde, Čajniče, Rudo i Višegrad. U maju 1991. vršili su regionalizaciju vlasti, stvarali su zajednice opština. Razmatrana je ideja o zajednici opština Istočna i Stara Hercegovina. U Trebinju je 27. maja 1991. donešena odluka o formiranju ove zajednice, ali Foča i Višegrad se nisu pridružili s tvrdnjom da nije još vrijeme, ali podržavaju tu ideju i izvijestili su GO SDS da rade na tome vitalnom pitanju i da ih ništa na tom putu neće spriječiti. Mihalj Kertes je bio zagovornik priključenja Istočne i Stare Hercegovine Crnoj Gori Bošnjaci koji su gledali kako njihove komšije, žene i djecu ugone u štale ili kuće i pale ih žive, u čemu su učestvovali njihovi komšije pored crnogoraca i srbijanskih plaćenika, a fočanske vlasti nisu preduzele nikakve zakonske mjere za njihovo kažnjavanje. Čak su to aktivni policajci, nastavnici i opštinski službenici. Vlast nije dozvolila podizanje spomen obilježja na mučilište bošnjačkih djevojaka i mladih žena i njihovo ponižavanje i ubijanje dostojanstva.

„Ravnogorski zloduh“, još je prisutan u gradu na obalama Drine. Foča više nije, niti će ikada biti grad protjeranih. Ravnogorski zloduh dozvan atavističkom mržnjom Vojislava Maksimovića, Velibora Ostojića, Petka Čančara i drugih SDS-ovih neofašista, još je, u političkoj praksi vlasti, vrlo živ. Piromanska vandalska destrukcija nepovratno je uništila nekada zamamnu ljepotu dragulj – grada na Drini.

U zapuštenom gradu, sumorno djeluje avet pustoši. Viri iza svakoga ugla, Motri i uznemirava, deprimira posjetioca.

Bošnjaka nema. Ni na ulici, ni u radu. U Skupštini opštine, među 70 službenika samo su dva Bošnjaka. Sve Srbi. U organima uprave – katastar, poreska i geodetska služba, sekretarijati prosvjete, zdravstva, u tužilaštvu,

sudu, MUP-u – nema ni jednog Bošnjaka. Nedavno je u Foči otvoren odjel Robne kuće iz Srbije. Posao je dobilo 35 radnika. Ni jedan Bošnjak. U bošnjačkim selima Filipovići i Godijeno gotovo nikog. Asfal puteva je odavno uništen, novi se postavlja prema srpskim MZ Jeleča i Godijena.

U Popovom Mostu, gdje predsjednik savjeta MZ treba da je Bošnjak, radikali i SDS-esovci ne dozvoljavaju izbor. Zbog toga ova MZ i ne funkcioniše. Iste snage ne dozvoljavaju ni izbor Bošnjaka na mjesto zamjenika načelnika opštine. Po izmijenjenim nazivima mahala, Foča je vjerovatno produ grad na svijetu, jer su svi starosrpski knezovi, kraljevi i „junaci" dobili svoje mahale.

Aladža je postala Dušanovo, Čohodar mahala – Lazarevo, Ćerezluk – Obilićevo. Podmusale su nazvali po Bosancu Kočiću – Kočićevo. Inače to je vlasništvo Vakufa IZ na kome se nalazilo groblje i džamija sultanije Fatime. Na tome zemljištu su podigli spomenik „srpskim borcima", a regulacionim planom umjesto džamije planiraju izgradnju kapele. Na spomeniku piše da ga podižu građani Srbinja, izmišljenog imena. Taj grad ne postoji nigdje osim u glavama šovinista.

Bošnjački vijećnici, predlagali su izmještanje spomenika s vakufske zemlje. Zadrtri nacionalisti, velikosrbi to neće. Hoće da se ponovi Divič i Konjević – polje (izgrađena crkva u dvorištu kuće Fate Orlović).

U budžetu za 2011. godinu nije predviđen nikakav iznos za podršku povratnicima. Planirani iznos za 2010. je, pod pritiskom karadžićevca, nekog Miloša Lazovića, potrošen na borce, iako je u opštini 290 bošnjačkih kuća bez struje i drugih osnovnih elemenata potrebnih za život…

U fočanskoj politici glavnu riječ vode taj Miloš Lazović, frustrirani smijenjeni direktor pošte, Ljubo Veljović, izbjeglica iz Goražda, vođa radikala i dr Dragan Jovanović iz Konjica. Oni blokiraju svaku akciju vezanu za povratak Bošnjaka i bore se za svoj ostanak u Foči. Zdravko Krsmanović, načelnik opštine, pod stalnim je pritiskom neofašističkih radikala i nema podršku za svoje akcije – on je iz socijalističke partije. Foča je u sastavu RS, nema ama baš nikakve budućnosti, kao što je nema ni podijeljena BiH. Potrebna je energična intervencija međunarodnih faktora, koji moraju shvatiti da su isprazne priče i insistiranje na konsenzusu s destruktivnim političkim snagama, kao što su fočanski SDS i radikali…

NASELJA I, U NJIMA, DO 1941. I 1992, NASTANJENE BOŠNJAČKE FAMILIJE[2]

Genocidnim radnjama SDS-ovi inženjeri genocida, nastojali su u potpunosti uništiti i zatrijeti tragove bošnjačkog bivstvovanja na ovim prostorima Opredijelio sam se za izradu panorame naselja i njenih žitenja, bošnjačkih porodica, svjedočanstva o otimačini srpskih nacionalista nad bošnjačkom imovinom. Najvjerovatnije će, zakulisnim pravničkim marifetlucima pokušati da prisile Bošnjake, vlasnike zemlje, na prodaju ili gubitak.

Markirajući prezimena familija, smatram da sam uradio koristan posao. Uvjeren sam i da će poslužiti različitim namjenama pa i zadokumentovati istinu o onima koji su kultivisali i oplemenili fočansko–drinske krajolike.

Brojevi u zagradi, pored prezimena familije, označavaju broj porodica tih familija, za one za koje sam mogao prikupiti podatke. Najljubaznije molim za oproštaj, ukoliko neku familiju nisam registrovao, jer to samo može biti posljedica nedostatka podataka. A neke podatke, sigurno, nisam uspio pronaći…

2 Na spisku su samo naselja koja su pripala RS. Nisam bio u stanju prikupiti podatke o broju porodica u jednom dijelu naselja. Brojevi, ispred imena naselja, označavaju njihov broj u strukturi opštine, a brojevi u zagradama broj porodica toga prezimena. Obrađen je i dio naselja na lijevoj obali Drine.

OTETA IMANJA I UNIŠTENE FAMILIJE
u genocidu nad Bošnjacima 1941. – 1945.

ČELEBIĆI – Ovo selo su naseljavale porodice, Hodžić, Hamzić, Hadžimusić

LEPER – Fazlić, Ćatović, Mujezinović, Kaljača, Šabanović, Rahimić i Ramić. Imali su 21 kuću koje su četnici popalili i ubili 67 čeljadi. Ostale su protjerali i naselili Crnogorce.

JEČMIŠTA – selo porodica Glušac, Kamerić, Klepo, Kujundžić, Muharem, Muhović, Muharem, Serdarević i Muković. Ubijeno oko 30 osoba i zapaljene 23 kuće. Naselje napušteno i naseljeni su Crnogorci.

KRNA JELA – naseljavale su porodice Kaljača. Četnici su ubili 4 člana i spalili kuće. Bošnjaci protjerani.

SELIŠTA – naseljavale porodice Tahto, Nurak, Belkić, Belkić, Šalvare i Ramić. Četnici su spalili 16 kuća i ubili 45 čeljadi. Bošnjaci su protjerani. Naseljeni su Crnogorci.

RAJKOVIĆI – Četnici ubili 3 osobe i spalili kuće. Naselje naselili Crnogorci

MEŠTREVAC – selo s 3 kuće Lažalica i Čauševića. (do 1875. ovde je živjelo 20 porodica – Fulin, Bakaran, Klepo, Lažalica i Čaušević. Crnogorci su ih pobili. Ostale su samo 2 porodice Fulin.)Protjerani su svi Bošnjaci.

PRIBIŠIĆI – kunovski zaseok u kome je živjelo 6 porodica Klepo, Lisica i Čićak. Njihovih 18 članova su četnici natjerali u jednu kuću i zapalili je. Tamo više nema Bošnjaka.

VJERNOVIĆI – selo na obali Tare, bile su 2 kuće Fulina. Četnici ubili 11 članova Fulina, a samo jedan preživio. Nije se vratio na stanište.

ŠAHBAZI – selu s dvije porodice Šahbaza. Četnici ubili 3 člana, kuće spalili. Niko se nije vratio u selo.

ŠAHBAZI – selu s dvije porodice Šahbaza. Četnici ubili 3 člana, kuće spalili. Niko se nije vratio u selo.

FALIŠI – zaselak pored srpskog Zavajita. Bile su 4 bošnjačke kuće, porodica Muco i Džanko. Četnici su ubili 13 članova porodica, zgrade spalili. Preživjeli se nisu vratili, Srbi su posjeli imanja.

MIRIĆI, KLINCI i DONJI PJELOVCI – 22 kuće su pripadale porodicama Klinac, Džanko, Hodžić i Rizo. Četnici su im ubili 52 člana i spalili sve kuće. Posle 1945. niko od Bošnjaka nije došao u selo. Imanja su zaposjeli Srbi i Crnogorci.

SMREKOVAC – zaselak na padini planine Korlat. Tu je živio Hasan Tabak s porodicom. Svi su pobijeni, kuća zapaljena. Srbi preuzeli imanje.

ZLATNI BOR – 4 kuće Fulina. Četnici ubili 8 čeljadi, kuće popalili. Imanje su preuzeli Srbi.

VAKUF, DIKANJ VRVBICA, HRID i JAHIĆA BAŠČA, naselja od 32 kuće Ćerimovića, Mukovića, Šteta, Dželila, Zunđa i Hodžića. Četnici su ubili 76 članova i spalili im kuće. Ovo je zavičaj Hasana Nezira Čelebi graditelja Aladža–džamije u Foči. Od 1550. u ovome selu su živjeli samo Bošnjaci. Tamo od 1945. više nema Bošnjaka.

Toholji – Četnici su ubili 102 osobe, ostale protjerali i zaposjeli njihova imanja. Nakon rata vratilo se 6 domaćina i napravili kuće, ali su ih četnici 1992 nemilosrdno uništili. Važno je napomenuti da je na promatranom prostoru do 1941. živjelo 386 bošnjačkih i 360 srpskih porodica. Bošnjaci su razvlašćeni i protjerani. Velikosrbi će izmišljotinama i lažima pravdati zločin i nepravdu nanesenu komšijama.

NASELJA KOJA SU NASELJAVALI BOŠNJACI DO 1992.

1. BIOKOVI: Reiz (3), Tafro, Robović (8)
2. BIOKOVINE: Muco (2), Muratović (6), Reiz (3), Tanović (6)
3. BARAKOVAC: Lojo, Reiz
4. BASTASI: Dervišević, Lagarija (6), Dželi (3)
5. BROD: Karović, Musić, Islambašić, Šabanović, Hadžimusić, Spaho, Kršo (10), Tulek (8), Mešić, Dedović, Kurtović, Sitarević, Hadžimuratović (8), Čengić, Čaušević, ćerimović, (5), Šošević (6), Ferhatović (4), Vranjača, Čankušić
6. BRUSNA: Borčak (14), Kržilo (6)Pašalić (16), Pohara (15), Sudar (4), Jašar, Taranin (9), Kumro (15), Prando, (12), Kramo (7), Sinanović (4), Hadžimešić (5), Džanko (11), Havlačan (2), Karkelja (3)
7. BUDIŠIĆI: Alić, Kujundžić, Ramić, (6), Robović (6)

8. BUNOVI: Zeković

9. MZ ČELEBIĆI i 10. VIKOČ VESELICE: Hrusten (9), Dikonja (7)
11. VAKUF: Zunđa (6), Muković (18), Musić (20), Ćerimović (20), Fulin (6), Šteta (7)
12. VELENIĆI: Fulin

13 VINA: Mrav (8), Bašić (3)

14. VOJNOGE: Čerkez (6)

15.VIKOČ: Puriš, Babić (6), Bekan (3), Bukva, Glušac (12), Dikonja (4), Konjo (4), Kopriva (5), Kujundžić (8)Kurt (1), Klinac (4), Mehmedspahić (8), Musić (2), Muratović (21), Muhović ((3), Piralija, Suljić (2), Ćelo (16), Hrustan (2), Ferhatbegović (3), Čankušić (8), Šuvaliija (3), Ahmić (8), Duraković, (6), Klapuh (3), Čauš (2), Avdović (16), Baljko (2), Kolenda Moco, Hodžić, Husović, Šarvala, Šehović, Šoro, Komar, Kamerić, Hasković, Mujanović (6)Klepo, Konjo, Januz, Muharem, Maslo, Trako, Fazlić, Germović, Kobiljar
16. DRAŽEVO: Muslić, Tole, Memić, Bakaran, Jahić, Keč, Muftić, Mahović, Zeković, Kreho
17. G. PAPRATNO: Klapuh, Moco, Nukica, Šoro, Trako, Hodžić, Šarvala
18. HUMSKO: Sadiković, Šuvalija, Klapuh, Mujanović, Klinac, Hadžić, Kulosman. Barak, Haznadarević, Muftić, Milatović, Karkelja
19. GRĐEVIĆI: Keč, Klepo, Musić, Bakaran, Memić, Jahić, Klinac, Lažalić, Puška, Matuh, , Muco, Čaušević, Rizo, Rizvanović, Tabak, Hodžić, Čolaković, Džanković, Bašić, Bećirbašić, Ganović, Malinović, Alić, Dolan, , Đedović, Divović, Žiga, Saljević, Šljivo, Karović

20. JEČMIŠTA: Kamerić, Zunđa, Muhović, Mujezinović, Glušac, Kujundžić
21. KRNA JELA: Belkić, Kaljača, Opurdija, Pohara, Tahto, Fazlić

22. KUNOVO: Delić, Durak, Zunđa, Zec, Hodžić, Mehmedspahić, Šahbaz, Šandal, Halap, Klepo, Kopriva, Lisica, Tahto, Telo, Trako, Ramović, Kobiljar, Muharem, Letić, Šabović, Čolak

23. LUKE: Kalkan, Kobiljar, Muharem, Maslo, Madžan

24.MIRIĆI: Fulin, Džanković, Ćerimović (5)

25. PAPRATNO: Kolenda, Moco, Ćelo, Komar, Ahmić, Nukica, Hrustan, Sinanović, Gogalija

26. RAČIĆI: Klinac, Muratović, Kurt

27. ROBOVIĆI: Robović, Alić

28. TVRDACI: Bekan, Avdović, Bukva, Selimović, Mujanović, Nurak

29. ŠADIĆI: Hodžić

30. GRADOJEVIĆI: Tahto, Tatarovac, Kantar

31. SUTRIĆI: Šandal

32. POGLEDINJE: Mehmedspahić

33. RAJKOVIĆI: Pohara

34. VITINE: Ramović, Nurak, Hala

35. TOHOLJI: Bakaran, Dolan, Ošijan, Pezo, Ramović, Smajović, Tabak, Fulin, Hrnjević, Čakal, Čehović, Džomba, Bekan, Klepo, Belkić, Đedović, Šadija

36. ČELEBIĆI: Hamzić, Fazlić, Šabanović, Čelik, Mujezinović, Lepir, Ramić, Ćatović, Hadžimusić, Hodžić, Hadžić, Rahimić, Belkić, Čaušević

37. TRTOŠEVO: Glušac, Telo, Tabak, Mehmedspahić

38. UZLUP: Lažalić

39. DUBRAVE: Ćelo

40. JAGODNICA: Klapuh, Divjan

41. ŠULJCI: Spirjan, Kumro, HadžimešićĐulić, Pohara, Bećirbašić. Borčak, Karkelja, Kovač, Memić, Halilović, Sinanović, Muratović, Iković

42. ŠUBI: Halilović, Isanović, Šubo, Bojko, Isanović, Sirbubalo, Kiselica, Hadžimešić, Spirjan, Komar, Subašić

43. GUVNIŠTA: Jašarević, Korjenić, Hasković, Travar

44. PRŽINE: Borčak, Sinanović, Hadžimešić, Pohara

45. GODIJENO: Šuvalija, Covo, Ahmić, Pilav, Kulosman, Kovač, Pašalić

46. PRVNIĆE: Babić, Klinac

47. FALOVIĆI: Veiz, Divjan, Smajkan, Kobiljar, Kovač, Kobasica, Džomba

48. POTPEĆE: Bećković, Fazlić, Ćoso, Kafedžić, Lampa, Hadžimešić, Aganović, Kulosman, Šeho, Kovač, Smajkan, Spahić, Kobiljar, , Felah, Grčo, Tahto, Zunđa, Musić, Muslić, Divjan, Čalaš, Muftić, Čankušić, Džomba, , Kreho, Kruho

49. DRAGOČAVA: SAŠ: Karup, Hurić, Matuh, Jerković, Džaferspahić, Džomba, Robović, Tafro, Tahmaz, , Malinović, Šljivo, Poturak, Tahirbegović

50. PURIŠI: Puriš, Džanko, Divjan, Maslo, Muharem

51. ROBOVIĆI: Robović, Alić

52. VARAJIĆI: Varajić, Maslo

53. MADŽARI: Džanko, Vreto, Muftić

54.VUKUŠIĆI: Memić, Milatović, Selimović, Ljubinac, Ćorić, Bećirbašić

54. KOBILJA RAVAN: Čankušić, Kovač, Kobiljar

55. REPCI: Merkez, Odobašić

56. GRUBOVIĆI: Bašić

57. KOZAREVINA: Bekan, Dedović, Ćorić, Odobašić, Hadžiahmetović

58. IVANOVIĆI: Korjenić, Sudar, Sinanović, Ćorić, Altakoc

59. ŽILIĆI: Pašalić, Ćorić, Džanko, Korjenić, Dedović, Muslić

60.OBRADCI: Karović, Memić, Muslić, Havić, Osmanković

61.PRATIVI: Kaloper, Klapuh, Korjenić, Krndžija, Grošonja, Čaušević

62. PODGAJ Ljubinac, Ćatović, Bašić

63. VOJVODIĆI: Muslić, Islam, Korjenić Adilović

64. LAĐEVCI: Čović, Bašević, Vahida, Romić, Sadiković, Sudar

65. VUKOVINE: Krakonja, Čaušević, Dragolj, Betko, Kuduz

66. IFSAR: Aleta, Drljo, Šahman

67. SOMUNI: Somun, Brezac

68. KRSTAC: Kurtalija, Hamzić, Huseinović, Lepir

69. HUSEINOVIĆI: Jašarević, Korjenić, Hasković, Hadžiahmetović, Kuloglija

70. SLATINA: Salković, Cerović, Cerić, Hasić, Ćerić, Vejzić, Osmanović, , Mehmedspahić, Jusufović, Dikonja, Pašović

71. BELJAKOVAC;ĆUTUKOVAC: Travar, Haznadar, Džano

72. FAZLOVINA, BUNAR, : Džano, Subašić, Pišmo, Merkez, Nuhanović

73. HANSOHA;ČAIRA: Kalkan, Kuloglija, Delić, Klapuh, , Hajrić, Uzunović, Sofradžija

74. GOJAČICE: Sobo, Kalkan

75. FOČA,

FOČA GRAD: Karahasanović, Karahodža, Karavdić, Letić, Njuhović, PandurŠiljak, Tuno, Sirbubalo, Sokolović, Šukalo, Tafro, Tataragić, Trhulj, Tufekčić Tulek, Uzunović.

Iznad pobrojane familije su 1910. registrovane kao trgovačke. Trgovine su vodili domaći ljudi i to 35, Bošnjaka i Srba.

Srpske trgovačke famililije:

Glođajić, Kujundžć, Prepoljac, Tomašević, Tošović i Vuković.

Bošnjačke familije koje su naseljavale grad su:

Hatibović, Aganović, Ališah, Avdibegović, Aščić, Avdagić, Aščić, Avdagić, Babić, Balić, Dervišević, Granov, Belčić, Bostandžić, Bačvić, Brčevak, Čapra, Ćorojević, Halilbašić, Čankušić, Lojo, Rašidkadić, Zulfikarpašić, Šarić, Hadžialić, Isanović, Kavazović, Kurtović, Ku-

mro, Deleut, Dedović, Betevija, Đuderija, Pilav, Prgo, Pašović, Glušac, Gluščević, Smajović, Tataragić, Ćebo, Đendušić, Grošonja, Hasanbegović, Hambo, Čelik, Čolpa, Hadžimusić, Muminović, Redžo, Hanjalić, Kamber, Karabegović, Kobiljar, Karahasanović, Kukić, Keč, Kukavica, Hadžimešić, Huko, , Hasić, Haše, Hrnjević, Pljevljak, Trkulja, Pejkušić, Kurspahić, Kašmo, Kulosman, Karalić, Kiselica, Kolovrat, Kramo, Lampa, Mačak, Mušanović, Mlatišuma, Mekić, Moco, Mulavdić, Muftić, Murguz, Ovčina, Poho, Rob, Sarač, Sudar, Hadžimusić, Hadžimuratović, Hadžiahmetović, Huko, Hadžijusufović, Jusufović, Hajrić, Pekušić, Kuloglija, Pijadžer, Šahović, Martevac, Pišmo, Pačo, Tatarevac, Tucaković, Dželilović, Rikalo, Pačo, Tatarevac, Tucaković, Dželilović, Rikalo, Puriš, Čolo, Bećković, Kadrić, Čečo, Kurt, Kunovac, Numanspahić, , Bešlić, Bešlagić, Bjelan, Avdović, Korjenić, Čaušević, JašarevićKlinac, Buldem, Gabela, Ghermović, Žiga, Čedić, Čavdar, Numanspahić, Hasanefendić, Hondo, Berberkić, Bićo, Bubija, Budimlija, Buljubašić, BećirbaČajo, Ćišija, Čengić, Čerkez, Ćorić, Džanko, Džano, Džemidžić, Šahinpašić, Hatibović, Dedović, Vehabović, Gogalija, Deljo, Deović, Dundol, Deverdeka, Jusufović. Kahvedžić, Manjo, Mujkić, Mekić, Mezbur, Rizvan, Ćerimović, Ferhatbegović, Čečo, , Ahmetović, Ahmović, Bradarić, Zunđa, Karović, Kolubara, Tanović, Šabanović, Šadinlija, ButurovićKršo, Humić, Ljuhar, Klapuh, Smajkan, Đuliman, Subašić, Tahmaz, Veiz, Karup, Ramović, TrakoMuminović, Berberkić, Šošević, Podrug, Mandžo, Fjzo, Klinac, Varajić, Pašalić, Krek, Selmanović, Divjan, Konjo, Moco, Kubat, Tahirović, Šljivo, Spaho, Klapuh, Vreto, Šuvalija, Ćustović, Čovrk, , Kulašević, Mujić, Šorlija, Dudo, Halilović, Mehmedspahić, Ramadan, Šabanović, Salčinović, Zeković. Boračić, Kunduklija, Zunđa.

76. ZUBOVIĆI: Lojo, Hadžimusić, Lampa, Šahović, Selimović, Pijadžer, Mezbur

77. ORAHOVO: Tafro, Alibašić

78. PREVRAĆ: Belkić, Bajramović, Aganović, Dudić, Čapra, Kljako, Kuka, Rizvanović, Sladić, Hošo, Havić, Huko

79. GRADAC: Komar, Mrav, Turudić, Šukalo, Ćerimović

80. HAMDIĆI: Đuderija, Salman, Šabović, Tahmaz, Hrelja

81. SUSJEŠNO: Đuderija, Ćorović, Jusufović, Boračić

82. FILIPOVIĆI: Dugonjić, Čavrk, Korda, Gluhačević, Žgalj, Muratović

83. KRUŠKE: Tahirović

84. ŽELJEVO: Podrug, Borovina

85. BOROVINIĆI: Borovina

86. PAUNCI: Termiz, Bajraktarević, Frašto, Borović, Jusufović, Delić, Hasanagić, Žgalj

87. MIJAKOVIĆI - GOSTIĆAJ: Gabela, Mandžo, Karahodža, Pašović

88. ČELIKOVO POLJE: Čelik. (10)

89. HUM: Bećirović, Kurtović, Pezo, Šahinović, Šabanović, Humić, Đedušić, Softić

90. KUNDUCI: Boračić, Kunduklija, Skender, Čelik

92. CEROV RAVAN: Klapuh, Korjenić, Zunđa, Hušić, Pašović

93. CVILIN: Đemidžić, Čengić, Džomba, Uzunović, Subašić, Brajlović, Dreca, Iković, Mujić, Hajrić, Rahman, Sofradžija

94. CRNETIĆI: Mahmutović, Rahman, Crneta, Spirjan, Krajčin, Adilović, Zunđa, Mulić, Pandža, Ćišija, Spahić. Čelik, Rikalo, Kurtović

95. GUDELJ: Reko, Subašić, Sirbubalo

96. RIBARI: Džemidžić, Merkez, Čaušević, Džano, Berberkić

97. BAVČIĆI, Sorlaci: Subašić, Paraganlija, Maslo, Osmanović, Ćimpo

98. GABELIĆI: Čimpo

99. MAZOČE: Vejo, Liković, Rikalo, Terović

100. LISOVIĆI: Hajdarević, Subašić

MZ POPOV MOST

101 MRKALJI, 25 bošnjačkih kuća – Lugušić, Ožegović, Kovačević, Kovač, Tahirović, i, Rizvanović

102. POLJE: 11kuća – Šabanović, Ožegović, Karović

103. POPOV MOST 18 kuća – Vreva, Vejo, Pilav, Šadinlija, Pačo, Madeško;
ŠADIĆI, lijeva obala – 4o. kuća – Smajilović, Šadinlija, Lončarević, Voloder, Puteš, Fulurija, Tahmaz, Ćoro, Glibo, Kršo, Džamalija

104. ĆUREVO, 51 kuća – Tahirović, Džamalija, Razman, Imamović, Mešak, Vejzović, Alibašić, Korun, Žgalj, Bundo, Hodžić, Koser

105. PUSTOPOLJE, 2 kuće – Nezir, Softić

106. LOKVE, 2 kuće – Čampara

107. TJENTIŠTE 21 kuća – Demo, Numanspahić, Čolpa, Muminović, Rizvanović, Ožegović, Čampara

108. KREKOVI, 23 kuće – Suljević, Šundo, Čedić, Čolpa, Jugo

109. TOĐEVAC, 34 kuće – Kulaga, Ožegović, Šadinlija, HadžiLojo, Habul, Kovač, Hadžić, Karović, Hodžić

110. ZAMRŠTEN, 29 kuća – Čedić, Kajo, Kovačević, Imamović, Bajrović, Čolpa, Hodžić, Ferizović, Basarić – 15 kuća –Muslić, Imamović

111. KRUŠEVO, 17 kuća – Merdan, Ožegović, Poturak, Paro, Muhović, Bekrija

112. ZAOSTRO, 17 kuća – Hajdarević, Kršo, Fako, Subašić, Bešović

113. HALULOVINA, 15 kuća – Rešidović, Hajdarević, Pejković, Lugušić, Kršo

114. VESELICA I SUTULJE: 9 kuća – Kršo

115. BRAJKOVAC, 10kuća – Hajdarević

116. MJEŠAJIĆI, 3 kuće – Kovačević, Dervišević, Hambo

117. POPE, 20 kuća – Sejdin, Kovačević, Lugušić i Odobašić

118. BALIĆI, 10 kuća – Balić

119. PEROVIĆ, 20 kuća – : Pačo, Kovačević, Zec, Pilav, Jagnjo, Pendek, Fulurija, Bićo

120. RAVAN, 11 kuća: Kovač;
121. HUMIĆI, 10 kuća. Humić, Vejo;
122. IGOČE, 17 Gogo, Razman, Nišić, Tahirović, Bićo, Hodžić
123. KOSMAN, 23 kuće: Vejo, Gapa, Lagarija i Deleut

Podaci govore i potvrđuju da je u dolini Sutjeske u 23 sela živjelo 1827 stanovnika, od čega 1598 Bošnjaka ili 89, 72% dok je Srba bilo 198 ili 8, 78%, a Crnogoraca 31 ili 1, 5%. Bošnjaci su bili većinska grupa populacije toga prostora, koji je obzirom na njegove opšte karakteristike, klimu i kvalitet zemljišta vječito privlačio Mratinjce.

MZ JELEČ
124. JELEČ: Nikšić (4), Tuzlak (4), Hadžić (10), Srnja (4), Tica (1), Zametica (5), Bektović (1), Kavazić (1), Imamović (1), Maljanović (2), Perviz (2), Kurtović (4), Ušto (1), Sarač (3)Salčin (1), Granov (1), Bajrović (2), Džinić (2), Merina (4), Pervan (3), Terzić (2), Šundo (5), Ćano (2), Tuzlak (1), Mekić (1), Mujanović (1), Šećerović (2), Hadžimuratović (1), Šljivo16Hanjalić (1), Berber (2), Drinjaković (1), Džubur (1), Husić (1), Merdan (1), Biboović (2), Omeragić (2), Šalaka (2), Suljević (2). Bitić (1), Haznadar (1), Hukara (1), Hadžanović (3)

125. KOPLJELA: Kurtović (3)

127. PODGAJ: Šalaka (5), Bićo (1), Čorbo (2), Sarač (4), Tuzlak (19)
128. GOVZA: Suljević (28), Hadžimuratović (4), Palalija (2), Mujezinović (1), Bektović (2), Terović (1), Ušto (1)
129. GOVZA II: Omeragić (6), Hadžanović (2), Palalija (4), Sarač (3), Hadžić (1), Bajrić (1), Suljević (4), Šljivo (2), Mutapčić (1)

130. LIPAČEVINE: Šećerović (2), Suljević (1), Kečo (1), Sarač (1), Kurtović (1)
131. LUKA: Perviz (1), Tuzlak (2);

132. KRSTOVI: Tuzlak (2), Kurtović (1); selo OVSINE: Kurtović (5); selo VRELO: Tuzlak (3)
133. LAZE: Nikšić (4), Kavazić (4), Kurtović (1), Berber (1), Šalaka (3)
134. DRAČE: Mušanović (4), Musić (2)

135. RATINE: Đozo (1), Džano (1), Džinić (1), Hambo (1), Šahbaz (1), Tuzlak (2), Zametica (3 TI)
136. LANPOD: Srnja (10)

137. BANJINE: Drinjaković (7), Zametica (3), Džubur (3), Đozo (2)Ramadan (2), Šahbaz (4)
138. POLJICE: Barlov (2), Bećirević (5), Nikšić (3), Đozo

139. KLIJEŠTA: Palalija (1), Šahbaz (1), Nikšić (1)Hadžić (1), Merdan (1), Dolan (1), Zametica (3), Zametica (3)

U MZ Jeleč bilo je 348 bošnjačkih kuća i sve su spaljene u ludovanju četnika iz Miljevine, Sutjeske, Pive i Kalinovika. Obnovljena je džamija, škola i desetak kuća u Jeleču. Medresa nije obnavljana, nakon njenog paljenja od crnogorske vojske u I svjetskom ratu.

MZ KOZJA LUKA

140. ĆUCI: Šukalo, Ganovići;Slađenovći: Šukalo, Sokolić, Zagorica

141. RADOJEVIĆI: Dedović, Podrug, Jusufović. Jahić, Srnja Đurđevići: Delić
142. PUTOJEVIĆI: Ganović, Muhović, Pištov, Karović, Sokolić

143. MIRJANOVIĆI: Karović, Muhović, Sokolić, Sakalaš, Podrug, Andalija
144. KREMIN: Podrug, Čengć. Đudrija, Lepir

145. GOLIJEVIĆI: Hadžmusić, Baručija, Menice: Spaho, Durgut

146. DANIĆIĆI: Hanjalić, Velić, Ćustović, Musić, Dedović, Beširević

147. MAREVO: Muslim, Baručija, Hodžić, Hajrić, Beganović, Tabučić, Podrug, Omerspahić
148. HRĐAVCI: Baručija, Beširević, Omerspahić

149. RADIJELJ: Beganović, Baručija, Karadža

150. KOLUN: Popara, Dudo, Lisica, Borovina, Begović, Hukara, Bašić
150a. PODKOLUN: Hukara, Mekić;Straganci: Rogo, Muslim

151. KRMALUŠA: Hukara, Bojadžija, Polovina

152. SRBOTINA: Rahman, Durić

153. KOZJA LUKA: Podrug, Musić, Durgut, Hanjalić, Omerspahić

MZ MILJEVINA

154. MILJEVINA naselje: Aljukić, Babalija, Bajrović, Bektović Ćemo, Budnjo, Ćoralić, Delić, Divović, Durgut, Džanko, Džinić, Đozo, Grbo, Hambo, Hanjalić, Hodžić, Hrbinić, Istrefi, Kadić, Karović, Kibrić, Konaković, Krajčin, Kunovac, Lepir, Lojo, Mazić, Mekić, Melez, Mulahasanovć, Musić, Rahman, Rajkić, Ramić, Rizvanović, Sačić, Sajtović, Spahić, Subašić

155. BUDANJ: Budnjo, Spaho, Polovina, Kibrić

156. OCRKAVLJE: Beširović, Muhović, Mulahasanović, Musić, Ramović, Barlov, Fako, Hadžić, Kečo, Kurtovć, Mekić, Mulavdić, Musić, Subašić, Šalaka, Mulahasanović, Germović, Bekrija, Bibović, Manjo, Ramović.
157. ANDELIJE: Andelija
158. MRĐENOVIĆI: Arifović, Hubijar, Spahić

159. KLJUNA: Musić, Oruč, Šorlija

160. IZBIŠNO: Musić, HadžićKečoMekić, Fako, Babalija, Oruč, Mulavdić, Šeho, Kurtović, Šalaka, Spahić, Hubijar
161. RATAJI: Čengić, Softić, Grbo
MZ KRATINE

162. KRATINE: Ćemo. Jež, Krajčin, Muslin, Nezirović, Mahmutović, Hubijar, Čaušević, Šehović, Divović, Begović.

DIO XIV

REZIME

„ Nemoć se ne može razumno koristiti svojim pravima“
Latinska izreka

Nakon ozbiljnog razmišljanja i konsultacije s prijateljima, zaključio sam da je cjelishodno uraditi kratki rezime (zaključke), da bi čitalac mogao, nakon čitanja knjige i upoznavanja sa zlom što je haralo fočanskim krajem, spoznati razmjere zločudnosti.

Pošto živim u uvjerenju da će nacionalistički političari i policajci svim silama sprječavati bespomoćne ljude da istjeraju istinu na brisani prostor, zaključio sam da istinu treba – braniti! Knjigom.

I istina je žrtva zločinaca. Ubijaju je krijući počinjene zločine, kao što su ubijali djecu, žene i goloruke Bošnjake.

Istina je kćerka vremena. Prava istina je vjerna slika kompleksne situacije o ljudima i događajima u stanovitim vremenskim okvirima.

Laž je razbijeno ogledalo istine. Žilava je i vrlo je teško raspetljavati je i razgolititi, pošto je uvijek moguće „zamućenje“ nekih detalja. Ali nikako tako i toliko da prikriju istinu. Raskrinkavanje poluistina je skoro najteža zadaća. To znaju ideolozi genocida i zato se poluistinama služe do maksimuma. Ova knjiga je svjedok istine. Niti jednog čitaoca, nadam se, nije ostavila ravnodušnim. Mislim i da se ova tvrdnja ne odnosi samo na potomke stradalih. Odnosi se na sve ljude čije pretke, nedužnu nejač, su masakrirale i unesrećivale kame, handžari, jatagani… Na Bošnjake lišene života. Iako su podaci o žrtvama i počiniocima genocida nepotpuni, mislim da predstavljaju bogatu činjeničnu riznicu za pravilno i pošteno zaključivanje, kako o stradalnicima i stradalništvu, tako i o ljudskom bezumlju i nečovještvu.

Mladi naraštaj, svih naroda, treba sačuvati od infekcije nacional-šovinizmom, reakcionarnim fanatizmom, tradicionalizmom… svime što jeste anahrona tekovina i što proizvodi usmjerenje k iracionalnom. Ovo se od-

nosi na prave iskrene i poštene vjernike, kao i na moralno svjesne agnostike i ateiste, ljude iza čijeg postojanja, ali i trenutnog postojanja, nije bilo, još važnije – neće biti regrutacije ubica, silovatelja, pljačkaša, – krvoločnih zvjerolikih tipova.

Ovu knjigu sam napisao sa željom da podstaknem progresivnu omladinu, da se organizuje, čvrsto zbije, te tako onemogući fašistoidne radikale u samonametanju za relevantne društvene faktore. Jednostavnije: Spriječiti ih da ponovo, bilo kad, odnosno nikad, razviju barjake zla!

* * *

1. Geostrategijski položaj Foče je vrlo interesantan s vojno–strategijskog, političkog i ekonomskog aspekta. Njena lokacija, na granici s Crnom Gorom, je izvor permanentne opasnosti za njen suverenitet, jer su Crnogorci, od pamtivijeka, gajili aspiracije na tu plodnu i pitomu oazu u dolini Drine, nastale spajanjem Tare i Pive.

U prvoj polovini XX vijeka na prostor fočanskog sreza, (kasnije opštine), upadali su crnogorske komite (hajduci), ubijali ljude, pljačkali stoku, palili kuće i štale.

U II svjetskom ratu su očistili muslimanska sela u prigraničnom pojasu Foče i naselili Crnogorce iz Pive, od Kolašina i Pljevalja. Ovdašnji opšti životni uslovi, prirodna bogatstva i komunikaciona infrastruktura i povezanost sa susjednim prostorima, vrlo su atraktivni i izazovni, bude apetit za osvajanje i otimanje komšijskog životnog prostora. Foča, kao raskrsnica putova prema Sarajevu, Beogradu, Podgorici i Dubrovniku, kao prostor bogatih vodonosnih resursa, pitomih i plodnih dolina Drine, Ćehotine i Sutjeske, velikih šumskih kompleksa, jeste na meti. Željena je kao povoljan životni prostor. „Trećim balkanskim ratom 1992.– 1995.“, kako „popularno“ nazivaju nedavni odbrambeni rat slobodarskih Bosanaca i Hercegovaca, srpski nacionalisti su, praktično, zatrli bošnjački narod na desnoj obali Drine i etnizirali taj prostor. Ekskluzivirali su ga kao svoje vlasništvo!

2. Ideja velike Srbije, kao fatalna umotvorina srpskog velikodržavnog nacionalizma, kontaminirala je i zarobila umove brojnih generacija srpskoga naroda, zahvatajući, podjednako, polupismenu masu, ali i intelektualce

(akademike, istoričare, publiciste, književnike), proistekle iz duhovne bijede te mase, iako dobro znaju da je takvo idolopoklonstvo – neplemenita utopija. Svejedno, uporno insistiranje na realizaciji projekta ne prestaje. Naprotiv: „Zavođenje“ i „zagađivanje“ ovom mitomanskom pričom željan je pelcer u manipulaciji masom i provodi se uz obavezno davanje obećanja nailazećeg porobljivačko–pljačkaško–, piromansko–silovateljskog ratnog spektakla, a u ime pravog i pravednog određenja nacionalne pozicije. Jer, kliču, „od drugih smo, nacionalno, nezasluženo i nepravedno, poniženi“! Provjeren je to recept, na ovakva tumačenja i obećanja „lijepe se psi rata“, društveni talog – neradnici, kriminalci, narkomani, razbojnici, kavgadžije…

Istorijsko iskustvo nepobitno svjedoči o agresivnosti i nezasitosti svakog, pa i srpskog nacionalizma. A valja reći da je zaista bio miljenik zapada Evrope nakon balkanskih, ali i Prvog svjetskog rata kada je Srbija dobila Sandžak, Kosovo, Makedoniju i Vojvodinu[1]. Muslimansko stanovništvo je protjerano iz južne i zapadne Srbije, Topole, Beograda, Šapca, Crmnice i Nikšićke župe i Primorja. Protjeranim žrtvama su oteli svu imovinu i prostor učinili ekskluzivno srpskim. Potpuno su zatrli sve tragove boravka muslimana–Bošnjaka na tim prostorima. Groblja su poravnali, bogomolje porušili. Pored Bošnjaka, žrtve ove manijakalne ideje su Hrvati i Albanci. Vrlo je mračna uloga SPC u redovima srpskih nacionalista. SPC besramno tvrdi kako je BiH srpska zemlja! Nikada nije priznala državnost BiH, a tvrdila je i tvrdi kako su odluke II zasjedanja AVNOJ–a nelegitimne. Notorna laž! Militantni velikosrbi ne priznaju nikakve istorijske činjenice. Virtuozi za falsifikovanje istorije, polaze od zahtjeva da istorija mora biti u funkciji veličanja srpstva i mita o Srbima. To potvrđuje njihovo uporno nastojanje da svijet uvjere da su Draža Mihailović, osuđeni ratni zločinac i Milan Nedić, kvisling i kolaboracionist s njemačkim nacional–fašizmom, bili antifašisti. Radikali, bez imalo stida izvrću istorijske činjenice i hoće svijet prisiliti da njihove laži prihvati kao istinu. Genocidne zločine koje su u BiH počinili u ratu 1992.– 1995, vidljive i znane cijelom svijetu, sad aktuelni i besprizorni Milorad Dodik uporno, bjesomučno poriče. Činjeni-

1 Philip J Cohen, SRPSKI TAJNI RAT, (propaganda i manipulacija istorijom), dokumenti str.262. Poslije poraza Osmanskog Carstva 1912. Novopazarski sandžak je podijeljen između Srbije i Crne Gore. Od 1912. do 1913. u Crnoj Gori je izvršen genocid nad Bošnjacima koji su bili izloženi masovnim ubistvima, silovanjima, pljačkama, prisilnom iseljavanju i bjekstvima zbog nepovjerenja prema vlasti.

ca je: Velikosrpski stratezi su u ratu 1992.– 1995. protiv RBiH, angažovali svesrpske vojne snage za osvajanje BiH. Doživjeli su debakl. Iako su se uvjerili u iluzornost te svoje sulude ideje, oni joj duhovno ostaju privrženi, „njeguju je i podgrijavaju" podržavajući i osnivajući razne otadžbinske organizacije. I institucije i medije. Kao „zapeta puška" čekaju pogodan trenutak da ponovno pokušaju s oživotvorenjem Srbije i srpskog iznad svega i svih. Garašaninovo Načrtanije, iz XIX i ideje Srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića, iz XX vijeka, reperi su srpskih nacionalista. To su ideje dubokih korijena u ideologiji zagovornika Velike Srbije. To je stalna prijetnja miru u našem regionu. I sugeriše stalnu opreznost i budnost, radi predupređenja svake eventualnosti. Jednostavno: Velikodržavlje jeste zlo, Srbi nisu iznad svih!

3. Draža Mihailović, kao ministar vojske i mornarice kraljevske vlade i komandant vojske (četnika) u otadžbini, u saradnji sa Slobodanom Jovanovićem, eksponentom Srpskog kulturnog Kluba i predsjednikom izbjegličke kraljeve Vlade, te Stevanom Moljevićem, predsjednikom tog kluba za Bosansku krajinu u Banjoj Luci i formalnim piscem pamfleta „Homogena Srbija", političke platforme četničkog pokreta, pokušao je reafirmisati ideju „Načrtanija". Ovaj pamflet je bio idejna osnova Dražinih zločinačkih instrukcija komandama i starješinama četničkih kvislinških falangi i izvor duhovnog nadahnuća, sadističkog bezdušnog i bezumnog ostrašćivanja njihovih realizatora. U tim aktima, prikriveno je izrečena uništavajuća presuda svim nesrbima na, od četnika, osvojenim prostorima. Nakon minulih ratova, pobornici ideja Načrtanija su se uvjerili da je ta ideja utopistička, da je progutala stotine hiljada ljudskih života i da je samo djelomično ostvarena na fočanskom prostoru. Svejedno, tvrdoglavo ostaje stalna konstanta!

Draža Mihailović, bio je kolaboracionist njemačke i italijanske fašističke okupacione armade, bio je zadrti i zakleti antikomunista i pokretač bratoubilačkog rata jugoslavenskih naroda. Organizovao je genocid nad Bošnjacima u Foči, Sandžaku, Čajniču, Goraždu, Višegradu i Rogatici. Većina fočanskih Srba ostala je vjerna ravnogorskim idejama i 1992. masovno se svrstala u redove Karadžićevih zločinaca. Njihova dvoličnost i neiskrenost, jer su se, do tada, prikazivali kao pristalice bratstva i jedinstva, iskazana je silovitom snagom. Postalo je jasno da su, u socijalističkoj Jugoslaviji, bili ptići iz prikrivenog ravnogorskog gnijezda. Pitanje je kako vjerovati

njihovim potomcima? Kako ih probuditi, kako im „osvijetliti“, a da shvate, da su im očevi, ili djedovi, nanijeli sramotu?

Fočanski kraj je postao zmijsko gnijezdo u kome se, u srpskom narodu, izleglo na stotine bezumnika i teških ratnih zločinaca.

4. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije (NOPJ), organizovala je KPJ i maršal Tito, sa ciljem oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika i oslobođenja zemlje od okupatora. Kraljevska vlada u Londonu je smatrala da ne treba žuriti s oružanom borbom i da treba čekati povoljniji moment. Ovu politiku je prihvatio Draža Mihailović, pukovnik jugoslavenske vojske. Ulogorio se na Ravnoj gori, platou na planini Suvobor. Bio je pod snažnim utjecajem Srpskog kulturnog kluba Slobodana Jovanovića, inače potpredsjednika, a kasnije i predsjednika izbjegličke vlade. Jovanović se, prije rata, zalagao za stvaranje srpske banovine u kojoj će Srbi imati supremaciju. Pošto je NOP ispoljavao borbenu aktivnost, četnici su pribjegli pripisivanju, sebi, partizanskih borbenih uspjeha oglašavajući ih preko Radio–Londona. Kraljevska vlada je sugerisala Draži da prekine razgovore s Titom. Titova ideja o oružanoj borbi bila im je neprihvatljiva. Plašili su se, opravdano, od gubitka vlasti poslije rata iz kojeg bi komunisti mogli izaći kao pobjednici. Draža je poslušao, jer je u „elitu“ vjerovao.

Titova politika bratstva–jedinsva, prekinula je bratoubilački rat među našim narodima, što je od posebnog značaja. I za zemlju i sve narode. U partizane su primani pripadnici svih naroda i narodnosti.

Draža je organizovao Ravnogorski pokret za okupljanje svojih pristalica, ustvari zločinaca, jer su zaključili da im nedostaje organizacija koja bi nosila njihovu politiku i radila na razgradnji uspješne politike KPJ o širenju bratstva i jedinstva.

Naravno, sraz je bio neizbježan – Tito i Draža su pripadnici dva potpuno različita svijeta. Draža, kao čovjek tmine, doživio je poraz, ali njemu skloni Srbi srpstvo su uvijek vidjeli dominantnim i, poziciono, nadmoćnim. Postavljeno iznad svih.

General Mihailović je bio otvoreni izdajnik. Njegovi četnici su aktivno učestvovali u svim neprijateljskim ofanzivama protiv VŠ NOP-a. Glavnina njegovih četnika razbijena je na Neretvi, u IV neprijateljskoj ofanzivi, u istorijski poznatijoj kao Bitka za ranjenike.

Nastavljači velikosrpskog nacionalizma poslije Draže su Milošević, Karadžić, sada Milorad Dodik i drugi.

5. Mnogi prikriveni velikosrbi su se, nakon rata, zloupotrebom, uspjeli prikazati aktivnim učesnicima NOP-a, te su, na tom osnovu, stekli značajne i utjecajne društvene funkcije. Jedan od njih, bio je Rajko Gagović, fočanski gubernator. U ratu je drugovao sa Spasojem Dakićem, jednim od najvećih koljača Bošnjaka u fočanskom kraju, za svog pripadništva dobrovoljačkoj vojsci u Čelebićima. Zahvaljujući Gagovićevoj blizini vlasti, ustvari prikrivenoj nacionalističkoj velikosrpskoj politici, vrlo malo bošnjačke djece je upisano u Učiteljsku školu u Foči. Bošnjak nikada nije postao upravnik KPD Foča, niti je uspješniji pojedinac mogao ostati duže na gradskim funkcijama. Gubernator je bio pritajeni zaštitnik ratnih zločinaca i relativizirao je broj žrtava. To tvrde njegovi savremenici. Žalosno, ali je istina, Bošnjaci su, u ratnim godinama (1941.– 1945.) očišćeni s prostora desnog priobalja Tare, od Uzlupa i Zlatnog Bora, do Šćepan–Polja, odnosno iz dvanaest sela u koja su naselili Srbe i Crnogorce[2]. U tim selima su uništeni svi tragovi prisustva Bošnjaka, njihovog života, tradicije i kulture, kao što su groblja, džamije, mektebi… U II svjetskom ratu, četnici nisu bezobzirno palili bošnjačke kuće, kao što su to radili u prošlom 1992.– 1995, jer su namjeravali da ih sačuvaju za svoje doseljenike. Uništavanje stambenih objekata bilo je u funkciji sprečavanja povratka Bošnjaka i stvaranje ekskluzivne srpske teritorije.

6. Foča je doživjela totalan genocid Bošnjaka–muslimana u ratu 1992.– 1995, kada je Ratko Mladić, zloglasni velikosrbin – šovinista i profašista, pod dirigentskom palicom ratnog zločinca Radovana Karadžića, po instrukcijama SANU, SPC i generalštaba JA, realizovao posljednju etapu genocida u fočanskom kraju. Grad Foča i bošnjačka naselja na desnoj obali Drine, totalno su očišćeni od autohtonog bošnjačkog naroda i posrbljeni.

Protagonisti priče o paternalističkoj brizi o „svome“ narodu, danas, zbog svoje sterilne politike, imaju razloga za stid,. Tragedija postaje veća kada se zna da su Bošnjaci, pristalice stranke „bošnjačkog zaštitnika“, vladali u Foči i da je bošnjački narod upravo za te vlasti doživio najveću katastrofu. Danas, a i u buduće, korifeji stranke će se upinjati, iz petnih žila, da kon-

2 Potpuno su istrijebljeni Bošnjaci iz Čelebića, Selišta, Rajkovića, Krne Jele, Draževa, Butkovića, Jahine Bašče, Vakufa, Ječmišta, Zlatnog Bora, Vjernovića, Pjelovca, Fališa, Meštrevca.

strukcijama i lažima opravdaju neodgovorne vođe stranke, njihovu nesposobnost, ili možda izdajstvo, u što najveći broj građana vjeruje. To, će pravdati „voljom svemogućeg i sveznajućeg“, „gospodara svih svjetova“ i tražiti da normalni ljudi povjeruju u ono što je prirodno nenormalno, što je protiv zdrave logike. Potpuno su istrijebljeni Bošnjaci iz sela Čelebići, Selište, Rajkovići, Krna Jela, Draževo, Butkovići, Jahine, Bašča – Vakuf, Ječmišta, Zlatni Bor, Vjernovići, Pjelovci, Fališi, Meštrevac.

Ovdje se postavlja pitanje, da li su ti ljudi bili samo nesposobni i neodgovorni, ili, možda, bjehu i trgovci sudbinom zemlje i naroda? Ili, ima svega pomalo?

Njihovo spontano ponašanje je bilo anahrono i anarhističko. Ti ljudi, kao hipnotisani, nisu ni pokušali, da organizuju i pripreme narod za odbranu. U stranci su se, uz saglasnost prvog u Bošnjaka, nametali kriminogeni elementi i ustoličavani su u organe vlasti, ili su, uz suglasnost stranačke vrhuške, formirali paralelnu, nelegalnu liniju vladanja ignorišući legalno izabrane, legitimne organe. U vlasti, i u svojoj stranci. To je bio slučaj i u ukletoj Foči. Ti ljudi su pasivno posmatrali militantne aktivnosti SDS-a! Naoružavanje, obuku paravojnih i parapolicijskih falangi. A imali su skladišta ratnih rezervi JA na svome terenu i mogli su ih iskoristiti, prepadom zarobiti oružje i minsko–eksplozivna sredstva. Pa i žito iz silosa u Ustikolini. Upravo, oni koji su odgovorni za nesposobnost i nerad, strelovito su napredovali ka vrhu kadrovske piramide, u politici stranke, vojsci i vlasti. Tako su, od dojučerašnjih siromaha nastajali bogatuni. Njihov nalogodavac ih je okitio i generalskim šternama. Upravo je on, dvije godine uzastopce, u Foči, na skupovima stranke koju je organizovao i koja će fočanskim Bošnjacima ostati u gorkoj uspomeni, držao demagoške tirade, zaričući se da Drina više neće biti grobnica Muslimana, niti će teći, obojena muslimanskom krvlju. Tako je „mudrac“ zavodio naivčine, gurajući prste u oči četničkih potomaka i izazivajući ih da se spreme za, u odnosu na pređašnje, još krvaviji pohod na imanja i živote mirnih i miroljubivih Bošnjaka.

Istinu, uz veliki rizik, o odgovornosti stranke i njenog vođstva, javnosti mogu saopštiti samo hrabri!

Danas većina ljudi misli da je čitavo Podrinje, pa i Foča, izdato od autokrata iz te stranke i njenih vlasti. Samo trabanti te vlasti, to, formalno, poriču. U tu grupu spadaju profiteri i mase seljačkog svijeta kojima je ta vlast, omogućila naseljavanje u gradove, prije svega sa ciljem stvaranja glasačke mašine u velikim gradovima, a u cilju održanja na vlasti u njima. Ovi građani su ostali na asfaltu bez posla, napustili imanja, krave, plugove, motorke i uopšte rad u poljoprivredi. Za sada o tome govore samo rijetki, samo izuzetno hrabri pojedinci na koje zvaničnici gledaju s podozrenjem. To samo potvrđuje nezasiti egoizam, i nemoralnu grabežljivost, ljudsku bezosjećajnost i krajnju neodgovornost kreatora te politike, koji su se samoproglasili narodnim vođama i tobožnjim borcima za interese „svoga" naroda. Čista perfidija! Lične interese proglašavaju nacionalnim! Podrinjske Bošnjake su osudili na beskućnička lutanja, na prenatrpano Sarajevo, tako da njihova djeca, lišena djedovskih imanja, popunjavaju kriminalističke grupe, redove siledžija, odlaze u strane vojske i ginu, po Aziji, za imperijalističke interese Amerike… Djevojke svoju mladost i ljepotu daruju narkomanima, makroima i drugim probisvijetima.

To su žalosni plodovi vladavine samouvjerenih, kriminogenih elemenata. Zloupotrijebili su povjerenje naroda, sebi osiguravajući pozicije, da „sve po zakonu" opljačkaju i obezbjede i svojim praunucima „begovanje na tekovinama" svojih djedova. S partnerima su, u vladanju, organizovali sistem dogovorne neodgovornosti.

Karadžić je zidao svoju „kadrovsku piramidu smrti" angažujući najzagriženije profašiste, šoviniste u rukovodstvo stranke. On je drsko rastakao državno tkivo RBiH, uvodeći opstrukciju u Skupštinu, formirajući paralelne organe vlasti, osnivajući tzv SAO koje su bile podloga za stvaranje nekakve srpske republike. Rukovodstvo SDA, vjerovatno, nije htjelo pronići u suštinu Karadžićeve razbijačke politike, ni procijeniti kuda to vodi. Ništa nije preduzeto da se destrukcija države zaustavi.U jednom razgovoru, (08.04.1991.),[3] upozorio sam tadašnjeg prvog u

3 Delegacija MBO, u kojoj smo bili Muhamed Filipović, Avdo Spaho, Lamija Hadžiosmanović i ja (Mujo Kafedžić), razgovarala je s delegacijom SDA u sastavu: Alija Izetbegović, Omer Behmen i neko tehničko lice. Razgovori su bili isprazni što je mene zapanjilo. Na kraju sam pitao Izetbegovića zašto ne spriječi Karadžićevo razbijanje države. Ostao sam začuđen kada je odgovorio „Mani to, svijet to neće priznati!" Upozorio sam na opasnost za Bošnjake od naoružanih parastruktura SDS. Odgovorio je da nema opasnosti, jer će njih spriječiti JA. On je to tvrdio u vrijeme kada je JNA kao armija

Bošnjaka na opasnost kojoj smo išli u susret i ostao zgranut njegovim rezonom, koji sada, ovdje, parafraziram:

> "Neka ih neka rade, to im neće priznati međunarodna zajednica. Nas će pomoći islamske zemlje, a JNA će narod zaštititi ukoliko dođe do pobune četnika".

Vrijeme je, na žalost, pokazalo da je taj čovjek živio u iluzijama. Njegova islamska opcija ga je „okovala" i nije vidio vlastiti fanatizam i utopiju.

On je bio narcisoidno samouvjeren, jednostavno je ignorisao svako mišljenje koje se nije poklapalo s njegovim stavom. S tako maglovitim i konfuznim političkim stavovima najodgovornijeg čovjeka, ušli smo u svih devet krugova pakla, ali nikada još niko od zvaničnika, nije imao hrabrost da javno prizna prave političke uzroke koji su nas doveli u ovo bijedno stanje. Iako im je jasno da narod vidi porazne posljedice takve politike, oni uporno trube kako smo sačuvali državu i, pri tom, besramno ignorišu napore Amerike da BiH spasi od konačnog rasula. Nekome je stalo do mitova, mada je to opasno za budućnost naroda u čije ime se to radi. Kada protagoniste te politike argumentima satjerate u ćorsokak, odmah potežu već pripremljenu etiketu da ste protiv Bošnjaka ili srbofil. Argumente ignorišu. Pred njihovim zabludama, istina se mora „udaviti". Perfidija „oni su krivi" je stalno prijeteće zlo nad našom budućnosti. Protiv poluistina se najteže boriti…

7. SDS je po instrukcijama i uz svestranu pomoć iz Srbije i Crne Gore izvela temeljite pripreme za svoj smrtonosni pohod na Republiku BiH u kolaboraciji s vojnim i policijskim, paravojnim i parapolicijskim snagama SRJ. Pripreme su bile sveobuhvatne – političke, moralne, finansijske, materijalne, medijske i psihofizičke, kao i organizacione. Uključivale su angažovanje svih ljudskih i materijalnih resursa koji su im bili na raspolaganju, što se pokazalo vrlo učinkovitim, efikasnim i funkcionalnim. Sve je to bilo manje više javno, vidljivo. Samo slijepci nisu vidjeli…

---

jugoslovenskih naroda, gubila taj karakter i postajala mononacionalna (srpska) čemu su doprinijeli Tuđman, Izetbegović i Drnovšek koji su zabranili odlazak momaka na odsluženje vojnog roka,pa su išli samo Srbi i pretvarali je u srpsku vojsku. Milošević je penzionisao 35 generala koji nisu prihvatili nacionalizam kao političku platformu (maj 1992). S visokih komandnih pozicija udaljeni su svi za koje se smatralo da su titoisti.

8. Pažljivo je bio planiran i genocid nad Bošnjacima. I njihov progon, naročito u Podrinju, Posavini i Bosanskoj krajini. Taj zločinački plan je dosljedno realizovan. Primijenjena je tehnologija totalnog uništavanja svega nesrpskog. Primijenjeno je iskustvo Njegoševe „istrage poturica", prilagođeno vremenu, ali nije izostalo ubijanje, zatvaranje, pljačkanje, silovanje, spaljivanje i protjerivanje, te mučenje u koncentracionim logorima. Primijenjene su izraelske metode i iskustva iz uništavanja Palestinaca. I nakon potpisivanja Dejtonskog ugovora, aktivirali su terorističke grupe ravnogoraca koje su sijale strah, ubijale povratnike, sprječavale slobodu kretanja… I na taj način je vlast Republike Srpske, podmuklim i terorističkim metodima, opstruirala povratak Bošnjaka. Karadžićevci su reaktivirali ravnogorske kriminalce i iz vatrenog oružja kod Vlasenice ubili djevojku povratnicu, a u Banjoj Luci su, 1.8.2001, organizovali kamenovanje učesnika svečanosti na polaganju kamena temeljca u obnovi bombaški razrušene Ferhadija–džamije. Jedan učesnik skupa je i ubijen. To je rezultat podmukle, hinjske politike vlastodržaca i političara, Radovanovih nasljednika i sljedbenika. Cilj ovih akcija, bio je zaplašiti povratnike i odvratiti ih od namjere za povratak. Zakonski ništa nije preduzeto protiv aktera i organizatora ovih zločina. I međunarodni faktori su ostali pasivni. To je trajalo pet godina, pa su se ljudi u izbjeglištvu snalazili za život, djeca su odrasla na asfaltu i nespremna su da se vrate na selo. U međuvremenu Srbi su svoje suplemenike „spustili" iz planinskih predjela u plodne ravničarske rejone, formirali udruženje „Ostanak"… I više se nisu htjeli vraćati svojim kućama. Genocidna politika SDS uništila je i srpske seljake, jer im je omladina napustila roditelje i imanja. Slijedom psihologije hajdučije, danas su mnogi od njih kriminalci, pljačkaši banaka, kradljivci automobila, gradske siledžije, revolveraši, otimači mobitela od djece i tašni od žena, provalnici u staračke stanove i ubojice ubogih nesretnika…

Ljudi „izmijenjenih i izmještenih duša" postaće i ostaće opštedruštvena opasnost. Progoniće ih savjest, izvršeni zločini. Sada je, u RS, registrovano nekoliko hiljada pokajnika, „izmještene svijesti". To su oni, nekad pošteni momci, od zlikovaca oficira i podoficira natjerali na zločin. Riječ je o društvenom daru vremena zla, bezakonja i anarhije. Te bolesti je teško liječiti, a interes je običnog građanina za, od države, garantovan miran život i slobodu. Ovaj zahtjev je u dijametralnoj suprotnosti s interesima društvenog sloja formiranog i utemeljenog na bezakonju, i nemoralu.

9. Iz istorije znamo, da su svi ratovi od pamtivijeka vođeni radi ekonomskih interesa njihovih pokretača i da u osnovi svih interesa leži materijalni faktor. Povodi mogu biti različiti, jer se oni izmišljaju, ali stvarni uzrok je uvijek ekonomske prirode. SDS se orijentisala na rat, kako bi se oteo životni prostor nesrbima i prisililo ih se na napuštanje vlastitih imanja. Nije jasno čiji je interes, svoditi uzroke rata na međuvjersku netrpeljivost. To se može smatrati samo djelimičnom istinom. Upadljiva je razlika u ponašanju četnika u ratu 1941.– 1945. i 1992.– 1995. U prvospomenutom nisu frontalno uništavali kuće i domaćinske objekte u najvećem broju naselja, dok su 1992. sve razorili i popalili. To samo dokazuje da su namjeravali sa nesrbima raščistiti zauvijek.

10. Razmatrajući genocid nad fočanskim Bošnjacima u ratu 1992.– 1995, višestruko je korisno naglasiti da su Foča i njeni Bošnjaci žrtve megalomanske i iracionalne politike nacionalista koji su, na izborima 1990, osvojili vlast. Nacionalisti su razorili bratstvo i jedinstvo i nametnuli međunacionalni razdor čime je, praktično BiH država razbijena. Uništili su narodnu tradiciju, drugarstvo, međukomšijsku solidarnost i prijateljstva. Razbili su temelje države. Njih su prihvatile i podržale vjerske elite i tako dale svoj udio u nacionalističkom zavođenju masa, te njihovom plebiscitarnom priklanjanju nacionalističkoj politici vladajućih struktura. Nijedna od tih oligarhija nije ustala u odbranu mira i nije se htjela zamjeriti vladajućim oligarsima. Svaka je izmišljala „razloge za svoju podršku ratnicima".

Djelomično nalazim opravdanje samo Rijasetu Islamske zajednice, koja je podržavala odbranu naroda od uništenja.

Oni koji su blagosiljali koljačke falange pred njihove odlaske u divljačke akcije protiv golorukog naroda ne može amnestirati ni ljudski, ni Božji sud. Pravoslavni pop koji je pred kamerama blagosiljao ubojice srebreničkih mladića na stratištu kod Trnova, ne može naći opravdanje u Svetome pismu. Ta sveta knjiga zagovara čovjekoljublje!

Vladajuće elite se „ubiše" izmišljajući laži kojima žele prikriti želju za apsolutističkom dominacijom.

OSVETA protiv počinilaca zla mnogima je imperativ. Tako, na mahove, izgleda da se cijeli život sastoji od reakcija na već zaboravljene akcije

koje, od većine, nisu bile ni primijećene. To generira tešku i razdražljivu atmosferu u kojoj su pravci borbe izukrštani i konfuzni, a udarci i gubici bole dvostruko. I male i velike osvete, (do)nose tragiku, a u trijumfu klice vlastite propasti. Ljudi to smatraju neminovnim ne ulazeći u valorizaciju činjenog i doživljenog. Malo je neisključivih, spremnih na dolazak ili analiziranje posljedica Ima onih koji žele permanentan rat, ali sa sinovima siromaha kao sigurnim zalogom u dovoljnosti ratnog materijala.

Tokom zamršenih situacija dominira politika varki, obmana i pritvornosti. Narodni interesi i moralni principi u toj nemoralnoj i nečasnoj igri, samo su moneta za potkusurivanje u rukama moćnika. U politikantskim igrama i nadmetanju je teško naći prave, poštene, sposobne i iskrene pojedince, s jasnom vizijom i stavovima. Treba se čuvati pretjerane revnosti, cijeniti i birati trenutak i uvijek se koristiti njime. Treba se držati mudrosti koja tvrdi da je smrt naša sudbina, a groblja naša domovina. Onaj ko sanjari o opstanku na ovim prostorima, mora nasljednike odgajati da budu smjeli, hrabri, neustrašivi i puni ljubavi za život, čovjeka, rizik i odvažne postupke i da preziru sve što je nedijalektičko, okamenjeno i učmalo. Samo tako će se stvoriti novi stereotip čovjeka Bošnjaka, čija pojava će se poštovati i respektovati. U dobro organizovanom društvu i zemlji u kojoj se vlada po zakonima, prestupnici se izoluju u hapsane i ne mogu biti izjednačeni sa časnim građanima. U zemlji bezvlašća, samo kriminalci uživaju blagodeti slobode. Poštenim je ostalo da strepe za svoje živote i imanja.

Vladajuća politika je nadahnuta nekrofilnom religijom i njeguje kult predaka i nacionalnih država kao krajnjeg ishoda društva. Umjesto sloge naroda, uvedena je eshatološka formula etno–konfesionalnog aparthejda, što je put u bezizlaz. U zagrljaju ovog nadahnuća, razum je osakaćen i obezvrijeđen, humanizam marginaliziran.

> Čovjek nikada ne smije uobraziti da je našao kraj svim svojim unutrašnjim nemirima ili odgovor na svaku svoju sumnju. U praksi ne postoji siguran zaklon od zala koja vrebaju na čovjeka, pa je većina ljudi sklonija od njih bježati, nego im se suprotstavljati. Narodi, čiji vođe objektivno ne analiziraju uslove svojih pobjeda ili poraza, više stradaju nakon pobjeda. Jer, pobjede su skupe i plaćene dragocjenom krvlju i životima. Logično je da narod nije spreman na ponovne žrtve. Rukovodeće garniture, trebaju biti mudre i pokloniti maksimalnu

pažnju njegovanju i očuvanju visoke svijesti o odgovornosti građana. Svjedoci smo da u današnje vrijeme vlastodršci potkradaju svoje podanike, kao robovlasnici robove, i da se ne srame gledati u njima ljude niže vrste. Oni lukavo nametnu zakone koji ih štite u pohlepnim pohodima na tuđu imovinu i vlasništvo. Samo mudri i hrabri mogu povesti i pobjedonosno završiti borbu protiv, od naroda, otuđenih pljačkaša, inače, demagogijom, zavodnika naroda. Fočanski slučaj 1992. ima sve elemente izdaje grada i regije. Vjerujem da će doći vrijeme kada će pošteni i hrabri pokrenuti pitanje u ime čega su žrtvovani životi i imanja dojučerašnjih Fočaka. To se ne može očekivati od sadašjih profitera, ugodno zavaljenih u komfornim sarajevskim, radnim kabinetima, raskošnim stanovima i zaposjednutim radnim prostorima koje ne plaćaju.

Zaboravljeni su oni, koji su izgubili djecu, braću, sestre i sve što su imali.

Politički maheri su, kao agronomi zemljište, brižljivo analizirali kvalitet opšteg ambijenta, prije nego su prišli sijanju sjemena zla koje marljivo njeguju i održavaju, kao dominirajuću psihološku crtu svoje gospodarske politike. Strah, kao psihološki fenomen, kao vlastita sjenka, prati čovjeka i blokira njegove misaone procese. Političari su svjesni učinkovitosti ove ljudske osobine i njenom mudrom eksploatacijom završavaju svoje poslove. Uplašen čovjek kapitulantski rezonuje, kada se, racionalnošću i snagom ne može suprotstaviti nekoj opasnosti, smišlja izlaz i način izbjegavanja udara zla.

Zbog svega rečenog, strah treba shvatiti kao instrument u rukama vladara: Zaplašenim i zavedenim se najlakše vlada! Oni su slege pokorni.

11. Komparativna analiza genocida nad fočanskim Bošnjacima u ratu 1941.–1945. i 1992. – 1995. godine ukazuje na neke vrlo bitne momente i razlike. Foča, njen prostor i bošnjački narod su doživjeli tragediju 1992, kada su Bošnjaci dominirali u politici i držali ključne pozicije na svim nivoima vlasti u BiH. U 12 od (17) MZ bili su brojnija populacija. Zvanična politika ih je dovela u ponižavajući položaj i napravila od njih gubitnike i sirotinju. Samo u tri MZ (Slatina, Jabuka, Popov Most), zahvaljujući samoorganizovanju i preduzimljivosti pojedinih hrabrih ljudi, pružen je otpor agresoru i narod je zaštićen. To je bio spontan otpor, bez ikakve koordinacije i sadejstva. Primjenom progona žena i djece u ovom ratu smanjen

je procent žrtava među djecom i ženama. Uništavana je muška supstanca naroda, razvijan je „ruski sindrom“[4]. Tako je stvaren vakuum od 10–15 godina u kome će priraštaj Bošnjaka stagnirati.

12. Biće dobro, u BiH, pa i u Foči, kada se iz glava oligarha izbije opsesija fenomena dominacije i hegemonizma, kada se prizna jednakost svih ljudi, kultura i religija. Sloboda čovjeka je kriterij i mjera napretka društva. Sloboda i jednakost pripada svim ljudima bez obzira na rasnu, vjersku i nacionalnu pripadnost. Bez toga nema demokratije. Nacionalističke ideologije su fetišizirale nacionalni identitet kao najvažnije obilježje čovjeka, što vodi u nacionalizam, koji ističe svoj narod kao najvažniji, superiorniji, u svakom pogledu, od drugih što je protiv zdravog razuma, a što vodi u sukobe. I u Foči, dominira međunacionalna i međuvjerska netrpeljivost. Pa i mržnja. Donose se nedemokratske odluke, pa kada ih treba mijenjati to se doživljava kao katastrofičan poraz. Većina uvijek hoće vladanje nad manjinom. Neophodno je demistifikovati nacionalistička kleronacionalistička predubjeđenja i kod mladih ljudi razvijati svijest o ljepoti života s vjerovanjem da niko nije rođen da bi za tuđi račun bio poslan na međusobne klaonice. Izvikani i samoproglašeni hiperpatrioti, uzimaju pravo samovoljnog, siledžijskog bezobzirnog i protuzakonitog ponašanja, bez straha od bilo kakve odgovornosti. Kada odgovorni shvate da je to teška zabluda i prihvate odgovornost kao univerzalni princip, svanuće sunce sigurnog mira i napretka. Ovo je aksiom prosperiteta svih ljudi i čitavog kraja. Po živim ranama ne treba sipati sol. Rane trebaju zarasti. Treba spriječiti reviziju istorijskih činjenica. Opasno je umanjivanje i zataškavanje ratnih zločina, kao što je kontraproduktivno i njihovo uveličavanje. Ako se istina prikriva i njome manipuliše istorija će umjesto učiteljice postati inspiracija za mržnju i podsticati želju za osvetom. Ljudski i humano je obilježiti stratišta i mjesta masovnih grobnica kao simbole sjećanja na zlo vrijeme i zle ljude, kako se nikada više ne bi ponovilo stradanje bilo koga naroda i kako bi politikantska manipulacija žrtvama bila spriječena. Zločine treba priznati, a zločince kazniti. To je put u sretan život, tople međuljudske odnose i sretnu društvenu zajednicu. Radikalne i militantne pojedince treba blokirati i sprečavati njihov izlazak na javnu i političku scenu. Važno je čuvati vlastito i poštovati tuđe dostojanstvo, ljudska prava i građanske slobode. Uvjeren sam da pobrojano nije utopija.

4 „Ruski sindrom“ znači višak žena nad muškarcima, koji se pojavio u Rusiji nakon drugog svjetskog rata kada su muškarci izginuli u ratu zbog čega je nastao višak žena.

13. UN su ocijenile potrebnim kažnjavanja ratnih zločinaca, zločince definirajući kao osobe koje su planirale, organizovale, podsticale i vršile zločine. Realno je ocjenjeno da domaći sudovi neće kazniti, u vojsci i politici, visokorangirane pojedince. Zbog toga je formiran Tribunal u Hagu. Haški tribunal, po opštoj ocjeni, u nekim slučajevima nije objektivan i izriče preblage kazne za teške ratne zločine. Većina vremenskih kazni su preblage, pa ih narod iz koga su žrtve, smatra izrugivanjem žrtvama. S druge strane, izrečene kazne nisu odmazda. Ponovo se zagovara ublažavanje zakonskih zaprječenja, što bi trebalo podsticajno djelovati na potencijalne zločince. U narodu ne nailazi na odobravanje predugo trajanje suđenja, jer se smatra da se tako smišljaju olakšice za okrivljene. Bez obzira na sve, Međunarodni sud za ratne zločine mora postojati kao institucija za prevenciju zločina.

Protiv ove institucije glas su digli srpski političari, proglašavajući ga antisrpskim i nezakonitim. Da li su demantirani nedavnom presudom hrvatskim generalima? Jedan (Gotovina) dobio je 24, a drugi (Markač) 18 godina zatvora zbog zločina, izvršenih u operaciji „Oluja", prema srpskom stanovništvu kada je oko 250.000 Srba protjerano iz Hrvatske. U tim presudama je istaknuto da i Franjo Tuđman, prvi predsjednik Hrvatske snosi odgovornost kao organizator snaga koje su se udružile radi zločina. Da je živ bio bi procesuiran? Mora se reći i da hrvatska politika ovu kvalifikaciju ne priznaje. Tvrde da su vodili odbrambeni rat i oslobađali zemlju, a u tome ne može biti elemenata zločina. S druge strane, izgon Srba iz RH je ipak zločin, jer je progon…

Jednostavno, a na kraju smatram da je važno i neophodno:

1. Uspostaviti pravdu u državi i obezbijediti efikasan rad sudskim organima, što pretpostavlja i garanciju samostalnosti i neuzmicanje sudova pred polikom i pritiscima političara;
2. relativiziranje ili razvodnjavanje krivice optuženih;
3. izricati pravične sudske kazne;
4. u tužilačko-sudačkoj sferi, ubrzati procese i onemogućiti njihovo zlonamjerno razvlačenje;
5. nastaviti konstruktivnu saradnju sa Haškim tribunalom, posebno u hvatanju i privođenju ratnih zločinaca;
6. spriječavati organe vlasti i političke organizacije da

zataškavaju ratne zločine. Pravično kažnjavanje ratnih zločinaca prihvatiti kao mjeru preventive i odvraćanja potencijalnih kandidata za takve aktivnosti u budućnosti;

7. nastaviti istraživanje ratnih zločina, otkrivati počinioce, a dokumentaciju dostavljati organima krivičnog gonjenja;

8. međudržavnim ugovorima, a naročito sa susjednim državama, regulisati ekstradiciju ratnih zločinaca, a posebno onih s dvojnim državljanstvom;

9. Obavezno ubrzati rad na otkrivanju grobnica i nestalih lica. Neopravdana je i višestruko štetna postojeća praksa medija, svakodnevno emitovanje informacija o grobnicama i pogrebnim manifestacijama, jer to ne samo što ne doprinosi smirivanju, nego naprotiv, uzburkava duhove i strasti. Možda bi bilo racionalno svesti to na nekakve petnaestodnevne ili mjesečne informacije.

Meša KAFEDŽIĆ, nema fotografije, ubijen od crnogorske vojske 1914.

Zulfo KAFEDŽIĆ (60), nema fotografije, ubijen 1942. u Godijenu

Aljuša KAFEDŽIĆ (30), nema fotografije, autorova majka, ubijena marta 1943. u Potpeću

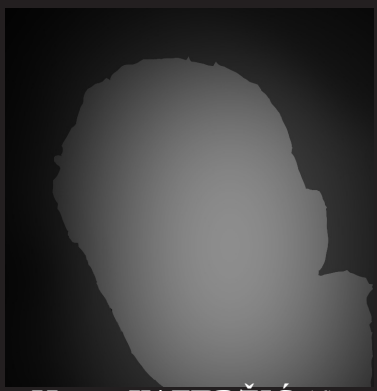

Hasan KAFEDŽIĆ (6), nema fotografije, autorov brat, ubijen marta 1943, u Potpeću, kod kuće

Adila KAFEDŽIĆ (80), autorova maćeha, avgusta 1992. ubiše je i spališe u kući Meha Fazlića u Potpeću, braća Borislav i Miroslav Pjano

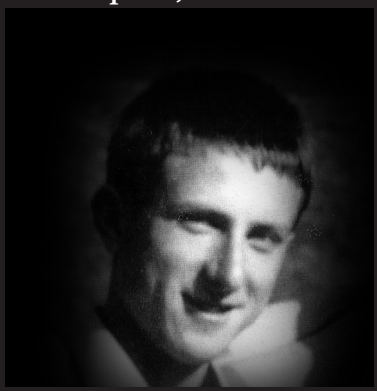

Edhem KAFEDŽIĆ, (40), autorov brat, ubijen 1992. u KPD Foča i bačen u jamu Piljak na planini Maluša

Mevla KLINAC,
rođ. Kafedžić (38), autorova sestra, ubio je D. Kunarac 1992. u selu Falovići

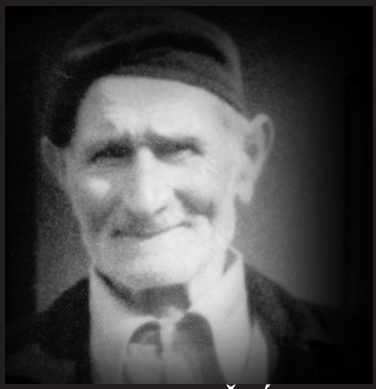

Avdo KAFEDŽIĆ (80),
autorov amidža,
ubijen 1992. u KPD Foča

Ibrahim Avdov KAFEDŽIĆ
(45), autorov amidžić
ubijen 1992. u KPD Foča

Zahida KAFEDŽIĆ, (38)
Ibrahimova supruga,
ubijena 1992. u selu Prasvica

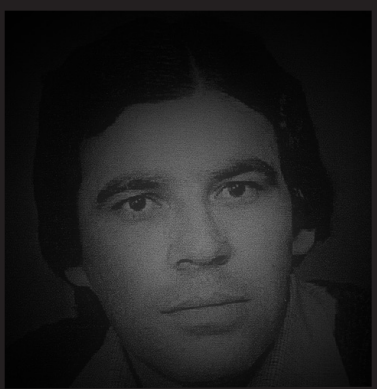

Ragib DIVJAN (34),
bravar, sin autorove sestre
Devle, poginuo u odbrani
Sarajeva na brdu Žuč 1992.

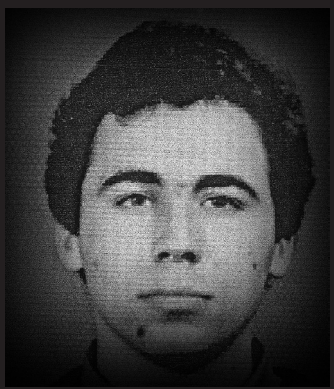

Fadil DIVJAN (30), dipl.
agronom, Ragibov brat,
ubijen u KPD Foča 1992,
nađen u Rudniku MIljevina

Osman ŠEHO, (40)
nema fotografije, autorov daidža,
ubijen 1942. u Godijenu

Mehmed ŠEHO (42),
nema fotografije, autorov daidža,
ubijen januara 1942. u Godijenu

Abida ŠEHO (38), nema fotografije,
bijena skupa sa suprugom Mehme-
dom i sinom Halilom

Halil Mehmeda ŠEHO (20)
nema fotografije, ubijen skupa sa
roditeljima. Na očigled roditelja mrc-
varen, odsjecani mu dijelovi s glave i
oči vađene nožem

Hatidža (Lampa) ŠEHO, (58), žena
usa ŠEHA, Osmanova sina, ubijena
i spaljena 8.8.1992, bez tragova, u
kući Fazlića, selo Potpeće

Salko Mehmeda ŠEHO, (18), nema
fotografije, sin Abidin i Mehmedov,
ubijen januara 1942. u selu Potpeće

DIO XV
PRILOZI

Prilog 1.

Iz 1934. o 1882. godini

NARODNI USTANAK U FOČI

Tekst pod naslovom: „Jedan živi učesnik priča o ustanku“

Izvor: Jugoslavenska pošta br. 1574. od 4.8.1934, str 13:

„Pošto su austrougarske okupacione trupe savladale 1878. otpor našeg nenaoružanog naroda u BiH, nastalo je izvjesno vrijeme zatišja. Narod je sa gnjevom i negodovanjem primio novo stanje. U narodu se održavao glas da Berlinski kongres nije dao pravo Austriji na okupaciju i onog dijela Bosne koji se nalazi na desnoj obali Drine, mada su njihove trupe i taj dio posjele.

Husein–beg Zulfikarpašić iz Foče, narodni prvak u svom kraju, pođe kod svog prijatelja pljevaljskog muftije Taslidžaka, da zatraži njegovu pomoć „…kako bi proćerali Švabe selo desne obale Drine“. Po nesreći ne nađe Taslidžaka, a Austrijanci doznaju za ovaj njegov put, uzmu ga na odgovornost i stave pod stalnu prismotru.

1881. g. došlo je do prve narodne pobune, a 1882. g dignut je ustanak, koji je poznat pod imenom „Eškija“. U ovom ustanku borili su se zajednički kao braća i muslimani i pravoslavci.. U tome i jest pravi njegov značaj. Neposredan povod za narodnu

bunu 1881. g. bio je uzimanje naših momaka u soldate. Jednog dana sazvat je u Foči narodni skup gdje je trebalo odabrati soldate. Narodni glavari energično su se oduprli ovoj namjeri neprijatelja, te su pohapšeni. Narod je tražio oslobađanje svojih prvaka i primorao neprijatelja da ih pusti na slobodu.

Ovaj narodni otpor primljen je sa simpatijom u CG. Vojvoda Sočica Lazar piše tih dana Husein–begu i drugim prvacima i hrabri ih da ne daju momke u soldate. Nudeći im uvijek slobodan prijelaz u CG, gdje će biti primljeni kao braća.

Nešto kasnije dođe u selo Ulog (nevesinjski srez) Đura Vukotić i pozove na povjerljiv sastanak Husein–bega, Kadri–bega Čengića, Luku Eleza i Ramu Ćemu. On im je dao uputstva za dalje njihovo držanje prema Austriji.

Nismo mi mogli povesti rat sa Austrijom, kaže Husein–beg, zbog neravnih snaga. Vukotić nas je savjetovao da dignemo ustanak, presijecamo putove, razbijamo pošte i drugo, dok saznaju strane države da se narod buni, pa će i one posredovati. Dao nam je tom prilikom i nešto novaca. Pošto smo obavijestili naše ljude, pošli smo u rogatički srez da pripremimo narod za našu bunu. Na Glasincu smo sastavili sijelo domaćina tražeći od njih da nam za ustanak dadnu po jednog mladića a ostali neka ostanu kod kuće i mirno rade. Austrijskim vlastima rekli bi da se odmetnula jedna četa ljudi i da silom odvodi mladiće.

Dok su Luka Elez i Kadri–beg Čengić organizovali ustanak u okolini Foče, Husein–beg pređe u srez vlasenički i srebrenički da i tamo narod pripremi za ustanak.

Kod kuće nekog Šunda Vujadinovića u srebreničkom srezu, održao sam takav Jedan sastanak narodni sastanak, kaže Husein–beg. Mogao sam tamo imati uspjeha i radi toga što sam u srezu srebreničkom imao oko 100 čitluka. Imao sam namjeru preći u Srbiju, da bi dobio odobrenje za prijelaz u Srbiju ako bi nam Švabo pritužio. U Šundu sam našao čovjeka, koji će me prevesti u Srbiju, jer se on bavio švercom srebrne rude. koju je prebacivao u na plutima preko Drine i prodavao je oku po forintu. Jedne noći

Vujadinović me prebacio u Ljuboviju i upoznao sa tamošnjim kapetanom. Kada sam mu rekao naše namjere, on je obećao uvijek slobodan prijelaz u Srbiju.

Husein–beg se nije još bio vratio kada je doznao da se „eškija“ digla. Iz Nevesinja su došli Đoko Radović, Salih–aga Forto, i P. Tunguz i sa vojskom udarili na Kalinovik i Jeleč., potukli i proćerali Švabu. Na Budnju su se sastali fočanski ustanici selo Hercegovcima. Švabo je krenuo iz Foče u Kalinovik da tamo uspostavi svoju vlast Naši ih junački dočekaju na Pirinom dolu, razbiju ih i vrate natrag. Neprijatelj dobije pojačanje iz Sarajeva i prebaci vojsku kod Foče preko Drine. Naši doznaju i dočekaju ih. Borba je bila teška i uporna. Trajala je šest punih sati. Naši su morali odstupiti. Po treći put neprijatelj udari sa tri strane od Sarajeva, Foče i Mostara. Naši prihvate borbu iako je neprijatelj bio mnogo nadmoćniji. U toj borbi zamalo nije bio zaboravljen i Husin–beg. Naši ustanici budu razbijeni, te se podjele na grupe 10-20 ljudi. U to vrijeme sa jedno 600 ljudi branio je Trnovo Kadri–beg Čengić. Čuvši za naš poraz pohita u pomoć, ali je već bilo dockan.

Poslije poraza Đoko Radović i Forta vrate se u Hercegovinu, Lazar Badnjar, Vidak Puhalo i drugi. prebjegli su u CG. Kadri–beg, Husein–beg i dr. ostali su neko vrijeme u šumi i nakon pregovora neprijatelj ih je amnestirao te su se vratili svojim kućama.

I danas u Foči u katoličkom groblju, postoji spomenik izginulim Austrijancima1882. u ovom narodnom ustanku. Na spomeniku piše da poginuše „braneći svoju domovinu“. Ovako svoje shvatanje da je Bosna njihova domovina, Austrijanci su skupo platili, u njoj su našli svoj grob iz koga neće lako ustati...“

Foča 2. augusta 1934. M. Cerović

Prilog 2.

Ovaj rasističko-fašistički dokumenat, je politička platforma zločinačkog, neljudskog ustaškog pokreta, koje će biti pokretač stravičnih zločina protiv čovjeka obilježenog nearijevskom pripadnošću. Istorijska je istina da su ubistva i progoni počeli i kontinuirano vršeni pod zastavom tvoraca ovog fatalnog dokumenta.

Uredba poglavnika Ante Pavelića o rasnoj pripadnosti, Zagreb, 30. april 1941.

Na prijedlog ministra unutrašnjih poslova propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU O RASNOJ PRIPADNOSTI

Točka 1.

Arijskog porijekla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici euro pske zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice van Europe.

Ukoliko za stanovite službe ne postoje druge odredbe arijsko se porijekl doka- zuje krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja, te djedova i baka). Kod pripadnika islamske vjerske zajednice, koji ne mogu pridonijeti navedene isprave, potrebno je pismeno posvjedočenje dvojice vjerodostojnih svjedoka, koji su poznavali njihove predke, da među njima nema osoba nearijskog porijekla.

U dvojbenim slučajevima donosi odluku ministarstvo unutrašnjih poslova na prijedlog rasnopolitičkog povjerenstva.

Točka 2.

Osobe, koje pored arijskih predaka imaju jednog predka drugog koljena Židova ili drugog europskog nearijca po rasi izjednačuju se obzirom na sticanje državljanstva s osobama arijskog porijetla. Osobe sa dva predka drugog koljena Židova po rasi također mogu biti s obzirom na državljanstvo izjednačene s osobama arijskog podrijetla, ukoliko to u točki 3 nije drugačije određeno.

Točka 3.

Kao Židovi u smislu ove zakonske odredbe vrijede:

1. Osobe koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve vjere ili su se u toj vjeri rodili.

2. Osobe, koje imaju dva predka drugog koljena, koji su Židovi po rasi, i to u ovim slučajevima:a) ako su bile 10. travnja 1941 g pripadnici mojsijeve vjere ili ako

su kasnije na tu vjeru prešli. b) ako maju bračnog druga, koji vrijedi kao Židov u smislu 1. ;
c)ako su poslije stupanja na snagu ove odredbe sklopili brak s osobom koja ima dvoje ili više predaka drugog koljena Židova po rasi, i potomci iz takvog braka; d) ako su nezakonita djeca sa Židovom u smislu 1:, a rode se poslije 31 siječnja 1942. g. e)ako ministarstvo za unutrašnje poslove na obrazloženi prijedlog rasno- političkog povjerenstva odluči da vrijede kao Židovi.
3. Osobe, rođene izvan teritorije NDH od roditelja, koji potječu iz NDH, ako su bi le 10. travnja 1941 mojsijeve vjere ili imaju najmanje dvoje predaka drugog kolj ena Židova po rasi, li vrijede kao Židovi u smislu zakona zemlje, iz koje potječu.
4. Osobe, koje su poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe sklopile obilaženjem ove odredbe o zaštiti arijske krvi prvi bak koji je zabranjen i njihovi potomci.
5. Osobe, koje su nezakonita djeca Židova u smislu 1.
Točka 4.
Kao ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.
Točka 5.
Kod ministarstva unutrašnjih poslova osniva se rasno političko povjerenstvo, koje donaša mnijenja i prijedloge u svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti. Konačno rješenje u dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti donaša MUP. Propi se o ustrojstvu i djelokrugu rada toga povjerenstva izdati će MUP posebnom naredbom
Točka 6
Osobama, koje su se prije 10. travna 1941. iskazale zaslužnim za Hrvatski narod, napose za njegovo oslobođenje, kao i njihovim bračnim drugovima, s kojima su sklopile brak prije stupanja na snagu ove zakonske odredbe i potomcima iz takvog braka, ukoliko bi se na te osobe mogla donositi ova odredba, može poglavar države izvan propisa ove naredbe priznati sva prava, koja pripadaju osobama arijskog porijekla.
Točka 7.
Provedba ove naredbe povjerava se ministru unutrašnjih poslova
Točka 8.
Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašavanja u Narodnim novinama.
U Zagrebu, 30. travnja 1941.

Poglavnik:r. Ante Pavelić

Prilog 3.

Dragutin Očko, zarobljenik, vozač

IZJAVA

data u zapovjedništvu mjesta Rogatica, 29. januara 1942. godine:

"… 21. studenog 1941. napunili smo 6 kamiona selo hranom i municijom i krenuli iz Mostara za Kalinovik i Foču. U mjestu zvanom Vratlo, napali su nas četnici i skočili na zadnji kamion u kome je bila municija i mast, te su uzeli 6 sanduka municije za puške, 3 sanduka bombi, te 9 sanduka masti…U Foči smo ostali 6 dana čekajući da vojska očisti put za povratak u Mostar. Iz Foče je krenula vojska i milicija pod zapovjedništvom natporučnika Hajrovića i Zildžića da očiste put. Jedan dan i noć ostali su na položaju i nemogavši očistiti put vratili su se. Kad su se vratili, Hajrović je razoružao miliciju i predao puške i hranu Talijanima. Prije nego se Hajrović povukao u Foču je došao dopukovnik Džemidžić selo vojskom, a sa sobom je dovezao svu hranu i municiju koja je ležala na stanici. Džemidžić je sa svojom vojskom zajedno selo Hajrovićem krenuo prema Gacku, a hrana i velike količine municije ostala je na stanci deponovana u magacin. Prije nego se Džemidžić povukao iz Foče, kao najstariji oficir predao je vlast Talijanima, kao i hranu, municiju i oružje. Hajrović i Džemidžić, povukli su se oko 3 sata poslije pola noći, a pošto je svanulo vidio sam gdje četnici na stanici pljačkaju municiju, puške i dr, ali Talijani su daljnju pljačku spriječili i naredili meni i drugim šoferima da sve što se nalazi u stanici od hrane. oružja i municije prevezemo u njihovu kasarnu. Tu su bila i dva minobacača selo minama i dva topa selo granatama kao i ručne bombe, te smo i ovo prevezli u kasarnu... Slijedećeg dana u Foču je došao četnički kapetan Sergije Mihajlović sa svojom pratnjom i sa srpskom zastavom, a Talijani su ga dočekali selo talijanskom zastavom. Sreli su se na sredini mosta, rukovali, a zatim otišli u slastičarnu. Pregovori su trajali, oko sat, zatim se Mihajlović

povukao sa svojom pratnjom, a Talijani su nas šofere i žandare pohvatali i zatvorili na drugom spratu svoje kasarne. Ovo je bilo oko 3–4 sata poslije podne, a četnici su došli iste večeri oko 3 sata iza ponoći u Foču i nas 83 žandara i šofera našli zaključane. Držali su nas dva dana bez hrane i vode. Treći dan mi šoferi smo pušeni radi vožnje četnika. Tog dana u 9 sati uvečer strijeljani su svi žandarmi... Vidio sam svojim očima svu ćupriju u krvi, a pod mostom izmrcvarene leševe. Po gradu su hvatali klali sve muškarce. Ostavili su neke zanatlije. Pokupili su sve ključeve od radnji …Ja ne znam iz vlastitog iskustva koliko je stanovnika ubijeno, ali sam čuo kapetana Sergeja Mihajlovića kada je rekao ubili smo 5000 muslimana. Naglasio je da je u Foči pobijeno oko 3000, a u Goraždu oko 2000…“ [1]

2 Vladimir Dedijer i Antun MIletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.–1945, str 125.

Prilog 4.

FOČACI, ŽRTVE LOGORA JASENOVAC 1941. – 1945.

Ovo je spisak 51 antifašiste s prostora nekadašnjeg sreza, sada opštine Foča, koji su ubijeni u logoru Jasenovac, a troje je ubijeno u Staroj Gradiški. U ovoj grupi žrtava su Bošnjaci, Srbi, Hrvati i Jevreji, kao i osobe oba spola. Među žrtvama su i djeca mlađa od 18 godina.

Ovaj spisak demantuje brojne teoretičare i političare koji tvrde da su ustaše ubijali samo Srbe, Jevreje i Cigane. Ubijali su i Bošnjake za koje su sumnjali da simpatišu NOP i da su nelojalni njihovoj vlasti. Neoprostivo je i za moralnu osudu ignorisati bilo čije žrtve. Od ovoga ne može postojati bolji dokaz o učešću dijela Bošnjaka u NOP-u.[1]

FOČA:

1. Ahatović (Dervo) Mujo	rođen 1910. Musliman, ubijen 1945. od ustaša u lg. Jc. log. br. 1545055012;
2. Anžel (x) Ivka	rođena 1902. Srpkinja, ubijena od ustaša 1945. u lg. Jc. log. br. 27773031007;
3. Arnautović (Halil) Aljo,	rođen 1921. Musliman, ubijen od ustaša 1943. u lg. Jc. 1482009003;
4. Babunović (Stjepana) Jovanka	Srpkinja, ubijena od ustaša 1945. u lg. Jc. log. br. 1543044011;
5. Dreto (Osman) Huso	rođen 1907. Musliman, ubijen od ustaša 1945. u lg. Jc. log. br. 1546061006;

1 Nihad Halilbegović, BOŠNJACI U JASENOVAČKOM LOGORU, Sarajevo 1998. Prema ovom istraživaču u Jasenovcu je ubijeno 1528 Bošnjaka. O tim žrtvama se skoro nikada i nigdje ne govori iz nepoznatih razloga.

Preuzeto iz knjige SPISAK ŽRTAVA LOGORA JASENOVAC 1941.–1945, izdanje Saveznog zavoda za Statistiku. Beograd 1992. Str 349-351 (u tekstu logor Jasenovac – lg Jc)

6. Đokić (Stevo) Rade — rođen 1905. Srbin, ubijen 1941 od usta ša u lg. Jc. log. br.1572007032;
7. Fejzić (Omer) Rabija — rođena 1926. Muslimanka, poginula od ustaša 1945. u lg. Jc. log. br.1491120085;
8. Govedarica (Nikola) Rade — rođen 1902. Srbin, ubijen od ustaša 1942. u lg. Jc. log. br. 1572001027;
9. Hadžimusić (Muhamed) Zumreta — rođena 1926, Muslimanka, ubijena od ustaša 1945. u lg. Jc, log. br. 492125038;
10. Hadživuković (x) Jevrosima — rođena 1905. Srpkinja, ubijena od ustaša 1942. u logoru Stara Gradiška, log. br. 041137102;
11. Halilović (Vejsil) Mahmut — rođen 1903. Musliman, ubijen od usta ša 1943. u lg. Jc. log. br. 1458061016;
12. Halilović (Mahmut) Bego — rođen 1924. Musliman, ubjen od ustaša 1943. u lg. Jc, log. br. 458061019;
13. Halilović (Mahmut) Šećo — rođen 1922. Musliman, ubijen od usta- ša 1943. u lg. Jasenovac, log. br. 1458061018;
14. Halilović (Mahmut) Vejsil — rođen 1928. Musliman, ubijen od ustaša 1943. u lg. Jc, br. 1458061020;
15. Haraga (Nikola) Zdravko — rođen 1922. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc, log. br. 1496055009;
16. Jagličić (Vojo) Ljubomir — rođen 1920. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc, log. br. 1591007002;
17. Jovičić (Stjepan) Mara — Srpkinja, ubijena od ustaša 1945. u lg. Jc, log. br. 1543044012.
18. Kramo (Bećir) Meho — rođen 1924, Musliman, ubijen od usta ša 1942. u lg. Jc, log. br. 149212002;
19. Kramo (Bećir) Meho — rođen 1912. Musliman, ubijen 1942. u lg. Jc, log. br. 1571146023 ;
20. Kulić (Aleksa) Živko — rođen 1919. Srbin, ubijen od ustaša u lg. Jc, log. br. 0920086010;
21. Kurspahić (Džafer) Faik — rođen 1921. Musliman, ubijen od usta- ša 1942. u lg. Jc, log. br. 166000906;
22. Manjo (Hasan) Ibro — rođen 1888. Musliman ubjen od usta- ša 1942. u lg. Jc, log. br. 149111951;
23. Miletić (Arso) Dragiša — rođen 1914. Srbin, ubijen od ustaša 1942. u lg. Jc. log. br. 1548089017;

24. Mormil (Todo) Vasilije — rođen 1900. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc log. br. 1492123058;

25. Oković (Šarif) Sulejman — rođen 1913, Musliman ubijen od ustaša 1943. u lg. log. br. Jc. 1550125025;

26. Reiss (Salamon) Herman — rođen 1886, Jevrejin, ubijen od ustaša 1942. u logoru Stara Gradiška, log. br. 2797021184;

27. Seferović (Musa) Belka — rođena 1900. Muslimanka, ubijena od ustaša 1943. u lg. Jc. log. br. 1458061017;

28. Sirbubalo (Alija) Omer — rođen 1888. Musliman, ubijen od ustaša 1942. u lg. Jc, log. br. 1571143003;

29. Smrekić (Todor) Uroš — rođen 1896, Srbin, ubijen od ustaša 1942. u lg. Jc, log. br. 1492125057;

30. Sokolović (Simo) Vasilije — rođen 1887. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc, log. br. 154304019;

31. Šošević (Ibrahim) Zićrija — rođen 1912. Hrvat, ubijen od ustaša 1942. u logoru Nova Gradiška, log. br. 2843017022. ;

32. Večerak (Josip) Hela — rođena 1925. Hrvatica, ubijena od ustaša 1944. u lg. Jc, log. br. 1491118049;

33. Zečević (X) Zagorka — rođena 1926. Srpkinja ubijena od ustaša 1942. u lg. Jc, 1577069008;

34. Zečević (Luka) Vasilije — rođen 1887. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc, log. br. 570037004. ;

35. Zečević (Todo) Spaso — rođen 1907. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u lg. Jc, log. br. 1492125055;

ĐEĐEVO:

36. Šošević (Ibra) Zićrija — rođen 1920. Musliman, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jc, log. br. 1488097013;

HUM:

37. Pljevaljčić (Lazo) Risto — rođen 1894. Srbin, ubijen od ustaša 1941. u logoru Jc, log. br. 1486067068.

38. Šćur (Đoko) Mirko — rođen 1922. Srbin, ubijen od ustaša 1943. U logoru Jc, log. br. 0935072003;

JELEČ:

39. Čorbo (Huso) Mujo — rođen 1911 Musliman, ubijen od ustaša

1943. u log. Jc, log. br. 1482005001;

40. Čorbo (Huso) Murat — rođen 1913. Musliman, ubijen od ustaša 1943. u logoru Jc, log. br. 1482005002.

MILJEVINA:

41. Mulahasanović (Alija) Ehrem — rođen 1937. Musliman, ubijen od ustaša 1945. u logoru Jc, log. br. 1594001113;

42. Mulahasanović (Alija) Enver — rođen 1939. Musliman, ubijen od ustaša 1945. u logoru, log. br. 1594001114;

43. Mulahasanović (Rašid) Vasvija — rođen 1929. Muslimanka, ubijena od ustaša 1945. u logoru Jc, 1594001111.

BUNOVI:

44. Matović (Rista) Rade — rođen 1915, Srbin, ubijen od ustaša 1943. u logoru Jc, 1488093015;

ČELEBIĆI:

45. Matić (Savo) Vasilije — rođen 1888. Srbin, ubijen od ustaša 1943. u logoru Stara Gradiška,1487073003;

46. Novačić (Juraj) Leopold — rođen 1914. Hrvat, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jc, 1573016021;

MRAVLJAČA:

47. Čengić (Alija) Aziz — rođen 1912, Musliman, ubijen 1942. u lg. Jc, 1577065011;

RADOJEVIĆI:

48. Ćosović (Šćepan) Milutin — rođen 1897. Srbin, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jc, 1482015001;

USTIKOLINA:

49. Mihajlović (Marko) Dimitrije — rođen 1902. Srbin, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jc, 1483025046;

50. Milinković (Mićo) Panto — rođen 1902. Srbin, ubijen od ustaša 1942. ulogoru Jc, 1483025047;

51. Muharemović (Muradif) Džemila — rođena 1928. Muslimanka, ubijena od ustaša 1945. u Jc, 1594001112.

1947. – ... 2010.

Prilog 5.

ISTORIJSKE REMINISCENCIJE O GENOCIDU

Zločin genocida nad muslimanima u našim krajevima vodi porijeklo od Karađorđa i njegovih srpskih ustanaka.U želji da čitaocu pružim istinite i ubjedljive istorijske činjenice o tome preuzeo sam ovaj izvod iz teksta profesora Safeta Bandžovića „Muhadžirski pokret iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet“ jer on najplastičnije odslikava zločine tih kvazi slobodara. U ovome tekstu su zabilježena divljanja srpskih ustanika od 1804. do 1813. g. i navedna su sva naselja u Srbiji gdje je izvršen masakr nad muslimanima i njihov progon. Dokumentarno su zabilježeni stravični zločini trijebljenja muslimana u Beogradu, Sjenici i Novom pazaru, Šapcu, Valjevu i Užicu. Silovanje mladih žena i djevojčica, njihovo pokrštavanje, klanje zarobljenika, žena, staraca i djece, pljačka pokretne i nepokretne imovine, otimačina imanja, pokrštavanje i progon muslimana. Sve ovo je detaljno zabilježeno u ponuđenom tekstu te je, ovdje dato, mislim, s pravim razlogom, kao poseban prilog:

Prilog 6.

Safet Bandžović:

MUHADŽIRSKI POKRETI IZ SMEDEREVSKOG SANDŽAKA U BOSANSKI EJALET (1804. – 1867.)[1]

„…Srpski ustanici su 1804. raselili muslimanska sela u zapadnoj Srbiji, a stanovništvo protjerali. Raseljena su sela: Aluga, Bačevci, Besarovina, Bulje, Bučje, Bučinje, Vabljak, Veleš, Velika Rijeka, Vrnčić, Gaočić, Dona, Drliče, Duboko, Zakućani, Petrac, Peći, Plijeskovo, Postanje, Požanj, Sakar, Triješnica, Uzavnica, Šipari. Srbi su 1804. zauzeli Valjevo, zapalili ga i ono je tada „opustjelo". Slična sudbina zadesila je i Jagodinu. Kada su muslimani u Kladovu bili prisiljeni da predaju ovaj grad, kladovski dizdar je polazeći poljubio prag na gradskoj kapiji. Muslimani su iz Loznice pobjegli u Bosnu. U Smederevu je preostalo malo muslimana, i to onih siromašnih, mahom ribara koji su zadržali svoje domove. Planule su i druge varoši po Smederevskom sandžaku (Trstenik, Topola, Šabac, Ćuprija). Dosta se muslimana iz Užica, Karanovca i Požege već 1804. sklonilo u Bosnu. Napad srpskih ustanika na Karanovac, Soko i Užice u proljeće 1805. prvi put je primorao bosanske muslimane da se upute na Drinu. Kada se pobuna protiv dahija pretvorila u ustanak protiv sultana, nestale su prijateljske veze pograničnih osmanskih zapovjednika sa srpskim ustanicima. Za bosanske muslimane najosjetljivija tačka je bio Novopazarski sandžak. Bojali su se da ustanici ne prekinu tu jedinu vezu sa Istanbulom. Srbi 1806. upadaju u istočnu Bosnu, paleći i pljačkajući bošnjačka naselja. Otpor Bošnjaka u istočnoj Bosni onemogućiće srpske pokušaje da se upadima preko Drine digne ustanak u Bosni.[2]

1 Odlomak iz časopisa ALMANAH, Časopis ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE BOŠNJAKA/MUSLIMANA, br. 45-46, Podgorica 2009, (str.121-130)

2 V. Ćubrilović, Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi, Beograd 1939, 30-33. Tumačeći zbivanja u BiH u toku srpske pobune pod vođstvom Karađorđa, V. Ćubrilović je napisao: „Glavne mase srpskog stanovništva u Bosni i Hercegovini stanuje sa leve strane reke Bosne u Bosanskoj krajini. Između nje i Srbije umetnuo se muslimanski blok srednje i istočne Bosne, mnogobrojan, kompaktan i dovoljno snažan ne samo da spreči dizanje nekog većeg ustanka Srba iz svoje sredine nego i da zadrži prodiranje

Velikim stradanjima bili su muslimani izloženi i u Beogradu. On, koji je bio orijentalni grad, pred 1804. imao je oko 3.000 kuća, sa oko 25.000-30.000 stanovnika. Vuk Karadžić navodi da je u gradu bilo i 14 džamija. Zbog svega što se dešavalo u neposrednoj blizini ovog grada, dio stanovništva se počeo iseljavati već 1804. i 1805. godine. U opsjednutom gradu je zavladala glad. Srbi su 1804. u okolini Beograda zaplijenili 800 ovaca i veliki broj druge stoke, kao i jedan brod natovaren brašnom koji je iz Beograda bio upućen u Smederevo. Pravci iseljavanja muslimana su išli Dunavom ka Kladovu i Vidinu i preko Austrije i Vlaške u Vidin, Ruščuk i Svištov. Dosta njih, koji su bili porijek lom iz Bosne, uputilo se opet tamo preko Srijema, „dok su mnogi pomrli od oskudice, bolesti i iznemoglosti". Iseljavanje je zahvatilo i stanovništva drugih gradova u Smederevskom sandžaku, Smederevo, Šabac, Karanovac, Požarevac.[3] Srpski ustanici 1805. ističu svoje zahtjeve za iseljenje „na svagda" svih „Turaka", imajući u vidu, prije svega, spahije, dok su ostavljali mogućnost u ostanak „dobrih i mirnih Turaka koji... vode trgovinu i rade zanate". Ubrzo se pokazalo da ni takvi neće biti pošteđeni. Srbi su Beograd zauzeli 12. decembra 1806. godine.

Karađorđe je odredio dan za napad na ovaj grad upravo kada se u njemu proslavljao veliki islamski praznik Bajram. Osmanska straža na zidinama je bila obmanuta od napadača koji su „turski i arnautski govoriti znali". U početku pucnjave „Turci mislili da se time nazdravlja prazniku".U toku tročasovnih borbi za ovaj grad ubijeno je mnogo građana, ili se, bježeći, podavilo u Savi i Dunavu. Veliki broj građana stradao je od „bećara" i „dobrovoljaca" – srpskih izbjeglica koji su se priključili Karađorđu. Pravoslavni Albanac sa Epira Konda Bimbaša koji je sa svojim ljudima učestvovao u napadu na zidine „mlavio ih je kao kakva hala".Samo je leskovački „bašknez" Momir Stojanović „70 Turaka svojom rukom posekao".Srpski izvori su isticali da su „Turci" kao pomahnitali izletali iz kuća, ne znajući još odakle ide napad, upadajući pravo među Srbe, koji su nadirali sa obe

Srbijanaca još dublje u Bosnu i njihovo spajanje sa Srbima iz Bosanske krajine. Na otporu muslimanskih masa u istočnoj Bosni razbiće se svi pokušaji iz Srbije da se upadom preko Drine digne ustanak u Bosni. Tako je bilo 1807-1

3 Prema Karađorđu, muslimani su pretrpeli takav poraz „da niko nije znao jedan za drugoga, negokoji prodre živ, on nagne u Bosnu kud mu se preče učini"; opšir. V. Stojančević, Politički uzroci promenama stanovništva Beograda i okoline u vreme Prvog srpskog ustanka, Godišnjak grada Beograda, knj. XX, Beograd 1973, 91.

kapije, i bili do jednog sasječeni. Gradsko stanovništvo je obuzela panika, zavladao je opšti metež i dezorijentacija. Svako je nastojao, kako god je znao, da spašava glavu, da utekne „od srpskih sablji i noževa". Probuđeni prije zore, skakali su muslimani iz svojih postelja i još bunovni, bosi i neodjeveni, vukući žene i djecu, panično bježali prema tvrđavi, samo da sačuvaju gole živote, ostavljajući napadačima „varoš, svoje domove i svekoliko bogatstvo".[4] Jedna kuća u kojoj se sklonilo 40 „Turaka" bila je zapaljena, i sa njom su izgorjeli svi koji su se tu zatekli. Mnoge su „žene nemilosrdno i nečovečno vojnici ostavili nage", a „mertvi Turaka i čifuta od 250 već po sokaci ležu". Bilo je zarobljeno oko 1.200 lica.

Dio preživjelog stanovništva je pokršten, ili je dobio dozvolu da se naknadno iseli. Po nekim ruskim izvorima bilo je pokršteno oko 400 lica. Stotine žena je bilo pokršteno. Naročito su krštene i potom dijeljene kadijske i zabitske kćeri. „Pokršteni" su radili kao nadničari kod Srba. Bili su ubijani oni pokršteni muslimani koji su htjeli potom da pobjegnu. Nakon osvajanja grada neki muslimani su im, uzdajući se u riječ Srba, predali svoje zlato i druge dragocjenosti na čuvanje.

Neki su potom bili pobijeni, dok su drugi koji su pokršteni ostali dalje da žive u Beogradu. Pokršteni su potom tražili od Srba da im vrate dragocjenosti, ali u tome nisu imali uspjeha. Beogradska tvrđava, prepuna izbjeglih građana, je početkom 1807. zauzeta. Nijedna naoružana osmanska lađa nije mogla da se probije do Zemuna, da nabavi potrebnu hranu. U tvrđavi je počela da hara glad, od koje su najviše stradale žena i djeca. Predaja je bila neminovna. Karađorđe je govorio da „sve gradove sa Balkana Turci, ako ne milom to silom moraju da napuste". Šest nedjelja po predaji tvrđave, njena posada, koja je brojala oko 300 ljudi, predvođena beogradskim muhafizom Sulejman-pašom poubijana je na Ekmekluku, nedaleko od Beograda. Ovaj pokolj je imao za posljedicu ubijanje i drugih „Turaka" po Beogradu, iza kojih su ostali samo majstori - zanatlije, s porodicama, i do 150 drugih „Turaka", raznih zanimanja koji su se za vrijeme sječe sakrili kod hrišćana. Beograd je 25. i 26. februara 1807. bio „užasno pozorišče".

4 Suvremenik Trinadafilo Duka, mada pretjerano naklonjen ustanicima, pisao je: „To da predstavi čovek, kakav se pokolj dogodio! Ko od koji prvi ugrabi i da pobegne, da se u grad strpa i svoj život da sačuva, da ga neprijatelj ne sretne i ne zakolje" - opširnije Ž. Živulović, NAJVEĆE BITKE PRVOG SRPSKOG USTANKA, str. 140-143.

Bilo je ubijeno preko 4.000 „Turaka". Još tokom osvajanja beogradske varoši i utvrđenja istaknute srpske starješine, među njima i Karađorđe, oduzimale su, prisvajale i pokrštavali ljepše i uglednije muslimanke. Prije toga, zabilježio je jedan savremenik, „od nemilosrđa vojnika mnoge su žene ostajale nage". Otimanje i pokrštavanje „Turkinja" bila je masovna pojava. U Beogradu su sve do kraja februara trajale pljačke, izgredi i nasilja nad muslimanima, kada je Karađorđe konačno obustavio nerede. Pomamljeni bećari su u Beogradu učinili toliko nečovještvo prema „Turcima, njihovim ženama i deci, kakvo nije učinjeno nikada ni pre ni posle toga". Leševi su bacani u Dunav. Austrijski graničari su, kontrolirajući lijevu obalu Save i Dunava, nailazili na leševe pobijenih muslimana, pa su ih čakljama odbijali od svoje obale. Po ruskom filozofu Nikolaju Černiševskom „svi ratovi za nezavisnost proslavljani su u pesmama, a u ovoj klanici nema pesme, Srbi su je se stideli".Iza pobijenih muslimana ostalo je mnogo udovica i djece siročadi. Oni su morali prositi da ne pomru od gladi: „i bilo ih je toliko mnogo da se po ulicama gotovo nije moglo maći od njih".Ustaničke vođe Mladen Milovanović i Miloje Petrović prigrabili su znatan broj muslimanskih kuća u Beogradu i brojne spahiluke u beogradskoj okolini. Mnogo se „Srba pljačkom zdravo obogate".U ljeto 1807. u Beogradu je bilo mnogo „turskih kuća" na prodaju. Srpsko stanovništvo je u masama počelo da se doseljava u ovaj grad. Sama varoš predstavljala je „žalostan izgled vojničkih pustošenja i razorenih zgrada". Slično, kao i u Beogradu, srpski ustanici se se brutalno obračunali sa preostalim muslimanima u Šapcu, koji se nisu, nakon pada grada početkom 1807., iselili u Bosnu. Luka Lazarević je tada ubio dizdara Alajbegovića, a njegovu ženu i djecu je pokrstio. Tada su, prema ugovoru, Srbi obezbjedili „40 kola i lađe da se žena i deca turska isprate u Bosnu". Šabačka posada je ispraćena u Bosnu „sa svim njihovim domaćim prtljagom i sopstvenošću, koju su već malo i imali".Žene i djeca pobijenih muslimana u Šapcu bili su pokršteni. Većina džamija u Beogradu pretvorena je u crkve. Džamije su pretvarane u crkve u Hasanpašinoj Palanci, Kocarima, Grocki, Smederevu, Kragujevcu, Paraćinu.

Pokršteno je oko 90 muslimanske djece. Za njih je bio otvoren internat. Krajem 1807. Dositej Obradović se pojavio na jednom ispitu za ovu djecu.

Šomet de Fose, francuski konzul u Travniku, nailazio je 1807.-1808. po Bosni na muslimane koji su izbjegli ispred Karađorđa:

„Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima".

Rašid-beg Beogradlija je u svojoj knjizi Akil i Nakil opisao dolazak i nekih uglednih muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosnu da „od Bošnjaka, na namu junaka" izmole pomoć i zaštitu u teškoj nevolji koja ih je zadesila. Ove su deputate primili u Sarajevu, gdje su odbijeni s izgovorom da „dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove".

Sve do 1813. opažala se „neka mlitavost" kod Bošnjaka u odbrani interesa "Turske u Srbiji".Potrese i stradanja nisu izbjegli ni Bošnjaci u Novopazarskom sandžaku.

Srpski ustanici su 1806. krenuli ka Novom Pazaru. Do odsudnog boja došlo je 21. februara 1806. kod Deževe. Osmanskom vojskom je komandovao Sulejman-paša Skopljak, a srpskom Radič Petrović. Srpska vojska je do nogu potučena. Do novih sukoba doći će 1809. godine.

Nemilosrdnim udarima ustanika tada su izloženi posebno Sjenica i Novi Pazar. Hiljade uspaničenih muhadžira, čija su sela popalili srpski ustanici iz Polimlja i zapadnih nahija Smederevskog sandžaka, bježalo je prema Pljevljima. Hroničari su bilježili: „1804. od velikog poganstva i pasjaluka i zuluma turskog odvrže se Kara-Đorđe u Šumadiji, i potre Turke, do Sjenice, osvoji i Sjenicu, strpasa grad, izgna Turke".Na poziv Karađorđa jedan odred od oko 350 Brđana i Hercegovaca pridružio se srpskim ustanicima koji su htjeli osvojiti Sjenicu. Na čelu tih ustanika iz Drobnjaka, Morače, Pipera, Rovaca, Uskoka, Pive i drugih krajeva bili su Mina Radović, arhimandrit Aksentije Šundić, Luka Bojović, Jovan Šibalija, Simo Terić i Matija Jušković. Karađorđeva vojska je napravila užasan pokolj polovinom maja 1809. u Sjenici, gdje je, nakon predaje grada, koju je izvršio Hadžibeg Čavić, pobijeno više od polovice muslimana, oko 2.500 lica. Karađorđe je tim povodom obavijestio neke svoje starješine kako je sjeničke muslimane „ispratio na Ćabu da više ne dođu".Antonije Protić, svjedok tih zbivanja, predstavio je taj masakr: „Senički grad osvojen je 23. aprila 1809. godine.

No, ovde moram se groziti, a valja mi istinu kazati. Karađorđe je Turcima učinio na častan način puštati Turke, sa ženama, decama i malom (stokom).

No, ujutru, kad su započeli Turci izlaziti iz grada, Srbi ne čekajući da izvrve iz grada, no započnu uskakati preko zida unutra. Karađorđe je branio i odbijao, ali nije mogao vojsku zaustaviti. Turci jedva uspedu tri časti izići iz grada, a proči koji su se zatekli, okrenu na naše pucati i u tome se povede strašan po polju seničkom boj. Ovde se nije gledalo ni muško, ni žensko, to se ne zna. Pešak sasvim ostane po polju...

Karađorđe je zapovedio da se glave donesu u Senicu. I tako, svrši se ovaj boj. Glave su donete, no nije bilo dosta kočića da se sve ponabijaju već su onako pomeštane u paradu, a čislom, ako je jedna manje (od) 2.500. A ovde je naših malo poginulo u ovom sraženiju".[5] Sjeničku tvrđavu, „kako je tada bila porušena, pokazivali su kasnije putnicima koji su onuda prolazili".

Novopazarska tvrđava je 1809. predstavljala spas za mnoge muslimane pred udarima Karađorđevih ustanika koji su doprli do Novog Pazara „koji je na onom kraju sredina obrta i putovima zemaljskim i gotovo jedina sveza među Bosnom i Rumelijom".Karađorđe tada „popali mnoge kuće; Turke satera u šanac, pa ih stane biti iz topova i kambura". On je, nakon višednevne opsade, uspio da polovinom juna popali Novi Pazar, ali tvrđavu u kojoj se pored vojske sklonilo i brojno bošnjačko stanovništvo nije uspio da zauzme jer „građanstvo njegovo (novopazarsko) svojom poznatom hrabrošću junački je odolevalo napadačima i onemogućilo im svaki uspeh". Prema predanju, izvršen je pokolj muslimanskog življa koji se sklonio u Devlet-hanum džamiji, blizu tvrđave, te je ulicom tekla u potocima ljudska

5 „Nedeljna naša borba", Beograd 28. februar-1. mart 1998. O tom događaju Vuk Stefanović Karadžić, koji je svojedobno Leopoldu Rankeu prećutao sjenički masakr, ipak naknadno piše, opovrgavajući neke tvrdnje da je Sjenicu Karađorđe zauzeo na juriš: „Ali ja sad na svoju i sviju nas sramotu moram kazati da to nije istina, nego da je bilo ovako: Kara-Đorđije ugovori s Turcima da iziđu sa svojem prtljagom i da idu ko hoće. Kad Turci u određeno vrijeme otvore šanac i prođu kroz srpsku vojsku, koja im je sokak načinila, a dok ih još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje strane stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeru rade. Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo kneza Đuka, iz nahije kragujevačke, i još nekoliko od znatnijeh poglavica (kojijeh imena ne mogu sada tražiti), tako ostali Turci iziđu i otidu mirom i Srbi uzmu Sjenicu" - prema: V. Stefanović-Karadžić, Istorijski spisi, II, Beograd 1964, 481-486. Na optužbe nekih savremenika da je velika sramota što je govorio o ovom pokolju Karadžić je odgovarao. „Istina je da je ovo sramota za Srbe, ali je sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti"- prema: „Helsinška povelja", br. 115-116, Beograd januar-februar 2008, 22.

krv, pa je zato ta ulica potom dugo nosila naziv „Masli sokak" – Krvava ulica. Karađorđe je, po srpskim izvorima, bio prisiljen da napusti opsadu novopazarske tvrđave zbog vijesti o porazima svojih četa na niškom bojištu, na Čegru, kao i zbog pristizanja novih osmanskih snaga koje su napredovale dolinom Morave. U povlačenju je Karađorđeva vojska imala gubitke i u samom Novom Pazaru od muslimana koji su se zabarikadirali u svojim kućama. U gradu je uhvaćeno 16 lica koji su vršili napade i svi su bili strijeljani. Austrijski izvori su javljali kako su „Turci opet potisli Srbijance iz Novog Pazara, i to s velikim gubitkom. Sam Karađorđe da je sigurno ranjen, ali da se i jedno i drugo vrlo strogo krije".

Zbog straha od osmanske odmazde sa srpskim ustanicima se povukao i znatan broj pravoslavnih porodica iz Sandžaka. Sulejman-paša je sa osmanskom vojskom bez teškoća ušao u Novu Varoš, Sjenicu i Novi Pazar i nastavio nastup preko Uvca. U drugoj polovini 1809. ratni napori su utihnuli. Osmanske trupe su čvrsto držale Carigradski drum pod kontrolom, a bosanski vezir je pohvalio Sulejman-pašu za revnosno izvršen zadatak i nazvao ga „čuvarem džade".

Srpski ustanici su pri koncu 1810. postali gospodari situacije u krajevima Smederevskog sandžaka. Izdašno pomagani od Rusa, u ljeto 1811. prebacili su se preko Drine u više pravaca i vršeći teror nad bošnjačkim stanovništvom po pograničnim selima. Vijest o ovim progonima naelektrizirala je Bosnu: „iz čega se spontano porodi opšti huk da tim bandama bezuslovno treba sablju udariti". Bošnjaci su imali veliku ulogu, u sastavu osmanske vojske, u vraćanju osmanske uprave i uspostavljanju reda u Smederevskom sandžaku. Srpska pobuna je 1813. skršena. Velika „bežanija" Srba u jesen 1813. izvela je preko Save i Dunava između 120.000 i 130.000 lica…

Prilog 7.

PRAVNA BORBA PROTIV PETOKOLONAŠA

Država BiH je od vremena održavanja referenduma o nezavisnosti, bila izložena destrukcijama SDS i djelimično i HDZ. SDS je bio izuzetno agresivan i povlačio razbijačke poteze u vlasti i radio na formiranju struktura svoje paradržave

Legalne vlasti RBiH nisu mogle ostvariti svoja prava i odgovornosti na teritorijama koje su okupirale samoproglašene vlasti bosanskih Srba. Njihova vlast je bila efektivna na cijelom okupiranom području. Usvajanjem „Ustava" i velikog broja tzv. sistemskih „zakona" u osnovi su zaokružili i svoj „pravni sistem". Obzirom da su od početka djelovali suprotno Ustavu RBiH i Ustavu SFRJ, svi njihovi „pravni akti" su ništavni. Takve protivpravne radnje nisu mogli naknadno konvalidirati. To je kasnije potvrđeno i Opštim okvirnim sporazumom za mir u BiH (Dejtonskim sporazumom), koji je stupio na snagu 14. decembra 1995. Prema Ustavu BiH (Anex 4), BiH je izvršila transformaciju svoga unutrašnjeg uređenja (Član I. 1.) Ustava, što je pravo svake suverene države. Prema izričitoj odredbi toga Ustava, na snazi ostaju samo oni propisi i institucije koji su u skladu sa Ustavom BiH.[1]

I Ustav RS je ostao na snazi samo u dijelu koji je u skladu s Ustavom BiH. Ništavnost ovih akata utvrdio je Ustavni sud BiH. Dispozitiv njegove odluke glasi:

1 U tački 2. Aneksa na Ustav BiH je propisano:

"Svi zakoni,propisi i sudski poslovnici koji sun a snazi u BiH u trenutku kada Ustav stupa na snagu, ostaju na snazi u onoj mjeri u kojoj nisu u suprotnosti sa Ustavom dok drugačije ne odredi nadležni organ BiH." U pogledu kontinuiteta državnih organa,Ustav BiH propisuje: "Dok ne budu zamijenjeni novim sporazumom ili zakonom,organi vlasti,institucije i druga tjela BiH će funkcionisati u skladu s važećim propisima."

Tačka 4.Aneksa II na Ustav BiH. Odredba Ustava BiH glasi:

"Entiteti i sve njihove administrativne jedinice,će se u potpunosti pridržavato ovog Ustava,kojim se stavljaju van snage zakonske odredbe BiH Ustavne i zakonske odredbe i Ustavne i zakonske odredbe entiteta koje mu nisu saglasne..." (čl. III tač. b.),

"U roku od 3 mjeseca Entiteti će amandmanskim postupkom izmjeniti svoje ustave, da bi se usaglasili sa ovim Ustavom,u skladu sa čl. III tač. b.čl. XII stav 2. Ustava BiH.

„Poništavaju se:

1. Deklaracija o proglašenju Republike srpskog naroda BiH od 9. januara 1992. godine.

2. Ustav SR BiH od 28 februara 1992. i njegove promjene od 11. 8- i 1. 9. 1992. g.

3. Opšti akti doneseni na osnovu akata navedenih u prethodnim tačkama."

U obrazloženju ove odluke, između ostalog se ističe:

"Stvaranjem takve tvorevine proizvedene su nesagledive posljedice. Izvršena je agresija na nezavisnu i suverenu državu BiH, kao i genocid nad muslimanskim i hrvatskim narodom sa ciljem etničkog čišćenja određenih prostora RBiH i uspostavljanje čistog srpskog prostora. Na istoj teritoriji na kojoj postoji suverena država BiH, proglašena je posebna „Republika srpskog naroda", čime je, po ocjeni Ustavnog suda, narušen osnovni ustavni princip ravnopravnosti građana, naroda i narodnosti BiH i njena jedinstvenost i nedjeljivost. Pored toga, takva tvorevina, prema navedenim aktima, proglašena je sastavnim dijelom druge države (Savezne države Jugoslavije), čime je narušen i osnovni ustavni princip neprovodivosti granica, odnosno teritorijalnog integriteta RBiH." [2]

2 Izvod iz teksta, profesor, akademik Kasim Trnka, bivši predsjednik Ustavnog suda BiH

Prilog 8.

IZVOD IZ KONVENCIJE O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU GENOCIDA

Nad bošnjačkim narodom u Fočanskom kraju je izvršen zločin Genocida u II svjetskom ratu i ponovljen u agresiji na RBiH 1992. – 1995. Ali ga je Međunarodni sud Pravde samo djelimično priznao. Da bi čitalac znao definiciji genocida, ukratko ću parafrazirati Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. "U ovoj Konvenciji, pod genocidom se podrazumijeva bilo koje od ovih djela počinjenih sa namjerom, da se potpuno ili djelimično, uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva:a) ubistvo pripadnika grupe;

b) uzrokovanje teških tjelesnih i psihičkih povreda pripadnicima grupe;

c) namjerno podvrgavanje grupe uvjetima života, sračunatim da do vedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja;

d) nametanje mjera s ciljem sprečavanja rađanja unutar grupe;

e) premještanje djece iz jedne u drugu grupu".

"Bit će kažnjena slijedeća djela:

a) genocid;

b) udruživanje radi izvršenja genocida;

c) direktno i javno podsticanje na izvršenje genocida;

d) pokušaj izvršenja genocida;

e) saučesništvo u genocidu."[1]

Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u BiH, usvojena je 12. maja 1992. na prijedlog Momčila Krajišnika, predsjednika NS RS, ima sve elemente genocidnog usmjerenja, što je vidljivo u tekstu: „Strateški ciljevi, odnosno prioriteti, srpskog naroda u BiH" su:

1 Presuda Međunarodnog suda pravde, BiH protiv Srbije i CG, str. 79-80, zvanični dokumenti SDS-a

"1. odvajanje (srpskog naroda) od druge dvije etničke zajednice i njegovo konstituiranje u državu;

2. uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine;

3. uspostavljanje koridora u Podrinju, odnosno uklanjanje granice između srpskih država;

4. uspostavljanje granice prema rijekama Une i Neretve;

5. podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski i uspostavljanje efikasnih državnih vlasti u svakome od njih;

6. izlaz na more sa Republiku Srpsku". [2]

Na dan usvajanja odluke Karadžić je izjavio:

„Bilo bi mnogo bolje da se ova situacija riješi političkim sredstvima. Bilo bi najbolje kad bi se odmah moglo uspostaviti primirje i utvrditi granice, iako smo mi tu malo gubitnici."

Dvije godine kasnije rekao je:

"Mi zasigurno znamo da se moramo nečeg odreći – to je nesumnjivo ukoliko želimo postići naš prvi strategijski cilj – istjerati naše neprijatelje Hrvate i Muslimane iz njihovih domova, silom oružja, kako ne bismo više živjeli zajedno (s njima) u jednoj državi."[3]

***

Konačno, sve vrste zločina nad Bošnjacima u Foči su dokazane. Riječ je o masovnim ubistvima bez suđenja, silovanju djevojčica, djevojaka, mladih, pa i starijih žena, težnji ka fizičkoj likvidaciji vojno i reproduktivno sposobnih muškaraca. Zatim o totalnom progonu bošnjačkog i hrvatskog stanovništva.Nemilosrdnom uništavanju ekonomske moći Bošnjaka, pljačkom imanja, paljevinom i razaranjem stambenih i ekonomskih objekata. Samo u ratu 1992. – 1995. spaljeno je oko 5.200 kuća i stanova, kao i štala, koliba, hambara, hošafana.

Dedukcijom se lako dolazi do zaključka da su zločinačke radnje namjerne, s tendencijom da se spriječi povratak protjeranog naroda na svoja imanja.

2 Isto, str 184

3 Isto

Fizička likvidacija fertilnih muškaraca ima dvostruki cilj:

- oslabiti odbrambenu moć Bošnjaka;
- izazvati zastoj u prirastu bošnjačkepopulacije za sledećih 15 – 20 godina.

Priraštajni vakum nastaje od vremena likvidacije muškaraca do vremena prirasta dječaka za rasplodnu sposobnost..

Ako se malo pažljivije analizira citirana Presuda, pada u oči da su sudije razvlačili sudski proces insistirajući na birokratskim proceduralnim uzansama sa očitom tendencijom da se olakša odbrana zločinaca. Nerijetki su pokušaji relativiziranja zločina i „natezanja" olakšavajućih okolnosti, kako bi se umanjio stepen krivice.

Konvencija je prevaziđena i neophodna je njena redefinicija i dopuna, mora se inovirati. U njoj je zanemareno ekonomsko uništavanje i osiromašivanje grupa naroda. Na tome prostoru je uništeno 10 – 15.000 života, reprodukcija je poremećena, materijalno – privredni razvoj je poremećen u intervalu od 50 godina. Uništavanje je, nesumnjivo, genocidnog i urbicidnog karaktera.

Kad bi građani – stanovništvo BiH, podvlačim, BiH, a ne, posebno, neka od bosanskohercegovačkih etnija, iskreno opredijeljeni za izgradnju cjelovite zajednice sretnih naroda, ušutkali beskrupulozne nacionaliste i pljačkaše, vratili poštene kodekse u društvene odnose u i izbrisali postojeće etnokonfesionalne antagonizme, BiH bi postala država želja.

Ma koliko utopijski zvučalo, vjerujem da će nekaakvu ovakvu platformu slijediti sve više ojađenih ljudi, ali, u svakom slučaju, potomci žrtava genocida imaju, ne samo pravo, nego i moralnu obavezu da se zalažu za redefinicju Konvencije o genocidu. Radi zaštite svoje budućnosti i svoga sretnijeg života u miru.

Prilog 9.

NEKE OD PRESUDA RATNIM ZLOČINCIMA

ZLOČINI VASIKE IVANOVIĆA NA PODRUČJU FOČE

Slijedi navođenje činjenica o okrutnom razbojniku, ubici i pljačkašu bošnjačkih porodica. Suđeno mu je, presuđeno i kazna je izvršena.

Izvod iz optužnice K-134/47, Tužilaštva okruga Sarajevo, od 13. avgusta 1947:

Javni tužilac Okruga Sarajevo tuži:

Ivanović Vasika, sin Marka i majke Milice, rođene Mihajlović, rođen 1925. u selu Bać MNO Jošanica, srez Foča, pravoslavne vjere, Srbin, oženjen, 2 djece, nepismen, zemljoradnik. Kao pripadnik četničkog pokreta je:

1. u zimu 1941. u selu Vukušići udario kundakom u leđa Selimović Nazifa tako jako da je ovaj od udarca odmah pao;

2. koncem 1941. u selu Šuljci sa grupom četnika upao u kuću Murata Borčaka koga su najprije svezali, a poslije odveli sa sobom, te na jedno 300 m pucali iz pušaka na njega, ali je Murat uspio pobjeći;

3. Istom prilikom kada je vidio da mu je Murat utekao vratio se sa četnikom Čančar Miloradom u isto selo gdje je našao Bećira Muratovića, te ga ubio iz puške;

4. u zimu 1941. U selu Šuljci, sa još nekim četnicima, tražeći muškarce po selu našao sakrivene Omera i Muju Muratovića, te ih lično otjerao u nepoznatom pravcu, odakle se ova dvojica nisu više vratili;

5. u isto vrijeme u istom selu opljačkao je od Karkelja Zejne, žene Avdije, jednu kobilu i 1 ovcu;

6. 31. decembra 1943. u selu Žilići ubio Zahida Ćorića, sina Havke u bašči, gde se pošao sakriti od četnika;

7. istom prilikom učestvovao je skupa sa grupom četnika u ubistvu Bege Ćorića i njegova sina Bećira. ;

8. 14. januara 1942. Nedaleko sela Vukušići kod potoka Sopotnice u društvu sa četiri četnika, učestvovao u ubistvu Salka i Safeta Hadžimešića;

9. u januaru 1942. g u selu Šuljci, u društvu sa četnikom Jovanom Ivanovićem uhvatio Mehu Memića i Ibru Sinanovića i otjerali ih u pravcu sela Brusna, te ga putem tukao sve dok nije sreo svoju tetku Stoju Simović, koja je molila da ga pusti, govoreći da je Meho pošten čovjek, i nikom zla nije učinio, na što ga je okrivljeni pustio, dok je Ibru Sinanovića potjerao nekih 100 m i iz puške ubio;

10. u zimu 1941. U selu Šuljci sa još tri četnika, toliko su kundacima tukli Avdu Karkelju da je ovaj od tih udaraca umro;

11. u januaru 1942. sa grupom četnika u selu Šuljci, učestvovao u ubistvu Karkelja Hasana i Hajra i Selim Halilovića;

12. u januaru 1942. u selu Gubera oko 3 sata izjutra sa još 5 četnika upao je u u kuću Zulfa Muminovića, noseći pušku na gotovs, tražio od istoga 5 pušaka i 5 pištolja, pa kada nakon premetačine nije našao oružje, vezao je Murata i Zulfa Muminovića, te su ih na nekih 500 m od kuće ubili na taj način da su Murata izboli nožem na više mjesta, a jedan metak mu izašao na usta rastrgavši mu vilicu, a Zulfo je ubijen metkom kroz uši;

13. neustanovljenog dana u januaru 1942. sa grupom četnika došao u kuću Muja Pašalića gdje su se bili okupili muslimani iz sela Žilića radi dogovora kuda će bježati od četnika, tu su ih povezali sa namjerom da ih pobiju, ali su ih njihove žene otkupile dukatima i zlatom;

14. istog dana uhvatio je Ćorić Hamida koji je bio u istoj kući sa gore pomenutim muslimanima, samo što se bio sklonio sa djecom u drugoj sobi, svezao ga i pucao, a kada je ovaj pao ubio ga je na 17 mjesta, misleći da je mrtav napustio ga je. Kako je Hamid tada bio samo onesviješten, on je ponovo došao kroz nekoliko dana sa nožem u ruci, te obilazio oko izranjavanog Hamida, preteći mu da će ga ubiti, i udaljio se tek onda kada je žena Hamidova dala 15 dukata i 6.000 dinara;

15. u 1942. je sa još dvojicom četnika uhvatio Muradifa Sinanovića otjerao ga u pravcu Brusna i ubio ga;

16. također, 1942. u selu Šuljci sa grupom četnika učestvovao je u ubistvu ovih lica: Mujo Karkelja Beše Ikavić, Ibre Muratovića, Muje Borčaka, te Rame i Bajra Spirjana. I ovom prilikom popalili 10 štala;

17. U januaru 1943. došao je ukuću Salković Derviše u selo. Žilići sa još 5 četnika, te kako se u kući pojavio njen brat Hajro, koji je bio sakriven negdje u šumi, odmah ga je uhvatio i vezao konju za rep, te jašući na konju odvukao u selo Obradke, te ga vratio u selo i od njegove majke primio 14 dukata i nešto novaca, kao otkup da ga pusti, no to nije učinio već ga je otjerao i zaklao kod kafane Bega Kuloglije na taj način što mu je odrezao uši i nos. 18. u jesen 1944. sa još jednim četnikom učestvovao u klanju dječaka Alije Ćorića sina Havke, kod potoka Jelašci, iza šume Brezjak.

Dakle, izvršio ratni zločin, radeći za vrijeme rata kao pomagač i neposredni izvršilac ubistava, hapšenja, mučenja, pljačke i paljevine imovine jugoslavenskih državljana.

Sve optužbe protiv Vasike, potvrdili su svjedoci, koji su vidjeli njegova nedjela u vrijeme kada ih je činio.

Osuđen je na smrt i strijeljan.

RATNI ZLOČINAC MILORAD KRNOJELAC PRED SUDOM U HAGU

Glavni proces Miloradu Krnojelcu počeo je 30. oktobra 2000 g. Dokazi tužbe su izvođeni pet mjeseci, odbrane još dva, do 4. jula 2001. Saslušano je 45 svjedoka optužbe i 30 svjedoka odbrane. U optužnici su pravljene tri izmjene.

Optuženi je izjavio da se ne osjeća krivim ni po jednoj tački.

PROGON: Tužilac je progon predstavio kao dugotrajno i rutinsko zatvaranje i zatočenjeMuslimana i drugih muškaraca, nesrba iz opštine Foča i okolice, u KPD. Pretresno vijeće se uvjerilo da je zatvaranje i zatočenje nesrba u KPD bilo vršeno s namjerom diskriminacije na vjerskoj i političkoj osnovi. Zatvaranje je bilo bespravno, uz provođenje namjere da se zatvorenici diskriminiraju radi svoje vjerske i političke pripadnosti. U KPD bilo je i nešto Srba, ali su oni bili zatvoreni u skladu sa zakonom.

Kao progon tužilac je tretirao i zavođenje i održavanje nehumanih životnih uslova u objektu zatvora namijenjenog nesrbima. Zatvorenici su bili prisiljeni da trpe surove i neprimjerene životne uslove, što je, kod pojedinaca, izazvalo trajne psihičke i fizičke tegobe. Nesrbi su stalno držani pod ključem, u ćelijama ili samicama, osim za trajanja obroka ili provođenja radne obaveze. Prostorije su namjerno pretrpavane, iako je u zatvoru bilo praznog prostora. Mnogi zatvorenici nisu imali krevet, pa ni madrac, ni ćebe. Higijenski uslovi su bili bijedni. Kupatila i tuševi, bez tople vode, bili su rijetko dostupni. Nije bilo dovoljno sredstava za održavanje higijene i toaletnog pribora. Tokom oštre zime, 1992, Prostorije su nedovoljno zagrijavane. Namjerno nisu postavljane grijalice, nisu popravljena porazbijana stakla, a odjeća, napravljena od ćebadi da bi štitila od hladnoće, oduzeta je. Nesrbi su dobijali male količine hrane, jedva dovoljne za preživljavanje, što je dovodlo do velikog gubitka težine i drugih zdravstvenih tegoba. Od aprila 1992. nisu im bile dozvoljene posjete. Ljekarsku pmoć su dobijali sa zakašnjenjem. Uslovi za nesrbe bili su psihički iscrpljujući. Ljudi su bili prestravljeni jaucima premlaćivanih i mučenih, a takav tretman bio je višemjesečnog trajanja.

Uslovi za zatvorenike Srbe bili su mnogo bolji. Nisu zaključavani, mogli su izaći na krug, kretati se u okviru svoje zgrade, imali su mogućnost gledaati televiziju i slušati radio. Mogli su se baviti sportom. Imali su toplu vodu za kupanje i dobijali čisto rublje. Za posjeta moglo im se donositi svakovrsne potrebštine. Najdrastičnija razlika između zatvorenika Srba i nesrba bila je u kvalitetu i količini hrane.

Pretresno vijeće se ponašalo kao Krnojelčev advokat i sve optužbe je relativiziralo.

> "Vijeće nije prihvatilo da je premlaćivanje dr. Amira Berberkića i Dževada S. Loja, od strane vojnika koji su im dobacivali pogrdne nazive „balije" bilo okrutno postupanje, odnosno nehumano delo."

Nije prihvaćena tvrdnja optužbe, da je Edhem Gradaščević, epileptičar, pretučen i bačen u samicu nakon što se požalio na hranu.

Po Vijeću je premlaćen smo Džemal Balić, što je imalo karakter progona. Batinaš mu je govorio: "Ti si onaj što je Aliji obećao osam kila srpskih očiju". Ahmeta Durića, Muharema Čauševića, Kemu Kajganu i Fikreta Kovačevića, izveli su iz samice i premlatili, a potom ih natjerali da tuku jedan drugog. Ni ovo sud prihvatio kao progon, ni kao krivično djelo.

Mučenje ili premlaćivanje, izvršeno kao kazna za kršenje pravila KPD ili naređenja personala, primjenjivano samo na nesrbe, nije dobilo tretman krivičnnog djela.

Dževada Ćosovića pretukli su i zatvorili u samicu.

Nakon neuspješnog pokušaja bjegstva Ekrema Zekovića, batinama su kažnjene i njegove radne kolege.

Vijeće je isti stav zauzelo i prema slučaju Avda Muratovića, Fahrudina Malkića, a šamarani su.

Vojni policajci su tokom saslušanja pretukli Halima Dedovića i Hajra Šabanovića, s ciljem iznuđivanja priznanja i informacija.

Stražari ili policajci su pretukli Zulfa Veiza, Nurka Nišića i Salema Biču.

Ni mučenje Emira Mandža, Džemala Vahide, Enesa Uzunovića, Aziza Šahinovića i Elvedina Čedića sud nije prihvatio kao akt diskriminacije.

Tako su ignorisali i slučajeve Kema Dželilovića, Muniba Veiza, Naila Hodžića, Huseina, Midhata, i Zaima Rikala.

Adnana Granov je podvrgnut tretmanu batinanja dok su ga teretili za neku radio-stanicu.

Remziju i Nedžada Delića i Hasana Džana prebijali su njihovi školski drugovi i komšije.

Jusufa Džana su tukli zbog sina

Ibrahim Kafedžić je tučen zbog toga što mu se jedan rođak pridružio Bosanskoj vojsci.

Zašto su izvedeni Latif Hasanbegović, Aziz Hasković, Halim Seljanci i Kemo Isanović, nema dokaza.

Ovo čudno Pretresno vijeće, samo je jedan iskaz nekog svjedoka priznalo kao dokaz optužbe.

Ubijanje kao progon: Tužilac je kao „progon" tretirao brojna ubistva Muslimana i drugih muškaraca, nesrpskih civila zatočenih u KPD.

Vijeće čak ni ubistva nije prihvatilo kao nešto što je izvršeno na političkoj osnovi, ili iz religijske mržnje.

Odbačena je tužba za sledeće žrtve: Hamid „Salem" Bičo; Abdurahman Čankušić Elvedin „Enko" Čedić, Kemal Dželilović, Ramo Đendušić, Adil Granov, Halim Konjo, Mustafa Kuloglija, Fuad Mandžo, Nurko Nišić, Husein, Midhat i Zaim Rikalo, Enes Uzunović, Džemal Vahida, Munib i Zulfo Veiz i Adil Krajčin, Mate Ivanić, Krunoslav Martinović, Hamid Ramović, Esad Kiselica, i Ševal Šoro. Vijeće tvrdi da tužilac nije dokazao da su ova lica ubijena na diskriminacionoj osnovi. Ovo je potvrda zlonamjernosti i amoralnosti sudija.

Vijeće nije utvrdilo da je na bilo koji način bilo prisilnog rada u ovome mučilištu, jer nije priznalo činjenice.

Deportacija i protjerivanje kao progon: Deportacija se može definisati kao prisilno preseljavanje osoba protjerivanjem ili upotrebom drugih prisilnih radnji. Deportacija podrazumjeva iseljavanje iz matične države i po tome se razlikuje od premještanja stanovnštva unutar granica matične države. Po nekim mišljenjima, premještanje je relociranje stanovništva

unutar okupirane teritorije, a deportacija je relociranje van okupirane teritorije. Izraz prisilan ne smije se koristiti ni tumačiti usko, kao da se odnosi samo na primjenu sile. Smisao prisile podrazumijeva i prijetnje i prinudu, zatočenje, psihološki pritisak ili zloupotrba vlasti. Vijeće se uvjerilo da su grupe zatočenika premještane iz KPD u druge logore, kao što su Kalinovik, Rudo i Kula, ali nije prihatilo formulaciju o deportaciji i protjerivanju.

Uprava je slala u smrt grupe zatvorenika pod lažnim objašnjenjima da idu na kosidbu, branje šljiva, razmjenu, ali sud to nije prihvatio.

Demagozi, autokrati iz sudskog vijeća, tvrdili su da nemaju načina da utvrde da su zatvorenici stvarno eksportovani van granice BiH u Crnu Goru i Makedoniju, van naselja matične države, nisu prihvaćali takve argumenti u terećenju Krnojelca kao zločinca.

Olako su „bili uvjereni" da nema krivičnog djela, a na štetu žrtava.

Na razmjenu u Crnu Goru, odvedeno je, 30.VIII.1992, 55 muškaraca. Vratio ih je Pero Elez, kriminalac i ratni zločinac naredivši, u Nikšiću, povratak u KPD. Iz grupe je izdvojeno 20 mladića i ubijeno u Miljevini. Ostalih 35 prebačeno je u Rožaje, u Crnu Goru.

Birokrati, članovi Sudskog vijeća nisu prihvatili optužbu da je ovo bila deportacija i progon. Događanje su okvalifikovali dobrovoljnim izborom žrtava!

Odgovori optuženog: Krnojelac se branio, lažući kako nije čak ni bio član SDS, zašto je pribavio i lažnu potvrdu, izdanu od Opštinskog kriznog štaba. Ovaj zločinac, toliko je bezočno lagao da je, čak, tvrdio da nije znao ni imena članova Kriznog štaba SDS, iako je riječ o njegovim fočanskim pajdašima. Čvrsto držao Ćocićeve filozofije, iz „Deoba", da je "laž vid našeg patriotizma i potvrda naše prirodne inteligencije". U duhu te filozofije lagali su i Krnojelčevi svjedoci:

Slobodan Jovanović, Milomir Mihajlović, Miladin Matović, Vitomir Drakul, Arsenije Krnojelac, Miro Krsmanović, Slavica Krnojelac, Svetozar Bogdanović, Desanka Bogdanović, i Žarko Vuković.

Krnojelac je, prihvatajući funkciju Upravnika KPD, a nakon ostavke Radojice Teševića koji nije htio igrati u kolu zločinaca, bio politički brifiran i instruiran o pred njega postavljenim zadacima. Svjesno je prihvatio tu

funkciju da bi potvrdio svoj srbizam. Sve je znao o namijenjenom mu poslu. Prihvatio je. I sam je učestvovao u počinjenju pojedinih zločina. Odobravao je spiskove odvođenih u smrt, mučenje, prebijanje. Bio je potpuno svjestan činjenice da su Muslimani nezakonito hapšeni civili. Rukovođen svojim predrasudama svjesno je podržavao i učestvovao u nezakonitom zatvaranju i ubijanju ljudi.

Odmjeravanje kazne: Konstatovana je individualna odgovornost okrivljenog za pomaganje i podržavanje progona kao zločina protiv čovjeečnosti, okrutnog postupanja kao kršenja zakona i običaja ratovanja,odgovornost u svojstvu nadređenog, nehumani postupci (premlaćivanje), okrutno postupanje. Sud je, krišom, amnestirao ovog zločinca.

DISPOZITIV

A. Kazna

> „... Pretresno vijeće Miloradu Krnojelcu izriče jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od sedam i po godina. Kazna je kasnije podignuta na 15 godina zatvora. Pušten nakon polovine izdržane kazne…“

Dana 15. marta 2002. u Hagu
Predsjedavajući sudija David Hunt, Nizozemska,
Sudije: Florence Ndepele Mwachande Mumba
Liu Daqun
(pečat Međunarodnog suda)[1]

Zar tako mala kazna?

Kako je moguće da ratni zločinac Milorad Krnojelac dobije tako blagu kaznu jer on je izvršilac, a ne pomagač. Ovih dana Žalbeno vijeće Tribunala u Hagu razmatra presudu za ratne zločine Miloradu Krnojelcu iz Foče. Milorad Krnojelac je ratni zločinac po svim kriterijima po kojima se kvalifikuje ratni zločin. Čudna je odluka Sudskog vijeća Tribunala kojom je on osuđen kao pomagač, a ne direktni izvršilac, ratnih zločina, koje je

1 Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta Sarajevo

stvarno počinio.

Za našu javnost, a i zdravu pamet, zločinci se moraju kažnjavati za sva djela koja im se stavljaju na teret. Za informaciju čitaoca, a to je za one koji nisu upoznati, Milorad Krnojelac je bio Upravnik KPD Foča, upravo u vrijeme kada je taj dom bio klaonica za civile nesrbe fočanskog kraja.

Sva zlodjela koja su se u tom Domu izvršena, a posebno ona najteža, desila su se u periodu april – novembar 1992. Zna se da za upravnika zatvora nikako ne može biti imenovan običan čovjek. To mjesto mora biti popunjeno sa osobom koja je odana politici i uživa posebno povjerenje nalogodavaca, čovjek idejno opredijeljen i odan vladajućoj politici.

Čudno je, a iznad svega žalosno i nemoralno prihvaćati laži optuženog i njegovih advokata i uvažavati ih kao istine. i ublažavati njegovu krivicu. Krnojelac je dobrovoljno bez prisile prihvatio da bude sudionik u zločinu koji je izvršavan nad njegovim dojučerašnjim komšijama i prijateljima. Kao upravnik zatvora imao je kontrolu nad svim događanjima i postupcima u zatvoru, ponašanju njegovih saradnika i potčinjenih koji nisu mogli niti smjeli ništa uraditi bez njegovog znanja i naređenja. On je dobrovoljno prihvatio ulogu starješine mučilišta stotina nevinih ljudi, kao i mučitelja i svjesno radio za paravojne i parapolicijske ubice. Nije on pomagao, nego neposredno organizovao progone i ubojstva. Tvrdnja da je pomagao je potpuno lažna, smišljena da se razvodni njegova zločinačka aktivnoost. Pozdravljam stav tužioca da je imenovani preblago kažnjen i da zaslužuje veću i strožiju kaznu, a podsjećam na sličan propust Haškog tribunala kod presude Draganu Kunarcu. Ovaj ratni zločinac je kažnjen samo za silovanje, iako su dokazana ubojstva žena, djece i muškaraca oko Vikoča i Godijena, kao i u gradu, a zašto postupak uopšte nije pokrenut.. Praktično nečijom neodgovornom odlukom amnestiran je za ubistva koja je sam počinio ili u njima učestvovao.

Pošto je u toku žalbena rasprava u Hagu povodom žalbe Tužilaštva, Sud bi morao uvidjeti da je Vijeće pogrešno presudilo i izreklo suviše blagu kaznu. Očekujemo, u ime pravde i dosljedne primjene zakona, da se kazna podigne na vrijeme koje je adekvatno težini učinjenog djela kako bi ovaj ratni zločinac, kao i svi drugi kojima se sudilo, imali više vremena za grižu savjesti ako im se ona probudi.

Mujo Kafedžić, „Oslobođenje“

TUŽBA I PRESUDA – DRAGAN ZELENOVIĆ

Dragan Zelenović, jedan je iz grupe bezobzirnih fočanskih četnika, s odvratnim tragom nečovještva i manijakalnog ponašanja, posebno prema bošnjačkom ženskom svijetu. Protiv njega je, Tribunalu u Hagu, 20. aprila 2001, podnešena optužnica tereteći ga: Za mučenje, i silovanje kao zločin protiv čovječnosti i po sedam tačaka za silovanje i mučenje kao kršenje zakona i običaja ratovanja.

Zelenović je, 2000. ili 2001, pod lažnim imenom pobjegao u Rusiju, da bi izbjegao pritvaranje i suđenje. Tamo je ostao do hapšenja 23. avgusta 2005.

U pregovorima s tužiocem Zelenović je pristao da se potvrdno izjasni krivim po osnovu lične odgovornosti i da sarađuje s Tužilaštvom svjedočeći na bilo kojem budućem suđenju pred Haškim tribunalom. Na osnovu toga Tužilaštvo je predlložilo da mu se izrekne kazna u trajanju 7 do 10 godina. Tužilaštvo ga je oslobodilo krivice kršenja zakona i običaja rata kao zločina protiv čovječnosti, čime mu je krivica bitno umanjena.

Zelenović je priznao krivicu za podržavanje i pomaganje krivičnog djela višekratna silovanja osobe skrivene pod kodnim imenom FWS-75, za silovanje FWS-87, te dvije nepoznate žene, 87, kao mučenje i zločin protiv čovječnosti.

Dragan Zelenović, rođen 12.02.1961 u Foči, prije rata električar u Miljevini. Bio je pripadnik srpske TO, a kasnije zloglasne policijske jedinice „Dragan Nikolić“. Obrazovali su je fočanski kriminalci iz reda Srba.

Zelenović je, 3. jula 1992. učestvovao u hapšenju stanovnika iz sela Trošanj i Mješaja. Uhapsili su 60 žena u Buk Bjeloj. Hapsili su starce, žene i djecu i ispitivali gdje im se kriju muškarci Mladim ženama su prijetili da će ih seksualno zlostavljati ili pobiti. Djevojku FWS-75 Zelenović je ispitivao s još jednim četnikom (čudno ovaj drugi ostaje nepoznat). Pitali su imali oružja u selu. Zelenović joj je prijetio da će je vojnici silovati ako ne kaže istinu, a nakon toga i ubiti. Odvedena je u drugu prostoriju. Silovala su je deseterica. Sutradan je ovaj tip, s još trojicom sudrugova, uz prislanjanje pištolja uz glavu, silovao petnaestogodišnju djevojčicu FWS-87.

Zarobljeno nedužno bošnjačko stanovništvo prebačeno je 3. i 13 jula iz sabirnog centra Buk Bijela u fočansku gimnaziju i smješteno u dvije učionice. Monstrum Zelenović je s grupom kabadahija izabrao 4 žene, među kojima FWS -75 i FWS-87 i odveo ih u drugu učionicu gdje su čekali silovatelji. Rasporedio je s kojim će koja žena, a za sebe je zadržao FWS-75. U Zelenovićev stan su odveli 8. i 13 jula FWS-75 i FWS-87 gdje ih je, s još trojicom, ponovo silovao. Ove dvije nesretnice vodio je još u neki stan i neku napuštenu kuću u Gornjem Polju. Ponovo, obje, silovao. Mučilište bošnjačkih žena s fočanskih prostora bio je sportski dom „Partizan". Tamo je držano oko 70 pritvorenica i nad njima četnici su se divljački iživljavali. Tamo su uslovi života bili ipod svake kritike, okrutni, uz neljudske postupke, prljavštinu, pretrpanost, izgladnjavanje… I odavde je FWS-87 Zelenović izvodio i uživao u njenim patnjama. Odveo je četiri žene u Miljevinu i tamo su se pijani Miljevci nad njima iživljavali. Zelenoviću je bilo poznato da su njegovi postupci krivična djela, ali mu nije smetalo, čak je i druge podsticao na te postupke.

Prema pravilima Haškog tribunala optuženi može biti osuđen na vremensku kaznu ili doživotnu robiju. Može mu se naložiti povrat imovine i imovinske koristi stečene kažnjivim ponašanjem.

Zelenović se izjasnio krivim za mučenje i silovanje kao zločin protiv čovječnosti. Mučenje je jedan od najtežih zločina. Silovanje je naročito težak oblik zločina mučenja. Zelenović je direktno učestvovao u seksualnom zlostavljanju žrtava u više zatočeničkih objekata, uključujući i višestruko silovanje žrtava FWS-75 i FWS-87. Počinio je devet silovanja od kojih je osam proglašeno mučenjem. U jednom slučaju proglašen je kao pomagač i mučitelj. Agresivno, silovateljsko ponašanje ovog nečovjeka izazivalo je strah i stalnu strepnju posebno kod majki djevojčica i svih žena do 70 godina. Tužioci su frazirali o „iskrenosti" zločinca.

Oprostili su mu neoprostivo! Ovo je apsolutno problematično. Niko ne osporava vrijednost olakotnosti u njegovom prihvatanju odgovornosti, to je čak prvi put da se neki otuženi Srbin izjasni krivim, ali takvo što javnost ne može prihvatiti kao iskreno kajanje. Ostala su nepoznata imena one trojice, četverice ili desetorice tlačitelja. Prikrivanje im je, danas, donijelo nesmetano kretanje Fočom i širom bosanskih prostora. Nije li to inspirativan dokaz njihove bahate nadmoći? Poziv na nekažnjeno ponavljanje?

Tirada advokata kako zločinac ima trinaestogodišnjeg sina, je žalosna i smiješna, posebno što se taj bezdušnik naslađivao na djevojčici, gotovo sinovljevoj vršnjaki. Kakva je ovo poruka za zločinčevo potomstvo?

Zelenović je potpisao sporazum s tužiocem, prihvatio „odgovornost" za postupke i obavezu buduće saradnje.

DISPOZITIV

Na osnovu gore navedenih razloga, Pretresno vijeće, je utvrdilo da je Dragan Zelenović KRIV za slijedeće optužbe iz optužnice:

Mučenje kao zločin protiv čovječnosti (3 tačke) i silovanje(4 tačke) kao zločin protiv čovječnosti;

Ovim osuđuje Dragana Zelenovića na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od 15 godina.

Christine Van den Wingaert, predsjedavajući sudija
Alphons Orie, sudija
Bakone Justice Moloto, sudija[1]

Ovim je monstrum Zelenović gotovo pomilovan…[2]

1 Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu

2 Opaska autora

Prilog 10.

FOČANSKO – ČELEBIĆKA ENIGMA

U BiH se nalaze na slobodi i žive životom odmetnika Radovan Karadžić, inspirator i organizator SDS, koja je pokrenula oružanu borbu protiv legalnih vlasti BiH, sa ciljem razbijanja države i sprječavanja njenog opstanka kao nezavisne države. Pošto država RBiH nema svojih policijskih snaga ni vojske koja bi imala zadatak hvatanja odmetnika, mogla izvršiti, zadužene su snage SFOR-a da to urade Obzirom da je fočanski kraj tradicionalno simpatizirao sa ravnogorskim pokretom, koji se tamo održao u ilegali, i opravdana je pretpostavka da se ova dva zločinca kriju na tom terenu. Ratni zločinci iz II svjetskog rata, Draža Mihailović, Spasoje Dakić, Vladimir Šipšić, Božo Bjelica, Jagoš Novović i drugi, krili su se na tromeđi SRS, SRCG i SR BiH, koristeći političko raspoloženje stanovništva i planinska bespuća u ono vrijeme. Pošto su im jataci, bili inkorporirani čak u organe bezbjednosti, dojavljivali o planiranim akcijama njihova hvatanja, a republički SUP-i su organizovali akcije, ali su ih slabo koordinirali pa su odmetnici uspješno izbjegavali zasjede ili zatjecanje u jazbinama. Neki od njih su čak deset godina vršljali po tim krajevima i hajdukovali, ubijajući političke aktiviste. (47 na području Foče) .

Naši građani su sa pažnjom pratili pokušaje SFOR-a i njihove akcije oko Foče a posebno one oko Čelebića u potjeri za Karadžićem. Impresivno je djelovala na njih tehnička opremljenost angažovanih snaga i obučenost vojnika. Ostala je samo impresija, ali bez očekivane radosti. Kada se slegla propagandna pompa i duhovi smirili i ohladili, ostao je utisak da su SFOR-ovci izvodili jednostrane taktičke vježbe. Pošto je javno registrovan veći broj pokušaja hvatanja mafijaša i ratnog zločinca R. K, opravdana je ocjena da je SFOR izabrao pogrešnu taktiku, ili da se ove akcije namjenski izvode kako bi se javnost zavarala kako eto SFOR radi na njegovom hvatanju ali nema uspjeha, jer nema sreće da naleti na njega ili on sam izađe pred njih i preda se.

U ovakvoj situaciji priče o Holbrukovoj nagodbi sa Karadžićem, da se povuče sa političke scene i da neće biti zatvaran, postaju sve uvjerljivije.

Kod građana raste uvjerenje da je to pravi razlog zašto SFOR simulira akcije pokušaja njegovog hvatanja. Sada su planinski masivi izbrazdani probijenim šumskim putovima i omogućava- ju brz manevar i prikrivene prilaze snagama u akciji skoro svakoj mikrolokaciji za koju bi se moglo sumnjati da predstavlja sklonište boravišta R. K. SELO obzirom na to da je ravnogorski pokret Draže Mihailovića, četničkog vođe i fašističkog kolaboracioniste u II svjetskom ratu pustio duboke korijene u ovome kraju, realno je pretpostaviti da su ti ljudi razvili široku mrežu jataka.

Sadašnji uslovi u odnosu na one u kojima su zločinci iz II sv. rata hvatani, razlikuju se vrlo bitno, a što se ogleda u slijedećem:Radovan Karadžić i SPC su homogenizirali srpski narod, ljudi na vlasti u RS listom su pripadali stranci SDS, čiji je utemeljitelj Karadžić koji je izrastao u idola i legendu kod velikosrpski nastrojenih građana, koji ga ne žele odati niti surađivati sa organima potjere. Svuda po terenu postoje prodavaonice hrane, pića, cigareta i drugih životnih potreba, pa je skoro nemoguće otkriti jataka po povećanoj kupnji artikala. Pored nacionalističke zavedenosti stanovništva problem predstavljaju i organi vlasti RS koji ciničkI sa ironijom tvrde kako oni ne znaju gdje se Karadžić krije. iako mu je MO davalo plaću do kraja 2001. g.

Sredstva informisanja RS organizuju ankete u kojima građani pred TV kamerama, sarkastično izjavljuju da nikada ne bi izdali Karadžić. To je smišljen vid propagande i podmuklo proturanje podrške Karadžiću u javnost koristeći zagrižene nacionaliste i dajući im šansu da se javno oglase. To se radi u Bijeljini, Trebinju, Foči i Banjaluci. Karadžić je za anketirane „heroj“, a nikako zločinac. Toliko su Bezobrazni bezočni i drski pojedini nacionalšovinisti da negiraju i najočevidnije stvari, ako im ne idu u prilog. Tako profesor Fakulteta sa Pala. gdje su organizovali promociju, tog pamfleta besramno laže kako on ništa ne zna o tome.

M. Kafedžić
„Oslobođenje“, 16. 8. 2002.

Prilog 11.

KARADŽIĆ POSTADE LEGENDA

Sve što ima „čarobno“, sve je začarano nekritičnim postupcima i rješenjima ljudi iz OHR-a, njihovim laskanjima problematičnim pojedincima i forsiranjem pojedinaca u vrhove BiH vlasti. Najbolji im je primjer Mladen Ivanić koga su oni proizveli u ministra inostranih poslova. On je bio mentor lažnih banjalučkih izvještaja, a sada je generator uzavrelosti i alarmantnog uzbunjivanja nacionalističkih duhova u RS i otvoren protivnik svega što ima za cilj unaprjeđenja države BiH i njenog jačanja On je otvoreni nosilac i pokretač otpora svakoj ideji kreacije jedinstvenih državnih simbola i implementacije odluke Ustavnog suda BiH o primjeni principa ravnopravnosti naroda. On i njegovi sljedbenici su politički zadrti i ideološki isključivi ljudi koji svojim javnim istupima svjesno unose nemir u narod. Bez sumnje, danas je on najgorljiviji zastupnik Karadžićevih ideja. Sve što taj čovjek čini ima miris i prizvuk borbe i nastojanja za osamostaljenje RS-e. Samo naivni ljudi mogu očekivati od takvih (a mnogo ih je u organima vlasti i politici RS) da se iskreno angažuju na hvatanju i zatvaranju osumnjičenih pojedinaca za ratne zločine. I vrapcima sa grane je poznato da i danas u području sa najbogatijom ravnogorskom tradicijom, Gornjem Podrinju u policijskim strukturama, čak na komandnim pozicijama se nalaze ljudi koji su vršili zločine. Na žalost dobili su i certifikate IPTF, što je više nego amoralno. Ti policajci strepe za svoju sudbinu, neće zatvarati svoje idole.

Ovih dana je u zabačenom selu Šula, na prostoru RCG, organizovan i održan Festival, neka vrsta Karadžićijade, na kome se okupila guslarska bratija, na kome su ječale gusle i odjekivale stihoklepačke umotvorine u slavu „narodnog junaka” Radovana. Običan i normalan čovjek tu kič paradu ne može shvatiti nikako drukčije, nego kao otvoren izazov i prkosan podsmijeh svima koji se iskreno zalažu da se opjevani „junak” nađe u Hagu. Dok bi u normalnom svijetu ovakvi ljudi davno već bili iza rešetaka, kod nas postaju „žive legende”.

Tušta i tma svjetskih novinara i političara, skoro redovno i svakodnevno po eteru i novinskim stranicama vitlaju njihovim imenima i pričaju izmišljene priče o njihovom hvatanju. Sve što je do sada poduzeto, a što javnost zna su obične diletantske demonstracije ili još gore lažne improvizacije, posebno od strane banjalučke svite. Čista obmana, ali dovoljan poticaj za IPTF-ove slatkorječive laskavce za uliziče hvalospjeve o "profesionalnosti" policije RS. Tamo i ukoliko se nađe neki pošten mladić, policajac koji bi savjesno obavio posao pomete ga rigorozna SDS-ova ili PDP-ova politička metla.

Još se samohvalisavi MIP BIH nije oglasio povodom Karadžićijade. Nije protestvovao kod Draškovića, Vujanovića ni Đukanovića. Nije, a ne zna se ni kada će ni da li će?. Svi ti silni predsjednici ne znaju gdje se odmetnici skrivaju! Red je da shvate oni što vode, ako vode akcije na hvatanju odmetnika i osumnjičenika za ratne zločine, nikada svojim pompeznim pokretanjima mašinerije neće stati u kraj lukavom i dobro uvježbanom Karadžiću i Mladiću. Dok SFOR ne postavi svoje snage na sve prelaze na Drini i u graničnom pojasu prema SCG, iluzija je očekivati uspjeh u ovom poslu. Čemu i kome služi priča o instaliranju agenata u neposrednu blizinu odmetnika ? Pa to je pučkoškolski diletantizam. Njihovi progonitelji nemaju snagu ni narodnu kakvu ima već „legendarni" Karadžić, koji plovi na talasima promašaja SFOR-a i lažnih pokušaja RS-e i prikrivenoj podršci državnih organa SCRG, koji dozvoljavaju „festival" njemu u čast.

M. Kafedžić

„Oslobođenje", 22. 8. 2004.

Prilog 12.

ČETNIČKO KRVAVO PJEVANJE

U toku II svjetskog rata vojne formacije su ispjevavale pjesme, svaka u duhu svojepolitičke platforme i ideologije. Pjesme su različitog kolorita, šovinistički i politički obojene, pjevne, masama prihvatljive. I kičerajski „folklorne". Četničke su bile „posebne" – promuklo–grmljavinske, grmaljsko, pijano–prostačke. K tome šovinističke, fašistoidne…. Sadržajem su u veličanju komandanata i vođa u ekspoziciji i, u tekstualnom „razvoju", s uvredom i prostačkom, uvredljivom porukom drugom, podcijenjenom narodu. Potvrda tvrdnji je, recimo, u strofama:

"Gledao sam na sred Foče, kako odža s krmkom loče!
„Sad u Foči nena dina, odnijela ga voda Drina!"

Za dalju ilustraciju „kvaliteta" morbidnosti, najbolje će poslužiti četnička „umotvorina"koju je zabilježio profesor Izet Kubat, nakon 19. avgusta 1942 g kada su četnici po drugi put osvojili Foču. Tada je nad muslimanima izvršen zastrašujući pokolj, a žrtve su bile nejač. Oko 300 bošnjačkih žena i djece, masakrirano je na Drini, a Talijanima je to prikazano, kao da su u ustaškom nedjelu stradale Srpkinje s djecom. Jevđević se tako zaštitio od eventualne zamjerke Talijana. Čak su i Draži pisali kako Talijani „nasjeli" i s njima neće biti problema. A onda su ponosno pjevali, u tekstovima poistovjećujući muslimane Bošnjake s Turcima i ustašama. Pjesma je oda četničkim komandantima, vojvodama i jedinicama koje su učestvovale u osvajanju Foče 19. avgusta i pogromu nezaštićenih žena, djece, starih i nemoćnih:

„Oćemo li, a nu čoče, gradit crkvu na sred Foče,
i na njojzi zlatno slovo, sveto ime Dušanovo,
Kraj krvave slavne Foče, tuj ustaška propast poče,
srpska vojska Baćovića, Crnogorca Đurišića,
Ercegovca Salatića, a Fočaci Matovića:
Svako oće da se prvi, u ustaškoj kupa krvi,
Drina mutna i krvava na iljade nosi glava.
Ustaška se kuća puši, legija se crna ruši,
Francetić [1] se sad ne fali, top ustaški Srbin pali,
neće stati sablja naša, dok je živ ijedan ustaša,
razvit ćemo sred Mostara, srpski barjak srpskog kralja…"

Kubat je i sam preživio 19. avgust 1942 bježeći kao osmogodišnji dječak preko mosta na Drini do Ustikoline. Bio je svjedok majčine nesreće, gledao je kad su je četnici zaklali u selu Žikovcima, gdje je izgorjela u kući Haskovića…

1 Jure Francetić, bio je ustaški general, komandant ustaške grupacije zvane „Crna legija".
Napomena autora: U četničkom žargonu naziv ustaša, upotrebljavan je za idenifikaciju muslimana.

Prilog 13.

STIHOVI UCVIJELJENE FOČANKE

Ljubav prema zavičaju, Foči i Podrinju, djeca ovih krajeva, nose u srcu, ma gdje dospjeli, gdje god se skrasili nakon kovitlanja u ratnim maticama. Remzija – Remka Rašidkadić, snažno senzibilizirana, napisala je zbirku pjesama – fočanki. Odabrao sam dvije:

PJESMA DRINI I PODRINJU

Kad pogledam sa prozora, Foča joj je glava selo krunom,
Vidim jednu sliku divnu, zeleno–smaragdne boje,
Kako rijeka Ćehotina, A Goražde ogrlica,
Ulijeva se u Drinu. Koja blista, koja poje,

Divna slika …srce zove, Višegrad joj zlatna toka
Da se divi ovoj vodi, Oko vitka struka njena
Tu ljepotu može samo, A Zvornik i Bijeljina,
Majka Bosna da porodi Dolamica joj zelena

Drina dalje teče burno,Ko kraljica Drina zove,
Između brda, oranica, Da se divi njenoj vodi,
Gradovi joj zlatne toke Tu ljepotu može samo
I biserna ogrlica. Majka Bosna da porodi.

BRATU SALKU
(Umrlom u Holandiji)

Rođen si u Bosni u lijepoj Foči,
Rastao na Drini, najljepšoj rijeci
Tu su ti grobovi oca i majke,
Tu su i svi naši preci.
A kobna ta devedeset druga
Tebe baci na sjeverno more, a mene
Pod Šar-planinu.
Mjesto da gledamo lijepu Drinu,
Sanjao si samo, dan povratka Foči
I njenu nebesku bistrinu
Davno si rekao da ćeš doći,
Ti si morao gledati Rajnu.
Već dugo te čekam na Drini
Poštujući tvoju posljednju želju
A ja rijeku Tresku
U Sarajevu te danas čekam
Mrtvog te dovoze djeca,
da legneš u Bosansku zemlju.

Prilog 14.

FOČACI – ISJEČAK IZ GALERIJE

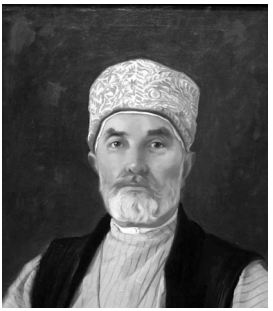

Husein–beg ČENGIĆ – ZULFIKARPAŠIĆ,

otac Adila Zulfikarpašića, dugogodišnji gradonačelnik Foče, ugledni veleposjednik, intelektualac i erudita. Unuk je slavnog Zulfikar-paše Čengića zvanog paša Miljevina. Bio je omiljen među Fočacima i u ovoj knjizi (Vidi prvi tekst PRILOGA) glavni je junak teksta pod naslovom „Jedan živi učesnik priča o ustanku" objavljenog u listu „Jugoslovenska pošta", broj 1574. od 4.8.1934. Ženio se četiri puta i u svakom braku imao je djecu. U posljednjem braku, sa suprugom Zahidom (rođenom Čengić) imao je sina Adila i kćer Aisu udatu Hasibović.

Familija Zulfikarpašić u Foči 1933. godine

Otac (Husein-beg - unuk slavnog Zulfikar-paše Čengića zvanog paša Miljevina), majka (porijeklom od Čengića sa Rataja), sestre i braća Adil-bega Zulfikarpašića (sjedi ispred oca)

O svojim precima Adil-beg Zulfikarpašić ispričao je sljedeće[1]:

„…Familija Čengića grana se na više dijelova. Od moga neposrednog pretka Zulfikar-paše potiču Zulfikarpašići, fočanski Alajbegovići i fočanski Pašići, koji su izumrli. Zulfikar-paša Čengić, đed moga oca bio je zvornički sandžak–beg, poznati junak i paša. Jedno je vrijeme bio i u Srbiji, u Valjevu, a onda u Zvorniku i Foči. Vodio je vojsku i pacificirao Drobnjake, kada su drobnjanski uskoci u mirno doba napadali na Bosnu, uzimali stoku i ubijali stanovništvo. Onda je Zulfikar-paša Čengić, zvani Miljevina – po kuli i mjestu gdje je stanovao – krenuo u proljeće 1812, s vojskom, od Foče preko Crkvica i Jezera na Komarnicu. Smail–aga udari s drugom vojskom Bošnjaka od Gacka preko Pive na Dubrovsko. Ova godina prozvana je ”Miljevina” i ‘o njoj se i sad s užasom govori u Drobnjaku’, kaže Andrija Luburić u svom djelu ‘Drobnjaci’, objavljenom 1930. u Beogradu. Taj događaj i to veliko junaštvo Drobnjaka i Zulfikarpaše, kaže Luburić, opjevali su i muslimani i pravoslavni. Očuvana je do Drugog svjetskog rata i Zulfikarpašina korespondencija s knezom Milošem i vladikom Petrom II Petrovićem. Po Zulfikarpaši Čengiću njegovi su potomci dobili prezime Zulfikarpašić–Čengić. Moj otac se potpisivao s oba prezimena. Još svjedodžba iz moje osnovne škole ima obadva prezimena. S vremenom, još u mojoj mladosti, ovo smo Čengić izostavili.”...

1 Detalji iz razgovora Adila Zulfikarpašića s Milovanom Đilasom i Nadeždom Gaće, novinarkom iz Beograda, u Budimpešti, 1994. godine

Adil–beg ZULFIKARPAŠIĆ

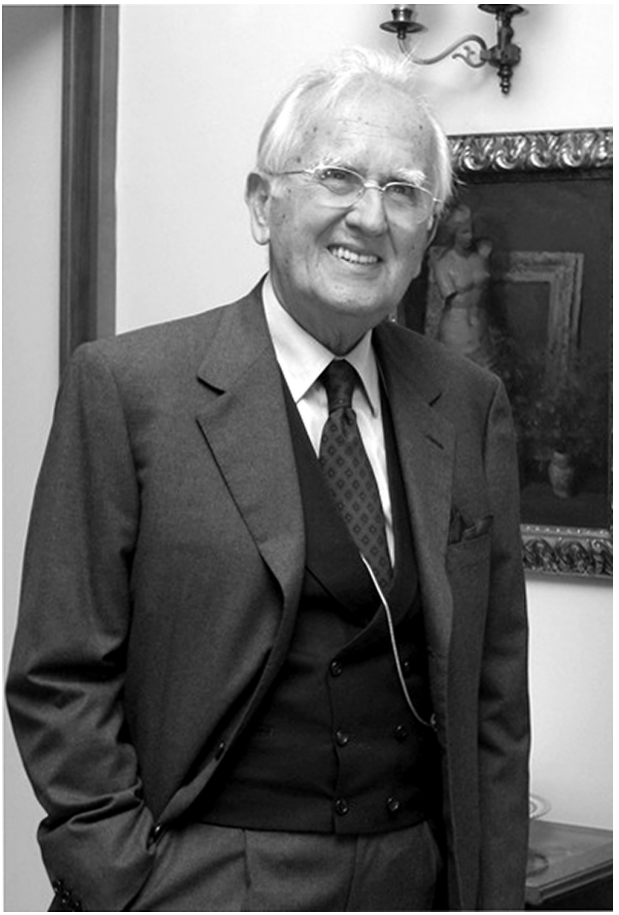

Rođen u Foči 23.12.1921. u poznatoj porodici Husein–bega Čengića, dugogodišnjeg gradonačelnika, čiji korijeni sežu u prvu polovinu XVI stoljeća...

Iako je odrastao u intelektualno-religioznoj porodici, još u srednjoj školi je, privučen idealima socijalne demokratije i pravde, prišao komunističkom pokretu.

U Narodnooslobodilačku borbu stupio je, odmah, – 1941 godine. Dopada, 1942, u zarobljeništvo i osuđen je na smrt. Kasnije je pomilovan, ali uz

ostanak na robiji. Suđenje, smrtna presuda i, ipak pomilovanje uz robijanje. Iz zatvora uspijeva pobjeći i, ponovo se priključuje partizanima, ovaj put u Topuskom (Hrvatska). Poslije rata bio je pomoćnik ministra za industriju i trgovinu u prvoj vladi NR BIH. Iskreni je antifašista, liberalne provenijencije i 1946, emigrira na Zapad. Stiže u Italiju, potom u Austriju, a 1954. je u Švicarskoj. Radio je kao novinar i publicista. Pokrenuo je, strasno opsjednut reafirmacijom bošnjačkog nacionalnog bića, 1960, časopis „Bosanski pogledi", list istine o istoriji Bošnjaka. Nije se svrstavao u ekstremnu emigraciju. Borio se za vjeru i nacionalno ime bosanskih muslimana. Osnivač je, 1963 Liberalnog saveza Bošnjaka. Ovaj Savez je učlanjen u Liberalnu internacionalu gdje je Zulfikarpašić izabran za člana Izvršnog komiteta Internacionale. Najčešće je pisao o istoriografskim temama. Njegovi radovi su objavljeni u dvadesetak knjiga (članci, rasprave, intervjui, sjećanja...)

Bosnu i svoj narod volio je iznad svega i ništa drugo do ti osjećaji nisu ga naveli na povratak u domovinu, bez obzira što mu je bogatstvo omogućavalo življenje bilo gdje u svijetu.

Dakle, početkom raspada Jugoslavije, 1990, vratio se u zemlju.

Jedan je od osnivača Stranke demokratske akcije (SDA), ali ga, vrlo brzo, programska neslaganja, rukovode da osnuje i formira Muslimansku bošnjačku organizaciju (MBO), te je 2003. izabran je za počasnog člana Akademije nauka BiH, a 2002. dobio je Šestoaprilsku nagradu Sarajeva.

Njegovu ideju o izbjegavanju rata sa Srbijom SDA nije prihvatila.

Aktivno je politički djelovao i materijalno pomagao odbranu BiH.

Osnovao je, 1988, Bošnjački institut u Ciruhu. Zbirku Instituta prebacio je u Sarajevo 24. maja 2001. kada je svečano otvorio „Bošnjački institut", svoju nesebičnu zadužbinu, lični poklon bošnjačkom narodu i narodima Bosne i Hercegovine, čija se djelatnost i dalje njeguje i razvija kroz projekt Fondacije „Adil–beg Zulfikarpašić".

Institut je uvakufljen i impresivna je kulturna institucija.

FOČACI – ISJEČAK IZ GALERIJE II

Mnogo je Fočaka, dalo ili daje doprinos u raznim oblastima društvenog života. Galerija uglednika nesumnjivo je velika, no, neka mi ne bude zamjereno, napravio sam mali, ad hock, izbor, bez bilo kakvih pretenzija. Ovdje su imena ljudi koji su mi u sjećanju i kriterij je tek bljesak moje svijesti… Neka mi niko ne zamjeri na golemoj subjektivnosti, a ako se može uzeti u obzir, umoru, pa i teretu godina… Izostavljenih je bezbroj – nikako i nipošto namjerno! A, opet, inatio sam se sa samim sobom hoteći spomenuti neke ljude, pa je rezultat i ovo nabrajanje bez pravih kriterija i, nipošto, nije na tragu nečije degradacije ili diskriminacije…

U manuskriptu broj 312 u Gazihusrefbegovoj biblioteci je podatak da je potomak Bali–bega, Balizade Mustafa Efendija Balić, napisao 9 znanstvenih radova. Pored tog podatka, stoji u istoj ispravi, taj autor je iz Foče, ali je živio i radio u Istambulu i 1660. je ukopan u Sutuluđi. Rukopisi su mu pisani na staro–turskom jeziku…

A pisali su još mnogi Fočaci. Znao sam, ili znam, za akademike Kemala Hanjalića i Meha Ramovića, doktore nauka i profesore univerziteta Avda Safradžiju, Fadila Čengića, Izeta Kubata, Kasima Suljevića, Sabriju Lampu, Zijada Njuhovića, Hasana Tahmaza, Azru Hadžiahmetović, Hasana Balića, Aziza Mujezinovića, Džemala Hatibovića, Dževada Termiza, Muhidina Džanka, Minku i Rešada Muftića, Muhidina Hadžimuratovića, Šefkiju i Ćazima Dreca, Radovana Mićanovića, Milenka Dostića …

Već spomenuti Hasan Balić je bio i sudija Doma za ljudska prava BiH. Taib Bekto je diplomata, a Suada Selimović–Njuhović je predsjednica Vrhovnog suda Federacije BiH, Šaban Kreho bio je zamjenik Republičkog javnog tužioca…

Brojni su i privrednici – među njima, Amil Tafro, Šefik Lojo, Hamo Šadinlija, Čedo Vukadin, Bećir, Mirsad, Salko i Salem Granov; Hamid Šošević, Risto Milić, Hasan Klapuh, Rade Todović, Šaćir Kulosman, Enver Pilav, Taib Šahinpašić, Nedjeljko Mandić …

Naši su, što će reći Fočaci i Šefko Omerbašić, zagrebački muftija, ljudi od pera – pisci, prosvjetari, novinari, publicisti – sestre Dika i Vezira Pilav (bile su među prvim Bošnjakinjama koje su stekle visoko obrazovanje),

afro, Derviš Dreca, Hadžem Hajdarević, Risto Tošović, braća Haskovići, Ševko Enver Trako, Miro Radojčić, Edisa Razman, Mustafa Borović, Mihajlo Ilić, Enes Mirsad Sinanović, Rajko Gagović, Aco Kostović, Adnana Hadžiahmetović, Enes ć, Milada Dreca, Enver Čaušević, Amela Pilav, Suad Rogo, Zaim Bešević, Enver Husnija Čengić, Risto Milić, Boro Kujundžić, Marko Vuković, Žana Sunarić, ović, Čedo Vukadin...

ktori medicine u Foči bili su, čuvena, braća Jeremići, a Foča je i inače imala sjajtvene radnike, među kojima su Reuf i Šemsa Tafro, Murat Džuderija, Aziz Tor Šadinlija, Ibrahim Karović, Seid Selimović, Amir Berberkić, Sejo Sofradžija, ndek–Pilav, Safija Džonlagić–Omerbašić, Salko Čengić, Mahira Pašić-Suljević, jević, Marko Vuković, Ismet Sošević, Subašić, Sait Kunduklija, Asim Omerba- Bajraktarević, Ismet Mulahasanović, Izet Čustović, Ismet Suljević…

fočanskih antifašista Drugog svjetskog rata, nesumnjivo, prvo ime je narodni if Lojo. Slijede generali Džemal Fejzo, Ekrem Durić, Luka Božović, partizanke ajbegović, Ifeta Iković, Mileva Sušić i brojni drugi, čestiti ljudi i patriote…

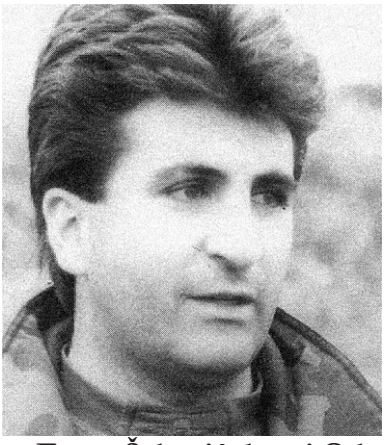

Enver Šehović, heroj Odbrambenog rata, poginuo 1992.

Enver Šehović je heroj Odbrambeno–oslobodilačkog rata. Život je dao u odbrani Sarajeva, na Žuči, 27. jula 1993, kao vojnik, na dužnosti komandanta 1. mototizovane brigade. Posthumno je odlikovan Ordenom heroja Odbrambeno–oslobodilačkog rata. Ratno priznanje "Zlatni ljiljan" dobio je 1992. godine.

Šefko Hubijar nosilac je Ordena zlatnog ljiljana sa srebrenim vijencem, a Nasuf Hadžiahmetović Medalje za vojne zasluge.

Značajno mjesto pripada vojnim dužnosnicima Enesu Bećirbašiću, Muji Kafedžiću, Jusufu Jašareviću, generalu ABiH, Ifetu Bačviću, Enveru Mujezinoviću, Osmanu Čengiću…

ografiji "Zlatni ljiljani i odlikovani pripadnici Armije Republike Bosne i Herce- nalazi se spisak od 1.800 lica. Među njima je 70 Fočaka. Odnosno, od ukupnog ikovanih 4,5% su Fočaci. Od ukupno odlikovanih žena 10% su Fočanke, među Dževada HasanaTataragić.

Fočaci su imali tradicionalno dobre sportiste. To su, uz druge, Refik i Šefik Muftić, Salem Karup, Nedžib Lojo, Nedžad Fazlija...

Među Fočacima su i umjetnici kraljica sevdaha Zehra Deović, Nisveta Avdić–Omerbašić, Sead Čerkez, Mensud Kečo, braća Čaušević…

FOČACI – ISJEČAK IZ GALERIJE III

Alija Delić, sin sestre braće Trako, s daidžama branio kuću, pored Sulja Traka glavni junak legende Kunova

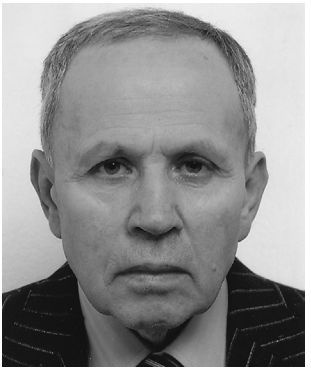

Dr Ibro Karović,
zatočenik KPD Foča od aprila 1992, do 5. jula 1993, kada je prebačen u zatvor "Kula" - Sarajevo gdje je ostao do razmjene 15. juna, 1994.

Prilog 15.

O FAŠIZMU I NEKIM ISTORIJSKIM LIČNOSTIMA

FOČA je dio cjeline BiH i kao takva preživljavala je sve ono što se prelamalo na BiH prostoru, na što je dobrim djelom ukazano kroz tekst ove knjige. Smatram, međutim, korisnim čitaocu ukazati na neke pojave u svijetu i njihov uticaj kod nas kao što je fašizam, i neke ličnosti koje su ostavile tragove u našoj istoriji kao, i njihove posljedice.

FAŠIZAM: je reakcionarna ideologija i pokret sitne buržoazije i deklasiranih elemenata. Kolijevkom fašizma smatra se Italija. Ovaj pokret se javio i u Njemačkoj u kojoj se javila težnja za revanšizmom i za nove podjele svijeta. Fašizam se javio u onim zemljama gdje se nije učvrstila parlamentarna demokratija. Osnovne odlike fašizma su: nacionalizam, rasizam, antikomunizam, diktatura i agresija. U nizu zemalja buržoazija je prihvatila fašizam kao instrument za rješavanje svojih problema. Fašisti su isticali svoju naciju iznad drugih i širili nacionalnu i rasnu mržnju, što se naročito odnosi na Njemačku. Spoljna politika fašističkih zemalja bila je agresivna. Talijani su htjeli da zagospodare sredozemljem, Japanci Azijom. Musolini je sa crnokošuljašima umarširao u Rim i od kralja primio mandat za sastav vlade. "Marš na Rim" je bio ceremonijalna parada, ali su fašisti htjeli da prikažu da su oni vlast osvojili, a ne da im je predana. Po preuzimanju vlasti zaveli su diktaturu, progonili su radničku klasu, a naročito revolucionarni radnički pokret, komuniste i Jevreje. Fašistički simbol je snop svezanih šiba iz koga strči sjekira. Nosili su ga ispred vođa.

ADOLF HITLER, (1889.– 1945.), njemački fašistički ideolog i vođa. Sin austrijskog željezničara, crtač i dekorater. 1919. postao član, a 1921 i vođa Nacionalsocijalističke stranke, pa je i pritvoren. Po izlasku iz zatvora, reorganizovao je stranku i stvorio vojno partijske SS i SA odrede. U ovom periodu je napisao „Mein Kampf" (moja borba), gdje je izložio svoju fašističku ideologiju i politički program. Uz pomoć krupne buržoazije i koristeći ekonomsku krizu, 1933, došao je na vlast i postao je kancelar TREĆEG RAJHA. Zaveo je krvavu diktaturu, progon komunista i Jevre-

ja. Osnovao je konclogore i nemilosrdno uništavao sve protivnike. U želji da zagospodari svijetom, ubrzano se spremao za rat radi revanša za poraz, u prethodnom, I svjetskom ratu. Počeo je II svijetski rat septembra 1939. Izgubio ga je i doživio puni slom. U maju 1945. izvršio je samoubistvo.

BENITO MUSOLINI (1893.– 1945.), tvorac fašizma u Italiji. Učitelj. U početku je pripadao socijalističkom pokretu i uređivao list „Avanti" (napred) . Dugogodišnji je vođa (duče) fašista. Odmah po završetku I svjetskog rata stvara vojne fašističke odrede uz novčanu pomoć krupne buržoazije. 1922. organizuje „Marš na Rim"pošto je već ranije bio u vezi s nezadovoljnicima rezultatima 1. svjetskog rata. Kralj Vitorio Emanuelo povjerio mu je mandat za sastav vlade. Želio je zagospodariti Sredozemljem, a formirao je, 1936, i osovinu Rim – Berlin. Njegovi su se odredi krvavo obračunavali s radničkom klasom. Veličao je šovinizam i rat, sanjao o obnovi Rimskog Carstva. 1925. proglasio se diktatorom Italije, ostavljajući razvlašćena kralja. Okupirao je Abisiniju, Albaniju i Grčku. Učestvovao u napadu i okupaciji Jugoslavije i stvaranju NDH. Pavelić mu je dao Dalmaciju i većinu jadranskih otoka. Zarobili su ga, osudili i ubili, 1945, talijanski partizani.

KARAĐORĐEVIĆI, dinastija koja je vladala Srbijom 1842.– 1858. i 1903.– 1918 i Jugoslavijom od 1918. do 1941. Osnivačem dinastije smatra se vođa 1. srpskog ustanka Karađorđe Petrović. Na prijestolju su se smjenjivale dinastije Obrenović i Karađorđević. Petar I Karađorđević bio je kralj Jugoslavije od 1918. do 1921. Aleksandar I 1921.– 1934. i Petar II 1934.– 1941. Po kapitulaciji Jugoslavije izbjegao s vladom u London gdje je ostao svo vrijeme trajanja rata, do proglašenja FNRJ 29. novembra 1945. kada je izgubio vlast i pravo povratka u zemlju.

DRAGOLJUB – DRAŽA MIHAILOVIĆ, (Ivanjica – 27.04.1893, Beograd 17.07. 1946.), pukovnik kraljevske vojske prije, a u toku rata ministar vojske i general izbjegličke vlade Jugoslavije. Poznat kvisling i izdajnik, saradnik okupatora u toku NOR-a. Od početka ustanka bio je komandant nepostojeće vojske izbjegličke vlade i protivnik oslobodilačkog rata. U svim najtežim borbama koje je vodila NOV-a protiv okupatora njegovi četnici su bili u sastavu okupatorskih snaga. Poslije poraza okupatora u

našoj zemlji povukao se u Srbiju gdje je ostao do sredine 1944, u namjeri da organizuje dalji otpor. Kasnije se povukao u istočnu Bosnu, gdje je uhvaćen 1946, osuđen je i strijeljan kao ratni zločinac. Svuda gdje su njegovi četnici operisali izvršili su masovne zločine nad nedužnim nesrbima, naročito Bošnjacima. Zajedno s Milanom Nedićem bio je jedan od najvećih izdajnika u novijoj istoriji. Bio je zagriženi antikomunista i velikosrpski nacionalista.

MILAN NEDIĆ, (1877-1946) armijski general jugoslovenske kraljevske vojske. Bio je komandant 3.grupe armije u aprilskom ratu 1941. godine. Poslije kapitulacije Jugoslavije kao simpatizer Ljotićeve organizacije „ZBOR" stavio se u službu njemačkog okupatora. Od 29. avgusta 1941. godine bio je predsjednik kvislinške vlade u Srbiji. Po nalogu Nijemaca formirao je srpski državnu stražu i srpski dobrovoljački korpus za borbu protiv NOV i POJ. Po oslobođenju Beograda pobjegao je s Nijemcima, ali je predat novim vlastima. Iz straha od odgovornosti za počinjene zločine izvršio je samoubistvo dok je bio pod istragom.

ANTE PAVELIĆ, (Bradina 1889. – Argentina 1959.), ratni zločinac, poglavnik NDH. Od 1929. bio u emigraciji u Italiji, gdje je uz pomoć talijanskih fašista organizovao terorističku organizaciju – ustaše. Uz pomoć okupatora vratio se u zemlju, imenovan za poglavnika kvislinške tvorevine NDH, gdje je organizovao progone i ubistva Srba, Jevreja, Cigana i svih građana komunista koji nisu odobravali njegovu zločinačku politiku.

Organizovao je po zlu čuvene logore smrti: Jadovno, Jasenovac i Stara Gradiška. Po kapitulaciji Njemačke pobjegao je iz zemlje. U odsustvu, osuđen na smrt kao ratni zločinac. Ubili su ga njegove pristalice u izbjeglištvu u Argentini.

VJEKOSLAV MAKS LUBURIĆ, ratni zločinac. U NDH ustaški pukovnik, zapovjednik ustaškog odbrambenog zdruga posebnih jedinica ustaške nadzorne službe sa zadatkom organizovanja i čuvanja koncentracionih logora (Jasenovac, Stara Gradiška) zapovjednik svih sabirnih logora u NDH. Jedna je od najodgovornijih osoba za krvava zbivanja u Jasenovcu i okolnim manjim logorima. Posebno se krvavo obračunao na „posebnom

zadatku" – obračunu s ilegalcima Sarajeva pred kraj rata. Uspijeva pobjeći i stići u Španiju. Tamo nastavlja s ustaškim djelovanjem. Ubijen je 1969. u Valensiji.

JURE FRANCETIĆ bio je zapovjednik zloglasne Crne legije, ustaške formacije formirane i stacionirane u Sarajevu (Koševo), poznate po mnogim krvavim akcijama protiv civilnog stanovništva na širem području Bosne i Hercegovine. Tokom 1942 Legija je, u Istočnoj Bosni, pa i na fočanskom području, počinila brojna zlodjela sa „zamaskiranim identitetom", naročito nad pravoslavnim stanovništvom. „Strategija" zločinstva svodila se, između ostalog, i na zamjene kapa fesom i, pri pohodima, poklike junačenja: „Hajde, Ibro", „udri Mujo", „zaokoli Suljo", „zakolji Avdo", „zapali Alija"... Trebalo je, a i uspijevalo je, kod pravoslavaca stvoriti dojam da na njih jurišaju muslimani.

Francetić je studirao je pravo u Zagrebu i propagirao ustaški pokret. Pred istražiteljima je emigrirao, prvo u Austriju, kasnije u Italiju i Njemačku odakle stiže na proglašenje Nezavisne Države Hrvatske i imenovan je za ustaškog povjerenika za Bosnu. U Sarajevu djeluje na uspostavi nove vlasti i ustroja ustaških postrojbi, te postaje zapovjednik jedinica Sarajevskoga ustaškog zdruga koje prerastaju u Crnu legiju. Za njegovog rukovođenja Legija je počinila brojne zločine, a Ante Pavelić ga je često odlikovao smatrajući ga jednim od najvjernijih saradnika. Krajem 1942. prilikom prisilnog slijetanja njegovog aviona kod Slunja, seljaci su, prije dolaska partizana, Francetića priveli svojoj pravdi te je, unatoč operaciji partizanskih hirurga podlegao ranama. Tako nije ostvarena namjera njegove zamjene za stotinu jasenovačkih logoraša...

RAFAEL BOBAN, ratni zločinac, pripadao je krugu najpovjerljivijih Pavelićevih suradnika. Zamjenik je zapovjednika Crne legije, a nakon pogibije Francetića postaje njen čelnik. Na kraju rata imao je čin ustaškog pukovnika i generala Hrvatskih oružanih snaga. U maju 1945. povlači se u Austriju te se, kod Blajburga, uspijeva probiti na sigurno. Dalja sudbina mu je nepoznata, ali ga je, 1951. U Španiji, iako nije bio prisutan, Ante Pavelić, prilikom rekonstrukcije vlade NDH u izbjeglištvu, imenovao ministrom ustaških oružanih snaga.

JOSIP BROZ TITO

(Kumrovec, 25. maja 1892. – Beograd 3. maja 1980.)

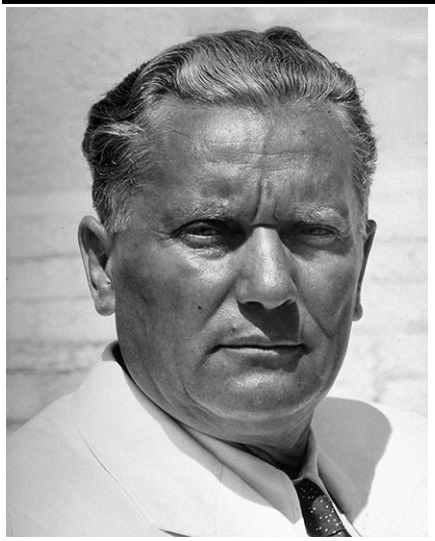

Maršal Jugoslavije i njen doživotni predsjednik. 1913. pozvan je na odsluženje vojnog roka, upućen na karpatski front gdje je bio zarobljen od Rusa. Boraveći u Rusiji upoznao se s događajima i ideologijom boljševika. U oktobru 1917. priključio se Crvenoj gardi i u okolini Omska, borio se protiv admirala Kolčaka.[1]

Postao je, 1920, član KPJ u jugoslovenskoj sekciji pri Omskom oblasnom komitetu RPR (boljševika). Odatle je, iste godine, repatriran u Jugoslaviju. Po dolasku u domovinu nastanio se u Zagrebu i uključio se u organizaciju KPJ i sindikata. 1927. kao organizacioni sekretar KK KPJ Zagreb, osudio je frakcionašku borbu u partiji. Hapšen je i suđen više puta, a 04.08.1928, na tzv. „Bombaškom procesu" osuđen je na pet godina zatvora. 1934, po izlasku iz zatvora, odlazi u Beč, gdje je bilo sjedište CK KPJ i biva kooptiran za člana Politbiroa (11.07.1934.) od kada koristi i pseudonim Tito. Februara 1935. CK ga šalje u Moskvu na rad u IK Kominterne. Kao sekretar delegacije KPJ učestvovao je na istorijskom VII kongresu Kominterne. Po odluci CK KPJ donešenoj na savjetovanju u Moskvi 1936. CK KPJ, sem jednog člana, vraća se u Jugoslaviju. Rukovodstvo Komunističke

1 vidi: LEKSIKON NOR-A I REVOLUCIJE 1941. –1945, str 140–46

Internacionale je opozvalo Gorkića sa čela KPJ i Tito preuzima rukovođenje strankom. Tito se uspješno odupro pokušajima KI da rasformira KPJ. Konačno 1939 KI je priznala privremeno rukovodstvo KPJ. Oktobra 1940. u Zagrebu je održana poznata V zemaljska konferencija na kojoj je razrađena platforma djelovanja KP u ratu, jer je II svjetski rat bio na pomolu. Tito je bio organizator i rukovodilac rada ove istorijske konferencije. Stavovi KPJ su se već tada razlikovali od stavova KI. Tito je polazio od toga da je fašistička agresija najveća opasnost ne samo za nezavisnost malih zemalja, nego i za socijalističku perspektivu, pa je, stoga, inaugurirao osnovni zadatak radničkog pokreta – borbu protiv rastuće fašističke opasnosti spolja i profašističkih snaga u zemlji. Na Titovu inicijativu organizovana je partijska kadrovska škola. Zaključeno je da je glavni uslov za pobjedu revolucije savez radničke klase sa seljaštvom. Tito je početkom maja 1941. organizovao savjetovanje partijskog aktiva u Zagrebu na kome je razrađena platforma NOB-e i cijela Partija je usmjerena na pripreme za oružanu borbu protiv okupatora. Tito je zatim prešao u Beograd gdje je razvio političku aktivnost. Povodom napada Njemačke na SSSR, 22. juna, sazvao je sjednicu CK KPJ na kojoj je odlučeno da se pristupi neposrednim pripremama za oružanu borbu i u tom smislu uputio je proglas narodima Jugoslavije. 27 juna formiran je GŠ NOPOJ. Tito je određen za komandanta i u tom smislu je razradio strategijsku koncepciju organizacije i razvoja oružane borbe. Odlučeno je da se stvori slobodna teritorija u Srbiji i da rukovodstvo izađe na tu teritoriju. 26. i 27. septembra 1941. Tito je organizovao savjetovanje u Stolicama na kome su donešene dalekosežne odluke. Tito je u oktobru i novembru dva puta vodio razgovore s Dražom Mihailovićem u cilju paralisanja njegove razbijačke djelatnosti. Draža, kao zakleti antikomunist i surevnjiv čovjek, nije htio prihvatiti saradnju s Titom. Naprotiv, njegove su jedinice počele otvorene napade na partizansku slobodnu teritoriju udružujući se s Nijemcima. CK KPJ i VŠ NOPOJ boravili su u Užicu, a poslije pada Užičke republike, od 24. januara 1942. do 10. maja u Foči. Tito kristalno jasno razvija koncepciju NOB-e, kao borbe za nacionalno oslobođenje i revolucionarni preobražaj zemlje.

Formiranjem 1. proleterske udarne brigade (21.12.1941.) i drugih pokretnih vojnih jedinica, te donošenjem Statuta narodnooslobodilačkih proleterskih i udarnih brigada, neposredno podstiče proces stvaranja, iz ustaničkih partizanskih odreda, oslobodilačke i revolucionarne armije. U vrijeme velike neprijateljske ofanzive na slobodnu teritoriju, čiji je centar

bio u Foči, Tito je odlučio da grupa brigada krene u zapadnu Bosnu, gdje se stvara velika slobodna teritorija sa centrom u Bihaću u kome je osnovao AVNOJ (26 i 27.11.1942.) Prelomna godina bila je 1943, kada su formirane divizije i korpusi armije. Tito je u toj godini neposredno rukovodio operacijama glavnine NOVJ u IV i V neprijateljskoj ofanzivi, bitkama na Neretvi i Sutjesci, gdje je bio ranjen. On je jedini vrhovni komandant u svijetu koji je čitav rat proveo u borbenom stroju i razbio 7 neprijateljskih ofanziva. 29.11.1943, u Jajcu, održano je II zasjedanje AVNOJ-a na kome su postavljeni temelji nove Jugoslavije. Predsjedništvo AVNOJ-a dodijelilo je Titu zvanje maršala i i povjerena mu je funkcija Predsjednika NKOJ – prve vlade nove Jugoslavije.

U pokušaju da unište rukovodstvo NOP-a i likvidiraju Tita, Nijemci su na njegov rođendan 25. maja 1944. izveli vazdušni desant na Drvar. Propao je i taj njihov očajnički poduhvat. Nakon toga, VŠ s Titom, odlazi na otok Vis odakle nastavlja uspješno rukovođenje borbom za oslobođenje zemlje.

Septembra 1944. posjetio je Moskvu i s Vrhovnom komandom Crvene armije dogovorio zajedničko učešće u oslobođenju istočnih dijelova zemlje.

Na sugestiju britanskog premijera Čerčila postigao je sporazum s rekonstruisanom jugoslovenskom vladom. Na osnovu tog sporazuma, nazvanog „Tito-Šubašić“ (Vis, 16.6.1944.), 7. marta 1945, formirana je pod Titovim predsjedništvom, Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. Tito je u pregovorima energično branio odluke i stavove II zasjedanja AVNOJ-a.

Ustavotvorna skupština je usvojila Ustav januara 1946. nakon čega je dobio mandat za sastav vlade i imenovan za vrhovnog komandanta oružanih snaga Jugoslavije i ministar inostranih poslova. 1948. odupro se Staljinovoj hegemoniji. 1953. uvedena je funkcija predsjednika Republike koju je Savezna narodna skupština, 14. januara 1953, povjerila maršalu Titu.

Tito je bio vrlo odlučan čovjek i nije se kolebao ni u najtežim situacijama, spremno je preuzimao odgovornost. Zlonamjerne i lažne su optužbe desničara da je Tito bio diktator. Naprotiv, on je bio veliki pobornik zakonitosti u radu državnih organa. Pod njegom vlašću ostvarene su velike

demokratske tekovine, radničko samoupravljanje. Tito je stalno brinuo o očuvanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, o privrednom razvoju zemlje, izgradnji koncepcije opštenarodne odbrane i saradnji sa susjedima i očuvanju svjetskog mira preko Organizacije nesvrstanih zemalja koje je organizovao s Nehruom Džavahraralom (Indija) , Ahmetom Sukarnom (Indonezija) i Gamal Abdel Naserom (Egipat). Pored ugleda u zemlji, koju je od poljoprivredno zaostale, izveo u red industrijski srednje razvijenih zemalja, uživao je ugled u svijetu kao jedan od najsposobnijih državnika i najvećih boraca za mir.

> „O Titovom ugledu u svijetu najbolje svjedoči njegova sahrana koju su novinari nazvali 'Samit čovječanstva' jer je sahrani prisustvovalo 209 delegacija iz 127 zemalja, 123 državne delegacije, 68 delegacija političkih partija, 3 delegacije oslobodilačkih pokreta i 15 delegacija međunarodnih organizacija i institucija na čelu s generalnim sekretarom UN. U povorci su bila 4 kralja, 6 prinčeva, 31 predsjednik države, 10 potpredsjednika, 27 premijera, 11 predsjednika parlamenata i 47 ministara inostranih poslova".[2]

Ovo je najuvjerljivije svjedočanstvo o veličini ugleda Tita kao državnika i čovjeka koji je prvi put u istoriji obezbijedio mir u trajanju 45 godina na ovim našim prostorima.

Tito je boravio u Foči od januara do maja 1941. s Vrhovnim štabom NOV i POJ. Bošnjački narod posebno duguje zahvalnost Titu, njegovoj politici bratstva i jedinstva, jer je u jedinice NOVJ primio muslimane, Bošnjake i Bošnjakinje i spriječio realizaciju Dražine instrukcije od 20. decembra 1941. godine kojom je naređeno potpuno uništenje nesrba u BIH...

Zaslužio je beskrajno poštovanje svih naroda sad već nepostojeće Jugoslavije i svih rodoljuba.

2 Raif Dizdarević: OD SMRTI TITA DO SMRTI JUGOSLAVIJE, SVJEDOČENJA, Sarajevo, 1999, str. 68.

Prilog 16.

ZEMLJIŠNO DEMOGRAFSKA KARAKTERISTIKE I KARTA FOČANSKOG KRAJA

Država Bosna i Hercegovina se nalazi u jugoistočnoj Evropi, odnosno na sjeverno-zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. Graniči sa sjevera, zapada i jugozapada s Republikom Hrvatskom, s istoka i sjevero–istoka sa Republikom Srbijom, a sa jugoistoka, Republikom Crnom Gorom. Država zauzima prostor od 51.197 km^2, na kome je, po popisu iz 1991. godine, živjelo 4,364.649 stanovnika od čega 2,218.856 ili 50,84% Bošnjaka muslimana, 1,389.883 ili 31,84% bosanskih pravoslavaca i 755.608 ili 17,31% bosanskih katolika. Grupi muslimana dodali smo, iz grupe ostalih: Rome, Albance, Turke i Bošnjake iz grupe Jugoslovena.

Pravoslavce koji su se izjasnili kao Jugosloveni dodali smo u ukupnom zbiru etničkoj grupi Bosanskih pravoslavaca.

Unutrašnja podjela na nacionalnoj i etničkoj osnovi je nemoguća zato što su toliko narodi izmiješani u gradovima i selima, da je nemoguće izdvojiti bilo koju etnički čistu regiju. Zato smo napravili zemljišno etničku kartu, koja potvrđuje da su apsurdni svi pokušaji takvih podjela.

Sa karte se vidi da najveći dio teritorije pripada Bošnjacima muslimanima i u privatnom i u državnom vlasništvu. U privatnom vlasništvu im pripada 12. 683, 49 km^2, što čini 53, 01%, Bosanskim pravoslavcima 7.464,02 km^2 ili 31, 19%, Bosanskim katolicima 3. 779, 48 km^2 ili 15, 80%.

Razgraničenje je rađeno po gruntovnim i katastarskim knjigama, kartografskim i statističkim podacima; testirali smo, anketirali i intervjuisali brojne eksperte, poznavaoce zemljišno–knjižnih, imovinsko–pravnih i katastarsko–vlasničkih odnosa skoro iz svih opština države Bosne i Hercegovine. Državna zemlja se dijeli po broju stanovnika. Po takvoj raspodjeli Bošnjaci muslimani dobili bi 13.865,50 km^2 ili 50,85%, Bosanski pravoslavci 8.683,56 km^2 ili 31,84%, a Bosanskim katolicima 4.720,97 km^2 što čini 17,31%.

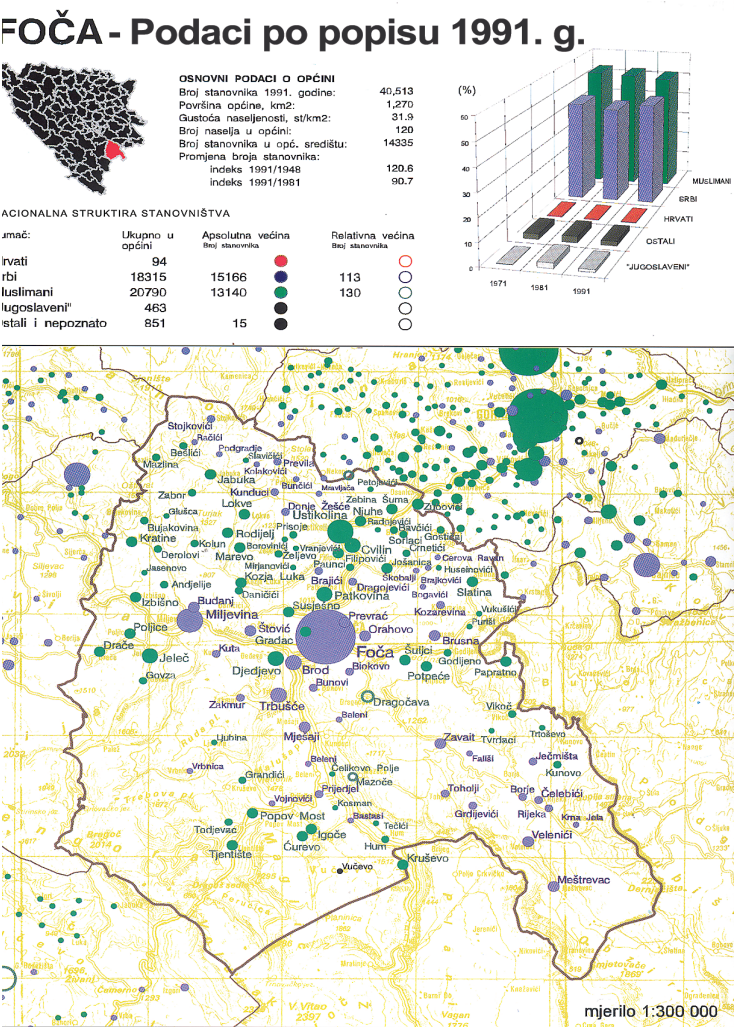

Ukupne površine zemljišta države Bosne i Hercegovine prema ovim pokazateljima bi bile slijedeće: muslimanima 26.548, 99 km² ili 51,85%, pravoslavcima 16.147,58 km² ili 31,54% i katolicima 8.500,45 km² ili 16,60%.

Prije i poslije IIsvjetskog rata agrarnim reformama i nacionalizacijom zemljišta, uglavnom je oduzimana zemlja vlasništvo Bošnjaka muslimana koja se mjeri na stotine kvadratnih kilometara. Kao primjer navodimo Nacionalni park Sutjeska - Tjentište koja zauzima 175 km^2 je isključivo muslimanskog vlasništvo, te polja u istočnoj Hercegovini: trebinjsko, gatačko, bilećko, plansko, fatničko, dabarsko, ljubinjsko i nevesinjsko su u vlasništvu muslimana i sada preko 80% po gruntovnici (gruntu). Pravoslavno stanovništvo, gledajući istorijski, se doseljavalo iz graničnih dijelova Srbije i Crne Gore i zauzimalo državno planinsko–brdsko zemljište, koje su uzurpirali za svoje preživljavanje u Bosni i Hercegovini.

Danas se ovakva zemlja vodi u katastru kao njihovo vlasništvo, ali ne i u gruntovnici gdje se utvrđuje pravi vlasnik zemljišta.

Ovakvom ispravkom bosanski pravoslavci bi imali ispod 20% zemlje u vlasništvu države Bosne i Hercegovine.

Na karti su radili specijalisti oblasti geografije, kartografije, geodezije, geologije, šumarstva, poljoprivrede…

(Prof. Salko Čampara)

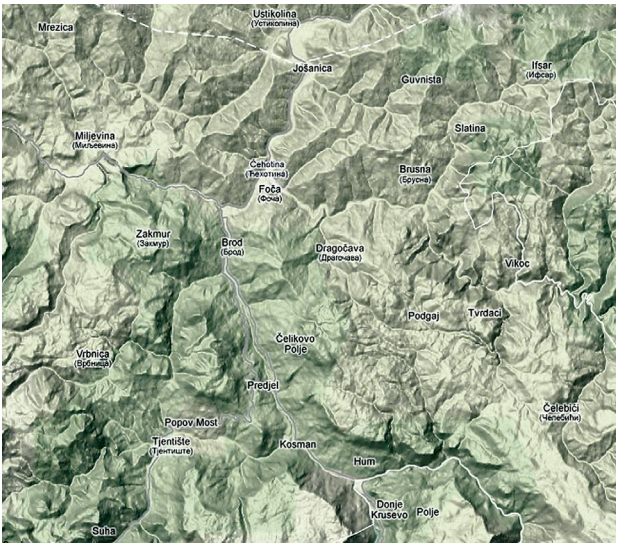

Fočansko opštinsko područje

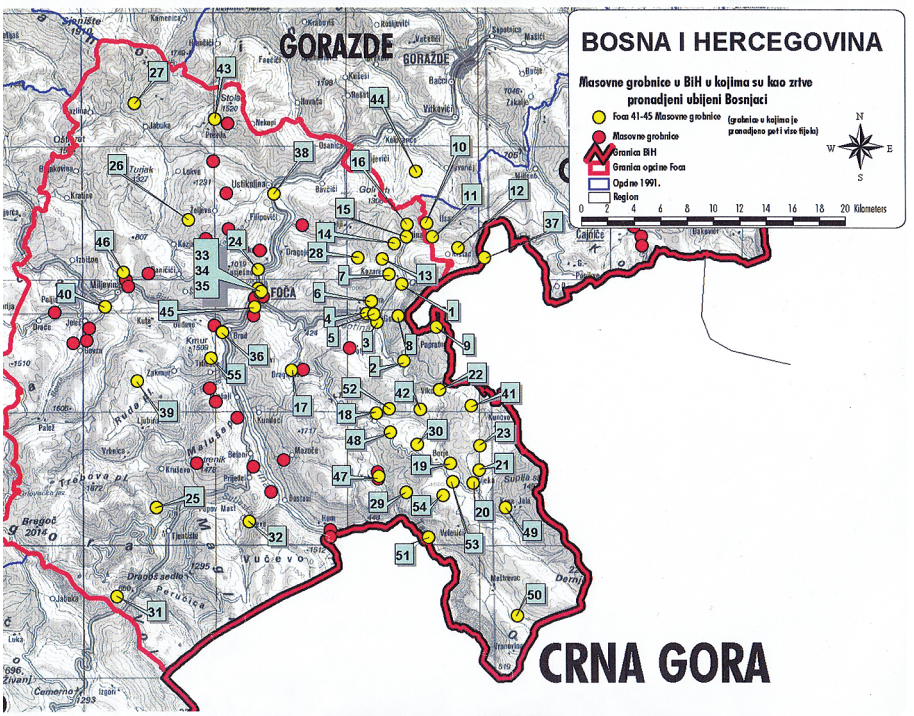

Masovne grobnice iz II svjetskog (1941.- 1945.) i Odbrambenog rata (1992.- 1995.) na području opštine Foča

Kazneno-popravni dom u Foči, neproglašeni spomenik žrtvama fočanskih Bošnjaka u dva rata, sagrađen je još za Austougarske, kao da je bio predodređen za mjesto četničkih zločina

I ljepotica Drina kao da je osuđena biti grobnicom. Koliko je onih što u njenim njedrima završiše bez ukopa, bez nišana...

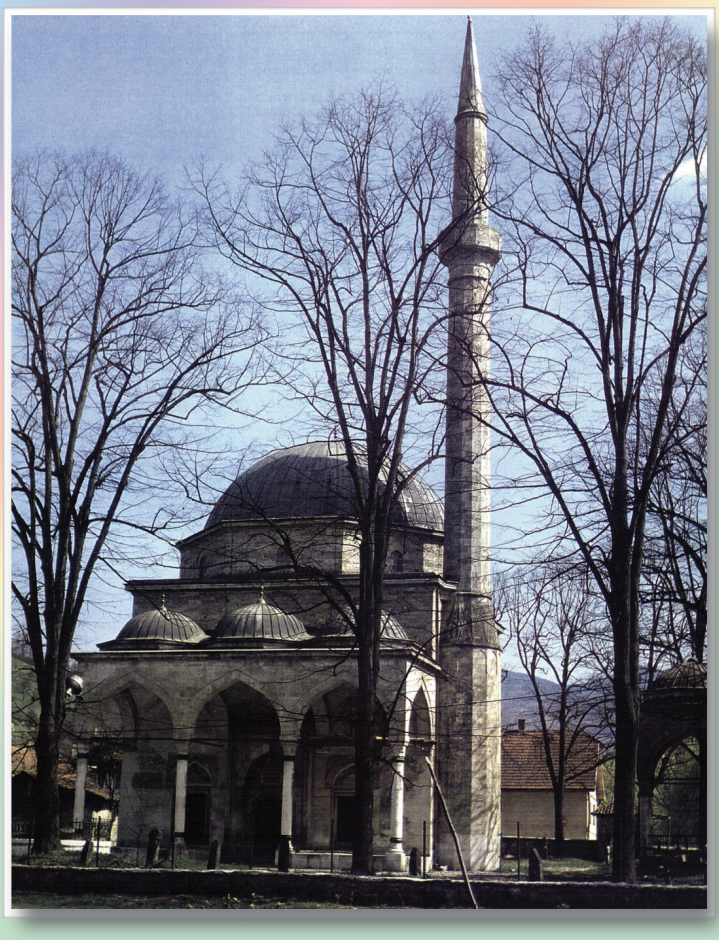

Aladža – džamija, izgrađena 1550.– 51, "ubijeni monument",
razorena avgusta 1992. nakon 422 g. postojanja.
Prema ocjenama kompetentnih stručnjaka,
po svim svojim odlikama bila najljepši i najvredniji monument
i spomenik građevinske kulture Otomanskog perioda

Foča, dvije rijeke - uvir Ćehotine u Drinu

Foča, panoramski avio-snimak

Džamija Mehmed -paše Kukavice: Crno-bijelo, iz prošlosti
i, u koloru, ono što je ostalo nakon četničkih intervencija 1992. -1995.

Srebrenica, kruna genocida

HUKIĆ SAMIR 1977
HUKIĆ SEAD 1974
HUKIĆ ŠABAN 1938
HUKIĆ ŠEĆO 1934
HUKIĆ TAHIR 1953
HUKIĆ ZUHRIJA 1953
HUREM HAJRA 1928
HUREMOVIĆ ENES 1977
HUREMOVIĆ FADIL 1958
HUREMOVIĆ FAHRUDIN 1954
HUREMOVIĆ FERID 1975
HUREMOVIĆ HAJRUDIN 1951
HUREMOVIĆ HALID 1975
HUREMOVIĆ HAMED 1926
HUREMOVIĆ HASAN 1944
HUREMOVIĆ HASAN 1944
HUREMOVIĆ HASIB 1973
HUREMOVIĆ HUSEIN 1945
HUREMOVIĆ HUSEJN 1956
HUREMOVIĆ IBRO 1954
HUREMOVIĆ IZET 1954
HUREMOVIĆ JUSUF 1936
HUREMOVIĆ KADRIJA 1954
HUREMOVIĆ KADRIJA 1962
HUREMOVIĆ MEHMED 1945
HUREMOVIĆ MIRSAD 1975
HUREMOVIĆ MUJO 1913
HUREMOVIĆ MUSAĐIR 1946
HUREMOVIĆ MUSTAFA 1977
HUREMOVIĆ NEDŽIB 1977
HUREMOVIĆ NEZIR 1942
HUREMOVIĆ OSMAN
HUREMOVIĆ OSMAN 1952
HUREMOVIĆ OSMAN 1966
HUREMOVIĆ RAMO 1969
HUREMOVIĆ RASIM 1948
HUREMOVIĆ SABRIJA 1964
HUREMOVIĆ SAFET
HUREMOVIĆ SAMIR 1977
HUREMOVIĆ ŠEVAL 1977
HUREMOVIĆ ŠEVKO 1956
HUREMOVIĆ ŠEVKO
HUREMOVIĆ TEUFIK
HUREMOVIĆ VELID

Dio žrtava, izvađen iz zloglasne jame Piljak u planini Maluša, gdje su ubijene 62 žrtve, građani zatvoreni u KPD Foča. Jama Piljak je udaljena oko 45 km od KPD. Na rukama žrtava nađene su žice kojima su bili vezani prije smaknuća

Ekshumacija u rudniku Miljevina. Na ovom lokalitetu su otkrivene tri masovne grobnice žrtava iz KPD Foča - ukupno 109 žrtava. U jednoj grobnici žrtve su bile zatrpane rudničkom jalovinom čiji je sloj bio debeo oko 14 m.

Svaka srebrenička dženaza je podjećanje da mnoge, kako sad stvari stoje, neće biti obavljene.
Mnogo je i fočanskih žrtava bez traga...

Dr. Esad Bajtal

Recenzija

Podeblji spis Muje Kafedžića već vizuelno daje naslutiti istinski istraživački napor koji je autor morao uložiti u pisanje ovako obimnog rada. Ali, to nije jedini očigledni ponder ovog rukopisa.

Druga vrsta autorskog izazova dolazi već iz samog naslova: FOČA, ŽRTVA GENOCIDA XX VIJEKA. Odlučiti se danas i ovdje za jednu takvu temu, obzirom na sve ono šta se i kako se događalo u Foči tokom naslovljenog stoljeća, znači prihvatiti realni spisateljski (i ljudski) rizik pada u zamku potencijalnog klizanja u svjesni ili nesvjesni subjektivizam. Tim prije što je autor Fočak i, samim tim, emotivno pogođen svim onim što se tamo događalo tokom nekoliko krvavih ratova s patološkom idejnom klero-etničkom pozadinom, kao zajedničkim imeniteljem kojim su bili vođeni i rukovođeni.

To je ono čega sam se, uzimajući rukopis na čitanje, ljudski, čitalački i recenzentski, najviše bojao. Srećom i zahvaljujući trezevenosti autora i njegovoj odvažnosti da govori jezikom tvrdih činjenica ili živih svjedočanstava, a u nekim slučajevima i jezikom vlastitog iskustva, koji konvergentno prepoznatljivo oslikavaju sve aktere fočanskih ratnih i ukupnih društveno-političkih bh. prilika, to se nije dogodilo. Uprkos brojnosti događajno-emotivnih izazova rabljene građe, Kafedžić je ostao dovoljno priseban da ne padne u patetiku jeftine klero-etničke osjećajnosti. Ali, to ne znači da je sasvim umakao ljudski intoniranom doživljaju i vrednovanju užasnih ratnih zbivanja, jer to, objektivno, i nije moguće. Ali, i pored te vrste ljudske pogođenosti, spis ostaje u granicama narativne korektnosti i pokušaja da se kritički progovori o svim akterima fočanskog stradalništva. Istovremeno, i

obzirom na obim rukopisa, valja reći da i pored naslova koji ga vremenski ograničava na ratno stradalništvo XX stoljeća, autor nam podastire ideološku i socijalno-političku genezu nekoliko krvavih ratnih potresa na fočanskom tlu, povijesno prateći i opisujući vremenski znatno šira zbivanja: od dolaska Osmanlija, preko Balkanskih i svjetskih ratova (Prvi i Drugi svjetski rat), pa sve do posljednje karađorđevski dogovorene i vojno koordinirane agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992.–1995. godine.

Zapravo, Foča je svaki put dijelila ukupnu povijesnu sudbinu BiH, ali je zahvaljujući nezavidnom pograničnom i geopolitičkom položaju, znatno krvavije plaćala teritorijalno-osvajačke ambicije svojih istočnih susjeda – Srbije i Crne Gore.

Deskripcija konkretnih slučajeva te ambicije i krvavog nasilja nad čitavim porodicama nedužnih Fočaka, na pojedinim stranicama Kafedžićevog rukopisa, izaziva kod čitaoca užas i fiziološku mučninu na ivici povraćanja. Pri tom, nije riječ ni o kakvoj književnoj fikciji, umijeću ili patetičnom stilu autora, nego, naprosto, i što je još gore, o pukom opisu konkretne neljudske surovosti i bolesne mašte okrutnih egzekutora uključene u svirepost zločinačkog iživljavanja nad djecom, djevojkama, ženama i ljudima fočanskog kraja od strane brojnih, planski-idejno zaošijanih i mržnjom nošenih četničkih armada. Kako domaćih, tako i onih prekodrinskih. Rukopis svjedoči o nevjerovatnim prizorima mučenja i iživljavanja nad ljudima: Od potkivanja nedužnog dvadestogodišnjaka, dranja i spaljivanja živih ljudi, oko kojih se onda, dok bolno umiru u neviđenim mukama, sadistički pijanči igra i pjeva, do učitelja koji kolju svoje đake, i majki kojima samoubistvo skakanjem u Drinu, predstavlja jedini izlaz iz nepodnošljive muke gledanja namjenski insceniranog i bestijalnog iživljavanja dželata nad njihovom djecom. Uz sve to smjenjuju se užasne slike pljački, paljevina, silovanja, klanja i sadističkog orgijanja da bi, poslije svega toga, logikom dobro razrađenog idejnog cinizma patološkog uma, krvnik sebe pred svijetom prikazivao kao žrtvu, a žrtve vlastite egzekucije kao počinitelje užasnih zločina. Sasvim planski, i po uzusima ratno-propagandne mašinerije klero-nacionalističke ideologije, ponavljalo se to metodološki uzornom preciznošću u oba posljednja rata. I ne samo u Foči.

Međutim, uprkos nevjerovatnosti onoga što čita, svaki je opis i popis brojnih zlodjela (i to je najveća vrijednost ovog Kafedžićevog rukopisa), čitaocu potkrijepljen ne samo *imenima* žrtava, nego i potpuno preciznim podacima o *vremenu* i *mjestu* zločina, te punim *imenom* i *prezimenom* zločinaca i njihovih naredbodavaca i idejnih nosilaca zločinačko-genocidnih koncepata. Nekim od tih mučnih zbivanja u toku Drugog svjetskog rata, Kafedžić je (kao dječarac) bio ne samo svjedok, nego i akter koji je srećom umakao namijenjenoj mu egzekuciji. Tačnije, i Kafedžić nijednog trenutka ne bježi da to jasno i glasno kaže: Preživio je zahvaljujći dobrim ljudima, Srbima, koji, uprkos riziku po sopstveni život, nisu prihvatali ni ideju ni metode osiljenog i razuzdanog četništva.

Zahvaljujući takvima i njihovoj ličnoj hrabrosti i spremnosti da pomognu, preživjeli su i neki drugi. Ne ostajući dužan hrabrim spasiocima, autor nam, i to je dodatni uteg na vrijednosnom kantaru njegovog rukopisa (koji mu svojom *dokumentarnošću* daje atribut neporecivo *objektivnog svjedočanstva*), taksativno daje imena i prezimena tih časnih ljudi i žena koje su majčinski-hrabro znale zaštitnički stati uz djecu svojih komšija. Ispisujući čitave spiskove ljudi i žena koji su radili na smrtno opasnom zadatku spašavanju drugih – nedužnih i nemoćnih – kojima je, idejno-planski, po gorskovjenačkom principu "istrage poturica", bilo zacrtano da nestanu, autor potvrđuje da mu je stalo do vlastite savjesti i istine o okrutnim ratnim zbivanjima u fočanskom kraju i okolini, na kojima temelji svoj obimni istraživački spis.

Istovremeno, u svojoj posvećenosti žrtvama i njihovom nepotrebnom stradanju, neće izostati ni autorova snažna kritika na račun onih bošnjačkih političkih strukutura i nosilaca vlasti koje su, tokom agresije na BiH (1992.–1995.), svojom neukošću, neznanjem, indolentnošću, bahatošću, političkom nezrelošću i, nerijetko, idejno-pragmatskim i karijerističkim razlozima, često ostavljali na cjedilu one koje su, trebali i morali da brane. Umjesto toga oni su, švercom doniranog oružja (iz skloništa ustikolačke zavjetrine), debelo unovčavali momenat egzistencijalnog bezizlaza svojih potpuno nemoćnih podanika (glasača), prepuštenih na milost i nemilost Mladićeve zločinačke soldateske, koja je odani idejni nastavljač kontinuiranog dvovjekovnog

velikosrpskog atakovanja na Bosnu i Hercegovinu, a u dosluhu s ideologijom Tuđmanove velikohrvatske ekspanzionističke salveta-politike.

Izvan čisto deskriptivnog momenta koordinacije velikodržavnih projekata, autor nam podastire dovoljno ubjedljivih primjera kojima potkrepljuje združenost njihovog djelovanja koje se idejno-konceptualno može podvesti pod anticivilizacijske kategorije neofašizma; državomanije; nacionalizma; tradicionalizma i vjerskog fanatizma. Ali, uprkos svemu tome, uprkos jednostrane, neshvatljivo zločinačke okrutnosti nošene tom združenošću, (koja krvlju ispisala fočansku povijest), pledirajući na nužno kažnjavanje zločinaca, izlaz ka boljoj i ljudskijoj bh budućnosti autor spisateljski hrabro i ljudski racionalno, traži i nalazi u onome što gandijevski definira kao "*iskreni razgovor*", za koji vjeruje da je, prihvatanjem istine i promjenom političkih diskursa, ipak, i još uvijek – moguć. Vrijeme će potvrditi ili odbaciti realnost Kafedžićeve ljudske nade, ali je već sada vrednuje kao istinski pacifistički gest koji zagovaranoj i ljudskijoj budućnosti daje prednost nad krvavo-neljudskom prošlošću. I to je ono što ovaj rukopis čini regionalno smislenim, a u političkom kontekstu aktualnih euroatlantskih integracija savremenim i civilizacijski progresivnim.

U tom smislu ovo je hrabro i pošteno pisano štivo s punom sviješću autora da se, u svojoj kritičkoj sveobuhvatnosti, i zalaganju za ljudsko viđenje i perspektivističko sagledavanje stvari, neće dopasti idejnim ekstremistima i njihovim praktičnim sljedbenicima koji još uvijek žive u prošlosti kosovskog mita i njime indukovane idolatrije iracionalnog osvetništva i mržnje.

Sve u svemu, jedan ovakav rad i Kafedžićev istraživački napor, trebalo bi, u

vidu knjige, učiniti dostupnim ne samo stručnoj, nego i najširoj bh javnosti, pa ga, sa uvjerenjem da će u potpunosti opravdati svoje pojavljivanje i inicirati daljnja istraživanja slične vrste širom Bosne i Hercegovine, sa zadovoljstvom preporučujem.

Sutješčica, juna, 2011.

SKRAĆENICE

A/P	automatska puška
BsT	Bestrzajni top
BPK	Bosansko-podrinjski kanton
CDB	Centar državne bezbjednosti
CKCG	Crveni krst Crne Gore MCKMeđunarodni Crveni krst
CK KPJ	Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
Drbr	Drinska brigada
D/Z	Dom zdravlja
GO	Glavni odbor
GNOO	Gradski narodno-oslobodilački odbor
G/S	Glavne snage
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica, etnička stranka Hrvata
IBOG	Istočno-bosanska operativna grupa
IO	Izvršno odbor
KPD, KPZ	Kažnjeno-popravni dom (zatvor), KP Zavod
KPJ/SKJ	Komunistička partija Jugoslavije/Savez komunista Jugoslavije
KSHS	Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, prvi naziv Jugoslavije 1918 g
Lbr	laka brigada
MBO	Muslimanska bošnjačka organizacija, politička stranka građanske provinijencije
MKCK	Međunarodni komitet Crvenog krsta
MZ	Mjesna zajednica ili međunarodna zajednica, zavisno od rečeničnog konteksta
MUP	Ministarstvo (ministar) unutrašnjih poslova
MIP	Ministarstvo inostranih poslova
MTS	Materijalno-tehnička sredstva u vojsci
NGŠ	Načelnik generalštaba, načelnik Štaba (NŠ)
NOB	Narodno-oslobodilačka borba

NOO	Narodno-oslobodilački odbor
NOPJ	Narodno-oslobodilački pokret Jugoslavije
Obr	Oslobodilačka brigada
OO	Općinski odbor ili opštinska (osnovna) organizacija neke stranke
OOUR	Osnovna organizacija udruženog rada (preduzeće)
OpŠTO	Opštinski štab teritorijalne odbrane
PAM	Protivavionski mitraljez; PAT - protivavionski top
Pbr	Pješadijska brigada
p. br.	Partizanska brigada
PZT	Privremeno zaposjednuta (okupirana) teritorija
RB i RPG	Ručni bacač za protivoklopnu borbu
SB	Savjet bezbjednosti
SDA	Stranka demokratske akcije, etnička stranka Bošnjaka
SDS	Srpska demokratska stranka, etnička stranka Srba, organizovala genocd
Slbr/Vtbr	Slavna brigada; viteška brigada
SS i SA	Odredi, specijalne jedinice Nacističke stranke Njemačke
VK	Vrhovni komandant
Vtbr	Viteška brigada
Yu	Jugoslavija

LITERATURA

- Ahmed Aličić, POKRET ZA AUTONOMIJU BIH 1831. DO 1832, Sarajevo, 1996.
- Alen Kristić, RELIGIJA I MOĆ, feljton, Oslobođenje 27.– 31. juli, Sarajevo, 2009.
- Alija Bejtić, POVIJEST I UMJETNOST FOČE, Sarajevo, 1957.
- Alija Izetbegović, RAT I MIR U BIH, VKBI, Sarajevo, 1998.
- ARHIV BIH U SARAJEVU, pojedini dokumenti koji se odnose na Istočnu Bosnu i Srez Foča
- ARHIV INSTITUTA ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA UNIVERZI TETA U SARAJEVU
- ARHIV BOŠNJAČKOG INSTITUTA – Fondacija ADILA ZULFIKARPAŠIĆA, Odjeljenje dokumenata, IIsvjetski rat – – zločini u Foči
- ARHIV MUZEJA FOČANSKOG PERIODA NOB U FOČI
- ARHIV MUZEJA ISTORIJE SARAJEVO
- Avdo Sućeska: ISTORIJSKI KORJENI GENOCIDA (separat, Prilozi za filologiju, Sarajevo 92/93.
- Bećir Macić, ZLOČIN PROTIV MIRA, Sarajevo, 2001. g.
- Čedomir Minderović, ZA TITOM, ZAPISI JEDNOG PARTIZANA, Beograd, 1945.
- Edhem Trako, Kuća na Kunovu, Sarajevo 1999.
- Enes Karić, ESEJI OD BOSNE, Sarajevo, 1998.

- Fadil Ademović, BEZNAĐE ZLA, Intervjui, Sarajevo, 1997.
- Fadil Ademović, PRINC PALIKUĆA U SARAJEVU, Sarajevo, 1977.
- Fadil Ademović, ČETNIŠTVO I ČETNIČKA PROPAGANDA U JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA U II SVJETSKOM RATU 1941. - 1945, Sarajevo, 2009.
- Faruk Muftić, FOČA, PONOVLJENI ZLOČIN, Sarajevo, 2001. g.
- Frensis Entoni Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID, Sarajevo, 2000.
- Fuad Saltaga, DA LI JE GENOCID SUDBINA BOŠNJAKA, Sarajevo, 1996.
- Enver Imamović, HISTORIJA BOSANSKE VOJSKE, Sarajevo, 1999.
- Grupa autora: BIH OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA II SVJETSKOG RATA, Sarajevo, 1998.
- GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991. – 1995, Zbornik radova s međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1997.
- Hasan Balić, BOSANSKA KATAKLIZMA, STUDIJA SLUČAJA FOČA, Sarajevo, 2002.
- Hasan Efendić, KO JE BRANIO BOSNU, Sarajevo 1998.
- HELSINŠKA POVELJA, Glasilo Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, broj 147.– 148, januar – februar, 2011. god. XVI, Beograd
- Ibrahim Kljun, VIŠEGRAD, HRONIKA GENOCIDA, Zenica, 1996.
- Iljas Hadžibegović, FOČA ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE 1878.– 1918. Iz godišnjaka Društva istoričara BiH god. XXXI-XXXIII, Sarajevo 1882.

- ISTOČNA BOSNA U NOB, Beograd 1971, knjiga I i II.
- ISTORIJA „Mozaik znanja“, Enciklopedijski leksikon, Beograd 1979. Josip Broz Tito, NACIONALNO PITANJE I REVOLUCIJA, Sarajevo, 1982.
- Jovan Cvijić, ANEKSIJA BIH I SRPSKI PROBLEM, Beograd 1996.
- JUGEMENT, of the International Court of Justice, Sarajevo 2007.
- JUGOSLOVENSKA POŠTA, br. 1574. od 4. 8. 1934, str. 13
- Justin McCarthy, DEATH AND EXILE, THE ETNICH CLEANING OF OTOMAN MUSLIMS 1821.– 1922, The Darwin press, INC, Princenton, New Jerey, sixth Printing 2008.
- Karl Bildt, MISIJA MIR, Sarajevo, 1998.
- LEKSIKON NOR-A I REVOLUCIJE U JUGOSLAVIJI 1941.– 1945, knjiga I i II, Ljubljana 1980.
- Luka Božović, RATNA SJEĆANJA I ZABILJEŠKE JEDNOG PARTIZANA, Foča, 1980.
- Mehmed Bradarić, GRIHOTA JE UBIJANJE TVICA, Tuzla, 2004.
- Mensur Seferović, KRST I POLUMJESEC U BOŽUREVOM DOLU, Beograd, 1986.
- Milorad Tomanić, SRPSKA CRKVA U RATU I RAT U NJOJ, Beograd 2001.
- Miloš Hamović: DOBROVOLJAČKA VOJSKA JUGOSLAVIJE U SASTAVU OS NOP, Foča, 1983.
- Mirsad Abazović, OGLEDI O BIH ZBILJI, Sarajevo, 2008.
- MONOGRAFIJA ZLATNIH LJILJANA, Sarajevo, 2000.
- Muhamed Borogovac, RAT U BIH 1992.– 1995. Čikago, 1995.
- Muhamed Mujezinović, ISLAMSKA EPIGRAFIKA BIH, Sarajevo, 1997.

- Mujo Kafedžić, PODRINJE, ISTOČNA KAPIJA BIH, Sarajevo, 2003.
- Mujo Kafedžić, POLITIKA I RAT, Sarajevo, 2007.
- Mujo Trako, KUNOVSKA LEGENDA, Sarajevo, 2009.
- Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo, 1997.
- NAUKA O ODBRANI, Sarajevo, 1996.
- Nedim Filipović, O JEDNOJ KORELACIJI IZMEĐU ČIFLUČENJA I ISLAMIZACIJE, prilog Instituta za istoriju, god. XVIII, br. 18/81, Sarajevo 1981.
- Nijaz Duraković, PROKLETSTVO MUSLIMANA, Tuzla, 1998.
- Norman Cigar, ULOGA SRPSKIH ORIJENTALISTA U OPRAVDANJU GENOCIDA, Sarajevo, 2000.
- Nusret Šehić: ČETNIŠTVO U BIH (1918.– 1941), Sarajevo, 1971.
- OSLOBOĐENJE:
- 1993. – 26.2; 22.9; 1999. – 14.1; 2000. – 3.10, 12.12; 2003. – 10.3; 16.5; 8.11; 2004. – 21.1; 15.2; 15.4; 23.4; 26.4; 22-5; 19.6; 15.8; 1.9; 18.9; 12.10; 14.10; 1.11; 27.11; 29.11; 21.12; 19.12; 21.12; 2005. – 30.1; 4.3; 16.3; 12.4; 11.5; 13.6; 5.10; 6.7; 16.8; 8.9; 20.9; 27.10; 9.11; 12.11; 3.12; 20.12; 30.12, 2006. – 5.1; 14.1; 16.4; 29.4; 10.5; 28.5; 11.6; 20.7; 24.8; 2007. – 10.1; 11.2; 21.2; 25.7; 24.8; 29.8; 9.11; 11.12; 2008. – 28.1; 23.4; 19.5; 20.10.
- PODACI O BORCIMA NOR–a, Prepis podataka Komisije za utvrđivanje ratnih zločina u BiH o žrtvama fašističkog terora od 1941. do 1945. U opštini Foča
- Preljub Tafro, Bećir Macić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA NA PODRUČJU FOČE 1992. – 1994, Sarajevo, 2004.
- PRESUDA MEĐUNARODNOG SUDA PRAVDE ZA BIH PROTIV SRBIJE I CRNE GORE, 26. FEBRAR 2007, Sarajevo 2007.

- Rasim Halilagić: FOČA 1992. – 95, ŽRTVE GENOCIDA, Sarajevo, 2008.
- Rasim Hurem, KRIZA NOP U ISTOČNOJ BOSNI, Sarajevo, 1972.
- Richard Holbrook, ZAVRŠITI RAT, Sarajevo, 1998.
- Safet Bandžović, RATNE TRAGEDIJE MUSLIMANA, Novi Pazar, 1993.
- SARAJEVO U REVOLUCIJI, tom 3. Sarajevo, 1979.
- SARAJEVO U REVOLUCIJI, zbirka tekstova povodom proslave desetogodišnjice revolucije, Beograd, 1961.
- Selim Karović: SUTJESKA, LJUDI I DOGAĐAJI, Sarajevo, 1991.
- Smail Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U II SVJETSKOM RATU – DOKUMENTI, Sarajevo, 1996.
- Smail Čekić, AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU, PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE, Sarajevo, 2004.
- SPISAK ŽRTAVA LOGORA JASENOVAC, Beograd, 1992.
- SRBI O SRBIMA, zbirka tekstova, Sarajevo, 1999.
- Šemso Tucaković, ALADŽA – UBIJENI MONUMENT, Sarajevo, 1998.
- Vladimir Dedijer i Antun Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANI MA 1941.– 1945, Sarajevo, 1990.
- Vladimir Dedijer, SARAJEVO 1914. Beograd – Sarajevo, 1964.
- Vladimir Jerotić, VERA I NACIJA, Beograd, 2004.
- Vladimir Skarić, BIH POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM, SRPSKI NAROD U XX VIJEKU
- VOJNA ENCIKLOPEDIJA, tom VI i X Beograd, 1964.

- Željko Ivanković, ISLAMOFOBIJA ILI FOBIJA ISTINE, članak 2.9.2009.
- 60 GODINA OD ZAVRŠETKA II SVJETSKOG RATA, Institut za istoriju, zbornik radova, Sarajevo 2006.

Sadržaj

strane

Riječ urednika 011

Predgovor 017

Uvod 031
Foča
Demografija
Mineralno sirovinska baza fočanskog kraja 037
Orografsko–hidrografske i klimatske prilike Foče 043
Komunikacije 046
Refleksije geostrateškog položaja na događaje oko Foče 048
Uloga religije i ideologije u ratovima 055

Dio I 073
Foča u doba bosanske feudalne države
(XI – XV vijek)

Dio II 081
Foča u doba osmanskog vakta
Vrijeme Osmanlija 082
Agrarno uređenje 085
Migracije stanovništva 089
Ponižena, razorena i neprebolno ranjena Foča 097

Dio III 105
Foča u austrougarskom periodu
Narodni ustanak 1882. u Hercegovini 109

Dio IV 117
Prvi svjetski rat
Teror crnogorsko–sandžačke vojske 1914. 126

Dio V 129
Stvaranje države Južnih Slovena – Kraljevina SHS
Tadašnje fočanske prilike 136

Dio VI 139
Četnici – istorijski fragmenti
Formiranje četničkog pokreta u Foči 142
Četnici Draže Mihailovića 143
Četnička nezavisna grupa nacionalnog otpora (JUVO) 149
Fočanska četnička brigada 153
Četničke opštine 155
Četničko–ravnogorski odbor 156
Generalije pripadnika četničkog pokreta u fočanskom kraju 157
Ukratko 175

Dio VII 179
Drugi svjetski rat
Ustaška strahovlada u fočanskom kraju 185
Prevršila dara mjeru 189

Dio VIII 193
Počeci Narodnooslobodilačke borbe u Foči
Četnici u Foči 196
Hajke i potjere Danila Hadživukovića, drugih četnika, Danilovih pobratima 201
Foča u danima partizanske republike 206
Dobrovoljačka narodnooslobodilačka vojska 213
Ustaše i četnici ponovo u Foči 218
Plodovi nacionalšovinističkog ludila četnika 221
Satiranje Bošnjaka u dolini Sutjeske 1941. 222
Napad na Ćurevo 225
Svjedoci: Iskustva i sjećanja 225
Odbrana kuće braće Trako na Kunovu 238
II faza genocida nad muslimanima u Foči 246

Četnici ubijaju pripadnike NOV 253
Organizatori i izvršioci četničkih ratnih zločina 254
Žrtve fašističkog terora u fočanskom srezu 258
Nijemi svjedoci stravičnog umiranja 260
Pokrštavanje Bošnjaka 263
Politička mobilizacija četničkih intelektualaca 268
Krvavi počeci 1943. 270
Pregled broja žrtava po naseljima (tabela) 276
Masovne grobnice na području Foče, 1941. - 1945. (tabela) 278
Spisak muškaraca nestalih u ratu 1941. - 1945. (tabela) 281
Teror četnika odmetnika od 1945. od 1957. 283

Dio IX 283
Foča u socijalističkom periodu

Dio X
Razbijanje i razbijači države Jugoslavije 291

Dio XI 297
Odgovornost međunarodne zajednice za dimenzije genocida

Dio XII 307
Foča u odbrambenom ratu 1992.–1995.
Uvod u devedesete XX vijeka
Destrukcija vlasti u Foči 315
Pripreme za izvršenje genocida u Foči 324
Nesposobnost i neodgovornost vlasti 339
Mračna uloga SDS u i oko Foče 342
Samoorganizovani otpor Bošnjaka 347
Sabirni centri i konclogori za Bošnjake 350
Čestitost i plemenitost – žito u kukolju 353

Broj žrtava po MZ u ratu 1992.– 1995. 359
- Grad Foča 360
- Čohodar – Mahala 361
- Brod 363
- Čelebići 366
- Čelikovo Polje 367

- Dragočava 368
- Godijeno 369
- Jabuka 371
- Jeleč 375
- Jošanica 378
- Kratine 380
- Kozja Luka 381
- Meštrevac 382
- Miljevina 383
- Popov Most 384
- Slatina 389
- Vikoč 390
- Ustikolina 391
- Zavajit 394

Svjedočanstva 395
Ispovijest Izete Veiz, supruge ubijenog Zulfa 395
Kunarac je, na njene oči, ubio, sestru joj, Mevlu Klinac 398
Svjedok zločina braće Pjano u Potpeću 400
Bjeliš, selo okrutnog bezumlja 402
Munib Kukavica svjedoči o komšijskom divljaštvu 402
Oko 700 muškaraca zatvorili su u... KPD-u 403
Došli su neki novi četnici i oteli sva vozila 404
Tragedija porodice Šoro 408
Dr Ibro Karović: FOČANSKA AGONIJA 410
Fočaci u odbrani RBiH 420
Nosioci Priznanja "Zlatni ljiljan" Iz Opštine Foča 424
Logori i logoraši na području Foče u 1992. godini (tabela) 426
Foča - grad, masovne grobnice 1992. - 1995 (tabela) 427
Foča - područje, masovne grobnice 1992. - 1995 (tabela) 428
Otkrivene masovne grobnice i broj otkriv. žrtava (tabela) 431

Dio XII 401
Poslije svega, poslije Foče, Foča, ili...
Progon i "povratak" Bošnjaka 433
Naselja i, u njima, do 1941. i 1992, nastanjene bošnjačke familije 440
Oteta imanja i uništene familije u genocidu nad Bošnjacima 1941. – 1945. 441
Naselja koja su naseljavali Bošnjaci do 1992. 442

Dio XIII 453
Rezime
Kafedžići, žrtve genocida XX vijeka 469

Dio XIV 473
Prilozi
Prilog 1:
Iz 1934. o 1882. godini – Narodni ustanak u Foči 473
Prilog 2:
Uredba poglavnika Ante Pavelića o rasnoj pripadnosti 476
Prilog 3:
Izjava vozača Dragutina Očka 478
Prilog 4:
Fočaci, žrtve logora Jasenovac 1941. – 1945. 480
Prilog 5:
Istorijske reminiscencije o genocidu 484
Prilog 6:
S. Bandžović: Muhadžirski pokreti iz smederevskog sandžaka u bosanski ejalet (1804. – 1867.) 485
Prilog 7:
Pravna borba protiv petokolonaša 492
Prilog 8:
Izvod iz konvencije o sprečavanju kažnjavanju genocida 494
Prilog 9:
Neke od presuda ratnim zločincima: 497
Zločini Vasike Ivanovića na području Foče 497
Ratni zločinac Milorad Krnojelac pred sudom u Hagu 500
Tužba i presuda – Dragan Zelenović 506
Prilog 10:
Fočansko-čelebićka enigma 509
Prilog 11:
Karadžić postade legenda 511
Prilog 12:
Četničko krvavo pjevanje 512
Prilog 13:
Stihovi patriotske ljubavi prema Foči 514

Prilog 14:
Fočaci – isječci iz galerije I, II, III: 516
Prilog 15:
O fašizmu i nekijm istorijskim ličnostima 523
Prilog 16:
Zemljišno demografska karakteristike i karta fočanskog kraja 531

Foča, foto – nostalgija 534
Genocid – foto

Dr. Esad Bajtal: Rezenzija 545

Skraćenice 549

Literatura 551

Korice:

Milan Pekić

Heraldika - grbovnik kolaža na koricama:

Grb srednjovjekovne Bosne iz doba dinastije Kotromanića. Vladali su, približno, od 1250. do 1463. Prvi, poznati član dinastije, bio je ban Prijezda. Naslijedili su ga sinovi Prijezda II i Stjepan I, zvan i Kotroman - po njemu je dinastija dobila ime. Naslijedio ga je sin, Stjepan II (vladao od 1322. do 1353.), a njega Tvrtko I (ban 1353. - 77; kralj 1377. - 91.), najistaknutiji vladar iz dinastije.

Grb Osmanskog Carstva. U ovom, konačnom obliku, proglasio ga, 1882, sultan Abdul Hamid II.

Grb Austrijskog Carstva (do 1915.)

Grb Bosne i Hercegovine, korišten za vrijeme Austro-Ugarske okupacije. Modifikacija je grba Hrvoja Vukčića Hrvatinića, bosanskog velikaša iz 14. vijeka.

Grb Kraljevine Jugoslavije i Kraljevine SHS praktično je, dodavanjem simbola Hrvata i Slovenaca, bio dogradnja grba Kraljevine Srbije.

Znak NDH predstavljao je ovu tvorevinu i ustaški pokret od 28. aprila 1941. do 8. maja 1945.

Grb SFRJ imao je šest rasplamsanih baklji okruženih snopovima žita. Njihova zajednička vatra simbolizirala je bratstvo i jedinstvo šest republika bivše Jugoslavije. Grb su oblikovali Antun Augustinčić i Đorđe Andrejević Kun za vrijeme II zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, ali s pet buktinja - predstavljale su pet naroda Jugoslavije. Šesta baklja, znak muslimanske narodnosti, danas Bošnjake, tumačena je i faktom o postojanju šest republika, pridružena je plamenu tek dva desetljeća kasnije.

Grb SR Bosne i Hercegovine, bio je vijenac od bjelogorice i crnogorice, koji je uokvirivao dva tvornička dimnjaka, s dva snopa žita u podnožju. U pozadini se ocrtavala silueta Jajca. Postojao je i prijedlog da grb sadrži baklju, koju drže tri ruke, kao simbol tri naroda BiH.

Amblem Republike Srpske službeni je simbol tog entiteta od 16. juna 2007. kada je zamijenio dotadašnji grb koji je proglašen neustavnim zbog toga što je veličao samo jedan narod - Srbe.

Grb Bosne i Hercegovine je heraldički simbol novijeg datuma i nema uporište u istorijskoj tradiciji. Grb je sastavni dio zastave BiH i simbol je državnog istorijskog i državnog kontinuiteta i u novim, promijenjenim društvenim okolnostima. Oba znamenja rezultat su odluke međunarodne zajednice.

Četnička kokarda ovalnog je oblika s ljudskom lobanjom preko koje su ukrštene kosti.

Dizajn i grafička priprema – unos teksta, slog i prelom:
Milan Pekić

Fotografije: **Arhiva autora knjige; Esad Lukač: Foča iz zraka - unutrašnjost korica; Komisija za traženje nestalih FBIH, Istraživačko-dokumentacioni centar iz Sarajeva, M. Pekić, stare razglednice, Internet - javno dobro**